

2004 | 1-2**TÖRTÉNELMI SZEMLE**

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ **FELSŐ-MAGYARORSZÁGI VÁROSOK
A 14-17. SZÁZADBAN**

■ **A TARTALOMBÓL**

■ **KUBINYI ANDRÁS**
VÁROSHÁLÓZAT A KÉSŐ KÖZÉPKORI
KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

■ **KÓNYA PÉTER**
A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI VÁROSOK
TÁRSADALMA A 17. SZÁZADBAN

■ **SZENDE KATALIN**
CSALÁDI VISZONYOK ÉS ÖRÖKÖSÖDÉSI
SZOKÁSOK EPERJESÉN A KÖZÉPKORI
VÉGRENDELETEK TÜKRÉBEN

■ **CSUKOVITS ENIKŐ**
BÚN ÉS BÜNTETÉS A KÖZÉPKORI
VÁROSI GYAKORLATBAN

■ **BLANKA SZEGHYOVÁ**
ERŐSZAK ÉS KONFLIKTUSKEZELÉS
A POLGÁROK MINDENNAPI ÉLETÉBEN
A 16. SZÁZADBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLVI. ÉVFOLYAM, 2004. 1–2. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő)
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

FELSŐ-MAGYARORSZÁGI VÁROSOK A 14–17. SZÁZADBAN

Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében	1
Kónya Péter: A felső-magyarországi városok társadalma a 17. században	31
Igor Graus: A polgár szabad ideje. Hogyan töltötték szabad idejüket Besztercebánya polgárai a 16. században?	53
Majorossy Judit: A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében	69
Szende Katalin: Gyermekek, testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében	113
Csukovits Enikő: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. A selmecbányai 14–15. századi várospolitikai bűnesetei	141
Blanka Szeghyová: Erőszak és konfliktuskezelés a polgárok mindennapi életében a 16. században	167

A szlovák–magyar történész vegyes bizottság 2003. szeptember 9–11. között tartotta „Társadalom, bíraskodás, művelődés a felső-magyarországi városokban a 14–17. században” c. konferenciáját, amelynek szervezői Lengyel Tünde és Csukovits Enikő voltak. A konferencia módszertanilag legfontosabb tanulmányait adjuk közre. Megköszönjük Csukovits Enikő közreműködését a számunk összeállításában. A szlovák nyelvű tanulmányokat Lengyel Tünde fordította. (A szerk.)

KUBINYI ANDRÁS

Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében

A késő középkori Kárpát-medence városhálózatának rekonstrukciója nem könnyű feladat, kérdéses ugyanis, hogy mely városokat kell figyelembe vennünk. A Hármaskönyv III. rész 8. cím meghatározása szerint: „városnak nevezzük mintegy a polgárok egyetemét, mely sok népből gyűlt össze. A város pedig háznak és utcáknak a szükséges falakkal és erősítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életre való kiváltságokkal bír.”¹ Az összetett jellegű definíció a várost polgárokból álló, népes, sűrűn beépített, erősített és kiváltságokkal ellátott helynek tartja. Bár ez a fogalmazás érvényes földesúri városokra is (például Pécsre vagy Késmárcra), az idézett cím folytatásából kiderül, hogy Werbőczy a polgárok jogait tárgyalva csak a király szabad városaira gondolt.² Mályusz Elemér már 1926-ban – név nélkül ugyan – kritizálta Csánki Dezsőt, aki történelmi földrajzában a mezővárosokat városként taglalta.³ 1927-ben egy német nyelvű tanulmányában a városi polgársággal foglalkozva arra mutatott rá, hogy 1514 után nincs különbség a mezővárosok és a falvak lakói közt, mert mindannyian jobbágyok, és csak a fallal övezett királyi városok lakói polgárok, csupán nekik volt országgyűlési képviselőjük.⁴ Ez lényegében megfelelt Werbőczy jogász nézetének, és tovább hatott a magyar történettudományban. Így nem véletlen, hogy Szűcs Jenő 1955-ben kiadott kitűnő könyve csak 25-30 valóságos várossal beszél a 15. századi Magyarországon.⁵ A nyolc, a tárnokmester fellebbezési joghatósága alá tartozó szabad királyi várost, a személyenként fellebbezőket, az ún. alsó-magyarországi bányavárosokat és Nagybányát, az erdélyi szász városokat és Kolozsvárt, továbbá Grécheget (azaz Zágráb királyi várost) számítva valóban ennyi királyi szabad és

1 Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. 492–493.

2 Werbőczy I.: i. m. 492–506. (III. rész, 8–19. cím.)

3 Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány 6(1926) 375–379.

4 Elemér Mályusz: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20(1927) 372–373., 394–395.

5 Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 19.

hasonló jogállású bánya- és erdélyi szász város volt ekkor az országban.⁶ Térkép-re vetítve az említett városokat, különös képet kapunk. A Zágráb – Székesfehérvár – Buda – Pest – Kassa – Nagybánya – Kolozsvár – Nagyszében vonaltól délre eső területen nincs egyetlen „valóságos” város sem (leszámítva a fallal nem övezett Szegedet, amelynek a királyi szabad városok közé való sorolását egyesek – szerintem indokolatlanul – megkérdőjelezzik⁷). Ez nehezen képzelhető el.

A város fogalmának értelmezése

Mályusz és követői nézetei egybecsengenek Werbőczyével, és jogi alapú városfogalmat alkalmaznak. A „város” mibenlétének a definíciója szinte lehetetlen, különböző megközelítések jöhetnek szóba, amelyek közül a jogi csak egyik, még ha talán a legrégebb is. Szóba jöhetnek ezenkívül – többek közt – gazdasági, népességstatisztikai, topográfiai (beleértve nemcsak a beépítés módját, hanem az erődítettséget is), terminológiai meghatározások.⁸ Máig hat a történetírásban a nagy szociológus, Max Weber 1921-ben kiadott posztumusz és nem végleges szö-

6 Mivel szűkebb értelemben csak a tárnoki városok számítottak szabad királyi városnak, alakítottam ki a tágabb értelmű királyi szabad város kifejezést. Megjegyzendő, hogy a Hármaskönyv fent idézett, III. rész 8. címében említett személynöki városoknál a szakirodalomban vitatott, hogy csak az ott felsorolt Székesfehérvár, Esztergom és Lőcse számítható-e közéjük, vagy a koronabirtokok között az 1514:3. tc.-ben felsorolt további négy is. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp. 1899. 708. Jobb kiadása, törvénycikkszámozás nélkül: Monumenta Rusticorum in Hungaria rebellum anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Edd. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigiti Geisa Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/12.) 256–257. A fenti kérdésekre részletesebben: Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? Sajtó alatt a Fővárosi Levéltár kiadványában.; Timon Ákos: Magyar alkotmány és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1919. 750. „közjogilag szabad városoknak” nevezte a fentieket, amit el is tudok fogadni.

7 Ld. az előző jegyzetben idézett tanulmányomban részletesen.

8 A könyvtárnyi irodalomból csak két összefoglalás jellegű munkát idézek a német szakirodalomból. Carl Haase: Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen. (Überlegungen zu einer Karte der Stadtentstehungsschichten.) In: Die Stadt des Mittelalters. Hrsg. von Carl Haase. Bd. I. Begriff, Entstehung und Ausbreitung. Darmstadt, 1969. (Wege der Forschung Bd. CCXLI-II.) 62–76.; Eberhard Isenmann: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter. 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. Stuttgart, 1988. 19–25.; Megjegyzem, hogy a Lexikon des Mittelalters. Bd. VII. München, Stadt címszava általános része (Kutatásfogalom és -történet) szerzője, Ernst Pitz professzor jól összefoglalja a városfogalom kutatástörténetét, maga azonban nyíltan nem foglal állást. (Pitz saját definíciós kísérletét ld. alább, 25. j.) A magyarországi szakirodalomban a városfogalom nemzetközi kutatástörténetét ismertette Ladányi Erzsébet: A városfogalom kutatásának módszertani kérdései. In: A Dunántúl településtörténete. IX. k. Város – mezőváros – városiasodás. Szerk. Solymosi László és Somfai Balázs. Veszprém, 1992. 43–52.; Uő: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1996. (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata. 15.) 6–23.

veget tartalmazó tanulmánya a városról.⁹ Weber a várossal általában foglalkozott, tehát térben nemcsak a nyugat- (és közép-) európaival, időben pedig a középkorival. Ebből nyilvánvalóvá vált, hogy lehetetlen minden városra egyformán érvényes definíciót adni. A szociológiai megközelítés – nagy helység, sűrűn egymás mellé épített házakkal, ahol az emberek többsége nem ismeri egymást – sem vezet eredményre, hiszen régen nem csak ilyen városok voltak, és ez a megkülönböztetés falvakra is érvényes lehet. Weber ezért két városfogalmat alkalmaz: a gazdasági és a politikai-közigazgatási jellegűt. Az előbbit fejedelmi, fogyasztói és termelői városokra osztja, elismerve köztük a földművelő polgárok városait is. A politikai-közigazgatási fogalomhoz tartozik a város területe, az erőd- vagy helyőrségállomás jelleg, a politikai-katonai struktúra, amelyben a városalapítás és -fejlődés lezajlott. Azt is megállapítja, hogy nem minden gazdasági vagy politikai-közigazgatási értelemben vett város egyben község is. A következő megjegyzése elsősorban a nyugati városfogalomra érvényes: „a településnek legalábbis viszonylag erős ipari-kereskedelmi jellege legyen, mégpedig a következő jegyek kíséretében: 1. az erőd; 2. a piac; 3. a saját bíróság és legalább részben a saját jog; 4. az egységes szervezet és ezzel összefüggésben 5. legalább részleges önállóság és önzigazgatás, amelyeknek létrehozásában a polgárságnak, mint olyannak része van”.¹⁰ Weber ideáltípusokkal dolgozott, ez azt jelenti, hogy minden alól van kivétel, amelyre olykor fel is hívja a figyelmet. A jelen esetben kritériumokat vázolt fel, amelyekben mind a gazdasági, mind a politikai-közigazgatási városfogalmat felhasználta.

Főként két társtudomány, a földrajz és a régészet hozott új szempontokat a városfogalom értelmezéséhez. Az előbbiből a legfontosabb Walter Christallernek 1933-ban a központi helyekről kiadott könyve.¹¹ Christaller a funkcionális megközelítést tartotta helyesnek, és a többé-kevésbé városi funkciókat ellátó településekre alkalmazta a központi hely fogalmát, ezek között pedig hierarchikus

9 Max Weber: Die Stadt. Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik 47(1920/21) 621–722. Megjelent még: *Uő*: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie. 5. Auflage. Besorgt von Johannes Winckelmann. Tübingen, 1972. 727–814. A számunkra legfontosabb fejezete: Max Weber: Die Stadt. Begriff und Kategorien, megjelent: Die Stadt des Mittelalters i. m. Bd. I. 34–59. Magyarul ld.: Max Weber: Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Bp. 1970. (Válogatás Max Weber műveiből II.) 214–367. A Weberről szóló könyvtáryi irodalomból ld. pl.: Horst Callies: Der Stadtbegriff bei Max Weber. In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Hrsg. von Herbert Jankuhn, Walter Schlesinger, Heiko Steuer. Teil I. Göttingen, 1973. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 83.) 56–60.; Karl-Ludwig Ay: Max Weber über die Stadt. In: Stadtgeschichtsforschung. Aspekte, Tendenzen, Perspektiven. Hrsg. von Fritz Mayrhofer. Linz/Donau, 1993. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XII.) 69–80. Itt szó van a szerző halála után kiadott Weber-kézirat forráskritikájáról is.

10 M. Weber: Állam i. m. 214–230. Az idézet: uo. 230.

11 Walter Christaller: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, 1933. Új kiadása: Darmstadt, 1968.

térbeli rendet mutatott ki. A szerző 1967-ben egy konferencián a „központi hely”-fogalom megalkotását a következőképpen adta elő: „A »központi hely«-fogalom számomra egészen egyszerűen szükségmegoldás volt. Egy semleges fogalmat kerestem, amely alatt éppúgy lehet érteni egy várost a maga funkcióival, mint egy mezővárost (*Marktflecken*) és falut is, amely ugyanazon funkciókkal rendelkezik.”¹² Christaller a 20. század központi helyeivel foglalkozott, és felfigyelt arra, hogy egy falunak is lehetnek központi funkciói, nem csak egy városnak. Az elmélet és az általa bevezetett fogalom azonban a korai korszakokra is alkalmazható.¹³

A magyar földrajztudós Mendöl Tibor – részben Christallerre építő – definíciója: „A város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, mégpedig a területi munkamegosztásban a központi – tehát vagy a területet intenzívebben kihasználó, vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó – tevékenységekre specializálódott település.” Hozzáteszi, hogy „minél többfajta nem mindennapi tevékenység tömörül valahol, annál inkább lesz ez a hely város. Másrészt minél magasabb fokú (minél kevésbé mindennapi) központi tevékenységek összpontosulnak valahol, annál magasabb rangú várost jelent az a hely”.¹⁴ Mendöl tehát szintén funkcionális városfogalmat használ, amelyben nem csupán a gazdasági, hanem a központi funkciókra is tekintettel van. A földrajztudományban is kezd azonban olyan álláspont kialakulni, amely a városfogalom definícióját nem tartja lehetségesnek. Denecke azt írta, hogy a földrajzosok által használt városelnevezéshez a komplex tárgy következtében annyi tipizáló ismeretjel kapcsolódott, „hogy egy áttekinthető és általánosan érvényes definíció már nem lehetséges”.¹⁵ Tanulmányához tanulságos táblázatot mellékel, amelyben 1841–1969 között 23 földrajzi munkában alkalmazott 16 definíciós ismertetőjegyet állít egymás mellé. Ezek két csoportra oszlanak: térbeli, formális, statisztikus, illetve szociológiai, gazdasági és funkcionális ismertetőjegyek.¹⁶ Ami számunkra lényeges, hogy bemutat egy osztályozási rendszert a középkor és újkor központi helyi funkcióiról és létesítményeiről. Tíz csoporton belül négy-négy lépcsőt határoz meg. A tíz csoport a következő: A) Politikai és adminisztratív funkciók és létesítmények. B) Igazságügyi létesítmények. C) Védelmi és stratégiai létesítmények. D) Kultikus és egyházi létesítmények. E) Kulturális létesítmények. F) Ellátási funkciók és karitatív létesítmények. G) Mezőgazdasági és

12 Christallernek egy földrajzi konferencián tartott hozzászólásából idézi: *Michael Mitterauer: Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätforschung.* Stuttgart, 1980. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters Bd. 21.) 22.

13 Christallerre több mint harminc éve a legnagyobb magyar településtörténész, Major Jenő hívta fel a figyelmemet.

14 *Mendöl Tibor: Általános településföldrajz.* Bp. 1963. 28.

15 *Dietrich Denecke: Der geographische Stadtbegriff und die räumlich-funktionale Betrachtungsweise bei Siedlungstypen mit zentraler Bedeutung in Anwendung auf historische Siedlungsepochen.* In: *Vor- und Frühformen i. m. I. Teil*, 33.

16 Uo. 35.

mezőgazdaság-igazgatási létesítmények. H) Kézművesség és ipar. J) A kereskedelem létesítményei. K) Közlekedési funkciók és létesítmények.¹⁷ Denecke tehát funkcionális városfogalmat alkalmaz. Tanulságos a funkciók tíz csoportra és azon belül négy fokra osztása, amelyből azonban – mivel a lényeg a funkció – kimarad a jogi helyzet. Az is megállapítható, ahogy arra a későbbi szakirodalom is rámutatott, hogy Denecke rendszerében bizonyos absztraktság található.¹⁸

A régészet úgy került szembe a kérdéssel, hogy egyre több olyan, a jogi értelemben vett városok megjelenése előtti települést tárnak fel, amelyek mind építkezési formájukban, mind leletanyagukban városiasak. Az archeológia számára tehát a „központi hely”-fogalom fontossá vált. Richard Hodges 1982-ben – német hatásra – rámutatva a „kritériumnyalábok” alkalmazásának szükségességére, bemutat több, angol régész által készített kritériumnyalábot. Egy ókorra érvényes példa: 1. Népeesség. 2. Kézműves specializáció. 3. Központi hatalom. 4. Monumentális építészet. 5. Fejlett társadalmi rétegződés. 6. Írásosság. 7. Egzakt tudományok. 8. Naturalisztikus művészet. 9. Rezidencia. A középkorra vonatkozik: 1. Erődítés. 2. Tervezett utcahálózat. 3. Piac. 4. Pénzverde. 5. Autonómia. 6. Központihely-szerep. 7. Relatívén nagy és sűrű lakosság. 8. Változatos gazdasági alap. 9. Városi típusú telkek és házak. 10. Társadalmi rétegződés. 11. Komplex egyházi szervezet. 12. Ítélezési központ.¹⁹ Ezek a kritériumnyalábok egybeolvasztják a hagyományos városi ismertetőjegyeket és a régészek által kimutatható jelenségeket. A jogi értelemben, azaz kiváltságokkal ellátott város megjelenése előtti városias (preurbánus, protourbánus stb.) településekkel másutt már foglalkoztam.²⁰

Ennek ellenére mégis utalnom kell a problémára, mert – részben a régészeti eredmények alapján – az egyik vezető angol középkori várostörténész, Susan Reynolds²¹ a korábbi történetírás nézeteitől eltérve, a mindjárt említendő saját városdefiníciójára is hivatkozva a következőket írja: „A középkori város képét olyan hosszú ideig határozták meg a nagy itáliai, flandriai és németországi városok, hogy a történészek hosszú időn át egy olyan középkori településnek, amely nem tud városi szabadságokat, alapító okleveleket és városfalakat felmutatni, városként való megnevezéséhez csak vonakodva ereszkedtek le.” Így egyrészt nem fogadja el a „korai város” fogalmát, másrészt azt, hogy valódi városok a

17 Uo. 44–45.

18 M. Mitterauer: i. m. 12.

19 Richard Hodges: *Dark Age Economics. The origins of towns and trade A. D. 600–1000*. London, 1982. 20–22.

20 Kubinyi András: A magyar várostörténet első fejezete. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1996. (Studia Miskolcinsula 2.) 36–46. Itt idézem a külföldi szakirodalmat is.; John Schofield–Alan Vince: *Medieval Towns*. London, 1994. (The Archaeology of Medieval Britain.) 12–22. a jogi kiváltságolás előtti városias településeket, beleértve Pozsonyt is, városnak tekintik.

21 Susan Reynolds: *Introduction to the History of English Medieval Towns*. Oxford, 1977.

12. század előtt nem léteztek.²² Reynolds szerint a régészet határozottan hozzájárult a városalapítás- és városdefinícióknak az anakronisztikus alkotmányjogi fojtogatásból való kiszabadításához, viszont a régészek által alkalmazott kritériumnyalábokkal nem ért egyet.²³ Ehelyett saját városmeghatározást mutat be. Két definíciója nem fedi teljesen egymást. Az első – igen hosszú – valóban definíció jellegű, míg a második a falvakkal veti össze a várost. Lényegük azonban azonos, és két részből áll. Az első szerint a városi lakosság nem annyira a mezőgazdasággal, hanem iparral, kereskedelemmel, valamint valószínűleg adminisztratív, politikai és más jellegű tevékenységekkel is foglalkozik. Mint kereskedelmi központ alkalmas vallási, igazgatási és jogi centrumnak is. A második társadalmi aspektusú: „mind a város, mind az azt körülvevő vidék lakói egymást maguktól elkülönültnek és különbözőnek ismerik el. A városlakók társadalmi egységet képeznek (*form a social unit*), amelyet – noha belsőleg megosztott –, ők és a szomszéd településeken élők (egymástól) elválasztottnak érznek.”²⁴

A nagyon kivonatos külföldi várostörténeti válogatáshoz hozzátenném még Ernst Pitz tanulságos szavait. „A történetírás ezért a [város] szót történeti fogalomként használja, tehát mint egy olyan fogalmat, amelynek definíciója időben és térben változik, és amelyről legfeljebb azt lehet elmondani, hogy a meghatározás milyen elemeket vegyen rendszeresen figyelembe. Ezek közé tartoznak: először a megjelenési kép és a településforma, mert a városok alaprajzukban és építésmódjukban különböznek a falvaktól és más, nem városi településektől; azután a gazdálkodási mód: a kereskedelem és ipar játssza a városlakók számára a döntő, de legalábbis más szerepet, mint a falusiak és más, nem a piacon élő emberek számára; és végül a jogviszonyok, amelyeknek a legfontosabb és a városiakat a többi csoportoktól elválasztó ismertetőjele a fokozatosan kialakuló szabadság; és végül talán még több, más ismertetőjel. Ezek közül egyikre sem lehet egy, minden városra bármely időszakban és országban egyformán érvényes tartalmat megállapítani.”²⁵ Pitz tehát elismeri az egy bizonyos időre és területre érvényes városfogalom felállításának lehetőségét, viszont általánosságban ő is kritériumokkal dolgozik, amelyek közül azonban egyesek nem mindig és nem mindenhol használhatók fel.

Végül utoljára még egy definíció. A nagy német várostörténész, Erich Keyser egy 1951-ben tartott beszélgetés alkalmával állítólag ezt mondta: „Város az, amely magát annak nevezi.” Ezt a meghatározást az azt lejegyző Carl Haase

22 Susan Reynolds: Stadtgeschichtsforschung in England. In: Stadtgeschichtsforschung i. m. 25.; Másutt ezt részletesebben is kifejtette: Susan Reynolds: Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300. Oxford, 1997. 158–168. Itt a preurbánus kifejezéssel is szembefordul. Ld. még a 20. j.-ben idézett Schofield és Vince által írt munkát.

23 S. Reynolds: Stadtgeschichtsforschung i. m. 27–28.

24 A meghatározás első részét a német variáció alapján foglaltam össze, a másodikat átvettem az angol szövegből. S. Reynolds: Stadtgeschichtsforschung i. m. 28–29.; Uő: Kingdoms i. m. 156–157.

25 Ernst Pitz: Europäisches Städtewesen und Bürgertum. Von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter. Darmstadt, 1991. 11–12.

így módosította: „Város az, amely a hivatalos nyelvhasználatban városként van említve.”²⁶ Keyser és Haase véleménye közt azonban jelentős a különbség: a települések önjellemzése esetén ugyanis jóval több várost kellene feltételeznünk, amennyiben az általuk kiadott okleveleket és pecsétjeik feliratait vesszük figyelembe. Mint láttuk, Reynolds definíciójának második része is figyelembe veszi a városok saját, tudati elkülönülését környezetüktől.²⁷ Számunkra ez látszólag nem probléma, hiszen a mezővárosok magukat – legalábbis a középkor végén – latinul *oppidum*nak, németül *Markt*nak nevezték, legfeljebb pecsétjükön maradt meg a *civitas* elnevezés. Más a helyzet a sajnos csak a kora újkorból fennmaradt magyar nyelvű oklevelek és iratok esetében, ahol a jobbágyságból álló mezőváros magát általában városnak nevezte, legfeljebb a nevük előtt tették ki a „mező-” jelzőt. (Így lett máig például Kövesd mezővárosból Mezőkövesd.) A „mező-” előtagnak különben semmi köze a mezőgazdasághoz, egyszerűen „nem erősített várost” jelent.²⁸

Itt kell felvetnünk a „*Minderstadt*” kérdését. Heinz Stoob alkotta ezt a fogalmat a városok és a falvak közti köztes településtípusra, amelyet aztán a szakirodalom is elfogadott.²⁹ Meg kell azonban jegyezni, hogy maga a szerző később bizonyos mértékben elhatárolódott eredeti nézetétől, pontosabban azt állította, hogy olvasói félreértették őt. A fogalmat segédeszközként hozta létre, amikor három hét alatt kellett egy előadást tartania. A bajorországi, különben a magyarországi mezővárosokhoz hasonló Marktokról szóló előadás vitájában ezenkívül többek közt ezt mondta: „Nem minden Markt Minderstadt! Hangsúlyozni szeretném, hogy ebben a térségben éppúgy vannak régi »Marktok«, mint az egész közép-európai térségben. Ezek a régi »Marktok« minőségileg semmiképp sem csekélyebbek, mint a többi város, teljesen párhuzamosak velük, csak különböző okokból megrekedtek egy lépcsőfok alatt. Nem lehet őket a Regensburg vagy Erfurt jellegű városoktól elválasztani. Minőségileg azonos értékű jelenségekről van szó. Vannak továbbá »Marktok« abban az értelemben, ahogy azokat itt főként tárgyaltuk... Egy »Kummerstadt« [visszamaradt város] nem

26 C. Haase: Stadtbe-griff i. m. 70.

27 Ld. a 24. j.-et,

28 Pl. Tarcal, Bodrogkeresztúr és Tokaj hegyaljai mezővárosok. *Némethi Gábor*: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Bp. 1990. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta. I.) passim.; Miskolc első fennmaradt jegyzőkönyve 1569-ben a címben latinul a települést ugyan oppidumnak nevezi, a szövegben viszont városnak. Miskolc város jegyzőkönyve I. 1569–1600. Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 1990. 6. 20.; 9. 55. stb. A cím az 5. o. 1. sz. alatt magyarra fordítva, a latin oppidum szó a kötet facsimile részéből derül ki. Vö. pl. még a kérdésre: *Kubinyi András*: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1(1989) 319.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 13.

29 *Heinz Stoob*: Minderstädt. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 46(1958) 1–28.; C. Haase: Stadtbe-griff i. m. 85–86.

Minderstadt.”³⁰ Magyarországi viszonylatban a korán, a 13. és a 14. század első felében városprivilegiumokat kapott helységekre gondolhatunk, például Körmenre, Vasvárra, vagy számos szlovákiai városra.³¹ Itt kell megjegyeznünk, hogy a szlovák történetírás az oppidumokra a kisváros (*mestečko*) kifejezést alkalmazza, olykor hozzátéve a jobbágy jelzőt, így a magyar kutatókkal szemben inkább elismeri a városjelletet.³²

Válogatott szakirodalmi példáink azt igazolják, hogy korszakunk tudományában nem alakult ki közmegegyezés a városfogalom meghatározásában, az viszont egyértelmű, hogy sem a pusztán jogi, sem a gazdasági megközelítés nem fogadható el. A magyar történetírásban Szűcs Jenő hasonlóan foglalt állást. Tagadja a város lényegének meghatározhatóságát, és ő is kritériumokat alkalmaz. A várostörténetnek belső összefüggéseket és kölcsönhatásokat kell vizsgálni „három faktor: a térbeli kiterjedés (beleértve ebbe a topográfiát, az épületeket, a város egész három dimenzióban megfogható külső megjelenését), a népesség (lélekszám, belső szociális struktúra) és a város gazdasági, társadalmi (kulturális stb.) funkciói közt”.³³ Szűcs itt kihagyta a jogi fogalmat, és inkább a funkcionális megközelítés felé hajlott. Az iparosodás előtti magyarországi városok történetének legújabb, kiváló összefoglalásában Bácskai Vera ismertetvén a statisztikai, közgazdasági és szociológiai városmeghatározásokat, rámutat arra, hogy ezek a történeti városok esetében nem vezetnek eredményre, ezért a földrajzosok által kidolgozott funkcionális városfogalom mellé áll.³⁴ Magam is ez utóbbi híve vagyok.

Kezdetől zavart ugyanis a Werbőczy által városnak tekintett települések az előzőekben már említett furcsa területi eloszlása. Az világosnak látszott, hogy a földesúri városok és a mezővárosoknak legalább egy része a városhálózat tagja, noha polgáraik éppúgy földesuruk jobbágjai, mint a falusiak. Voltak ugyanis földesúri, általában fallal övezett városok, sőt köztük szabad városok (*liberae civitates*) is.³⁵ Különösen sok ilyen város található Szlovákia területén, de közéjük számítható több püspöki székhely, például Pécs vagy Vác, de mások is, többek között Kőszeg. Bonyolítja a helyzetet, hogy a mezővárosok egy része a 13–14. században városprivilegiumot kapott, ezért, vagy más okból a forrásokban *civitas*-ként, azaz városként fordult elő, és csupán a késő középkorban említik *oppi-*

30 Stoob felszólalása Wilhelm Störmer előadásához, in: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklung und Funktionen. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz/Donau, 1972. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. II.) 275–276.

31 Richard Marsina: Pour l’histoire des villes en Slovaquie au Moyen Age. *Studia historica Slovaca* 8(1975) 32–44.

32 Uo. 52–72.

33 Ruzsás Lajos–Szűcs Jenő: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 15(1966) 16. Szűcs ezen definíciót helyettesítő szövegét részletesebben idéztem: Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) 43.

34 Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. 12–17.

35 Kubinyi A.: Szabad királyi város i. m.

dumnak, tehát mezővárosnak. Igaz, a terminológia végig következetlen. Egy 1985-ben megjelent, de öt évvel korábban írt terjedelmes tanulmányban az Alföld közép-keleti része városfejlődését vizsgálva részletesen foglalkoztam hét, e tájon fekvő városias településsel, és kitértem mind a korai, a városi kiváltságok előtti városfejlődésre, mind a mezőváros problémájára, természetesen más „városok” analógiáit is felhasználva. Vizsgáltam továbbá a tárgyalt városok és mezővárosok alaprajzát, valamint plébániatemplomaikat is. Világossá vált, hogy jobbágylakosságuk ellenére a vizsgált földesúri és mezővárosok városi jellegűek, viszont ez a megállapítás nem áll a régió minden mezővárosára.³⁶ Valamilyen módon ki kell tehát szűrni a mezővárosok több százra menő tömegéből a városi funkciókat ellátókat. Egy 1984-ben, nagyon eldugott helyen megjelent dolgozatomban a Denecke-féle kritériumnyaláb felhasználását kíséreltem meg, azonban utaltam arra, hogy ez nehezen alkalmazható a középkori Magyarországra, viszont nem tartottam lehetetlennek egy új, a magyar viszonyokra is igénybe vehető rendszer elkészítését, amely figyelembe veszi a német földrajztudós által figyelmen kívül hagyott ismérveket is. Konkrétan említettem a népesség számát, a foglalkozási differenciáltságot, a jogi helyzetet és az építkezési módot. (Bár ezt nem írtam ott le, ideszámítottam a települések és a templomok alaprajzait, a polgárházak építőanyagát és épületszintjeit, amelyeket az Alföld közép-keleti része városait tárgyalva már érintettem.³⁷)

Végül egy tanulmányomban a centralitáskutatás eredményeit, köztük a korábban már idézett Denecke és Hodges munkásságát is igénybe véve kialakítottam egy saját kritériumnyalábot, és annak felhasználásával bemutattam a középkori Délnyugat-Magyarország, azaz az akkori Vas, Zala, Somogy és Veszprém megyék központi helyeit. A térség kiválasztásában az vezetett, hogy itt – Tímon Ákos szavaival élve³⁸ – nem található egy közjogi értelemben vett királyi szabad város sem, viszont nagyszámú mezőváros, amelyek közt olyanok is vannak, amelyek a 13–14. században városi kiváltságban részesültek.³⁹ Az itt kialakított rendszer – minimális módosítású – alkalmazásával megjelentettem az északnyugat-dunántúli Sopron, Moson, Győr, majd az északkeleti Abaúj, Borsod, Heves, Torna megyék, végül az összes alföldi és Alföld-széli megyék központi helyei jegyzékét.⁴⁰ Összegyűjtöttem az anyagot a Dunántúl keleti megyéire és az észak-

36 A tanulmány újra megjelent: *Kubinyi A.: Városfejlődés* i. m. 103–168.

37 Eredetileg megjelent: *Kubinyi András: Szeged a középkori magyar városhierarchiában. Somogyi-könyvtári műhely* 23(1984) 96–106. Újra kiadva: *Kubinyi A.: Városfejlődés* i. m. 187–195. A szövegben fenn felhasznált rész: Uo. 187–188.

38 Ld. 6. j.

39 *Kubinyi A.: Mezővárosok* i. m. 319–335.

40 Az utóbbi: *Kubinyi A.: Városfejlődés* i. m. 7–102. Itt közöltem legrészletesebben központi hely-elméletemet és ennek nemzetközi gyökereit. Az előbbi kettő: *Uő: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában. In: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk. Dénes József. Csepreg, 1996. 130–148.; Uő: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37(1999) 499–518.

keleti, zömében Szlovákia területére eső Sáros, Zemplén és Ung megyékre. Azóta közöltem Pécs város centralitási pontjait,⁴¹ a korábbi munkámhoz képest bővítettem a Zala megyei sokadalmakra és hetipiacokra vonatkozó adatokat,⁴² valamint megírtam Fejér megye központi helyeit.⁴³ Nagy örömmre szolgál, hogy módszeremet mások is követik, így ennek alapján közölte Rüszt-Fogarasi Enikő az erdélyi hét megye,⁴⁴ Kollmann Örs László pedig Gömör megye és a kishonti kerület központi helyeit.⁴⁵ Jelenleg tehát a nyugat-szlovákiai megyék, az erdélyi szász és székely területek, a Szerémség és a középkori Szlavónia, azaz a középkori Magyarország egyharmada kivételével ismertek a központi helyek.

A hazai városi jellegű települések rangsorolása

A centralitási pontrendszer kidolgozásánál elvi és gyakorlati szempontokat kellett figyelembe vennem. Célom a városi jellegű települések összehasonlítása, közülük a város szerepét eljátszók kiválasztása és rangsorolása volt, ezt azonban a helységek nagy tömegéből azok kiemelésével érhettem el, amelyek környezetük számára bármilyen szempontból központként működtek. Ez magába foglalta a gazdaságon kívül az egyházi, állami, megyei, földesúri igazgatást is. Gyakorlatilag több ezer helységről lett volna szó, hiszen például egy közepes birtokkal rendelkező nemes lakóhelye jobbágysai számára ugyan birtokigazgatási és földesúri bíraskodási központ, viszont ilyen helység sok volt az országban, és többségük nem rendelkezett egyéb centrális funkcióval. Így a szóba jöhető települések közül ki kellett emelni a városiasság szempontjából érdekeseket. Ezért minden olyan helységet, amely a forrásokban legalább egy alkalommal városként vagy mezővárosként fordult elő, igyekeztem összeírni. Mivel gazdasági szempontból a vásárok az árucseréi központjai, ezért a *civitas*nak vagy *oppidum*nak nevezettek mellett valamennyi sokadalom- vagy hetipiac tartó hely bekerült a központi helyek jegyzékébe. A városok (mezővárosok) és a vásárhelyek esetében a többi

41 Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. Pécs, 2001. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) 43–51.

42 Kubinyi András: Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniuma tiszteletére. Főszerk. Vándor László. H. n. é. n. [2001.] 53–60.

43 Kubinyi András: Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei közt. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Bp. 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) 277–284. Itt javítottam Székesfehérvár centralitási pontszámát, amelyet a Városfejlődés i. m. 16. oldalán egy figyelmetlenség következtében 40-nek adtam meg. A helyes pontszám: 43.

44 Rüszt-Fogarasi Enikő: The Privileges and Duties in Transylvanian Urban Settlement in the Medieval Age. The Summary of the PhD. Cluj, 1999. 21–22.

45 Kollmann Örs László: Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban. Kézirat PhD-értekezés. Debrecen, 2003.

centrális funkciót is figyelembe vettem. Adattáram biztosan hiányos, nem állt módomban valamennyi késő középkori oklevelet megtekinteni, ezért feltehetően több központ hiányzik. Ezt a legelőször feldolgozott négy délnyugat-dunántúli megye esetében pontosan tudom, a tervezett későbbi összefoglaló munkában már kiegészítve fogom ismertetni. A baj az, hogy főként a török által pusztított területen olykor csupán egyetlen adat igazolja egy település mezőváros mivoltát vagy vásártartását, és ha az nem kerül elő, akkor egy esetleg nem is jelentéktelen központi hely kimarad.⁴⁶

A központi helyeket a középkori megyék szerint osztályoztam. Ennek is vannak nehézségei, hiszen talán jobb lett volna tájegységeket figyelembe venni. Itt viszont a határok megvonása okozott volna problémát. A négy északkeleti megye feldolgozásában vettem leginkább figyelembe a természetföldrajzi tényezőket. Heves és Borsod megyék alföldi területein és a Mátrában nagyon ritka a központi hely, ezek egyrészt a hegyvidék és a síkság közti – a földrajzosok által találóan vásárvonalnak nevezett – sávon, illetve a Sajó völgyében sűrűsödnek. A vásárvonalon fekvő mezővárosok és vásártartó helyek egy része azonban inkább a hegyek lábánál, a többi pedig már a síkságon keletkezett, így az alföldi és a hegyvidéki táj elválasztása esetén az egymással összetartozó, utak által összekötött központok más és más tájegységbe kerültek volna.⁴⁷ A megyék alapulvétele mellett szól az ún. háromvásáros kikiáltások kérdése. Bizonyos perekben az alperest három, egymást követő hetipiacon történő kikiáltással kellett megidézni. Ezek *forum comprovinciale*, azaz megyei vásárként lettek az oklevélben említve. Adataink alapján a több megyére eső „háromvásáros kikiáltások” az esetek többségében még a 14. századra esnek, amikor a hetipiac-hálózat még ritka volt. Később erre általában csak akkor került sor, ha olyan nagybirtokos ügyéről esett szó, aki több megyében birtokolt. A megyehatárokon áthúzódó kikiáltások gyakoriak voltak: Bereg, Szabolcs és Szatmár megyében. Viszont Baranyából – noha innen szépszámu háromvásáros kikiáltás maradt fenn – nem ismerek más megyébe áthúzódót.⁴⁸ Így a középkori megyék alapján történő központi hely bemutatásánál nem tudok jobbat kitalálni, azt azonban jónak látnám, hogy a teljes munka, vagy legalábbis a jelenleg készen álló anyag, közlésénél az egyes országos tájegységeket összehasonlítsam.

46 Így maradt ki pl. mind a Központi helyek, mind a Városfejlődés i. m.-ből a Heves megyei Abád mezőváros, nem figyeltem ugyanis fel arra, hogy 1460-ban Szilágyi Mihály erdélyi kormányzó „in opido Abad” keltez. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. VI. Bd. Hrsg. von Gustav Gündisch, unter Mitwirkung von Herta Gündisch, Gernot Nussbächer und Konrad G. Gündisch. Bukarest, 1981. 77. Abádon sokamára is működött, ami már önmagában is valószínűvé teszi központihely-jellegét. E mellett útkereszteződés és fontos tisztai révhely volt. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890. I. 57. Centralitási pontrendszeremben így 7 pontot kap.

47 *Kubinyi A.*: Központi helyek i. m. 510–511.

48 *Kubinyi A.*: Vásárok i. m. 58–59.; *Uő*: Székesfehérvár i. m. sajtó alatt.

Figyelembe kellett azonban venni még egy gyakorlati szempontot. Már többször is utaltam a középkori forrásanyag egyenlőtlen fennmaradására. Vannak olyan kritériumok, amelyeket számos település esetében nem tudtam volna felhasználni. Végül – Denecke példája nyomán, aki egy-egy kritériumnál négy fokozatot állapított meg – magam is hasonlóra gondoltam, hogy azon belül is tudjak fokozatot bemutatni. Vannak azonban olyan kritériumok, amelyeket nem lehet fokozatokra bontani, így ezek is kimaradtak. A célom ugyanis az volt, hogy azonos ismérvek alapján számszerű adatokat kapjak. Ez lehetővé teszi a középkori Magyar Királyság valamennyi városias helysége közt egy rangsor kialakítását és így biztosítja az előrelépést a városhálózat kutatásában. A kihagyott kritériumokat, ahol azok megvannak, kontrollként fel lehet használni a feldolgozásnál.

Magam is tíz centralitási ismérvvvel számoltam, amelyek a kevésbé lényegesek felől közelítenek a fontosabbak felé. Ezeken belül 1 és 6 pont közti fokozatokat állapítottam meg, úgyhogy elvileg 60 pont a legmagasabb, ezt azonban egyetlen hazai város sem éri el, a legtöbbet Buda kapja, amely 55 pontot ért el. Az egyes kategóriák a következők:

I. Uradalmi központ, főúri, királyi rezidencia. 1. Középbirtokos, illetve egy nagybirtokos alsófokú birtokigazgatási központja. (*Officiolatus.*) 2. Nagybirtok központja. 3. Nagybirtokos rezidenciája. 4. Örökös főispánsággal egybekötött rezidencia. 5. Vajdai, báni központ, királyi, királynői mellékrezidencia. 6. Királyi székhely. – Ez a kategória főként a legalsóbb fokon nem vonatkozik feltétlenül mindig városias településre, bár a legtöbb központi helyen ott van a földesúr képviselője. Az uradalmi központ centrális funkciója azonban nyilvánvaló.

II. Bíraskodási központ, hiteles hely. 1. Megyei ítélőszék helye rövid időre. 2. Állandó megyei ítélőszék vagy egy hiteles hely. 3. Állandó megyei ítélőszék és egy hiteles hely, vagy két hiteles hely, vagy országos hatáskörű hiteles hely. 4. Állandó megyei ítélőszék és egy országos hatáskörű hiteles hely. 5. Vajdai vagy báni ítélőszék. 6. Királyi kúria. – Amennyiben egy településen országgyűlést tartottak, egy országgyűlés esetében egy, kettő vagy többnél két ponttal növekszik a pontszám. A 15. században a helységnél tartott nádori közgyűlés egy ponttal növeli a számot, de hatnál többet nem veszünk figyelembe. Pereskedő őseink gyakran fordultak meg bíróságok vagy hiteles helyek előtt, ami az illető helység fogyasztói piacára hatást kellett, hogy gyakoroljon. Itt két ismérvet vontam össze. Az országgyűléseket és a nádori közgyűléseket első tanulmányomban még nem vettem figyelembe. (A Délnyugat-Dunántúlon nem tartottak országgyűlést.)⁴⁹ A megyei ítélőszékek helyeit Csukovits Enikő kitűnő tanulmányából könnyen meg lehet találni.⁵⁰

49 Először a tíz csoportot és ezen belül a hat lépcsőfokot a következő tanulmányomban ismerttettem: *Kubinyi A.: Mezővárosok* i. m. 325. 14. j.

50 *Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle* 39(1997) 363–386.

III. Pénzügyigazgatási központ. 1. Filiális kamara (só-, pénzverő- vagy bánya-) vagy harmincadhivatal. 2. Főharmincad vagy kamara, illetve két filiális intézmény. 3. Egy főharmincad (kamara) és egy filiális intézmény, vagy három filiális intézmény. 4. Két fő-, illetve egy fő- és két filiális intézmény. 5. Kamaraispánság vagy két fő- és filiális intézmény. 6. Királyi kincstartóság vagy olyan kamaraispánság, amely mellett akár fő-, akár filiális kamara vagy harmincad is működik. A szakirodalom által városi kritériumként tárgyalt pénzverde tehát idekerült.

IV. Egyházi igazgatás. 1. Exempt plébánia. 2. Tizedkörzet. 3. Exempt vagy főesperesi joghatóságú prépostság. 4. Püspöki székhely. 5. Érseki székhely. 6. Prímási székhely. – Itt összekapcsoltam az egyházi igazgatást és bíráskodást a tizedszedéssel. Sajnos az egyházi igazgatás alsóbb szerveit, az esperesi és főesperesi kerületeket, hacsak az utóbbi nem volt egy prépostsággal összekötve, mint a pozsonyi, szepesi és vaskvári káptalan esetében, nem tudtam figyelembe venni. Az esperesi kerületeket (*vicearchidiaconatus*) ugyan igen gyakran egy helységről nevezték el, viszont az esperesi tisztelet a kerület bármelyik plébánosa betölthette, az erre vonatkozó gyűjtésem szerint ebben nem található szabályszerűség. A főesperes pedig korszakunkban már a székeskáptalanban tartózkodott, székhellyel nem rendelkezett. A tizedkörzetekkel van bizonyos nehézség. Amikor a Délnyugat-Dunántúl négy megyéje feldolgozásával létrehoztam ezt a rendszert, nem volt problémám, a szóba jövő győri és veszprémi püspökségek tizedkörzetei ismeretesek. Más egyházmegyéknél az adatok nem teljeseek, így lehet, hogy ha egy központi helyen létezett tizedkörzet, ezt nem tudom igazolni, és így a település kettővel kevesebb pontot kap.

V. Egyházi intézmények. 1. Valamennyi monostor (kolostor) és nem exempt társaskáptalan a kolduló rendek és az ispotályok kivételével. 2. Két vagy több ilyen intézmény, illetve egy kolduló rendi (férfi) kolostor vagy egy ispotály. 3. Egy kolduló rendi kolostor vagy egy ispotály és bármely más kolostor vagy társaskáptalan, illetve két kolduló rendi kolostor vagy ispotály. 4. Két kolduló rendi kolostor és ispotály, és mellettük bármely más kolostor vagy társaskáptalan, illetve három kolduló rendi kolostor és ispotály. 5. Három kolduló rendi kolostor és ispotály, valamint egyéb kolostor vagy társaskáptalan, illetve négy kolduló rendi kolostor és ispotály. 6. Négy kolduló rendi kolostor és ispotály, valamint bármely más kolostor és társaskáptalan, illetve négynél több kolduló rendi kolostor és ispotály. – Ennél a kategóriánál is módosítottam az első, 1989-es pontrendszeremet. Eredetileg – akár a nem kolduló rendi kolostorok és a társaskáptalanok esetében – az ispotályoknak is egy pontot adtam, később a kolduló rendi kolostorokkal azonos centralitás értékűnek fogtam fel. Elsősorban a kolduló rendi kolostorokat és az ispotályokat akartam külön kiemelni. Fügedi Erik hívta fel mindkettőre a figyelmet, és mutatta ki, hogy gyakran városokban és mezővárosokban találhatók.⁵¹ Az ispotályok szerepével magam is foglalkoz-

51 Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106(1972) 69–94. Újra közölve: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 57–88., 470–477.

tam, közöltem is a középkori Magyarországon létezettek jegyzékét, amelyből kiderül, hogy néhány kivétellel mind vagy városokban vagy mezővárosokban létesültek.⁵² A többi, főként monasztikus rend monostorait, a társaskáptalanokat és az apácakolostorokat is jelölni akartam, noha centrális szerepük minimális volt. Az alacsony pontszámuk azonban nem sokat módosít az eredményen.

VI. A településről 1440-től 1514-ig valamelyik külföldi egyetemre (Bécs vagy Krakkó) beiratkozottak száma. A beiratkozottak száma szerint állapítom meg a pontszámot: 1. 5–10, 2. 11–20, 3. 21–30, 4. 31–60, 5. 61–90, 6. 91 feletti a beiratkozottak száma. – Először ennek alapján próbáltam meg a hazai városhálózatot felvázolni. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy külföldi egyetemekre túlnyomó többségben városokból és mezővárosokból jártak hallgatók, így a fennmaradt anyakönyvek alapján országos összehasonlításra van lehetőség. Akkor három 25 éves perióduson akartam bemutatni a változásokat. A kezdő évet 1440-ben szabtam meg, és mivel az adatok szerint a parasztháború után csökkent, majd 1526 után minimálisra zsugorodott a beiratkozottak száma, így 1514 logikus záróhatárnak látszott. Mivel a magyarországiak zömében Bécsbe és Krakkóba jártak, és ezeknek fenn is maradtak az anyakönyvei, csak ezt a két egyetemet vettem figyelembe. A centralitásvizsgálatnál korábbi tanulmányom adatait vettem figyelembe, így ezen később sem változtattam, ez talán hiba volt. A teljes anyag feldolgozása (1440 előtt és 1514 után, illetve más egyetemek hallgatói) az eddigi munka teljes átdolgozását jelentené, ami azonban szűrőpróbaszerű vizsgálatom szerint lényegében nem változtatna a képen, hiszen akkor a hallgatói számok alapján a centralitási pontszámokon is módosítanom kellene. Így maradtam az 1989-ben alkalmazott rendszernél.⁵³ Alföldi könyvemben egybevettem az egyes városias településekről külföldön tanulók számát a centralitási pontrendszerrel, és a két lista meglepő módon majdnem azonos sorrendet mutatott, ez használhatóságát bizonyította.⁵⁴

VII. Kézműves- vagy kereskedőcéhek száma. 1. Egyetlen. 2. Kettő–három. 3. Négy–öt. 4. Hat–hét. 5. Nyolc–kilenc. 6. Tíz és a felett. Tipikusan a városiasodásra utaló kategória, legalábbis a késő középkor esetében. Mégis, ezzel van a legtöbb probléma. Amennyiben nem maradt fenn a település levéltára, erre vonatkozóan van a legkevesebb forrásunk, és ez több város esetében a valóságosnál alacsonyabb pontszám megállapításához vezetett. Például ha Pesten a város egykori jegyzője, Magyi János nem másolt volna be 11 céhprivilegiumot formuláskönyvébe, akkor itt nem 12, hanem csupán egy céhvel számolhatnánk.⁵⁵

52 Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 262–267.; *Uő*: Spitäler und Städtewesen im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2000. Red. Leonhard Prickler. Eisenstadt, 2002. 123–130.

53 Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23(1971) 58–78.

54 Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. 21–22.

55 Martinus Georgius Kovachich: Formulae solennes styli. Pesthini, 1799. 206–209., 376–377., 383–385., 389–391.

Elképzelhetetlen, hogy Pécsen csak egy ötvöscéh működött volna, amelyre úgy maradt adat, hogy egyházi ügyben Rómához fordult.⁵⁶ Hasonló a helyzet Székesfehérvárott, ahol csak a szabócéhről tudunk, de csupán azért, mert mind a pápai, mind a szatmári szabók az ő privilégiumukat vették át. Az, hogy két távoli mezőváros ezt használta, önmagában is mutatja a város jelentőségét.⁵⁷

VIII. Úthálózati csomópont. Azt vizsgáltam, hogy egy településről hány központi hely érhető el úgy, hogy egy másikat nem érint. 1. Egy–kettő. 2. Három–négy. 3. Öt–hat. 4. Hét–nyolc. 5. Kilenc–tíz. 6. Tizenegy és a felett. Amennyiben a központi hely árumegállító joggal rendelkezett, akkor a pontszám kettővel emelkedik, de nem mehet hat fölé. Ez elég lényeges kategória, általában minél jelentősebb egy település városiassága, annál magasabb az útközpont-jellege, azonban ez nem általánosítható. Nem minden fontos úthálózati csomópont vált például központi helyé. Itt is van nehézség. Arra nem volt mód, hogy az okleveles adatok alapján vázoljam fel Magyarország úthálózati térképét, ezért az eddigi irodalmat, valamint Lipszky térképét használtam fel.

IX. Vásártartás. Mivel nemegyszer több hetipiacot (*forum hebdomadale*) és/vagy sokadalmat (évi, országos vásár, *nundinae annuales*) tartottak egy településen, minden hetipiacnap egy, sokadalom pedig két pontot kap. Ezeket centralitási pontokra így számítjuk át: 1. Egy. 2. Kettő. 3. Három–négy. 4. Öt–nyolc. 5. Kilenc–tizenegy. 6. Tizenkét vásárpont és e felett. – Az esetek többségében egy településen csak egy hetipiacot tartottak, sokadalmat pedig többet is, de ez nem törvényszerű. A vásártartás és a jogi helyzet nem függött össze egymással. Vannak mezővárosok, ahol vagy egyáltalán nincs adat vásárokról, vagy azután kaptak vásárprivilégiumot, hogy oppidumok lettek. Megtaláljuk az ellenkezőjét is, hetipiacca és sokadalommal rendelkező falvakat, amelyek nem vagy később válnak mezővárossá. Az eddig nyomtatásban feldolgozott területek közül a Nyugat-Dunántúl hét megyéjében a központi helyek 78,5%-ában, az Alföldön és az Alföld szélén 63,5%-ában, Abaúj, Borsod és Torna megyékben 62,2%-ában tartottak vásárokat. Érdekes ezt megyékre felbontani. Abaúj esetében 43,8%, Borsodban 78,9%, Tornában 50% a vásárhelyek aránya.⁵⁸ A jó forrásadottságú szomszédos megyéknél a különbséget Kassa hatásával magyarázhatnánk, ez ellen szól azonban a Fejér megyei példa, ahol a központi helyek 62,5%-ában találunk vásárt. Pest megyében, noha ott van Pest városa, a centrális települések 92,3%-ában találunk heti-, illetve országos vásárt.⁵⁹ A vásárhelyeknél nem vettem figyelembe a „vásárhely” típusú helyneveket, csak akkor, ha a késő középkorban is van adat vásártartásra. Sok Árpád-kori vásárhely ugyanis elvesztette később piacát. E csoportnál is vannak forrásproblémák, főként a török által megszállt területen, ahol az oklevelek hiányosan maradtak fenn. Itt

⁵⁶ Kubinyi A.: Pécs i. m. 47.

⁵⁷ Kubinyi A.: Székesfehérvár i. m. sajtó alatt.

⁵⁸ Kubinyi A.: Központi helyek i. m. 516–518.

⁵⁹ Kubinyi A.: Városfejlődés 26–38. Az országrészek vásárhálózati aránya (Fejér megye kivételével) uo. 27. Fejér megyére: Uő: Székesfehérvár i. m. sajtó alatt.

viszont felhasználhatók a török defterek. Amennyiben azokban piaci vagy vásárvámost említenek, vagy „városnak” neveznek egy települést, azokat felvettem, hiszen nem valószínű, hogy a török időkben szerezték meg a vásártartási vagy mezővárosi kiváltságokat. Tanulságos viszont, hogy a középkor végén nem minden vásártartási jogú vagy mezővárosként említett helység őrizte meg ezt a jogát az oszmán uralom alatt.

X. A település jogi helyzete. A falusias központi helyeket nem pontozom. 1. A település csak egyetlen adatban fordul elő 1490 előtt *oppidum*ként. 2. Csak 1490 után fordul elő mezővárosként, függetlenül attól, hogy csak egyszer vagy többször is. Lehetséges ugyanis, hogy ebben az időben emelkedett az *oppidum*ok közé, és az is maradt. 3. Többször említik, mezővárosként, de közülük legalább egyszer 1490 előtt. Akkor is három pontot kap, ha olykor *possessio*ként (birtok, azaz falu) fordul elő. 4. Földesúri *civitas*, amelyet mindig vagy túlnyomóan így neveznek. (Nem vesszük figyelembe a korai *civitas*-adatokat, ha a település később *oppidum*ként fordul elő.) Idetartoznak a királyi földesúri városok is, például Temesvár vagy Karánsebes. 5. A „közjogi értelemben” városnak tekintendők közül az általam királyi szabad városnak nevezettek, azaz az ún. személynői, az erdélyi szász és a bányavárosok.⁶⁰ 6. A „hét” (valójában Pesttel együtt nyolc) szabad királyi város, azaz a tárnokiak.

Mielőtt a pontok szerinti kategorizálással foglalkoznék, fel kell sorolnom azokat az ismérveket, amelyeket ebben a rendszerben vagy a forrásanyag hiánya, vagy a hat lépcsőfokra osztás lehetetlensége miatt nem tudtam figyelembe venni. A tanulmányom elején idézett külföldi szakirodalomban igen gyakran előfordult a statisztikai megközelítés, azaz a népesség száma szerinti osztályozás. Leszámítva azokat a városokat, ahonnan adójegyzékek maradtak fenn, vagy az urbáriumokban, dézsmajegyzékekben előforduló helységeket, a legtöbb központi hely középkor végi lakosság száma nem határozható meg. A szabad királyi és a királyi szabad városok esetében általában az általuk fizetett királyi adó alapján szoktuk megbecsülni a népességet: az adó nagyságát összehasonlítjuk egy olyan városéval, amelynek fennmaradt adózói névsora. Csakhogy ez sem megnyugtató, hiszen nem ismerjük a háztartáshoz tartozók számát, valamint a középkori demográfiának egyéb buktatói is vannak.⁶¹ Csak azt tehetjük, hogy egymás mellé helyezzük – ahol erre mód van – a becsléssel meghatározható népességet és a centralitási pontszámokat.⁶²

60 A fogalomra: Kubinyi A.: „Szabad királyi város” i. m. sajtó alatt. A személynői városok problémájára ld. uo.

61 Vö. Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38(1996) 135–161.; Uő: A késő középkori Magyarország demográfiai problémái. In: Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. Szerk. Faragó Tamás, Őri Péter. Bp. 2001. 105–119.

62 Az alföldi és Alföld-széli megyékben fekvő központi helyek esetében ezt tettem. Bár jelentős eltérések mutatkoztak a kétféle számítás között, bizonyos szabályszerűségeket mégis ki lehetett mutatni. Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. 44–47.

A korábbi városkutatók által felvetett ismérvek közé tartozik a topográfia, beleértve az építményeket, köztük a városfalakat is. Ezek vizsgálatának szükségességét kezdettől fogva fontosnak tartottam, és egyik korábbi tanulmányomban néhány város esetében el is végeztem.⁶³ Az alaprajz önmaga is utalhat városiaságra: a város utcahálózattal rendelkezik, a mezőváros viszont gyakran egy piac-utcából vagy piactérből áll csak.⁶⁴ Sajnos, a települések középkori alaprajzát Magyarországon elsősorban régészeti módszerekkel lehet rekonstruálni, ez pedig többségüknél még nem lehetséges. Egy tanulmányomban a meglevő adatok alapján igyekeztem ugyan az alaprajzokból általánosabb megállapításokat is levonni,⁶⁵ de annyit nem ismerek, hogy centralitási pontot adhassak ezek alapján a városias településeknek. Így is bizonyítható azonban, hogy a többutcsás mezővárosok városiasabbak voltak az egyutcsásoknál. A házakról az alaprajzoknál is kevesebbet tudunk. Úgy látszik, legalábbis az eddigi kutatások alapján, hogy többnyire – a falusiakhoz hasonlóan – nem szilárd anyagból épültek, és földszintesek voltak. A kőépület inkább a középkor végén jelenik meg a mezővárosokban. Igaz, van ellenpélda is: a fallal övezett Vác püspöki város belső része városias volt, ahol még emeletes házak is álltak, míg a külső részek falusiasak. Vác azonban földesúri *civitas*. Mindenesetre ezt a kérdést tovább kell vizsgálni. A mezővárosi plébániatemplomok középkor végi bővítéseire már Entz Géza is rámutatott.⁶⁶ A kérdést egyes városoknál, mezővárosoknál magam is vizsgáltam.⁶⁷ Ennek fontosságát jól bizonyítja Anders Andrénnek a dán középkori városfejlődésről írt könyve. Ő ugyanis korrelációt talált a városi templomok középkor végi alapterülete és a városok adója, illetve népességszáma között.⁶⁸ Sajnos, túl kevés a fennmaradt, illetve régészetileg megkutatott középkori templom, így ezt sem tudjuk centralitási pontként feldolgozni, viszont a meglevők alkalmasak az

63 Ld. 33. j.

64 Vö. Willibald Katzinger: Die Märkte Oberösterreichs. Eine Studie zu ihren Anfängen im 13. und 14. Jahrhundert. In: Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs. Bd. 1. Linz/Donau, 1978. Hrsg. von Wilhelm Rausch. 69–150. Angol kisvárosok esetében is gyakran mondható ez. Colin Platt: The English Medieval Town. London, 1976. 27–30.

65 András Kubinyi: Plätze und Gassen in den mittelalterlichen Städten und Märkten des Königreichs Ungarn. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hrsg. von Márta Font und Mária Sándor. Bp.–Pécs, 2000. (Varia Archaeologica Hungarica. IX.) 17–24. Sajnos, nem kaptam korrektúrát, így a szöveg tele van sajtóhibával.

66 Entz Géza: Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak. Bp. 1971. (Régészeti Füzetek Ser. II. 14.) 64–66.; Uő: Gótikus építészetünk településalakító szerepe. Építés – Építészettudomány 11(1979) 20–21.

67 Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. 156–157. Az itt is megjelent tanulmányom angol nyelvű változatában több templom alaprajzát is közöltem. Uő: Urbanisation in the East-Central Part of Medieval Hungary. In: Towns in Medieval Hungary. Ed. by L. Gerevich. Bp. 1990. 148. Szeged: Szent Demeter- és a ferences templom (114., 117.), Gyöngyös: Szent Bertalan- és a ferences templom (123., 124.), Nyírbátor: Szent György- és a ferences templom (129., 130.), Miskolc (132.), Szer (148.).

68 Anders Andrén: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Bonn–Malmö, 1985. (Acta Archaeologica Lundensia Ser. In 8° Nr. 13.) 53–58.

összehasonlításra.⁶⁹ A városfalak esetében is lehetnek problémák, kutatás nélkül nem állapítható meg mindig, hogy középkori vagy török kori eredetűek-e. A késő középkori királyi szabad vagy földesúri városok *civitas* elnevezése azonban többségében erősített városra utal.

A centralitással összefüggő jogi ismérvek között említendő a városi jogcsaládok problémája, ezzel függ össze az anyavároshoz fellebbező városok és mezővárosok kérdése is. Az 1405. évi városi dekrétum 12. tc.-e szerint a városokból vagy ahhoz a városhoz, amelynek szabadságával élnek, vagy a tárnokmesterhez kell fellebbezni.⁷⁰ Ilyen anyavárosokra és városjogcsaládokra mind a magyar, mind a mai szlovák államterületen sok példát lehetne idézni. Olykor csak véletlen adatok bizonyítják ezt, mint amikor 1474-ben a Pálóci család földesurasága alatt álló Sajószentpéter mezőváros Budára tett át egy pert, és a főváros postafordultával el is döntötte a fellebbezést.⁷¹ Sokkal több adat maradt fenn a Sopront anyavárosként elismerő nyugat-magyarországi földesúri városokról és mezővárosokról.⁷² A szlovákiai területről idézhetném Zsolna példáját, amely először Teschen jogát használta, majd Nagy Lajos király parancsára Korpona város jogát vette át.⁷³ Zsolna később földesúri város volt, az anyaváros, Korpona jogi helyzete bizonytalan. A király földesurasága alatt állt, de vegyesen említik *civitas*nak és *oppidum*nak. 1510-től vörös viaszpecsétet használhatott,⁷⁴ azonban az 1510-es években a király *oppidum*nak címezve kér tőle adót. A földesúri városok és mezővárosok a jobbágysághoz hasonlóan portális adót fizettek, ezalól csak a királyi szabad városok voltak felmentve. Korpona – mint a városok – egy összegben fizetett, eszerint lakóit nem számították jobbágnak. Az adókérő levelekben a király arra utal, hogy ezt az adót *omnes libere civitates nostri et oppida*, azaz valamennyi szabad város és mezőváros fizeti. Így a várost királyi szabad mezővárosnak tekintették.⁷⁵ Ezzel függhet össze, hogy a királyi szabad városok egyetlen felsorolásában sem fordul tudomásom szerint elő, valamint országgyűlésen sem tudom kimutatni. Bizonyára azért volt *oppidum*, mert a török időkig – a különben teljesen városias alaprajzú Korpona – nem volt erősítve.⁷⁶ Annak el-

69 Tanítványom, Éder Katalin, PhD-értekezéséhez gyűjti jelenleg a templomalaprajzokat.

70 *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Bp. 1976. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) 200.

71 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 1990. 77–78. (107–108. sz.)

72 Vö. pl. *Bariska István*: Sopron a községi források tükrében a 14–17. században. Soproni Szemle 52(1998) 4–15.

73 *Richard Marsina*: Výsady pre žilinských Slovákov z roku 1381. In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Zostavil Richard Marsina. Martin, 1984. 13–40. Megjegyzem, hogy Zsolna városa magát egy 1472-ben kiadott szlovák nyelvű oklevélben városnak nevezte (ffoyt a wsieczka rada v mesta Zyliny). DL 17302.

74 *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 62–64.

75 DL 47082, 47085, 47300. A „szabad mezőváros” problémára ld. *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 41–42.; *Uő*: „Szabad királyi város” i. m. sajtó alatt.

76 *Václav Mencl*: Středověká města na Slovensku. Bratislava, 1938. 42–44.

lenére, hogy az anyaváros Korpona jogilag – úgy látszik – mezőváros volt, városiasságát nem lehet kétségbe vonni. Azt nem tudjuk megállapítani, hogy hány város joga, illetve fellebbezési joghatósága vagy más városok felett gyakorolt fellebbezési joghatósága volt érvényben a Magyar Királyságban, így ezt az ismertet sem használhattam fel. (1481-ben például Kisvárdai mezőváros szokása [*consuetudo*] szerint ítéleztek, éspedig nem kisvárdaiak ügyében.⁷⁷)

Egy település centrális szerepének megállapításához fel lehetne használni a helyi mértékek elterjedését is. Amennyiben egy helység mértékeit máshol is használták, annak a környezetben feltétlenül központi funkciója lehetett. Itt könnyebb helyzetben vagyunk, mert a szlovákiai mértékeket Alexander Húščava, a magyarországiakat Bogdán István már összegyűjtötte.⁷⁸ Nemcsak a mértékek meghatározása szükséges azonban, hanem meg kell állapítani elterjedési hatósugarukat, hogy meghatározhassuk az egy központhoz tartozó településeket. További nehézséget okoz, hogy a mértékkérdés nem sorolható be egy hatlépcsős ismérrendszerbe.

Egy város hatósugarát és ezzel centralitását az oda beköltözők és a vásárait látogatók származáshelye is meghatározza. Ezt az ismertet azonban nehéz lenne bármely kritériumnyalábba felvenni. A vásár látogatóit eddigi tanulmányaimban is figyelembe vettem, amikor centralitási rendszerem IX. pontját, a vásártartást tárgyaltam, viszont a piacok és sokadalmak látogatói körének sugarát pontszámmal nem értékeltem, az erre vonatkozó adatok ugyanis esetlegesen maradtak fenn. Ugyanez mondható el a beköltözők esetében. Ennek ellenére több városnál igyekeztem ezt is meghatározni.⁷⁹ Erre annak idején Hektor Ammann hívta fel a figyelmet,⁸⁰ de a kérdésnek jelentős újabb irodalma is van.⁸¹

77 DL 56111.

78 *Alexander Húščava*: Pol'noshospodárske miery na Slovensku. Bratislava, 1972.; *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. IV. 3.); *Uő*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp. 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. IV. 7.)

79 *Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 3(1972) 13–45.; *Uő*: A városok kereskedelme és fejlődése a magyar Alföldön a középkorban. In: *Uő*: Városfejlődés i. m. 169–185. (Ez egy eredetileg 1980-ban, Németországban megjelent tanulmányom magyar fordítása.)

80 *Hektor Ammann*: Vom Lebensraum der mittelalterlichen Stadt. Eine Untersuchung an schwäbischen Beispielen. Berichte zur deutschen Landeskunde 31(1963) 284–316.

81 Pl. Stadt und Umland. Protokoll der X. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung Calw 12. – 14. November 1971. Hrsg. von Erich Maschke und Jürgen Sydow. Stuttgart, 1974. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B. Forschungen 82. Bd.); *Dorothee Rippmann*: Bauern und Städter: Stadt Land – Beziehungen im 15. Jahrhundert. Das Beispiel Basel, unter besonderer Berücksichtigung der Nahmarkbeziehungen und der sozialen Verhältnisse im Umland. Basel und Frankfurt am Main, 1990. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft Bd. 159.) Rippmann irigylésre méltó forrásanyag segítségével, számos térképpel, táblázattal és grafikonnal illusztrált, módszertanilag is kitűnő könyvet írt.

A vámokat talán be lehetett volna illeszteni a pénzügy-igazgatási intézményekkel foglalkozó III. kritériumba, hiszen a harmincadvám-hivatalok ott foglalnak helyet, vagy a VIII., az úthálózati csomópontokat figyelembe vevő ismerv alá. Sajnos, eredetileg nem gondoltam rájuk, nem gyűjtöttem az ezekre vonatkozó adatokat, így kimaradtak. Utólag mégis az a véleményem, hogy ez így volt jó. Nem minden vámhelyből vált centrális hely, ahol pedig mégis, ez az úthálózat alapján úgyszólván kiugrik. Így végül nem tartom indokoltnak esetleges utólagos felvételüket. A kérdést csak azért említem, mert tanítványaim közül egyesek a vámok feldolgozását hiányolták.⁸²

Egyéb, a városiasságra, illetve a centralitásra utaló kritériumokat is fel lehetne vetni. Idetartoznak a vallásos társulatok. Ezekre azonban – hacsak nem maradt fenn a város levéltára – általában ritkán maradt adat, másrészt elhelyezésük a pontrendszerben nehéz. A kereskedő- és iparoscéhek közé ugyan elhelyezhetők lehetnek, hiszen ezek egyben vallásos testvérületek is, a VII. csoport azonban a központi hely gazdasági jelentőségét pontozza. A vallásos egyetek különben valóban a városokra és a jelentős mezővárosokra jellemzőek, máshol már írtam róluk.⁸³ Másik módszert vetett fel Szakály Ferenc, amikor a középkor végi, illetve kora újkori egyházi értelmiségiek szerepét vizsgálta a reformáció elterjesztésében. Felfigyelt arra, hogy ezek többsége mezővárosi polgári eredetű volt, és ezért megkísérelte néhány káptalan és a ferences rend tagjai, illetve a reformációban szerepet viselők származáshelyeiből ezek rangsorát megállapítani. Úgy hiszem, hogy akkor is többet tudnánk, ha valamennyi káptalan és néhány szerzetesrend középkor végi elérhető teljes tagnévsorából indulnánk ki. Valószínű, hogy szemben Szakállyal, itt nem mezővárosiak, hanem a városiak vezetnének.⁸⁴ Elismerem, hogy ezt elvégezve finomítani lehetne a központi helyek rangsorát.

Zsidók jelenléte egy középkori településen teljesen biztosan igazolja annak gazdasági jelentőségét. Zsidók által lakott helységeket – nem ismervén azt, hogy mennyien éltek ott – a következő módon különböztethetjük meg: van-e adat Zsidó utcára, esetleg zsinagógára, vagy csak egyetlen zsidó él ott. Az adatgyűjtést ugyan országosan elvégeztem, az eredményt mégsem használhattam fel a kritériumnyalábnál. Egyrészt nem lehet más ismervvel összekötni, önmagában pedig csak két, nem hat lépcsőfokra bontható, másrészt a zsidók nemcsak az őket befogadó település gazdasági jelentősége, hanem területi fekvése szerint is különböző helyeken telepedtek le. A középkori Magyar Királyság területén lényegében csak az Észak-Dunántúl (hozzászámítva Pestet és Vácot), valamint a mai Nyugat-Szlovákia területén tudunk zsidókat kimutatni. (Keleten csupán

82 A vámok kérdését tárgyalta: Kollmann Ö.: i. m.

83 Kubinyi András: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: *Uő*: Főpapok i. m. 341–352.

84 Szakály F.: Mezőváros i. m. (Humanizmus és reformáció 23.) 23–29. – Ld. erre még: Kubinyi András: Polgárság a mezővárosban a középkor és az újkor határán. Budapesti Könyvszemle. BUKSZ 9(1997) 2. 186–190.

Pásztón, Egerben, Kassán, Sárospatakon, Ungváron, Nagyváradon és Szegeden, délen pedig a szlavóniai Zágrábban.) Jelentős városok, így a Szepesség, Sáros vagy Erdély egész területén hiányoznak.⁸⁵ Nem valószínű, hogy például Pásztó jelentősebb helység lett volna Bártfánál, így a zsidó településeknek megléte vagy hiánya legfeljebb az ország északnyugati részén jöhet centralitásszámításra szóba.

Megemlíthetnénk még a vörös viasszal való pecsételés jogát, amelyben a jelentősebb királyi városok részesültek.⁸⁶ Sajnos, számos városi levéltár pusztulása miatt nem gyűjthető össze valamennyi erre vonatkozó kiváltság, így a pontrendszerbe sem illeszthető. Az utóbbi áll egy másik ismérvre is, miszerint volt-e fürdő a településen. Erre vonatkozóan is nagyon esetlegesen maradtak fenn adatok, ez irányú gyűjtésem azonban azt mutatja, hogy ez is a városiassággal függ össze, faluban nagyon ritka a fürdő. Végeredményben a hat lépcsőfokra oszló tíz kritériumon kívül felvethető ismérvek fontosak ugyan, de vagy nincs rájuk elég adat, vagy nem oszthatók be a rendszerbe. Ennek ellenére kutatandók, mint ahogy – a vámok kivételével – a rájuk vonatkozó adatokat magam is összegyűjtöttem. Egy nagyobb tájegység vagy az egész ország feldolgozásánál kontrollként felhasználandók.

Centralitási pontrendszeremmel szemben – amennyiben nem hagytam mást figyelmen kívül – tudomásom szerint eddig csak Kristó Gyula professzor jelentett be Kalocsát vizsgálva ellenvéleményt. Az általam megadott 21 pontból ugyanis 11 az érseki székhellyel függ össze. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Kristó kihagyná az uradalmi, bíraskodási és egyházi igazgatási központokat, azaz az I., II. és IV. kritériumokat.⁸⁷ Kétségtelen, hogy ez nem látszik egészen indokolatlannak Kalocsa esetében, amely az oklevelekben *oppidum*ként fordul elő, és más városias ismérvei is hiányoznak.⁸⁸ Hangsúlyoznom kell azonban, hogy centralitással, nem pedig városokkal foglalkoztam, noha a központi helyek épp a várostörténethez adhatnak támpontot. Kalocsa valóban kirívóan rossz példának látszik, noha gyenge forrásadottsága miatt nem zárható ki egy általunk nem ismert kritérium megléte sem, például egy ispotályé vagy céhé. Így változatlanul használhatónak tartom pontrendszeremet, de nem feltétlenül lenne érdektelen a Kristó által megkérdőjelezett három ismerv nélkül is összehasonlítani a központi helyeket egymással. Ezt az alábbiakban meg is teszem. Megjegyzem, hogy

85 Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. Soproni Szemle 49(1995) 18–21., 27.

86 Ifj. Szenpétery Imre: A vörös viaszpecsét bizonyító ereje a középkorban. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 450–453.

87 Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Szeged, 2003. 91–93.

88 Azért meg kell említeni, hogy bizonytalan adatok szerint premontrei monostorra és valamivel biztosabb forrás alapján apácakolostorra is következtethetünk itt. F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 2000. 33–34. Ezeket nem vettem a magam számításánál figyelembe, de teljesen egyikük léte sem zárható ki.

Kollmann disszertációjában Gömör megye esetében ki tudta mutatni a Kristó professzor által kihagyni javasolt három ismerv esetében is ezek településfejlesztő hatását.⁸⁹

A központi helyek osztályozása

A pontrendszer alapján a központi helyeket osztályozni lehet. Kiindulópontnak a hazai fejlődéssel rokonítható Lengyelországból egy 16. század eleji forrást vettem. Ez négy csoportra osztja a lengyel városokat: főbb városok, másodrendű városok és mezővárosok, évi- és hetivásárokkal rendelkező mezővárosok, valamint vásárral nem rendelkező mezővárosok.⁹⁰ A két utóbbi csoport létezik a magyar oppidumoknál is, eszerint azonban nem osztályozhatjuk őket, mert a forráshiány miatt elképzelhető, hogy nem maradt fenn adat vásáraikra. Amit át lehet venni, az a két első csoport, azaz a lengyeleknél is léteztek a városokkal egy szinten álló mezővárosok. A városias települések centralitási pontszámai közt azonban jelentős különbségek vannak, úgyhogy több csoportra kell osztani a központi helyeket. Ezeknek címet kellett adnom, amely azonban inkább segédeszköz jellegű: arra a településtípusra utal, amely a csoportot leginkább meghatározza. A csoportok a következők: 1. Elsőrendű (főbb) városok, idesorolom a legalább 41 centralitási ponttal rendelkezőket. 2. Másodrendű városok 31–40 pont között. (Köztük – eddigi adataim szerint – csak királyi szabad, illetve földesúri városok vannak, mezőváros egy sem.) 3. Kisebb városok, valamint a jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok. Pontszámuk: 21–30 közötti. 4. Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok, 16–20 pont között. Ez a cím annyiban félrevezető, hogy egy-két város, például a királyi szabad város Kisszeben is idekerült. 5. Részleges városfunkciójú mezővárosok, pontjaik 11–15 közöttiek. (Van köztük egy-két falu és földesúri kisváros is.) 6. Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak, 6–10 közti pontszámmal. (A „mezőváros jellegű falu” elnevezés csak szükségmegoldás: többnyire a több sokadalommal rendelkezők kerültek ide.) 7. Jelenléte nélkül mezővárosok, valamint központi funkciót ellátó falvak. Pontszámuk: 1–5.⁹¹ A funkcionális szempontból városnak tekinthető települések alsó határa 15–16 pontnál lehet, ezért a 11–15 pontos kategória mintegy átmeneti jellegű, egyesek csak a forrásanyag hiánya miatt kerültek ebbe és nem a felsőbb csoportba.⁹²

⁸⁹ Kollmann Ö.: i. m. 113–115.

⁹⁰ Maria Bogucka–Henryk Samsonowicz: *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986. 106. A latin szöveg: *civitates principales, civitates et oppida secundii ordinis, oppida habenti (!) fora annualia et septimanalia, oppida non habentes fora*. Vö. Kubinyi A.: *Városfejlődés* i. m. 15.

⁹¹ Kubinyi A.: *Városfejlődés* i. m. 15–16.

⁹² A csak 14 pontos Zemplén megyei Sztropkó egyetemre járóival, harmincadhivatalával pl. biztosan csak saját adatgyűjtésem hiányossága miatt került az 5. csoportba. Nehezen tudom ugyanis elképzelni, hogy nem volt vásárjoga és nem rendelkezett céhekkel.

Az előzőekben láttuk, hogy a középkori Magyar Királyság területének mintegy kétharmadából már összegyűjtöttem valamennyi központi helyet.⁹³ Ilyen település ezen a területen több száz volt, ezeket önálló könyvben szeretném bemutatni. Most azonban csak az 1-től a 4. csoporttal bezárólag összeírt centrális helyekről szólok. 16 pont felett ezen a területen, a királyság kétharmadán, 94 ilyen települést találunk. A legmagasabbtól lefelé sorolom fel őket, beosztva négy csoportba. A királyi szabad városok neveit félkövér, a földesúri városokét dőlt, a mezővárosokét normál betűtípussal adom meg. A pontszám mögött zárójelben az I., II. és IV. centralitási ismérvek pontszámának levonásával kapott szám következik, hogy a Kristó által felvetett problémára is választ kaphassunk. Ez a zárójeles szám csak az erdélyi megyék adatainál hiányzik. A zárójelbe tett pontszámok csoportonkénti átlagát is megadom, közölve azon településeket, amelyek erősen az átlag alatt vannak. A városok mögött rövidítve arra a középkori megyére utalok, ahol feküdtek. A betűrövidítés Engel Pál rendszere szerinti.⁹⁴ Megjegyzem még, hogy egyes esetekben az itt közölt számok minimálisan eltérnek a korábbi közléseimben olvasottaktól, hiszen az újonnan talált adatokat is bedolgoztam.

1. *Elsőrendű (főbb) városok:* **Buda** (PI) 55, (35), **Pozsony** (PO) 49, (41), **Kolozsvár** 45, **Kassa** (AJ) 43, (40), **Székesfehérvár** (FJ) 43, (32), **Szeged** (CSG) 42, (34), **Pest** (PE) 41, (34), **Sopron** (SN) 41, (35), *Várad* (BI) 41, (30). – A csoporthoz tehát öt szabad királyi (tárnoki) és három egyéb királyi szabad, valamint egy földesúri város tartozik. Ha a Kristó által kihagyni javasolt I., II. és IV. kategóriákat elhagyjuk, akkor 30–41 közti pontokat, átlag 35,1-et kapunk. Átlag alatt van Nagyvárad 30 és Székesfehérvár 32 ponttal.

2. *Másodrendű városok:* *Pécs* (BAR) 39, (26), *Esztergom* 38, (24), *Eger* (HS) 33, (23), *Győr* (GY) 33, (22), *Bártfa* (SS) 33, (30), *Eperjes* (SS) 32, (29), *Temesvár* (TS) 32, (25). – Így e csoporthoz két szabad királyi (tárnoki) és öt földesúri város sorolható. Az I., II. és IV. ismérvek nélkül a pontszámok 22 és 30 közöttiek, az átlag 25,6. Átlag alatti Győr 22 és Eger 23 ponttal.

3. *Kisebbségi városok és jelentős városfunkciójú mezővárosok:* *Bács* (BCS) 30, (17), *Asszonypataka* (Nagybánya) (SZR) 29, (26), *Lippa (1529-től királyi szabad város)* (AD) 28, (26), *Debrecen* (BI) 28, (26), *Veszprém* (VP) 28, (17), *Gyula* (BÉ) 27, (22), *Csanád* (CSD) 27, (17), *Szatmár és Nemeti* (SZR) 27, (24),

93 Gömör megye és a kishonti kerület esetében Kollmann Örs László, az erdélyi megyékből Rüs-Fogarasi Enikő munkáira támaszkodtam, ld. a 44–45. j.-et; *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) közölte Sopron, Pozsony és Eperjes centralitási pontszámait. Pozsony és Sopron esetében ezeket vettem át (Sopronnál módosította saját korábbi számításaimat), míg Eperjesnél saját pontozásomnál maradtam. Pozsony megyére ugyan nincsenek adataim, viszont Pozsony város maga a megyehatáron fekszik, így érintkezik az általam feldolgozott területtel, ezért figyelembe tudtam venni.

94 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5.) IX–XXI.

Szombathely (VS) 27, (23), Vasvár (VS) 25, (18), Dés (DO) 24., Gyöngyös (HS) 24, (20), Rimaszombat (KisHT) 24, (19), Tata (KM) 24, (18), *Karánsebes* (Szörényi bánág) 24, (15), *Óbuda* (PI) 23, (12), Miskolc (BSD) 22, (18), *Kismarton* (SN) 22, (20), Kapornak (ZL) 22, (16), Gönc (AJ) 21, (18), Szikszó (AJ) 21, (18), Beregszász (BRG) 21, (18), Munkács (BRG) 21, (15), Kalocsa (Solti szék) 21, (10), Ungvár (UN) 21, (16), Sárospatak (ZN) 21, (17). – A 26 településből 2 királyi szabad, 7 földesúri város, 17 mezőváros. Nem számítva az I., II. és IV. ismérveket a pontszámok 10 és 26 közt váltakoznak, az átlag: 18,6 pont. Átlag alatt vannak: Kalocsa 10, Óbuda 12, Munkács 15, Karánsebes 15 ponttal.

4. *Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok.* Arad (AD) 20, (13), Torda (TD) 20, Pápa (VP) 20, (17), Varannó (ZN) 20, (15), Sajószentpéter (BSD) 19, (15), *Gyulafehérvár* (FH) 19, Csetnek (GM) 19, (16), Nyírbátor (SZB) 19, (16), Kisvárd (SZB) 19, (15), Nagykároly (SZR) 19, (15), *Kőszeg* (VS) 19, (17), Simánd (ZD) 19, (15), Nagymihály (ZN) 19, (17), Szond (BCS) 18, (15), Békés (BÉ) 18, (14), Komárom (KM) 18, (14), Nagykálló (SZB) 18, (14), Ozora (TO) 18, (15), Körmen (VS) 18, (16), Gálszécs (ZN) 18, (15), *Titel* (BCS) 17, (10), Gömör (GM) 17, (10), Rimaszécs (GM) 17, (15), Rozsnyó (GM) 17, (13), Pásztó (HS) 17, (14), Nagytúr (Mezőtúr) (SZO) 17, (16), Nezsider (MO) 17, (16), *Vissegrád* (PI) 17, (12), Segesd (SM) 17, (12), Csepreg (SN) 17, (14), Simontornya (TO) 17, (16), Tolnavár (TO) 17, (13), Nagyszőlős (UG) 17, (15), Kanizsa (ZL) 17, (15), Tapolca (ZL) 17, (12), Zalavár (ZL) 17, (11), Jenő (Borosjenő) (ZD) 17, (12), Pécsvárad (BAR) 16, (12), Siklós (BAR) 16, (13), Hatvan (HS) 16, (13), Heves (HS) 16, (12), Szentmárton (GY) 16, (12), Huszt (MM) 16, (13), Magyaróvár (MO) 16, (12), Cegléd (PE) 16, (15), Kecskemét (PE) 16, (13), **Kisszeben** (SS) 16, (14), Kapos (UN) 16, (13), Apácavásárhely (Somlóvásárhely) (VP) 16, (12), Szentgrót (ZL) 16, (12), Homonna (ZN) 16, (12), Sátoraljaújhely (ZN) 16, (14). – Az 52 településből csak egy királyi szabad város, van még 4 földesúri város, a többi 47 pedig mezőváros. Amennyiben nem számítjuk az I., II. és IV. ismérveket, akkor 10 és 17 pont közt vannak a pontszámok, átlaguk 13,8. Az átlag alatt a következők vannak: Gömör és Titel 10, Zalavár 11 ponttal.

Először a Kristó által kihagyni javasolt földesúri, királyi és egyházi igazgatási központok kérdését vegyük elő. Az nem vonható kétségbe, hogy a Kárpát-medencében Buda volt a legjelentősebb város. Nos, az ismertett igazgatási ismérvek kihagyása esetén Sopronnal kerülne pontosan egy szintre, ami nyilvánvaló képtelenség. Vissza kell utalnom Max Weberre, aki ismeri a fejedelmi és a fogyasztói város ideáltípusát, a magyar főváros pedig mindkettőnek felfogható. Az igazgatási központok fogyasztó-piaciságát sem vonhatjuk, gondolom, kétségbe. Az nem lehet véletlen, hogy a három igazgatási kategória kihagyása esetén is a 21-nél magasabb pontszámú 41 város közül csak négy nem éri el a 16 pontot, amelyet városiassági határnak tekintettünk, közülük azonban kettő, Munkács és Karánsebes így is 15 pontos lett, rossz forrásadottsága ellenére. Kalocsával kapcsolatban viszont igaza van Kristónak, igazgatási funkciói levonása után feltűnően kevés pontja maradt. Azt lehetne mondani tréfásan, hogy ez az a kivétel, amely erősíti a szabályt. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az igazgatási centru-

mot csak akkor vehetjük a városiasodással kapcsolatban figyelembe, amennyiben legalább egyszer előfordul mezővárosként vagy vásárhelyként. Önmagában az igazgatási központ nem tett városiassá egy települést, mint ahogy nem egy olyan helyen tartottak megyei ítélszékét, amely falu volt, és vásárral sem rendelkezett.⁹⁵

Az ország kétharmadán tehát összesen 94 városnak tekinthető települést találunk. Az első- és másodrendű városok csoportjában csak jogilag is városnak tekinthető települések fordulnak elő, mégpedig hét szabad királyi civitas (a vizsgált területen kívül eső Nagyszombat kivételével valamennyi), három királyi szabad és hat földesúri város. Ez utóbbiak lakói jogilag jobbágyok. A két következő, még városnak tekinthető vagy legalább közepes város funkciókat ellátó településekből álló csoporthoz három királyi szabad és 11 földesúri város, valamint 64 mezőváros tartozik. Ezekből áll eszerint a vizsgált terület városhálózata, amely azt mutatja, hogy a középkori Magyar Királyság városiassága vizsgálatánál nem csupán a 30 királyi szabad várost kell tekintetbe venni. Ez annál is érdekesebb, mert az ország nem vizsgált harmadában, azaz Nyugat-Szlovákia területén, az erdélyi Szászföldön és a Drávától délre feküdt a többi 17 királyi szabad város. Mindamellettt figyelembe kell még vennünk a többi központi helyet is, hiszen köztük is vannak városfunkciókat ellátók, többségük pedig egy kisebb terület gazdasági centruma volt. Nem lényegtelen ezért annak vizsgálata, hogy ezen kisebb alközpontok sűrűsége hogyan függött össze a régió városainak számával, valamint a terület népességével.

A népesség összefüggése a városfejlődéssel

Az eddig kutatott terület 15. század végi népességszámát közel egy évtizede igyekeztem megyék szerint felbecsülni, megadván egy minimális és egy maximális számot. Mivel jelenleg a régiók egymáshoz viszonyított aránya a lényeges, csak a minimális eredményt vettem figyelembe.⁹⁶ A régiókat megyék alapján állítottam össze, egyrészt, mert a központi helyeket is – ahogy azt korábban megindokoltam – megyék szerint gyűjtöttem össze, másrészt, mert a népesség becslése is a közigazgatási egységek alapján történt. Az így kialakított régiók ezért nem esnek össze teljesen a földrajziakkal vagy a gazdaságiakkal. Néhány példa: az északkeleti régió és az alföldiek közt a Tisza a határ, amely azonban több megyét metsz, így Máramarost, Ugocsát, Bereget, Szabolcsot és Hevest. Máramarost és Hevest az északkeleti, a többi az alföldi régiókhoz vettem. A Maros átfolyik Arad és Csanád megyéken, ezeket nem az alföldi, hanem a Tisza–Maros közti régióhoz csatoltam. A Duna által metszett Győr, Komárom és Esztergom megyék a dunántúli, Pest megye pedig, amelynek egy kis csücske a Dunántúlra

95 Vö. Csukovits E.: Sedriahelyek i. m. 372–374.; Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. 18.

96 Kubinyi András: A Magyar Királyság i. m. 157–159.

esett a nyugat-alföldi régióhoz kerültek. Az erdélyi megyéket nem tárgyalom, megvárom, míg Rüszt-Fogarasi Enikő feldolgozása megjelenik, előzetes közlésében túl kevésnek látszik a központi helyek száma. Nem vettem figyelembe a kishonti kerületet, ahol amúgy is Rimaszombat az egyetlen központi hely. A kerületet ugyanis Hont megyével együtt tárgyaltam a népességgel foglalkozó tanulmányomban. Végül itt nem szerepel Pozsony városa, hiszen a megye központi helyei nincsenek még összegyűjtve. Ezenkívül egyes megyéknek éppúgy van hegyvidéki, mint alföldi jellegű része. Például északon Heves, Borsod stb. keleten Bihar, Zaránd stb., a Dunántúlon egyrészt Veszprém és Fejér, másrészt Sopron és Vas.

A régiók és a hozzá tartozó megyék a következők:

Északkelet: Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, Máramaros, Sáros, Torna, Ung, Zemplén. *Az Alföld keleti fele:* Bereg, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zaránd. *Az Alföld nyugati fele:* Bács, Békés, Bodrog, Csongrád, Jászkun kerület, Külső-Szolnok, Pest, Solti szék. *Tisza–Maros köze:* Arad, Csanád, Keve, Krassó, Szörényi bánság, Temes, Torontál. *Észak-Dunántúl:* Fejér, Esztergom, Győr, Komárom, Moson, Pilis, Sopron. *Dél-Dunántúl:* Baranya, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém, Zala.

1. táblázat

A népesség, a központi helyek és az ezek közt levő városok összefüggése régiók szerint

Régiók	Népesség	Központi helyek száma	Egy központi helyre eső népesség/fő	Városok száma	Egy városra eső népesség/fő	Egy városra eső központi helyek száma
Északkelet	284 130	133	2136	26	10 928	5,1
Alföld keleti fele	320 390	107	2994	13	24 645	8,2
Alföld nyugati fele	254 710	85	2997	11	23 155	7,7
Tisza–Maros köze	240 365	93	2585	5	48 073	18,6
Észak-Dunántúl	140 805	69	2041	14	10 058	4,9
Dél-Dunántúl	480 415	239	2010	19	25 285	12,6
Összesen	1 720 815	726	2370	88	19 555	8,25

Feltűnő, hogy az egy központi helyre eső népesség egyrészt az alföldi, másrészt a dunántúli két régióban gyakorlatilag megegyezik egymással, és az északkeleti terület sem tér el nagyon az alföldiektől, viszont a Tisza–Maros közében jóval magasabb lakosságot kell számítani egy városra (1. táblázat). Ezek a számok azt mutatják, hogy egy központi hely átlagban hány ember számára gyakorolt központi funkciót. Ezzel szemben más képet kapunk, ha az egy régióban az egyes városok vonzáskörzetébe tartozó népesség átlagát akarjuk kiszámítani. Itt

a legalacsonyabb az egymástól lényegesen el nem térő északkeleti és észak-dunántúli terület, a két alföldi régió megint hasonlít egymáshoz, sőt a dél-dunántúlihoz is. A Tisza–Maros köze itt is eltér, kétszer annyi ember lakott egy város vonzáskörzetében, mint az előbbi három régióban. (Város alatt itt nem a jogi értelemben vett *civitast* értem, hanem a 16-nál több centralitási ponttal rendelkező települést.) A lényeg tehát szemmel láthatóan az, hogy milyen mértékben oszlottak meg a városfunkciók a legalább közepes mértékben ilyeneket ellátók és a többi központi hely közt. A legkevesebb kisebb központi hely az Észak-Dunántúlon és északkeleten esett egy városra. Megint hasonlít egymáshoz az alföldi két régió. Ezeknél jóval több központi helyet kell számítani egy városra az ország különben legsűrűbben lakott dél-dunántúli területén, és még ennél is többet a Tisza–Maros közében. Ebből viszont az következik, hogy az ország általunk vizsgált területén az észak-dunántúli és az északkeleti országrész volt a legvárosiasabb. A Dél-Dunántúl esetében a helyzet érthető. A régió nagy része dombokkal-völgyekkel felsabdalt terület, ahol a közlekedési problémák több kisebb alközpont létesítését tették szükségessé, annál is inkább, mert a táj nagy része szőlőkkel volt borítva, a szőlő pedig növeli a társadalmi munkamegosztást, és így az árucserét. A sok kis központi hely pedig a jelek szerint fékezte a nagyobb központok kialakulásának lehetőségét. Most azonban csak felvetem a kérdést, hiszen a választ majd egy összefoglaló monográfiában kell megadnom.

Térbeli elhelyezkedés

Foglalkozni kell még egy kérdéssel. Több évtizeddel ezelőtt írt tanulmányaimban a városok piackörzeteivel foglalkozva felfigyeltem olyan középkori jogi szabályokra, amelyek tulajdonképpen törvényesítik a piackörzeteket. Így létezett egy két magyar mérföldes körzet, általában ezen belül nem lehetett ugyanazon a napon piacot vagy sokadalmat tartani. A két mérföldes körzet előfordul *rasta*, azaz pihenőhely megnevezéssel is. Volt egy nyolc mérföldes körzet is, amelyről megmondják, hogy ez annyi, mint a Buda–Székesfehérvár közti távolság. Amennyiben valakit száműztek Budáról, nem tartózkodhatott ezen belül. Azt is megállapítottam, hogy ezek a körzetek valóban több esetben kimutathatók, és a körzetek határán újabb központok alakultak ki. Az egyetemre járók adatai összegyűjtése után így a magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének rekonstrukcióját is megkíséréltem.⁹⁷ Úgy tűnt, hogy ez pontosan kiadja a Christaller által egykor felvetett hatszöges rendszert, azaz a centrális helyek hatszöge-

97 Kubinyi A.: A középkori magyarországi városhálózat i. m. 58–60.; *Uő*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. In: Budapest története II. k. Főszerkesztő: Gerevich László. Bp. 1973. 23–25. A 27. oldalon a 2. ábra a Buda és Pest körüli négy és nyolc mérföldes körzeteket mutatja, ami igazolja, hogy a városok, mezővárosok és vásárhelyek leginkább ezeken a körzethatárokon foglalnak helyet.; *Uő*: A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. Tanulmányok Budapest múltjából 19(1972) 39–56.

ket alkotva helyezkednek el. Ez a rendszer azonban nem foglalja magába Erdélyt és Szlavóniát. Buda és Pest körül a hatszöget Kassa, Nagyvárad, Szeged, Pécs, Pozsony és Sopron együtt, valamint Körmöcbánya alkotja.⁹⁸ Ez a rendszer kétségkívül eléggé elfogadhatónak látszott, a baj csak az, hogy a piackörzetek sugarát, más centrális helyekkel való érintkezését térképen, körző segítségével, nem pedig a tényleges, ma már általában meg nem állapítható úthosszak alapján állapítottam meg. Az egyetemre járók száma pedig – ahogy az előzőekben is láttuk – csak egy kritériuma a központi helyeknek, ezért dolgoztam ki új pontrendszert. Sajnos az erdélyi szászokon, a székelyeken és Szlavónián kívül hiányoznak a nyugat-szlovákiai megyék, délen pedig Szerém, Valkó és Pozsega.

Ennek ellenére az eddig feldolgozott terület térképére kizárólag a 16 centralitási pont feletti településeket elhelyezve elég világosan látszik egy – igaz, nem teljesen szabályos – településhierarchia. Nyilvánvaló, hogy az egymás mellett fekvő Buda, Pest és Óbuda agglomeráció egységet képezve az ország gazdasági központja. (Megjegyzem, hogy Buda és Pest magánföldesúri kézen levő és mezővárosi jogokat élvező külvárosait, Felhévízet, illetve Szentfalvát a pontrendszer elkészítésénél nem vettem külön figyelembe, hanem adataikat az anyavárosnál tárgyaltam.) Mivel Erdélynek csak egy része van feldolgozva, most kihagyom Kolozsvárt, és így – Budát és Pestet egynek véve – a 14 első- és másodrendű város tágabb piackörzeteit tekintem át. Alapul vettem a Buda–Székesfehérvár távolság felét, amely két rasta, azaz négy mérföld. Ebben az esetben azt vizsgáltam, hogy a körzeten belül, továbbá annak határán, milyen, legalább közepes városfunkciót ellátó, tehát 16 pontnál többet kapott településeket találunk. Régiók szerint haladok. Nem veszem viszont figyelembe a körzeten belül, de általam fel nem dolgozott területre eső városokat, például a nyugat-szlovákiaiakat.

Északkelet. Bártfa. Körzeten belül: Kisszeben. Határán: Eperjes. – *Eperjes.* Körzeten belül: Kisszeben. Határán: Bártfa, Varannó, Kassa. – *Kassa:* Határán: Eperjes, Varannó, Gálszécs, Gönc. – *Eger:* Határán: Gyöngyös. – **Alföld keleti fele. Nagyvárad.** – **Alföld nyugati fele. Szeged.** Határa közelében Csanád. – **Tisza–Maros köze. Temesvár.** – **Észak-Dunántúl. Buda és Pest.** Határán: Visegrád. – *Esztergom.* Körzeten belül: Visegrád. Határán: Tata. – *Győr.* Körzeten belül: Szentmárton. (Pannonhalma.) Határán: Komárom, Pápa, Óvár. – *Pozsony.* Határán: Óvár, Nezsider. – *Sopron.* Körzeten belül: Kismarton. Határán: Csepreg, Kőszeg. – *Székesfehérvár.* Határa közelében Veszprém. **Dél-Dunántúl. Pécs.** Körzeten belül: Pécsvárad. Határán: Siklós. – Sem körzeten belül, sem annak határán legalább 16 pontos város nincs Nagyváradnál és Temesvárnál, csak a körzethatáron találunk ilyeneket Kassán, Egerben, Szegeden, Budán és Pesten, Pozsonyban, valamint Székesfehérváron. A körzeteken belül nincs egyetlen első- és másodrendű város. Ez nem jelenti azt természetesen, hogy egyéb központi helyek ne lettek volna a négy mérföldes körzeten belül. Annyi azonban nyilván-

való, hogy az első- és másodrendű városok többsége uralkodni tudott négy mérföldes körzetén.

A Buda–Székesfehérvár közti nyolc mérföldes kör esetében csak a körzethatáron fekvő, legalább 16 pontos városias településeket sorolom fel a 16 első- és másodrendű városnál. **Északkelet.** *Bártfa.* Varannó, Homonna, Kassa. – *Eperjes.* Nagymihály, Sátoraljaújhely, Gönc, Rozsnyó. – *Kassa.* Bártfa, Homonna, Nagymihály, Kapos, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Rozsnyó. – *Eger.* Gömör, Szikszó, Hatvan, Pásztó. **Alföld keleti fele.** *Nagyvárad.* Debrecen, Gyula. – **Alföld nyugati fele.** *Szeged.* – **Tisza–Maros köze.** *Temesvár.* Csanád, Lippa. – **Észak-Dunántúl.** *Buda és Pest.* Székesfehérvár, Tata, Pásztó, Hatvan, Cegléd. – *Esztergom.* Pásztó. – *Győr.* Pozsony, Veszprém, Nezsider. – *Pozsony.* Győr, Sopron, Kismarton. – *Sopron.* Pozsony, Vasvár. – *Székesfehérvár.* Tata, Buda, Simontornya, Ozora, Szentmáron. – **Dél-Dunántúl.** *Pécs.* Tolnavár. – Szeged nyolc mérföldes határán nem találunk legalább 16 pontos települést. A nyugat-szlovákiai centrális helyek ismeretével még több lenne a körzethatáron fekvők száma. A határon fekvő alközpontok számának a nagysága utalhat a körzet városiasságára. Az bizonyosnak látszik, amire más adatok alapján már az előzőekben is utaltam, hogy az általam vizsgált területen az északkeleti és az észak-dunántúli régió látszik a leginkább városiasnak.

Végül a Buda és Pest, valamint Pozsony közti távolságot sugárként véve kialakított körzeteket vizsgáltam meg. Most csak a 13, első- és másodrendű városnak azok határán való elhelyezkedését mutatjuk be. **Északkelet.** *Bártfa.* Eger. – *Eperjes.* – *Kassa.* – *Eger.* Bártfa, Nagyvárad, Székesfehérvár. – **Alföld keleti fele.** *Nagyvárad.* Temesvár, Szeged, Eger. – **Alföld nyugati fele.** *Szeged.* Nagyvárad, Pécs, Székesfehérvár, Buda. – **Tisza–Maros köze.** *Temesvár.* Nagyvárad. – **Észak-Dunántúl.** *Buda és Pest.* Szeged, Pécs, Pozsony. – *Esztergom.* Sopron. – *Győr.* – *Pozsony.* Buda. – *Sopron.* Esztergom. – *Székesfehérvár.* Eger, Szeged. – **Dél-Dunántúl.** *Pécs.* Buda, Szeged. – Eperjes, Kassa és Győr kivételével tehát a többi 13 első- és másodrendű város közt kimutatható a Buda–Pozsony távolság, nem egynél többszöri megléte. Amennyiben a nyugat-szlovákiai régiót is figyelembe vettem volna, a hiányzó három esetben is megtalálhattuk volna az őket egy ottani várossal összekötő ugyanilyen távolságot, például Kassánál Körmöcbányát, Győrnél Selmezbányát.

Ez viszont arra utal, hogy a középkori Magyar Királyság városhálózata rekonstrukciójához szükséges lenne a hiányzó megyék feldolgozására is. Az viszont nem lehet véletlen – még akkor sem, ha a körzővel mért távolságok a tényleges útviszonyoktól eltérnek –, hogy az első- és másodrendű városok közt megközelítőleg azonos távolságokat lehet kimutatni. A piackörzeteket térképen jobban be lehetne mutatni, figyelembe véve a 16 és 20 pont közti központi helyek négy, és a 21–30 köztiek nyolc mérföldes körzetét is. Ezt az Alföld és az Alföld-széli megyék esetében egyszer már megtettem.⁹⁹ Az összes általam ismert

⁹⁹ Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. Kihajtható térképvázlat a 102–103. oldal között.

központi helyet bemutató, remélem egyszer elkészülő művemben valamennyi központi helyet szeretném térképen, piackörzeteikkel bemutatni.

*

Tanulmányomban nem dolgozhattam fel – még az eddig általam vagy tanítványaim által vizsgált területen sem – a teljes város- és központihely-hálózatot. Mindössze azt akartam bemutatni, hogy milyen módszereket alkalmaztam. Ezekből viszont kiderül, hogy a jogi értelemben vett városfogalommal nem megyünk sokra, a Magyar Királyság annál városiasabb volt, mint ahogy arra korábban utaltak. A jobbágyok lakta földesúri városok és a mezővárosok egy része biztosan része volt a városhálózatnak, de egyes városi funkciókat a kisebb mezővárosok, sőt a vásártartó falvak is elláthattak. Minden jel arra utal, hogy létezett a központi helyek között hierarchikus térbeli rend, amelyben a Timon értelmezésében közjogi értelemben vett szabad városoknak tekinthető települések ugyan vezető szerepet játszottak, de egyrészt voltak a jelentősebb városok között magánföldesúriak is, másrészt királyi szabad városok még az alsóbb kategóriákban is előfordulhattak.

ANDRÁS KUBINYI

NETWORK OF TOWNS IN THE CARPATHIAN BASIN IN THE LATE MIDDLE AGES

The definition of the medieval town is a difficult task and we find several opinions about it among historians. Probably the definition of the functions of town provides the best solution, several criteria should be considered simultaneously. In earlier Hungarian historiography the juridical situation of the towns was considered as most important, only free royal towns, the *civitates* were considered as towns, all in all thirty of them, thus whole regions should have been with no towns at all. The towns with walls, but owned by landlords and the market towns without walls were not considered as towns. The Slovak historiography considers these towns with walls, but owned by landlords and the market towns without walls as towns too, and calls them *mestečko*, or small towns.

Nevertheless, we can not consider all market towns as towns even if they had some functions of towns. Ten criteria of centrality were elaborated by the author, with points from 1 to 6. I. Centre of a domain, residence of king or lord. II. Juridical centre, *locus credibilis*. III. Financial centre. IV. Church administration. V. Church institutions, especially mendicant orders' monasteries and hospices. VI. University students from this town. VII. Number of guilds. VIII. Crossroad. IX. Markets and fairs. X. Legal situation of the town. Thus we can conclude: 1. First rank centres above 41 points. 2. Second rank centres 31–40 points. 3. Smaller towns, important market-towns 21–30 points. 4. Middle rank market towns 21–30 points. 5. Less important market towns with some functions of towns 11–15 points. 6. Average market towns and bigger villages 6–10 points. 7. Market towns without importance and bigger villages 1–5 points.

Settlements with at least 16 points are members of the towns' network. Until now, for two third of Hungary's territory, we could define these points with 94 towns, among them 9 of the first, 7 of the second and 26 of the third, 52 of the fourth category. In this territory there were only 13 free royal towns.

KÓNYA PÉTER

A felső-magyarországi városok társadalma a 17. században

A 17. század fontos változásokat hozott az egész ország gazdasági, politikai, demográfiai, nemzetiségi és vallási viszonyaiban. A század, amely az újkori magyar történelem egyik legmozgalmasabb évszázada volt, maradandóan hatott a társadalmi fejlődésre, elsősorban a Habsburg-ellenes felkelések következtében. Minden változásra, minden új jelenségre és ezek következményére nagyon érzékenyen reagált a városi lakosság, amely egyrészt a gazdasági és társadalmi fejlődés hordozója volt, másrészt viszont konzerválta a középkori magyarországi társadalmi viszonyok maradványait.

Tanulmányomban a felső-magyarországi szabad királyi városok társadalmi, nemzetiségi és konfesszionális viszonyait szeretném röviden bemutatni a 17. században, egészen pontosan 1671-ig. Ez az év volt az időhatár, amelytől kezdve a városok aktívan is részt vettek a Habsburg-ellenes felkelések sorozatában, amelyek nemcsak a katonai megmozdulások okozta pusztítást és fosztogatást hozták magukkal, de egész sor további negatív hatást gyakoroltak a gazdasági, politikai, társadalmi és vallási életre. Ezek a hatások a század utolsó harmadában olyanmódra megváltoztatták a városi társadalom képét, hogy az a továbbiakban számos ponton gyökeresen eltért az 1671 előtti viszonyoktól.

Három városra kívánok összpontosítani: Eperjesre, Bátfára és Kisszebenre. A választás részben azzal indokolható, hogy ezeknek a városoknak a levéltári anyagát alaposan át tudtam vizsgálni, ugyanakkor három különböző típust képviselnek: Eperjes nagyobb, Kassával és Lőcsével összehasonlítható, virágzó város volt, Bátfá közép nagyságú, virágkorán már túljutott város, Kisszeben pedig kisváros, amelyet Késmárkkal lehet összevetni.

A kutatás forrásai

Az eperjesi, bárfai és kisszebeni városi társadalom kutatásának legfontosabb forrásait a 17. századi levéltári anyag képezi. A források felhasználhatóságát, a városi társadalom rekonstrukcióját megnehezíti, hogy az iratoknak kis része maradt fenn, és az is csak töredékesen. A töredékesség nemcsak a városi élet egyes területeire vonatkozik, hanem a források bizonyos típusaira is. Ez sajnos lehetetlenné teszi a jellemző vonások összehasonlítását. Az eperjesi és bárfai városi

magisztrátus 1526 utáni levéltári anyaga – amely információink zömét tartalmazza – egyelőre feldolgozatlan, és hiányoznak a segédkönyvek is. Kisszeben és Bártfa iratai (Kisszebennél a városi könyvek nagy része) ugyancsak feldolgozásra várnak, és számos további fontos forrást is eddig csak részben dolgoztak fel.

Külön problémát jelent, hogy a városi magisztrátusok levéltári anyaga nem maradt fenn folyamatosan. Okleveles és iratanyaggal ugyan rendelkezünk az egész időszakra vonatkozóan, de sajnos nagyon hiányosak az adó-, számadáskönyvek és a többi, hasonló jellegű sorozatok, amelyekkel pontosítani tudnánk a gazdasági, társadalmi és demográfiai adatokat. Nehezíti az összehasonlítást, hogy Eperjes és Bártfa számadáskönyveit eltérő módon vezették, Kisszebenből pedig nincs is számadáskönyv. A két város közti különbség még szembetűnőbb az adókönyvek esetében, harmincadvám- vagy lakosság-összeírás pedig egyik városból sem maradt ránk.

A legteljesebb forrásanyaggal Eperjes rendelkezik, Bártfa csak utána következik, a legkevesebb adat Kisszeben múltjáról tudósít. Sajnos, az egyik városról sincs olyan komplex adatsor, amely a lakosság demográfiai, társadalmi és gazdasági viszonyait tükrözné. Ilyen források (például lakosság-összeírás) csak a következő századból maradtak ránk. A nagyon gazdag és tartalmas okleveles anyag mellett a városkutatás alapvető forrásait a városi könyvek biztosítják: a magisztrátusok tisztújításának könyvei (Eperjes), az új polgárok anyakönyvei (Eperjes), a magisztrátus protokollumai (Bártfa), valamint az adó- és számviteli jegyzékek (mindhárom városban). Nagyon értékes az a forrásanyag is, amely az evangélikus egyház sorsát tárja elénk, és amely szerencsére rendelkezésünkre áll mindhárom város evangélikus egyházának helyi levéltárában.¹

A témára vonatkozó várostörténeti irodalomból fontos megemlíteni Eperjes város történetének I. részét, valamint Bártfa és Kisszeben történeti monográfiáját, amelyek nagyon értékes fejezeteket tartalmaznak a városok kora újkori fejlődéséről.² Sajnos a hasznos információk mellett, amelyek a városok gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális fejlődésével foglalkoznak, e kötetekben csekély figyelmet kaptak a politikai események és azok következményei. Anton Špiesz munkái a mai kelet-szlovákiai városok 17–18. századi fejlődését dolgozták fel, elsősorban gazdasági szempontból, akárcsak Marie Marečková korábbi idő-

1 Eperjesi Evangélikus Egyház levéltára (Evanjelický a. v. zborový archív Prešov): *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis continentes ab anno 1671 usque annum 1721 opera egregii Michaelis Melcz in gratiam posteritatis conscripti et post funera ejus Communitati hujati evangelicae oblata. Liber primo. Status et factorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um. A Bártfai Evangélikus Egyház Levéltára (Evanjelický a. v. zborový archív Bardejov): *Protocolum Pastorale vetustior.**

2 *Michal Suchy*: Prešov v období tureckých vojen a protihabsburských povstaní. In: *Dejiny Prešova*. Szerk. Vincent Sedlák. Košice, 1965. 108–176.; *Vendelín Jankovič*: Neskorý feudalizmus a jeho kríza pred buržoáznou revolúciou 1848. In: *Dejiny Bardejova*. Szerk. V. Jankovič. Košice, 1975. 103–172.; *Peter Kónya*: Sabinov v druhej polovici 17. a na prahu 18. storočia. In: *Dejiny Sabinova*. Szerk. P. Kónya. Sabinov, 2000. 119–154.

szakhoz kötődő tanulmányai és monográfiái.³ Ezek a munkák jó alapot nyújtanak Eperjes és Bártfa további kutatásához. Eperjes történetéhez felhasználhatók a régebben – a 18. és 19. században – írt német és magyar nyelvű tanulmányok, amelyek több, mára már megsemmisült forrásból is közölnek adatokat. Közéjük tartozik Korabinszky János Mátyás Lexikonja, amelyben egy hosszú fejezet található Eperjesről,⁴ továbbá az eperjesi evangélikus egyház története Hörk József tollából, vagy Lasztókai László tanulmányai a város 17–18. századi katonai és gazdasági életéről.⁵

A felső-magyarországi városok jelentősége

A felső-magyarországi szabad királyi városok a 17. században a kézművesség és kereskedelem fontos központjait alkották. Noha ekkoriban már csökkenőben volt egykori gazdasági és társadalmi jelentőségük, még mindig előkelő helyet foglaltak el nemcsak az úgynevezett Felső-Magyarország,⁶ de bátran mondhatjuk, hogy az egész ország gazdasági, politikai és kulturális életében. Ide összpontosult a terület kézművességének nagy része.⁷ Kulcsszerepet játszottak a Lengyelország, Erdély és a Balkán felé irányuló kereskedelemben, két város pedig – Kassa és Eperjes – fontos katonai erőd is volt, modern erődítménnyel. A lakosság zöme evangélikus volt, és amikor a nemesség nagyobb része elpártolt ettől a vallástól, a városok váltak az egyház gazdasági és politikai támaszává. Mindegyikben magas színvonalú középiskolák működtek, amelyek a kultúra, irodalom, filozófia és teológia fejlődésének országos hírű centrumaivá váltak.

Bár a városok fejlődése nem állt meg, a gazdasági és politikai életben sorra tűntek fel a negatív jelenségek. Ezek részben a harmincéves háború éveiben és a törökellenes harcok idején szedett, hosszú távon nagyon magas adóterhekkel függtek össze, részben a Habsburg-udvar abszolutisztikus tendenciáinak I. Lipót trónra lépése után bekövetkező erősödésével. A városok aggodalommal figyelték az udvari politika reformációellenes megnyilvánulásait is, és erőteljesen

3 *Anton Špiesz*: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780. Bratislava, 1983.; *Uő*: Mesto Prešov v rokoch 1681–1781. In: *Nové obzory* 15. Košice, 1973. 133–150.; *Uő*: Remeslo v Prešove v 16–18. storočí. In: *Nové obzory* 7. Košice, 1965. 122–130.; *Marie Marečková*: Společenská struktura Prešova v 17. století. Brno, 1986.; *Uő*: Východoslovenská města a měšťanstvo na prahu novověku. Brno, 1995.; valamint további tanulmányok, amelyek az eperjesi és kisszebeni kereskedelemmel, kézművességgel, illetve a társadalom és népesség fejlődésével foglalkoznak.

4 *Johann Mathias Korabinszky*: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786.

5 *Hörk József*: Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története. Kassa, 1896.; *Lasztókai László*: Adatok Eperjes szab. kir. város haditörténetéről a legrégebbi időktől az 1711-ik év végig. In: *Az Eperjesi kir. kath. főgymnasium 1878/79-ik tanévi Értesítője*. Eperjes, 1879.

6 Felső-Magyarországot az a 13 északkeleti vármegye alkotta, amelyek a 16. századtól a felső-magyarországi főkapitányság és a Szepesi Kamara fennhatósága alá tartozott.

7 Itt Felső-Magyarország területére gondolunk.

védekeztek minden rekatolizációs kísérlet ellen. Mivel Kassa állami hivatalok székhelye volt (Szepesi Kamara, felső-magyarországi kapitányság), és már a század elejétől jezsuiták tevékenykedtek itt, az antikatólikus ellenállás centruma Eperjes lett, amely az evangélikus vallás központjaként már korábban is előkelő helyet foglalt el az országban. A rekatolizáció és a központi hatalom ellen a városok egységesen próbáltak fellépni. Ezzel a középkori Pentapolitana egyesület új, önvédelmi tartalmat kapott. Az udvari politika és kamara elleni közös lépéseket megbeszéléseken vitatták meg, a legújabb hírekről rendszeresen írásban tájékoztatták egymást.⁸ Szilárdan kitartottak álláspontjuk mellett a Habsburg-ellenes, protestáns felső-magyarországi nemesek oldalán, és velük együtt bekapcsolódtak a Wesselényi-összeesküvésbe is.

Eperjes – fejlett és befolyásos város

A három tárgyalt város közül *Eperjes* volt a legnagyobb, és egyúttal minden szempontból a legjelentősebb. Kiváltságos helyzetét főként előnyös földrajzi fekvésének köszönhetette. Régi kereskedelmi utak kereszteződésében található, ami élenkítően hatott gazdasági fejlődésére, de a régióban betöltött központi helyzete kedvezően befolyásolta politikai és kulturális életét is. A 17. században még mindig a legbefolyásosabb és legfejlettebb városok közé tartozott az egész országban. Lakosainak száma alapján Lőcsével egy szintre, közvetlenül Kassa mögé került, amelyet a század második felében egy rövid időre meg is előzött. A 17. század második feléig a lakosság száma mérsékelten növekedett, az 1660-as években 5000 fő körül mozgott.⁹ A 16. századtól a 17. század utolsó harmadáig folyamatos volt Eperjes gazdasági, szociális és kulturális fejlődése. Ekkor élte a város fénykorának utolsó éveit.¹⁰

A lakosok legfontosabb gazdasági tevékenységének a kereskedelem és a kézművesség számított. A távolsági kereskedelem elsősorban Lengyelország (főleg Krakkó), Szilézia (Boroszló), Erdély (Nagyvárad és Kolozsvár) és Ausztria (Bécs) piacaira irányult. A 17. század folyamán Eperjes a keleti országrész legfontosabb kereskedelmi központjává vált, és közép-európai viszonylatban is jelentős szerepet töltött be. Üzleti tevékenységében a legfontosabb helyet a távolsági kereskedelem töltötte be, amelynek legfőbb cikke a bor volt,¹¹ magasan

8 Több levél maradt fenn a 17. sz. hatvanas éveiből. (Štátny archív v Prešove – ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Missiles, Mag. Sabinov, Štátny archív v Bardejove – ŠOKA Bardejov, Mag. Bardejov.)

9 *M. Marečková*: Společenská struktura Prešova i. m. 33. A lakosság számát 4900–5300 közé teszi.

10 A város gazdasági, kulturális fénykorának hagyományosan a 16. század felétől a 17. század utolsó harmadáig tartó időszakot tekintik, amikor a város gazdaságban és vagyonosságban a legmagasabb szintre jutott. Ennek külső megnyilvánulása volt a műveltség és a reneszánsz művészet fejlődése, amelyet a kortársak „Eperiessinum florens” megjelöléssel illeltek.

11 *M. Marečková*: Východoslovenská města i. m. 137–140.; *Uő*: Úloha Prešova jako centra obchodu s vínem v prvé polovině 17. století. In: Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity. C 27, 1988. 89–97.

túlszárnyalva a marha-, gabona- és fémnyersanyagokkal való kereskedelmet. A bor alapozta meg a polgárok és a város gazdagságát, ebből tudták fedezni az építkezéseket, a pénzügyleteket és az állami követelések teljesítését. Tokaj-Hegyalja, ahol a bort termelték, nem esett messze a várostól. Az eladásra szánt bor részben a saját, városi szőlőhegyek terméséből származott, részben pedig felvásárolt szőlőből vagy kész borból. Exportra csak a jó minőségű bor került, a termés nagyobb részét a városi kocsmákban mérték ki. A bor és más mezőgazdasági termék mellett az eperjesi kereskedelemben fontos helyet foglaltak el a nagy mennyiségű fogyasztási cikkek: kalmáráruk, posztó, vászon, kalapok és ruhaneműk.¹² A harmincéves háború és a törökellenes harcok idején megnőtt a kereslet a textíliák, ruhaneműk, élelmiszer és bor iránt, mert ezeket a cikkeket az állam nagyobb mennyiségben vásárolta fel a hadsereg ételmezésére és ellátására. A keresletnövekedés pozitív hatással volt Eperjes kereskedelmére is, ugyanis a város lakosságának zöme kereskedéssel kereste kenyerét. A konjunktúra éveiben körülbelül 300 embert foglalkoztatott, bár a kereskedők száma alacsonyabb volt.¹³

Hasonló szerepet játszott Eperjes gazdasági életében a kézművesség is. Az egyes iparágak differenciálódása és a kézművesek számának emelkedése egyszerre jellemezte a 17. századot. A század második felében a városban több mint 25 céh működött, a keleti országrészben több céhe csak Kassának és Lőcsének volt.¹⁴ A műhelyek száma ebben az időben 300 körül mozgott.¹⁵ Legnagyobb számban a fémfeldolgozó iparágak képviselői, valamint a textil-, ruha- és élelmiszergyártó iparosok dolgoztak, termékeiket a külföldi piacokon is keresték.¹⁶

Másodrangú, de nem elhanyagolható tevékenységnek számított Eperjes gazdasági életében a földművelés. A városnak nemcsak a saját határában voltak földjei, de a város birtokában lévő falvakban is, emellett még voltak szőlői Tokaj-Hegyalján is. A város határában, illetve közvetlen közelében a polgárok saját kezelésben és saját ellátásukra munkálkodtak. A 17. században a házas polgárok jó harmadrésze, majdnem fele rendelkezett termőfölddel.¹⁷ Nagyságához, gazdasági és politikai helyzetéhez képest Eperjes a 16–17. században földesúrként nem volt igazán sikeres. Jobbágýfalvainak száma nem vetekedhetett Kassáéval vagy Bártfáéval, és a 17. század közepéig még tovább csökkent. A század második felében Eperjes tulajdonában volt Kajáta, Monyhád, Gergelylaka és Sebessalgó,¹⁸ valamint több telek a távolabbi Kükemező és Lúcska falvakban.¹⁹

¹² Uo.

¹³ Uo. 138.

¹⁴ A. Špiesz: Remeslo na Slovensku v obdobjí existencie cechov. Bratislava, 1972. 95.

¹⁵ A. Špiesz: Remeslo v Prešove v 16–18. storočí. In: Nové obzory 7. 1965. 125.; M. Marečková: Východoslovenská města i. m. 87.

¹⁶ Uo. 88.

¹⁷ Uo. 46.

¹⁸ ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: Účtovná kniha mesta z r. 1661–1673.

¹⁹ A. Špiesz: Slobodné kráľovské mestá i. m. 196.

Nagyobb gazdasági jelentőséggel Kajáta és Monyhád rendelkezett, ahol a városnak majorságai és saját, nagy teljesítőképességű malmai voltak.²⁰ A pénzben és természetben fizetett adó mellett a falvak lakossága egyéb szolgáltatásokat is végzett a város számára, és dolgoztak a majorságokban is. Habár a városnak nem volt sok faluja, a mezőgazdasági tevékenységből eredő haszon fontos részét alkotta a város bevételeinek, és akadt olyan év, amikor megközelítette a borkereskedésből eredő bevételt.²¹ Kassához és Lőcséhez hasonlóan a 17. század második felében Eperjes is birtokolt szőlőket Tokaj-Hegyalján, amelyeket saját kezelésben művelt. A városi szőlők többségükben Tolcsva, Tállya és Mád községek határaiban feküdtek.²²

A város területén fekvő gazdasági „intézmények” közül különösen a városi kocsmák, söntések hoztak nagy hasznot. Fontos szerepet töltött be a két városi malom is, amelyek a városi kapuk (felső és alsó kapu) közelében helyezkedtek el.²³ Az elővárosok területén építették fel a téглаégetőt és a puskapormalmokat, a Tarca keleti partján volt a vágóhíd, valamint idekerültek a vászonfehérítők és a bőrkikészítők. A kisebb gazdasági objektumok közé tartoztak a kalló, hámor és mások.²⁴ A város bevételeit a borkereskedelem, a kocsmák bérbeadása, az adó és a mezőgazdaság mellett tovább gyarapították a harmincadvám, a piac és a mérleg jövedelmei, továbbá a pálinkamérésből befolyó pénz.²⁵ Nem kis haszna származott a városnak a sókereskedésből és a sóvári sókutak béréből.

Eperjes, a jeles szabad királyi város, a kézművesség és kereskedelem egyik fontos központja a középkortól kezdve rendelkezett rangjához illő politikai privilégiumokkal is. Küldöttei már a 15. század elejétől rendszeresen részt vettek az országgyűlés ülésén. A megyén belül is gyakorolta hatalmát a megyegyűléseken, amelyeket a 17. században rendszeresen a városban tartottak, egy erre állandó hatállyal kijelölt polgárházban.²⁶ Eperjes egyike volt az úgynevezett tárnoki városoknak, amelyek a legszélesebb politikai szabadságokkal rendelkeztek, és a tárnokmester illetékessége alá tartoztak. Tagja volt a felső-magyarországi városszövetségnek, amelyet gazdasági érdekeik védelmezésére és kiváltságaik megvédésére alapítottak.

A városi önkormányzat Eperjesen is hasonló volt, mint a többi szabad királyi városban. Az önkormányzat élén a bíró állt (*judex, judex civitatis, judex primarius, Richter*) a városi tanáccsal, a szenátussal (*senatus*). A tanács a 17. században rendszerint 12 tagú volt. Emellett létezett egy választott önkormányzati szervezet, az úgynevezett választott község (*Communitas jurata, Centum viri,*

20 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, D-1: Účty z mlynov z r. 1682–1684; Knihy: č. 7.

21 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: Účetovná kniha mesta z r. 1661–1673.

22 Uo.

23 Uo.

24 M. Suchy: Prešov v období tureckých vojen i. m. 153.

25 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: Účetovná kniha mesta z r. 1661–1673.

26 Említve pl. 1682-ben, amikor elfoglalták az evangélikusok. ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, B-1 1630–1705.

Communitas), amely változó taglétszámmal működött, tagjait úgynevezett asztalok (*mensae*) szerint osztották négy csoportba. A testület legfelsőbb képviselőjének, a szószólonak (*tribunus plebis*) széles hatásköre volt. A városi tisztségeket a szenátorok (*officia senatus*) vagy a választott község tagjai (*officia communitatis*) maguk között osztották el úgy, hogy a városi élet minden pontja (gazdaság, könyvelés, iskolaügy, egyház, védelem stb.) felett felügyeletet gyakorolhassanak. A további hivatalokat, illetve funkciókat a város alkalmazottai – darabontok, szolgák, pásztorok és mások – töltötték be.²⁷ A választási rendszer is hasonlított a többi négy városhoz. A városi önkormányzat tagjait egy évre választották, a választásokat minden év elején, a háromkirályok ünnepe után tartották. A szenátus és a választott község egymást választotta, a polgárok nagy része *de facto* ki volt zárva a választásokból. Ők alkották az úgynevezett fekete községet (*communitas nigra*), amelynek csak nagyon kevés beleszólása volt a város ügyeibe.

Mint minden szabad királyi város, Eperjes is csak a királynak tartozott adóval. Az adót hagyományosan a census, az állandó adó alkotta, amelyet 300 rajnai forintban szabtak meg.²⁸ A 16. századtól viszont a város már más adókat is köteles volt fizetni, elsősorban a taxát, amelyet az uralkodó néhány ezer forintban szabott meg. A hosszan tartó törökellenes és más háborúk következtében a 17. században állandóan nőtt az adóteher: gyarapodott például 1000 forint országgyűlési adóval, a század második felében pedig a katonai hadműveletek révén a hadsereg részére fizetett összegekkel. Eperjes adókötelezettsége így egyre magasabb összegre rúgott, némely évben meghaladta a város bevételeit, befizetése nemegyszer komoly gondot okozott a polgároknak.²⁹

A dinamikus gazdasági, demográfiai és társadalmi fejlődés a 17. században a város építészeten is nyomot hagyott. Miután a gazdasági prosperitás éveiben nőtt a lakosság létszáma, a város belső területén – azaz a 15. század első felében befejezett városfalakon belül – beépítették az addig üresen álló telkeket, többemeletes házakat építettek, a város szélén pedig új utcákat nyitottak (például Ertemlak, „A várfal mellett”). A belváros középpontját, a főteret öt „negyedre” osztották, ide torkolltak az utcák – a Szlovák utca, az Árok utca, a Magyar utca, a Rózsa utca és az Ertemlak.³⁰ A gazdasági jólét évtizedei főleg a házak reneszánsz átépítésében, új középületek (Szentháromság-templom, humanista gimnázium, illetve a régi iskola, a felső-magyarországi evangélikus rendek kollégiuma) és magánházak (például Rákóczi-ház) építésében nyilvánultak meg. A gazdasági fejlődés hatására tovább növekedtek az elővárosok, ahol a vidéki bevándorlók, szegényebb kereskedők és kézművesek, a piacok segédszemélyzete, szolgák és hasonló elemek telepedtek le. Az elővárosok a két városi kapu közelében feküdtek, a legnagyobb területet a Felső külváros foglalta el, amely mel-

27 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2539: Kniha obnov magistrátu 1640–1728.

28 M. Suchy: Prešov v období tureckých vojen i. m. 156.

29 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, B–2.

30 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 1114: Daňová kniha 1655–1694.

lett az úgynevezett Új Egyiptom terült el. A déli oldalon épült ki az Alsó külváros, a szomszédos Új utcával. Viszonylag ritkán volt beépítve a Jeromos utca és a Fehérítő.³¹ A külvárosok beépítése nem volt állandó jellegű, veszedelmes időkben vagy a város ostrománál általában kiürítették, vagy a pusztítás áldozatául estek. A belvároshoz képest egyébként a külvárosoknak még békeidőben is kevés lakosa volt.

A 17. században, amikor gyakoriak voltak a belviszályok és a Habsburg-ellenes felkelések, felértékelődtek Eperjes városfalai. A 16. és 17. század folyamán a védműveket a modern reneszánsz hadiépítéset előírásai szerint átépítették. A város védelmét erős ágyúk és saját zsoldosok (darabontok) biztosították, a fegyveresek száma a politikai helyzet szerint változott.³² A korszerűsített falaknak, a felszerelésnek és a zsoldosoknak köszönhetően Eperjes modern erődné számított, ahol a stabil gazdasági háttér – Kassához, Tokajhoz, Szatmárhoz vagy Nagyváradhoz hasonlóan – lehetővé tette akár nagyszámú katonaság eltarthatását is.³³

A lakosság száma a 17. században mérsékelten növekedett, egészen az 1670-es évek elejéig. A gyarapodáshoz hozzájárult, hogy a gazdasági prosperitás éveiben nagy volt a betelepülés, főként a szomszédos, de esetenként még a távolabbi falvakból is. A bevándorlás mértékét az újonnan felvett polgárok anyakönyve is jól jelzi.³⁴ 1600 és 1700 között Eperjesen 762 személy kapott polgárjogot. Köztük a legnagyobb csoportot (37,1%) az eperjesi lakosok alkották, de az új eperjesi polgárok többsége mégis bevándorlókból toborzódott. A második helyen a külföldi bevándorlók álltak, 20,3%-kal. Sárosból az új polgárok 8,9% érkezett, hozzávetőleg azonos (8,6%) volt az aránya a többi öt szabad királyi városból érkező bevándorlóknak. Viszonylag magas volt a szepességi bevándorlók aránya is (6,8%), ugyanakkor az ország többi részéről 18,3%-nyi új polgár érkezett.³⁵ Az említetteken kívül az új eperjesi polgárok az ország 26 megyéjéből és török területről is származtak. A legtöbben (több mint 3%) Pozsony, Trencsén, Zólyom, Abaúj és Nyitra vármegyéből érkeztek. A külföldiek között az első helyen a német földről érkező polgárok álltak, akik az összes külföldről származó polgár 35%-át tették ki. A második helyen a lengyelek szerepeltek 22,6%-kal, utánuk a sziléziaiak (20%) következtek. Viszonylag magas volt az erdélyiek száma is (11,6%), Cseh- és Morvaországból viszont már csak a betelepülők 6,5%

31 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 9: Daňová kniha predmestí 1617–1747.

32 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7.

33 Helyzetét Eperjes még a többszörös lerombolás és javítás után is megőrizte. Magyar Országos Levéltár, A Rákóczi-szabadságharc levéltára, G–25, III/2.

34 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2118: Matricula seu receptaculum civitate donatorum 1536–1676. Az anyakönyv csak a polgárokat jegyezte fel, hiányoznak az adatok a városi szegénység, kézműveslegények, ill. más lakosok (pl. a szolgálati lakásokban lakó professzorok vagy papok) számáról, így a városi lakosság száma nem lehet pontos, de feltehetőleg sokkal magasabb volt az ismert adatoknál.

35 Uo.

érkezett. Ketten Lausitzból származtak (3,9%) egy új eperjesi polgár pedig az Oszmán Birodalomból érkezett – az anyakönyvbe mint török konvertitát jegyezték be.³⁶

A nemzetiségi viszonyok Eperjesen a 17. században hasonlóak voltak, mint a legtöbb felső-magyarországi szabad királyi városban. A lakosságot németek, szlovákok és magyarok alkották, a három nemzetiség egymáshoz viszonyított arányát azonban nem lehet pontosan rekonstruálni. A városi társadalom élén a német ajkú polgárok álltak, bár mind a céhekben, mind a városi hatóságokban és hivatalokban kezdtek teret nyerni a szlovákok és a magyarok is. A szlovák polgárok aránya a külvárosokba betelepülő vidéki szegény lakosokkal, a magyaroké főként a beköltöző kismanesekkel gyarapodott. A szlovák lakosság súlyát a külvárosi, úgynevezett „hušták-könyv” nyelve bizonyítja, a háromnyelvűséget pedig az, hogy a német nyelvű felhívásokat a 17. század második felében mindig lefordították a másik két nyelvre is.³⁷ A polgároktól fennmaradt iratok alapján feltehető, hogy körükben általános volt a két- és háromnyelvűség.

A 17. században a legtöbb eperjesi polgár az evangélikus egyházhoz tartozott. A reformáció elfogadását 1531-re datálják, és ettől kezdve (1671-ig) a városban nem működött más egyházi szervezet. Az eperjesi evangélikus egyház egységes volt és a 16. századtól nemzetiségi alapon működött. A városban kezdetől fogva három prédikátor tevékenykedett, német, szlovák és magyar, később már négy (egy-egy a szlovák és magyar, kettő pedig a német lakosok számára). Az első és a második pap tisztét a német prédikátorok töltötték be. Mindegyik nemzetiségnek volt saját orgonistája, kántora és más alkalmazottai, akiket (akárcsak a papokat) a városi pénztárból fizettek. Ugyanezen az elven osztották el a három városi templomot is. A Szent Miklós-templom a németeké volt, de továbbra is megmaradt plébániatemplomnak; a szlovák polgárok a főtér déli oldalán fekvő volt ispotálytemplomot használták, az eleinte csekélyebb számú magyar polgárok pedig 1565-ben építettek maguknak saját templomot, a Szlovák utcától délre.³⁸ A szepesváraljai zsinattól kezdve (1614) Eperjes szervezetileg az öt szabad királyi város egyházi főfelügyelősége (szuperintendenciája) alá tartozott.³⁹ Az eperjesi evangélikus egyház intézményei közvetlen kapcsolatban álltak egymással, hiszen csak nyelvhasználatukban váltak külön. Ezt bizonyítja például az új magyar Szentháromság-templom építése (1642–1647) is: az ünnepi prédikációt a templom alapításakor egy szlovák lelkész, a cseh exuláns

36 Uo.

37 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2119: Kniha Vyšného huštáku (1665–1821); Mag. Prešov, B–2, B–12: különböző hivatalos kiadványok.

38 *Ervin Lazar-Ján Midriak*: Dejiny evanjelického cirkevného zboru podľa augsburského vyznania v Prešove. 1983. Kézirat, 114.

39 *René Matlovič*: Historickogeografický pohľad na cirkevnú územnú organizáciu evanjelikov a. v. na východnom Slovensku v 1. pol. 19. storočia. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby. Szerk. Michal Otčenáš–Peter Kónya. Prešov, 1995. 158.

Jakob Jakobeus tartotta.⁴⁰ A templom építése arról vall, hogy a magyar hívek száma a 17. század első felében egyre gyarapodott, és már nem fértek el a régi, Szlovák utcai templomban. Ez a nagyvonalúan megtervezett épület a főtéren, a plébániatemplom mellett egyben politikai szimbólumnak is számított, amely a protestantizmus erejét demonstrálta az ellenreformáció éveinek kezdetén. Politikai és gazdasági ereje alapján Eperjes ekkoriban vezető szerepet játszott, és az őt (majd hat)⁴¹ szabad királyi város egyházi főfelügyelőségének adminisztratív és kulturális központja volt.

Fontos kulturális és műveltségi központtá vált az eperjesi humanista iskola is, amely modern evangélikus gimnázium volt. Csak egyetemi végzettségű rektorok álltak az élén. Még a század közepe előtt bevezették a magasabb szintű tanok, a teológia és filozófia oktatását. Ez az iskolának líceumi jelleget adott.⁴² A gimnázium tudományos intézet is volt, professzorai, Bayer János, Caban Izsák, Ladiver Éliás létrehozták az eperjesi filozófiai iskolát, amely hatásával messze túljutott az ország határain.⁴³ Az egyházi ügyek menetét a városi közösség hat választott tagja felügyelte (templomatyák, *Aeditui templi*), templomonként két-két fő.⁴⁴

A felső-magyarországi evangélikus rendek kollégiumának megalapítása Eperjes politikai és – az ország evangélikus egyházközpontjaként – egyházi helyzetét is megerősítette. A vesztfáliai béke megkötése után, az ellenreformáció éveiben, főleg a kassai és nagyszombati jezsuita egyetemek intenzív tevékenysége idején, amikor a magyar fiatalok németországi tanulása egyre nehezebbé vált, az evangélikus egyház fontosnak tartotta egy olyan főiskola megalapítását a rekatolizációs hullámnak még ellenálló országrészen, amely hasonló szerepet töltött volna be, mint a sárospataki vagy debreceni református kollégium, amelyek teljes teológiai műveltséget nyújtottak. A rendek 1665 nyarán tartott gyűlésén nem véletlenül esett a választás Eperjesre. A hat felső-magyarországi város közül egyedül Eperjes erősítménye biztosíthatta a diákok biztonságát. A városban nem működött a katolikus egyház – ez kizárta a konfliktusokat –, Eperjes egyben garantálta a három nyelv elsajátításának lehetőségét, és méltó helyet tudott biztosítani az intézmény megépítésére. A város előjárósága kész volt mindenben támogatni a kollégium megalapításának gondolatát.⁴⁵

A kollégium megalakulását a felső-magyarországi grófok, bárók, mágnások, vármegyék és szabad királyi városok képviselői az 1665. november 18-án, Kassán

40 Kázeň Věčná a neumírající paměť založení chrámu Božího národu Uherského ve svobodném královském městě Prešově. Levoča, 1647.

41 1655-ben az öt városhoz társult Késmárk is. Mint evangélikus város tagja lett a szuperintendenciának.

42 *Eduard Lukáč*: Prešovská mestská škola. In: Jakub Jakobeus – život, dielo a doba. Szerk. Peter Kónya–Péter Káša. Prešov, 1993. 19.

43 *Rudolf Dupkala*: Eliáš Ladiver ako filozof. In: Eliáš Ladiver a Michal Greguš i. m. 35–39.

44 ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, Knihy č. 2539: Kniha obnov magistrátu 1640–1728.

45 ŠOBA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Frenyó prof. átírása (1932).

tartott gyűlésen jelentették be. Az iskola felépítése és berendezése komoly költséget jelentett, ezért a rendek felhívással fordultak az összes protestánshoz, hogy támogassák az alapítást.⁴⁶ A felhívásnak kisebb-nagyobb összegekkel nagyon sok protestáns kisnemes, polgár vagy épp mágnás tett eleget, de az alapításhoz a külföldi rendek is hozzájárultak, beleértve a svéd és dán uralkodókat is. Az így befolyt összeg már az 1666 év elején több mint 50 ezer forint volt.⁴⁷ Ajándékok és adományok a kollégium megnyitása utáni időben is érkeztek.⁴⁸ Az építkezést 1666 áprilisában kezdték meg, és a munka a katolikus egyház, valamint I. Lipót ellenkezése dacára is gyorsan haladt. A kollégiumot 1666. november 18-án, ünnepélyes keretek közt nyitották meg. Az iskolarend szerint a gimnázium tízosztályos volt, a tantárgyak között szerepeltek a magasabb stúdiumok is (mint a filozófia és teológia), amelyeket a felsőbb osztályokban oktattak. Épp ezek a tantárgyak tették az eperjesi iskolát vonzóvá nemcsak a magyarországi, de a külföldi diákok szemében is, és tették különlegessé a sok evangélikus középiskola között. Röviddel az építkezés befejezése előtt, 1667. április 16-án, a felső-magyarországi rendek és Eperjes szabad királyi város megállapodtak a kollégium közös használatáról és vezetéséről. Mivel a kollégium megnyitásával megszűnt az addigi gimnázium, az új iskola ennek a feladatait is betöltötte. A rendek és a város egyenjogú kapcsolatát a hat kurátor egyenlő megosztása biztosította a nemesség és az eperjesi polgárok között. Az intézmény felügyeletét – rendkívüli felügyelő néven – 15 nemes, valamint a hat szabad királyi város magisztrátusa, a felső-magyarországi bányavárosok és a 13 szepességi város vezetése volt hivatott ellátni.⁴⁹ Eperjes város, amely az iskola fő adományozója volt, a következő időszakban is minden erejével támogatta annak működését.

Az intézmény felépítésével Eperjes tovább erősítette az evangélikus egyház kulturális és művelődési központjaként betöltött szerepét. Ez az ellenreformáció idején, a Habsburg-ellenes felkelésekben is megmutatkozott. A kollégium egyik első diákja volt Thököly Imre, a legnagyobb megmozdulás vezető egyénisége, aki mellett több volt diáktársa is bekapcsolódott a felkelésbe. A kollégium diákja volt az író és képzőművész Bubenka Jónás vagy a híres barokk festő, Bogdányi Jakab.⁵⁰ A kollégium a város segítségének és támogatásának köszönhetően rövid idő alatt főiskolai szintet ért el, és Pomarius Sámuel, az iskola rektora azt is tervbe vette, hogy egyetemmé alakítják át.⁵¹

Az evangélikus egyház – az egyetlen saját szervezettel működő egyház a városban az egész 17. század folyamán – nagy politikai befolyással rendelkezett.

46 ŠOBA Prešov, EKP, 101: Az eperjesi evangélikus kollégium alapító levele, 1665. november 18.

47 *Hörk J.*: i. m. 9.

48 Thököly Imre gróf pl. tokaji szőlőket ajándékozott 10 ezer forint értékben, és mások is hasonlóan bőkezűek voltak.

49 ŠOBA Prešov, EKP, 101: Leges Illustris Gymnasii Epperiensiensi.

50 *Ladiver Elias*: Eleazar constan. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár és régi nyomtatványok tára. M2/2602.

51 *Hörk J.*: i. m. 31.; *Gömör János*: Az Eperjesi Ev. Kollégium. Prešov, 1933. 17.

A bírói hivatal, a szenátori székek, a választott község és minden városi hivatal az evangélikusok kezében volt. Az evangélikus magisztrátus viszont nagyon intoleráns volt más vallásokkal, mind a katolikusokkal, mind a reformátusokkal szemben. A kisszámú katolikus közösségnek például nem engedte meg, hogy saját egyházi szervezetet alakítson ki, saját templommal rendelkezzen. Csak Klobusiczky báró házában találkozhattak, istentiszteletet pedig csak az alsó-sebesi ferences barátok jóvoltából tarthattak, akik kijártak hozzájuk. A 17. század első felében Eperjes sikeresen kivédte mind a királyi hivatalok, mind a katolikus egyház betelepülési kísérleteit, protestáns jellegét gyakran túlságosan is ki nyilvánítva. A felekezeti viták végül konfliktusokhoz vezettek az uralkodóval, még a Habsburg-ellenes felkelés kitörése előtt. A sebesi ferencesek többször is kérték, hogy letelepedhessenek az elhagyott karmelita kolostorban, amelyet a mellette álló templommal együtt mintegy száz éve már csak gazdasági célokra használtak, a város evangélikus magisztrátusa azonban elutasította kérésüket, annak ellenére, hogy az ügyben maga I. Lipót is közbenjárt.⁵²

Az új konfliktust a kollégium építése robbantotta ki, amely önmagában is a protestáns és Habsburg-ellenes erők erőfitogtatása volt. A katolikus egyház képviselői kezdettől fogva megkísérelték megakadályozni a felépítését, Szelepcsényi György esztergomi érsek már az alapítás előtt – sikertelenül – próbált valamit tenni ellene. Röviddel az építkezés kezdete után, 1666. április 11-én I. Lipót elrendelte a magisztrátusnál az építkezés leállítását, azzal az indoklással, hogy a tilalom ellenére akadémiát (vagyis egyetemet) alapítottak Eperjesen, amire csak az uralkodónak van joga. Az eperjesiek azonban sem ezt, sem a következő tilalmakat nem vették figyelembe.⁵³ A polgárok Habsburg-ellenes elszántságának nem csak vallási oka volt, így a következő években az ellentétek tovább éleződtek, majd végül az uralkodó elleni fegyveres felkelésbe torkolltak.

Bártfa – a hanyatló város

Bártfa kisebb – és minden szempontból kisebb jelentőségű – volt Eperjesnél. Virágkorát a középkorban élte, a 17. századra már rég a feledés homálya borult a gazdasági prosperitás éveire. Egy régi, Lengyelország felé vezető kereskedelmi út mentén feküdt, az országhatár közelében. Ez a tényező – ha az egyéb feltételek is adottak – serkentően hathatott volna a kereskedelem fejlődésére, önmagában azonban nem volt elegendő a fellendüléshez. A város lakosainak száma a 17. század folyamán előbb stagnált, majd lassan apadni kezdett, és a századfordulóra 3228 főre csökkent.⁵⁴

A gazdasági fejlődés alapját Bártfán is a kézművesség, a kereskedelem és a mezőgazdaság alkotta. Egymáshoz viszonyított arányuk teljesen eltért Eperjes-

52 I. Lipót rendeletei 1661-ből. ŠOKA Prešov, Mag. Prešov, B-12, 1630–1705.

53 *Hörk J.*: i. m. 9–11.

54 *M. Marečková*: Východoslovenská mĕsta i. m. 32.

től: Bártfa a lengyelországi kereskedelem szempontjából viszonylag jobb helyzetben volt, az Erdéllyel vagy Ausztriával folytatott kereskedelem útvonalából azonban kiesett, sőt a belföldi áruforgalom is elkerülte. A kereskedelem, amely a középkori város gazdagságát és politikai befolyását megalapozta, már több mint egy évszázada stagnált, illetve hanyatlott. Csak a polgárok töredékét tudta foglalkoztatni, akik a lengyel piacon borral kereskedtek és onnét néhány élelmiszercikket, vásznat és a textilipar részére nyersanyagot hoztak be.⁵⁵

Sokkal nagyobb volt a jelentősége a kézművesiparnak, amely a 17. században lassú fejlődést mutatott; a céhek száma a század második felében húszra emelkedett. Ez a növekedés azonban jórészt látszólagos volt: a céhek kicsik voltak és termékeikkel csak a helyi piacot látták el. A városban dolgozó kézművesiparosok száma csak kevéssel lépte túl a százat.⁵⁶ Nagyobb hasznot csak a takácsmesterség, illetve néhány élelmiszer- és ruhakészítő iparág hozott.

Bártfa gazdasági életében a 17. században fontos helyet töltött be a mezőgazdaság. Akárcsak Eperjesen, Bártfán is három módja volt a föld birtoklásának: közvetlenül a város határában, saját jobbágfalvakban, illetve a tokaj-hegyaljai szőlőtermelő mezővárosokban. A legfontosabb a második forma volt, mivel Bártfa – Kassa után – a második legnagyobb földtulajdonos volt az összes szabad királyi város között az országban. A 17. század folyamán a város birtokába tartozott 14 egész jobbágfalva,⁵⁷ ami lehetővé tette, hogy a város valamelyest kompenzálja a kereskedelem és kézművesség hanyatlásából fakadó veszteségeket. A város földbirtokos mivolta nem változott a század második felében sem. 1670-ben a 14 szomszédos jobbágfalva két kerületre oszlott: az alsó kerületbe tartozott Richvald, Hervartó, Siba, Klusó, Lófalva, Resso és Lukavica. A felső kerületbe tartozott Sárpaták, Rokító, Tarnó, Szverzsó, Aranypataka, valamint Felső- és Alsóvolya.⁵⁸ A falvak közt a legnagyobb Richvald volt 22 jobbágYTELEKkel, a legkisebb pedig Alsóvolya, ahol csak 6 telket írtak össze. Gazdaságilag az alsó kerület volt jelentősebb, ahol a nagyobb és gazdagabb falvak feküdtek. A jobbágygazdaságokon és a városi majorságokon kívül 7 faluban (Richvald, Hervartó, Siba, Klusó, Lófalva, Sárpaták és Tarnó) malmok is működtek, amelyek külön hasznot hoztak. A városnak a jobbágfalvakból 1670-ben összesen 499 forint 6 és ½ dénár jövedelme származott, ebből az alsó kerület feleannyival több hasznot hozott (309 forint 51 és ½ dénár), mint a felső (189 forint 55 dénár).⁵⁹ Bártfa város jobbágjai a pénzbeli és a természetbeni szolgáltatások mellett kötelesek voltak fuvaros szolgáltatásokat nyújtani a kereskedőknek, építkezéseknél vagy szüretkor. A város határain belüli földek nagysága nem ért el akkora területet, mint Eperjesnél, itt csak az egyik nagy majorságból volt viszonylag

55 V. Jankovič: Neskory feudalizmus i. m. 138.

56 A. Špiesz: Remeslo na Slovensku i. m. 95–96.

57 M. Marečková: Bardějovské poddanské vesnice v prvé polovině 17. století. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, C 21–22, 1975. 143.

58 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807: Účtovná kniha príjmov a výdavkov z r. 1670; 1237., 1238.

59 Uo. 1239.

magas bevétele a városnak.⁶⁰ A tokaji szőlőket a város már a középkortól birtokolta, és ezek kulcsszerepet játszottak a borkivitelben még akkor is, amikor a gazdaság stagnálni kezdett. Bártfa két dél-zempléni mezőváros, Tállya és Olaszliszka határában volt birtokos, a tállyai szőlők voltak a nagyobbak, és több hasznót is hoztak.⁶¹

A város a falakon belül, illetve az elővárosokban több gazdasági épülettel rendelkezett: vászonfehérítők és festők, kocsmák, fogadó, három malom (felső-, alsó- és a középső vagy új malom), tégláégető, fűrészmalom, pálinkafőzde, sörfőzde, sóraktár, mérleg, vágóhíd és egyéb épületek alkották a sort. A város ezekből hasznót húzott, akár bérbe adta, akár saját kezelésben használta őket.⁶² A legnagyobb bevétel a borárusításból származott (20–25%), a fogadóból, kocsmákból, mezőgazdasági tevékenységből és a malmokból származó bevételek csak utána következtek.⁶³

Bártfa hasonló kiváltságokkal és jogi helyzettel rendelkezett, mint Eperjes. A tárnoki városok közé tartozott, és szintén tagja volt a Pentapolitana város csoportnak. A város önkormányzatának felépítése is nagyon hasonlított az eperjesiére. Az élen a bíró állt a 12 tagú szenátussal, akiket a választott község állított ki. Tagjai négy csoportra (ügynevezett asztalra) oszlottak, mindegyiknek saját *tribunusa* volt. Az egész község elöljárója a legfőbb *tribunus* volt (*tribunus plebis primarius*).⁶⁴ A választások minden év január első napjaiban zajlottak. A szenátorok és a választott község tagjai a külön e célra létrehozott hivatalokon keresztül felügyeltek a város gazdálkodására és a városi élet minden fontos mozzanatára. A városi alkalmazottak fizetett állással rendelkeztek, munkájuk független volt az önkormányzati tagságtól. A város többi teljes jogú polgára az ügynevezett fekete község (*communitas nigra*) tagja volt, amelynek feltehetőleg nagyobb beleszólása volt a város dolgaiba, mert tagjai részt vettek a szenátus és a választott község fontos tárgyalásain.⁶⁵

Bártfa állami adókötelezettsége hasonló volt, mint a többi szabad királyi városé. Az évi census 300 aranyforint, akárcsak Eperjesnél.⁶⁶ Ezen felül a 17. században további, jóval súlyosabb adókat is kiróttak a városra, főleg a taxát, amelynek összege a néhány ezer forintot is elérhette. Az 1650-es és 1660-as években a város a 3800 forint taxán kívül további összegeket fizetett a hadseregnek, végül elérve a 4000 forintot. A magas állami követelések komoly problémát okoztak a városnak, és emiatt már 1670 előtt is eladósodott.⁶⁷

60 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807.

61 Uo.

62 Uo. 1816: Hlavná účtovná kniha z r. 1682–1704.

63 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807.

64 Uo.

65 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 55–63: Zápisnice z rokování mestskej rady z r. 1669–1712.

66 M. Suchy: Prešov v období tureckých vojen i. m. 153.

67 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807.; V. Jankovič: Neskorý feudalizmus i. m. 147.

A kora újkori Bártfa építésze is egészen más volt, mint Eperjesé vagy más szabad királyi városoké – ebből a szempontból Bártfa különleges típust képvisel. A város épületeinek nagyobb része ugyanis a várfalon kívül, az elővárosokban épült, a lakosság nagyobb része is itt élt. Némely időszakban a külvárosi lakosok aránya elérte a 70%-ot.⁶⁸ Ez a településrend a 15. század folyamán alakult ki, a következő időszakban pedig állandósult. A folyamat elsősorban azzal magyarázható, hogy a város belterülete rendkívül kicsi volt és már a középkorban majdnem teljesen beépült. Emiatt a konjunktúra éveiben beköltözött új lakosság már nem tudott a városfalakon belül letelepedni. A lakosok egy része ráadásul kifejezetten szívesen telepedett az elővárosokba, főleg azok a kézművesek és segédek, akik speciális mesterségeket űztek, mint a vászonfehérítés vagy festés, fazekasmesterség vagy téglagyártás, illetve azok, akik a városi majorokban találtak munkát. A belső várost a 17. században csak öt utca alkotta: a tér vagy Plébániasor, az Abroncsos utca, a Kolostor utca, a Szeles vagy Tömlöc utca és az Eredeti utca. Az elővárosokban sokkal több utca volt: Pázsit utca, Új utca, „A fogadó mögött”, Hosszúsor, Szlovák utca, „Malom mögött”, Rövid sor, Régi fehérítő, Fazekas utca, „A gát mögött”, Magas sor és Hilpus utca.⁶⁹

A sűrűn lakott elővárosok köépítményei közvetetten arról is tanúskodnak, hogy a város erődítményei a 17. században már nem voltak megbízhatóak. A városfal, habár jó állapotban volt és rendszeresen karbantartották, már rég nem felelt meg a modern erődítményi követelményeknek, és ostrom esetén nem tudott volna hosszabb ideig ellenállni. Nagyrészt a késő középkorban épült, az utolsó modernizációs átépítést a 16. század első felében fejezték be.⁷⁰ A fal ennek ellenére elegendő biztonságot nyújtott a város gazdagabb lakosainak, a városi tanácsnak, a város kincstárának, az áruknak, a piacnak, a templomnak és más értékeknek a rablók és egyéb veszélyek ellen.

A városban a 17. században két nemzetiség volt meghatározó: a németek és a szlovákok. Noha magyar polgárok ittlétére utalnak magyar nevek, a város nemzetiségi struktúrájában a magyaroknak csak kis részük volt. A német nyelv használata a polgárok és a céhek irataiban, a németek dominanciája az evangélikus egyházon belül, a német nevek többsége a város magisztrátusában éppúgy, mint a polgárság soraiban azt jelzi, hogy a városban a 17. században is a német ajkú polgárságé volt a meghatározó szerep. A szlovák polgárok száma viszont folyamatosan növekedett, sőt az elővárosokban a szlovákok már a többséget alkották. A város fekvése alapján feltételezhető, hogy – ha nem is a polgárok, de a szegények között – az elővárosokban éltek ruszin és kis számban zsidó lakosok is.

Bártfa felekezeti struktúráját a kora újkorban az evangélikusok határozták meg. Ehhez a valláshoz tartozott csaknem az összes polgár, és csak az evangéli-

68 M. Marečková: Východoslovenská města i. m. 30.

69 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1260: Daňová kniha z r. 1678.

70 V. Jankovič: Neskory feudalizmus i. m. 112.

kus egyház szervezete működött a városban. Eperjeshez hasonlóan Bártfa is fontos központja lett az evangélikusoknak, a Luther-féle reformáció már a 16. század húszas éveiben gyökeret eresztett a városban.⁷¹ Az ország területén a bártfai Radašin Mihály plébánost választották elsőként szeniornak, és a bártfai iskola rektora, a Melanchton-növendék Stöckel Leonard volt az első magyarországi protestáns iskolarend megalkotója. Nevéhez fűződik az úgynevezett Confessio Pentapolitana, az öt város hitvallása is. A város kétnyelvűségének megfelelően alakult az evangélikus egyház szervezete. A német polgárok a plébániatemplomot és a főtéri Szent Egyed-templomot használták, a szlovák evangélikusok pedig a volt Ágoston-rendi kolostor templomát, a kolostorral együtt. A bártfai templomokat nem a nemzetiségek szerint nevezték el, mint Eperjesen, hanem megmaradtak régi neveik: plébániatemplom és kolostortemplom (*Ecclesia Parochialis*, *Ecclesia Claustralis*). A további egyházi objektumok közül a legnagyobb jelentősége a gimnáziumnak és a nyomdának volt. A két német és egy szlovák pap, a rektor, a tanárok, az orgonisták és más alkalmazottak a városi kasszából kapták a fizetésüket.⁷² Az egyházi ügyek felügyeletét a városi tanács négy tagja végezte, az úgynevezett egyházi felügyelők (*Ecclesiae Inspectores*), ketten a német, ketten pedig a szlovák egyház intézményeit ellenőrizték.⁷³ Akárcsak Eperjesen, Bárfán sem működött a katolikus egyház a 17. század utolsó harmadáig. Feltételezhető, hogy az elővárosok lakosainak kis része ortodox, illetve görög katolikus volt, de önálló egyházzal nem rendelkeztek.

A 17. század folyamán Bárfán is kiéleződtek a vallási eredetű nézeteltérések a város és a királyi tisztviselők között. A század első felében a szepesi káptalan és más intézmények is megpróbálták bejutni a városba, hogy több mint száz év kihagyás után újra felélesszék a falak közt a katolikus vallást. A városi tanács azonban ellen tudott állni ennek a nyomásnak. A katolikus egyházi intézményeknél sokkal eredményesebben lépett fel a bártfai harmincadvám vezetője, aki az 1650-es évek végétől a saját házába hívta a zborói katolikus plébánost. A zborói pap nemcsak magánmiséket tartott itt, de temetett is, és más egyházi tevékenységeket is ellátott, illetve állandóan próbálkozott a lakosok katolizálásával. Ezt azonban a városi tanács rossz szemmel nézte. A konfliktushelyzetet végül egy megállapodás oldotta fel, amely előírta a papnak, milyen tevékenységet folytathat. Eszerint csak a harmincados házában tevékenykedhetett, szentségeket pedig csak kivételes esetekben szolgáltatathatott.⁷⁴ A vallási versengés oda-vezetett, hogy az egyik oldalon a magisztrátus, a másikon pedig a Szepesi Kamara és más központi intézmények harcoltak céljaikért.

71 Dejiny Bardejova i. m. 126–127.

72 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 1807: Účtovná kniha z r. 1647–1678.

73 ŠOKA Bardejov, Mag. Knihy 55: Zápísnice mestskej rady z r. 1669–1674.

74 Archív ev. a. v. cirkevného zboru v Bardejove: Protocollum pastorale vetustior, 28–33.; V. Jankovič: Neskory feudalizmus i. m. 145.

Kisszeben – a másodrangú város

Kisszeben területileg a legkisebb, több szempontból is a legkevésbé jelentős város volt az ország keleti részén fekvő öt, illetve hat szabad királyi város között. A Tarca folyó szűk völgyében feküdt, fontos kereskedelmi út mellett, amely a Szepesség felső része és Lengyelország felé vezetett. Több körülmény is közrejátszott, hogy Kisszeben mégsem fejlődött fontos kereskedelmi és kézműves-központtá, és a szabad királyi városok között is csak másodrangú helyet foglalt el. Az egyik – talán legfontosabb – ilyen indok minden bizonnyal Eperjes közelsége volt, amely jobb földrajzi helyzetének köszönhetően már a középkorban domináns kereskedelmi és kézműves-központtá vált. Kisszeben lakosainak száma a 17. század második felében mindössze 2200 fő körül mozgott.⁷⁵

A lakosság fő foglalkozását Kisszebenben is a kereskedelem, a kézművesség és a mezőgazdaság alkotta, utóbbi itt még jelentősebb szerepet játszott, mint Bártfán. A távolsági kereskedelem ugyanakkor korántsem töltött be olyan fontos funkciót, mint Eperjesen, sőt meg sem közelítette annak mértékét. Hagyományosan a lengyel, illetve a nagyobb felső-magyarországi és erdélyi piacokra orientálódott.⁷⁶ A legfontosabb árucikknek a bor számított, amelyet a 17. század első felében a kisszebeni polgárok részben saját termésből, részben felvásárolt szőlőből értékesítettek. A kisszebeni polgároknak az abaúji Hejce falu határában voltak szőlőik,⁷⁷ a termés nagyobb részét a helyi fogadóban, kocsmákban és a piacon adták el. A borkivitel ellenére a kisszebeni kereskedelem jórészt a helyi piacra vagy a közeli mezővárosok és városok piacaira korlátozódott.

A kézművességnek nagyobb jelentősége volt, mint a kereskedelemnek. A 17. század folyamán a városban 17 céh működött, amelyekbe mintegy 60-65 mester tömörült. A legfontosabb mesterségeknek a tímárság, a posztógyártás, a kalap- és késkészítés számított.⁷⁸ A mesterek csak a helyi piacnak dolgoztak, nem voltak kiviteli törekvések.

Kisszeben Eperjeshez hasonlóan jelentős földtulajdonnal rendelkezett. A város és polgárai természetesen rendelkeztek földekkel, kertekkel és rétekkal a város határában, de sokkal fontosabbak voltak a jobbágyszőlők. Kisszebennek a 17. században három szomszédos falu volt a tulajdonában: Som, Orkuta és Jakabfalva. A juttatások mellett fontos bevételei származtak a városnak a majorságokból, malmokból és kocsmákból is.⁷⁹ A város tulajdonát képezték a már említett szőlők is az abaúji Hejcen.

A város fontosabb gazdasági létesítményei közül érdemes megemlíteni a fogadót, a borkimérést, a három malmot (felső-, alsó- és az úgynevezett mezei), a sóraktárt, a piacot, az elővárosi majorságokat, valamint a tarcai hidat. A város

75 M. Marečková: Východoslovenská města i. m. 33.

76 Ondrej R. Halaga: Dejiny feudalizmu. Sabinov a okolie. Košice, 1962. 80–81.

77 ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168: Účtovná kniha z r. 1615–1651.

78 A. Špiesz: Remeslo na Slovensku i. m. 99.

79 ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

jövedelmeinek legnagyobb, meghatározó részét a bor eladásából (mintegy 60%) és a borkimérésekből (mintegy 10-20%) eredő bevételek képezték.⁸⁰

Kisszeben jogi, közigazgatási helyzete nem volt egyenrangú Eperjessel vagy Bártfával. Nem a tárnoki városok közé, hanem a személynöki városok körébe számított. A 17. század második felében viszont néhány olyan jogot is használt, amely elvben csak a tárnoki városokat illette meg, ennek köszönhetően nőtt a város politikai befolyása.⁸¹ A városi önkormányzat természetesen hasonló volt, mint a többi szabad királyi város önkormányzata. Az élen a bíró állt a 12 tagú szenátussal, utánuk következett a választott község két *tribunussal*.⁸² A választások rendszerint január első felében, hasonló módon zajlottak, mint Eperjesen vagy Bártfán. A városi tisztségeket a választások után a szenátus vagy a választott község tagjai töltötték be.

Kisszeben censusát 100 aranyforintban szabták meg.⁸³ Ez az állandó adó a 16. századtól tovább gyarapodott a taxával, amely összege ennél néha magasabb volt, a gazdaságilag egyébként sem erős várost különösen nehéz helyzetbe hozva.

A lakosok kis száma és a Tarca szűk völgye által biztosított szűkös tér miatt a város építészeti nem lett különösebben tagolt. Alaprajzát a hosszan, észak-dél irányban elnyúló forma jellemezte, e keretek közt kevés negyeddel, utcával és elővárossal. A belváros központját a főtér alkotta, amelyet négy negyedre osztottak. A városhalon belül a téren kívül már nem is fért el más, mint egy vele párhuzamos hosszú utca (*platea*) a nyugati oldalon. A keleti oldalon a hátsó telkek már közvetlenül a várfalnál végződtek. A két főkapu mellett az északi és déli oldalon két nagyobb előváros terült el, a felső és az alsó. Az elővárosokon kívül a városhal közelében, a hegyoldalon is épültek elszórtan házak (*suburbium submontanis*).⁸⁴

Kisszeben erődítményének, noha rendszeresen karbantartották, a 17. században már nem volt komolyabb katonai jelentősége. A városhalat és bástyáit a középkorban emelték, modern ágyúknak már nem igazán tudtak ellenállni, csak a rablók vagy kisebb, irreguláris katonai csapatok elől tudott védelmet nyújtani a polgároknak.

A nemzetiségi helyzet Kisszebenben a 17. században hasonló volt, mint Bártfán. Itt is jellemző volt a német és szlovák többség. A magyarok nem alkotnak számottevő csoportot, annak ellenére, hogy idetartozott a városban lakó néhány kismemesi család. A gazdasági és társadalmi életben a németek játszották a főszerepet, ők alkották a teljes jogú polgárok zömét. A céhekben, kereskede-

80 Uo.

81 I. Lipót 1694. augusztus 6-i mandátumával megvonta Kisszebentől a tárnoki városoknak járó, addig jogtalanul használt jogot és a személynök joghatósága alá rendelte. ŠOKA Prešov, mag. Sabinov 104/13.

82 ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

83 M. Suchy: Prešov v období tureckých vojen i. m. 153.

84 ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 157: Daňová kniha z r. 1722–1728.

lemben, az önkormányzatban egyformán feltűntek a szlovák polgárok is. Az elővárosokban, ahol a közeli falvakból bevándorolt, szegényebb lakosság lakott, több volt a szlovák. A város falai közt más nemzetiségű lakosság, úgy tűnik, nem volt.

A vallási viszonyokat a 17. század utolsó harmadáig az evangélikus egyház túlsúlya jellemezte. Akárcsak a régió többi városában, a reformáció itt is már a 16. század első felében vezető pozícióba került. Ettől kezdve a lakosság túlnyomó többsége (majdnem az összes polgár) az evangélikus hitet követte. Az evangélikus egyház szervezete itt is kétnyelvű volt. A német többség a Keresztelő Szent János-plébániatemplomot használta, egy papjuk és két prédikátoruk volt. Mind a három lelkészt, továbbá az iskola rektorát, a kántorokat, orgonistát és a többi egyházi tisztségviselőt a város fizette.⁸⁵ A szlovák evangélikusok a közeli, kisebb Szűz Mária-templomot használták.⁸⁶ A szlovák egyházban működött az egyik városi prédikátor is. A kissebeni evangélikus egyházban szorosabb volt az etnikumok együttműködése, mint az eperjesiben vagy a bártfaiban: a papok és a többi egyházi tisztségviselő a könyvelésben együtt szerepeltek, nem különböztették meg őket nemzetiségük szerint. A templomok is e felfogás szerint kapták a nevüket: nagyobb (*Templum maioris*) vagy kisebb (*Templum minoris*), nem pedig szlovák, illetve német templomról olvashatunk a forrásokban. A városi önkormányzatban a választott község tagjai közül két tisztségviselő felügyelt az egyházi dolgokra, akiket egyházatyáknak (*Kirchenvater*) is neveztek. Feladatkörük az egész kissebeni egyházra kiterjedt, figyelmen kívül hagyva a nemzetiségi megoszlást.⁸⁷ A reformáció elfogadását követően a régi városi iskolát átépítették modern, magas színvonalú gimnáziummá. A másik evangélikus iskola, amelyik a városban működött, a kisebb gyerekek oktatását, valamint a szlovák hívek ellátását biztosította.⁸⁸ A 17. század közepén katolikus egyház a városban nem működött.

Nincsenek olyan adatok, hogy a város ekkoriban konfliktusba került volna az állami hatóságokkal vagy a katolikus egyházzal. A magas adóterhek és evangélikus hitük miatt a polgárok már rég nem tartották tiszteletben I. Lipót politikáját, emiatt a következő időszakban ők is az ellenzék soraiba álltak.

Az evangélikus polgárság hanyatlása

A 17. század utolsó harmada jelentős változásokat hozott a városi élet minden szegletében. A Habsburg-ellenes megmozdulások idején, az 1670–1711 közötti időszakban a hat felső-magyarországi város polgárai a kurucok oldalára álltak,

⁸⁵ ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

⁸⁶ Ondrej R. Halaga: i. m. 96.

⁸⁷ ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

⁸⁸ Evanjelický a. v. zborový archív Prešov: Status et factorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aeque Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um.

és aktívan részt vettek az összes konfliktusban, ami sok önkéntes, de még több kényszeráldozatot is maga után vont.⁸⁹

A katonai konfliktusok alatt a városok súlyos károkat szenvedtek: az elővárosok szinte teljesen, a belvárosok részben elpusztultak az ágyútűz okozta pusztítások és a tűzvészek miatt. A lakosság száma a hadiesemények és a pestisjárvány után (1679, 1710) alaposan lecsökkent. A városok nem tudták teljesíteni a rájuk rótt, egyre magasabb adóterheket, a váltságdíjakat és porciókat, nem is szólva a hadsereg és a hivatalok követeléseiről. A városok számára nem maradt más lehetőség, mint hogy zálogba adják vagy eladják a birtokaikat, elsősorban a jobbágyszékeket, majorságokat, a tokaji szőlőket, a malmokat és a fogadókat. Ezzel viszont elveszítették legfontosabb bevételeiket, gazdasági biztonságuk alapját, ami további elszegényedést és a polgárok életszínvonalának csökkenését jelentette.

A királyi hivatalok, tisztek, parancsnokok megtorlásai, valamint az új uralkodói politika következtében a városok elvesztették autonómiájukat, az önkormányzati tisztségek jelentősége drasztikusan csökkent. Az erőszakos rekatolizációval pedig sikerült megfosztani az addigi protestáns elit képviselőit a hatalomtól, őket katolikus polgárokkal vagy idegenekkel pótolták.

A század utolsó harmadában tetőfokára hágott a rekatolizáció, amely addig nem igazán gyakorolt befolyást a felső-magyarországi városok életére. A mind a hat városban domináns, az egyikben egyetlenként működő evangélikus egyházat 1671 után tíz évre betiltották, templomaikat, iskoláikat és minden birtokukat az újonnan alapított római katolikus plébániák, illetve a megtelepedő vagy visszatérő jezsuiták, ferencesek, minoriták vagy pálosok és más rendek kapták meg. Az evangélikus polgárságot, amely a 17. században a városok vezető ereje volt, teljesen kizárták a politikai, majd a gazdasági életből is. A vallás szabad gyakorlásának korlátozása a soproni országgyűlés törvénycikkei szerint (1681, de főleg 1687 után) a társadalom peremére sodorta őket. A nemrég virágzó evangélikus iskolákat – köztük a felső-magyarországi evangélikus rendek kollégiumát is – kénytelenek voltak fából épült elővárosi kisiskolákra cserélni, miközben korábbi iskoláikba katolikus gimnáziumok költöztek, amelyek távolról sem érték el az előzők színvonalát.⁹⁰

A változások, amelyek a 17. század utolsó harmadában érték a felső-magyarországi szabad királyi városokat, a következő években még mélyebben hatottak a városok életére. 1699, illetve 1711 után új korszak vette kezdetét.

89 *Peter Kónya*: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstání (1670–1711). Prešov, 2000.

90 Uo.

PETER KONYA
SOCIETY OF THE TOWNS OF UPPER HUNGARY
IN THE SEVENTEENTH CENTURY

This study concentrates on three towns: Eperjes, Bártfa and Kisszeben on the basis of the towns archives of these three towns. These towns were important centres of industry and commerce in the seventeenth century. Kassa and Eperjes were important fortresses too. Eperjes was an important and influential town at the crossroad of important commercial roads. It had around five thousand inhabitants, Germans, Slovaks and Hungarians. Bártfa, on the other hand, was a town in decline. It flourished in the Middle Ages but declined in the seventeenth century. It had 3228 inhabitants, Germans and Slovaks, with few Hungarians. Kisszeben, on the other hand, was a town of lesser importance. It had some 2200 inhabitants, and as it was in the neighbourhood of Eperjes, it could not develop freely. The burghers were mainly Slovaks and Germans.

In Kisszeben, the Lutheran church dominated in the seventeenth century. The richer German Lutherans used the parish church, the Slovak Lutherans the smaller Holy Virgin church. There were no Catholics at Kisszeben. Eperjes was one of the centres of the Lutheran churches and schools in Hungary. There were German, Slovak and Hungarian Lutheran pastors and cantors. The lyceum of Eperjes was one of the most important Lutheran schools of Hungary. One of its first students was Imre Thököly, the "Kurutz King", the prince of Upper Hungary. All senators were Lutherans, the Catholic were not allowed to have their own church, they could meet only at the private house of the barons Klobusiczky, and the Franciscans of Alsósebes came to celebrate mass. The Franciscan friars were not allowed to live in the abandoned Carmelite monastery used as economical buildings. Neither was the practice of Catholic religion allowed at Bártfa, here the parish priest of Zboro came to celebrate mass at the private house of a customs officer, however, the magistrate of Bártfa impeded his activity.

A polgár szabad ideje

Hogyan töltötték szabad idejüket Besztercebánya polgárai
a 16. században?

A szabad idő minden korban fontos szerepet játszott az emberek életében, és ez nem volt másként a kora újkorban sem. Érdekes, hogy a polgárok magánéletének ez a szegmense eddig még nem keltette fel a szlovákiai kutatók érdeklődését. Munkánkat, amelynek céljával azt tűztük magunk elé, hogy betekintsünk egy bányaváros polgárának mindennapi életébe, mégpedig a kora újkor elején, hazai előzmények híján főként szondának tekintjük, amely sikeressége esetén további kutatásokra ösztönözhet. Több érv is szól amellett, hogy kutatásunkat a 16. századra szűkítsük. Noha Besztercebánya korán, a 13. század második felében kapta legrégibb okleveleit, és a város okleveles anyaga a későbbiekben folyamatosan gyarapodott, a várost pusztító 1500-as nagy tűzvészben a levéltár anyaga is jórészt elégett, csupán a kiváltságlevelek maradtak épen. A 16. század tehát az első olyan időszak, amelynek a levéltári anyaga – töredékessége ellenére – lehetővé teszi, hogy a politikai és gazdasági tevékenységek mellett a városi élet más elemeit is figyelemmel kísérhessük. A 16. század ráadásul a nagy változások évszázada is: erre az időszakra tehető a régi, középkori életforma számos elemének elhagyása, az áttérés az új, már a reneszánsz, a humanizmus és főként a Besztercebányán is rövid idő alatt sok hívet szerző reformáció által befolyásolt életformához.

A következő századoktól eltérően a 16. század levéltári anyagában inkább gazdasági és jogi forrásokat találunk, mint a polgárok mindennapi életére vonatkozó iratokat. Mivel azt a célt tűztük magunk elé, hogy egy zárt városi közösség életét szeretnénk megismerni és megismertetni, munkánkhöz ezúttal nem használhatunk későbbi analógiákat, sem más városokra vonatkozó forrásokat, feldolgozásokat. Valószínű, hogy kutatásunk eredménye ily módon valamelyest szegényebb lesz, tartalmilag talán kevésbé változatos, mint amilyen egy szélesebb körű vizsgálat eredményeként lehetne, viszont sokkal jobban tükrözi az adott város sajátosságait.

IHa a polgárok szabad idejéről akarunk beszélni, elsőként azt kell tisztáznunk, mit is jelent ez a fogalom. A továbbiakban szabad időnek azt az időt tekintjük, amelyet a polgár nem a munka-, vagy szolgálati helyén töltött, vagyis amikor nem azért tevékenykedett, hogy a mindennapi kenyerét megkeresse, hanem amikor – akár aktívan, akár passzívan – a megélhetés biztosításától eltérő,

más tevékenységeknek hódolhatott. Mielőtt felsorolnánk, hányféleképpen használhatta ki a polgár a szabad idejét, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a nemes-ség, a polgárok és a vidéki lakosság részben másként töltötte ezt az időt, és számos eltérést tapasztalhatunk a férfiak és a nők ilyen tevékenységében is. A források tulajdonképpen nagyon részrehajlóak: a városi levéltári anyagban nyomon követhető szabad idő csak a férfiak szabad ideje, arról szinte semmiféle adat nem tudósít, mivel is töltötték ilyenkor az idejüket a nők vagy a gyerekek.

A városi polgárok szabad idejét két kategóriába sorolhatjuk. Az első kategóriát kötött szabad időnek nevezhetjük: ezt Besztercebánya polgárainak úgy kellett eltölteniük, ahogy a városi előjáróság megkívánta. Csak ezután jöhetett szóba az igazi szabad idő, amelyet a polgár már saját szabad választása szerint tölthetett el.

A szabad idő „kötött” eltöltése

A kötött szabad időről az egész városi közösség szükségletei szerint döntött a város vezetése, az ebbe a kategóriába sorolható, irányított tevékenység elsősorban a város biztonságát és védelmét szolgálta. A 16. század közepéig a biztonsági és tűzvédelmi előírásokat statútumokban rögzítették, pontosan szabályozva a polgárok kötelezettségeit. Ebben a tevékenységben a városi polgárság nagy része aktívan részt vett. Parancsnoki funkciót a nők is betölthettek, abban az esetben, ha háztulajdonnal rendelkeztek. A lakosság seregszemléjére negyedévenként került sor. Ezeket az alkalmakat a besztercebányaiak nemcsak arra használták, hogy gyakorolják az előírt szabályokat, de ilyenkor arra is lehetőségük nyílt, hogy kiszakadjanak a mindennapi munka monotóniájából. Az efféle összejöveteleknél nem hiányzott a zene, a hangulat fokozása érdekében a sört, bort, illetve gyümölcsmustot ingyen csapolták a résztvevőknek. Az ünnepélyes seregszemle ráadásul biztosan érdekes látványosság volt a nézelődők számára is. 1566-ban és 1586-ban nem csupán a polgárok felsorakozása nyújtott élményt – a polgárőr-ség felvonulását ezekben az években összekötötték a vár ágyúinak kipróbálásával is.¹

Hiba lenne sikeresnek tekinteni azt az 1560. júniusi seregszemlét, amelynek során a polgárok a harci készség intenzív gyakorlásával kisebb tűzvészt okoztak, néhány hónappal később, a novemberi gyakorlat alkalmával azonban már minden rendben zajlott.² Egészen más volt az 1574. évi mustra, amikor közvetlen török veszély fenyegette a várost. Az aggodó polgároknak ugyan megnyugta-

1 Besztercebányai Állami Levéltár, besztercebányai kirendeltség (Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica = ŠA BB, PBB), fond Mesto Banská Bystrica (1020) 1255–1922 (= MBB), városi számadáskönyv (mestská účtovná kniha = MÚK) 1566, inv. sz. 65., p. 149., MÚK 1589., inv. sz. 105., p. 191.

2 MÚK 1560, inv. sz. 57., p. 183., 192.

tó volt a tudat, hogy nemrég még egy igazi török rabot tartottak fogva a városi tömlöcben, a biztonság kedvéért azonban a szokásos polgári seregszemlén ezúttal felsorakoztak a város rézvállalkozásainak fegyveres bányászai is. Az ünnepélyes mustrát az újonnan készített városi zászló alatt Tham Pál, a város főbírája vezette.³

Sokkal békésebb körülmények között zajlott a másik olyan összejövetel, amely a városi polgárság jelentős részének szintén minden évben kötelező volt – a főbíró választása. Választójoggal ugyan csak kevesen rendelkeztek a városlakók közül, de kellemes szórakozást ígért a választáson való passzív részvétel is. A bíróválasztás több volt egyszerű voksolásnál: az egész napos alkalomhoz hozzátartozott az ünnepélyes istentisztelet, a választás előírásos lefolytatása, előtte és utána az eredmények és a jelöltek esélyeinek latolgatása, majd a választás után az újonnan megválasztott bíró és a szenátorok esküje, a város privilégiumainak nyilvános felolvasása, és végül a multság, amelyet az új bíró rendezett.⁴ Lakomákkal zárultak azok a rendszeresen megtartott inspekciók is, amelyek során megvizsgálták a város házainak tűzvédelmi biztonságát. Ezeken a lakomákon csak a városi előljárók vettek részt. A látogatástól fáradt felügyelők és szenátorok felfrissítésére például 1578-ban a bíró házában rendeztek lakomát, amelyen 25 vödör bort fogyasztottak el.⁵

A fontos belpolitikai, hadi események is alkalmat nyújtottak az ünneplésre: 1556 júliusában például Székesfehérvár visszavívását ünnepelték meg. Az eseményről Balassa János levélben tudósította a polgárokat. A jó hír öröme először misét celebráltattak, majd a vár ágyúiból díszlővéseket adtak le. Az ünnepi vendéglátás során csak a tüzéreknek 25 vödör bort szolgáltak fel.⁶

Rendszerint ünnepség követte a város egyházi tisztviselőinek választását is. 1545-ben a Szent Erzsébet-ispotály patronátusa a Thurzó és Fugger családról a városra szállt, emiatt távozott Kindermann Kristóf rektor, az ispotály rektorságát pedig új lelkész vette át. A városi tanács a feladatra a Berounból származó református papot, Józsefet választotta, aki korábban a sziléziai Boroszlóban tevékenykedett. József első prédikációja után nagy lakomát rendeztek az istentisztelet minden résztvevője számára. A lakomán elfogyott 197 libra hús, 3 bárány, másfél borjú, 2 vödör méz, pontosan nem ismert mennyiségű rák, szív, vese, hal, tojás, különféle fűszerek, 2 hordó sör és 458 vödörnyi, négyféle bor.⁷

3 *Igor Graus*: Vývoj fortifikácie Banskej Bystrice do konca 16. storočia v podmienkach špecifík pasívnej obrany stredoslovenských banských miest. *Vojenská história* 4(2000) 12.

4 Mivel 1574-ben az újonnan választott bíró, Tham Pál nem rendezte meg a szokásos újévi lakomát, a hónap végén a városi közösség panaszt tett a tanácsnál. Régi szokásra hivatkoztak, példákat hoztak fel az előző bírók idejéből, és követelték a szokás megtartását, a lakoma megrendezését, ahol a polgárok bírói áldomást kapnának. *ŠA BB, PBB, MBB*, adminisztratív és bírósági protokollum (administratívno – súdny protokol = PP) 1574, inv. sz. 16., p. 9.

5 MÚK 1578, inv. sz. 86., p. 211.

6 MÚK 1556, inv. sz. 48., p. 214–215.

7 MÚK 1545, inv. sz. 26., p. 91.

A mindennapi élet egyhangúságában kiemelkedő eseménynek számítottak az uralkodók – igaz, ritkaságszámba menő – látogatásai. Sajnos hiányoznak a ceremóniák pontos leírásai, így a történekekről csak hozzávetőleges képet tudunk alkotni a 17. századi ünnepségek alapján. Hasonlóan szegényes forrásadottságokkal rendelkezünk a Besztercebányán ülésező országgyűlésekről is, például az 1542-es vagy az 1543-as diétákról.⁸ Ez utóbbi november 19. és december 6. között zajlott, bő két hete a polgároknak nemcsak jó kereseti lehetőséget, de sok mulatságot is biztosított. Az országgyűlések azonban terhet is jelentettek a város számára, mivel gondoskodni kellett a résztvevők ellátásáról, a megfelelő szállásról. Érthető Steger Mihály városi nótárius panaszos bejegyzése a városkönyvben, miszerint „a gyűlés ideje alatt ezt a várost sok sérelem, megaláztatás és hatalmaskodás érte. Adja Isten, hogy több gyűlés itt ne legyen.” A jegyző panaszja feltehetőleg nem csak abból fakadt, hogy a bányavárosokra a diétán külön hadiadót róttak ki – 1750 aranyforint értékben –, valamint hogy a városban harmincadvámot hoztak létre. A sérelem érzetének biztosan más, konkrét okai is voltak.⁹

A polgárok szabad idejéhez hozzátartozott az istentiszteletek, búcsúk rendszeres látogatása, különösen egyházi ünnepek idején. Besztercebánya életében a legnagyobb ünnepek – húsvét és karácsony – mellett az egyik legfontosabb eseménynek Úrnapja számított. Ilyenkor a városi polgárok a rézbányák munkásaival együtt körmeneten vettek részt, amelyet a Krisztus-teste bányász-konfraternitás rendezett. Hasonló ünnepségeket a városi céhek is rendeztek, de a megjelenést ezeken rendszerint saját tagjaikra korlátozták.

A szabad idő eltöltésének kötetlen formái

Az említett világi és egyházi ünnepeken, rendezvényeken nem volt kötelező a részvétel, ennek ellenére a város lakói általában tömegesen jelentek meg rajtuk. Rendeztek azonban ünnepeket a magánszférában is: rendszeresen megülték az új polgárok felvételét, a keresztelőket, különféle évfordulókat,¹⁰ a rokonok és ismerősök találkozhattak temetéseken, halotti torokon vagy éppen lakodalmakon.

8 ŠA BB, PBB, fond Mesto Banská Bystrica (1020) 1255–1922, varia V–31. (Kirchenhistorien) p. 7.

9 PP 1543–1550, inv. sz. 3., p. 39.

10 A városi statútumok általában sokat foglalkoznak a csendháborítással. Az 1598. évi statútum kimondottan tiltja az este 9 óra utáni ünneplést. Ezt a statútumot a városi tanács 1598. november 27-én adta közre, de az 1598. évi protokollumban (PP 1597–1599, inv. sz. 31.) nem maradt fenn. A lapokat november 24. és december 2. között valaki kivágta. A statútumot publikálta: *Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen*: Corpus statutorum Hungariae municipalium (= Corpus statutorum). I–VIII. Bp. 1885–1904. IV/2. 223–226.

A magánszféra ünnepei

A lakodalmak a meghívott vendégek számára kötetlen szórakozást jelentettek, a vendéglátóknak pedig lehetőséget biztosítottak gazdagságuk fitogtatására. A vendégséget egyfajta versengésnek tekintették: minél több étel felszolgálásával, a meghívottak számával, a lakodalom hosszával igyekeztek túltenni ismerőseiken. Egy-egy lakodalom nemegyszer napokig is eltartott, a résztvevők nemcsak evéssel és ivással, hanem énekléssel és tánccal, hangoskodással és mindenféle rendbontással szórakoztak. Az utcák éjszakai nyugalma hangos vonulással, dobbal, zeneszóval verték fel. A lakodalmas vendégek gyakran a városban egyébként tiltott lőfegyvert is használtak, amelyre égő gyertyákat helyeztek. Efféle rendbontást bárki elkövethetett, rangtól, vagyoni helyzetétől függetlenül. Ezért nemcsak a városi előjárók, de még az uralkodó is megpróbálta korlátozni az ilyen kihágásokat.¹¹

1550-ben a városi tanács statútumot bocsátott ki, amelyben megpróbálta megrendezni a lakodalmas szokásokat. Ebben 10 aranyforint büntetést szabtak ki azokra, akik nem tartották be a rendeletet, hogy a lakodalmi meghívások csendben, muzsika nélkül történjenek. A meghívott vendégek számát ötasztalnyián korlátozták, a lakodalom pedig csak egy napig tarthatott. Ez a nap csak vasárnap lehetett – nem munkanap, mint addig szokásban volt –, ráadásul délután négy órakor a vendégeknek haza kellett menniük. A statútum betiltotta a lakodalom utáni lakmározásokat, előírta a táncolás módját, sőt még a zenészek számát is.¹² Az persze természetes, hogy a városi polgárok nem tartották be a szigorú előírásokat – a féktelen és költséges lakodalmakat a város még a 18. században is hiába próbálta betiltani.¹³

A bányászoknak és a rézművek dolgozóinak esküvőit az uralkodó próbálta szabályozni, mivel a bányászok nem tartoztak a város polgárai közé – ily módon viszont a várost csak pihenő- és alvóhelynek tekintették.¹⁴ 1573-ban I. Miksa bányarendtartása előírta, hogy lakodalomra csak négyasztalnyi vendéget lehet meghívni. Intette a vendégeket, hogy viselkedjenek illendően és szerényen, főképpen pedig tartózkodjanak a nagy mennyiségű étel és szeszes ital fogyasztásától. Persze ezt a rendeletet sem tartották be, és a lakodalmak szervezői igyekeztek lehetőségeik szerint minél fényűzőbb vendégséget rendezni.¹⁵

11 A statútumot a város 1568. január 10–15. között adta ki, de a protokollumból (PP 1568–1569, inv. sz. 11.) hiányoznak a megfelelő lapok. Publikálva: Corpus statutorum IV/2. 135–145.

12 Ordnung der hochzeitlichen Freude der Stadt Neusol in Hungern wie man sich hierin halten undt dieselben wolizrehen fall. ŠA BB, PBB, MBB, V–28., p. 108–109.

13 Policye und Kleider – Ordnung bey der königlichen freyen Bergstadt Neusohl 1723.; Uo. Fasc. 250/25.

14 Igor Graus: Banický zvon v Banskej Bystrici. (Príspevok k dejinám zvonolejárstva a delolejárstva na strednom Slovensku). Vojenská história 7(2003); megjelenés alatt.

15 Neue Berg – Ordnung des Königreichs Ungarn und solcher Cron einverleibten Gold, Silber, Kupffer und anderer Metall Bergwercken. Samt denen Erleutterungen Zweyer Alten Berg –

Kocsmázás és következményei

A besztercebányai férfiak legkedveltebb időtöltésének azonban a kocsmában és csapszékekben való üldögélés és az ezzel együtt járó alkoholfogyasztás számított. A városban minden házzal rendelkező polgárnak joga volt sört főzni, sőt a főtéren lakó polgárok borral is kereskedhettek, így a város bármelyik háza csapszékül szolgálhatott. A városi tanácsnak önmagában a kocsmázás ellen, amely élénkítette a forgalmat, nem volt kifogása, de megszabta, illetve igyekezett megszabni a kocsmákban eltöltött időt, és megpróbálta korlátozni – főleg az esti órákban – a hangoskodást, duhajkodást. A vendéglők bezárását az ún. sörharang, *Bierglocke* hangja jelezte, amely pontban este kilenckor szólalt meg. Ekkor a vendégeknek csendben távoznuk kellett, a vendéglőt be kellett zárni, az utcai járókelőknek ezután már nem lehetett italt eladni. Éjjel tilos volt az utcán járni, megzavarni az éjszakai csendet.¹⁶ A valóság azonban egészen más volt, mint az előírás – a város tanácsának gyakran kellett újabb és újabb statútumokat kibocsátania, amelyekkel ismételten megtiltotta lakóinak a záróra utáni kocsmázást. A statútumokat minden évben Szent György napján felolvasták a város lakosságának, majd kiragasztották a város várának mind a négy sarkára. A darabontok és a városnegyedek mesterei is többször felolvasták az utcai gyűléseken.¹⁷ A rendelkezések azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a tanács kénytelen volt megállapítani, hogy „az évente kiadott tilalmakat és rendeleteket majdnem senki sem tartja be és nem veszi komolyan, mint ahogy ezt a mindennapi tapasztalataink is mutatják”. A polgárok továbbra is ott üldögéltek a kocsmákban, persze záróra után is, és nemcsak ettek-ittak, hanem kártya- és kockajátékkal szórakoztak, hegedűzenét hallgattak, énekeltek, táncoltak, vagy csak hangoskodtak. A szórakozás nemegyszer veszekedésbe torkolt, és gyakran verekedéssel és komoly sebesülésekkel végződött.¹⁸ Sokszor még az éjszakai csendet sem tartották be, a kocsmából részegen, hangoskodva indultak haza, zenével, énekléssel, ordítózással felferve a város nyugalalmát, sőt útközben mindenféle kihágásokat is elkövettek.

Ordnung der Sieben Königl. Freyen Berg – Städte 1. Cremnitz und Königsberg, 2. Schemnitz, Neusohl, Buggantz, Dülln und Libeten. Publicirt von Ihro Kayser – und Königlichen Majestät Maximiliano dem Andern (Glorwürdigsten Andeckens) nach Christi unsers Erlösers und Seeligmachers Geburt im ein tausend fünff hundert und drey und siebentzigsten Jahr. In der Kayserl. Residentz – Stadt Wienn Drukts Christoph Lercher Univrs. Buchdrucker im Jahr 1703, 30. cikkely.

16 1545-ben az esti harangozás után az utcán tartózkodott négy tanonc, ezért 1-1 forint büntetést fizettek. ŠA BB, PBB, MBB, MÚK 1545, inv. sz. 25., p. 71.

17 PP 1565, inv. sz. 9., p. 71.

18 1534-ben Macko Masla keremcsei fazekas a kocsmában verekedett, és súlyosan megsebesített egy pallósi lakost. A börtönből csak kezesek jótállására, 5 ft büntetés kifizetése után engedték ki. (MBB PP 1534–1536, inv. sz. 4/2., p. 66.) Ugyanabban az évben egy mester ünneplés közben verekedést szított és meglőtt egy legényt. (MBB PP 1534, inv. 2a, p. 15–16.)

Az ilyen szabados viselkedés, úgy látszik, mind gyakrabban fordult elő. A legrégebbi fennmaradt városi statútum már 1536-ban betiltotta a vendéglőkben az este kilenc utáni italmérést éppúgy, mint az éjszakai utcákon való bolyongást, de a tilalom megsértését még nem szankcionálta.¹⁹ Két évvel később már nemcsak a 9 óra utáni italmérést tiltották be, de ekkor már 10 aranyforint büntetést róttak ki azokra, akik még záróra után is játszottak a kocsmákban.²⁰ Az 1544. évi statútum még szigorúbb volt. Nemcsak a vendéglőst büntette meg 10 forintra, de minden egyes játékosnak is 5-5 forintot kellett fizetnie. A záróra utáni italmérésért, akár a kocsmában, akár az utcán került rá sor, a kocsmáros további 10 aranyforintot fizetett.²¹ Egy évvel később a statútum megismételte, sőt tovább szigorította ezeket a tilalmakat, súlyosbítva további 10 forint bírsággal azoknak, akik éjjel az utcán kószáltak.²² A város fellépése a következő években is (1566, 1568, 1588, 1598) csak a láthatóan hatástalan statútumok kiadására és a bírságok kiszabására korlátozódott, de a vendéglők üzemeltetését sohasem tiltotta meg. A büntetések kiszabása alól azonban még az olyan tekintélyes polgárok sem mentesültek, mint amilyen a besztercebányai és augsburgi polgár, besztercei szenátor Königsberg György vagy Donnerstag Ulrik volt, akik a kocsmában záróra utáni tartózkodásért 1539-ben 10-10 forinttal gazdagították a városi kasszát.²³ Néha a tanács rendhagyó határozatot hozott: 1575-ben Thöndl Gáspárt a záróra utáni kocsmázásért 1000 darab téglá árával büntette, amelynek eladás utáni hasznát át kellett adnia a Szent Anna-ispotálynak.²⁴

Mint már említettük, a záróra figyelmen kívül hagyásával együtt járt a csendháborítás, az ének, a tánc, a verekedés és egyéb kihágások. Gyakran bírságotlalták a zenészeket – például 1541-ben egy hegedűs ünnepnapon is megszólaltatta hangszerét, és ezért 4 forintra büntették.²⁵ 1549-ben három hegedűs a megengedett időn kívül is muzsikált. Mivel épp a húsvéti ünnepekkor zenéltek, 50-50 dénár bírságot fizettek.²⁶

A szórakozás olykor – mint például 1546-ban vagy 1558-ban – tiltott lövöldözéssel vagy utcai verekedéssel végződött.²⁷ 1543-ban például a kocsmából késő éjjel hazafelé tartó tisztos polgárok, Kurschner János szűcsmester és testvére, György, valamint Rueb János verekedtek össze.²⁸ János szűcsmester 1549 húsvétján is verekedett, ekkor fegyverrel a kezében a városi éjjeliőrt támadta meg. A város által kiszabott büntetésében osztozott Myrus (alias Gross) György

19 PP 1536–1537, inv. sz. 2b, p. 101–102.

20 PP 1538, inv. sz. 4/3., p. 56.

21 PP 1544, inv. sz. 3., p. 70.

22 PP 1545, inv. sz. 3., p. 114.

23 MÚK 1539, inv. sz. 16., p. 46.

24 MÚK 1575, inv. sz. 81., p. 75.

25 MÚK 1541, inv. sz. 18., p. 67.

26 MÚK 1541, inv. sz. 18., p. 67.

27 MÚK 1546, inv. sz. 29., p. 65., MÚK 1558, inv. sz. 54., p. 63.

28 MÚK 1543, inv. sz. 21., p. 57.

mészárosmester, továbbá Werner János és Schneider Antal özvegye, akiknek nem volt engedélyük az italmérésre.²⁹ Kopperschmidt János 1528-ban, Schaffer György kocsmájában garázdálkodott: a jelenlevőket karddal és konyhakéssel fenyegette. A városi tanács ennek ellenére kiengedte a börtönből, még bírságot sem szabott ki rá, mivel nemcsak a Thurzó–Fugger Társaság faktora, hanem hat polgár és több rézhámormunkás vállalt érte kezességet.³⁰ Áthágta a szabályokat a tehetős Schilling Frigyes kalmár, krakkói és besztercebányai polgár, aki 1543-ban a vendéglőből éjjel hazafelé tartva az ispotály mellett kinyitotta a város kapuját, és kiengedte cimboráit a városból, ezért bírságot kellett fizetnie.³¹

A kocsmalátogatók kedvenc időtöltése a kocka- vagy kártyajáték volt, de találhatunk adatot táblajátékokra, például a dámára vagy sakkra is. Nemcsak a sőtésben folyt a játék, hanem a szomszédos helyiségekben – játszótermekben is. Pénzben tilos volt játszani, akit tetten értek, szigorúan megbüntették: 1533-ban például emiatt a tanács három polgárt sújtott 10-10 forint bírsággal, valamint börtönbüntetéssel.³² Tilos volt a hamis játék is – 1557-ben a tanács három hamisjátékost ítélt el, az egyiket 40, a másik kettőt 10-10 forint büntetéssel.³³ Az ivászatnak és a játéknak egyébként a darabontok is hódoltak, akiknek pedig épp arra kellett volna ügyelniük, hogy rend legyen a városban, ahogy ezt az 1568. évi statútum említi.³⁴

A játéknak olykor akkor is komoly következménye lehetett, amikor nem pénzben játszottak. Besztercebányán 1571-ben újra kellett önteni a megsérült bányászharangot. A város Schreiber Bálint bécsi harangöntő mestert bízta meg a munkával, aki azonban láthatólag jobban szerette a játékot, mint a munkát, és a helyi kocsmákban gyorsan talált társakat játékszenvedélyéhez. A borivás, a sakk és a dáma annyira lekötötték a mester figyelmét, hogy az első öntés nem sikerült. A tanács szerint a mester feleségének köszönhető, hogy a harang végül mégis szerencsésen elkészült. Az asszonynak ugyanis sikerült addig távol tartani férjét a játéktól és bortól, amíg elkészítette az új harangformát és megöntötte a harangot. Így a következő évben, 1572-ben elkészült az új harang.³⁵ A játék egyébként még olyan helyekről sem hiányzott, mint például a templom. Erről tanúskodik a tanács 1555-ben kiadott rendelete, amely a polgároknak megtiltotta a „zabálást, vedelést és játékot vagy akármilyen más istenkáromló viselkedést”.³⁶

29 MÚK 1549, inv. sz. 36., p. 69.

30 Uo. Fasc. 358/6.

31 MÚK 1543, inv. sz. 21., p. 57.

32 PP 1533, inv. sz. 4/1., p. 56.

33 MÚK 1557, inv. sz. 50., p. 63.

34 Lásd a 11. j.-et.

35 *I. Graus*: Banický zvon i. m.

36 ŠA BB, PBB, MBB, Fasc. 327/47.

Színháték, sport, zene

A városban azonban találkozhátunk egészen más természetű játékokkal is. Színhátékokról van szó, amelyeket a városi latin iskola rektora tanított be a diákoknak.³⁷ A színhátékot minden évben rendszerint februárban adták elő a bíró házában. Az előadás befejeztével a szereplők, a tanács tagjai és a lelkészek számára lakomát rendeztek, amelyen természetesen nemcsak ettek, de bort is ittak, nem is keveset.³⁸ A műsort – amelyet nagyrészt bibliai tárgyú komédiák és tragédiák alkottak – a város többi lakosa is megtekinthette, akárcsak a vándorművészek előadásait. 1563 decemberében például egy kötélátncos lépett fel a városban, aki egy kifeszített kötélen sétált, végül fellépését a toronyból való „lerepüléssel” fejezte be. A városi tanácsnak annyira tetszett az artista produkciója, hogy 6 forinttal ajándékozták meg.³⁹

A városi polgárok sporttevékenységéről nincs semmi adatunk, de valameylest későbbi, a 17. század elejéről származó forrásokból tudjuk, hogy a lakosok különféle tornákkal, lovagi játékokkal, gyakorlatokkal szórakoztak, köztük testedzéssel is.⁴⁰ A lovagi játékoknak bizonyára régebbi, vélhetőleg középkori hagyománya lehetett.

Fontos szerepet játszott a beszercebányai városi polgárság életében a zene. A mindennapos „produkciók” közé tartozott az istentiszteletek alatti ének, zene, valamint a toronytrombitások óránkénti zenélése. A zene elmaradhatatlan kelléke volt a hivatalos ünnepegeknek, de nem hiányozhatott a temetések-ről, esküvőkről sem. A polgárok privát zenei életéről sajnos nem maradtak fenn adatok.⁴¹ A megmaradt leltárak – amelyekben zenei műveket és a városi intézmények hangszereit írták össze –, illetve több olyan tárgy feljegyzés, hogy a város valamilyen zenei produkciót vásárolt,⁴² azonban bizonyossá teszik, hogy

37 1577-ben a darabot az ispotály rektora, Fröhlich Tamás tanította be. MÚK 1577, inv. sz. 85., p. 181b.

38 1589-ben a lakomán 177 vödör bor fogyott el. MÚK 1589, inv. sz. 113., p. 151.

39 MÚK 1563, inv. sz. 61., p. 146.

40 Uo.; *Jurkovich Emil*: Beszercebánya szabad királyi város monographiája. XXV. Városi élet. 46. j. a 11. oldalon. Bp. 1922, kézirat a beszercebányai levéltárban.

41 Ismert tény, hogy Rafael Steger, az ispotály rektora háromtagú zenészcsoporthat tartott fenn az ispotályban. (*Slávik Jan*: Dejiny Zvolenského evanjelického a. v. bratstva a seniorátu I. Banská Štiavnica, 1921. 201.) Steger azonban a városban arról is híres volt, hogy dorbézolt, az ispotály pénzét saját céljaira használta, továbbá megfélekezett papi hivatásáról, és átmenetileg tönkretette az ispotályt.

42 1563-ban a városi tanács 8 forint értékű körmöci emlékéremmel jutalmazta azt a boroszlói zeneszerzőt, aki a város számára „Te Deum laudamus” kancionálét komponált. (ŠA BB, PBB, MBB, MÚK 1563, inv. sz. 61., p. 114.) A latin iskolában 1570-ben egy további ismeretlen művet is alkottak, amelyet Herman Georg diák komponált. A tanács 2 forintra értékelte a művet. (MÚK 1570, inv. sz. 72., p. 90.)

a város zenei élete ebben az időszakban igen magas színvonalon állt. Ebből a szempontból Besztercebánya nem maradt el más, fejlett közép-európai városok mögött.⁴³

Vadászat, halászat

A nemesség körében az egyik legkedveltebb időtöltésnek a vadászat számított. Bizonyára szívesen töltötték volna szabad idejüket ezzel a férfias szórakozással a besztercebányai lakosok is, ha már a város első, 1255-ben kiadott privilégiuma nem tiltotta volna meg a halászattal együtt.⁴⁴ Noha az 1524-ben kiadott kiváltáságlevél ezt a tilalmat nem említette, a rendelkezés továbbra is érvényben maradt, ezért a polgárok kénytelenek voltak beérni a sportlövészettel. Fegyvert minden háztartásban tartottak, védelmi céllal. A lövöldözés szigorúan tilos volt mind a belvárosban, mind a külvárosokban, az 1536-ban kiadott statútum biztonsági okokból a lőfegyver viselését is tiltotta.⁴⁵ A lövészet gyakorlására, a versenyekre a városi lövölde szolgált helyszínül, a városfal mögött, a Garam-kapu mellett. Amikor 1534-ben átépítették, erre a célra külön városi adót vetettek ki.⁴⁶ 1561-ben újra átépítették a fából készült épületet,⁴⁷ de 1575-ben már megint olyan rossz állapotban volt, hogy újabb rekonstrukcióra volt szükség. A tetőcsere és az egyéb javításokat a Krisztus Teste Bányász-konfraternitás fizette.⁴⁸ Több adatunk nem maradt fenn a besztercebányai lövészetéről, pedig a folyamatosan karbantartott lövölde bizonyítja, hogy a polgárok szerették ezt a szórakozást. Lőfegyver használatáról a továbbiakban már csak a gyakori kihágások, csendháborítások miatt értesülünk.⁴⁹ 1533-ban egy városi hagyomány megsértését követő vita torkolt lövöldözésbe. A szűcs-céh mesterei és segédei régi szokás szerint zenével, dob- és sípszóval kísérték ki a selmecbányai Kursner Antal mestert a városból. A menet megállt Kursner György háza előtt, kérve, hogy ő is csatlakozzon hozzájuk, a mester azonban elutasította a kérést. Ebből vita, majd veszekedés lett. A selmeci mester szemrehányást tett a besztercebányainak, és hogy kimutassa haragját, lőtt egyet a puskájából.⁵⁰ 1546-ban ismeretlen okokból Polák János aranyművesmester lövöldözött a városi hídon,⁵¹ 1557-ben pedig – a

43 *Marta Hulková*: Príspevok k hudobnej kultúre Banskej Bystrice v druhej polovici 16. st. In: *Banská Bystrica. Historicko – etnologicke štúdie I.* Banská Bystrica, 2000. 55–56.

44 „...és szabadon élvezhetnek minden hasznat a vadászat és halászat kivételével” *ŠA BB, PBB, MBB, Fasc. 1/1–S.*

45 Uo., PP 1536, inv. sz. 2b, p. 101–102.

46 Uo., MÚK 1534, inv. sz. 12., p. 128.

47 Uo., MÚK 1561, inv. sz. 59., p. 171–173.

48 Uo., MÚK 1571, inv. sz. 81., p. 149.

49 Uo., MÚK 1546, inv. sz. 29., p. 65, MÚK 1558, inv. sz. 54., p. 63. és köv.

50 Uo., PP 1533, inv. sz. 4/1., p. 63–64.

51 Uo., MÚK 1546, inv. sz. 29., p. 65.

tilalom ellenére – Tham Pál, a későbbi bíró lövöldözött éjnek évadján, annak öröme, hogy hazaérkezett kassai útjáról és találkozhatott szeretett feleségével. A boldog férj másnap befizette a városi kasszába az 5 forint büntetést.⁵² Morbid szórakozást talált magának Hamerle, a városi bakó, aki házába gyűjtötte a kóbor kutyákat, majd ott kergette őket és lövöldözött rájuk. Végül ez a kegyetlen szórakozás lett a hóhér veszte: egyik ilyen alkalommal ugyanis a kutya helyett saját segédjét lőtte le, és az elkövetett gyilkosságért 1581-ben kivégezték.⁵³

A vadászathoz hasonlóan a halászás is tiltott tevékenységnek számított a városban. A tilalmon nem változtatott a sok kérelem és panasz sem, amelyet a lakosok a rézművek bérlőihez vagy a királyi felügyelőkhöz intéztek. Így nem maradt más kiút, mint megelégedni a haltenyésztéssel azokban a halastavakban, amelyeket 1534-ben és 1536-ban ásatott az ispotály rektora, Kindermann Kristóf. Később az ispotállal együtt a város vette át gondozásukat. A polgárok a három tóban pontyot, kárászt és csukát tenyésztettek. A tavak betelepítésénél eleinte tescheni haltenyésztők segítettek.⁵⁴ Haltenyésztésre használták a városi várárkot is. A halászat tilalmát különösen a mészárosok szegték meg sokszor, akiknek a Garam partján volt a vágóhiduk. A jogtalan halászzal gyakran foglalkoztak a királyi felügyelők, például 1546 májusában is.⁵⁵

Helyi fürdők

Kellemes és egyben hasznos időtöltésnek számított a tisztálkodás, amelyre a helyi fürdők biztosítottak lehetőséget. A városi fürdő a 16. század elejéig az úgynevezett „alsó házban”, a későbbi kamarai házban működött. Amikor a fürdő 1500-ban leégett, tulajdonosa, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök nem építtette fel újból. Ezért Königsberger Mihály bányavállalkozó 1504-ben kérvényt nyújtott be a városi előjáróshoz, hogy saját költségén újra felépíthesse a fürdőházat. 1534-től a Szent Erzsébet-ispotálynak is volt saját fürdője,⁵⁶ 1546-ban pedig a városban lakó asszonyoknak is külön fürdőházat építettek.⁵⁷

52 Uo., MÚK 1557, inv. sz. 50., p. 63.

53 Uo., PP 1578–1581, inv. sz. 20., p. 177., 264–265.

54 Uo., Varia V–63., pag. 158r, 157v, MÚK 1546, inv. sz. 29., p. 95–96., 110., MÚK 1557, inv. sz. 50., p. 151.

55 Uo., Fasc. 222/47. 1596-ban vihar közben a villám belecsapott egy bányászba, aki a Garamban halászott. Uo., V–31, Kirchenhistorien, p. 126.

56 Igor Graus: Špitál svätej Alžbety ako predmet zápasu mesta Banskej Bystrice s thurzovsko-fuggerovským mediarským podnikom v prvej polovici 16. storočia. Historický časopis 46(1998) 566.

57 ŠA BB, PBB, MBB, MÚK 1546, inv. sz. 29., p. 100–101.

Olvasás és könyvgyűjtés

Nem minden polgár kereste polgártársai társaságát – voltak, akik inkább az intellektuális szórakozást kedvelték, amelynek házuk magányában hódoltak. Ilyen szórakozás volt az olvasás és a könyvgyűjtés. A drága kódexek a helyi parókia vagy a Szent Erzsébet-ispotály tulajdonát képezték, de kis számban készítették vagy vásároltak ilyen könyveket magánszemélyek is, főleg a város gazdagabb, főtéri házzal rendelkező polgárai, az ún. Ringbürgerek. Közéjük tartozott a gazdag bányavállalkozó, Lang János is, aki a 15. század második felében luxuskivitelű misekönyvet készíttetett, amelyet 1477-ben odaajándékozott a Nagybaldogasszony-plébániatemplomnak. A 15. század végén Besztercebányán tevékenykedett Privígyei János kódexíró, akinek máig fennmaradt két kódexe. Besztercebányai az az 1452-ben készített Cato-distichon is, amely didaktikus verseket tartalmaz.⁵⁸

A könyvnyomtatás feltalálása után a helyzet gyökeresen megváltozott. A könyvkészítés egyszerűbb lett, a forgalomba került könyvek mennyisége nőtt, az ára ugyanakkor jelentősen csökkent. Az olvasás és könyvgyűjtés szenvedélye Besztercebányán is megjelent. A levéltári anyag hiányossága miatt ugyan nem tudjuk olyan pontosan követni a könyvgyűjtés folyamatát, mint például Körmöcbányán vagy Selmecbányán, de a 16. század végétől már Besztercebányán is több könyvgyűjteményről szerezhetünk tudomást. Majdnem minden házban akadt könyv, a ház lakóinak társadalmi, anyagi helyzetétől függetlenül. A könyvhasználat viszonylag széles körű elterjedése azzal magyarázható, hogy a városban magas volt az írástudók aránya.⁵⁹ A könyvek zömét mégis a legszükségesebb kötetek, főleg az imakönyvek alkották,⁶⁰ kimondottan könyvgyűjteményről csak néhány esetben beszélhetünk. Schmeidel Sámuel 1594-ben több mint 21 könyv tulajdonosa volt, Firbinger Jánosnak ugyanabban az évben 8 kötete volt, Pukhen György pedig (1591-ben) 26 könyvvel rendelkezett. A laikusoknál sokkal gazdagabb könyvtárral rendelkeztek a lelkészek. Steger Rafael, az ispotály rektora 51, Bistacius János 1602-ben, halála évében 106 könyvet birtokolt.⁶¹ Halvepapius Pál tanár és prédikátor, aki 1584 és 1604 között tevékenykedett a városban, halála után feleségére hagyta könyvtárát, amely néhány évvel később, az asszony halálakor, 1609-ben, 268 kötetet tartalmazott.⁶² Jelentékeny könyvtárral rendelkezett Szelci Kelemen, az ispotály rektora is, aki 1533-ban írásba foglalt testamentumá-

⁵⁸ *Július Sopko*: Kódexy stredoslovenských banských miest. Historické štúdie 19(1974) 156–158.

⁵⁹ Az írni-olvasni tudás Besztercebányán a középkor végén igen elterjedt volt, főleg a vagyonosabb polgárság körében. *Július Sopko*: Najstaršia knižná kultúra a skriptorská činnosť v Banskej Bystrici. In: *Kniha* 78. Martin, 1980. 135.

⁶⁰ Például Michal Sprostý (Bolond Mihály) Felső utcai házában, halála után, 1603-ban két könyvet írtak be a vagyonösszeírásba – az egyik egy szlovák, illetve cseh biblia volt, a másik Spangenberg János prédikációit tartalmazta. *ŠA BB, PBB, MBB, Fasc. 339/99.*

⁶¹ *Viliam Čičaj*: Knižná kultúra na strednom Slovensku v 16–18. st. Bratislava, 1985. 40.

⁶² *ŠA BB, PBB, MBB, Fasc. 209/37.*

ban utódára hagyta 99 darabos könyvtárát.⁶³ Nagyobb mennyiségű könyve volt a városi jegyzőnek, Hofman Mártonnak is, gyűjteménye értékét az 1592-ben felvett jegyzékben 31 forint 50 dénárba becsülték.⁶⁴ Nem tudjuk pontosan, hány könyve volt Süsmundt Tamásnak, Pribicer Jakab apósának. Ennek halála után, 1581-ben ugyanis veje nem mutatott érdeklődést az összes könyv iránt, sógorától, Süsmundt Andrástól csak három darabot kért el: Donatus Antonius Altomari orvosi kézikönyvét, Augustinus Marlorata teológiai művét és egy további német orvosi könyvet.⁶⁵

Pribicer Jakab egyébként maga is nagyobb könyvtárral rendelkezett, emellett szerzője volt egy üstökösről szóló csillagászati értekezésnek, de műve kiadása után elköltözött a városból. Könyvgyűjteménye később, 1583–1584 fordulóján, Kassán bekövetkezett halála után visszakerült a városba.⁶⁶ A város legnagyobb könyvtárával azonban Derschswam János rendelkezett: gyűjteményének, amely 1567-ben 1162 kiadásban 2270 darab könyvet tartalmazott, nemcsak a korabeli Besztercebányán nem találni párját, de európai összehasonlításban is rendkívüli jelentőségű magánkönyvtár lehetett.⁶⁷ A 16. század elején a városban tevékenykedett egy Márton nevű könyvárus (*bibliopola*),⁶⁸ a század végén itt működött Buchpinder Simon könyvkötő (*Buchfuierer*)⁶⁹ és Scholtz (Skultéty) Kristóf nyomdászmester.⁷⁰ Nagyobb könyvgyűjteménnyel büszkélkedhetett a városi plébánia és 1545-ben a Szent Erzsébet-ispotály is – az előbbi könyvtárában 158, az utóbbiban 98 kötetet vettek lajstromba, az ispotály gyűjteménye azonban 1583-ra már 44-re csökkent.⁷¹ A 16. században jött létre a városi könyvtár (*publica bibliotheca*) is, amely az 1601. évi összeíráskor már több mint 120 könyvet tartalmazott.⁷²

A polgárok nemcsak olvastak, de szabad idejükben néhányan művelték is az irodalmat. Az írás legkönnyebben a jegyzőknek ment, akik nem csupán a város hivatalos iratait készítették el, hanem – műveltségüknek és széles látókörüknek köszönhetően – nemegyszer krónikaírássra is vállalkoztak. Városi krónikát írt

63 Igor Graus: Banskobystrický špitál sv. Alžbety a jeho knižnica v 1. polovici 16. storočia. In: Kniha '95-'96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Martin, 1997. 137.

64 ŠA BB, PBB, MBB, Fasc. 443/15.

65 Uo., Fasc. 211/40, „Practica Donati Antonini ab Altomari, Catholicam expositionem Augustini Marlorati, deutsch Erzneibuech in folio”.

66 Mivel a város támogatta Pribicer wittenbergi tanulmányait, 1584-ben Sixti Lőrinc szenátor Kassára utazott, hogy felvegye Pribicer hagyatékából azt a részt, amely fedezné a várossal szemben fennálló tartozását. A küldött a könyvgyűjteményt választotta, de ez a városba csak októberben érkezett meg. Uo., 1584, inv. sz. 99., p. 153., 202.

67 Eva Frimmová: Analýza banskobystrických inkunábul. In: Kniha '95-'96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Martin, 1997. 46.

68 ŠA BB, PBB, MBB, PP 1535, inv. sz. 2b, p. 105–106.

69 Uo., MÜK 1575, inv. sz. 81., p. 139., 154.

70 V. Čičaj: Knižná kultúra i. m. 12.

71 I. Graus: Banskobystrický špitál i. m. 138–140.

72 I. Graus: Banskobystrický špitál i. m. 138–140.

például Gebel János, aki a jegyzői munkakört az 1560–1578 közötti években töltötte be. Sajnos, munkája nem maradt meg, pedig a hagyatékából előkerült füzet arról árulkodik, hogy nagy mennyiségben készített feljegyzéseket a városban történt dolgokról, a város történelméről, amelyeket krónikájához akart felhasználni – lehet, hogy fel is használta jegyzeteit. A másik jegyző, aki a 16. században megpróbálkozott a krónikaírással, Roth Konrád volt. Tervezett műve érdekében 1597-ben még jegyzői munkáját is felfüggesztette. 1601-ig volt „nyugdíjban”, a krónikát azonban végül nem írta meg.⁷³ A német plébánián a 16. század végétől készítettek krónikát.⁷⁴ Ekkoriban tevékenykedett az említett neves könyvgyűjtő, a Fugger-cég faktora, Dernschwam János is. „Memoriále avagy a középső ház leírása” című munkájában, 1563-ban a Thurzó és Fugger családok tevékenységét írta le, beágyazva Magyarország történetébe.⁷⁵

Csillagászat, a kertek ápolása

A 16. század második felétől kimutatható, hogy a polgárok érdeklődtek az éjszakai mennybolt megfigyelése és a csillagászat iránt. Asztronómiával foglalkozott például a lipcsei és wittenbergi egyetem hallgatója és a városi latin iskola tanára, a már említett Pribicer Jakab, aki megfigyeléseit 1578-ban nyomtatásban is kiadta.⁷⁶ Vélhetőleg hasonló érdeklődésre utal Pribicer wittenbergi iskolatársának, Astronomus Györgynek a neve. Korabeli költőre is találhatunk adatot: 1567-ben a latin iskola volt diákja, Stanislav Sicilaino verset írt a „Törökök betörése Ocsóvára” címmel, amelyért a városi tanács 6 forintot fizetett.⁷⁷

A 16. századból nem maradt fenn feljegyzés arról, hogy valakinek kép- vagy más műgyűjteménye lett volna, de feltételezhető, hogy ebben az időben már nem számítottak ritkaságnak a polgárok házaiban sem a képek, sem egyéb műtárgyak. Dernschwam János e téren is mintaadónak tekinthető, ő ugyanis a könyvek mellett képzőművészeti és epigráfiai emlékeket is gyűjtött.⁷⁸

73 Igor Graus: Mestský notár v Banskej Bystrici v 16. storočí. In: *Diplomatika stredovekého mesta*, megjelenés alatt.

74 A krónikát 1595 és 1670 között írták. Igor Graus: *Banskobystrické „Kirchenhistorien” z rokov 1595–1670*. (Prameň najstarších matričných záznamov na území Slovenska). *Slovenská archivistika* 30(1995) 83–95.

75 Beschreibung des Mitteren Haus, zue Neüsohl gelegen, durch Hannsen Thurnschwamb, der Herren Fugger gewessten Factoris daselbst, sambt anderen, was sich in der Cron Hungarn zugetrag, beschreiben im 1563 Jahr. *ŠA BB, MBB, PBB, Fasc. 31/8*.

76 Tractatus de cometa qui sub finem anni a nato Christo 1577 conspectus est, continens simul brevem eamque generalem expositionem de causis cometarum, conscriptus a Iacobo Pribicero. 1578.

77 *ŠA BB, PBB, MBB, MÚK* 1567, inv. sz. 66., p. 98.

78 Viliam Čičaj: Zbierky obrazov obyvateľov Banskej Bystrice v období neskorého feudalizmu. *Vlastivedný časopis* 32(1983) 119.

Ebben az időszakban még nem számított mindennaposnak, hogy a polgárok szabad idejüket a természetben töltsék. Persze, itt is akadtak kivételek. Már 1481-ben, Mátyás király besztercebányai látogatása előtt a rézművek intézőjének kezdeményezésére a kamarai ház mögött egy nagy kertet hoztak létre, kizárólag pihenés céljára. Amikor a 15. század végén Thurzó János költözött a házba, a kertet kibővítette a szomszédos legelővel, ahova kisebb vadasparkot telepített, és e területen őzeket, sőt még négy rókát is tartott, a legelő maradékán pedig gyümölcsfákat ültetett. A 16. század pragmatikus polgáraitól azonban távol állt az ilyen időtöltés: a tanács a hasonló kertek alapítását azzal az indokkal ellenezte, hogy hasznot nem hoznak, ily módon csak feleslegesen sok pénzbe kerülnek.⁷⁹ A besztercebányai polgárok esztétika iránti érzéketlenségét az az eset is szemléletesen tükrözi, hogy Mátyás király 1481-ben mandátumban utasította a polgárokat a piac más helyre való átköltöztetésére. Az uralkodó kifejezetten esztétikai szempontból avatkozott be a város belügvébe, nézete szerint ugyanis a piac a főteret nagyon elcsúfította.⁸⁰ A kertek esztétikája, a természeti szépségek iránti fogékonyság a humanizmus hatására jelent meg a polgárok gondolkodásában. A változásról tanúskodik az ispotály rektorának, Kinderman Kristófnak a kezdeményezése is, aki a 16. század harmincas éveiben az ispotály telkein a kerten, a két halastavon és a fürdőn kívül egy nyári lakot is épített.⁸¹ A rektor könyvgyűjteménye pedig, amelyben orvosi és természettudományi könyvek is voltak, köztük egy cseh nyelvű herbárium vagy a jó bor készítéséről szóló kézikönyv,⁸² arról tanúskodik, hogy a tanár úr azt az új életfelfogást képviselte, amely a következő évtizedekben a város polgárai körében egyre inkább elterjedt.

IGOR GRAUS

FREE TIME OF THE BURGHER

What did the Burghers of Besztercebánya do in their Free Time in the Sixteenth Century?

Because of the great fire of 1500, the archive material is much better conserved for the town of Besztercebánya for the sixteenth century. In this period we can reconstruct the free time of the burghers of Besztercebánya. The election of the mayor of the town gave occasion for merrymaking. Weddings and christenings were private occasions for merrymaking but the statutes of the town of Besztercebánya tried to regulate these occasions, too. The most frequent way to pass time was for the men in Besztercebánya to sit in the tavern and to drink and chat. At nine o'clock the Bierglocke, the beer bell, indicated the time to close the pubs. Burghers not only drank, they played cards or dices. Another type of entertainment was the school theatre of Besztercebánya. Another centre of social life was represented by the town baths. The book culture of the town of Besztercebánya was very rich too, the greatest library belonged to Johann Dernschwam, more than two thousand volumes.

79 ŠA BB, PBB, MBB, Fasc. 31.

80 Uo., Fasc. 10/8–S.

81 I. Graus: Špitál svätej Alžbety i. m. 565–566., MÚK 1546, inv. sz. 29., p. 95.

82 I. Graus: Banskobystrický špitál i. m. 139.

A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében

Szinte közhelynek számít, hogy a Krisztus Teste Társulatok a középkori város vezető elitjét tömörítő szervezetek voltak. A magyarországi Krisztus Teste Társulatok – köztük a pozsonyi testvérület – késő középkori általános történetéről, mint az akkori vallási élet egyik igen fontos tényezőjéről, már számos korábbi munkában olvashattunk.¹ Annak ellenére, hogy Ortvy Tivadar monumentális Pozsony-történetének különböző kötetekben számtalan adatra bukkanhatunk a tanulmány témájáról választott pozsonyi *Gotsleichnam bruederschaft*ra vonatkozóan,² bizonyos források kiestek a városmonográfus látóköréből. Ugyanakkor sokszor az általa idézett – minden más városhoz viszonyítva hallatlanul gazdag – forrásanyag feldolgozása közel sem volt teljes. Annak ellenére nem született átfogó feldolgozás, hogy tudásunk szerint Magyarországon talán ez a konfraternitás rendelkezik a leggazdagabb forrásanyaggal. A pozsonyi polgárok vallási életének jellemvonásait, a késő középkori városlakók kegyes indíttatású végrendeleti adományait vizsgálva³ rá kellett ébrednünk, hogy Pozsony eme társulatának az anyaga – a maga töredékessége és esetlegessége ellenére is – árnyaltabb kép megrajzolását teszi lehetővé, mint aho-

1 A teljesség igénye nélkül csak néhány általános munkát említenénk. *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940.; reprint Bp. METEM, 2000.; *Kubinyi András*: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 10(1998) 1–2. 123–134.; újabban In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. METEM, 1999. 341–352.; *Sz. Jónás Ilona*: A XV. századi konfraternitások. In: Ministerio. Nemzetközi Történetész Konferencia előadásai, 1995. május 24–26. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom, 1998. 229–235.; *Marie-Madeleine de Cevins*: A laikus testvérületek c. fejezet In: Az Egyház a késő-középkori magyar városokban. Bp. 2003. 130–147.

2 *Ortvy Tivadar*: Pozsony város története. II/1–4., illetve III. kötetek. Pozsony, 1894–1903.; *Ortvy Tivadar*: Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben. Pozsony, 1905. A témában általában csupán az általa közöltekre történik hivatkozás, ahogyan legújabbban *Marie-Madeleine de Cevins*: Les confrères de Bratislava à la fin du moyen âge d'après les sources testamentaires. *Confraternitas* 9(1998) 2. 3–22. tanulmánya is alapvetően összefoglalja Ortvy adatait a külföldi olvasóközönség számára, mindössze annyival mutat túl rajta, hogy a végrendeleti könyv vonatkozó adatait kicsit részletesebben taglalja.

3 Ez a tanulmány az „Egyház a városban: vallási élet a késő középkori Pozsony életében a polgárok végrendeleteinek tükrében” munkacímmel készülő PhD-disszertációnk része.

gyan azt korábban gondoltuk. Ennek fényében jelen tanulmányban a céh fennmaradt szabályzata, regisztere, inventáriumai, számadásai és taglistái, valamint a városi könyvek és számadások vonatkozó bejegyzései, illetve a polgárok végrendeletei nyomán elemezni kívánjuk, milyen vallási, társadalmi és gazdasági szerepet tölthetett be a Krisztus Teste Konfraternitás a középkori Pozsony életében. A testvérület elitjellegén túl azt is vizsgáljuk, hogyan volt jelen a testvérület a város többi egyházi intézményében. Ugyanakkor a végrendeleti adományok révén a céh vallási, míg a számadások révén a gazdasági életben elfoglalt helyét keressük.

„Ezennel a tanács és a testvérület polgárai megalapítják és létrehozzák a társulatot. A tagok minden évnegyed utáni vasárnap este tartoznak összegyűlni itt, Szent Márton egyházában és részt venni a vigilián és a reggeli, az elhunytak lelki üdvéért mondott misén. Minden testvér két pfenniget és egy viaszgyertyát ajánljon fel és nyolc pfenniget adjon a perselybe. [...] Azután a testvérek közös akarattal alapítanak és létrehoznak egy örökös hajnali misét, amelyet a három káplán tartozik elmondani egymás utáni váltásban, amikor a nap felkel a testvérület élő és megholt tagjaiért, valamint egy örökös nagymisé az Úr Teste tiszteletére, amelyet a három káplán egyike minden csütörtökön vagy a rákövetkező pénteken énekeljen el a testvéreknek és hozzá harangozzanak a nagyharanggal. Azután elhatározzatik, hogy ha valaki a testvérületből meghal, akkor a testvéreknek, vagy valakinek a képviselőikben, ugyanazon este meg kell jelennük a vigilián, valamint reggel a szentmisén, és minden egyes testvér hozzon magával a nagymisére és a lélekmisére egy égő gyertyát áldozatképpen, és addig nem menjen el, amíg a halott a sírba nincs fektetve. [...] Azon a napon pedig, amikor a társulati fivért vagy nővért eltemetik, a testvérület három káplánja közül az egyik énekeljen szentmisét, míg a másik kettő olvasson kismisé.”⁴

Ezekkel a sorokkal kezdődik az 1349-ben létrehozott pozsonyi Krisztus Teste Társulat alapító szabályzata.⁵ IV. Orbán pápa 1264. június 11-i, *Transiturus de*

4 „Also ist die pruderschafft gemacht vnd gestiftt uon der ratt vnd dez purgern der purgerschafft. Man schol stat des suntags abendes nach den chottembern komen hintz Sand Merten vnd daselbs pey der vigili sein vnd des margens pey der selmesse vnd yeder pruder schol zwen phenning opphern mit ein kerten vnd schol auch acht phenning geben in die puchsen [...] Damach ist uon den prudern gesetzet vnd gestiftt mit ir aller willen ein ewige frue messe, dew die drei capplan sprechen sullen wenn der tag an merkcht vmb lembtig vnd tod die in der pruderschafft sind vnd dieselben messe schol vmb gen uon ainem caplan auf den andern vnd auch ein ewigs ambt in gotsleichnams eren, daz die drei kapplan der pruder alle phintziag ir ainer singen sol oder das nechsten freitag darnach vnd mit der grossen gloke dar zu leitten. Darnach ist gesetzet wer aus der pruderschafft uerschaidet, daz die pruder des abends pey der vigili schullen sein vnd des margens pey der mess vnd ein yeder pruder schol zu oppher gen zum hochambt vnd zu der sellmesse mit einer prinnunden chertzen oder sein anwalt vnd sol davon nicht suder kome untzt daz der leichnam gestatt vnd gelegt wirt [...] vnd die drein capplan die da sind der pruderschafft an dem tag des pruder oder der swester begrebnuss sol ir ainer das selambt singen vnd die ander zwen kapplan messlesen...” Archiv Mesta Bratislavy (= AMB), E. L. 3., fol. 2r. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 277990.

5 A szabályzatnak két teljes szövegváltozata maradt fenn. Ortwaynál azt olvashatjuk, hogy „a testvérület alapszabályai 1447-ből valók, illetve az évben kapták új szervezetüket” *Ortway T.*: i. m. II/4., 400–401. Itt közli jegyzetben a szabályzat német szövegét, a fő szövegben pedig annak

hoc mundo kezdetű bullájával elrendelte az Úrnapi ünnepséget az egész egyházban, mondván, a nagycsütörtöki liturgia a nagyhét részét képezve fájdalmas és bánattal teli, amikor a hívek figyelmüket az Úr szenvedéseire irányítják, így az egyháznak szüksége van egy olyan kitüntetett napra, amely Krisztus testének – az eucharisztia – örömteli megünneplésére teremt alkalmat.⁶ Annak ellenére, hogy az Úr napja ténylegesen majd csak V. Kelemen jóval későbbi, 1312-es megerősítő pápai rendelkezése nyomán épült be egyetemesen az egyházi liturgiába, az ünnep hamar eljutott a Magyar Királyságba és Pozsonyba is.⁷ Az eucharisztia kultuszának kiszélesedése nyomán szerte Európában létrejött Krisztus Teste Társulatok legkorábbi magyarországi megjelenése az említett 1349-es pozsonyi alapításban ragadható meg, amely nem csak hazai viszonyok között számít korainak, hiszen Angliában például a Krisztus Teste Konfraternitások elterjedése csupán a 14. század második felében következett be.⁸ Az idézett sorokat olvasva azt mondhatnánk, hogy a testvérület a városi tanács kezdeményezésére jött létre, ám ha közelebbről megnézzük a kéziratot, érdekes adatra bukkanunk. A benne foglaltak alapján feltehetően valamikor az 1420-as években nyitott és használt *Register der Gottsleichnams Bruderschaft*-ba eredeti dátummal bemásolt

összegzését. Ez a szövegváltozat az egyik vegyes tartalmú városi könyvben maradt fent (AMB, 3. a. 1.), és valójában az 1447-ben Niclas List céhmester idejében megújított – és nem új – alapszabályról van szó. A szabályzat szövege valószínűleg egyidős lehetett az alapítással. Van ugyanis egy másik, korábbi változat, amelyről Ortway egyáltalán nem tesz említést. Úgy tűnik, hogy a teljes egészében a testvérület anyagát tartalmazó *Register der Gottsleichnams Bruderschaft*-nak (AMB, E. L. 3.) is kevés figyelmet szentelt. Ebben a szöveg felett olvasható dátum: 1349. A két szabályzat pontjaiban lényegi eltérés nincsen, csupán több helyen fogalmazásbeli különbségeket találunk, illetve a korábbi szabályzat szövege előtt, a későbbi változatban két új bekezdés olvasható: „*Nach Cristi unsers herren gepurde tausent dreihundert vnd in dem neunundirczigisten jar ist [...] der priuderschaft vnd zech der heyligisten wurdigisten goczleichnam angefangen. Darnach nach Cristi gepurd vierzehenhundert vnd im sübenundirczigisten jar [...] die herren priuder der bedachten erwirdigen priuderschaft goczleichnambs zech bey einander gewesen gemain chlein vnd haben da uerhoret betrucht vnd beredt von der ordnung vnd gepreden der selben priuderschaft wie sich darinn zehalten...*” AMB, 3. a. 1., fol. 9r. Ennek részletesebb tárgyalására, illetve a két szabályzat mellékletben történő teljes szövegének közlésére ld. Eva Jankovičová–Vendelín Jankovič: *Dejiny bratstva, jeho ekonomická a spoločenská činnosť v Bratislave (1349–1608)*. In: Trnavská univerzita 1635–1777. Szerk. Jozef Šimončič. Trnava, 1996. 249–280.

6 Az átlényegülés tanának IV. lateráni zsinaton történő megfogalmazásával egy időben, egy fiatal, Agoston-rendi apáca, a liège-i Julianna 1225-ös víziói nyomán a helyi püspök 1246-ban bevezette az eucharisztia külön ünnepnapon való dicsőítésének gyakorlatát. Jacques Pantaléon, liège-i archidiakónus szintén támogatta az ünnep létrehozását és, miután IV. Orbán néven pápa lett, kiterjesztette azt az egész nyugati keresztény egyházra. *Miri Rubin*: *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge, 1991. 164–212.

7 *Török József*: *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*. Bp. 2000. 75–76. Pozsonyban a káptalani kiadványok között már 1310-ben találunk olyan dokumentumot, amely az Úrnaphoz keltez. (1310. jún. 20. Pozsonyi káptalani levéltár, 14–10–33), (Hiv.: *Ortway T.*: i. m. III., 299.) Anjou-kori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Bp. 1878–1920 (= AO), I. 205.

8 *M. Rubin*: i. m. 233. A Krisztus Teste Konfraternitás ugyanakkor a város többi vallási társulata között is a legrégebbi, amelyről adatunk van.

alapítólevél első mondata eredetileg így szólt: „Also ist die pruderschaft gemacht vnd gestiftet des ersten uon den chorherren vnd den purgern”. Aztán az írnok a *des ersten uon den chorherren* mondatrészt áthúzza *uon der ratt-ra* javította.⁹ Ennek alapján legalábbis feltételezhetjük, hogy a pozsonyi káptalan kanonokjai tevékenyen közreműködtek az alapításnál.

Sokrétű forrásanyag

Mielőtt továbblépni, szükségesnek véljük a téma vonatkozásában felhasználható források felvázolását és szerepük ismertetését a konfraternitásról kialakított kép megrajzolásában. Mint korábban említettük, esetünkben ritkaságszámba menően gazdag – vagy még inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy sokrétű – forrásanyag maradt ránk, ám annak mindvégig tudatában kell lennünk, hogy így is csupán töredékes a belőlük megrajzolható kép. A már említett *Register der Gottslechnams Bruderschaft*,¹⁰ valamint egy vegyes tartalmú városi könyv¹¹ nyitják a sort, utóbbi első része kizárólag a testvérületre vonatkozó adatokat tartalmaz. Mindkét könyvből hasonló jellegű információ nyerhető: míg az elsőből a 15. század első felére és a 16. századra vonatkozóan, addig a másodikból első-sorban a kettő közötti időszakra találunk adatokat a testvérület tagjairól, az egész társulatnak, illetve a kápláni javadalmaknak való tartozásokról és kötelezettségekről, kegytárgyakról és könyvleltárakról.¹² Az egyéb városi könyvekből – természetüktől függően – szórványos adatokhoz juthatunk, amelyek némileg kiegészítik az említett két forrást. A *Grundbuch*, illetve a *Satzbuch* első-sorban a testvérület javadalmasainak ingatlanaira, illetve azok hitelezőtevékenységére, a

⁹ AMB, E. L. 3. (DF 277990), fol. 2r.

¹⁰ AMB, E. L. 3. (DF 277990, a teljes könyv anyaga azonban csak a C1340-es tekercsen olvasható, mert a fényképmásolat csupán a kötet 23r fóliójáig terjed = KT Register). A könyvet feltehetően valamikor 1424 körül kezdték el vezetni. Akkor másolhatták be az első oldalra az alapító szabályzatot, majd feljegyezték az abban az évben a társulathoz tartozók neveit. 1433-ig, a második taglistáig, főként javadalomleltárak és tartozási kötelezettségek bejegyzései olvashatók. Ezt követően azonban már 16. századi bejegyzések jönnek – ez alól egyetlen kivétel az 1445-ös taglista, amely az 1504-es és az 1514-es taglistát követi. Ezután 1519-es befizetések következnek, majd a könyv második felében kizárólag taglistákat találunk, az 1528 és 1604 közötti időszakból közel ötvenet. A könyv végén pedig a testvérület egyik káplánjának végrendelete olvasható.

¹¹ A pozsonyi városi levéltárban ezt a gazdasági könyvek között találjuk. AMB, 3. a 1. (DF 277806), Ortway hivatkozásaiban lad. 60., nr. 179. (= KT Buch). A testvérületre vonatkozó rész az 5r–16r fóliók között található. Bár egy 1476-os taglistával kezdődik, a javadalmak szempontjából az 1445/1447 utáni időszakra vonatkozóan tartalmaz bejegyzéseket, alapvetően a század végéig. Köztük felbukkan még egy 1485-ös taglista is, illetve a sokat idézett 1501-es könyvleltár, amely a céh egyik Szent Márton-templombeli oltárához tartozott és Stomfai Neill Márton plébános és kanonok végrendeletének egyik másolata.

¹² „Auch haben wir auf gesetzt mit gemainem rat, daz die drei kapplan in unserer pruderschaft alle jar die chlainat vnd die tzins dew izu irem phrund gehörend unseren tzechmaister vnd den virm die uon der tzech dantzu sind gesetzit tzaigen vnd weisen schullen.” KT Register, fol. 3r.

házakra vagy szőlőkre terhelt tartozásokra vonatkozó ismereteink alapja,¹³ míg az 1434-es adójegyzék a tagok társadalmi helyzetének vonatkozásában a meglévő 1433-as taglistát egészíti ki.¹⁴ A következő forráscsoport a városi számadáskönyvek,¹⁵ amelyekben elsősorban az úrnapi eseményekhez (körmenet, nyilvános misztériumjáték, közös étkezések) kapcsolódó bejegyzéseket olvashatunk, ugyanakkor néhány beírás nyomán – de különösen annak fényében, hogy a többi vallásos testvérület szinte egyáltalán nem jelenik meg a város számadásaiban – itt is lecsapódik a Krisztus Teste Testvérület szerepe, illetve helye a város (ti. a városi elit) életében. A szabályzatból tudjuk, hogy a céhmester köteles volt elszámolni a kezelése alatt lévő társulati pénzekkel.¹⁶ Ez idáig két ilyen számadás került elő a 16. század elejéről: 1512-ből¹⁷ és 1515/1516-ból.¹⁸ Az okleveles anyagban elsősorban a Krisztus Teste Céh oltárai és azok javadalmasai (főként kinevezésükre vagy megerősítésükre vonatkozóan), a búcsúadományok és a céh gondozására bízott misealapítványok, tartozási elismervények dokumentumait találjuk. Végül még két városi könyv említendő, a *Protocollum Actionale*,¹⁹ mely szórványos, illetve a *Protocollum Testamentorum*,²⁰ mely természete révén az információk igen gazdag tárháza, elsősorban az adományokra, a javadalmas oltárookra és nem utolsósorban végrendeleti tanúkként a javadalmasokra nézve.

A testvérület társadalmi szerepe

Az a tény, hogy a testvérület a városi adminisztrációban szinte mindenütt jelen van – mindez nem mondható el a többi vallásos testvérületről – már önmagában jelzi, hogy más szerepet játszott a város életében, mint a többi társulat. Kubinyi

13 Ezekre vonatkozóan ld. Kováts Ferenc: Preßburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Eine einleitende Studie zur Herausgabe des Preßburger Grund- und Satzbuches 1439–1517. Weimar, 1918.

14 AMB, nr. 1369. (DF 241676). Ld. Kováts Ferenc: Városi adózás a középkorban. Pozsony szab. kir. város levéltárának anyaga nyomán. Pozsony, 1900. Az 1433-as taglista és az 1434-es adólista összevetésére ld. E. Jankovičová–V. Jankovič: i. m. 252–253. Az elemzés eredményére még visszatérünk.

15 AMB, Kammerrechnungen. 1434 és 1526 között 78 kötet. A továbbiakban K + kötetszám-jelöléssel hivatkozunk őket.

16 „Darnach haben wir gemainchleich daz gemacht, daz der tzechmaister alle jar raittung schol geben der pruderschaft oder wen si auz yn dartzu ervellen.” KT Register, fol. 3v.

17 AMB, nr. 4497. (DF 243375, = Számadás 1512.)

18 AMB, nr. 4603. (DF 243423, = Számadás 1515/1516.)

19 AMB, 2. a 1. (DF 286772, = PA.) Sajátos módon a téma szempontjából ebből a könyvből is a végrendeleti ügyek kapcsán tett bejegyzések jönnek szóba, bár a Krisztus Teste különálló kápolnáival kapcsolatos adataink egy részének is ez a forrása.

20 AMB, 4. n 1. (DF 277056, = PT.) A végrendeleti könyv anyagi kultúrájára vonatkozó adatainak feldolgozására ld. Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.). A későbbiekben a végrendeleteket és a végrendelkezőket az ő átiratában idézzük, és azokra nemcsak a főlíók alapján, hanem az általa megadott sorszám szerint is hivatkozunk (i. n. 272–297.).

András a Krisztus Teste Társulatok kapcsán általánosan úgy fogalmaz, hogy a Nagy Testvérület, a *bürger bruderschaft* szerepét töltötték be a német polgárságú városokban.²¹ A pozsonyi Krisztus Teste Testvérület kapcsán leginkább a korai időszakban (kizárólag 1445 előtt) bukkan fel a *bürger bruderschaft* elnevezés.²² A kérdés persze az, mi is értendő az elnevezés alatt.²³ Az 1349-es alapításról írva utaltunk a pozsonyi káptalan kanonokjainak esetleges szerepére. Am ezt követően a társulat korai történetére vonatkozóan, gyakorlatilag a 15. század elejéig szinte nincsen adatunk, két – igen jelentős – adomány kivételével, amelyek mind nagyságukat tekintve, mind az adakozók személye révén feltehetően megalapozta, hogy a társulat a későbbiekben bizonyos értelemben a város vezető rétegének testvérületévé vált. 1375-ös végrendeletében²⁴ a Bécsből áttelepült Jans Poll tehetőes kereskedő²⁵ – aki a távolsági és belföldi kereskedelem mellett vasbányászattal is foglalkozott, jelentős borkereskedő volt, valamint a győri püspökség locsmánci tizedeit is bérelte²⁶ – ekkor már pozsonyi polgárként száz vörösaranyat adott a polgári testvérület részére a Szent Márton-plébániatemplomban

21 Kubinyi A.: i. m. 132., illetve Kubinyi András: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Bp. 1994. 82.

22 Jans Poll 1375. jan. 21-én kelt végrendeletében: „zu der chappellen [...] in der purger pruderschaft” AMB, nr. 327. (DF 238910). 1439-ben a Satzbuchban (AMB, 4. l. 3.), fol. 126v: „ain hawss der burger bruderschaft” és fol. 129v: „das haws der burger bruderschaft darinne ietz wonhaft ist her Hanns Kitzmagen cappellan”. Ez utóbbi bejegyzés a Grundbuchban is megtalálható (AMB, 4. l. 2.), fol. 183r. Ugyanczen káplán személyéhez kötődik egy 1445. júl. 17-én kelt káptalani oklevél Hans Rospart és felesége tartozása ügyében, amelyik egyértelműsíti, hogy a polgári testvérület azonos a Krisztus Teste Céhvel: „...sullen dem erben herren Hans Kitzmagen zu seiner pfurt in der bruderschaftt gotslichnam der pürger czech zu Prespurk czechen phunt phennig ung-rischen müncz di yedem man gib...” AMB, nr. 2042. (DF 239863).

23 Erre vonatkozóan a budai Krisztus Teste Céh kapcsán ld. Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37(1966) 2. 227–291.

24 AMB, nr. 327. (DF 238910). A végrendelet teljes szövege kiadva Lederer Emma: A középkori pénzüzletek története Magyarországon (1000–1458). Bp. 1932. 252–256. A végrendelet legelső adománya – származására utalva – a bécsi Miasszonyunk üvegablakának elkészítésére és évenkénti karbantartására tett rendelkezést, a későbbiekben kegyes adományai csak pozsonyi intézményekre irányultak.

25 A bécsi Poll patricius család tagjai már a 13. században tanácsstagok és városbírók voltak. Leopold Sailer: Die Wiener Ratsbürger des 14. Jahrhundert. Wien, 1931. 211. (Studien aus den Archiv der Stadt Wien, 3/2.) Jans Poll 1360-ban még Velencében van bécsi kereskedőként, ám ez idő tájt jelenti be Nagy Lajos király a velencei tanácsnak, hogy magyar polgár lett. Személyére és tevékenységére vonatkozóan részletesen ld. Lederer E.: i. m. 145–149. Rokonai között még a 15. század elején is találunk tanácsstagokat Bécsben, ld. Niklas Poll (a 15. sz. elején többször tanácsstag, pl. 1406/07; 1415-ben városbíró). Richard Perger: Die Wiener Ratsbürger 1396–1526. Ein Handbuch. Wien, 1988. 170–171. (nr. 46.).

26 A borkereskedelemben és a tizedbérletben a pozsonyi Jakab bíró üzlettársaként van jelen. Az 1365. dec. 22-én kelt bérbeadó oklevélre ld. Sopronmegyei Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889. I. 362.; vö. Lederer E.: i. m. 136., illetve Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 26–27. Jakab bíróval való kapcsolatára ld. még Surányi Bálint: Pozsonyi bíródinasztiák a XIII–XIV. században. Levéltári Közlemények 35(1964) 2. 182.

éppen megkezdett kápolnaépítkezésre. Majd ugyanazon kápolna tetejének becserepezésére és ablaküvegezésre újabb kétszáz vörösarannyal gazdagította a társulati pénzalapot. Ezenfelül egy budai *vetterénél* lévő miseruhát és kelyhet is a nevezett testvérületre hagyott.²⁷

A társulat másik 14. századi polgári patrónusa – akiről tudunk – egy itáliai eredetű család volt, melynek 14. század végi és 15. század eleji tagjai Zsigmond familiárisaiként is ismertek. Bonaventura de Salto *crucesignatus*, ahogyan egy 1396-os oklevél említi – amelyből tudomást szerzünk az általa, saját pozsonyi házában alapított Krisztus Teste-kápolnáról, és felesége Katherina, aki ekkor már özvegy, talán az első (vagy második) generációja annak a firenzei famíliának, amely később Ventur család néven igen fontos szerepet játszott Pozsony életében.²⁸ Az oklevélből kiderül, hogy valamikor 1396 előtt Bonaventura „saját pozsonyi lakóházában örök időkre kápolnát alapított Krisztus Teste tiszteletére azon javakból, melyeket Isten segítségével összegyűjtött, és ezen kápolnát, örök emlékezetül – saját és elődei lelki üdvére – végrendeletében értékes javakkal és a kápolna körüli ingatlanával gazdagította”.²⁹ A továbbiakban a mondott javakat is felsorolják. Róla, ezen az oklevélen kívül, más adatunk nincsen, annál több van azonban a forrásokban több helyen *Jacobus Bonaventura de Saltoként* említett, talán fiáról (1409-ben már megboldogult) – ismertebb nevén Jakob Ventur-

27 „Ich schaff auch zu der chappellan die man hat angehebt ze pawen dacz Sand Merten ze Prespurich in der purger pruderschaft hundert rot guldein.[...] Ich schaf auch wan die chapelle in der egenanten purger pruderschaft berayt wirt uncz an daz dach daz man daz dach sol dekchen mit czigeln und auch ein glas do sol machen mit ganzער beraytschaft do schaf ich zu zway hundert rot guldein von meiner varunden hab [...]. Auch schaf ich daz mezzgewant und den chelich das mein veter Ottel ze Ofen inne hat in die vorgenante purger pruderschaft.” AMB, nr. 327. (DF 238910).

28 Egy 1358. ápr. 4-i keltezésű, szülőügylettel kapcsolatos oklevélben: „*Ventur gallicus de Florentia*”-ként szerepel a család Pozsonyban legkorábban felbukkanó tagja. AMB, nr. 146. (DF 238764). Kiadva: *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–IX. Budae, 1829–1844. (= CD) IX/2. 706. Talán szintén a család valamely ágához tartozott az a Ventura Jacopo di Francesco, aki 1382 körül társaságot alapít Vieri de'Medicivel a magyarországi rézkereskedelemre. *Teke Zsuzsa*: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. Történelmi Szemle 37(1995) 129–150., von. rész 141.; *Arany Krisztina*: Politikai és gazdasági kapcsolatok Firenze és Magyarország között az Anjouk és Zsigmond korában. Szakdolgozat, kézirat. Bp. 2001. 76. A Venturokra ld. még *Lederer E.*: i. m. 149–150., illetve *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. Bp. 1996. I. 168., 491., 497.; II. 256.

29 „...capellam sub titulo et vocabulo corporis Christi de bonis a Deo sibi collatis, in domo sue habitationis in Posonio perpetuis temporibus fundavit et ad eandem capellam aliqua sua bona mobilia et immobilia circa ipsam capellam permansura in perpetuum rei memoriam et anime sue et antecessorum suorum salutem testamentaliter ordinavit...” AMB, nr. 600. (DF 241386). Kiadva CD X/8. 419–421. Ld. *Orvay T.*: i. m. II/1. 32. A Krisztus Teste Konfraternitás oltárlámpája kapcsán, amelyet szintén Bonaventura de Saltóhoz és feleségéhez köt a művészettörténeti irodalom, többek között ld. *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I–II.* Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Bp. 1987. II. 408–410.; *Gotické umenie z bratislavských zbierok. Katalóg a výstava.* Bratislava, 1999. 107–109.; *Gotika.* Szerk. Dušan Buran. Bratislava, 2003. 806–807.

ról –, aki harmincados (1392), kamaraispán (1395), a zsidók bírása (1397),³⁰ pozsonyi alispán (1396–1397) és udvari familiáris (1401) volt. Zsigmond odaajándékozott neki egy, a pilisi apátságtól megvett pozsonyi tornyot, valamint a torony mögötti házakat a nem sokkal korábban a városhoz csatolt vödrici negyedben (1401–1402),³¹ 1390-ben pedig egy egész utcát vásárolt meg a várostól, hogy a vételárból a város törleszthesse adósságait.³² *Caspar filius Jakobi* – Caspar Ventur – szintén udvari familiáris (1407–1433) volt (1446-ban halt meg),³³ és mindkettőjüket beválasztották a városi tanácsba is. 1404-ben az apa tovább gyarapítja a kápolnát, amikor feleségével (Margarettel)³⁴ eladja a kápolna és a javadalmas ház melletti házukat és az abból nyert összeget (90 vörösaranyat) a kápolnára fordítják. Ugyanakkor az oklevélben kikötik a vevő számára, hogy a jövőben csak úgy építkézhet, hogy a kápolna szabadon maradjon.³⁵ A kápolna támogatására 1411-ben János esztergomi érsek, az apostoli szék legátusa negyvennapos búcsút engedélyez mindazoknak, akik a rákövetkező tíz évben a mondott ünnepnapokon felkeresik a kápolnát – *causa devotionis, orationis aut peregrinationes* –, istentiszteleten vesznek részt, illetve a kápolna fenntartásához hozzájárulnak.³⁶ 1442-ben hasonló búcsúengedélyben részesült a kápolna.³⁷

A két tehetős patrónustól eltekintve a korai időszakban nincsenek adataink arról, kik voltak a testvérület tagjai. A 15. századi és 16. század eleji taglisták

30 „*Jacobus Ventura de Salto civis posoniensis et iudex judeorum*” egy 1397. júl. 7-i oklevélben. AMB, nr. 615. (DF 241389). Elképzelhető, hogy már az 1380-as években az volt, mert egy zsidókkal kapcsolatos ingatlanügyben (amire még visszatérünk) Jodok morva örgróf szintén rábízta az ügy tisztázását. (Az oklevélben évet nem említene, hátoldalán későbbi kézírással 1388 szerepel, valószínűleg valamikor 1385–1389 között kelt.) Ld. AMB, nr. 497. (DF 239218). Jakob Ventur többi tisztségére ld. *Teke Zs.*: i. m. 141. és *Engel P.*: i. m. II. 256.

31 Zsigmond adományaira és azok megerősítésére ld.: 1401. dec. 31. AMB, nr. 690. (DF 239236). Kiadva: CD X/4. 124–128.; 1402. szept. 20. AMB, nr. 705. (DF 239250). Kiadva: CD X/4. 118–119.; 1402. okt. 2. AMB, nr. 714. (DF 239259); 1402. okt. 6. AMB, nr. 709. (DF 239254). Kiadva: CD X/4. 116–117.

32 1390. okt. 31. „*Jacob vnnnd Hans der Ventur*” megveszik a várostól a Newgassen lévő házakat. AMB, nr. 542. (DF 239097). *Ortvy T.*: i. m. II/1. 34.

33 Udvari tisztségeire nézve ld. *Engel P.*: i. m. II. 256. Saltói Bonaventura Gáspár pozsonyi polgárt Zsigmond az anyjával együtt 1407-ben familiárisai közé fogadja. CD X/4. 600–606. A pozsonyi káptalan által az özvegy anya részére átvitt oklevél: 1409. júl. 15. AMB, nr. 769. (DF 239302). Végrendeletét ld. PT, 57v (nr. 121.). Feleségei: Ursula † 1436. PT, fol. 23r (nr. 44.), Anna † 1469. PT, fol. 145r–v (nr. 504.). A család harmadik (esetleg negyedik) generációs tagjaként egyébként végrendeletében maga is gazdagította a testvérületet egy jó miseruhával, amit ünnepnapokon kellett elővenni: „*Von erst hat er geschafft sein guet messgwant [...] in der herren goczleichnambs pruederschaft in solicher beschaiden, daz es sol gehalten werden bey Sand Merten pharrchirichen, doch daz ein yeder zechmaister [...] daz sol zegwalt haben vnd zu hochzeitleichen tagen daz her fur geben den Gotz dinst darinn zuuerbringen.*” PT, fol. 57v.

34 Végrendeletét ld. PT, fol. 49r (nr. 103.).

35 AMB, nr. 723. (DF 239263). Ld. még Zsigmondkori Oklevéltár. I–VIII. Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván. (= ZsO) Bp. 1951–2003. II/1. 352–353.

36 1411. okt. 3. AMB, nr. 794. (DF 241435). Ld. ZsO III. 276.

37 1442. máj. 12. AMB, nr. 1822. (DF 239795).

azonban már lehetővé teszik, hogy közelebbről szemügyre vegyük a tagok társadalmi összetételét.³⁸ Ortway megfogalmazásában a város legelőkelőbb polgárai és tisztviselői képviseltetik magukat a testvérületben, a konfraternitás patrónusa pedig a városi tanács volt.³⁹ A listák szerint felsorolt tagok aránya állandóan változott: 1424-ben 29, 1433-ban 61, 1445-ben 28, 1476-ban 110, 1485-ban 89, 1504-ben 47, 1514-ben 41, míg 1528-ban 34 névvel találkozunk.⁴⁰ Kérdés, hogy ezek a taglisták milyen célokat szolgáltak és vajon a számbeli fluktuáció pontosan mit is jelez számunkra. Mi az oka annak, hogy 1476-ban olyan sokan lettek tagjai a testvérületnek, ráadásul ugyanebben az évben a nemesek száma szintén megnőtt, és a nők aránya is kiugróan magas volt? Vajon hatott-e, hogy az előző évben Mátyás a városban járt és ennek hatására többen beléptek? Ha igen, akkor ugyanez miért nem hatott például 1424-ben, amikor Zsigmond király járt Pozsonyban? Igazat kell-e adnunk Ortwaynak, aki szerint hiányosak a listák, mert 1424-ben még ott szerepeltek a pozsonyi kanonokok, míg a rákövetkező két listáról teljesen eltűntek az egyházi személyek (*I. ábra*). Nem állhat-e ez összefüggésben a káptalan szerepével az alapításnál, és ennek nyomait látjuk-e abban, hogy a 15. század elején még ott találjuk őket a tagok között? Kérdés lehet ugyanakkor az is, hogy azokban az években, amikor a társulaton belül a nemek aránya erőteljesen a férfiak irányába tolódott el, vajon arról volt-e szó, hogy a jegyző a férfi tagok neve mellé nem tette oda, hogy *cum uxore* és ilyenkor csak az özvegyek jelentek meg (*I. táblázat*). Az alapító szabályzatban ugyanis azt olvashatjuk, hogy csak az kerülhetett a társulat halottaskönyvébe, aki feleségével együtt a társulaton halt meg.⁴¹

A taglistán előforduló személyek közel fele tanácstag (illetve valamikor életében városbíró és/vagy polgármester) volt. Ez az arány éppen azokban az években esik egy kissé vissza, amikor megnő a nemesek száma a tagok között (*I. ábra*).⁴²

38 Ld. Ortway T.: i. m. II/4. 409. Az általa idézett taglisták nem teljesek és nem is mindegyiket említi. E. Jankovičová–V. Jankovič: i. m. 252–253. szintén elemzi a taglistákat, e tanulmány időhatárai azonban tágabbak (ti. az összes taglistát vizsgálja egészen 1608-ig csupán néhány példát kiemelve), így inkább hosszú távú tendenciákat vázol fel.

39 Ortway T.: i. m. II/4. 409. Ld. még E. Jankovičová–V. Jankovič: i. m. 252–253.

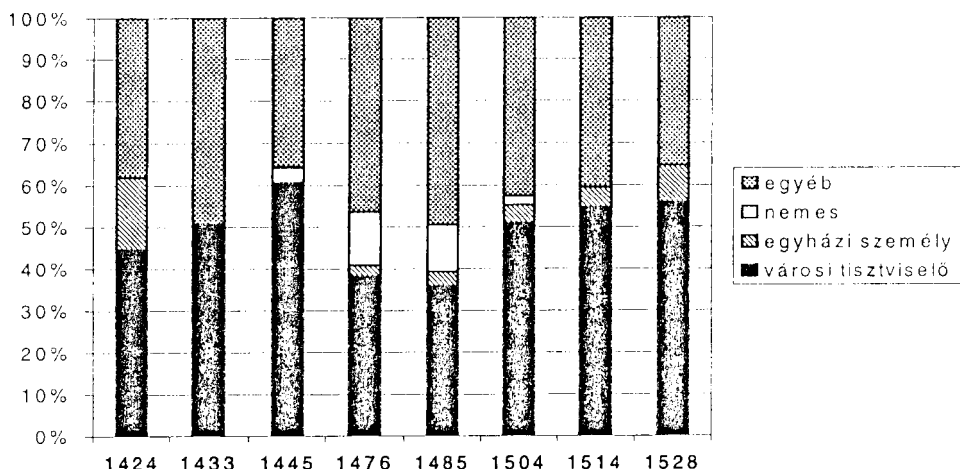
40 1424: KT Register, fol. 3v.; 1433: KT Register, fol. 14v–15v.; 1445: KT Register, fol. 18r.; 1476: KT Buch, fol. 5r.; 1485: KT Buch, fol. 8r.; 1504: KT Register, fol. 16v.; 1514: KT Register, fol. 17r–v.; 1528: KT Register, fol. 25v–26r.

41 „Auch ist das gesatzet und gemacht von der pruderschaft, das man niemant in den totenprief der pruderschaft schreiben sol, sunder wer aus der pruderschaft sturbt mit seiner hausfrawn.” KT Register, fol. 2v.

42 Az arányszámokhoz annyit teszünk hozzá, hogy a tisztviselőkhöz hozzászámoltuk a feleségeket is. Az „egyéb” kategória ugyanakkor csupán arra utal, hogy nem egyháziakról, illetve nemesekről van szó. E személyek vagyoni helyzete és társadalmi állása még alaposabb vizsgálat tárgya lehet, itt csupán elkülönítettük őket azoktól, akik a városi vezetésbe is bekerültek.

1. ábra

A Krisztus Teste Testvérület fennmaradt taglistáinak összetétele

1. táblázat

A Krisztus Teste Testvérület fennmaradt taglistáinak nemek szerinti összetétele

Taglisták éve	1424	1433	1445	1476	1485	1504	1514	1528
Férfiak száma	20	48	24	94	46	31	33	32
Nők száma	9	13	4	16	43	16	9	2

Ezenfelül az 1433-as taglista és az 1434-es adókönyv összevetése nyomán Vendelín Jankovič arra a következtetésre jutott, hogy azok kivételével, akik valamilyen okból nem szerepeltek az adólistán (például mert hiteleztek a városnak), szinte mindenki, aki húsz forintot adózott, tagja volt a testvérületnek. A tagok közül a legtöbben kereskedelemmel foglalkoztak és/vagy szőlőbirtokosok voltak.⁴³ Ahhoz, hogy a társulat – a későbbi tagnyilvántartásokban felsorolt – tagjairól mélyreható társadalomtörténeti következtetéseket vonhassunk le, közelebbről meg kellene vizsgálnunk az egyes személyek foglalkozását, társadalmi státuszát, ám ez a jelen tanulmány keretein kívül esik. A testvérület élére kijelölt – eddig ismert (1. melléklet) – céhmesterek legtöbbjéről ugyanakkor elmondható, hogy amikor e tisztséget viselték, már benne voltak a városi belső tanácsban.⁴⁴

43 E. Jankovičová–V. Jankovič: i. m. 252–253. A többi évben adókönyvek híján ilyen típusú elemzésre nincs lehetőségünk.

44 A források alapján eddig megismert tizenöt céhmesterből nyolcra tudjuk, hogy biztosan tanács-tagok voltak és közülük négyen (Flins, Potenperger, Lachenperger, Korbler) városbírók és/vagy polgármesterek lettek, ám ez utóbbi tisztségek viselésékor már másik személy állt vezetőként a céh élén. Ld. az 1. mellékletet, a tisztségviselési időszakokra vonatkozóan pedig Ortway T.: i. m. III. ff.

A testvérület topográfiai helye a városban

A társulat várostopográfiai helyének vizsgálata, úgy véljük, az eddig elmondottakra több fényt vethet.

Javadalmasházak

A *Grundbuch*, illetve a *Satzbuch* szerint 1439-ben a testvérület több házat birtokolt,⁴⁵ ebből négy a káptalani javadalmasok házaként a városfalon belül helyezkedett el. Az első és a második kápláni javadalom háza – a források tanúsága szerint – egyaránt a Szent Márton-plébániatemplom tőszomszédságában volt. Az egyik a káptalani sarokház szomszédjaként,⁴⁶ a Szent Márton-templom egyik oldalán, a másik a káptalani sarokház „feletti” sarokházzal szemben,⁴⁷ vagyis a Szent Márton másik oldalán feküdt. A harmadik kápláni javadalmasházról valószínűsíthető, hogy az első közvetlen szomszédságában lehetett.⁴⁸ A Krisztus Teste Testvérület javadalmas házai tehát a Szent Márton-plébánia – illetve a káptalan – közvetlen közelében koncentrálódtak (*l. térkép*). Ami annál is figye-

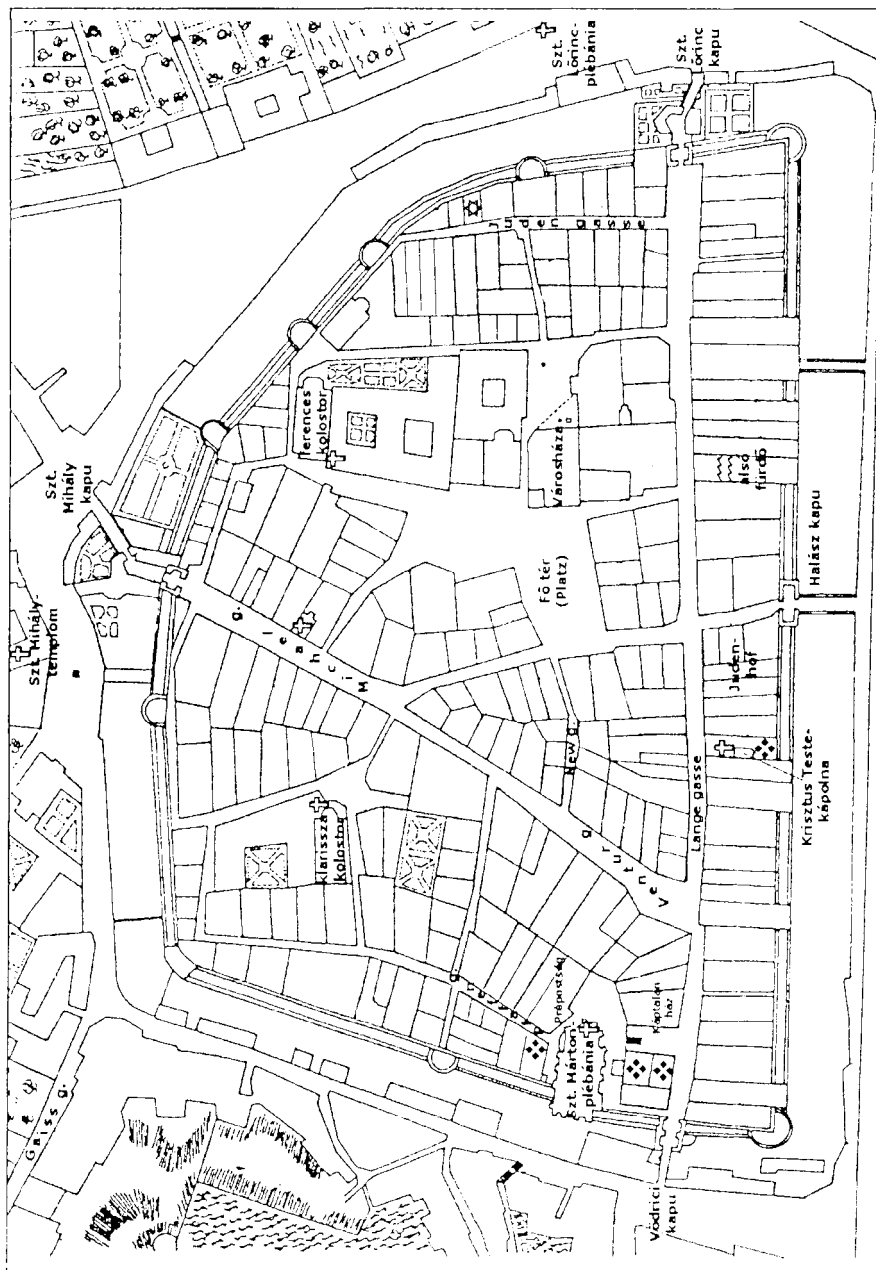
45 E. Jankovičová–V. Jankovič: i. m. 260. szerint összesen öt házat bírt ekkoriban a testvérület, amelyből két ház volt a *Lange gassen* (ma Panská), egy a *Pfaffen gassen* (ma Kapitulská), illetve másik kettő a városfalon kívül a *Gaiss gassen* (ma Kozia). Ezzel szemben – ahogyan a továbbiakban látni fogjuk – úgy tűnik, a belvárosban négy javadalmas ház volt.

46 KT Register, fol. 7r: „*Item ein haws gelegen zenest Jacobs des Radenndorffer haws anderthalb zehnest des capitels ekkhaws ze Prespurg.*” (Az egyes javadalom leltáránál.) *Satzbuch*, fol. 129v: „*Item das haws der burger bruderschaft darinne ietz wonhaft ist her Hanns Kitzmagen cappellan.*” (Kitzmagenről a KT Register [fol. 7r] alapján tudjuk, hogy az első kápláni javadalom javadalmasa volt). *Ortway T.*: i. m. II/4. 412. (NB. polgári testvérületként nem köti a Krisztus Teste Céhhez), illetve Kováts F.: Városi adózás i. m. 47.

47 KT Register, fol. 10r: „*Item ain haws an dem ekk do man get auf den freithof gegen dem ekkhaws uber des capitels.*” (A második javadalom leltáránál.) Feltehetően ugyanezen házra vonatkozik egy 1448-as városi számadáskönyvi bejegyzés: „*Item vnd hab geben in gotzleichnam zech von dem haws in der pfaffen gassen zu dinst vj schilling denar wiener.*” AMB, K13. (DF 277069), p. 63. Itt kell megemlíteni, hogy Ortway Tivadar nyomán a társulat temetőkápolnáját is említik (*Ortway T.*: i. m. II/1. 77.). Az Ortway által hivatkozott forráshely Margaretha Ferberin 1510-es végrendeleti adománya (PT, fol. 331r–v, nr. 718.), amelyet részlegesen idézve a benne említett építményt kriptakápolnának értelmezi. A teljes végrendeleti adomány azonban így szól: „*Item der gotsleichnambs zech beneficij als zw dem hewslen an der stiegen in den freythoff darzue schaff 5 florin.*” Thomas Peck korábbi, 1493-as végrendeletében pedig ez áll: „*Item herr brobst hie zu der phrund auf Sand Meren freydhof gotzleichnam zech bin isch schuldig x gulden.*” AMB, nr. 3982. (DF 240761). Mindezek alapján úgy véljük, hogy nem egy temetőkápolnáról van szó, hanem a temetőlépcső melletti házban lakó kápláni javadalmasnak tett adományokról.

48 A harmadik javadalmas házáról a KT Register nem árul el semmit. Ellenben a *Satzbuch*, fol. 126v–n az alábbi bejegyzés található: „*Item ain haws der burger bruderschaft*”, mely ház a bejegyzések sorrendjéből következően a Vödrici kapu utáni második ház lehetett. Ugyanennél a teleknél a *Grundbuch*, fol. 90r–n az olvashatjuk: „*Item das haws der pruderschaft zu der pfründ gotzleichnambs zech pfruntner her Oswalt.*” Róla pedig a KT Registerből (fol. 11v) tudjuk, hogy a harmadik javadalom káplánja volt.

1. térkép Pozsony belvárosának utcái és telekbeosztása a 15. század végén*

Jelmagyarázat: ✕ = templom, kápolna; ☆ = javadalmas ház; ☆ = zsinagóga

* A térkép alapjául szolgáló telekrekonstrukciót ld. Vendelín, Jankovič: Zásady a postup rekonstrukcie miestopisu historického jadra Bratislavy v stredoveku. Bratislava, 1971. (Monumentorum Tutela, 7.) 42.

lemre méltóbb, mert többször előfordult, hogy az egyes kápláni javadalmakat a káptalan tagjai bírták: például 1425 után a második kápláni javadalom Hans Aspner kanonoké volt, míg a 15. század végén (1498 és 1516 között biztosan) az első kápláni javadalmat Caspar Geyr pozsonyi káptalani tag bírta.⁴⁹

A testvérület – az egyik első jelentős polgári patrónus, a Ventur család kapcsán már korábban is említett – külön álló kápolnája szintén a város frekventált részén, a *Lange gassen* állt,⁵⁰ és külön javadalmassal bírt.⁵¹ E kápolna 14. századi előtörténete szintén rejt némi érdekességet.⁵² A középkori kápolnából napjainkban csak egyetlen kapuzat maradt, amelyen elmosódott, de még kivehető héber felirattörredék és felette legalább két ráfestés nyomai láthatók.⁵³

1568-ban a városi számadáskönyv említi, hogy a Krisztus Teste-kápolna homlokfalát a városi tanács festménnyel díszítette: méghozzá a veszprémi püspök régi címerének helyére Krisztus testét festette.⁵⁴ Az alattuk előbukkanó, két sorban olvasható fekete festéknyomok kétféle betűtípussal futó héber felirattörredéket takarnak.⁵⁵ A lehetséges magyarázat keresésekor két oklevél nyomán in-

49 Az egyes kápláni javadalom rekonstruált javadalmasai: 1427-ig Laurencz Newmaister, 1427 és 1445 között Hans Kitzmagen, 1445 Jorg Pirhenhorst, 1475 Hans Teinpeck, az 1480-as évek eleje Georg Staindl, 1498 és 1516 között Caspar Geyr. A második kápláni javadalomé: 1425-ig Hans Slosser, őt követően Hans Aspner, 1446: Michel Halfel, 1472/1474: Hans Pulka, az 1500-as évek elején pedig Bernard Römer. A harmadik kápláni javadalomé: 1426 körül Simon, 1439 körül Oswald, 1445 után Wolfgang, 1446 után Michel Tulner, 1475 előtt Niklas von Zemph, 1475 és 1483 között Alex Öder. A forrásokra ld. a 2. mellékletet. A kápláni javadalmakra nézve általában *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 140–158.

50 1439. Grundbuch, fol. 125v (in der stat die anderen tail): „Item gotzleichmans capellen frey ausgenomen was die stat gab darauf flecht.” A kápolna akkori javadalmasa, Konrád a *Gaiss gassen* (ma Kozia) is birtokolt egy házat, ld. *Satzbuch*, fol. 12r: „Item domus domini Conrudi capellani corporis Christi dient xl denar ij hunen derselben capellen.”

51 A kápolna – a forrásokból eddig megismert – javadalmai: 1396 Stephan Schweinbart, talán még az 1404-ben Stephanként említett személy is ugyanő. 1423 és 1439 között egy bizonyos Konrád, az 1440-es évek közepéről pedig Niklas (1443) személye ismert. 1454 és 1474 között Paul Grad, majd 1474 után Thomas de Polon, 1510-ben pedig Egidius Hoerl bírta a kápolna javadalmát. A forrásokra ld. a 2. mellékletet.

52 Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Szakács Béla Zsolt művészettörténésznek és Schmelovszky Ágoston hebraistának az alábbi kérdés megoldásához nyújtott segítségéért.

53 A felső rétegből egy virágornamentika, egy alatta lévő rétegből vastag ráfestett vörös szegély mintája vehető ki. A kapuzat fényképét itt nem állt módunkban közölni, ld. majd a megjelenő konferenciakötetben.

54 *Ortvy T.*: i. m. II/1. 356. AMB, K135. p. 237.: „Chamrer zalt Jheremiae Thiergarten am beneficy hauss corporis Christi als man des alten pischolffs von Wesprim wappen abgeloscht figuram corporis Christi darauff vnd an die stelle zu maln vj schilling.”

55 A felső sor szava nagy valószínűséggel (zájin, kháf, váv, rés) זָחֹר = záchor (emlékezz), az alsó sorban pedig (káf, vét, váv, dálet) דִּבְרַךְ = kávod (dicsőség) és (alef) א, feltehetően az adonáj alefje vehetőek ki. Így az alsó sor összeolvasva Isten dicsősége, illetve feltehetően annak valamely ragozott alakja. Mivel a külső, csúcsíves bélletréteg kitakarja a szöveg egy részét – nem tudjuk, mennyit –, ennél többet biztonsággal jelenleg nem állíthatunk. Lévéen ez a szóösszetétel gyakori az Ószövetségben, így bibliai szöveghely sem rendelhető a felirathoz.

dulhatunk el, a középkori zsidótelepek helyének változását is figyelembe véve.⁵⁶ 1335-ből ránk maradt egy XII. Benedek pápa által Csanád esztergomi érseknek írt dokumentum. Ebből kiderül, hogy a pilisi apát olyan váddal lépett a Szent-szék elé, hogy a pozsonyi zsidók *maligno spiritu* – mondja a szöveg – az istentisztelet megakadályozása végett kápolnájuk – ti. a pilisi apátság kápolnája – mellett egy új zsinagógát építettek – *novo synagogam construxerunt iuxta dictum oratorium sue capellam* –, ahol olyan lármát csapnak, hogy a zsolozsmázást és elmélkedést lehetetlenné teszik, ezért a pápa elrendelte az érseknek, hogy vizsgálja ki az ügyet.⁵⁷ Egy későbbi, 1374-es ingatlan utáni járadékvásárlással kapcsolatos dokumentumból megtudhatjuk, hogy a pilisi apát korábban az említett ingatlan melletti házban lakott.⁵⁸ Kováts Ferenc kutatásai nyomán a *Lange gasse* érintett szakaszát rekonstruálva elképzelhető, hogy ez a későbbi Krisztus Teste-kápolna melletti második – vagy akár a szomszédos – ház volt.⁵⁹ Friss Ármin hivatkozik ugyanakkor egy 1361-es oklevélre, amelyet már ő is csak a városi levéltár tárgy-

56 A középkori pozsonyi „zsidótelepek” ugyanis a 14. illetve a 15. században nem ugyanazon a helyen voltak. Kováts Ferenc kutatásai kimutatták, hogy az 1360-as kiűzetésükig a pozsonyi zsidók valószínűleg a *Lange gasse* Halász kaputól a Vödrici kapu felé eső részén, a későbbi *Judenhof*-ban és környékén éltek. A visszaköltözés után megpróbálták visszavásárolni régi lakóhelyeiket (ld. pl. 1368-ban a *Judenhof*-ban), ám míg 1415-ben a *Judenhof* ki van véve a keresztények adóösszeírásából, addig 1434-ben már az „udvar” összes ingatlana keresztény lakók kezén van. A visszaköltözés után ugyanakkor a Halász kapu másik oldalán, a Szt. Lőrinc kapu felé találunk zsidó ingatlanokat (pl. 1395-ben Trostlein zsidó háza) és 1416-ban már a zsinagógát is itt említik az alsó fürdőn túli harmadik ingatlanon. 1415 és 1425 között azonban már a későbbi *Juden gassen*, a Szt. Lőrinc kaputól északra a városfal mentén vásároltak ingatlanokat és az 1439-es telekkönyvben már egyértelműen ez a „zsidónegyed”. Az itteni zsinagóga már az 1434-es adóösszeírásban is szerepel. Ld. minderre Kováts Ferenc bevezetőjét In: Magyar–zsidó oklevéltár/Monumenta Hungariae Judaica. IV. kötet: 1371–1564. Bp. 1938. (= MHJ IV.) ff.; valamint az I. térképet.

57 1335. nov. 13. In: *Augustino Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae, 1859–1860. I. 608.; *Békefi Remig: A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gothárdi ciszterci apátságok története*. I. kötet: A pilisi apátság története, 1184–1541. Pécs, 1891. 334. Hiv. *Ortvay T.*: i. m. II/1. 54. A történet kapcsán Kováts Ferenc felvetette, hogy a zsidók talán már ekkoriban átköltöztették a zsinagógájukat a Halász kapu túlsó oldalára és ennek oka, hogy a visszaköltözés után oda is visszatelepülnek. MHJ IV., LXVII–L.

58 „Ich Nykusch weylent hem Jacobs dez richter sun ze Prespurch [...] hat recht vnd redleichen verchauft [...] gelt ewiges purrechecz die do ligent auf dem juden hof der do leit in der stat ze Prespurch zenest Vreichs dez chürsner haws vnd anderthalben zenest Vreichs dez swerfürchen haws daz do weylent vnd ee gewesen ist dez abtz vom Pleys...” 1374. máj. 12. AMB, nr. 323. (DF 238908). A *Judenhof* mellett meghatározott ház utáni járadékot egyébként Jans Poll vásárolta meg. Ld. erre *Lederer E.*: i. m. 139.

59 Az ingatlanbeosztás az 1439-es telekkönyv alapján történt, így egy jó évszázaddal korábban a telkek osztása valószínűleg nem volt teljesen azonos. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a pilisi apátsághoz két belvárosi ház is tartozott (a többi ingatlan mellett, amely a későbbi vödrici negyedben akkoriban apátsági tulajdon volt). Arra vonatkozóan, hogy a kápolna és a pilisi rendház igen közel volt egymáshoz, maga Kováts azt veti fel, hogy a Bonaventura család által létesített kápolna talán azonos volt a pilisi apátság egykori rendházának egyik részével, és így a ház több telken emelkedett volna. MHJ IV., XLVIII. 36. j.

mutatójából ismert (az oklevél ugyanis az ő korára elveszett). Eszerint a zsidók kiűzetése (1360) után a királyi kincstárba szállt pozsonyi zsinagógát Nagy Lajos orvosának, Ferenc mesternek ajándékozta.⁶⁰ Amennyiben ugyanazon ingatlanról van szó, ezt követően legközelebb Bonaventura de Salto említett kápolnaalapításakor (1396) bukkan fel újból. Mivel a Ventur család szoros kapcsolatban állt nemcsak a várossal, hanem az uralkodóval is, legalábbis felvethető, hogy az adott ingatlan valamilyen úton-módon a család kezébe került. Az említett felirattörödésk nyomán az feltételezhető, hogy a későbbi kápolnát is magába foglaló ingatlan az 1360-as kiűzetés előtt zsidó tulajdonban volt, és az előzőekben leírtak nyomán nem kizárt, hogy esetleg az akkori zsidó közösség imaháza volt. Ez egyébként nem lenne önmagában álló jelenség, hiszen Regensburgban látunk példát az egykori zsinagóga keresztény kápolnává alakítására és elképzelhető, hogy Budán – a Zsigmond-kápolna esetében – is sor került ugyanerre.⁶¹

Oltárok

A testvérület legfontosabb – és legkorábban alapított – oltára a Szent Márton-plébániatemplombeli Krisztus Teste-oltár. Jans Poll végrendeleti rendelkezését felidézve a korai időszakban valószínűleg kápolna lehetett, vagy legalábbis eleinte annak szánták, bár a későbbiekben mindig oltárként hallunk róla.⁶² Kitérítetett szerepére az is rávilágít, hogy az oltárjavadalmat alapvetően a káptalan tagjai bírták: Lőcsei Tamás (1440–1467 között), Hespel Mihály (az 1470-es évek elején), Márton (az 1490-es években), illetve Engersdorfer Ágoston (a 16. század elején).⁶³ Ugyanakkor a város egyik legrégebben,⁶⁴ a Szent Márton-tempomban alapított magánoltárának, a Boldogságos Szűznek, anyjának Annának,

60 *Friss Ámin* a MHJ I. kötetének (Bp. 1903) bevezetőjében (LXXIV.) a lad. 23., nr. 26. jelzetű oklevélre hivatkozik, amely egykor a pozsonyi városi levéltárban volt. Ugyanakkor egy 1388-as dokumentumban egy *Thoman apotheker* érintett, akinek Jodok morva őrgrof egy pozsonyi házat szándékozik adni, mely tudomása szerint egy bizonyos Merchel zsidóé volt, ám úgy tűnt, hogy Neckel bécsi zsidónak is valamiféle joga van felette, ezért az őrgrof megbízta Jacob Venturt – talán mint zsidóbíró (bár ilyen adatunk csak 1397-ből van róla) –, hogy derítse ki, mi a helyzet a mondott házzal. 1388. febr. 5. AMB, nr. 497. (DF 239218).

61 Analógiákkal együtt erre vonatkozóan ld. *Végh András*: *Beiträge zur Geschichte des neueren Kollegiat-Stiftes zu Unserer Lieben Frau oder St. Sigismund von Buda (Ofen)*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 50(1998) 215–231.

62 A plébániatemplom építéstörténetével kapcsolatban ld. Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 519.

63 Személyekre ld. *Köblös József*: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12.) 279. Velük és az oltár többi ismert javadalmásával kapcsolatban (pl. Georg Sesler 1475-ig, majd őt követően Hans Teinpeck) és a forrásokra ld. a 2. mellékletet.

64 A Krisztus Teste Testvérület regiszteréből (1501-ből) tudjuk, hogy Albert Hambot alapítása (KT Buch, fol. 13v). E pozsonyi bankár személyére ld. *Lederer E.*: i. m. 129–134. Az oltáralapítás (amire az 1320-as évek legelején kerülhetett sor) körülményei ez idáig nem ismertek. A Hambot

Szent István és Oswald királyoknak, valamint Erazmus vértanúnak szentelt oltár kegyúri joga 1447-re szintén a testvérület kezébe került.⁶⁵ Ennek az oltárnak az igazgatói között szintén a káptalan jeles képviselőit találjuk: 1486-os halála előtt például Schomberg György kanonok, az 1510-es években Sánkfalvi Zele Miklós kanonok, majd feltehetően őt követően Schmitzel János szintén a pozsonyi káptalan tagja bírták a javadalmat.⁶⁶ A káptalan egyébként is fontos szerepet játszott a testvérület életében, hiszen a szabályzat szerint csak olyan káplánt vettek fel, aki a pozsonyi káptalan előtt előzetes fogadalmat tett, hogy megtartja a társulati szabályokat. Amennyiben megszegte azt, a társulati tagokkal egyetemben a káptalan fosztotta meg hivatalától.⁶⁷

A Krisztus Teste Testvérület két kiemelkedő tagja – Anna Treletschin patrícus özvegyasszony 1441-ben pénzzel és viasszal,⁶⁸ illetve Stefan List egykori polgármester 1457-ben egy zsolozsmáskönyvvel⁶⁹ – ugyanakkor végrendeletében a Szent Lőrinc-plébániatemplomának Krisztus Teste-oltáráról gondoskodott. A Szent Lőrinc-templom egy későbbi leltárából bizonyosodhatunk meg arról, hogy ez az oltár is a testvérülethez tartozott: az egyik aranykeresztel díszített miseruháról megemlíti ugyanis, hogy az a Krisztus Teste Céh ottani

oltáralapítását megerősítő 1360-as oklevél a titulust nem említi Ld. AMB, nr. 166. (DF 241336). Ugyanakkor a Hambot által a Szent Márton-templomban még életében alapított kápolna (vagy cinterem) ügyében fia 1324-ben fellépnek. „...predictus Hambotho pater ipsorum adhuc vivens fecerat pro capella seu camario in cimeterio ecclesie nostre construenda vnam vineam scilicet vnum laneum integrum in terris arabilibus, et reddituum septem librarum dedissent et assignassent ipsi capelle pleno iure...” 1324. aug. 9. (DF 228084). Kiadva CD VIII/2. 575–576. Ld. Ortvay T.: i. m. II/1. 76.

65 KT Buch, fol. 13v.: „Altaris Beate Virginis et Anne matris eius ac Sanctorum Steffani et Oswaldi regnum necnon Sancti Erasmi martiris cuius altaris primus fundator fuit dominus Albertus Hamboch nunc vero collaco sew jus patronatus eiusdem altaris sew beneficij spectat ad dominos cives civitatis Poseniensis existentes de czecha sacratissimi corporis Christi quod quidam beneficium omnibus beneficiis aliis est antiquius ceterisque prius fundatum.” Ld. még Ortvay T.: i. m. II/4. 362. Az 1439-es telekkönyvi bejegyzés szerint az akkori patrónus Katherina Pokfussin – a testvérület tagja volt –, aki azonban még ugyanabban az évben végrendekezett (PT, fol. 32r–v, nr. 71.). 1446-ban *domina Elizabeth vocata conthoralis providj Venceslai Balneatoris olým vero relicta condam Stephani filij Jacobj Cristian de Vedricia átruházza a testvérületre a kegyúri jogot.* 1446. jún. 2. AMB, nr. 2105. (DF 239883). Ld. még Ortvay T.: i. m. II/4. 411.

66 Személyükre ld. Köblös J. i. m. 279–280. Velük és az oltár többi ismert javadalmásával kapcsolatban, valamint a forrásokra ld. a 2. mellékletet.

67 KT Register, fol. 3r: „Ez sullen auch die prüder chainen chapplan aufnehmen, er verpind sich dann ee mit seinem gütleichen willen, daz er veriech uor dem capitel zu Presspurg, daz er alles daz stet well haben daz uor verschriben stet vnd den prudern undertanig well sein in allen tzmleichen sachen [...] vnd die nicht stat hiekl, so sullen die prueder die sach für den probst vnd für daz capitel pringen, so sol der probst vnd daz capitel mitsamt den prudern den chapplan absetzen...”

68 PT, fol. 36v (nr. 82.): „Item so schaff ich zu gotzleichnambs phrundt zu Sand Laurenczen funfzig guldein, dauon man dienn sol dem chapplan v guldein. [...] Item so schaff ich vierhalb viertail vnslit [...] anderthalb virl in gotz leichnambs phrundt zu Sand Laurenczen.”

69 PT, fol. 97r–98r (nr. 191.): „Item ich schaff ein tagzeit puech zu der phrunt gotzleichnam, so Sand Laurenczen dy verwest her Peter.”

javadalmasáé volt.⁷⁰ A javadalmasház a Szent Lőrinc kapu mellett lehetett,⁷¹ ám a javadalmasok közül csak keveset ismerünk.⁷² Egy 1480-as oklevél tanúsága szerint – legalábbis a 15. század végén – már a Szent Lőrinc-plébániatemplom másik, Keresztelő Szent Jánosnak szentelt oltára is a Krisztus Teste Céh gondozásában állt. Az említett oklevélben a testvérület ugyanis beszámol a városi tanácsnak az oltár új igazgatójának kinevezéséről.⁷³

Annak egyelőre nem találtuk nyomát, hogy a másik külvárosi plébániatemplomban, a Szent Mihályban valamilyen javadalommal rendelkezett volna a testvérület, ugyanakkor a 16. század eleji céhszámadások arról tanúskodnak, hogy mindkét belvárosi kolostor vallási életében jelen volt. A ferenceseknél imapénzt fizetett,⁷⁴ míg a klarisszáknál céhlámpása volt.⁷⁵

A testvérület tevékenysége

Miri Rubin a Krisztus Teste Testvérületek tevékenysége kapcsán általában az alábbiakat írja: „számos jellemvonásukban megegyeztek a többi vallási társulattal. Ugyanúgy gondoskodtak a temetési szertartásokról, támogatást nyújtottak a tagoknak és hozzátartozóiknak, ünnepségeket és vacsorákat rendeztek, néhány társulat még jogi segítséget is biztosított tagjainak, tehát alapvetően a hivatalos plébániai liturgián kívüli vallási szertartások kereteit teremtették meg. Volt olyan társulat, amely ispotályokat, szegényházakat is fenntartott, a tagok betegeket látogattak, néhányhoz pedig iskola tartozott. Ez azonban mindig együtt létezett az eucharisztia iránti kitüntetett figyelemmel és ehhez kapcsolódóan a szentség előtti állandó világítás biztosításával. Ugyanakkor a jótékonyág és az eucharisztikus gyakorlat gyakran összefonódott, és ez mozdította elő, hogy meg-

70 Egy 1538-as *Inventarj der ornat vnd messgwande so Beatj S. Lorenczen pfarkirchen gewesen* ötödik tétele így szól: „Item den beneficiaten in gotsleichnams zech ain messgwannde von ain rosin rock gulden stukh mit ain gulden kreuz, herr Thoman.” KT Buch, fol. 67r.

71 Anna Treletschin 1441-es végrendeletében (PT, fol. 36v, nr. 82.) egy istállót hagyott arra a célra, hogy javadalmasházzá átalakítsák. „Item so schaff ich mein stadell gelegen bey Sannd Laurenczen tör zu ainem phrundt haus der phrundt gotzleichnambs mess in Sand Laurenczen chirichen.”

72 1503 és 1510 között Wolfgang Schaffer javadalmast ismerjük név szerint. A forrásokra ld. a 2. mellékletet.

73 1480. dec. 28. AMB, nr. 3788. (DF 240640). Wolfgang Chreusbodert nevezik ki *super rectoratu altaris Sancti Johannis Wappiste in ecclesia Sancti Laurency extra muros civitatis Posoniensis*. Az oltárjavadalmasokra ld. a 2. mellékletet.

74 „Item pit gelt in das minich kloster zw der quottemer [...] xiiij denar.” Számadás 1515/1516, p. 22. Ortway T.: i. m. II/4. 507. ugyanakkor azt említi, hogy a ferenceseknél működő Szent Sebestyénről nevezett társulat volt az Oltáriszentségről való ájtatosság a kolostorban, amelyet a testvérek minden csütörtökön a folyosók körül a szentséggel végeztek. Elképzelhető, hogy ezzel áll összefüggésben a befizetett imapénz.

75 „Item mer gebem vonn iij lb. wagss zw kertzen zw machen auff den zechliecht den junckhfrauenn in das kloster xvj denar.” Számadás 1515/1516, p. 21.

szervezzék a *viaticum* eljuttatását a betegekhez és haldoklókhöz.”⁷⁶ A korábbi irodalomban ugyanakkor a pozsonyi testvérület tevékenysége kapcsán – kizárólag a már idézett szabályzati helyekre hivatkozva – csupán arra helyeződik a hangsúly, hogy a tagok az oltáriszentség dicsőségére minden csütörtökön nagymiséen vettek részt, valamint arra, hogyan gondoskodtak az elhunyt tagtársakról.⁷⁷ A következőkben megpróbáljuk ezt a képet kiszélesíteni.

A Krisztus Teste tiszteletére minden csütörtökön elénekelt nagymise például templomon belüli processzióval párosult, melynek során az Úr testét körülhordozták a templomban és közben a hívek térdepelve három *Pater noster*t, a teljes *Ave Mariat* és a *Credot* mondták.⁷⁸ Ugyanakkor a testvérület számadásából kitűnik, hogy a húsvéti liturgiának is aktív részese volt: fizette a ministránst, aki az Úr sírját nagypénteken őrizte,⁷⁹ valamint a diákokat, akik hasonlóképpen a sírnál voltak, és az aznap reggeli zsoltárokat felolvasták.⁸⁰ Az adventi időszakban pedig ugyanazon ministránst a gyertyák meggyújtásáért fizették.⁸¹ Láthatjuk, hogy a társulat nemcsak a saját maga által alapított szentmisék tevékeny résztvevője volt, hanem a liturgikus év kiemelkedő ünnepeinek megtartásából is kivette a részét.

Ami a társulati ünnepségeket és az étkezéseket illeti, úgy tűnik, hogy Pozsonyban ezek elsősorban az Úrnaphoz, illetve annak nyolcadához kapcsolód-

⁷⁶ M. Rubin: i. m. 234–235.

⁷⁷ A magyarországi testvérületek kapcsán ld. Pásztor L.: i. m. 24. arról, hogy a testvérületek gondoskodtak róla, hogy a tagok közül senki ne haljon meg a szentség vétele nélkül, és a pap illő kísérettel vigye azt a betegekhez. A város szegényeit és az idegeneket is a társulat temette el. Ám ezek kapcsán nála, és a rá hivatkozó irodalomban, már csak a nagyszebeni társulat szabályzata az irányadó. Gustav Seiwert: Die Bruderschaft des heiligen leichnams in Hermannstadt. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde X/3(1872) 314–360.

⁷⁸ „... in eadem ecclesia [Pozsoniensis] ex antiqua et laudabili deuotorum Christi fidelium ordinacione et fundacione singulis ferijs quintis vna missa ad honorem et gloriam sacratissimi corporis Christi cantaretur et ante inicium eiusdem misse quedam pulcra deuotaque processio ipso corpore diuino in eadem ecclesia perageratur [...] Christi fidelibus vere penitentibus contritis et confessis qui in ipsis singulis ferijs quintis dicte processioni interfuerint missamque prefatam sacratissimi corporis Christi vsque ad finem deuote audiuerint et infra eandem tria pater noster et totidem aue Maria ac vnum symbolum credo in Deum etc. flexis genibus orauerint necnon ad conseruacionem eiusdem misse manus porrexerint adiutrices tocians quociens id fecerint centum et quadraginta dies de minuctis eis penitencijis misericorditer in domino relaxamus presentibus vero perpetuis futuris temporibus...” A Krisztus Teste tiszteletére énekelt nagymiséen részt vevőket búcsúkegyelemben részesítő oklevélben. 1510. nov. 25. AMB, nr. 4413. (DF 241059).

⁷⁹ „Item dem Jorg vmsager [ministráns] seinenn sold von dem grab zw huetten vnd im für essen vnd trincken ij schilling xij denar.” Számadás 1512, p. 7. „Item dem Jorg vmsager zw dem grab seinen lann xviiij denar...” Számadás 1515/1516, p. 23.

⁸⁰ „Item von erstenn denn studentenn ann dem kharfrewtag zw dem phsalter lesen für das fruestuckh für essen vnd trincken ij schilling denar.” Számadás 1512, p. 7. „Item denn studenten zw dem grab an dem kharfrewtag für essen vnd trincken in gebem ij schilling denar.” Számadás 1515/1516, p. 23.

⁸¹ „Item in dem aduent von den kerten auff zw zündten dem vmsager xviiij denar.” Számadás 1515/1516, p. 29.

tak, legalábbis ennek nyomai maradtak ránk. A társulat 1512-es számadásában ezt olvashatjuk: „Úrnapiján a tanácsházabeli uraknak reggelire, minden szükségletre, tyúkhúsrá, káposztára, fűszerre, borra, kenyérre, kalácsra, nekik és az embereknek, valamint a hordozóknak,⁸² a diákoknak az iskolában és a ministránsnak szintén reggelire, kalácsért, borért, kenyérért, húsért és káposztáért együttesen kiadtam három font hét schilling huszonhárom dénárt.”⁸³ A „menü” kevésbé részletes tárgyalását olvashatjuk az 1515-ös céhszámadásban is,⁸⁴ és az ünnep nyolcadának megülése kapcsán ugyanilyen jellegű tételeket találunk mind a két évben. Hasonló bejegyzéseket olvashatunk a városi számadáskönyvekben, amennyiben az adott évben egyáltalán utalnak az úrnapi kiadásokra, bár ez esetben a városkapuknál – és néha a városházánál említett – szolgálatot teljesítő katonák (esetleg valamely céh legényei, máskor *statlewt*) étkezésére kifizetett összegek a gyakoribbak.⁸⁵ Ez már nyilván az úrnapi körmenet⁸⁶ során a városi rend védelméhez kapcsolódik. A közösen elfogyasztott reggeli után a társulat tagjai valószínűleg együtt vettek részt a liturgián és a körmeneten, melyek bizonyos költségei részben saját kiadásaikként jelentek meg.

Az 1420-as évekbeli társulati könyvben olvasható bejegyzés szerint a testvérek együttesen elhatározták, hogy a céhmesternek minden évben Úrnapijára meg kell újítania a gyertyákat és két fogadalmi gyertyát is csináltatnia kell. Mindehhez a testvéreknek négy dénárral kellett hozzájárulniuk. Ugyanakkor azt is

82 Valószínűleg a körmeneten az oltáriszentség felett vitt baldachin hordozóiról van szó. Ld. a következőkben.

83 „*Item zw gotslechnams tag ist denn herrenn auff das rathauss zw dem fruestuckh auff gangen alle notturfft vmb huener fleisch krautt gewützt wein vnd pratt vnd kreuzel iren vnd denn lewitten vnd den trageren vnd denn schueleren in dy schuel vnd dem messner auch zw dem fruestuckh vnd vmb krauzel auch vmb wein pratt fleisch krautt vnd den tragerenn etc. ist alles gestandenn iij libra vij schilling .xxij denar.*” Számadás 1512, p. 10.

84 „*Item in gotslechnams tag ist denn herrenn auff dem rathauss zw dem fruestuckh auff gangen allenthalbem den lewitten vnd den trageren vmb kreutzel essen vnd trinckhen alle notturfft ist gestanden etc. ij libra x denar.*” Számadás 1515/1516, p. 26.

85 A teljesség igénye nélkül, ilyen bejegyzésekkel találkozhatunk az alábbi számadáskönyvekben. 1475-ben: „*Item so hab ich geben am gotzlechnams tag den soldneren vnder die tür vmb wein .xxvij denar.*” / „*Item vmb semel an gotzlechnams tag den soldneren under sand nichels .tor .xxiij denar.*” AMB, K39. (DF 277095), p. 102. és p. 104., 1494-ben AMB, K53. (DF 277109), p. 336. (Ez esetben legényeket – *geselln* – említ.) 1499-ben AMB, K56. (DF 277112), p. 326. (Ez esetben *statlewt*.) 1505-ben: „*Item an gotlechnams tag ist auff gangen auff dem rathauss denn herrenn vnd den soldneren auff das fruestuck allenthalbem vmb prat iij schilling vij vmb wein lv denar vmb fleisch kraut milichrawm alle notturfft iij schilling xv denar facit alles...*” AMB, K60. (DF 277116), p. 212., 1508-ban AMB, K63. (DF 277119), p. 260., 1511-ben AMB, K66. (DF 277122), fol. 133r, 1519-ben AMB, K72. (DF 277128), p. 102., 1525-ben AMB, K76. (DF 277132), p. 68.

86 Általában az úrnapi körmenetek menetével kapcsolatban ld. pl. M. Rubin: i. m. 243–271.; Andrea Löther: Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten. Politische Partizipation, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit. Köln, 1999. (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit, 12.), elsősorban a nürnbergi körmenet összehasonlító elemzését, 50–172. A budai úrnapi körmenettel kapcsolatban ld. Pásztor L.: i. m. 26–27. Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Bp. 1989. 348–350.

elhatározták, hogy a „baldachin”-t (virág)koszorúval fel kell díszíteni, és ki kell jelölni azokat a testvéreket, akik azt, illetve a gyertyákat viszik.⁸⁷ A későbbi céhszámadásból megtudjuk, hogy nemcsak az oltáriszentség felett vitt baldachin hordozóit fizették a céhperselyből, hanem – ahogyan például 1515-ből értesülünk róla – annak javítását, illetve újrafestését is.⁸⁸ Ám a városi számadások tanúsága szerint, a polgármester utasítására közpénzeket is költöttek hasonló célokra: 1440-ben például így vettek vásznat a *processio* feltehetően ezen kellékének szegélyezésére,⁸⁹ és a hordozók fejjedőjének költségét is a város állta.⁹⁰ Megjegyzendő, hogy az adott évben Stephan List volt az említett polgármester,⁹¹ aki az 1433-as listán már ott szerepel a tagok között, így valószínűleg nem véletlen az sem, hogy ugyanebben az évben közpénzen viaszadományban is részesült általa a testvérület.⁹²

Az úrnapi körmenet egyéb – a városhoz kapcsolódó, illetve sokszor a nagyobb pompát biztosító – költségei értelemszerűen alkalmanként a városi számadásokban követhetők nyomon:⁹³ az ünnep előkészületeként a főtér takarítása,⁹⁴ a Krisztus Teste szentség előtt vonuló trombitások fizetése,⁹⁵ a Szent Márton ha-

87 „Item auch haben die pruder gemainchleich gemacht, daz der tzechmaister alle jar vor gotsleichnams tag die chertzen vernewn sol vnd auch zwo wandlung chertzen machen sol vnd czu demselben gemacht sol yeder pruder ain gehilfen senden oder iiij denar. Item haben wir auch gemacht daz der tzechmaister den himel auf gotsleichnams tag mit chranczelein tziren sol vnd dew pruder die sullen den himel tragen vnd die chertzen.” KT Register, fol. 5r. Ld. erre A. Löther: i. m. 126–130.

88 „Item mer ausgebem vmb riem zw dem hymel xvj denar...” Számadás 1515/1516, p. 23., illetve „Item ainem maler gebem bey dem Thaman Hodlen gewest vonn dem hymel zw pesserer zw lan iiij schilling ij denar.” Számadás 1515/1516, p. 26.

89 „Item auch an dem tag [1440. máj. 21-én – öt nappal Úrnapja előtt] vmb ii ellen zwillich zu der arch zu parten als man mü gotzleichnam schol geen noch des purgermaister geschefft das man hor darauf geheft hat zu parten vmb xxij denar wiener.” AMB, K2. (DF 277058), p. 241. Ld. még Ortway T.: i. m. II/3. 207. 9. j. (NB. valójában másfél rőf vásznat vettek és nem kettőt, ahogyan Ortwaynál szerepel). Míg Ortway bárkát, addig Bálint S.: i. m. 350. frigyszekrényt ad az arch-ra. Bernd Neumann: Geistliches Schauspiel im Zeugnis der Zeit. Zur Aufführung mittelalterlicher religiöser Dramen im deutschen Sprachgebiet. I–II. München, 1987. 2341. tétel (I. 605.) Ortway nyomán bárkaként esetlegesen egy úrnapi játékhöz köti. Felvethető azonban egy olyan interpretáció is, miszerint az arch – egyfajta diadalív jelentésben – szintén a már említett baldachinra utal. Annak díszítésére végrendeletileg rendelték bársonyanyagot, illetve bizonyos városokban festett vásznat. Ld. erre M. Rubin: i. m. 253–254.

90 „Item vnd vmb i libra wachs zu den hewblein den dy dy archtragen zu gotzleichnam xxiiij denar wiener.” AMB, K2. (DF 277058), p. 242.

91 Ortway T.: i. m. III. 391.: 1438–1441 Stephan List (másodízben polgármester).

92 „Item auch an dem tag [1440. jún. 22.] hab ich geben noch des purgermaister geschefft in gotes leichnam czech j florin vnd vnd ain phunt wachs xxxij new denar facit j florin auri vnd xlvij denar.” AMB, K2. (DF 2177058), p. 258. Ld. Ortway T.: i. m. II/3. 205.

93 Közülük néhányat felsorol Ortway T.: i. m. II/3. 207–208.

94 „[1448. máj. 24. Úrnapja utáni pénteken] Item vmb v pint wein den tochterlein noch des purgermaister vnd des richter geschefft das di den platz gekart haben zu gotzleichnams tag per v denar facit xxv denar wiener.” AMB, K13. (DF 277069), p. 72.

95 „Item vnd ich hab geben noch der herren geschefft den trometeren di vor gotzleichnam gegangen sind an gotzleichnam tag lx denar wiener.” AMB, K13. (DF 277069), p. 72.

rangját félreverő sekrestyés bére,⁹⁶ a fentebb már említett városkapukat őrző katonák élelmezése, illetve például 1486-ban a hatszáz főnyi királyi udvar jelenléte miatt a kapuknál őrt álló királyi emberek étkeztetése és az udvari nép szállítása is.⁹⁷ A legtöbb számadásban azonban csupán a katonák élelmére kiadott összegek jelennek meg úrnapi kiadásként.⁹⁸ A rendfenntartási intézkedések ellenére azonban a körmenet nem mindig zajlott teljesen zökkenőmentesen: az 1446. június 16-ra eső úrnapi *processio* alatt, a fürdőslegények és a munka végett Pozsonyban tartózkodó más népségek kifosztották a zsidókat a városban, erőszakkal betörték a zsinagógájukba és házaikba, és kirabolták őket. Néhányukat – köztük Szentgyörgyi gróf parasztjait is – börtönbe zárták. A levelet író polgármester (Ludweig Königsfelder)⁹⁹ elhatárolódott ettől a közbűrtől.¹⁰⁰

A körmenet útvonalával kapcsolatban jelenleg csak analógiákra alapozott óvatos feltevéseink lehetnek. A kiindulópont nyilvánvalóan – a város fő egyháza-ként és a Krisztus Teste Testvérület „székhelyeként” – a Szent Márton-plébánia-templom lehetett, és a menet (többek között a később tárgyalandó úrnapi játékok helyszínéként) a város főterét is érintette. Az említett úrnapi zsidóellenes atrocitásra a Szent Lőrinc kaputól indulva, a városfal mentén húzódó *Juden gassen* került sor 1446-ban.¹⁰¹ Ugyanakkor az említett kapunál 1477-ben az ünnep előestéjén a város abból a célból fizetett egy embert, hogy a torony körül a másnapi *processio* előtt a ganajt eltakarítsa.¹⁰² Másrészt a Szent Mihály-toronyban álló katonákat bizonyos számadásokban külön is megemlégették,¹⁰³ míg

96 „Item vnd ich hab geben dem mesner zu Sand Mert noch des purgermaister gescheft das der gegen dem weter leut iij grossen facit xxvij denar wiener.” AMB, K13. (DF 277069), p. 72.

97 Az őrt álló katonákra vonatkozó szöveghelyeket ld. fentebb. Az 1486-os királyi udvari néppel kapcsolatban: AMB, K46. (DF 277102). „Item in festo corporis Christi 86 sein dez königliche hofvolks gerausig auf vj hie gewesen daselben den statleuten vnder der torren gestanden in der Presburg haben in mein herren vmb essen vnd [trinken áthúzza] mein geschafft zugeben vj schilling xxvij denar.” p. 181. és „Item in gotsleichnam abent vnd an dem tag vnd freitag darnach am vfar zurhilff als man die haubtlewt vnter namen Sturm vnd der allt Strakn auf vj hundert zu ross mitsambt ettweil swr[?] wagn hinuber gefurt den erstn tag xxxvj tagen den andern tag xxxviii tagen vnd den dritn tag xxxiii tagen ainer tag per 20 denar facit drey tag j vnd ix tagen facit ix libra xx denar.” p. 354. A révpénz fuvaronként húsz dénár volt, és a három nap alatt összesen 109 fuvarra került sor.

98 Megjegyzendő, hogy Ortway egy ilyen bejegyzést idézve, díszőrséget említ: Ortway T.: i. m. II/3. 208., ám nyilván a körmeneten részt vevő nagy tömegek miatt is szükség volt a katonák jelenlétére.

99 Ortway T.: i. m. III. 391.: 1444–1447 Ludweig Königsfelder (első ízben polgármester).

100 „An hewtigem tag datum des briefs geleich vnd der process ein sackman über dy juden ist gangen hie den hat man jere schül vnd hawser aufgeprochen mit gewalt vnd sew beraubt das haben getan padknecht vnd auch das gemain volk das her in dy arbeit ist komen der wir etlich in unser fenckniuss haben darunder auch etlich graff Jörgens holden sind, vnd ist ein pöse sach gar genug doch hoffen wir werden komen auff denn rechten grund derselben sachen...” AMB, nr. 2116. (DF 239889).

101 Ld. MHJ IV., LXVII–L. A zsidók lakhelyére vonatkozóan ld. 56. j.

102 „Item in vigilia corporis Christi ainem arbatter der das kot bei Sand Larenntzn tor hat fuder gerawmbt von begen der processio dedj xvj denar.” AMB, K40. (DF 277096) p. 169.

103 Például 1475-ben AMB, K39. (DF 277095), p. 104.

1505-ből tudjuk, hogy elárúsítóbódét/pultot állítottak fel a torony előtt,¹⁰⁴ így nyilván annak is nagyobb szerepe lehetett a *processio* során. 1489-ben a tornyok alatt elvonuló körmenetről olvashatunk,¹⁰⁵ míg 1521-ben nemcsak a főtér takarítását, hanem a tornyok alatti terület és a Szent Lőrinc melletti út előkészítését is említik.¹⁰⁶ Ez utóbbi esetben kérdés, vajon a templom vagy a torony értendő-e a bejegyzés mögött.

A felvonulás a város legelőkelőbb részének számító *Lange gasse* (ahol egyébként a Krisztus Teste-kápolna is állt) irányában indulhatott el. Amennyiben – más európai városok körmeneti szokásához hasonlóan – kivonultak a városból, akkor talán mindkét külvárosi plébániatemplomot érintették (ahogyan láthattuk a Szent Lőrinc-templomban is volt Krisztus Teste-céholtár). Ebben az esetben a Szent Mihály kapun át érkezhettek vissza a belvárosba.¹⁰⁷ A kaputól az útvonal a *Michael gassen* vagy a ferenceseket érintve fentről talán a Fő térre vezetett, ahonnan a *Lange gassere* kiérve a menet visszajuthatott a Szent Mártonhoz, ám e tekintetben nincsenek a fentiekhez hasonló támpontjaink. Mindez természetesen csupán a rendelkezésre álló töredékek tükrében tehető – hipotetikus – feltevés (*1. térkép*).

Krisztus Testének felmagasztaló ünnepén alkalmanként nyilvános színjátékokat – bibliai drámákat – is rendeztek,¹⁰⁸ ám arról hallgatnak a források, hogy a

104 „... an der pudlen gearbait vnd gemacht vor Sand Michels tor zw gotsleichnambs tag...” AMB, K60. (DF 277116), p. 108. A teljes bejegyzést ld. 110. j.

105 „Item an gotsleichnam tag den statsoldern aus den zechen vnd statvolk ain vmbganngk vnnder den torren gestanden daselbs vmb essen und trinkhn hab ich ausgebn v schilling iij denar.” AMB, K48. (DF 277104), p. 286.

106 „Item am abendi corporis Christi mer verlonntt zwaÿ tagwerch ains per vj kreutzer so khadt vff dem platz auffgeschert haben, auch vnder den thoren vnnd den wegkh pcy sanndt laurentzen gemacht zum vmb ganng etc. facit j schilling xvij denar.” AMB, K74. (DF 277130), p. 164.

107 Ld. A. Löther: i. m. 105–111, különösen 106–107. Regensburgban például a városfal mentén vonult a menet, Göttingenben ugyanakkor a város minden templomát érintette. M. Rubin: i. m. 267–268. Würzburgban (1381) a katedrálisból indulva a piactéren át kivonult az egyik városkapun, majd a fal mentén egy másik kapu át tért vissza a belvárosba, és miután számos plébániatemplomot útba ejtett a piactéren át érkezett újra a katedrálisba. Brugge-ben a Szent Vér körmenet kapcsán szintén arról olvashatunk, hogy a menetet az egyik kapun át elhagyta, míg a másikon visszatér a város terébe. Thomas A. Boogaart: Our Saviour's Blood: Procession and Community in Late Medieval Bruges. In: Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance. Szerk. Kathleen Ashley–Wim Hüskén. Amsterdam, 2001. 89. A 15. századi Avignonban a régebbi városfal átlépésére látunk példát a körmenet során. Marc Venard: Itinéraires de processions dans la ville d'Avignon. *Ethnologie française* 7(1977) 1. Az ünnepi térhasználatra vonatkozóan ld. még Novák Veronika: Ünnepi térhasználat Párizsban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Bp. 1999. 162–166.

108 Az úrnapi drámákkal kapcsolatban általában ld. Lynette R. Muir: The Biblical Drama of Medieval Europe. Cambridge, 1995. 22–27.; Uő: European Communities and Medieval Drama. In: Drama and Community: People and Plays in Medieval Europe. Szerk. Alan Hindley. Turnhout, 1999. 1–17.; B. Neumann: i. m. ff.; The Medieval European Stage 500–1550. Szerk. William Tydeman. Cambridge, 2001. ff.; M. Rubin: i. m. 271–287.

testvérület ezekből milyen szerepet vállalt. A városi számadáskönyvek szűkszavú bejegyzéseiből tudjuk, hogy már az 1440-es években lehettek olyan nyilvános előadások úrnapiján,¹⁰⁹ melyek színteréül a főtér szolgált. A téren a tanácsurak számára külön „páholy”-t állítottak fel,¹¹⁰ néhány töredékes információból pedig úgy tűnik, hogy a ferences kolostor tevékeny részese lehetett az ilyen játékoknak (természetesen ebben szerepet játszhatott várostopográfiai helyzete is).¹¹¹ Az 1505-ös liturgikus dráma „kellékeként” az Olajfák hegyének mását a kolostor mellett állították fel, ugyanakkor az 1519-ben úrnapiján előadott színjátékban való segédkezéséért a ferenceseknél oltárt tartó Szent Sebestyén Testvérület céhmestere,¹¹²

109 B. Neumann: i. m. 2341. tétel (I. 605.) már a fentebb már tárgyalt 1439/1440. évi számadás bejegyzését is egy ilyen úrnapi misztériumjátékhoz köti (ld. 89. j.). Nem kevésbé problematikus egy későbbi bejegyzés sem. Bár itt nyilvánvalóan bibliai drámajátékról van szó, de kérdés, vajon úrnapi-ról-e. „*Item auch an dem tag [1445. máj. 19.] hab ich geben von dem platz zu kern als man ein spil hat gehat de quinque virginibus fatuis et prudentibus xiiij denar wiener.*” AMB, K9. (DF 277065), p. 78. Az eddigi szakirodalomban egy ezzel szinte teljesen megegyező szövegű bejegyzés 1545. máj. 27-i dátummal szerepelt és egyértelműen úrnapi játékként említették (egyetlen eltérés, hogy ott *ein heiligs spiel* olvasható). Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926.; reprint Máriabesnyő-Gödöllő, 2002. 183.; B. Neumann: i. m. 2348. tétel (I. 607.), illetve ennek nyomán W. Tydeman i. m. 396. (F28 III). A városi számadáskönyvben az adott évben (sem a K98. – 1544/45, sem a K99. – 1545/46 kötetekben) nincs ilyen bejegyzés. Az *am mitichen in der quottemer noch pfingssten*-ként megadott dátum és a szövegben szereplő múlt idejű alak miatt az általunk idézett, 1445-ös bejegyzés ugyanakkor vonatkozhat pünkösdi játékra; ebben az esetben a játék után került sor a főtér takarítására, de nem zárható ki, hogy az úrnapi játékhöz készítették elő a „terepet”. Az eszkatologikus színjátékok közé sorolt öt balga és öt okos szűz példázata (ld. egy ilyen játék szövegét Eisenachból 1321-ből: W. Tydeman: i. m. 397. [F29]) erősen kötődik az Utolsó Ítélet témaköréhez, amelynek megjelenítése számos úrnapi játék jellemzője volt (ld. L. R. Muir: i. m. 151.) Ugyanakkor egy tirol-i 1507-es pünkösdi játék témája éppen az Utolsó Ítélet volt. John Tailby: Drama and Community in South Tirol. In: Drama and Community: People and Plays in Medieval Europe. Szerk. Alan Hindley. Turnhout, 1999. 157.

110 „*Item am erichtag nach trinitatis dem maister Sigmund zymerman ij maister lann vnd ij gsellen lann facit iij tagen an der lawbem hutten gearbait vnd andrew notturffi gmainer stat, vnd am mitichen darnach auch ij maister lann vnd ij gsellen lann facit iij tagen an der pudlen gearbait vnd gemacht vor Sand Michels tor zw gotsleichnambs tag vnd dem olperg auff gemacht bey dem kloster dem maister per xxxvj denar vnd ain gsellen per xxxij denar facit j libra j schilling ij denar.*” AMB, K60. (DF 277116), p. 108. Ld. B. Neumann: i. m. 2344. tétel (I. 606–607). Ortway egy 1477-es passiójáték kapcsán (amire a bejegyzés aug. 8-i dátuma alapján) Nagyboldogasszony ünnepén került sor) egy hasonló építményt említi: „*der herrn hütten*”. Ortway T.: i. m. 11/3. 209.

111 Egy provence-i kisvárosban például a domonkosok kolostora töltött be hasonló szerepet ld. L. R. Muir: i. m. 11. A kolduló rendek szerepére az úrnapi játékokban ld. még M. Rubin: i. m. 276–277.

112 Ortway T.: i. m. 11/4. 507. A testvérület egyébként a ráhagyott fegyverek és a lövészversenyek szervezésében való közreműködése miatt a későbbi sportegyletek előfutárának tekinthető. Ld. Szende K.: i. m. 210. Talán bizonyos kellékeket – fegyvereket, páncélokat – is ez a céh biztosított a színjátékhoz. Ld. ennek kapcsán egy soproni esetet 1412-ből, amikor egy templomi játékra kölcsönként páncél nem került vissza a tulajdonosához. Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1923. 1/2. 56–57.

Wolfgang Wagner külön fizetséget kapott.¹¹³ Azt sajnos nem tudjuk, hogy az 1494-ben említett (céh)legények, akik a kapuknál álltak és az előadott színjátékban szerepeltek, vajon melyik céh(ek)nek lehettek a tagjai.¹¹⁴

A Krisztus Teste Testvérület fentebb idézett tevékenységei közül még egynek a nyomai tűnnek elénk a forrásokból. 1449-ben a grazi származású Niklas Lachuetel, más néven Altmansdorfer végrendeleti ügyének rendezése kapcsán olvashatjuk a *Protocollum Actionale*-ban,¹¹⁵ hogy az egykori tanácsstag, a város tekintélyes és gazdag polgára halála előtt örökalapítványt tett arra, hogy az Úr testét illendő menettel vigyék a betegekhez, és mindezt – egykori tagként¹¹⁶ – a Krisztus Teste Testvérületre bízta.¹¹⁷ Rendelkezéséből arra következtethetünk, hogy Pozsonyban korábban a *viaticum* betegekhez, illetve haldoklókhöz történő eljuttatása nem tartozott a céh mindennapi gyakorlatába.¹¹⁸ Ahogyan arról majd jó hatvan évvel később a céhszámadásokból értesülünk, az illő kíséretet az iskola diákjai – és nem a céhtagok – biztosították, akik a Szent Márton-plébánia prédikáló papjaival a szentséget elvitték a betegekhez.¹¹⁹ Ugyanakkor feltehetően nem mindenkinek járt ki ilyen „díszes kísérettel” az oltáriszentség házhoz vitele. A városi számadási bejegyzések között is olvasható néhány hasonló eset, ám ott csak a pap személyét említették.¹²⁰

113 „Item freytag nach Anne nach geschefft meiner herren hab ich geben mayster Wolffgang Wagner zechmayster Sanctj Sebastiani zu hilff zw dem spyl so man fuert an gotsleichnams tag facit iiij libra denar.” AMB, K72. (DF 277128), p. 185. (fol. 93r). Ld. B. Neumann: i. m. 2345. tétel (I. 607).

114 „Item corporis Christi den geselln vunder den torenn gestanden vnd im spil der ausführung hab ich ausgebn vmb prot 8 denar facit viij denar, vnd vmb fleisch vnd aus der kuchn j schilling xvj denar, vnd vmb semln hab ich gebn 8 denar facit viij denar, vnd xxij halbwein j halb per x denar facit v schilling ij denar.” AMB, K53. (DF 277109), p. 336. Ld. B. Neumann: i. m. 2343. tétel (I. 606).

115 Lederer E.: i. m. 159–161. Hivatkozva PA, fol. 295., ahol a végrendeleti ügye kapcsán bizonyos rokonok képviselőtében a grazi városi tanács jelenik meg: „rat der stat zu Grecz”. Kiadva: Arne Ziegler: *Actionale Protocollum*. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402–1506. Bratislava, 1999. 276.

116 Niklas Altmansdorferként találjuk mind az 1433-as, mind az 1445-ös taglistán.

117 Özvegye, Magdaléna elhunyt férje végrendeleti hagyatékáról a rokonokkal folyó ügye kapcsán jegyeztette be ura rendelkezéseit a városi könyvbe: „...auch dy lobleich process vor gozclidean zu den krannken auf ewige zeit dauon jerlich widmen und styfen und daz alles nach dem pesten so man daz mag versorgenn...” PA, fol. 303., kiadva A. Ziegler: i. m. 284.

118 A kiterjedt kereskedelmi és, Lederer Emma megfogalmazásában, „pénzüzési” tevékenységet folytató Lachuetel talán Graz vagy Bécs testvérületének gyakorlatát ismerve jutott olyan elhatározásra, hogy egy örökmise végrehajtásán kívül ezt a tevékenységet is örökölni hagyja hajdani testvérületére. Végrendeleti ügye kapcsán pl. egy Bécsben lévő rokon: „Barbara ergebn geistliche junkfraw in dem kloster zu Sand Niclas vor der stat ze Wyenn” is felbukkan. PA, fol. 297., kiadva A. Ziegler: i. m. 278.

119 Az 1512-es számadásban négy erre vonatkozó bejegyzés szerepel összesen 52 dénárnyi kifizetéssel, mindegyik esetben csak a diákokat említve. Számadás 1512, p. 8., p. 9., p. 12. Ugyanakkor a másik céhszámadásban egy tételként találjuk: „Item mer denn schuleren das gantz jar zwaintzig gebem do mit dem sacrament zw den krankhen lewttern sein gangen mit den predigeren zw Sand Meriten j schilling xiiij denar.” Számadás 1515/1516, p. 30.

120 „Actum mantug nach Vitj [1505. jún. 16.] eodem die ainem briester gebem der den armen gefangenn beruebt hat mit gotsleichnam zw dem tod in dem rathauss xiiij denar.” vagy „[1505. júl. 11.]

Adalékok a testvérület gazdálkodásához

A társulati szabályzat szerint „a tiszteletre méltó testvérek együttesen azt is elhatározták, hogy a perselyt egy céhmester köteles magánál tartani és négyen a testvérületből bírják a perselyhez való négy kulcsot. A testvérület összes bevételét és pénzét e perselybe adják, illetve fektessék. A céhmester a négy választott testvérral együtt innen fedezze a kiadásokat. Amennyiben a céhmester és ők négyen ezt nem akarnák megtenni, hozzák azt a testvérek tudomására, hogy cselekedhessenek.”¹²¹

A fentiekben már néhányszor láthattuk, milyen kiadásokra került sor, és eddig főként a testvérület vallási tevékenysége kapcsán felmerült költségekről ejtettünk szót. Ehhez kapcsolódóan forrásaink abba is betekintést engednek, hogy az előírt miséket végző papok, illetve a különböző szertartásokon jelenlévő „kiségitők” az 1420-as években lefektetett fizetései hogyan változtak az idők során. Akkoriban a testvérek elhatározásából negyedévente 15 dénárt fizettek a prédikáló papoknak és az iskolamesternek, ugyanakkor a ministráns 50 dénárt kapott azért, hogy minden csütörtökön és a jelentősebb ünnepnapon vigíliára harangozzon és meggyújtsa a gyertyákat. A káplánok csütörtökönként, feladatuk elvégzéséért 3 dénárt kaptak, míg az alkántorok negyedévente a csütörtökönkénti éneklésért 30 dénárban részesültek.¹²² A 16. század eleji számadásokból ugyanakkor az derül ki, hogy a két prédikáló pap Szent Györgykor együttesen 1 font 1 schilling dénárt,¹²³ míg az iskolamester egész évre összesen 1 font 6 schilling dénárt kapott fizetésként.¹²⁴ A káplánok mindegyike negyedévre 12 dénárban,

Item dem prediger zw Sand Laurentzen gebem der den Georg Platner beruebt hat mit gotsleichnam zw dem todt xiiij denar.” AMB, K60. (DF 277116), p. 214., illetve p. 217.

121 „So haben auch sich die erbern pruder gemainchleich daz erfunden, daz ein tzechmaister die puchsen schol ynne haben, vnd vir die dew pruderschafft erhelte schullen die vir schlüssel zu der puchsen ynne haben, vnd was tzyngs und gult in die pruderschafft gehort, daz schol man alles in die puchsen geben oder legen. Auch derselb tzechmaister mit den virm, was die pruderschafft an get daz schullen si ausrichten was awer das, daz das sach war die der tzechmaister mit den virm nicht mochten ausrichten, so schullen si den prudern lassen zehauft sagen vnd yn daz kund tun.” KT Register, fol. 2r.

122 „Nota die pruder haben gesetzt und gemacht, daz man allzeit in chotember von der vigili schol betzallen den herren den predigern xiiij denar. Item dem schulmaister all chotember von der vigili auch xiiij denar. Item dem mesner alle chotember ze lewitten zu der vigili vnd von dem auszunden der chertzen ez sei zu der vigili zu dem selambt zu dem cibauit [a pünkösöd utáni hétfőn és az Úrnapján énekelt liturgia első szava] alle phintztage vnd zu allen hochzeitleichen tagen, vnd von dem gelewtt zu dem cibauit mit der gross glocken vnd von dem vmb sagen, sol man ym geben alle chotember funfzig phenning fur alle sach, vnd sol uach des fleissig sein zu alles des do in der tzechmaister zu schafft, daz die pruderschafft an gehort. Item den chapplainn alle phintztage von dem cibauit welcher das singt, dem sol der tzechmaister geben ij denar. Item dem succentori alle chotember von dem cibauit daz er erberleich singen sol all phintztage oder des nachsten freitag damach, sol man geben xxx denar.” KT Register, fol. 5r.

123 „Item denn zwainenn predigerenn auch irenn sold zw Sand Joring tag j phund j schilling denar.” Számadás 1515/1516, p. 24. Ami negyedévre egy papnak 33 dénár körüli összeget jelentett.

124 „Item dem schuelmaister zw Sand Mertten als man im jarlich schuldig ist zw Sand Joring tag j phund vj schilling denar.” Számadás 1515/1516, p. 24. Negyedévre így 105 dénárt kapott.

míg a ministráns 5 schilling dénárban részesült.¹²⁵ Ám a testvérületben alapított egyéb misék révén az említett személyek további jövedelmekhez jutottak. Stomfai Neitl Márton, a Szent Márton-templom plébánosa és kanonok – ugyanakkor céhtag is – 1462-es végrendeletében például több misealapítványt is tett: a két, Mária tiszteletére szerdánként és a halottakért hétfőnként mondandó misék fizetségeként a plébánosnak, a prédikáló papnak, valamint az iskolamesternek negyedévente fejenként 400 dénárt, míg a nagybőjti időszakban minden este elmondandó és elénekelendő *Salve Regina*-ért húsvétkor a felsorolt személyeknek 240 dénárt kellett a testvérületnek kifizetnie.¹²⁶

A testvérület tagjai által negyedévente fizetendő díj a szabályzat szerint – 1447 után – tíz dénár volt.¹²⁷ Ha a fizetési kötelezettség még a 16. század elején is hasonló arányú volt, akkor a fennmaradt céhszámadások az alábbi képet mutatják: 1512-ben a négy kántorbőjtől csupán kétszeri befizetést találunk. Ez esetenként 25, illetve 26 tag befizetését jelentené, míg 1515/1516-ban mind a négy kántorbőjti befizetést említik, amikor is esetenként 28, 27, 23, illetve 24 tag tehetett eleget kötelezettségének. Ugyanakkor az 1514-es taglistán 45 név szerepel. Ennek alapján megállapítható, hogy ekkoriban vagy kevesebb volt a fizetendő tagdíj, vagy csupán a tagok alig több mint fele fizette be azt.

A 2. táblázatban látható, hogy a testvérület bevételei ezen felül elsősorban végrendeleti adományokból,¹²⁸ valamint kölcsönadott pénzek utáni kamatbevételekből, de legnagyobb részt a testvérület által művelt szőlőkben termelt bor eladásából adódtak össze.¹²⁹ Ugyanakkor látható az is, hogy a szőlőművelésre for-

125 Ld. például a káplánokra, illetve a ministránsra: Számadás 1512, p. 10.; Számadás 1515/1516, p. 25.

126 PT fol. 104v–105v (nr. 202.): „*Primo propter beate Marie officium et reliquos, duos propter officium defunctorum, quorum quinque florenorum unam partem habeat plebanus, ratione cuius, prout aliis intendere habet eius ecclesie factis, ita et hiis etiam provideat diligenter et superintendat. Secundum vero partem dominis predicatoribus reliquam autem et terciam rector habeat scolarem quemadmodum et in aliis consueverunt tripartitas inter se facere et observare divisiones.*” Illetve „*...testor et fundo Salve Regina omnibus et singulis quadragesimis noctibus [...] et pro huiusmodi laborum satisfactione volo, quod domini fratres de ante dicta corporis Cristi cecha quolibet anno in ipso festo pasce trias florenos auri [...] persolvant. Quorum trium florenorum unus cedat plebano, secundus predicatoribus, trius vero scolastico...*”

127 A szabályzat korábbi változatában a testvéreknek negyedévente 2 pfénninget és 1 font viaszt kellett felajánlani és nyolc pfénninget kellett a társulati perselybe befizetni. KT Register, fol. 2v. Az 1447-ben kissé módosított változat szerint egy gyertyát kellett felajánlani és 10 pfénninget fizetni a perselybe. KT Buch, fol. 9r.

128 Ezek elemzését ld. 4–5. ábra.

129 A testvérület banki szerepének és szőlőtermesztésének részletes elemzését ld. E. Jankovičová–V. Jankovič: i. m. 256., 260–266. E tanulmány szerzői a testvérülethez tartozó kápláni javadalmak (ld. korábban) hiteltevékenységét is tárgyalják. A pozsonyi javadalmasok ilyen tevékenységére általában ld. Kováts Ferenc: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Mátyás király uralkodása alatt. In: Emlékkönyv Mahler Ede tiszteletére. Szerk. Somogyi József–Löwinger Sámuel. Bp. 1937. 182–183., illetve Kováts F.: Preßburger Grundbuchführung i. m. ff., a Grundbuch és a Satzbuch idevágó bejegyzéseire. Mind a KT Register, mind a KT Buch számtalan ingatlan utáni fizetési kötelezettséget sorol fel, amelyek részletes elemzése még pon-

2. táblázat

A Krisztus Teste Testvérület fennmaradt számadásadásainak elemzése

Számadási tétel	1512		1515–1516	
Dénárban egyesített összegek ¹³⁰	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás
Átvett összeg	946	–	6 613	–
Tagoktól beszedett pénz	510	–	1 020	–
Végrendeleti adományok	1 500	–	120	–
Pénzbevétel (adósság, eladás)	6 330	–	2 160	–
Borból befolyó/szőlőre költött	9 865	9 866	35 090	17 677
Papok, káplánok fizetése	–	1 038	–	1 614
Iskolamester fizetése	–	420	–	570
Liturgiában részt vevő diákokra	–	122	–	104
Imapénz	–	28	–	56
Egyéb liturgiára	–	72	–	119
Gyertyára, olajra, viaszra	–	4 816	–	3 379
Úrnapi élelem költségei	–	1 745	–	1 374
Egyéb (pl. írnok, papír)	–	180	–	1 058
Summa:	19 151	18 287	45 003	25 951

dított összegek jelentik a legnagyobb kiadást. A számadásokban említett, így a 16. század elején még biztosan művelt szőlői voltak a testvérületnek a Juden, a Schulterlein (*Schultel*), valamint a Schilt¹³¹ dűlőkben, és két szőlő Duna-Újtelken (Donauleiten).¹³² Az 1439-es *Grundbuch*ot vizsgálva úgy tűnik, akkoriban nyolc szőlőjük volt.¹³³ A 15. század második feléből tudjuk, hogy a testvérület birtoká-

tosabb képet adhatna a testvérület anyagi helyzetéről – bár a legtöbb esetben nem tudjuk, hogy az évente fizetendő összegeket pontosan mely években fizették.

130 A fontot 240, míg a schillinget 30 dénárral átszámolva. Ld. Kováts F.: Városi adózás i. m. 10–11.

131 KT Buch, fol. 7v–n kiderül, hogy Anna Holtzerin végrendelete nyomán (1487. PT, fol. 208r–v, nr. 439.) Mert Gailsam vásárolta 50 guldenért. A végrendelethől azonban kiderül, hogy Holtzerin eredetileg a somorjai Wolfgang Vostochot, a *vetterét* bízta meg ezzel, aki a céh egyik javadalmasa volt. Korábban ebben a dűlőben stomfai Neilt Márton plébános is hagyott egy szőlőt a testvérületre (1462. PT, fol. 104v–105v, nr. 202.), így könnyen elképzelhető, hogy a fenti vásárlás egy szomszédos szőlőt jelentett, amellyel a plébános általi adományszőlő területét megnövelték.

132 Az egyik, az előbb említett Neilt Márton végrendeleti adománya (1462), míg a másik a szintén fent említett Anna Holtzerinhez köthető, bár erről a végrendeletében nem esik szó, ám a társulat könyvében őt említik. Ld. KT Buch, fol. 13r: „Item fraw Anna Holczerin hat dy phründ gepessert mit 1 gulden irer sel vnd alle den iren sel zu hail vnd vmb dýselben gulden hat man gekauft den weingarten in der Tunawleiten.”

133 E. Jankovičová–V. Jankovič: i. m. 260. Az 1420-as évek javadalomleltárai szerint a három kápláni javadalom mindegyike egy-egy szőlőt bírt: *Hespenpaw*n (KT Register, fol. 12v), *Chienolts-*

ba került még egy Küpferl (*Kupherl*) elnevezésű szőlő Felső-Poschaiton,¹³⁴ valamint egy Dévényben (Holczhey néven),¹³⁵ illetve Hans Zedel felesége révén hozzájutottak egy récsesi Turgartel elnevezésű, valamint Jorig Ledrer 1492-es végrendelete révén örökmise alapítása miatt egy Praun, illetve egy Hohenau (*Hoheney*) dűlőbeli szőlőhöz is.¹³⁶ Ezekről a 16. századi eleji forrásaink azonban hallgatnak. Ezek a szőlőadományok alapvetően a testvérület biztos anyagi hátterét erősítették, a legtöbbjüket minden meghatározott cél, illetve kötelezettség nélkül adományozták (5. ábra).

A testvérület kiadásai között a második legnagyobb tételt – értelemszerűen – a gyertyára, viaszra, illetve olajra kiadott összegek jelentik, mivel többek között biztosítani kellett az oltáriszentség előtti állandó világítást. A céhkönyv szerint másfél hússzék révén évente Szent Mihálykor, illetve farsangkor összesen kilenc fertály faggyú-„bevételhez” jutott a testvérület: 1439-ben Katherina Pokfussin – aki férjével együtt ott szerepel az 1433-as taglistán –, 1503-ban pedig Dorothea Pehemin hagyta a testvérületre az általa bírt hússzéket.¹³⁷ Ugyanakkor bizonyos fizetési kötelezettségek kifejezetten az Úr teste előtti mécseshez lettek rendelve,¹³⁸ és természetesen a végrendeleti adományok között is találunk az örökmécses fenntartására szánt adományokat (4. ábra).¹³⁹ Néha a polgármester vagy a tanácsurak rendelésére a város költségei között is találkozunk ilyen jelle-

graben (KT Register, fol. 11r), *Gorgergrunt* (KT Register, fol. 7r), mely utóbbit – az 1440-es években többször is céhmester (ld. I. melléklet) – Niclas List feleségének adományaként kerül említésre.

134 KT Buch, fol. 7v. Hans Sneider végrendeleti adományának bevételezése (1486. PT, fol. 213v–214v, nr. 433.), amelyet a szentség előtti lámpás fenntartására adományozott.

135 Szintén Neitl Márton végrendeleti adománya (1462).

136 KT Buch, fol. 7v. Ez utóbbi két végrendelet nincs benne a PT-ben és ez idáig másutt sincs nyoma.

137 KT Register, fol. 21v: „*Item dy ffunfft fleyschpangkch hin ab zw raitten von des Kygersauff haws hin ab und gegen dem zusamt hoff uber dient jarlich sechs viertaill unslyt auff Sand Michelstag oder faschangtag der zech gotzleychnam. Item dy ander fleyschpangk hat Taman Pechamyn gelegt in dy zech geben gotzleychnam halbs pangk vnd dy ander halb pangk in dy zech unsser lieben frawn vnd dint jarlich in dy zwo zech auff faschang vj fiertl unslytt...*” Mindkettő végrendeleti adomány: Katherina Gothard Pokfussin (1439. PT, fol. 32r–v, nr. 71.), illetve Thoman Pehem felesége (1503. PT, fol. 292r–v, nr. 635.) révén, ahogyan az utóbbit a KT Register is megnevezi. A második adomány kedvezményezettje egyrészt a Krisztus Teste Testvérület, másrészt a Miasszonyunk Céh.

138 KT Buch, fol. 7r. Például: „*Item Jorg Gescholl* [később Hainrich Lainbacher] *dient alle jar [...] von dem selbigen czwain gulden schol man ein lamppen vor gozleichnam in Sand Merten kirchen zu beleichten...*” vagy „*Item* [név nélkül] *dient aller jar von einer fleyschpanck siben viertal unslytt auff Sand Michelis tag vnd dauon auch zu beleichten vor gozleichnam ein lamppen.*” stb.

139 Érdekes módon a végrendeleti könyv ilyen rendelkezései mögött szőlő vagy hússzék áll: egy szőlő 1462-ben PT, fol. 104v–105v, nr. 202. (misére is), illetve 1486-ban PT, fol. 213v–214v, nr. 433.; egy hússzék 1439-ben PT, fol. 32r–v, nr. 71. (ld. korábban).

gű kiadásokkal. 1444/1445-ben¹⁴⁰ vagy 1448-ban¹⁴¹ például a város egy „keret”¹⁴² készítettett és hozzá viaszt és kanócot vásárolt, hogy az lámpásként a Szent Márton-templomban az Úr teste előtt világítson. A céhszámadásokból megtudhatjuk, hogy az oltáriszentség melletti lámpásban egész évben 178 fontnyi olaj égett el.¹⁴³ A különböző viaszadományokon, illetve a tagok által negyedévente felajánlandó egy gyertyán és a fentebb említett hússzékek révén rendelkezésükre álló faggyúmennyiségen túl, a számadások tanúsága szerint az adventi, illetve a húsvéti időkben még legalább 10-12 fontnyi viasz vásárlására volt szükség.¹⁴⁴ Természetesen a testvérület hatalmas viasz-, olaj- és gyertyaszükségleteit az előzőekben felsoroltakon túl az is indokolta, hogy többek között a „rátestált” örökmisék és az általa patronált oltárok szükségleteit is fedeznie kellett.

A testvérület szerepe a polgárok vallási életében

A Krisztus Teste Testvérületnek a város életében, illetve a polgárok gondolkodásában betöltött szerepének fokmérői lehetnek a végrendeleti adományok. A társulati szabályzatban arra vonatkozóan találunk előírásokat, hogy a tagok-

140 AMB, K9. (DF 277065), p. 54.: „Item auch an dem tag [1444. dec. 18.] haben wir kauft zu Sannd Merten kyrichen noch des purgermaister gescheft viij libra wax zum rad fur gotzleichnam per xxxij denar wiener von der Haslin facit j libra xvj denar wyner. Item vnd vmb dachad zum rad xij denar wiener. Item vnd von dem rad zumachen xxiiij denar wiener.” A karácsony előtti rendelkezéshez hasonló találunk Gyümölcsoltó Boldogasszony előestéjén [1445. márc. 24.] is, akkor a tanácsurak utasítására. AMB, K9. (DF 277065), p. 68. A nevezett polgármester Ludweig Königsfelder volt [Ortway T.: i. m. III. 391.], aki mind 1433-ban, mind 1445-ben a tagok között volt.

141 AMB, K13. (DF 277069), p. 97. „Item vnd hab kauft noch der herren gescheft xij phunt wax zum rad fur gotz leichnam zu Sand Merten per iiij groschen facit xj schilling vj denar. Item vmb ij phunt dacht per xiiij denar facit xj denar wiener. Item vmb essen vnd vmb trincken das man das rad gemacht hat xxxiiij denar.” Ebben az évben ismét Stephan List volt a polgármester, akinek a testvérület már korábban is köszönhetett viaszadományt a város terhére (ld. 92. j.).

142 A szövegekben említett *rad* feltehetően fából volt, mivel elkészítése nem került nagyon sokba. Talán a német művészettörténeti terminológiában *radleuchter*nek vagy *lichtkronen*nek nevezett lámpához hasonló – nyilván annál jóval kisebb – felfüggesztett világítást kell értenünk alatta. Lexikon der Kunst. Szerk. Harald Olbrich. I–VII. München, 1996. IV. 323.; *Adolf Reinle*: Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter. Eine Einführung. Darmstadt, 1988. 114–117.

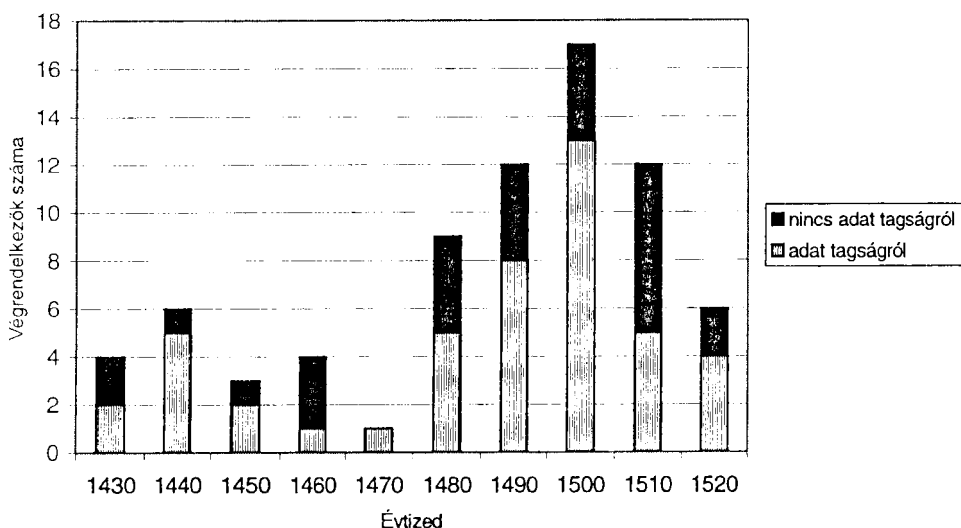
143 „... das gantz jar oll dar geben hatt zw dem sacrament zw beleichten etc. hat pracht in ainer sum j^e lxxviij libra öll das libra per xij denar pringt in gelt vij florin j schilling vj denar.” Számadás 1515/1516, p. 31. Az 1512-es számadásból pedig megtudjuk, hogy a Szent Márton-templombeli két lámpásban az év második felében 360 fontnyi olaj égett el. Számadás 1512, p. 12. Ez közel 100, illetve 200 kg-nyi olajat jelent. Ld. *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darbmértékek 1874-ig. Bp. 1991. 623.

144 „Item mer kauft in dý zech xij libra wagss, das praucht ist wardenn zw unsser frawen tag zw dem kharfrewtag vnd zw osterlicher zeytt...” (c. 6,4 kg) Számadás 1512, p. 8. „Item mer in dem aduent lassenn machen x libra wagss zw kertzen zw denn weynachten von dem libra iiij denar...” (c. 5,6 kg) Számadás 1515/1516, p. 29. Ebben az évben még ezenfelül összesen 21 font (c. 11,8 kg) viaszvásárlást említenek. Számadás 1515/1516, p. 21., p. 22., p. 25.

nak milyen adományokkal kellett tagságukat „megszolgálniuk”. A negyedévente fizetendő tagdíj és a beadandó gyertya mellett ezzel kapcsolatban még az alábbiakról rendelkeztek: „*azt is előírjuk, hogy aki a testvérületből az adakozáshoz elég tehetős, az felajánlásként hozzon az itteni három káplánnak bort, kenyeret és húst lehetősége szerint, amit ő maga akar, ám tegye mindezt önként és anélkül, hogy erre bárki kényszerítene, csakis saját jószántából.*”¹⁴⁵ Ezenfelül minden további adomány – így a végrendeleti hagyatékok – természetesen szintén a tagok belátása szerint történt. Ennek kapcsán a végrendeleteket és a fennmaradt taglistákat együttesen vizsgálva elmondhatjuk például, hogy a testvérület tehetősebb tagjai között voltak olyanok, akik jelentős végrendeleti adományaik ellenére, saját testvérületükről – legalábbis végrendeletükben – nem gondoskodtak.¹⁴⁶ Ugyanakkor a társulat presztízse a „kívülálló” polgárok végrendeleti adományait is vonzotta (2. ábra).

2. ábra

A Krisztus Teste Testvérületnek tett végrendeleti adományok
a társulati tagság fényében

145 „Wir haben auch daz gesetzt wer czu opffer well tragen aus der pruderschafft, der sol den drein kapplann dew da sind der pruder zeopffer tragen wein vnd prat und fleisch nach sein vermugen was er wil ungenot vnd unbewungen vnd ungeuardert von nyemants nichts, er sey dann ayns gutes wil.” KT Register, fol. 2r.

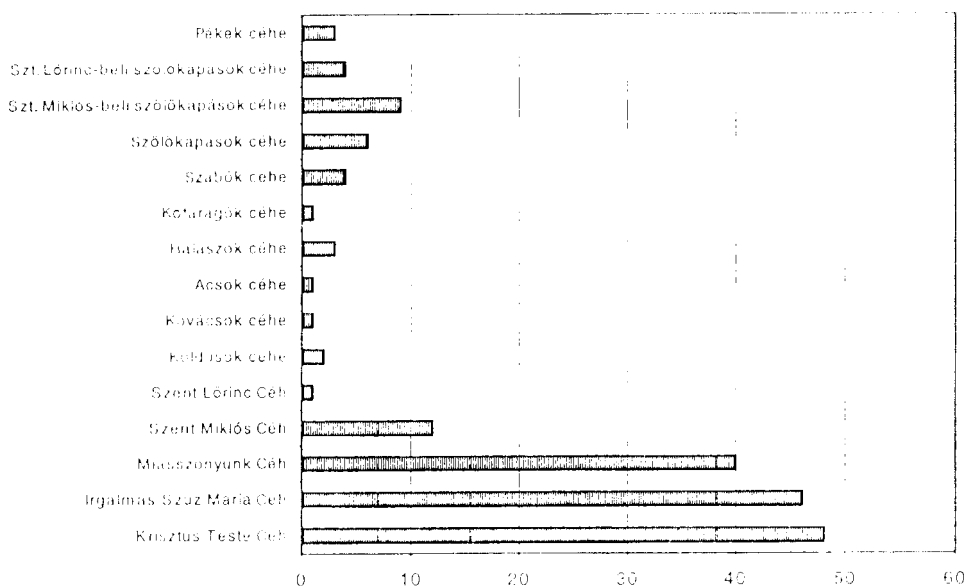
146 A teljesség igénye nélkül például: Bartholme Scharrach (1453) – PT, fol. 69v–70r (nr. 146.), Niklas Gutgesell (1436) – PT, fol. 20v–21r (nr. 40.), Niklas Flins [aki pedig még céhmester is volt] (1467) AMB, nr. 3529. (DF 242799), Liebhart Egkenfelder (1455) – PT, fol. 90r–93v (nr. 183.) stb.

A külső adományozók nagy része szintén a patríciusrétegből került ki, összhangban a testvérület elitjellegével. Az 1529-ig a testvérületet végrendeleti adománnyal ellátók (48 fő) több mint fele (26 fő) városi tanácsos – adott esetben polgármester, városhíró –, illetve annak felesége/özvegye volt, ám rajtuk kívül többen is a vagyonosabb réteghez tartoztak.¹⁴⁷

A végrendeletekben előforduló valamennyi céh közül – legalábbis a 15. században¹⁴⁸ – a Krisztus Teste Testvérület részesült a legtöbb adományban, a támogatottság mértékét tekintve egyedül a Mária Konfraternitások voltak még hasonlóan népszerűek a végrendelező polgárok körében (3. ábra).

3. ábra

Végrendeleti adományok a pozsonyi céheknek 1410–1490

Mint láthattuk, az első jelentősebb végrendeleti adományban a testvérület két tehetős polgár, Jans Poll és a Ventur család tagjai által részesült, és ezek az adományok meghatározott célokat (ld. a Szent Márton-templombeli Krisztus Teste-„oltár”, illetve a főutcán lévő önálló kápolna gyarapítását) szolgálták. A

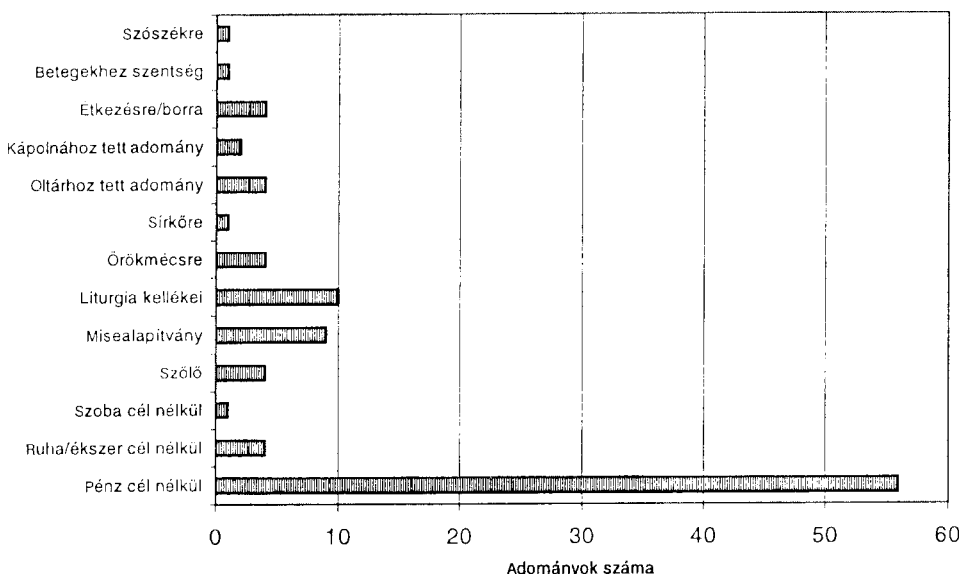
147 Például Katherina Gothard Pokfussin (1439) – PT, fol. 32r–32v (nr. 71.), Hans Sneider von Judenhof (1487) – PT, fol. 213v–214v (nr. 452.), az Aigner család tagjai: Ulrich (1495) és Hans (1495) – PT, fol. 245v–246v (nr. 521.) és fol. 249v–250v (nr. 527.), illetve a fiatalabb Jacob Aigner (1516) – PT, fol. 360v–363r (nr. 755.).

148 A 16. század elején gyakoribbá válik, hogy egy végrendelező számos céhnek tesz egyenértékű adományt és további céhek is megjelennek a palettán. Ennek részletesebb elemzése további kutatásaink témája.

későbbiekben ugyanakkor kifejezetten a kápolnára szánt végrendeleti adománnyal a közel kilencszáz végrendeletben csupán egyetlen esetben találkozhatunk.¹⁴⁹ Ha az adományok megoszlását vizsgáljuk, szembetűnő, hogy a legtöbb esetben pénzádománnyal találkozunk (4. ábra), méghozzá minden további meghatározás nélkül.

4. ábra

A Krisztus Teste Testvérület számára tett adományok megoszlása 1400–1529

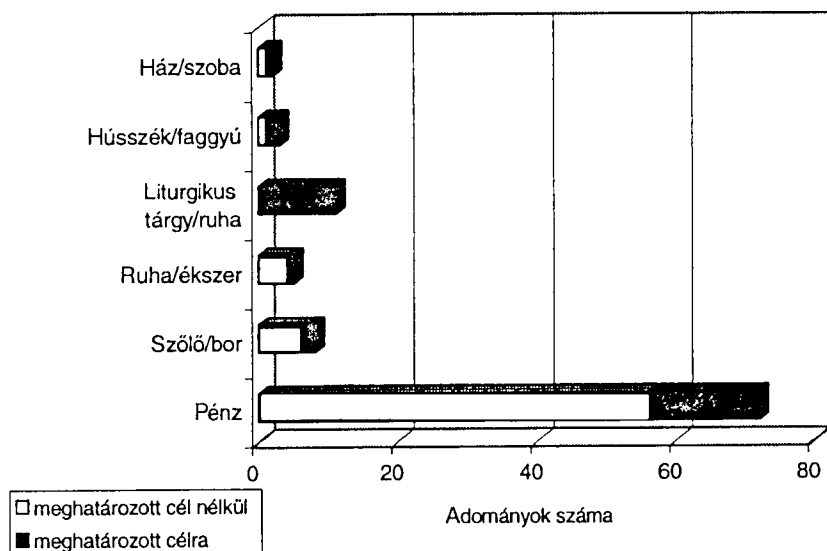

Általában is elmondható, hogy a liturgia kellékeit (miseruhákat, kelyheket, misekancsókat, misekönyveket) leszámítva,¹⁵⁰ a végrendeleti hagyatékok legnagyobb része nem a végrendeletkezők által meghatározott célokat szolgálta, hanem azok „befektetése” és felhasználása a testvérületre volt bízva (5. ábra). Természetesen akadtak olyan polgárok, akik előírták, hogy adományukért valamilyen misét (a lelki üdvükért, örökmiséért, halotti misét) mondjanak, vagy ahogyan az

149 1480 Stephan von See végrendeletében a testvérületre és külön a kápolnára egy-egy guldent hagyott. PT, fol. 182r–v (nr. 371.).

150 Ezek között is akadt, amikor a végrendeletkező az adományozott tárgy pontos használatát is megszabta, mint például 1502-ben Hans Bibberger (PT, fol. 284v–285v, nr. 613.), aki az általa adott két aranyozott kupát a húsvéti szertartás idejére rendelte: „Item zu der czech gotsleychnam schaff ich zwen vergolt kopff dy sol man anders nit nutzen vnd geprauchten dann all jare zu den osterlichen zeitten, so man mit dem werden fronleychnam gotes dy menschen speise das man doraus trincken gab.” Általában a pozsonyi polgárok végrendeletileg adományozott kegytárgyai kapcsán ld. Szende K.: i. m. 196–201.

5. ábra

A Krisztus Teste Testvérület számára tett adományok jellege
1400–1529

előzőekben leírtuk, azzal az örökmécses égetéséhez az olajutánpótlást biztosították.

Ugyanakkor akadt egy-két „különlegesebb” rendelkezés is. A *viaticum* betegekhez és haldoklókhöz vitelének módjával kapcsolatban Niclas Lachutel hagyatékáról már ejtettünk szót. 1462-ben Andre Weinbacher városi tanácsos végrendeletében sem egy szokványos rendelkezésről olvashatunk. Eszerint egy külön szószéket (*kanczell*) kellett építeni a társulatnak a Szent Márton-templomban, erre a célra nyolcvan aranyforintot hagyott és előírta, hogy ha ennyi nem lenne elég, akkor a felesége még húsz aranyforintot adhat erre a célra.¹⁵¹

A pénzadományok összegét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb esetben 1-2 forintnyi összegről szólt a végrendelet (3. táblázat).

3. táblázat

A pénzadományok összege

Pénzösszeg forintban	1 alatt	1	2	3/4	5/7	10	10 felett	50 felett
Esetek száma	2	24	13	4	7	6	2	5

¹⁵¹ „Item damach schaff ich lxxx guldein zu ainem kanczell zu gotsleichnams zu Sannd Merten kirchen. Ob das aber mer stüend, so sol das alls dy lxxx guldein vnd dy merung ausrichten dy vermelt mein hausfraw Dorothe vnd dy merung sten bei xx guldein vnd nicht mer.” PT, fol. 107r (nr. 207.).

Ugyanakkor az ingatlanadomány (ház, szőlő, fürdő,¹⁵² illetve hússzék) a vizsgált végrendeletekben mennyiségileg nem számottevő. Az 1470-es évekbeli korlátozások nyilvánvalóan befolyásolták ezt,¹⁵³ bár a végrendeleti adományok száma egyébként is majd csak ezt az időszakot követően nő meg számottevően: 1475 előtt 18, míg utána 57 végrendeleti adományt tettek a Krisztus Teste Testvérület javára.

A vizsgált időszakban a végrendeletileg adományozott liturgikus tárgyak között találunk hat miseruhát (öt teljes öltözetet, egy pallát), két kelyhet, négy misekancsót/kupát, két könyvet (egy missálét és egy zsolozsmáskönyvet az egyik oltárhoz), valamint egy ereklyét. A három kápláni javadalom,¹⁵⁴ valamint a kápolnajakavadalom és az egyik Szent Márton-templombeli oltár fennmaradt leltárai¹⁵⁵ ugyanakkor egy – kegytárgyakban és miseruhákban – igen gazdag testvérület képét vetítik elénk. Minden kápláni javadalom legalább két díszes miseruhával, a misetartás összes kellékével (kehely, paténa, misekancsók, ostyatartó), keresztekkel, misekönyvvvel és (esztergomi ordó szerinti) breviáriummal rendelkezett, ugyanakkor a kápolna kegytárgyai között több ereklyét is megemlítettek.¹⁵⁶

152 Niclas Lachuetel végrendeletileg a Vödrici kapu melletti nagyfürdőt örökmise fejében a testvérületre hagyta. „...dy grossen padstuben bey wedriczer tor in der stat Prespurge gelegen [...] in dy erwirdig lobleich pruederschaft gozleichnambs zech doch also daz dy selbig pruederschaft dauon stift ainen ewigen jartag mit funf gulden gels...” PA, fol. 308, kiadva A. Ziegler: i. m. 288.

153 A városhatóság előírta, hogy a polgárság az egyházra – egyházi javadalmakra – adóköteles ingatlanokat nem testálhat. Ld. Kováts F.: Preßburger Grundbuchführung i. m. 73–77.; Kováts Ferenc: Egyház és városgazdaság a középkorban. Szeged, 1934. 12.

154 A testvérület szabályzata szerint a három káplán – a céhmesterhez hasonlóan – évente köteles volt a javadalmának kincs- és pénzkészletét a céhmesternek és négy kirendelt tagnak előmutatni. „Auch haben wir auf gesatz mit gemainem rat, daz die drei kapplan in unserer pruderschaft alle jar die chlainat vnd die tzins dew tzu irem phrund gehörend unseren tzechmaister vnd den virm die von der tzech daritzu sind gesetzt tzaigen vnd weisen schullen.” KT Register, fol. 3r. A három kápláni javadalomnak mindkét társulati regiszterben fennmaradt egy-egy ilyen leltára, melyek közül az első az 1420-as évek, míg az utóbbi az 1445 utáni időszak állapotát tükrözi. A regiszter írója által egyes számúnak nevezett kápláni javadalomra ld.: KT Register, fol. 7r–9r, illetve KT Buch, fol. 15r–v. A kettes számúra ld.: KT Register, fol. 10r–11r, illetve KT Buch, fol. 11r. Míg a hármas számúra ld.: KT Register, fol. 11v–12v, illetve KT Buch, fol. 13r–v.

155 A KT Buch, fol. 6r olvasható *Vermercht dy klainatt gehoren zu gotsleichnumbs pruderschaft* feltehetően a kápolna kegytárgyainak leltárát jelenti. Ld. pl. Ortway T.: i. m. II/4. 245. 1. j.; Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 156.; D. Buran: i. m. 806–807. Ugyanott a fol. 14r–n egyértelműen a Szent Márton-templombeli Szűz Mária, Szent Anna, Szent István és Oswald királyok és Szent Erazmus mártír oltárának kegytárgyait veszi leltárba, majd ezt követően találjuk a – szakirodalomban sokat idézett – könyvlistát, amely ugyanezen oltárjavadalomhoz tartozó könyveket sorolja fel. Ortway T.: i. m. II/4. 362. 1. j. (NB. az általa közölt jegyzékből hét tétel hiányzik).

156 Például egy aranyozott ezüstkereszt, amely feltehetően Szent András keresztjének egy darabját tartalmazta, illetve egy aranyozott ezüstmonstrancia angyali üdvözléssel, amelyben szintén egy ereklye volt. KT Buch, fol. 6r. Elképzelhető, hogy a harmadik kápláni javadalom tartozékai között említett aranyozott ezüst kő egy fekete bársonyzacskóban is valamiféle ereklyét takar. KT Register, fol. 12r: „Item wir haben auch der pruderschaft geben ain vergolcz silbern kieslen in eynem swarczen samen peytel...”

Ila a javadalmasházak leltárba vett berendezési tárgyait vizsgáljuk,¹⁵⁷ szembevetendő, hogy az elengedhetetlen tárgyakon (hevederágy, matrac, láda, asztal, párnák, kancsók, tálak, kendők) kívül minden egyéb a szőlőművelés kelléke (borprés, mustosdézsák, hordók, kapák stb.). Érdekesség, hogy az egyik káplán javadalmának tartozékai között még egy táblás játékot is találunk.¹⁵⁸

Mivel a testvérületet támogató polgárok végrendeleteiben általában pénzádományról olvashatunk, a testvérület tevékenységéhez kapcsolódó tárgyi világ-ra javarészt ezek a leltárak vetnek némi fényt.

Zárszó

Az előzőekben láthattuk, hogy a Krisztus Teste Testvérület presztízse és tevékenysége révén milyen fontos szerepet töltött be a középkori pozsonyi polgárok életében. A város topográfiájában szintén központi helyet foglalt el, a város vallási életének csaknem minden színterén – a legtöbb egyházi intézményben – jelen volt. Népszerűsége egyrésztől nyilvánvalóan összefüggésben állt az oltáriszentség önálló tiszteletének még a 15. században is viszonylag újnak – illetve divatosnak – számító vallási áramlatával,¹⁵⁹ mely szerte Európában a Krisztus Teste Testvérületek alapításának hátterében meghúzódott. A létrejött társulatok azonban nem ugyanazt a szerepet töltötték be minden közösség életében. Firenzében például a 14. században három Krisztus Teste Testvérület is alakult, de a városban az 1240–1499 között létező több mint 160 vallásos céh között nem számítottak kiemelkedő jelentőségűeknek.¹⁶⁰ Yorkban ugyanakkor a legnagyobb és legbefolyásosabb testvérületek közé tartozott, ahol a hivatalviselők szintén igen nagy számban képviseltették magukat,¹⁶¹ ám a yorki céhmesterek nem a világi tisztviselők, hanem a város különböző templomainak káplánjai és rektorai közül kerültek ki.¹⁶² Bécsben a *Gottleichnambruderschaft* közkedveltsége talán

157 Erre vonatkozóan csak az egyes és a kettes kápláni javadalom leltárai nyújtanak információt, és azok közül is a későbbiek (az 1445 körüliek) a gazdagabbak. KT Buch, fol. 11r, illetve fol. 15v.

158 „Item ein pret spil.” KT Buch, fol. 15v.

159 A *Sermones Dominicales* 15. századi prédikációgyűjteményét vizsgálva Gecser Ottó például arra a következtetésre jutott, hogy az úrnapi prédikációk még ebben az időszakban is az ünnep népszerűsítését szolgálták. Gecser Ottó: *Preaching the Eucharist: Sermons for Maundy Thursday and Corpus Christi in the Fifteenth-Century Hungarian Sermon Collection ‘Sermones Dominicales’*. Kézirat. Bp. 2000. 51. Az eucharisztia kultuszának egyre változatosabb művészettörténeti „lecsapódásai” ugyanakkor annak népszerűségét jelzik. Sallay Dóra: *The Eucharistic Man of Sorrows: Evolution, Function and Interpretation*. Kézirat. Bp. 1999.

160 John Henderson: *Piety and Charity in Late Medieval Florence*. Oxford, 1994. ff., illetve a létrejöttükre 452.

161 David J. F. Crouch: *Piety, Fraternity and Power. Religious Gilds in Late Medieval Yorkshire. 1389–1547*. York, 2000. 118.

162 D. J. F. Crouch: i. m. 265–268.

éppen abban fogható meg, hogy az ottani társulat a társadalom meglehetősen széles rétegét képviselte.¹⁶³

Pozsonyban a káptalan esetleges alapításkori szerepét követően úgy tűnik, hogy a Krisztus Teste Testvérületet már a 14. század utolsó harmadában az akkori társadalmi-gazdasági elit tagjai karolták fel. A kor vallási áramlatával összhangban lévő alapításán és az ebből fakadó központi szerepén túl az a tény, hogy a város vezető (illetve előkelő) rétege képviseltette magát a testvérületben, nem annyira vallási, mint inkább társadalmi szempontból növelte népszerűségét. Ehhez feltehetően hozzájárult az is, hogy sok esetben a káptalan tagjai kapták a kápláni vagy az oltárjavadalmakat. Ugyanakkor a Szent Márton-templomban elfoglalt helyzete révén (amelynek környékén javadalmasházai is koncentráálódtak), feltehetően az uralkodó (vár) és a polgárok (város) felé egyaránt reprezentált.¹⁶⁴ Eme kitüntetett szerepe révén a polgárok azon túl, hogy túlvilági hasznot reméltek a tagságtól vagy a testvérület – adott esetben végrendeleti – támogatásától, jellegéből adódóan az evilági kapcsolatépítés eszköznek is tekinthették azt. A közösségi és vallási élet templomon kívüli színteréül a város többi vallási testvérülete is szolgálhatott, amelyek támogatása ugyanúgy alkalmas volt a polgárok túlvilági lelki üdvének biztosítására. Úgy tűnik azonban, hogy a Krisztus Teste Testvérület olyan szerepet töltött be a város késő középkori életében, amely mindezeken túlmutatva az érintett városi polgárok társadalmi kapcsolati hálózatának erősítésében is komoly szerepet játszhatott.

163 Wien. Geschichte einer Stadt. Band I: Von den Anfängen bis zur Ersten Wiener Türkenbelagerung (1529). Szerk. Peter Csendes-Ferdinand Opll. Wien, 2001. 229.

164 Visegrádon a ferences kolostor földrajzi helyzete révén – persze más okokból – hasonló szerepet töltött be a királyi vár és a város között. *Laszlovszky József*: Királyi palota, ferences kolostor és városi település. (Gondolatok a késő középkori Visegrád településfejlődéséről). In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Bp. 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia, XIII.) 69.

1. melléklet

A pozsonyi Krisztus Teste Testvérület céhmesterei 1424–1531 között¹⁶⁵

ÉV	SZEMÉLY	AMB	MOL
1424	Michel	E. L. 3., fol. 3v	DF 277990
1425	Michel	listiny nr. 983	DF 239458
1425 után	Michel Grasel	E. L. 3., fol. 10r	DF 277990
1426	Michel der Gresel	E. L. 3., fol. 116r	C1340 tekercs
hiányzó évek			
1430	Michel Gräsel	listiny nr. 1130	DF 239525
hiányzó évek			
1437	Niclas Flins	E. L. 3., fol. 12v	DF 277990
hiányzó évek			
1443	Niclas List	3. a 1., fol. 11r	DF 277806
hiányzó év			
1445	Niclas List	E. L. 3., fol. 18r 3. a 1., fol. 7r és fol. 15r	DF 277990 DF 277806
1446	Niclas List	listiny nr. 2105	DF 239883
1447	Niclas List	E. L. 3., fol. 18r 3. a 1., fol. 9r	DF 277990 DF 277806
hiányzó évek			
1466	Hans Potenperger	listiny nr. 3505	DF 240520
hiányzó évek			
1474	Hainrich Lainbacher	listiny nr. 3691	DF 240597
1475	Hainrich Lainbacher	listiny nr. 3706 3. a 1., fol. 15r listiny nr. 3712	DF 240608 DF 277806 DF 240613
1476	Niclas List	3. a 1., fol. 5r	DF 277806
hiányzó évek			
1481	Hainrich Lainbacher	3. a 1., fol. 15r	DF 277806
hiányzó évek			
1485 előtt	Hainrich Lang	4. n 1. (PT), fol. 206v	DF 277056
1485	Georg Schaurperger	3. a 1., fol. 8r	DF 277806
1486	Georg Schaurperger	listiny nr. 3845	DF 240680
hiányzó évek			
1501	Hans Lachenperger	3. a 1., fol. 14r és fol. 15r	DF 277806
hiányzó évek			
1504	Hans Lachenberger	4. n 1. (PT), fol. 297r–v E. L. 3., fol. 16v	DF 277056 DF 277990

¹⁶⁵ Azokból az évekből, amelyekből jelenlegi ismereteink szerint adat van a céhmester személyére.

ÉV	SZEMÉLY	AMB	MOL
hiányzó évek			
1512	Wolfgang Dorner	listiny nr. 4497, fol. 1r	DF 243375
hiányzó év			
1514	Jacob Korbler	E. L. 3., fol. 17r	DF 277990
1515	Stefan Hueter	listiny nr. 4603, fol. 1r	DF 243423
1516	Stefan Hueter	listiny nr. 4603, fol. 1r	DF 243423
hiányzó évek			
1519	Jacob Korbler	E. L. 3., fol. 18v	DF 277990
hiányzó évek			
1527	Michel Klee	E. L. 3., fol. 21r	DF 277990
1528	Michel Klee	E. L. 3., fol. 24r	C1340 tekercs
1528	Hans Paier	E. L. 3., fol. 25v	C1340 tekercs
hiányzó évek			
1531	Cristof Ulrigner	E. L. 3., fol. 20v	DF 277990

2. melléklet

**A pozsonyi Krisztus Teste Testvérület káplánjai,
oltár- és kápolnajavadalmasai 1400–1526 között¹⁶⁶**

SZEMÉLY	ÉV	AMB	MOL
Stephan Schweinbart rector capelle (Krisztus Teste-kápolna)	1396	listiny nr. 600	DF 241386
Stephan korherr, caplan, phrundner (Krisztus Teste-kápolna)	1404	listiny nr. 723	DF 239263
Hans der Slosser caplan, phrundner (2. kápláni javadalom) / (3. kápláni javadalom)	1420-as, 1425-ig	E. L. 3., fol. 10r listiny nr. 983	DF 277990 DF 239458
Laurentz Newmaister von Tyrna caplan (1. kápláni javadalom)	1420-as, 1426, 1427	E. L. 3., fol. 7r és 116r	DF 277990
Cunrad rector capelle, vermesser, caplan (Krisztus Teste-kápolna)	1423, 1428, 1434, 1439	listiny nr. 864 4. n 1. (PT), fol. 15v listiny nr. 967 4.l.3. (Satzbuch), fol. 12r	DF 239491 DF 277056 DF 239455
Hans Aspner phrundner/Johannes dictus Aspner canonicus (2. kápláni javadalom)	1425-től (1446-ben már halott)	E. L. 3., fol. 10v listiny nr. 983 listiny nr. 2133 3. a 1., fol. 13r	DF 277990 DF 239458 DF 239897 DF 277806
Symon korherr, phrundner (3. kápláni javadalom)	1426 körül	E. L. 3., fol. 11v	DF 277990
Nicolas Poherlitz	1427 előtt	E. L. 3., fol. 10r és 231v	DF 277990
Hans Kiczmagen phrundner, caplan, rector altaris (1. kápláni javadalom)	1427, 1430, 1438, 1439, 1445	E. L. 3., fol. 7r és 132r listiny nr. 2042 listiny nr. 1130 4.l.3. (Satzbuch), fol. 129v	DF 277990 DF 239863 DF 239525 DL 38714
Oswalt caplan (3. kápláni javadalom)	1439	E. L. 3., fol. 11v és 12r 4.l.2. (Grundbuch), fol. 90r	DF 277990
Thaman von Levoca* (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár) ¹⁶⁷	1440–1467		DL 104709
her Niclas (Krisztus Teste-kápolna)	1443	3. a 1., fol. 11r	DF 277806

¹⁶⁶ A csillaggal jelölt nevekre ld. *Köblös J.*: i. m. 279.

¹⁶⁷ Lőcsei Tamásra vonatkozóan Köblös az alábbi okleveleket említi még: DF 225602.; DF 227235.; DF 225714.; DF 226551.; DF 227233.; DF 226027.; DF 226164.; DF 225863.; DF 225864.

SZEMÉLY	ÉV	AMB	MOL
Jorg von Pirhenhorst caplan (1. kápláni javadalom)	1445	3. a 1., fol. 15r-v	DF 277806
Wolfgang rector (3. kápláni javadalom)	1445 után	3. a 1., fol. 13r	DF 277806
her Wenczla (Szt. Márton-plébánia Szűz Mária-, Anna-, Szt. István-, Oswald- és Erazmus-oltár)	1446	listiny nr. 2105	DF 239883
Michel Halffel phrundner (2. kápláni javadalom)	1446	3. a 1., fol. 11r	DF 277806
Michel Tullner von Neusidel (3. kápláni javadalom)	1446 után	3. a 1., fol. 13v	DF 277806
Paul caplan und verwesser / Paulus rector capelle / Paul Grad de Zakolcza (Krisztus Teste-kápolna)	1454, 1460, 1465, 1474 előtt	4. n 1. (PT), fol. 76r, 121r, és 124v listiny nr. 3691	DF 277056 DF 240597
her Peter (Szt. Lőrinc-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1458	4. n 1. (PT), fol. 97r	DF 277056
her Cristoff caplan (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár?)	1468	4. n 1. (PT), fol. 149r	DF 277056
Michaelis Helspel rector altaris* (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1470	Káptalan XXVIII–5–25	DF 227246
Johannes Pulka Marhar caplan (2. kápláni javadalom)	1472	3. a 1., fol. 11r	DF 277806
Thomas natus Nicolaus Polon de Posenio rector capelle (Krisztus Teste-kápolna)	1474	listiny nr. 3691	DF 240597
Niklas von Zemph (3. kápláni javadalom)	1475 előtt	3. a 1., fol. 13r	DF 277806
Georg Sesler (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1475 előtt	listiny nr. 3706	DF 240608
Hanns von Teinpeck verweser / Johannes filius Nicolaus Teinpeckh de Teben rector altaris (1. kápláni javadalom) / (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1475	listiny nr. 3706 listiny nr. 3707 3. a 1., fol. 15r	DF 240608 DF 240609 DF 277806

SZEMÉLY	ÉV	AMB	MOL
Alexius Öder filius Johannis Öder von Ansee / Alex Oder / Alexius phrundner (3. kápláni javadalom)	1475, 1480, 1483	listiny nr. 3712–3713 listiny nr. 3825 E. L. 3., fol. 50r	DF 240613/14 DF 242944 DF 277990
Pangrac Pruenschinkch rector altaris (Szt. Lőrinc-plébánia Ker. Szt. János-oltár)	1480 előtt	listiny nr. 3788	DF 240640
Wolfgang Chreusboder der Langenleubs rector altaris (Szt. Lőrinc-plébánia Ker. Szt. János-oltár)	1480	listiny nr. 3788	DF 240640
Gregor Staindl caplan (1. kápláni javadalom)	1481, 1493	3. a 1., fol. 15r 4. n 1. (PT), fol. 235v	DF 277806 DF 277056
Wolfgang Vostoch von Sandmarein (23. kápláni javadalom)	1482	4. n 1. (PT), fol. 208r–v	DF 277056
Caspar Geyr capellanus zeche / Gaspar sun des Augustin Geyer* (1. kápláni javalom) ¹⁶⁸	1481?, 1498, 1501, 1504, 1515/1516	3. a 1., fol. 15r listiny nr. 4603, fol. 24 4. n 1. (PT), fol. 324r	DF 277806 DF 243423 DF 277056
Georg prepositus ¹⁶⁹ [ld. Schomberg György]* (Szt. Márton- plébánia Szűz Mária-, Anna-, Szt. István-, Oswald- és Erazmus-oltár)	1486 előtt	listiny nr. 3845	DF 240680
Martinus de Krempneczia (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1485	Káptalan, nr. 258 (<i>Ortvay T.</i> : i. m. III., 269.)	
Hans Rauch rector altaris (Szt. Márton-plébánia Szűz Mária-, Anna-, Szt. István-, Oswald- és Erazmus-oltár)	1486	listiny nr. 3845	DF 240680
herr Mert kaplan / Martinus rector altaris* (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1490, 1498	listiny nr. 3917 Káptalan XXVIII–6–26	DF 240714 DF 227292

168 Geyer Ágoston fia Gáspárhoz Köblös az alábbi okleveleket említi még: DF 226022.; DF 227293.; DF 254578.; DL 105069.; DF 228410.; DF 227647.

169 Az idézett oklevél csak a keresztnévet említi, de nagy valószínűséggel Schomberg György prépostról van szó. Az új oltárjavadalmas kijelölése 1486. okt. 1-jén kelt, Schomberg György pedig 1486. szept. 30-án halt meg. Ld. *Köblös J.*: i. m. 469.

SZEMÉLY	ÉV	AMB	MOL
Laurentius Mischinger beneficius (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1498 előtt	4. n 1. (PT), fol. 268r	DF 277056
Wernhardin Römer beneficiat (2. kápláni javadalom)	1501, 1502	3. a 1., fol. 11r 4. n 1. (PT), fol. 286r	DF 277806 DF 277056
Nicolaus prepositus (ld. Sámkfalvi Zele Miklós)* (Szt. Márton-plébánia Szűz Mária-, Anna-, Szt. István-, Oswald- és Erazmus-oltár)	1501, 1510	3. a 1., fol. 14r listiny nr. 4413	DF 277806 DF 241059
Wolfgang Schäffer/Schäffler/Schöffler caplan und beneficiat (Szt. Lőrinc-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1503, 1504, 1506, 1507, 1508, 1509, 1510	4. n 1. (PT), fol. 291r, 304r, 316r, 319r, 321r és 323r listiny nr. 4395	DF 277056 DF 243309
Egidius Hörl/Hoerl beneficiat capelle (Krisztus Teste-kápolna)	1510	4. n 1. (PT), fol. 333r és 334r	DF 277056
Augustin Engersdorffer beneficiat und phruend herr in zech und kapellen* (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1509, 1510, 1517, 1521	4. n 1. (PT), fol. 323v, 333r, 375v Káptalan, magán P-I-2	DF 277056 DF 228280
Johannis Schyczel rector altaris* (Szt. Márton-plébánia Szűz Mária-, Anna-, Szt. István-, Oswald- és Erazmus-oltár)	1521-ig	Káptalan, magán P-I-2	DF 228280
Johann Bāyer pfarrer zu Schtampf ? ¹⁷⁰	1526	listiny nr. 4931	DF 241312
Thomas Pachmayer de Posonio (Szt. Márton-plébánia Krisztus Teste-oltár)	1526	Káptalan, nr. 263 (<i>Ortvay T.</i> : i. m. III., 292.)	

170 Az említett oklevélből csak annyi derül ki, hogy Mária királynő javaslatot tett a Krisztus Teste Testvérület javadalmába (konkrétabb megjelölés nélkül) történő kinevezésére. Ez idáig más forrásban nem talákoztunk vele, így kérdőjelesen soroltuk a javadalmasok közé.

JUDIT MAJROSSY

THE ROLE OF THE CORPUS CHRISTI CONFRATERNITY IN THE LIFE OF
THE CITIZENS OF LATE MEDIEVAL BRATISLAVA

The surviving sources in relation to the Corpus Christi confraternity, its rule(s), registers, inventories, accounts and membership lists as well as the relevant notes in the town books and accounts were considered and reconsidered together with a strong emphasis on the pious orders and donations of the burghers in their last wills to analyse the religious, social, and economic role of the confraternity in the life of late medieval Bratislava (Pozsony/Pressburg). As far as the sources allowed, besides the elite character of the brotherhood in the town in general, this study also examined how and in which ways it was present in almost all main ecclesiastical institutions, parishes and monasteries of the town. Though the confraternity resided in Saint Martin parish church, through its chapel and altars it was present throughout the whole city. The confraternity's religious place during the fifteenth and early sixteenth century was investigated through the last will donations, while its economic significance was defined in the period by analysing the accounts. These town and confraternity accounts allowed providing some hints about the Corpus Christi feast and procession as well, together with a hypothetical route of procession within the town. Finally, according to the present state of research, in the mirror of the surviving charters, some reconstructed lists were presented in the appendix on the confraternity masters, confraternity chaplains, and those altar priests who served at the altars patronised by the brotherhood.

SZENDE KATALIN

Gyermekek, testvérek, házastársak

Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen
a középkori végrendeletek tükrében

A háttér és a keretek

„Jó nővérem, nem kívánok semmit kapni a javaidból, rendelkez velük tetszésed szerint.” A Sztrapkón élő Márk e szavait nővére, az eperjesi *honestia domina Margaretha Thicznerin* idézte végakarataiban annak indoklásául, miért nem hagyott bátyjára semmit ingó vagy ingatlan javaiból. Többi testvére közül nővérenek, Sophia Eylerinneknél hétköznapi köpenyét, egy közepes tányért, fél aranyforintnyi pénzt, kalapját, egy dunyhát és egy fátylat adott, míg jobbik fátyla másik nővérét, Osannát illette, többi fátylán és fehérneműin pedig a nővéreknek meg kellett osztozniuk. Mostohafivérének, Istvánnak, Orbán tímár fiának a dunyháját, egy nagypárnát, egy kispárnát és egy lepedőt hagyott, továbbá egy negyed vég vásznat, valamint egy háromnegyedes és egy negyedes ónkannát.¹ Férjéről és gyermekekről nem tett említést, készpénzvagyonnal nem rendelkezett. Kegyes hagyatékait bundájának, kapcsos kék köpenyének és két ruhájának eladásából kívánta fedezni, illetve azokat a pénzösszegeket adományozta tovább, amellyel neki is tartoztak. 17 forintot érő házának vételárából 7 forinttal még hátralékban volt; a ház majdani eladásából származó bevételt egyébként halotti misék (*requiem*) mondatására szánta. Ez volt egy 1511-ben elhunyt eperjesi özvegyasszony életének anyagi javakban kifejezhető mérlege.

A testamentum érzékelteti, hogy Margit asszony a testvéreinek szánt adományok kiválasztásában lehetőségei végső határáig elment, és hogy feltehetően vagyonosabb bátyja a testvéri szeretet és méltányosság jegyében járt el, amikor lemondott az őt megillető örökrészről. Az idézett rendelkezések kapcsán azon-

¹ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 229406 (1511. július 8.). Az eperjesi testamentumokra a továbbiakban DF számaik alapján hivatkozom. Az eperjesi városi levéltár jelzetei, valamint a testamentumok pontos keltezése visszakereshető a tanulmány végén függelékben közölt konkordanciajegyzékben, és ennek alapján *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged, 1931. forráskiadványának oldalszámait is azonosíthatók (vö. 8. j.). A város végrendelezési szokásaihoz lásd *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) 77–78.

ban több olyan kérdés is felmerül, amelyekre nem kapunk azonnali választ: Miért részletezte ilyen alaposan a testvéreinek szóló adományokat, beleértve a nem öröklő fivér kijelentését is? Miért éppen ezeket a javakat szánta fivérének és nővéreinek? Milyen következtetéseket vonhatunk le az örökösödési szokásokra vonatkozóan, ha nemcsak ezt az egy végrendeletet vesszük figyelembe, hanem valamennyit, ami a középkori Eperjesről fennmaradt? És végül: az eperjesi források alapján kialakuló kép hogyan viszonyul a más városok vizsgálata során tapasztalt jelenségekhez?

Eperjes eddigi kutatottsága alapján ideális helyszínnek tűnik egy ilyen irányú vizsgálat elvégzéséhez. A város viszonylag jó állapotban fennmaradt levéltárának középkori anyagát a fiatal Iványi Béla rendezte 1908 és 1912 között, és már azokban az években több rész tanulmányt publikált a frissen feltárt anyag alapján.² A teljes anyag kivonatos közlését 1931-ben jelentette meg Szegeden,³ de még azután is visszatért az eperjesi témákhoz, elsősorban a lakosság etnikai összetételének vizsgálatához.⁴ Eperjes társadalmáról már eddig is többen közöltek részletes elemzéseket. A város történetéről rendelkezésre áll egy 1965-ben szerkesztett kétkötetes monográfia⁵ és egy, a 15. századi adójegyzékek alapján készített társadalmi-statisztikai tanulmány.⁶

Iványi Béla, majd Ferdinand Uličný és Alžbeta Gácsová az egész városra kiterjedő, nagy léptékű képet vázoltak fel. Az eperjesi testamentumok, amelyek kevésbé átfogó, de a részletekre jobban kiterjedő mikroelemzésre adnak lehetőséget, szintén nem kerültek el a kutatás figyelmét: Iványi már 1909-ben közzétette a város ún. végrendeleti könyvét,⁷ amely az egyházi adományokat kivonatolta az egyedileg lejegyzett végrendeletekből, majd a levéltár állományának ismertetésekor minden egyes darabról regesztát, kivonatot vagy kivételesen teljes szövegű közlést jelentetett meg.⁸ A testamentumok egyes – elsősorban kultúr-, jog- és egyháztörténeti szempontból fontos – adatait számos résztanul-

2 Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város jegyzőkönyve 1424–1509. Történelmi Tár X(1909) 118–133., 161–184. (= Iványi B. 1909a); Uő: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből, Századok 43(1909). 218–231., 281–297. (= Iványi B. 1909b); Uő: Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században. Magyar Könyvszemle 19(1911) 132–146., 215–226., 301–318.

3 Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szegedi Füzetek I(1931) 85–97., 169–175., 263–274., ill. klny 1–33.; Uő: Das Deutschum der Stadt Eperies im Mittelalter, Südost-Forschungen 5(1940) 361–402.

4 Iványi Béla: A középkori Eperjes magyarsága. Szegedi Füzetek I(1934) 85–97., 169–175., 263–274., ill. klny 1–33.; Uő: Das Deutschum der Stadt Eperies im Mittelalter, Südost-Forschungen 5(1940) 361–402.

5 Dejiny Prešova I–II. Szerk. Imrich Sedlák. Košice, 1965. (A vonatkozó rész Ferdinand Uličný tollából: I. 58–107.)

6 Alžbeta Gácsová: Spoločenská štruktúra mestá Prešova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Historický časopis 18(1970) 347–378.

7 Iványi Béla: Eperjes város végrendeleti könyve, Történelmi Tár X(1909) 438–449. (= Iványi B. 1909c).

8 Iványi B. 1931. Sajnálatos módon a közlésben a kihagyásokat semmilyen formában nem jelölte. Ezt témánk szempontjából különösen fontos szem előtt tartani, mert a közlésből több esetben érthetetlen következtetéssel éppen a családon belüli adományok tételei maradtak ki. Ezért a teljességre törekvő feldolgozásnál feltétlenül kézbe kell venni az eredeti szövegeket is.

mányában hasznosította. A jelen sorok szerzője a soproni és pozsonyi végrendeleti anyagból levonható társadalomtörténeti tanulságok és a bennük említett tárgyi hagyatékok elemzésekor használta fel összehasonlító anyagként az eperjesi végrendeleteket.⁹ Ennek előtanulmányaként foglalkozott a három városból fennmaradt testamentumok helyével a középkori magyar és az európai joggyakorlatban.¹⁰ Legutóbb Marcela Domenová jelentetett meg egy tanulmányt az eperjesi végrendeletek diplomatikai és tartalmi elemzéséről.¹¹ A munka nem reflektál a végrendeletekkel és a végrendelkezési joggal kapcsolatos újabb magyarországi és nemzetközi kutatásokra, de leíró jellegű oklevéltani megállapításai helytállóak. A testamentumok fennmaradásának mikéntjéről korábban magam is megemlékeztem, a városi levéltárak működésének összefüggésében pedig Majorossy Judit elemezte azokat.¹²

Tanulmányom előzményeként azonban nemcsak az eperjesi testamentumokkal kapcsolatos eddigi irodalomra szeretnék támaszkodni, hanem a pozsonyi és soproni végrendeletekből levont, a családszerkezetre és az örökösödési szokásokra vonatkozó korábbi megfigyeléseimre is.¹³ Az ingóságok továbbörökítésének vizsgálata során világossá vált, hogy a történeti Magyarország egy másik régiójában fekvő, azonos jogállású város hasonló forrásanyagának felhasználása új megvilágításba helyezheti a nyugati határvidéken tapasztalt jelenségeket. Az anyagi kultúrára koncentrááló elemzés több tárgycsoport (ékszerek, edények, ruházat, ágyneműk, mezőgazdasági termékek – hogy csak a legfontosabbakat említssem) anyagának egybehangzó tanúsága szerint azt az eredményt hozta, hogy Sopron és Pozsony között inkább mennyiségi, a nyugati határszél városai és Eperjes között minőségi különbségek figyelhetők meg a birtokolt tárgyak számában, értékében és választékában.¹⁴

Önként adódik a kérdés, hogy a családon belüli viszonyok, az egyes családtagok említésének rendszeressége, és ezek alapján a családon belüli örökösödési rend mutat-e hasonló jellegű eltéréseket. Figyelembe kell természetesen venni, hogy az Eperjesről fennmaradt középkori végrendeletek száma meg sem közelíti a pozsonyiakét (közel 900), és a soproniak számának (314) is kevesebb, mint a fele, összesen 123 darab. Befolyásolhatja az összképet az is, hogy a három vizsgált város közül a legkisebb népességű Eperjesen kezdődött el legkésőbb a rend-

9 *Szende Katalin*: Ezüstöv, rókaprémm, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. *Századok* 137(2003) 405–458.; *Szende K.*: Otthon a városban i. m.

10 *Szende Katalin*: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. Sopron, Pozsony és Eperjes példája. *Soproni Szemle* 53(1999) 343–356.

11 *Marcela Domenová*: Prešovské testamenty do roku 1526. (Diplomaticko-obsahový rozbor.) *Historica Carpatica* 33(2002) 29–68.

12 *Judit Majorossy*: Archives of the Dead: Administration of Last Wills in Medieval Hungarian Towns. Krems, 2003. 13–28. (*Medium Aevum Quotidianum* 48.)

13 *Szende Katalin*: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. *Levéltári Közlemények* 68(1997) 77–98.

14 *Szende K.*: Otthon a városban i. m. 234–236.

szeres végrendelkezés: néhány szórványos eset után csak 1461-et követően vált gyakoribbá a testamentumok készítése, és igazából a 16. század elejére stabilizálódott az írásos testálás szokása. Ennek ellenére a kelet-felvidéki város végrendeletei is adatgazdag, összehasonlításához különösen hasznos, önálló következtetések levonására is alkalmas anyagot jelentenek. A fennmaradt 123 végakarat természetesen csak a lakosság töredékének végrendelkezési szokásait tükrözi. A Mohács előtti 30 évben a testálók arányszáma a sopronihoz hasonló képet mutatott. Az 1600-ra becsült felnőtt lakosságszámot a 96 db, 1495 és 1525 között kelt testamentummal összevetve kerekén 6%-os testálási arányt kapunk, amely csak csekély mértékben marad el Sopron 6,3%-os eredményétől.¹⁵

A testálók körének további bontásakor azt láthatjuk, hogy a három vizsgált városban a nők részesedése Eperjesen mutatja a legnagyobb értéket (45,1% a soproni 32,1, illetve a pozsonyi 38,4%-kal szemben). Közülük az önálló családfőként nem tevékenykedő asszonyok jóval kevésbé érezték szükségét végakaratuk írásos kinyilvánításának. Ehelyett a nős férfiak után az özvegyasszonyoké volt a második leggyakoribb családi állapot. A házaspárok együttes testálása egyik várostra sem volt jellemző, ehelyett Eperjesen néhány, egymás javára tett kétoldalú örökösödési megállapodással találkozunk.¹⁶

A végrendelkezők foglalkozás szerinti megoszlása sem mutat teljesen egységes képet a három vizsgált településen. Kézműves- vagy szolgáltató mesterséget Pozsonyban 224, Sopronban 80, Eperjesen 37 végrendelet hátrahagyója üzött. Számarányuk az összes végrendelkezők között Pozsonyban és Sopronban (25,4, illetve 25,5%) kismértékben, Eperjesen (30,3%) jóval meghaladja az iparosok városbeli arányát, de ez utóbbi helyen a bizonytalan foglalkozásúak között valószínűleg több a gazdálkodó. Ez a kézművesek hátrányára módosíthatja az arányt. Az iparos-végrendeletek Pozsonyban 39, Sopronban 23, Eperjesen 21 foglalkozási ág között oszlanak meg. Eperjesen az „elvárható” öt mészáros és három vászonszövő, illetve -fehérítő mellett (ezt bizonyára jóval többen üzték háziiparként, mellékfoglalkozásban) jelentős a hat kádár a testálók között, akik részint a helyi sörfőzők, részint a hegyaljai bortermelők számára is szállítottak. A többi 18 mesterséget – amelyek talán az egy olajútó kivételével a legalapvetőbbek közül valók – egy-két végrendelkező képviseli. A gazdálkodók (itt főleg a gabonatermesztés jön számításba) 25,5%-os részesedése az eperjesi testálók között viszont jóval alacsonyabb valós arányuknál. Ez inkább az írásbeliség iránti igény hiányára és csak kisebb részben a vagyontalanságra vezethető vissza. A kereskedők között számos asszonnyal is találkozunk. A „világi értelmiségiek” annyira eltérő tevékenységekkel foglalkoztak (jegyző, deák, írnok, orvos, vámos stb.), hogy nehéz egységes csoportként értékelni őket. Kiemelésre érdemes az ide tartozók viszonylag nagy száma Eperjesen: diákok, egy iskolamester felesé-

15 Szende K.: Otthon a városban i. m. 73–78., 80–82.; valamint 4. és 5. táblázat.

16 Uo. 84–86.; valamint 6. és 7. táblázat.

ge, egy *baccalaureus* (talán szintén iskolamester) és egy *procurator* sorolható ebbe a csoportba.¹⁷

Korábbi munkáimban az eperjesi testamentumoknak a családtagokra vonatkozó adatait elsősorban arra használtam, hogy a tárgyaknak a társadalmi kapcsolatokban betöltött szerepét megvizsgáljam, illetve hogy a végrendeleteket elhelyezzem a városi társadalomban. Az örökösödési szokásokkal kapcsolatban hallgatólagosan azt feltételeztem, hogy mivel mindhárom szabad királyi város a tárnoki joggal élt és a tárnokmester fellebbviteli bíróságához tartozott,¹⁸ továbbá, mivel ugyanazok a jogi kompendiumok voltak használatban,¹⁹ mindenütt nagyjából hasonló elveket követtek. Néhány jelenség, mindenekelőtt az eperjesi végrendeletekben szereplő gyermekek elképesztően alacsony száma azonban, amely már korábbi munkám során is feltűnt, az adatok alaposabb vizsgálatára ösztönzött.

A család és a családtagok

A két nyugat-magyarországi város esetében azt a megfontolást követtem, hogy a szükségből erényt csinálva – más, a történeti demográfiában hagyományosan felhasznált források (anyakönyvek, népszámlálási iratok stb.) híján – minden egyéb, nagyobb sorozatban rendelkezésre álló, a családok szerkezetére adatokat vagy közvetett utalásokat tartalmazó kútfőt, így a testamentumokat is felhasználtam a középkori népesedési viszonyok jobb megismerésére. Ezt az elvet a kutatás pozitívan fogadta és a családnagyságról, valamint a házasfelek közti különbségről levont következtetéseimet továbbgondolásra érdemesnek tartotta.²⁰ A kritikus továbbgondolást szeretném magam is folytatni. A jobb összehasonlíthatóság kedvéért a jelen tanulmányban is a Pozsonnyal és Sopronnal kapcsolatban használt leírási módokat és kategóriákat alkalmazom, de a korábban idézett általános szakirodalmi hivatkozásokat, valamint a végrendekezés megjelenéséről és a végrendeletek forrásértékéről tett megállapításaimat nem ismétlem

¹⁷ Uo. 86–90.; valamint 8. táblázat.

¹⁸ *Martinus Georgius Kovachich*: Codex authenticus iuris tavernicalis, Buda 1803.; *Štefánia Mertanová*: Ius tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapach vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15–17. stor.). Bratislava, 1985.

¹⁹ Itt mindenekelőtt a Summa legum... c. kompendiumot és helyi kézirateit tartom fontosnak. Kiadása: *Alexander Gál*: Die Summa legum brevis, levis et utilis des sogenannten Dr. Raymundus von Wiener Neustadt, Weimar, 1926., eperjesi kézirate: *Iványi B.* 1931. 586. sz. (238–239. o.) = DF 282528. A többi hazai kéziratról: *Szende K.*: Otthon a városban i. m. 67–68.

²⁰ *Csukovits Enikő*: Családi viszonyok a középkor végi Magyarországon. In: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2000. 107–125., itt: 114–115.; *Kubinyi András*: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. In: A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve. Bp., 2001. 105–119., itt: 108–109.; *Blazovich László*: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged, 2002. 130.

meg. Elsőként az egyes családtagokra és azok öröklésére vonatkozó adatokat veszem sorra, értelmezésükre csak a „teljes” kép megismerése után teszek kísérletet.

A házasság és a házastársak

A házastárs kiválasztásának kérdéséhez az eperjesi végrendeletek ritkán adnak fogódzót. Csak két testamentumban olvashatunk utalást, amikor is mindkét alkalommal egy reménybeli anyós rendelkezett fia, illetve leánya jövődő házastársa javára. Az első esetben egy vőlegény egy kertet, a másodikban egy menyasszony egy nagy (valószínűleg önből készült) tálat és egy asztalterítőt kapott.²¹ A példák arra mutatnak, hogy legalábbis az első házastárs kiválasztásában a szülőknek komoly befolyásuk volt, amint ezt a jogszabályok is előírták,²² de két adat alapján nem szabad általánosítani.

Bármely más középkori településhez hasonlóan Eperjesen is a házasság adta meg az élet- és vagyonközösség alapvető kereteit. Ez tükröződött azokban a végrendeletekben, amelyekben az egyik házaspár minden ingó és ingatlan vagyonát házastársára hagyta, feltétel nélkül,²³ vagy bizonyos feltételhez kötve. A leggyakoribb kikötés az volt, hogy a tovább élő házaspár fizesse ki az elhunyt adósságait és tegyen adományokat lelke üdvére. Ennek legvilágosabb megfogalmazásával Paul Cromer testamentumában találkozunk, aki úgy bízta meg feleségét, Walpurgát a fentiekkel, „amiképpen egyedülálló bizalma van benne” (*prout confidenciam in eum habet singularem*).²⁴

Gyakran hozzátették a testálók, hogy az öröklő házastárs (az eperjesi példák többségében a feleség, mivel a végrendelező asszonyok között többségben voltak az özvegyek) a reá szálló vagyont a többi törvényes örökossal együtt élvezze. Ezek alatt elsősorban a házasságból született gyermekeket értették, mert – mint a következőkben látni fogjuk – a testáló egyéb rokonságáról külön is megemlékeztek.²⁵ Más esetekben viszont a rokonság teljes kizárásával kapta

21 Osanna Halarusin, DF 229610, ill. Sophia Kutzin, DF 229745.

22 Pl. Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts. Hg. Karl Mollay. Bp.–Weimar, 1959. 395. c.

23 Pl. Stephan Hanczefay, DF 229057; Benedek mézáros felesége, DF 229230 (megjegyezte, hogy „ipsam ... non habere parentes vel propinquos”); Caspar Scholz, DF 229236; Thomas carnifex, DF 229244; Lucia conthoralis Alberti, DF 229360; Jacob Faustman, DF 229400; Hans Grauscher, DF 229411.

24 Paul Cromer, DF 229044. További hasonló rendelkezések: Gál diák, 228964; Appolonia consors Cristiani vectoris, DF 229033.

25 Pl. Gregorius Fillach, DF 229039 (felesége és rokonsága), Johannes Bogner, DF 229077 (felesége és fia), Albertus Faber, DF 229100 (felesége és bátyja), Martinus Calmar, DF 229107 (felesége és valószínűleg előző házasságából származó leánya), Gregorius Bulay, DF 229195 (felesége és fiai); Caspar Trinkesaus, DF 229378 (felesége „cum heredibus”); Mathias Modra, DF 229563 (felesége és apósa!); Thomas Schimpawl, DF 229581 (felesége és gyerekei); Gregorius Coron, DF 229710 (felesége és fiai).

meg a túlélő házaspár a vagyont, amelyhez indokul az szolgált, hogy az oldalági rokonok vagy a közös felmenők semmivel nem járultak hozzá a szóban forgó javak megszerzéséhez.²⁶

A másik két városhoz hasonlóan itt is kiolvashatjuk a testamentumokból, hogy az egyik házaspár halála miatt gyakori volt az újraházasodás. A korábbi házastársakra azonban csak olyankor utaltak, ha annak valamilyen kihatása volt a testáló vagyoni helyzetére: legtöbbször ki kellett fizetnie a volt férj vagy feleség által rendelt kegyes adományokat. Egy Barlabasch nevű férfi például 1507-ben első felesége korábbi férjének Szőcs Simonnak a testamentuma ügyében megjegyezte, hogy nem emlékezett pontosan, vajon a férfi 10 vagy 20 aranyforintot hagyott-e a város plébániatemplomára. Tízet már korábban kifizetett, de a bíró további tíz aranyat követel tőle, ezért kéri, hogy a testamentum végrehajtói nézzék meg az eredeti szöveget, és aszerint járjanak el.²⁷

Szintén megoldandó helyzetet jelentett egy új házastárs belépése a vagyoni közösségbe. Ilyen esetben több példát is találunk arra, hogy elkülönítették a házastársak korábbi személyes vagyonát, valószínűleg a későbbi rokonai igények jobb behatárolása céljából. Ez még a 15. században is valószínűleg jórészt a szokásjog által szabályozott szóbeliség útján történt, a házaspár vagyonának részletes rögzítését tartalmazó házassági szerződéseket e korból még nem ismerünk. Az írásbeliség térhódítását ezen a téren is előmozdították a testamentumok feljegyzései. Jacob Jak kiemelte, hogy a ház és föld, „amelyet a feleség pénzéből vettek” (*empta de pecuniis uxoris*), kizárólag az asszonyra szálljon, és csak a többi javak elosztásába vonják be a rokonokat is.²⁸ Petrus Fleyscher azt rögzítette, hogy felesége, Margaretha, előző férje vagyonából hozott magával 53 forintot és 40 hold szántót.²⁹ Johannes Hutter második felesége az összeházasodásuk miatt fölöslegessé vált házának eladásából 18 forinttal járult hozzá a család vagyonához;³⁰ a már megözvegyült Franciscus Mild viszont azt hangsúlyozta, hogy kegyes adományait „a saját, feleségéhez hozott pénzéből” (*de pecuniis suis ad conthoralem comportatis*) tette.³¹

26 Stephanus Faber, DF 229639: bátyjait kizárja, mert a teljes vagyont a feleségével „suis propriis sudoribus elaborassent”. További példák a rokonság kizárására: Gregorius Seecz, DF 228627; Elizabeth consors Andree, DF 229035; Ambrosius Withes, DF 229620. Vö. a Sopronból és Pozsonyból származó hasonló példákra: *Katalin Szende*: „...mit Irer trewen Arbait geholfen”. *Frauen und Handwerk in mittelalterlichen Testamenten*. In: „Was nützt die Schusterin dem Schmied?": *Frauen und Handwerk vor der Industrialisierung*. Hg. Katharina Simon-Muscheid. Frankfurt–New York, 1998. 85–97., itt: 92–93.

27 Providus Barlabasch, DF 229300. Szőcs Simon testamentuma sem eredetiben, sem a városi végrendeleti könyv kivonatai között nem marad ránk. További példák az előző házastárs rendelkezésének végrehajtására vagy megerősítésére: Helena Stephani procuratoris, DF 228816; Cristian Lichtener, DF 228958; Gregorius Fillach, DF 229039; Gregorius Bulay, DF 229195.

28 Jacob Jak, DF 229106.

29 Petrus Fleyscher, DF 229305.

30 Johannes Hutter, DF 229766.

31 Franciscus Mild, DF 229627. Ugyanakkor néhai felesége elzálogosított ruhadarajait a gyermekek számára anyai örökrészükből rendeli visszaváltani.

Habár egy esetben sem találunk adatokat a házasságkötés időpontjára, nemegyszer az a kései olvasó benyomása, hogy a testáló éppen érvényben levő házasságát nem sokkal a végrendelkezés előtt kötötték. Egyrészt az utalhat erre, hogy még nem egyesítették a két házasság vagyonát. Thomas Calmar neje, Gertrud, aki újraházasságát követően is előző férje után Andre Binderin néven szerepelt, leírja, hogy férje „a [fő]utcában eladott házát a javaihoz hozzátette [vsz. az árát], a férj szántóföldjei azonban még a kezén [a birtokában] vannak” (*domum suam in platea venditam ad bona sua comportasset, iugera tamen ipsius mariti adhuc pre manibus haberentur*).³² Másrészt az is a házasságkötés óta eltelt idő viszonylagos rövidségét mutatja, hogy nem került még sor közös szerzeményű vagyon felhalmozására, és ezért a házastárs szinte teljesen kimaradt a vagyon megosztásából, vagy csak néhány kisebb értékű ingóságot kapott „emlékbe”. Magdalena Grefen például csak két ruhát és egy bundát hagyott férjére, míg házát teljes egészében egyházi adományokra szánta.³³ Még rosszabbul járt Codatz Gál, akinek felesége, Erzsébet fele vagyonát az eperjesi Szt. Miklós-templomra hagyta, negyedét nővérére, az utolsó negyedrészt pedig misék mondatására rendelte. A végrendelkezésnél is jelenlévő férj semmiből nem részesült, mégsem tiltakozott az elosztás ellen.³⁴ Hans Richter szintén felesége jóváhagyásával rendelkezett úgy, hogy fél háza a Szt. Miklós-templomra szálljon, ruháit pedig három bátyja között osszák el. Az asszonyra csak azt hagyta, hogy élete végéig háborítatlanul lakhatott az említett házban.³⁵

Bonyolultabb volt a helyzet, amikor az új házastársnak az előző házasság(ok)ból származó gyermekekkel kellett osztozniuk az örökségen. Néhány testamentumban az örökhagyó maga állapította meg a két fél közötti arányokat. Georg Pinter felesége, Dorothea önneműit, valamint házának életfogytig tartó haszonélvezetét hagyta férjére, míg szántóföldjét és más ingó és ingatlan javait gyermekei kapták.³⁶ A már említett Gertrud Binderin fő örökösének fiát tette meg, akinek azonban „a város szokása szerint” valamit kellett juttatnia az új férjnek, Thomasnak is.³⁷ Más esetekben a „város bölcséinek belátása szerint” a tanácsnak kellett osztályt tenni.³⁸ Sigmund Rosenberger viszont a viták elkerülésére úgy határozott, hogy a kiskorú lányára hagyott 31 aranyforint készpénzt, ha

32 Gertrud Binderin, DF 229591. Ez a testamentum 1519-ben kelt. Az asszony előző, 1515-ös testamentumában már utalt a vagyonmegosztás városi kézbe adására (ld. 37. j.).

33 Magdalena Grefen, DF 229390.

34 Codatz Gal neje, Elisabeth, DF 228883.

35 Hans Richter, DF 228922.

36 Dorothea, Georg Pinterin, DF 229520.

37 Gertrud, Andre Binderin, DF 229471.

38 Pl. Johannes Maschfel felesége és közös gyermekük, illetve az előző házasságából származó fia és leánya között, DF 229386; Sophia Kutzin fiait tette meg főörökösnek, férjének pedig „a tanácsurak ítélete és megítélése szerint” (*pro sententia et iudicio dominorum consulum*) juttassanak, DF 229733; Johannes Hutter szintén a tanácsra bízta a felesége és az előző házasságából született fia közti osztálytételt, DF 229766.

felesége újraházasodna, a tanács vegye magához és kezelje, „amíg említett leánya nagykorú nem lesz” (*ad annos pubertatis prefate filie sue*).³⁹

A túlélő feleség gyámság alá helyezéséről mindössze két esetben rendelkeztek. Jacobus Pinteck feleségét és fiait „tekintetes Michael Belß és Valentin Krysche felügyelete/gyámsága alá rendeli” (*circumspecto Michaeli Belß et Valentino Krysche commendat providendum*), amelyhez a jelenlévő feleség is hozzájárult.⁴⁰ István Kovács először bátyja kizárásával minden vagyonát feleségére, Orsolýára hagyta, majd testamentuma utolsó mondatában az asszonyt szintén Michael Belß védelmére (*in tutelam*) bízta, aki a tanúk közt is szerepelt.⁴¹ Az ilyen intézkedések ritkasága véleményem szerint nemcsak azzal magyarázható, hogy az özvegyeket alkalmasnak tartották az önálló életvitelre és saját maguk jogi képviselőjére, hanem azzal is, hogy a legtöbb esetben az oldalági rokonság mintegy „természetes védőháló” képezett az egyedül maradó asszonyok köré, ezért nem volt szükség külön gyám kijelölésére. Az elszegényedést azonban sokan így sem kerülhették el. A fent említett Jacobus Pinteck tényként vette számításba, hogy a sóvári kolostornak tett, évi fél hordó (*medium vas*) sörből álló adományát özvegye egy idő után már nem vagy csak kisebb mértékben (*cum tunella*) tudja teljesíteni, és megtiltotta a szerzeteseknek, hogy emiatt erőszakosan lépjenek fel az asszonnyal szemben.⁴²

Az előző generáció: adatok a szülőkről

A szülőket még a szerénynek számító pozsonyi és soproni arányszámoknál is ritkábban, összesen négy esetben említik örökösként az eperjesi végakaratok (*1. táblázat*). Jobbára akkor került sor erre, ha a testáló még nőtlen, illetve hajadon volt, és szüleitől örökölt vagyonát vissza akarta nekik juttatni. Így tett Andreas Binder leánya, Christina, aki apja házában lévő betegágyában fekvé tette meg utolsó rendelkezését: a lelki üdvét szolgáló három adomány mellett mindenét apjára hagyta, anyjáról nem emlékezett meg – talán félárva volt.⁴³ Hasonlóan rendelkezett az *adolescens*ként megjelölt Mathias Doliatoris is, aki elhalt apjáról rászállt vagyonát hagyta még életben lévő anyjára. A már nős Jorg Czaws anyjától kapott szántóföldjét adta vissza szülőjének, a szintén házas Ambrosius Withes öltözetének egy részét, de mindenekelőtt egy világoskék ruhát hagyott anyjára.⁴⁴ Árvaságra jutott gyermekeknél az örökbefogadó kaphatta meg a szülőtől származó örökséget.⁴⁵

39 Sigmund Rosenberger, DF 229583. Ha azonban a kislány nagykorúsága előtt meghalna, a pénzösszegnek anyjára kell szállnia.

40 Jacobus Pinteck, DF 229524.

41 Stephanus Faber, DF 229639.

42 Ld. 40. j.

43 Christina filia Andree Binder, DF 229099.

44 Mathias Doliatoris, DF 229623. A másik eperjesi *adolescens* végrendelkező, Petrus Thulka (DF 229599 és DF 229640) szülei már valószínűleg nem éltek a testálás időpontjában. Jorg Czaws, DF 229105; Ambrosius Withes DF 229620.

45 Puella Agnes nepos quondam honeste domine Christine Staynen, DF 229229. Mivel kiskorú gyermekek nem végrendelkezhettek, a puella valószínűleg a törvényes kort éppen betöltött hajadon leányra utal.

1. táblázat

Szülők és unokák említése a pozsonyi, soproni és eperjesi végrendeletekben

Örökhagyó	Rokonság	Szülő		Unoka		
		apa	anya	fiú	lány	ismeretlen
Férfi	Pozsonyban	11	22	14	9	9
	Sopronban	3	9	6	2	4
	<i>Eperjesen</i>	1	2	–	–	1
Nő	Pozsonyban	9	13	2	14	3
	Sopronban	2	6	1	7	4
	<i>Eperjesen</i>	1	–	7	3	–
Összesen	Pozsonyban	20	35	16	23	12
	Sopronban	5	15	7	9	8
	<i>Eperjesen</i>	2	2	7	3	1

Más esetekben a gyermekek az egyház által is előírt azon kötelességüket teljesítették, hogy szüleik lelki üdvéről is megemlékezzenek. Tóth Pál fia Gergely anyja hátrahagyott ékszereit egy kehely készítésére rendelte, Gregorius Seecz pedig felesége és anyósa akaratából és egyetértésével létesített örökmise-alapítványt a Szt. Miklós-templomban.⁴⁶ A szülők is számítottak gyermekeik ilyesfajta figyelmére. Thegze Lőrincné azért hagyott fiára, Mártonra egy fél malátásházat és további ingóságokat, „hogy lelkéről el ne feledkezzen”⁴⁷ – ez a kitétel más városokban is tipikusnak számított.

A következő generáció: adatok a gyermekekről

Az eperjesi végrendeletekben megemlített gyermekek száma valószínűtlenül alacsony. A 106, ilyen szempontból értékelhető család után mindössze 74 utódról szólnak a végakaratok. A gyermekeket egyáltalán nem említő testálók aránya 55,7% volt, és a maradék 44,3%-nak is csaknem fele egyetlen, negyede pedig ismeretlen számú (többes számú általános említés: *kinder/filii*) gyermekről szólt (2. táblázat). Arra a kérdésre, hogy ez az alacsony szám mivel magyarázható, a családszerkezet tárgyalásakor térünk vissza, itt csak a gyermekek említésének mikéntjét vesszük számba.

Azokra az esetekre, amikor a gyermekeket általánosságban említették, már az előzőekben láttunk példákat: a főörökösként megjelölt házastárs mellett szin-

46 Gregorius filius Tothpal, DF 229036. Gregorius Seecz, DF 228627. Hannes Sigert, DF 229145 felesége és anyja lelki üdvére együttesen tett adományt.

47 Thegze Lorinczin, DF 229207. Soltész Istvánné lányát és vejét bízta meg hasonló módon, DF 229468.

2. táblázat

Túlélő gyermekek száma családonként Pozsonyban, Sopronban és Eperjesen

Gyermek száma	Család		Fiúk		Lányok		Ismeretlen		Gyerekek összesen
	N	%	N	%	N	%	N	%	
0									
Pozsony	374	46,5							
Sopron	169	54,1							
Eperjes	59	55,7							
1									
Pozsony	179	22,2	101	56,4	62	34,7	16	8,9	179
Sopron	62	19,8	33	53,2	20	32,2	10	16,1	62
Eperjes	23	21,7	15	65,2	8	34,8			23
2									
Pozsony	119	14,8	101	42,4	101	42,4	36	15,2	238
Sopron	48	15,4	24	25,0	24	25,0	48	50,0	96
Eperjes	9	8,5	12	66,7	6	33,3			18
3									
Pozsony	60	7,5	76	42,2	78	43,3	26	14,5	180
Sopron	21	6,7	15	23,8	23	36,5	25	39,7	63
Eperjes	3	2,8	2	22,2	7	77,8			9
4 v. több									
Pozsony	26	3,2	50	48,1	44	42,3	10	9,6	104
Sopron	10	3,2	12	30,0	17	42,5	11	27,5	40
Eperjes	1	0,9	2	50,0	2	50,0			4
?									
Pozsony	35	4,5							kb. 70
Eperjes	11	10,4	kb. 10	kb. 50,0	kb. 2	kb. 10,0	kb. 8	kb. 40,0	kb. 20
Összesen:									
Pozsony	804	100,0	361	43,2	315,0	37,5	163	19,3	839
Sopron	312	100,0	85	35,0	89,0	32,6	99	36,3	273
Eperjes	106	100,0	41	25,0	8				74

te automatikusan a közös gyermekek is részesültek a végrendelező szülő javai-
ból anélkül, hogy a gyermek részesedésének részleteire kitérnének. Szintén álta-
lános rendelkezést jelzett az a kifejezés, hogy a tételesen elosztott örökség utáni
maradék javakon a gyermekek osztozzanak meg egymás között.⁴⁸ Ha azonban a
szülők több házasságot is kötöttek, az osztozás egyértelművé tétele miatt írtak a
gyermekéről.⁴⁹ Kevesebb olyan eset volt, amikor a végrendeletek a gyermekek
örökségét tételesen részletezték, azaz amikor a testamentum szolgált az örök-
rész kiadására. Gerdrud Lynkin fia és unokaöccse jelenlétében hagyta kegyes
adományai után fennmaradó ingó és ingatlan javait két fiára, akik egyike azon-

48 Pl. Hannes Sigert: „das uberig das telen dy kinder under sich nach dem besten”, DF 229145.

49 Ld. a 25., ill. a 36–38. j. adatait.

ban szerzetes volt; Martinus Calmar első rendelkezéseként fél házát leányára hagyta.⁵⁰

Kisebbségi tételekkel és szintén ritkán szerepeltek a szülői házat elhagyott, Eperjestről távolabb élő gyermekek. Nagy Imre (*Nad Emrich*) azzal számolt, hogy ha fia – „aki távoli vidéken van” (*qui est in longinquis partibus*) – nem jönne haza, bátyjai kapják az örökséget.⁵¹ Néhány utalásból az derül ki, hogy az ilyen gyermekeket lehetőség szerint meghívták a végrendeletkészítéshez, hogy beleegyezésüket kikérjék, de – a házastársaknál tapasztaltakhoz hasonlóan – ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy örökölték is valamit.⁵²

Két esetben (mindkétszer női örökhagyóknál) találkozhatunk a *filius naturalis* kifejezéssel, amelyet általában a „törvénytelen gyermek” értelemben használnak középkori forrásaink. Jelen esetben azonban azt is elképzelhetőnek tartom, hogy az örökbefogadott vagy mostohagyermekkel szemben akarták hangsúlyozni, hogy saját fiukról van szó. Az örökbefogadás egyébként igen gyakori jelenségnek tűnik a testamentumok tükrében. Egyes esetekben a házastárs előző házasságából származó (mostoha)gyermekek felneveléséről lehet szó, máskor talán – az egyházi előírásoknak megfelelően – a keresztszülők gondoskodtak az árván maradt gyermekek eltartásáról, de lehettek más kötelezések is a háttérben. Helena Sparrerin egy megjegyzéséből, amely szerint a néhai Balázs diák fia, Lőrinc után 400 dénárt kapott a városházán és ezt a fiúra költötte, gyakorlati példáját láthatjuk annak, ahogyan a város adott esetben az árvák eltartásáról nevelőszülőknél keresztül gondoskodott.⁵³

A testamentumokban a mostohaszülők és fogadott gyermekek közötti érzelmek széles skálájára találhatunk példákat, az örökségért várható viták miatti kimért, személytelen viszonytól a szívélyes és őszinte szeretetet tükröző megnyilvánulásokig. Ez utóbbiak közé sorolható néhai Cristina Staynen unokája, Agnes rendelkezése, aki az anyja bártfai háza után járó 34 forintot és további ingóságait azért hagyta nevelőapjára, Martinus Rabra, mert „öt kilenc és fél évig nevelte, mintha saját ágyékából nemzett leánya lenne” (*ipsam annis novem cum dimidio educavit tamquam filiam suam ex limbis suis progenitam*). Albert kőfaragó nevelt leányára hét rend ágyneműt hagyott egy ládában; míg a Schweidnitzből származó Laurentius Wolff városi tanító egy kivétellel összes könyvét mostohafiaira hagyta, így ők voltak hivatva továbbvinni a család értelmiségi hagyományait.⁵⁴ Több fenntartás olvasható ki Márton téglavető testamentumából, aki szorgalma-

50 Gerdud Lynkin, DF 228835, Martinus Calmar, DF 229107.

51 Nad Emrich, DF 228957.

52 Anna Hancka végrendeletéskor jelen volt két leánya, Ursula és Elizabeth, de egyikük sem kapott semmit. Fia, Szentmihályi Gál egy fél káposztáskertet örökölt, „venire noluit postquam testamentarii post eum direxissent”. DF 229257.

53 Helena Sparrerin, DF 229154.

54 Agnes nepos Cristine Staynen, DF 229229; Albertus lapicida, DF 229618. A végrendelet végrehajtóinak utólagos megjegyzése: „mindezeket odaadták, és még többet is” (*eidem ista omnia data sunt et cum hec plura*); Laurentius Wolff baccalaureus, DF 229600.

san dolgozó fiatalabb mostohafiának 2 forintot szánt, míg a középszerű munkát végző idősebb fiú nem érdemelt eddigi fizetésén felül további adományt.⁵⁵

A mostohagyermek számára tett adományok a lélek üdvét szolgáló jótékonykodás körébe is tartozhattak. Egy bizonyos Andreas felesége, Erzsébet ruhákat és ágyneműket hagyott férjére, hogy azokat adja el és fogadott fiát, Balázst abból nevelje tovább, „hogy imádkozzon érte, mintha test szerinti anyja lenne, mivelhogy gyermektelen volt” (*ut sit exorator pro ea velut pro matre carnali ex quo sine prole fuit*); Margareth Marczine pedig a feltétellel hagyott egy szederjes köpenyt mostohaleányára, hogy a leány apja rendezzen egy fürdőt a szegények számára és mondasson harminc halotti misét.⁵⁶

A testáló utáni második nemzedék: az unokák

Az unokákról szintén viszonylag ritkán és csak a végrendekezés általánosabbá válása után emlékeztek meg a testálók (*I. táblázat*). Mind az öt eset, ahol összesen 11 unokát részesítettek végrendeleti adományban, 1511 után kelt. Egy özvegyasszony főörökösnek tette meg unokáját,⁵⁷ a többiek kisebb tételeket hagytak a második generációs leszármazottakra. Két esetben bizonyos, hogy ezek a gyerekek még nem érték el a nagykorúságot: Hans Grauscher unokájának, Mártonnak, pappá szentelése esetén hagyott 10 forintot, de már előtte vetetett számára „a tanuláshoz szükséges bizonyos könyveket” (*certos libellos studii causa*) a városházán elhelyezett két forintból. Georg Cromer özvegye, Ursula viszont örökölt javaiból egy fél házat hagyott még kiskorú unokájára, utóörökösnek a Szt. Miklós-templomot rendelve.⁵⁸ A másik két alkalommal özvegyasszonyok emlékeztek meg szintén életben levő gyermekeik gyermekeiről.⁵⁹

Az oldalági rokonság

Az oldalági rokonok közül elsősorban a testvérek fordultak gyakran elő, összesen 53 eperjesi testálónál. Ez az arány megegyezik a pozsonyi és soproni testamentumokban tapasztalható gyakorisággal: ott is nagyjából minden második örökös említett valamilyen oldalági rokont.⁶⁰ Az eperjesi testamentumok többször is kifejezetten utalnak rá, hogy a végrendeletet felvevő jegyzőnek, illet-

55 Martinus tegulator, DF 229626.

56 Elizabet consors Andreae, DF 229035; Margareth Marczine, DF 229164.

57 Cristina Zimmermannin, DF 229470.

58 Hans Grauscher, DF 229411; Ursula, Jorg Cromerin, DF 229448. Az itt unokaként említett Stephanus egyébként Hans Grauscher fia volt. A nagyanya férje, Jorg Cromer saját testamentumában (DF 229445) privignusnak, azaz mostohafiúnak nevezte ugyanezt a személyt.

59 Elizabeth, Scholtes Istvanne, DF 229468; Katherina Mathien DF 229555 (négy unokát említ).

60 Szende K.: Családszerkezet i. m. 89–90, illetve Szende K.: Otthon a városban i. m. 105–106.

ve esküdteknek meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy a jelenlevő vagy távol maradó testvérek egyike sem emel kifogást a végrendelet tartalma ellen.⁶¹ A testvéreknek a család ősi javaiból járó rész, a *debitum carnis* elhanyagolása a végrendelet utólagos megtámadásához és a rokonok közti hosszú pereskedéshez vezetett, amelyet a városi tanács mindenképpen igyekezett elkerülni. Ezért kellett az 1450-ben római zárandoklatra induló Gergely bognárnak, illetve az 1461-ben ugyanoda igyekező Hans Wildenek kikérni testvéreik hozzájárulását a nagy út előtt elkészített végrendeletükben.⁶² Így érthetjük meg azt is, miért hangsúlyozta a bevezetőben idézett Margaretha Thicznerin, hogy bátyja az asszony szükségét látva önként lemondott az őt megillető részről.⁶³

A testvérekre hagyott tételeket már csak nagy számuk miatt sem lehetséges, de nem is szükséges egyenként sorra venni. Inkább azt érdemes megjegyezni, hogy az oldalágra hagyott javak, habár jogalapjuk a család ősi közös ingatlanvagyonra volt, igen gyakran inkább készpénzből vagy ingóságokból álltak. Az utóbbiak sorában kiemelkedő helyet kaptak a ruhaneműk, ezeken belül is a *tunica* és *pallium* néven emlegetett felsőruhák, valamint esetenként a különböző fejfedők. Gyakran előfordulnak az ágyneműk, az elsősorban ónból készült asztali edények, és néhány esetben búzával, szalonnával, mezőgazdasági szerszámokkal is találkozunk. A testvérekre hagyott háziállatok (szarvasmarhák, sertések, lovak) viszonylag nagy száma könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy egy egyedülálló, özvegy háztartásfő halála után biztosítani kellett az állatok folyamatos gondozását, azaz ebben az esetben a jószág gyors elhelyezésének szempontja legalább olyan fontos volt, mint a testvérek megadományozása. A bevezetőként idézett példában a számba jöhető ingóságok szinte teljes körének felsorolását megtalálhatjuk. Nem fordulnak elő viszont egyetlenegyszer sem a testvéreknek szánt örökségben a város jellegzetes termékei: a fehérített vászon és a sör.⁶⁴

A készpénz viszonylag gyakori említése szintén figyelemre méltó. Közkeletű az a nézet, hogy a középkor végi magyar városok lakossága szűkében volt a készpénznek, és ezt általánosságban a testamentumok sem cáfolják meg, mert példá-

61 Példák olyan eperjesi végrendeletekre, ahol kiemelik a testvérek jelenlétét a végrendelkezésnél: DF 229105, 229106, 229110, 229164 stb. A végrendelkezéskor jelen lévő személyek körére és szerepére ld. *Katalin Szende: Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary*. In: *The Oral History of the Middle Ages. The Spoken Word in Context*. Ed. Gerhard Jaritz and Michael Richter. Krems and Bp. 2001, 49–66. (*Medium Aevum Quotidianum, Sonderband XII = CEU Medievalia Vol. 3.*)

62 Az előbbi teljes szövegében, az utóbbi kivonatosan közli *Iványi* 1931. 152–155., ill. 183. Gergely „készmárki bognár” megjelöléssel szerepel, de egy három évvel későbbi oklevél (uo. 164–165.) egyértelműen készmárki származású eperjesi polgárként nevezi meg. Hans Wilde testamentumának teljes szövege: DF 228813.

63 Hasonló szellemben cselekedett Miklós pap, a Krisztus Teste-oltár javadalmasa is, aki nővére szegénységét látva elengedte annak 13 forintnyi adósságát, amelyet eredetileg a Krisztus Teste Testvérületnek szánt, sőt még meg is töltötte egy ezüstpohárral és négy ezüstkannállal: DF 229523.

64 Az ingóságok részletes leírását és továbbörökítésük jellegzetes vonásait ld. *Szende K.*: Otthon a városban i. m. 129–231., passim.

ul az egyházra hagyott pénzadományok nagy részét valamely ingatlan eladásával vagy adósság behajtásával kellett előteremteni. Ráadásul az eperjesi polgárok a tárgyi anyag vizsgálata alapján kevesebb teaurálásra alkalmas tárggyal: ezüst-édsényekkel és -ékszerekkel rendelkeztek, mint a nyugat-magyarországi városok lakói. Ennek ellenére a testvéreknek tett mérsékelt nagyságú, 1 és 10 aranyforint közötti pénzadományok esetében igen ritkán utaltak arra, hogy az összeg nem állt készpénzben rendelkezésre. Nagyobb összegeknél már gyakrabban előfordult, hogy például a testáló házának eladásából tudták biztosítani a fedezetet.⁶⁵ Nem terjedt el viszont az a nyugati határszél városaiban a 16. század elejétől megfigyelhető gyakorlat, hogy a testáló halála után esetleg jelentkező, korábban számításba nem vett oldalági rokonok számára egy bizonyos összeget a „biztonság kedvéért” félretettek.⁶⁶

A testvérekre hagyott ingatlanok száma mindössze öt, amely jelentősen elmarad a már leírt, más jellegű adományokétól. Ráadásul (bár ez talán a minta kis méretéből is adódik) kizárólag házakkal és házrészekkel találkozunk a testvérek által örökölt ingatlanok között. Az egyéb családtagokra – házastársakra, gyermekekre – hagyott szántóföldek, sörfőző- és malátásházak, malmok ebben az összefüggésben nem fordulnak elő. A hagyatékoknak ilyesfajta megoszlása nagyrészt azzal magyarázható, hogy a városi ingatlanok között nagyobb volt a jelentősége a szerzett (vásárolt) javaknak, mint a család örökletes vagyonának. Így a korábbi szorosabb vagyoni közösség helyett a családi szolidaritást és a személyes kapcsolatokat erősítő, a megemlékezésre alkalmas, de jóval mobilisabb ingó és pénzvagyon vált a végrendeleti adományok fő tárgyává.

A testvérek gyermekeit, az unokaöcsöket és -húgókat viszont már jóval ritkábban vették figyelembe – leginkább akkor, ha szüleik már nem éltek, hiszen akkor ők képviselték az ősi javak esetében kötelezően említendő oldalági rokon-ságot. Tamás mészáros meg is fogalmazta ezt: azért hagyta fegyvereit és egy sor, divatosnak számító, bár nem kimagaslóan értékes ruhadarabot az Eperjesen kívül, Stari Strotynban élő unokaöccsére, mert „egyetlen közelebbi rokonom sincs” (*nullum propinquiore amicum habeo*).⁶⁷ A kiskorúakat egyáltalán nem említették, leszámítva azt az esetet, amikor a fent említett Gergely bognár 6-6 vörös aranyat tetetett félre Mátyás nevű unokaöccse és egy másik fiú taníttatására és pappá szentelésére. A távolabbi rokonok között is találkozhatunk egy papnak szánt fiatalemberrel, továbbá egy már felszentelt rokonnal, aki egy rend ágy-neműben részesült.⁶⁸ Az ilyen adományok mögött mindig meghúzódott az a

65 Pl. DF 22922 (a kőműves törlessze a fizetendő összeget), DF 229371 (házeladásból).

66 Szende K.: Otthon a városban i. m. 106. Egyedül Jacob Faustnan különített el 6 aranyforintot, de ő is konkrétan a Sziléziában esetleg még életben levő rokonai számára (DF 229400).

67 Thomas Carnifex, DF 229244. Az unokaöcsre hagyott javak listája a következő: „den. 100 et hasuccam flaveam, similiter unam pelliceam de ovinis pellibus, insuper unam schubam parvulam coloris flavei subductam et unum gladium cum balista, unum capucium viridum cum flaveis caligis”.

68 Gertrud Prewsin *affinis*ának fia: DF 229029; Georg Corczolasch felesége, Sophia *consanguinea*: DF 229432.

gondolat is, hogy az egyházi rend soraiba kerülő rokon hatékonyabban járhat közbe a testáló lelke üdvéért, mint egy „idegennek” számító pap.

A nagykorú unokaöcsök nem kaptak olyan komoly szerepet a családi kereskedés vagy mesterség továbbvitelében, mint a nyugati határszél városaiban. A nekik szánt hagyatékok viszonylag szűk körben mozogtak. Dorothea asszony, Andreas Cromcatusch özvegye két unokahúgára hagyott ingóságaiából: a Kiszebenben élő Elizabeth ruhadarabokat és önedényeket, a Bártfán élő másik leány két tehenet, két disznót és szintén néhány önedényt kapott. Stephan Hanczefay Kassán élő unokaöccse 6 forint készpénzben részesült.⁶⁹

Az egyéb oldalági rokonok köre nem mindig határozható meg pontosan. Van, amikor a testáló világosan *frater adoptivus*ról, vagy *soror in secunda linea*-ról beszél,⁷⁰ de gyakori az általános *consanguineus/a* elnevezés, amely leginkább a testáló unokatestvérét, nagybátyját vagy nagynénjét jelentette. Néhány esetben ezek a rokonok is jelen voltak a végrendelkezésnél. Főörökösként a végrendelező veje szerepel két alkalommal is, akin keresztül végül is a testáló unokái válhattak a vagyon későbbi haszonélvezőivé.⁷¹ Az adományozott javak köre nagyjából megegyezik a testvéreknek adott hagyatékokéval (ruhaneműk, ágyneműk, edények, készpénz), azzal a különbséggel, hogy az ingóságok között házak helyett szántóföldek fordulnak elő gyakrabban.

A háziszolgák

Végezetül, bár demográfiai értelemben nem a családhoz, hanem a háztartáshoz tartoztak, érdemes röviden számba venni a háziszolgák végrendeleti említéseit is. Számuk nem túl magas: legfeljebb minden hatodik testáló vette őket számításba. Bár a háztartási munkából ennél bizonyára nagyobb arányban vették ki a részüket, valószínűsíthetjük, hogy Eperjesen a családon kívüli munkaerő bevonása nem érte el a nyugat-magyarországi városokban megfigyelhető mértéket. Egyes esetekben a rokonság köréből kerültek ki a szolgálók, Magdalena Grefen például „a tiszteletre méltó Margit asszonynak, rokonának és szolgálójának” (*honeste domine Margarethe amice et famule sue*) hagyományozott jelentős mennyiségű ingóságot.⁷² A pozsonyi vagy soproni testamentumokból időnként kiolvasható bensőséges viszonyra sem találunk igazi példákat a lejegyzett szöve-

69 Dorothea Cromcatuschin, DF 229260. Az asszony 16 évvel később kelt újabb testamentumában (DF 229650) nem tudta biztosan, hogy Elizabeth él-e még, ezért egy másik asszonyt is megjelölt örökösként. További adományok unokahúgok és -öcsök javára: Stephan Hanczefay, DF 229057; Margreth, Lorenz Mulnerin, DF 228932; Elizabeth, Mathias Corzolaschin, DF 229274.

70 Helena Sparrerin, DF 229154 (a fogadott báty az asszony főörököse lesz), ill. Osanna halarusin, DF 229610.

71 Anna Hancka, DF 229257, ill. Elizabeth relicta Faynerin, DF 229437.

72 Magdalena Grefen, DF 229390 – az *amica* szó, a német *Freund*hoz hasonlóan a késő középkorban „rokon” jelentéssel bírt.

gekben – leszámítva néhány esetet, amikor ápolókról, gondozókról (*curatrix*) és nem egyszerű szolgálókról (*famula, ancilla*) volt szó.⁷³ Ezek a személyek valószínűleg megállapodott, idősebb asszonyok voltak. A szolgálókra vonatkozó végrendeleti tételek áttekintéséből azonban úgy tűnik, hogy a többség nem kötelezte el magát egész életére a kisegítő tevékenységek végzése mellett, hanem csak a családalapítás előtti életszakaszban dolgoztak más családoknál. Több egyéni eltérés mellett végeredményben két fő adománytípust figyelhetünk meg. Vagy az elmaradt járandóságokat fizették ki végrendeletileg a munkaadók (ez többnyire férfiakra volt jellemző), vagy természetbeni adományt – ruhát, ágyneműt, ritkábban gabonát vagy háziállatot – testáltak a szolgálókra (ez az asszonyok végrendeleteiben gyakoribb). A legtöbb esetben úgy tűnik, hogy a ruha vagy ágynemű nem az előre kialakított fizetség része, hanem inkább jutalom volt.

Az örökösödési szokások sajátosságai Eperjesen

Családszerkezet és vagyonközösség

Az eperjesi végrendeletek legfeltűnőbb, a családszerkezetet érintő jelensége a gyermekek alacsony száma és a gyermektelen házaspároknak a másik két vizsgált városnál jóval nagyobb aránya (55,7%). Nem valószínű, hogy ez a jelenség megmagyarázható a városokra jellemző demográfiai deficitel. A 2. táblázatból kiolvasható alacsony gyermekszám mellett, amely szerint 106 családnak, azaz legalább 212 felnőttnek mindössze 74 leszármazottjáról szerzünk tudomást, további két emberöltő alatt jóformán elnéptelenedett volna a város, vagy pedig olyan arányú bevándorlásra lett volna utalva, amelyet környezetének népességeleslege aligha biztosíthatott volna. Ilyen mértékű demográfiai krízisről azonban nem tanúskodnak a források, sőt a város népessége a 15. század fordulóján stabilnak mondható.⁷⁴ Ezért az örökösödési szokásokban kell keresnünk a magyarázatot a testamentumokból kiolvasható alacsony gyermekszámra.⁷⁵

Az érvényben levő jogszokások szerint az öröklő házastárssal együtt a közös gyermek is automatikusan örökölt, így ennek biztosítására nem kellett végrendeletet tenni. Az öröklésnél csak a nagykorú leszármazókat vették figyelembe.

73 Dorothea Cromcatuschin, DF 229260; Cristina Codaczin, DF 229312, mindketten saját mindennapi ruhájukat hagyták gondozójukra; Gregorius Fillach neje, Caritas, DF 229110 „szakácsnőjének avagy sáfárnőjének” (coce seu dispensatrici) adományozott egy zöld ruhát.

74 A. Gácsová: Spoločenská štruktúra mestá Prešova i. m. 347–378.; *Uő*: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia, Bratislava, 1972. 41–44. két 16. század eleji bártfai összeírás alapján egy családra 4,42 fős átlagot számolt ki. Eperjesről hasonló összeírások nem maradtak fenn, de a két város társadalmi fejlődése nagyon sok rokon vonást mutat.

75 Ezek legteljesebb összefoglalása: *Tárkány Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. A gazdagon dokumentált kötet zömmel 18. század utáni, a falusi lakosság körében gyűjtött adatokon alapszik, az öröklésről írott fejezete (707–778.) mindazonáltal számunkra is hasznos szempontokat vet fel.

A teljes eperjesi anyagban csak kétszer fordul elő az a Sopronban és Pozsonyban gyakori eset, hogy ingatlant vagy értékes ingóságot kiskorú gyermekekre hagytak volna.⁷⁶ Ilyen esetekben ott utóörököszt (oldalági rokont vagy valamilyen egyházi intézményt) rendeltek melléje, akire az adott vagyontárgyak szálltak, ha az eredeti örökösnek kijelölt gyermek nem érte meg a nagykorúságot.⁷⁷ Még kevésbé illett az eperjesi öröklési rendbe az, hogy még meg nem született magzat javára hagyatkozzanak, ami szintén gyakran előfordult a nyugati határszél városaiban.⁷⁸ Esetlegesen születendő gyermekről csak egy polgár emlékezett meg, de ő is inkább felesége érdekét védendő: ha fiút szülne, akkor az egész házat megtarthatja, és nem kell felét az egyháznak adnia.⁷⁹ Ezenkívül egy kovácsmester rendelkezett úgy, hogy szerszámaint a Szt. Miklós-plébániatemplomra hagyja – amennyiben azonban felesége újból férjhez menne, és fia születne, ez a fiú örökölje a szerszámokat.⁸⁰

Az érem másik oldala volt viszont, hogy a nagykorú gyermekek a kiházás-táskor vagy nagykorúvá válásukkor rendszerint a teljes örökséget megkapták. Ezt a tényt leginkább a mostohagyermeknél kellett hangsúlyozni, hogy a nevelőszülőtől ne követeljenek többet, de édesgyermeknél is előfordult ez az eljárás. Ursula Czeczyn például azért hagyta három leánya közül a legkisebbre a házat, mert a másik kettőnek már kiadta a jussát. Gál diák pedig azt jegyezte meg, hogy a korábbi feleségétől született fiainak már korábban kiadta örökségüket, csak egynek tartozik még, aki szerzetes lett – így a gyermekek említését ez a tartozás, valamint a diák újraházasodása tette szükségessé.⁸¹

Az osztálytétel után már a szülő jóindulatán múltott, hogy megemlítette-e újra a gyermekét, vagy azt a tényt közölte, hogy az ifjú nem élhet további követelésekkel. Kitűnően példázza ezt Petrus Fleyscher testamentuma, aki 1507-ben előző feleségétől született fiáról, Gasparról és leányáról, Sophiáról akarta bebizonyítani, hogy a fiút apai és mindkettőjüket anyai javaikból minden tekintetben kielégítette, amit a városi könyvbe is bejegyeztek. Valóban, Eperjes fennmaradt városkönyvében az 1502. esztendő alatt *Petrus Fleyscher et Caspar Sartor filius* fejléc alatt olvashatjuk az erről szóló megegyezést, ahol külön hangsúlyt kapott a fiú és nővére, Sophia ígérete, hogy sem apjukat, sem annak az idő szerinti feleségét, sem más gyermekeiket vagy örököseiket emiatt nem fogják háborgatni.⁸²

76 Johannes Gabberth azzal a kikötéssel hagyott 4 hold földet az isptály teteje lefedésének költségre, ha „fiai mind elhaláloznának” (pueri omnes ... decesserint), DF 229103. A másik esetre ld. a 39. j.-t. Ezenkívül két kiskorú unokáról (ld. 58. j.) és egy unokaöcsről emlékeztek csak meg az eperjesi testálók.

77 Pozsony város joga szerint a férj családjának ősi vagyonát az özvegyek nem birtokolhatták teljes jögon, ezért is vették komolyan számításba a kiskorú örökösöket. Vö. *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp., 1903. 155–166.

78 Szende K.: Otthon a városban i. m. 101.

79 Ambrosius Withes, DF 229620.

80 Albertus Faber, DF 229100.

81 Ursula Czeczyn, DF 229649, Gal dyak, DF 228964.

82 DF 282529 (= Jkv.), 104. Iványi Béla az eperjesi jegyzőkönyvből publikált válogatásában (*Iványi B.* 1909a) nem számította ezt a bejegyzést a „nevezetesebb esetek” közé és így nem tette közzé.

Hogy valóban születtek-e az újabb házasságból gyermekek, azt nem tudjuk, mindenestre az apa testamentumában nem említett ilyeneket.

Hasonló volt Hans Grauscher esete, aki utolsó rendelkezése keretében azt valotta, hogy fiát, Jakabot már atyai és anyai javaiból, sőt a fivérei és nővérei után őt megillető vagyonból is teljességgel kielégítette, és ezt a tényt szintén bejegyeztette annak idején (több mint két és fél évvel korábban) a város könyvébe.⁸³ Ennek ellenére saját jóakaratából még a fiára hagyta mindennapi kabátját, új nyestprém fővegét és 400 dénárt, amelyet a városházán a tanácsurak jelenlétében fizetett ki. Minden további adománytól elzárkózott viszont például Michael Cleyn mészáros özvegye, Dorothea, akinek néhai férje az asszony mostohafiának, Mátyásnak anyai és atyai örökrészként 45 forintot már lefizetett; és hasonlóan tett Georgius Clayn, akinek mostohafia, János vallomást is tett a végrendekezéssel egy időben arról, hogy nincsenek további igényei.⁸⁴

Az előbbi két eset érdekességét az adja, hogy a végrendelet szövegében utalnak a városkönyvbe bejegyzett (és szerencsés módon fennmaradt) megállapodásra. Szülő és gyermeke közti megállapodással azonban számos más esetben is találkozunk a városkönyvben, akár úgy, hogy később végrendelet is készült,⁸⁵ akár úgy – és ez a gyakoribb eset –, hogy csak a tanácsurak előtti megegyezést foglalták írásba.⁸⁶ A legtöbb esetben visszatérő elem, hogy egy mostohaszülő is szóba kerül. Vagy magát a megállapodást kötötték a mostohaszülővel, aki a házastársa korábbi házasságából született gyermekeknek adta ki az apai és anyai örökrészüket, vagy az édesszülő adta ki az örökséget, de megegyezték, hogy a továbbiakban a gyermek rajta és jelenlegi házastársán semmit nem követelhet. Mindezen esetekben nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az osztálytételt a szülő vagy nevelőszülő újabb frigre lépése, és nem a gyermek házasodása tette szükségessé.

Az osztálytétellel tehát megszűnt a szülő és a gyermek vagyoni és legtöbb esetben lakásközössége is. Az eddigi megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy az antropológiai irodalomban neolokalitásként leírt jelenség, tehát hogy az új családot alapító gyermekek a szülőktől független új otthonban folytatták életüket, viszonylag általános, a lehetőségek szerint elérendő törekvés volt Eperjesen.⁸⁷

83 Hans Grauscher, DF 229411. és Jkv. 112–3. (1509. jan. 30.) *Iványi B.* 1909a szintén nem közölte.

84 Dorothea, Michel Cleynin, DF 229320; Georgius Clayn DF 229526.

85 Városkönyvi bejegyzés és végrendelet is maradt fenn, pl. Jacob Faustman (Jkv. 113., ill. DF 229400), Caspar Trinkesaus (Jkv. 112., ill. DF 229378) esetében, de ők a testamentumban nem hivatkoznak a korábbi megállapodásra.

86 Csak néhány példa a 16. század elejéről, a végrendeletekkel is legjobban lefedett időszakból: Jkv. 110. Albertus Thorbay cum Cristiano filio suo (1507); Jkv. 111. Johannes Kirschner et Petrus Melczer (1507); uo. Magdalema Withesney cum Philippo et Ursula privignis. Az eperjesi jegyzőkönyv társadalomtörténeti szempontú elemzésére egy későbbi tanulmányban szeretnék visszatérni.

87 *Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon. Történelmi Szemle 25(1982) 605–665., 618. szerint „Minthogy a kiscsaládi formából Kassán általában nem volt továbblépés összetett családforma felé, a polgárgyermekek, legkésőbb házasságkötésük alkalmá-

Kivételesnek számított és külön elszámolást vont maga után, hogy Caspar Scholtz lányát és vejét összeházasodásuk után három évig saját házában tartotta és ellátta. A fentebb említett Petrus Fleyscher 1507-ben szintén számonkérőleg emlegette fel, hogy leányát és vejét az elmúlt „zavargások” (a korábbi lengyel hadjárat) idején betegségükben magához vette és saját költségén eltartotta, amelyből több mint 10 aranyforint kiadása származott. Leánya ezenkívül anyja halála után magához vette az összes háziállatot, konyhai edényt és anyja minden ékszerét. Mégis hagyott rá apai jussként további készpénzt és ónedényeket, ám ha ezzel sem elégedne meg, a város bírái és esküdtei jogi úton állapítsák meg, hogy jár-e még neki valami.⁸⁸ Az eltartási költségeket azért is hangsúlyozták, hogy elejét vegyék a már kiházasított gyermekek további követeléseinek. Sophia Fwrensyn viszont elszámolás terhe mellett hagyott pénzt a lányára, hogy élete hátralévő ideje alatt gondolja, és a pénzről a tanács előtt számoljon el.⁸⁹ Az idősebb generáció halandósága mellett tehát a vagyonközösség megszűnése is szerepet játszhatott abban az előzőekben már tárgyalt jelenségben, hogy a szülőket szinte alig említették az eperjesi végakaratok.

A túlságosan alacsony gyermekszám ellentételezéseként további tényezőként említhető a testvérek gyakori előfordulása. Mint láthattuk, a testálók mintegy fele rendelkezett legalább egy vagy két testvérrel, de előfordul három vagy négy testvér említése is. Megtörténhetett persze, hogy a szülők többszöri újránházasodása során született gyermekek egyaránt testvéreknek tekintették egymást, de az egy házasságban született és a felnőttkort megért gyermekek száma is feltétlenül magasabb volt annál, mint amelyet a gyermekek végrendeleti említéséből kiolvashatunk.

Kis leegyszerűsítéssel az eperjesi testamentumok többségét „egygenerációs végrendeleteknek” lehet nevezni, ahol a tovább örökölt javak többségét a testálóval azonos nemzedékhez tartozó rokonok: a házastárs (esetenként kiskorú gyermekekkel), testvérek és unokatestvérek kapták. A szülőknek és unokáknak elenyésző, a gyermekeknek korlátozott (döntően a szülők újránházasodása miatt tisztázandó) szerepük volt a végrendeleten keresztül történő öröklésben. Szintén kisebb volt az unokaöcsök és -húgok szerepe, mert amíg szüleik (azaz a testáló testvérei) éltek, azok részesültek az örökségből. Emögött a rendelkezési gyakorlat mögött legtöbbször kétgenerációs, szülőkből és kiskorú gyermekeiből

val el kellett hogy hagyják a szülői házat.” *Kubinyi A.*: A késő középkori Magyarország történeti demográfiai problémái i. m. 106. viszont nemesi környezetből olyan adatot idéz, amely szerint apa és fia a birtokosztály után is „ugyanazon egységben és egy kenyéren éltek tovább együtt”.

88 Petrus Fleyscher, DF 229305.

89 Sophia Fwrensyn, DF 229500. Caspar Scholz azt is hangsúlyozta, hogy leányát saját pénzén házasította ki, és értékes, importált szövetből készült ruhadarabokat: „unam tunicam rubeam novam londisch pro fl. IIII cum monilibus, alias globulis septem, Item unum balteum argenteum deauratum, unum pallium viridum cum monilibus. Item lectisternia in copia cum linteaminibus” adott leányának. A részletes felsorolás fő célja az volt, hogy a leány a testálót vagy feleségét ne zaklassa további javakért: DF 229236.

álló (bár több, egymást követő házasság eredményeként felálló, és ezért nem egyszerű nukleáris családokként működő) családok valószínűsíthetők.

A család mellett különböző egyházi intézmények voltak az eperjesi testamentumok legfontosabb kedvezményezettei. A templomok, kolostorok, vallásos testvérületek és az ispotály számára tett adományok száma szinte minden eperjesi testamentumban jóval meghaladja a világi célra fordítandó tételekét, olyan végrendelettel pedig nem is találkozunk, ahol az egyházat valamilyen módon ne támogatták volna. Ebben is eltérést tapasztalhatunk Eperjes, valamint Sopron és Pozsony között, ahol a testamentumok mintegy 20%-ából teljesen hiányoztak az egyházi hagyatékok, sőt néhány testáló a jelenlévők kifejezett felszólítása ellenére sem tett kegyes adományt.⁹⁰ Eperjesen az ún. „végrendeleti könyvbe” viszont kizárólag egyházi célú adományokat kivonatoltak.⁹¹

Összességében úgy látszik, hogy az eperjesi végrendeletek nem alkalmasak olyan mértékben a családszerkezet, elsősorban az egy-egy családban felnövekvő gyermekek számának rekonstruálására, mint a nyugat-magyarországi városok anyaga. Amit azonban elvesztünk a réven, megnyerhetjük a vámon: az eltérések felhívják a figyelmünket a vagyon megosztásának, a gyermeki örökrész kiadásának fontosságára. Az, hogy ez milyen időpontban történt: a nagykorúság elérésekor, a házasságkötéskor vagy a szülő halálakor, legalább annyira meghatározta a mindennapi élet kereteit, az újabb generáció önálló életkezdésének lehetőségeit, mint a rendelkezésre álló anyagi javak mennyisége. Az eddig megfigyeltkező képest új elemként emelhetjük ki, hogy nemcsak a házasodási, de az újraházasodási stratégiák is fontos részét képezték a családszerkezet alakításának. Ilyenkor ugyanis számos esetben sor került a szülő és a korábbi házasságból származó, nagykorúságot elérő gyermek közti osztálytételre.⁹² Így az új házastársak és az esetlegesen születendő gyermekek „tisztá lappal” indulhattak, míg az örökségüket átvevő ifjak a saját háztartás alapításának irányába léphettek tovább. Hogy ez korábbi időpontra tolódott-e a korai vagyonosztály miatt, arra forrásaink sajnos nem adnak választ.⁹³

A város szabályozó szerepe

A városi hatóságok az írásos végrendelkezés kialakulásától kezdve Európa-szerint több oldalról is döntő szerepet játszottak a testamentumok keletkezésében: megállapították a szükséges tartalmi és formai kellékeket, tanúkat rendeltek ki

90 Ld. Szende K.: *Testaments and Testimonies* i. m. 56–57.

91 Iványi B. 1909c; M. Domenová: i. m. 56–58.

92 Tárkány Szűcs E.: i. m. „a juttatás kritikus alkalmai” (712.) sorában nem veszi számításba az újraházasodást, de a második házasság tárgyalásakor (kül. 279.) kitér a korábbi házasságból származó gyermek vagyonának elkülönítésére.

93 Granasztói Gy.: i. m. Kassára az először házasodó férfiak magas, 28–30 év körüli életkorával számolt.

és biztosították a jegyzők, írnokok közreműködését. Ugyanígy részt vettek a rendelkezések végrehajtásában, illetve annak ellenőrzésében is. Mindez megfigyelhető Eperjesen is, azzal a különbséggel, hogy itt a nyugati határszél városaihoz képest később indult a testamentumok írásba foglalása, akkor, amikor már az öröklésre vonatkozó jogszokások – a családokon és a városon belül egyaránt – kialakultak és rögzültek. Nem véletlenül az egyik leggyakoribb kitétel a vitás kérdések rendezésére „a város szokásjoga szerint” (*secundum consuetudinem civitatis*). Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a testálók az esküdtek belátására, illetve a szokásjogban való jártasságukra bízta a döntést, mint például Johannes Hutter a fia és felesége közötti vagyonosztályban; vagy Gertrud Binderin harmadik férje és az első házasságából származó fia közti esetleges vitában.⁹⁴ Ahogy azután a végrendekezés általánosabban elfogadottá vált, a testamentumok megfogalmazása részletesebb lett, és nem csak a feltétlenül szükséges tételeket tartalmazták. Szintén a város szabályozó szerepének fontosságát mutatja a városi könyvbe bejegyzett, fentebb idézett vagyonosztályok, családon belüli megállapodások viszonylag nagy száma.

A város irányítása tudatában volt joghatóságának növekvő szerepével, és igyekezett ennek személyi és tárgyi hátterét is megeremteni. Előbbit elsősorban a krakkói egyetemen végzett tudós jegyző, Cristan Czibner (a forrásokban gyakran *Cristanus baccalaureus*) alkalmazása, az utóbbit a gyakran forgatott jogkönyvek, jogszabálygyűjtemények beszerzése, lemásolása biztosította.⁹⁵ Mindezen ismeretek birtokában előfordult, hogy a tanácsurak felülbírálták a testáló rendelkezését. Így történt, amikor Tóth Pál fia Gergely minden javát feleségének és gyermekének adományozta, haláluk után azonban a teljes vagyont az ispotályra és a (kármelita) kolostorra hagyta. Ezzel szemben a rendelkezés mellé utólag beszúrt szövegben azt olvashatjuk, hogy „ezt a cikkelyt a plébános úr és a bíró és az esküdtek korlátozták” (*Iste articulus per dominum plebanum et per iudicem et iuratos cives civitatis huius limitatus est*), mégpedig úgy, hogy a javaknak csak egyharmada szálljon a két egyházi intézményre a testáló lelke üdvéért, míg kétharmadukat a feleség birtokolja. Az eset nemcsak a tanács hatókörét bizonyítja, hanem azt is, hogy ellenkezett a helyi szokásjoggal, hogy kiskorú után a családon kívül más örököljön.⁹⁶

94 Johannes Hutter, DF 229776; azt már a testáló kikötötte, hogy a sörfőző ház élete végéig a feleségét illesse; Gertrud Binderin, DF 229591; DF 229386. Ld. még a 38. j.-ben hivatkozott eseteket is. A „*secundum consuetudinem civitatis*” vita nélküli esetekben, a rendelkezés megerősítésére is bekerülhetett a testamentumba, pl. DF 229110.

95 Iványi B.: Das Deutschtum i. m. 378.; Iványi B.: Az írás és könyvek i. m. 215–217.; ld. még a 19. j.-ben idézett adatokat.

96 Gregorius filius Thotpal, DF 229036. Iványi B.: 1909b 290. és uo. 4. j. is idézi az esetet, a testálót tévesen Tóth Pálnak nevezve. Iványi feltételezése szerint az intézkedés azzal függött össze, hogy a gyermek az anyja előtt halt meg, bár a bejegyzés ezt nem mondja ki.

Az eltérések jelentősége

A történeti antropológiai irodalom az egyes, térben vagy időben távol eső társadalmak leírásakor már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, milyen eltérések lehetnek abban, ahogyan osztályt tesznek, illetve ahogy a javak megosztása összekapcsolódik a házasságkötéssel, a családszerkezettel és a családi gazdaság igényeivel.⁹⁷ Hasonló kérdések foglalkoztatják a történeti demográfusokat is. Egyrészt az első házasságkötés életkorát, mint a termékenységet alapvetően meghatározó tényezőt igyekeznek meghatározni és a további modellalkotás alapjául felhasználni, másrészt kimutatták, hogy az örökség megosztásának gyakorlata nagyban meghatározta a családok szerkezetét.⁹⁸

Itt közzétett megfigyelésemet – az adottságok szülte kényszerből – nem demográfiai célból készült forrásanyag alapján vontam le. Mégis úgy tűnik, hogy az eredmények illeszkednek a történeti demográfiai kutatások új vonulatába, amely az 1960-as, '70-es és '80-as évek általánosító, modellalkotó törekvései után a társadalmi rétegek és települések szerinti, sőt még az azonos településeken belül is megfigyelhető differenciálódást állította érdeklődése homlokterébe. „A helyi társadalmak házassági, családi, rokonsági és örökösödési rendszerei sokkal rugalmasabban működtek annál, mint ahogy az a nagy típusalkotó elméletekből következne” – szűrte le a 19–20. századi német paraszti örökösödés kutatója.⁹⁹ Térben és időben vizsgált területünkhöz közelebb kerülve, Kubinyi András is a demográfiai folyamatokban megfigyelhető regionális eltérések jelentőségét hangsúlyozza, és további elemként a nemzetiségi és vallási szempontokat is felveti.¹⁰⁰

Az előzőekben felsorakoztatott és a pozsonyi és soproni megfigyelésekkel összevetett eperjesi adatok is a differenciálódás irányába mutatnak. A három város közti eltérések hangsúlyossá teszik, hogy a feldolgozott, viszonylag bőséges forrásbázis alapján nem lehet minden következtetést országos szinten általánosí-

97 Jack Goody: *The Development of Family and Marriage in Europe*. Cambridge, 1983.; Alice Schlegel–Rohn Eloul: *Marriage Transactions: Labor, Property, Status*. *American Anthropologist*, New Series 90(1988) 291–309.

98 John Hajnal: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: *Population in History. Essays in Historical Demography*. Szerk. D. V. Glass–D. E. C. Eversley, London, 1965. 101–143.; Katherine A. Lynch: *The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal*. *Journal of Family History* 16(1991) 79–96.; *Granasztói Gy.* i. m. 640–647. (kassai példák és angol–francia kutatástörténet).

99 Az idézet Faragó Tamás: *Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére*. In: A KSH Népeségstudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve. Bp., 2001. 19–63., itt: 29. áttekintéséből származik, Jürgen Schlumbohm: *Family Forms and Demographic Behaviour: German Debates and Data*. In: *Family Structures, Demography and Population. A Comparison of Societies in Asia and Europe*. Szerk. Muriel Neven–Catherine Capron. Liège, 2000. 73–84. munkáját értékelve. Faragó tanulmánya maga is a területi különbségek jelentőségének hangsúlyozását tűzte ki céljául.

100 Kubinyi A.: i. m. 109. Vö. még Törkányi Szűcs E.: i. m. 754–774.

tani, sőt minél többféle területet vizsgálunk meg, annál nagyobb változatossággal találkozhatunk egyéni és közösségi szinten egyaránt. Az országosan egységes tárnokjogi szabályozás ellenére tehát egymástól sok szempontból eltérő jelenségeket figyelhetünk meg az ország távol eső városaiban.¹⁰¹ A különbségek egy része származhat az eltérő végrendelkezési gyakorlatból, amely maga is tükröződése a szokásjogban és értékrendben megmutatkozó eltéréseknek, más részük viszont átfogóbb gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőkkel függhet össze. Ezek feltárására fontos lenne minél több település forrásanyaga (nemcsak végrendeletek, hanem jogkönyvek, jegyzőkönyvek, bírósági esetek) alapján folytatni a családok szerkezetére és örökösödési szokásaira vonatkozó vizsgálatokat.

Szintén a további kutatás feladata lesz tisztázni, hogy mennyire általános az a táji vagy regionális tagolódás, amelyet korábban az anyagi kultúrában és a jelen tanulmányban az osztálytétel módjában és ezáltal közvetve a családszerkezetben tetten érhattunk. Úgy tűnik, hogy mind a tárgyak birtoklása és továbbörökítése, mind az örökösödés szokásjog által meghatározott rendje eltérő volt az ország nyugati és északkeleti részében. De hol húzódtak a határvonalak? Volt-e elkülönítő szerepe a középkori országhatároknak az itt vizsgált kérdések szempontjából? Milyen kisebb régiók figyelhetők meg? Változott-e ezek kiterjedése az idők során és hogyan? E kérdések megválaszolásában más felvidéki, valamint erdélyi és lengyel városok forrásainak vizsgálatával léphetünk előre.

101 Vö. *Granasztói Gy.*: i. m. 635–640. a budai, szepesi szász, erdélyi szász és kolozsvári normatív szabályozás összevetése.

Függelék

Konkordancia: a levéltári jelzetek és az adatbázis számai

EPERJES

Szám	Név	Dátum	Ep. jelzet	DF
1	Blumenin, Katherina	14470000	240	288703
2	Helena Stephani procuratoris	14620314	330	228816
3	Kanal, Jorg	14620319	331	228817
4	Seecz, Gregorius	14640327	340	228627
5	Lynkin, Gerdrud	14660118	348	228835
6	Schererin (Lucas), Barbara	14460912	352	228838
7	Gumanin (Niclas), Barbara	14661201	353	228839
8	Prewssin, Elizabeth	14730824	388	228877
9	Codatzin (Gal), Elizabeth	14740325	393	228883
10	Richter, Hans	14771006	431	228922
11	Mulnerin (Lorencz), Margaret	14790106	438	228932
12	Sebastian, Caspar	14800000	448	228942
13	Summa legum ad testam. faciendum	14810000	455	282528)
14	Eperyes, Martinus de	14820721	461	228956
15	Nagy Imre	14820726	462	228957
16	Lichtener, Christan	14820726	463	228958
17	Gal dyak	14830220	466	228964
18	Rogkeczan (Martin) Anna	14860000	492	228992
19	Gumanin (Hans) Anna	14870301	495	228997
20	Fuxel Mathias	14890000	511	229014
21	Torday, Andreas	14910513	520	229024
22	Torday Andreas neje Margaretha	14910513	523	229028
23	Prewssin, Gertrud	14911002	524	229029
24	Vectoris (Cristian), Appolonia	14920202	527	229033
25	Elizabet consors Andree	14920224	529	229035
26	Gregorius filius Thotpal	14920307	530	229036
27	Mulnerin, Dorothea	14920322	531/a	229038
28	Fillach, Gregorius	14920327	532	229039
29	Cromer, Paul	14920629	534	229044
30	Sad Mihal	14920000	539	229049
31	Boeskoros Ágoston	14920000	539/1	0
32	Hanczefay, Stephan	14930522	545	229057
33	Bogner, Johannes	14940820	565	229077
34	Torday András	14941228	568	0
35	Slosserin / Czirnerin, (Caspar), Barbara	14950101	569	229081
36	Binder (Andreae) filia, Cristina	14960714	587	229099
37	Faber, Albertus	14960722	588	229100
38	Gabberth, Johannes	14960803	591	229103
39	Tham, Martinus et Elizabeth	14960806	592	229104
40	Czaus, Jorg	14960816	593	229105
41	Jak, Jacobus	14960903	594	229106
42	Calmar, Martinus alias Schrotter	14961002	595	229107
43	Fillachin (Gregorius), Caritas	14970121	598	229110
44	Sparrerin, Helena	14991112	641	229154
45	Oleatoris (Michael), Cristina	14991126	642	229155
46	Sigart, Hannes	15001450	645	229145
47	Marczin, Margareth	15000415	648	229164

48	Bulay, Gregorius	15010000	670	229195
49	Brengsay, Hans	15010000	670/a	0
50	Thegze, Lorincin	15020728	678	229207
51	Colb (Johannes), Cristina	15020000	689	229222
52	Staynen (Cristina) nepos, Agnes	15030302	695	229229
53	Carnifex (Benedict), consors	15030402	696	229230
54	Scholz, Caspar	15030726	701	229236
55	Carnifex, Thomas	15030000	707	229244
56	Bencza Michael	15040106	708	229245
57	Harrenbocken, Ursula	15040923	713	229253
58	Szeesi, Benedek	15040000	714	229254
59	Hancka, Anna	15050120	716	229257
60	Cromcatusch (Andreas), Dorothea	15050507	719	229260
61	Corczolasch (Mathias), Elizabeth	15060406	728	229274
62	Fixelin, Clara	15061003	732	229280
63	Barlabasch, providus	15070309	751	229300
64	Fleyscher, Petrus	15070512	755	229305
65	Codaczin, Cristina	15070000	758	229312
66	Cleyn (Michael), Dorothea	15080408	761	229320
67	Alberti conthoralis Lucia	15081217	798	229360
68	Schrütther, Jorg	15080000	799	229361
69	Georgii mag.scholae consors Elizabeth	15090126	801	229363
70	Balneatoris (Ladislai), Barbara	15090220	802	229364
71	Czoewff, Martinus	15090728	803	229371
72	Trinkesaus, Caspar	15100331	810	229378
73	Boldizsar polg. vegr. vegrehajtasa	15100425	812	229380
74	Maschfel, Johannes	15100811	816	229386
75	Grefin, Magdalena	15101002	820	229390
76	Mercatoris (Stanislai), Agnes	15101212	822	229392
77	Faustman, Jacob	15110529	827	229400
78	Thicznerin, Margaretha	15110708	832	229406
79	Grauscher, Hans	15111003	836	229411
80	Koch (Steffanin), Ursula	15130402	853	229431
81	Cromer, Georg	15130731	863	229445
82	Corczolasch (Georg), Sophia	15130924	867	229432
83	Briczin, Margaretha	15131113	869	229436
84	Faynerin, Elizabeth	15131120	870	229437
85	Cromerin (Jorg)	15130293	871	229448
86	Scholtis (Istvanne), Elizabeth	15141203	887	229468
87	Zimmermannin, Cristina	15140000	889	22940
88	Binderin (Andre), Gertrud	15150105	890	229471
89	Literatus, Andreas de Corona	15150223	895	229476
90	Literatus, Andreas, de Corona (inv.)	15150000	929/a	229512
91	Cromerin (Jorg) Ursula vegr.vegreh.	15150000	929/c	229154
92	Pinterin (Georg) Dorothea	15160313	933	229520
93	Nicolaus presbiter, altaris	15160610	936	229523
94	Pinteck, Jacobus	15160620	937	229524
95	Clayn, Georgius	15160821	934	229526
96	Fwrensyn, Sophia	15170618	962	229550
97	Mathien, Katherina	15170824	966	229555
98	Modra, Mathias	15171227	974	229563
99	Schimpawl, Thomas	15190331	990	229581
100	Riczkoney, Elizabeth	15190410	991	229582
101	Rosenberger, Sigmund	15190501	992	229583
102	Binderin, Gertrud	15190830	1000	229591

103	Thulka, Petrus, adolescens	15190000	1008	229599
104	Wolff, Laurentius baccalaureus	15190000	1009	229600
105	Halarusin, Osanna	15200601	1017	229610
106	Berler, Johannes + Sophia hausfraw	15200721	1022	229615
107	Lapicida, Albert	15200804	1024	229618
108	Withes, Ambrosius	15200812	1025	229620
109	Doliatoris, Mathias	15200818	1026	229623
110	Tegulator, Martinus	15200831	1028	229626
111	Mild, Franciscus	15201001	1029	229627
112	Faber, Stephanus	15200000	1041	229639
113	Thulka, Petrus cf.103	15200000	1042	229640
114	Czczyn, Ursula	15210130	1050	229649
115	Cromcatuschney, Dorothea	15210201	1051	229650
116	Coron, Gregorius	15230330	1106	229710
117	Kutzin, Sophia	15231229	1127	229733
118	Gerberdt/Lanius, Cristanus	15240207	1138	229745
119	Hutter, Johannes	15241021	1159	229766
120	Figulus, Urbanus	15250621	1180	229788
121	Geberth, Cristan cf. 118.	15260322	1210	229822
122	Pinter, Jorg	15260000	1234	229832
123	Perle, Hans – Melzerin, Sophia hagy. l.	15220000	1097	229701
124	Greger wagner vom Kezmakt	14500206	253/a	0
125	Wilde, Hans	14610203	327	228813
126	Slosser, Niklas	14650000	Jkv. 46.	282529

KATALIN SZENDE

CHILDREN, BROTHERS, SISTERS, SPOUSES:
FAMILY RELATIONS AND INHERITANCE CUSTOMS IN EPERJES
(PREŠOV) AS REFLECTED IN MEDIEVAL TESTAMENTS

Since conscriptions, church registers or other traditional sources of historical demography are lacking, research on family structure in late medieval Hungarian towns has to utilize indirect evidence. This article explores the potential of last wills from Eperjes (present-day Prešov) in this respect, examining 123 wills from this free royal town from the period between 1446 and 1526. By bequeathing goods to spouses, children, grandchildren, brothers, sisters, and other collateral relatives, or mentioning them in other contexts, the testators could outline the circle of kin that was important for them. However, in Eperjes – contrary to two free royal towns in Western Hungary (Sopron and Pozsony/Pressburg/Bratislava) analysed by the author before – this circle did not comprise all living members of a family. With some simplification, the majority of last wills from Eperjes can be termed “one-generation wills,” in which most goods and chattels are bequeathed to relatives who belonged to the testator’s own generation: spouses (eventually with under-age children), brothers, sisters and cousins. Parents and grandchildren are hardly ever mentioned, which can be explained partly with a presumably high rate of mortality, and partly with the neolocality and independent households of grown-up children.

More significant is the strikingly low number of children occurring in the wills. In 106 families that can be analysed on the basis of the testaments, only 74 children are mentioned altogether. If this had been the real rate of reproduction, the population of the town would have been threatened with extinction within three generations. The relatively high number of brothers and sisters (in most cases two or three), whose inclusion in the wills was made obligatory in local customary law, also contradicts the assumption of too small families. Therefore in Eperjes one cannot estimate the number of surviving offspring on the basis of last wills. The explanation of the rare occurrence of children must be sought not in demographic features, but in the system of inheritance. Through the parallel study of last wills and the only surviving medieval protocol of the town, one can see several examples when property was divided well before both parents’ death, so there was little left to be divided on the death-bed. The children’s share was handed over when they came of age or married, or – just as frequently – when one of the parents remarried.

The Eperjes case-study calls for a closer examination of the interdependence of inheritance customs and family structure. One can also notice that even towns within the same country and legal framework show considerable regional variation, which should make one cautious towards too broad generalizations.

CSUKOVITS ENIKŐ

Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban

A selmecbányai 14–15. századi városkönyv bűnesetei

A történettudomány középkorképe az elmúlt évtizedekben gyökeres változásokon esett át, a közvéleményben azonban makacsul tartja magát a régi sztereotípiák többsége. A hagyományos „sötét középkor”-felfogáshoz elválaszthatatlanul hozzátartozik a korszak kegyetlenségének a hiedelme. Az emberek életét fenyegető számtalan veszélyforrás közt – e felfogás szerint – kiemelt helyen szerepeltek a legkisebb bűnért is keményen lesújtó igazságszolgáltatás intézményei. Történelmi regények, kalandfilmek és pantoikumok biztosítják, hogy korunk embere borzongva gondoljon arra az időszakra, amikor mindennapos használati eszköz volt a máglya és a hóhérpallos, a kerék és az akasztófa. Ez a kép persze több pusztá látomásnál, nem csupán a regényírók, forgatókönyvszerzők fantáziájának a terméke; elterjesztője nem volt más, mint a 19. században meginduló történetkutatás. A történészek, akik a korszak forrásainak feldolgozását főként a krónikákkal és a törvényekkel kezdték, a krónikákban élénk színekkel ecsetelt híres kivégzések hatása alatt, a törvények szövegét pedig szó szerint értelmezve vonták le és írták meg következtetéseiket. Ezekben fel sem merült, hogy a középkori ember esetleg más viszonyban állhatott a törvényekkel, mint a forrást saját korának joggyakorlata alapján értelmező történész. A polgári jogállamban élő, törvénytisztelő ember szemüvegén keresztül nézve a középkori törvények véres szigora a kor mindennapi gyakorlatává lényegült, sötét keretbe foglalva az egész korszakot.

E mindennapok egyéb forrásai azonban jóval árnyaltabb képet rajzolnak. Bűnökben, főként erőszakos cselekedetekben láthatólag valóban nem volt hiány. A krónikákból megismert, országos, olykor nemzetközi vihart kavart gyilkosságok, leszámolások mellett az oklevelekben százszámmra sorakoznak a különféle bűnügyek, a hatalmaskodások és más véres konfliktusok. Az ügyekről épp annak köszönhetően szerzünk tudomást, mert a sértett fél vagy családja a történet után bírósághoz fordult, várakozásunkkal ellentétben azonban az eljárás végén alig-alig bukkanunk ítéletre, különösen végrehajtott ítéletre. Még a legsúlyosabb vétkek – például a gyilkosság – esetében is azt tapasztaljuk, hogy függetlenül az elkövető vagy az áldozat társadalmi helyzetétől, az illetékes bírói fórumtól, az ügyek rendre megegyezéssel végződtek. A történész munkája során az ítélettől megszabaduló rajtakapott tolvajt, gyilkost éppúgy talál, mint kegyelmet kapott

házasságtörőt. Úgy tűnik, a törvények véres szigora elsősorban az elrettentést szolgálta – az igazságszolgáltatás keze valójában sokkal ritkábban sújtott le, mint ahányszor erre a jog szerint lehetősége volt.¹

„Úgy tűnik” – fogalmaztam, és nem véletlenül. A 19. századi első feldolgozások óta hosszú idő telt el, de a törvények betűjét mindmáig sokkal jobban ismerjük, mint az igazságszolgáltatás működésének mechanizmusait. Noha a középkorban nem létezett külön büntető törvénykönyv, és a történészek, jogtörténészek sem gyűjtötték össze az ilyen tárgyú törvénycikkeket, szövegük különböző kiadásokban többé-kevésbé hozzáférhető. Magyarországon a különböző bűnök fajtáiról, büntetéséről már I. István törvényeiben találhatunk rendelkezéseket. A 11. századtól kezdve az országos, a 13–14. századtól kezdve a helyi, elsősorban városi jog rendre rögzítette az egyes bűnök elkövetőivel szemben alkalmazandó büntetéseket.² Szokásjogi ismereteink már hézagosabbak – hiába állította össze a 16. század elején Werbőczy István szokásjogi gyűjteményét, a *Hármaskönyvet*, művéből sok olyan szokás hiányzik, amelyekre az okleveles

1 1366-ban Selmechányán egy férfit kivégeztek emberölésért. Az esetet ismertető Demkó Kálmán a következőképpen kommentálta a történetet: „Az általam talált 15 emberölési és gyilkossági eset közt ez az egyedüli, melyet ottan halállal büntettek a XIV-ik és XV-ik században.” *Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században.* Bp. 1890. 146–147.; A Sopron forrásaiban fennmaradt házasságtörési esetek között egy olyan található, ahol a hűtlen asszonyt lefejezték, társa azonban kegyelmet kapott. A többi házasságtörő mentesült a halálos ítélettől. *Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete.* Sopron, 1939. 315–317.; Hogy a végrehajtott halálos ítélet mennyire ritkaságszámba ment, jól jelzi egy Jagelló-kori ügy: 1515-ben országos botrány kerekedett abból, hogy az Eperjesen több napon át randalírozó András brassói deákot a város békesértésért halálra ítélte és kivégeztette. *Iványi Béla: András brassai deák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben.* In: *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére.* Bp. 1912. 163–170.

2 Elsősorban *Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp. 1904.; *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.); *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Tekke. Bp. 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.); *Király János: Pozsony város joga a középkorban.* Bp. 1894.; *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn.* Herausgegeben von Karl Mollay. Bp. 1959., magyar fordítása, a jogkönyv részletes ismertetésével, értékelésével: Buda város jogkönyve. Közreadja: Blazovich László–Schmidt József. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.), legrészletesebb feldolgozása: *Davori Relković Néda: Buda város jogkönyve. (Ofner Stadtrecht)* Bp. 1905.; Újlak város jogkönyve 1525-ből: Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Fordította és a kísérő szövegeket írta Hegedűs Antal. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1983. 93–179.; *Ilpo Tapani Piirainen: Das Stadtrechtsbuch von Sillein. Einleitung, Edition und Glossar.* Berlin–New York, 1972. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der Germanischen Völker. N. F. 46.); *Štefánia Meranová: Ius tavernicale. Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku. (15–17. stor.)* Bratislava, 1985.

forrásokban többször is hivatkoztak –, a legfontosabb rendelkezések azonban itt is régóta közismertek.³ Sokkal nehezebb pontos ismeretekre szert tenni akkor, ha a törvények gyakorlati alkalmazását kívánjuk megismerni. Egy-egy bírói fórum működésének vizsgálatával ugyan több kutató is foglalkozott, ezeknek a munkáknak a szerzői azonban általában magára az intézményre, nem pedig az elé került ügyekre koncentráltak.⁴

A középkori jog emlékeiből azt már meglehetősen pontossággal tudjuk, mit tekintettek bűnnek ebben az időben. Kérdéses, hogy a fennmaradt források alapján mennyire állapítható vagy becsülhető meg, milyen arányú lehetett ezeknek a bűnöknek a felbukkanása?⁵ Vajon tényleg olyan magas lehetett a középkorban az elkövetett bűnök száma, mint ahogy azt a megőrződött ilyen tárgyú okleveles anyag sugallja? A másik felmerülő alapkérdés a jog előírásai és az okleveles forrásokból kiolvasható tényleges gyakorlat közti ellentmondásból fakad: vajon mennyire lehetett kibújni a törvény hatálya alól? Ha a bűnösök jelentős számban mentesültek a büntetéstől, vajon a kilátásba helyezett súlyos megtorlás milyen hatékonysággal tartotta vissza a potenciális elkövetőt attól, hogy a bűn útjára lépjen? És ha mégis elkövette tettét, mi volt végül az elnyert büntetés? Mennyire volt veszélyes megkockáztatni a lopást, egy fegyveres leszámolást vagy épp egy házasságtörést?

A középkori bűnök és büntetések útvesztőjében akkor tudunk a legbiztosabban eligazodni, ha a legkülönbözőbb műfajú forrásokat vetjük össze, és elsősorban olyan adatokat igyekszünk feltárni, feldolgozni, amelyek a tényleges bírói gyakorlatot rögzítették. A Magyar Királyság valamennyi bírói fórumának ilyen irányú vizsgálatát persze aligha lehet sikeresen elvégezni, egy-egy jól kiválasztott bírói fórum gyakorlatának feltárása érdekében indított mélyfúrás eredményeként azonban szerencsés esetben olyan képet nyerhetünk, amely általánosabb következtetések levonására is módot ad. Egy ilyen „mélyfúrás” elvégzéséhez több szempontból is a városok tűnnek a legalkalmasabb helyszínnek: egyértelmű a bíróság hatásköre, területi illetékessége, ráadásul a forrásanyag összegyűjtése sem igényel hosszú kutatómunkát. Szerencsés esetben a város fennmaradt kötetében, az úgynevezett városkönyvekben egy helyen megtalálhatjuk az érdeklődésünkre számot tartó információkat.

3 Werbőczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytar. Bp. 1897.; a hiányokra lásd pl. *Tringli István*: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. *Történelmi Szemle* 39(1997) 387–400.

4 Például *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976.; *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.; *ifjabb Szentpétery Imre*: A tárnoki ítélőszék kialakulása. *Századok* 68(1934) 510–590.; A bíraskodás különböző fórumainak működésére mindmáig alapvető *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899.

5 A „bűnözési statisztika” készítésének nehézségeire lásd *Tringli István*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69(1998) 3–31., elsősorban 17.

Magyarországon a 14. századtól kezdve ismerünk példákat arra, hogy a polgárokat érintő legfontosabb kérdések rögzítésére városkönyvet vezettek. E kötetek lapjain váltakozva követték egymást a tulajdonviszonyok változására, a közigazgatás működésére vagy az adófizetésre vonatkozó feljegyzések, köztük szép számban olvashatunk bírósági beírásokat is. A városok többségében még a késő középkorban is csupán egy, vegyes tartalmú könyvet vezettek, a legjelentősebb városokban azonban a 15. század folyamán a főbb funkciók különváltak: Pozsonyban például előbb a végrendeletek, majd a bírósági idézések számára nyitottak külön kötetet.⁶ Az elsősorban a felvidéki városok levéltáraiban fennmaradt városkönyveket eddig főleg a gazdaságtörténet kutatói hasznosították, noha a lapokon számszámra sorakozó bejegyzések a városok egykori lakosairól számos egyéb, izgalmas információt közvetítenek: segítségükkel a középkori polgár családi viszonyai, anyagi kultúrája éppúgy megismerhető, mint vallási szokásai vagy a törvényhez való hozzáállása.⁷

E városkönyvek közül az egyik legkorábbi, Selmecebánya 1364–1426 között vezetett kötete a bírósági bejegyzések nagy számával tűnik ki: a bő hatvan év alatt több mint 200 ilyen tárgyú beírás került a nem túl vaskos kötet lapjaira. Selmecebánya ráadásul azon városok közé tartozik, amelyeknek fennmaradt a középkorban használt jogkönyve is. A két értékes forrás együtt szinte tálcán kínálja a lehetőséget: a jogkönyv előírásait és a városkönyvből kiolvasható gyakorlatot összevetve – legalábbis egy város példáján – megkísérelhetünk választ adni fellemerült kérdéseinkre.

6 Vegyes tartalmú városkönyv például Kassa: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 271720–721, Besztercebánya: DF 273045, 275662. A kötetek némelyike feltűnően díszes: Selmecebánya 1432-ben megkezdett vörös bőrkötéses, oroszlánfejes ezüstveretekkel díszített városkönyvét például magas művészi színvonalú, egész oldalas kánonképpel illuminálták. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1986. 96. tétel. Körmöcbánya 1426-tól vezetett városkönyvének illusztrációit ugyancsak számon tartja a művészettörténeti szakirodalom: legújabban: Gotika. Dejiny Slovenského výtvarného umenia. Szerk. Dušan Buran. Bratislava, 2003. 785–786., 6.1.15. tétel. Pozsony kötetei közül az 1427-ben megnyitott Protocollum Testamentorum mindmáig kiadatlan (Archív mesta Bratislavy [AMB] I. B 4n–1, fényképmásolata: DF 277056), a vegyes tartalmú Protocollum Actionale (AMB 2a–1, DF 286772) kiadása *Arne Ziegler*: Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Pressburg aus den Jahren 1402–1506. Bratislava, 1999. A legtöbb középkori városkönyv a Felvidéken maradt fenn. A kérdéshez lásd *Darina Lehotská*: K počiatkom vedenia mestských kníh na Slovensku. Historické Štúdie 5(1959) 325–347.

7 A városi könyvek ilyen irányú hasznosítására lásd pl. *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.); *Csukovits Enikő–Majorossy Judit*: Pozsonyi peregrinuskok. Végrendeleti zárandoklatok a középkori magyar városi gyakorlatban. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. H. n. 2004. (Analecta Mediaevalia 2.) 29–69.

A selmeci jog

Selmecbánya a 14. században egyike volt a Magyar Királyság legjelentősebb városainak. Az először a 13. század első felében – előtag nélkül – említett „Bánya” már a tatárjárás előtt kiváltságlevéllel rendelkező város volt.⁸ A várossá válás folyamatának első ismert emléke IV. Béla 1238-ra datált privilégiuma, amelyben megállapította a selmecbányai bányászok és a magyarországi többi bányász szabadságait.⁹ A selmeci kiváltságok értékét jelzi, hogy hamarosan más városok is igyekeztek őket megszerezni. 1255-ben IV. Béla a Lipcse melletti Besztercebánya (*nova villa Bystrice prope Lypcham*) hospeseinek adományozta Selmecbánya adófizetési szabadságát, 1263-ban a lipcsei hospeseknek a selmeci és korponai plébániák tizedfizetési kiváltságát, 1265-ben a hibbeieknek a korponaiak és a selmeciek bíraskodási kiváltságát.¹⁰ A selmeci szabadságjogok a későbbiekben sem veszítettek értékükből: 1327-ben például I. Károly jutalmazta hűséges szomolnoki vendégtelepeseit a *Sebnuchbanya*-i hospesek által élvezett valamennyi szabadsággal.¹¹ E szabadságok értékének fokmérője, hogy a korszakban Fehérvár mellett csupán három város kiváltságait és jogait említik meg forrásaink: Budáét, Korponáét és Selmecét.¹²

8 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (= ÁMTF) Bp. 1987. III. 243–247.

9 *Lubomír Juck*: Vysady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). Bratislava, 1984. 2.; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Slovensky diplomatár.* (= CDSL.) Szerk. Richard Marsina. Bratislavae, 1987. II. 31. sz.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* (= RA) I–II. 1–4. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 1678.

10 1255: „insuper concedimus prenominitis hospitibus nostris de Bystrice, quod ea gaudeant libertate super tributo, qua hospites nostri de Schebnyzbana g[ra]tulantur...” – CDSL. II. 491.; *L. Juck*: i. m.: 25.; RA 1059.; 1263. ápr. 5.: IV. Béla a lipcsei hospeseknek „...concessimus, ut ecclesia eorum parochialis ab omni decimacione sit excepta penitus et exempta et fruatur liberis decimis, secundum quod fruuntur ecclesie parochiales Corponensis et Banensis”. – *L. Juck*: i. m. 29.; RA 1344.; 1[26]3. ápr. 9. : Fülöp esztergomi érsek ad petitionem domini Bele regis Hungarie Lipcsének (populis ad ipsam villam...) „ut eadem ecclesia parochialis liberis decimis perfruatur prout ecclesie de Corpona et Sebnuchbana” – *L. Juck*: i. m. 30.; 1265. júl. 21.: IV. Béla a hibbei hospeseknek „...Volumus eciam, quod nec comes de Liptou, nec alter aliquis, super eos descendendi vel iudicandi habeat potestatem, sed solummodo ad nos sive ad regiam maiestatem pertinebunt, sicut hospites nostri de Corpona et de Bana.” – *L. Juck*: i. m. 33.; RA 1449.; A korábban hamisnak tartott hibbei és lipcsei oklevelek hitelességéhez lásd *Iványi Béla*: Németlipcse város levéltárából. Századok 43(1909) 860–862. Húščava szerint az 1263-i lipcsei és 1265-i hibbei oklevelek – a megtalált eredetiek alapján – felmenthetők a hamisítás gyanúja alól. *Alexander Húščava*: Ján literát a lipcovské falzá. Bratislava, 1939. 121., 140.

11 1327. máj. 21., I. Károly a szomolnoki hospeseknek: „omnibus et singulis libertatibus seu libertatum prerogativis, quibus fideles hospites nostri de Sebnuchbanya suffulti potiuntur atque gaudent...” – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= DL) 2417; *L. Juck*: i. m. 130.; Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia (= AOKl.). I–XXIV. Bp.–Szeged, 1990–2003. XI. 227.

12 *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 290.

A Hont megye északi részén, hegyek karéjában megbúvó város értékes kiváltságait elsősorban annak köszönhetette, hogy itt volt az ország első és legfontosabb nemesfémbányája. IV. Béla, amikor az 1230-as évek második felében kiváltságaival megvetette a város jogi alapjait, egyúttal a korszerű bányaművelést is meghonosította királyságában. Az alpesi nemesfémbányászat városaiban már hatékonyan működő bányaszövetkezet Magyarországon feltehetőleg Selmecen bukkant fel elsőként – *societas in Scebnizbana* néven.¹³ A külföldi városokból érkezett telepéseknek, a fejlett bányaművelésnek és a királyi kiváltságoknak köszönhetően Selmecbánya gyorsan városias külsőt öltött. Német hospesei először a hegyen, az Óvár környékén telepedtek le, a város csak a tatárjárás után, a 13. század második, a 14. század első felében kezdett a mélyebben fekvő völgy felé terjeszkedni. A völgyben fekvő városrészben a sajátos terepadottságok miatt nem jöhetett létre a telepített bányavárosokra jellemző szabályos térszerkezet, a gyűrűstéri polgárok, az úgynevezett Ringbürgerek házai azonban Selmecen is a város központjában épültek fel.¹⁴ Selmecbánya korai városiasodottságát mutatja, hogy már a 13. században, 1275-ben megtelepedtek itt a domonkosok, így Selmecbánya olyan városokat utasított e téren maga mögé, mint például a rendet a 14. század első felében falai közé fogadó Brassó, Kolozsvár vagy Kassa.¹⁵ Az 1240-től dokumentálható selmeci plébánia országos presztízsét pedig az jelzi, hogy plébánosa autentikus pecséttel rendelkezett.¹⁶ Ezek után már egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy az országról 1308-ban leírást készítő névtelen utazó is felsorolta a legfőbb városok közt, olyan társaságban, mint Buda, Nagyszombat, Pozsony, valamint a jelentősebb püspöki székvárosok.¹⁷

13 „ahol a meghatározott üzletrésszel rendelkező tőkés »társak« (socii vagy werchi, azaz Gewerke) a királyi hatalommal már csak az urbura révén voltak kapcsolatban, a kisegítő munkafajtákat pedig bér munkások (operarii) végezték” – *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 227–228.

14 Lásd Almási Tibor–Wehli Tünde szócikkét. Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). (= KMTL). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 598.; Selmecbánya 14. századi térképét lásd ÁMTF III. 246.; a késő középkori Selmecre elsősorban *Poszler György*: Selmecbánya és a Mária-templom főoltára. In: „Magnificat anima mea Dominum”. M S mester vizitációképe és egykori selmecbányai főoltára. Szerk. Mikó Árpád. Bp. 1997. 123–130.

15 *Harsányi András*: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 80–82.; *Zágorhidi Czigány Balázs*: A Domonkos Rend konventjei a XIII. századi Magyarországon. Tanítvány 7(2001) 2. 81–95.; Brassó (1323): ÁMTF I. 827–828., Kolozsvár (1328): KMTL 365, Benkő Elek szócikke, Kassa (1303): ÁMTF I. 103., 106.; a városi kolostorok jelentőségére *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Uő*: Kolduló barátok i. m. 57–88.

16 „...littere plebanorum sollemnium, sicut Budensium et Tirna et Sebnich et similibus, quorum sigilla sunt nota, faciunt fidem in foro ecclesiastico et seculari...” – Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/2. Bp. 2002. 239.; az 1309-ben, egy szentszéki vizsgálat során készült forrás értelmezéséhez *Csukovits Enikő*: Egyházi és világi oklevelek hitelessége a szentszéki bíróságok előtt. (Egy vizsgálat tanulságai.) In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1996. 126–134.

17 *Descriptio Europae Orientalis*. Latin szövege kiadva *Olgiere Górká*: Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Cracoviae, 1916. 43–55., magyar fordítása: Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bp. 1988. 72–76.

A selmeci ezüst nem csupán királyi kiváltságokat fialt. Feltehetőleg a bányák miatt jutott Selmec elsőként az országban saját, 40 paragrafusból álló város- és 19 paragrafusnyi bányajoghoz is. A selmeci jog a morvaországi Iglau város- és bányaprivilégiuma alapján készült, amelynek legrégibb feljegyzése 1249-es dátumot visel, diplomatikai következtetések alapján azonban a kutatás keletkezését inkább az 1280-as évekre teszi.¹⁸ A selmeci szövegvariáció feltételezhetően a 13. század végén – 14. század első felében írásba foglalt latin nyelvű szöveg német fordítása.¹⁹ A feltételezést – noha a szöveg legkorábbi német nyelvű kézirata csupán Selmechánya későbbi, 1432–1507 között vezetett bírósági jegyzőkönyvében, 1466-os bejegyzésben maradt fenn – több érv is alátámasztja. Emellett szól elsősorban a bányaművelés jogjégye: a 13. század első felében meginduló bányászat feltétlen szabályozást igényelt, amely nélkül semmiképpen nem működhetett hosszú ideig.²⁰ A selmeci jog viszonylag korai használatát igazolja, hogy a város jogával a 14. században már más városok – így például Libetbánya és Bakabánya – is éltek.²¹ A korszak másik jelentős, saját jogot használó városa, Korpona példáján Fügedi Erik arra a következtetésre jutott, hogy az 1340 és 1370 közötti időszakról kezdve a városi fejlődés útjára lépő telepek

18 Lásd I. Hlaváček: Iglau. Lexikon des Mittelalters (= LexMA). I–X. Artemis Verlag, München–Zürich, 1980–1999.

19 A szöveg kéziratai közül a középkoriakat lásd 1. Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori Osztály, 61. 54. C. (1466); 2. Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori Osztály, 61. 53. C. (1513 e.); 3. Štátny Okresny Archív (= ŠOKA) Žiar nad Hronom, Kremnica, Fond Magistrát mesta Banskej Štiavnice, inv. číslo 813. (1513); 4. ŠOKA Banská Bystrica, inv. číslo 5. (1503); 5. ŠOKA Žiar nad Hronom, Kremnica, Fond Magistrát mesta Banskej Štiavnice, inv. číslo 1070 (1513); Kiadásai: Th. Wagner: Corpus iuris metallici recentissimi et antiquioris. Sammlung der neuesten und älteren Berggesetze. Leipzig, 1791, 163. skk.; Gustav Wenzel: Jahrbücher der Litteratur. Wien, 1843. Anzeigebblatt 1. skk.; Johannes Kachelmann: Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. (= Bergstädte) Schemnitz, 1855, Bd 2. 177. skk.; Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. (= ÁÚO) Pest, 1862. III. 206. skk.; Ilpo Tapani Pirainen: Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica/Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. Oulu, 1986. Kritikájára, értelmezésére lásd Wenzel Gusztáv: A magyar bányajog rendszere. Pest, 1872. 30–34.; Wenzel Gusztáv: Magyarország városai és bányajoga a múltban és jelenben. Bp. 1877. 43–46.; Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 33–39. 267. skk.; Demkó K.: i. m. 7. 11–15.; V. Bolerázsky: K problému proveniencie banskoštiavnického mestského a banského práva. Rozpravy národného technického múzea v Praze 48(1971); I. T. Pirainen: Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica i. m. 13–25.

20 Selmec mintavárosában, Iglauban az ércteléreket 1240 körül fedezték fel, a várost ugyanebben az évtizedben alapították, ahol hamarosan megtelepedtek a domonkosok is. A város- és bányajogot az ezüst felfedezésével közel egy időben jegyezték le, de ha az ezt tartalmazó oklevelet valójában az 1280-as években készítették, és úgy datálták vissza 1249-re, ez esetben is valószínűsíthető egy mindenki által elfogadott bányajog használata már a város alapítása körüli időszakban. Az iglauri példa azt mutatja, hogy a bányakincs felfedezése, a város alapítása, a város- és bányajog összeállítása közel egy időben történt. II. Vencel uralkodása alatt Csehországban a bányajog fejlődése már odáig jutott, hogy egy átfogó, országos bányajog megteremtésével is megpróbálkoztak. Ez volt a kuttenbergi bányajog. Lásd H. W. Strätz: Kuttenberger Bergordnung. In: LexMA.

21 Wenzel G.: Magyarország városai és bányajoga i. m. 46.

már nemcsak valamely régebbi város kiváltságát kérték, hanem ezzel egy időben az adott város jogát is átvették.²² Ennek a városjognak pedig – mint azt a Trencsén megyei Zsolna szemléletes példája igazolja – a 14. század második felében pedig már feltétlenül hazai jognak kellett lennie. Zsolna, amely alapításakor Teschen jogát kapta, s ügyeit is oda fellebbezte, a 14. század folyamán Trencsén, Turóc és Nyitra megyékben több mezőváros és soltszefalu anyavárosává vált. 1369-ben azonban Nagy Lajos király kifejezte azt a kívánságát, hogy a zsolnaiak idehaza, vagyis „országában, ahol nagy bőségben találhatók törvények, keressenek maguknak törvényes jogot”. A királyi elvárásnak megfelelni kívánó városka hamarosan a korponai jog mellett döntött: 1378-ban – vélhetőleg felkérésre – Korpona lemásoltatta saját jogkönyvét, és megküldte Zsolnának.²³ A selmeci jogot használó városok, a zsolnai jogváltás egyaránt azt a feltételezést támasztják alá, hogy Selmecbánya a 14. század második felére már birtokában volt a városjogának.

A városkönyv bejegyzései

Selmecbánya legkorábbi fennmaradt városkönyvét ma is a város levéltárában őrzik. A nagyméretű, befűzött bőrszíjakkal záródó, bőrkötéses városi kötetet az 1364–1426 közötti években vezették, 79 számozott oldalán főként a számadásokat és – az érdeklődésünkre számot tartó – bírósági végzéseket rögzítették latin, illetve német nyelven.²⁴ A kötetből elsőként, az 1800-as évek közepén a magyarországi bányavárosok monográfusa, Kachelmann János közölt bűnügyekre vonatkozó adatokat (is), a további irodalom pedig érthetetlen módon beírta az általa ismertetett esetekkel.²⁵ A városkönyvben található számadásokat ugyan még kiadta Fejérpataky László, a gazdag peres anyagra azonban már csak rövid utalást tett.²⁶ A selmeci kötet, amely a Magyar Országos Levéltárból került vissza szülővárosába, a lapjain található számtalan információ ellenére több mint egy

22 Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő: Kolduló barátok i. m.* 292. Az anyaváros kialakult formájával a Nyugat-Dunántúlon jóval korábban is találkozhatunk: I. Károly 1328-ban megerősítette Kőszeg korábbi, a Kőszegiekől kapott kiváltságait. A soproni polgárokat megillető jogokkal felruházott Kőszeg pereinek az anyaváros, Sopron volt a fellebbviteli fóruma: DL 3654, AOkl. XII. 304.

23 Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő: Kolduló barátok i. m.* 294.

24 A Magyar Országos Levéltár által visszaadott városkönyvet a Selmecbányai Városi Levéltár őrzi külön jelzet nélkül, fényképmásolata: DF 235721, a továbbiakban selmeci városkönyv (= SVK). A 32. oldal alján 1359-es dátumú beírást is találunk, a kötet kezdő dátuma azonban 1364.

25 J. Kachelmann: Bergstädte i. m. Idézi pl. *Ipolyi Arnold: Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Századok* 8(1874) 622–624.; *Demkó K.:* i. m. 7. 11–15.

26 Az általa kiadott számadásszövegek előtti rövid ismertetőjében Fejérpataky a következőket írta: „Ítéleteken, jogi cselekvényeken kívül... sok számadást, adólajstromot, kiadási jegyzéket tartalmaz... A jelen gyűjteménybe nem vágó dolgok, bármennyi érdekeseget tartalmazzanak is, elhagyattak.” – *Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei.* Bp. 1885. 1.

évszázada alussza Csipkerózsika-álmát, pedig a középkori Magyar Királyság egyik legkorábbi városkönyve mindenképpen érdemes lenne arra, hogy szövege a nemzetközi várostörténeti kutatás számára is hozzáférhetővé váljon.

Az első oldalak alapján arra következtethetünk, hogy a könyvet hagyományos számadáskönyvként kezdték vezetni. 1364-től évről évre rögzítették a város adózó polgárainak befizetéseit, és az így befolyó végösszeget.²⁷ Ebben az évben például több mint 150 adófizető összesen 483 forintot adott össze, a következő évben több mint 160 befizetőtől valamivel kevesebb, 451 forint gyűlt össze. Az éves adólisták között egyéb bejegyzések sorjáznak, de ezek is főként számadások, illetve a polgárok egymás közti jogi, pénzügyi stb. tranzakciói. Több esetben szerepel például a város különböző polgárainak visegrádi utazásra – vagyis a királyi udvar felkeresésére – adott kisebb-nagyobb összeg.²⁸ A város hatósága elé kerülő bűnesetekre utaló, illetve azokat rögzítő bejegyzések a kötet elején az adófizetési listák közti szabad helyekre kerültek. Az 1380-as évek után az adófizetésre utaló feljegyzéseket már nem ebben a kötetben vezették, a lapokon uralkodóvá váltak a bírósági bejegyzések. Az egyes tételek sajnos nem kronológiai sorrendben követik egymást, az 1360-as, 1370-es évek bűnügyeinek többsége a kötet hátsó lapjaira került. Ha a lapok sorrendje időközben – újrakötéskor, restauráláskor – jelentősen nem változott, s az oldalszámok valóban az eredeti rendet követik, feltételezhető, hogy a város írnokai a kötet elejére elsősorban a számadáskönyvbe kíváncszók, a végére pedig a bírósági bejegyzéseket kezdték vezetni. Az 1380-as évektől megszűnt a könyv kétirányú vezetése, a szigorú kronológia azonban többször is megszakad. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a nyelvhasználat – ha nem is maradéktalanul – köthető a kronológiához: amíg a korábbi bejegyzések főként latin nyelven kerültek a kötetbe, az 1400-as évek bejegyzéseinek többségét már németül jegyezték fel.

A városkönyv bírósági tárgyú bejegyzései a *proscriptio*, azaz a levelesítés tényét rögzítették. A kötetbe bejegyezték a bűnöst és a büntényt „*Item proscriptus est XY pro...*” formulával, azaz közhírré tették az elkövető személyét és azt a cselekményt, amellyel kiérdemelte, hogy nyilvános gonosztevőnek tekintsék. Az ily módon közismertté, *publicussá* tett bűnelkövetőt tettéért bárki elfoghatta, akár meg is ölhette – a levelesítés a körözés középkori, az önbíráskodás bizonyos formáit is legalizáló módja volt.²⁹ A selmeci kötetben a 23. oldalon olvashatjuk az első ilyen levelesítéseket.³⁰ A lap felső részére néhány 1375-ben készült rövid

27 Az első oldalon pl. „Nota quod anno domini m^o ccc lxiiii die sancti Johannis ante portam Latinam exactio posita est”. Az adólajstromok kiadását lásd *Fejérpataky L.*: i. m. 1–38.

28 Pl. a 3. oldalon: „Item Nicolao piscatori VI flor. Pro expensis versus castrum in Wisschigradum”; „Item Rolloni III^l flor. versus castrum in Wisschigradum”.

29 A levelesítésekről lásd elsősorban *Fehértói Katalin*: A leveles melléknév és a régi magyar bűnüldözés. *Magyar Nyelv* 77(1981) 440–449.; *Tringli I.*: Jagelló-kori i. m.

30 A 12. oldalon, 1367-ben írt bejegyzésekben már feltehetőleg szintén levelesítést foglaltak írásba, az olvashatatlanul foltos szövegből azonban csak a halál, gyilkosság, illetve vér szavak olvashatók ki.

bejegyzés került. Az itt felsorolt személyek valamennyien a várossal való szembehelyezkedésért kerültek a jegyzékbe.³¹ Ezután – némi sorköz kihagyásával – már az 1392-es proscibáltak következnek, egy csoportos leszámolás résztvevői. 1392. július végén, egy egyszerű hétfői napon többen megtámadták, és számos sebet ejtve meggyilkolták a város köztisztelőben álló esküdtjét, Ulusch Schusyr, vagyis Ulusch susztert. Haláláért összesen öt embert levelesítettek. A főkolompós feltehetőleg az a Péter (*dictus purger*) lehetett, akinek nevét elsőként, kifejezetten gyilkosságért (*pro homicidio*) tüntették fel. A többiek már „csak” a láthatóan lincselés áldozatául esett városi esküdt halálához vezető vérontásért, sebesítésért, az akcióban való közreműködésért kerültek listára.³² A vizályt, amelynek oka sajnos egyik beírásból sem derül ki, úgy tűnik, az utolsóként bejegyzett Jurge Savrussel robbantotta ki; érdekes módon csak az ő proscriptiója említi az a korántsem elhanyagolható körülményt, hogy a viharos konfliktusban még a bíró is megsebesült.³³ Annyi bizonyos, hogy a meggyilkolt esküdt a város egyik legnagyobb adófizetője és egyben befolyásos személyisége volt: a kötetben számos helyen olvashatjuk a nevét, az adófizetési lajstromoknak is mindig az élén, kifejezetten magas összeggel szerepelt.³⁴ Nem valószínű, hogy egyszerű utcai vagy kocsmái összezördülésben veszítette életét – hihetőbbnek tűnik, hogy valamilyen városi hatalmi konfliktus torkollott végül gyilkossággá.

A kötetben sorjázó bűnesetek többségét sajnos lakonikus tömörséggel, csak a lényegre koncentrálna jegyezték fel. 1383-ben például Maurer Mátyást azért levelesítették, mert „megölt egy embert”, Turk Andrást pedig azért, mert kivont karddal állt ellen a bíróságnak.³⁵ Van olyan gyilkosság, ahol az elkövető és az áldozat személyén túl még a bűntény helyszínét is megtudhatjuk. A városi szolga – pedellus – szobája volt a színhelye például egy 1370-es években történt gyilkosságnak.³⁶ Vargák egymás közti, de persze nem feltétlenül szakmai vitája torkollt abba konfliktusba, amelynek során az 1390-es években egy Feyol nevezetű suszter megölte Péter vargát, egy harmadik céhbeli, Schram varga háza előtt.³⁷ A számos emberölés mindemellett nem tette érzéketlenné a város tanácsát, gyil-

31 „XY est proscriptus quia opposuit se contra jura et consilium totius communis” – SVK, f. 23.

32 „pro uno vulnere mortifero scilicet campyrwunde quod fecit in uno jurato”, „propter unam cruentationem...” stb. A levelesítéseket egymás alatt, kétszer is beírták. Jelzi a korszak városi írásbeliségének sajátos névhasználatát, hogy egyik nevet sem írták kétszer ugyanúgy.

33 „Item Jurge Favrussel proscriptus est um eyn urhabe in eodem lite quod unus juratus fuit interfectus et iudex fuit vulneratus”.

34 1379-ben például 3 és fél márkát fizetett, 1380-ban 3-at. SVK f. 31., 33., *Fejérpataky L.*: i. m. 23., 25. Az adójegyzékeken kívül is több helyen olvasható róla szóló bejegyzés: pl. (1378–79?) bíróként szerepel, mint „iudex Ulusch sutor” – 29.; 1379-ben római zárandoklatot kell teljesítenie – 30. A tény, hogy a személyét említő bejegyzések többsége a halálát rögzítő 23. oldali beírás után olvasható, jól mutatja a kötet kronológiai megbízhatatlanságát.

35 „Mathis Maurer proscriptus est quod interfecit unum hominem circa Jacusch groff”, „Andreas Turk proscriptus quod se opposuit iudicio evaginis armis” – SVK, f. 37.

36 „Item Jakusch rognier proscriptus quod occidit Prolenil in stuba bedelli” – SVK, f. 67.

37 „Nota Feyol Schustir proscriptus est pro uno homicidio quod interfecit Petrum sutorem de Redisch ante domum Schram sutorem” – SVK, f. 64.

kosság és gyilkosság közt akadt olyan különbség, amely miatt egy-egy elkövető valamiért jobban kivívta a városvezetés haragját. Ilyen lehetett az a Morolt nevű személy, aki – ugyancsak a városi szolga házában – úgy tette el láb alól Schuler fia Henriket, hogy tettéért mint a „leghitványabb gyilkost” proscribálták.³⁸

Az erőszak nem minden esetben vezetett halálhoz, de ha kitudódott, feltétlenül maga után vonta az elkövető levelesítését. Fekete Miklóst, azaz Swartze Nykuscht fiával együtt írták a kötetbe azért az életveszélyes sebesítésért, amelynek áldozata egy Henzelmus nevű személy volt.³⁹ Jakusch mészáros nyíllal támadt áldozatára, Mátyás zsemlesütőre, egy másik tettes még meg is csonkította az erőszakos támadása útjába került Smelzer Bernátot.⁴⁰ Krummes Hechcel azért érdemelte ki a proscribálást, mert a bíró házában előhúzott késével meg akart ölni egy embert, és veszett indulatát még az az alig elhanyagolható körülmény sem fékezte, hogy támadásának a bíró és az esküdtek is szemtanúi voltak.⁴¹ Nykuscht és társát az 1370-es években azért levelesítették, mert erőszakoskodtak a király bányájában, a kötetben utánuk szereplő Cauroid Pált részben azért, mert gyalázta az egész városi tanácsot, másodsorban pedig azért, mert erőszakkal a békére – a király békéjére, mint a kötetben olvasható – tört.⁴² Az elkövetett bűnök közt, a számos véres konfliktus mellett néha azért találhatunk „békésebb”, tettelegesséig már nem fajuló becsületsértési ügyeket is; egy alkalommal pedig az asszony megverésével kiérdemelt levelesítésre bukkanunk.⁴³ A viszonylag kisszámú selmeci lopási ügy között olvashatunk teljesen mindennapos, magánházban titokban elkövetett tolvajlásról éppúgy, mint – az ország egyik legfontosabb bányavárosához méltó – érclopási akcióról.⁴⁴ Az elkövetett bűnök mennyisége alapján – legalábbis az 1370-es években – egy bizonyos Jakus lehetett a város békéjének az egyik komoly veszélyeztetője, akit ésszerű volt elkerülni. Őt ugyanis egyszerre proscribálták gyilkosságért, sebesítésért, hatalmaskodásért és tisztességtelenségért – bármit is jelentsen ez utóbbi.⁴⁵

38 „Item Morolt venit ad domum bedelli et in eadem malitiose et pessime interemit Henricum filium Schuler. Ideo nos comes, iudex et universi jurati eundem Marolt proscriptimus tamquam vilissimum homicidam” – SVK, f. 65.

39 „in causa letalis vulnerationis...” – SVK, f. 64.

40 „...temptavit Mathie pistoris cum sagitta sua” – SVK, f. 67.; „...proscriptus est propter Bernhardum Smelzer quam violenter aggrediens mutilavit” – SVK, f. 65.

41 „Item Krummes Hechcel proscriptus est quod extracto cultello in domo iudicis voluit occidere unum hominem, et hic fecit coram iudice et juratis.” – SVK, f. 68.

42 „...fecerunt violentiam in montanis domini regis...”, „Item Paulus Cauroid proscriptus est ea de causa quod vituperavit totum consilium, item secundo... cum omnibus suis sequatibus proscripti sunt ea de causa quod violenter ruperunt pacem domini regis...” – SVK, f. 71.

43 Becsületsértési esetek főként SVK, f. 58–61., pl. „hii schol man merchen, daz Peter Pek vorschreiben umme eyne smeliche sache, daz her dy erbe frawe dy altepertellyn mit suoden und smelichen reden” – SVK, f. 58.; asszony megverése SVK, f. 62.

44 „Item Paulus amicus Petri carnificis proscriptus est pro furtu quod clam viterit domum Endlini...”, „Nota Hinricus de Perbnaw proscriptus est pro furtu quod subtraxit metallum in montanis Smalczgrube...” – SVK, f. 54. Bűnüket ráadásul mindketten az ítélet előli szökéssel („evasit iudicium”) tetézték.

45 „pro morte maler et pro vulnere camper et pro una violentia et pro frivolentia” – SVK, f. 68.

A mai olvasó szemével nézve a kötet lapjain hihetetlenül nagy számban sorjáznak a levelesítések. Főként a kötet vége táján, a 65. oldaltól szinte minden lapon legalább egy tucat ilyen tárgyú bejegyzés található, az 1370-es években teleírt 67. oldalon például több mint két tucat személyt levelesítettek erőszakos bűncselekményért. Selmebánya a városkönyv keletkezésének idején jelentős város volt, de népes akkortájt sem lehetett, ezt a földrajzi adottságai sem tették lehetővé. Pontos népességadatokkal természetesen nem rendelkezünk, viszonyítási lehetőségekkel azonban igen, s ezek az összehasonlítások is a város alacsony népességszámára utalnak. 1332-ben a pápai tizedjegyzék szerint a selmebányai – mint láttuk, országos jelentőségű – plébánia jövedelme 48 márka volt, ugyanakkor Kassáé ennek több mint a kétszerese, 110 márka. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Kassa lakossága hasonló arányban volt nagyobb, mint Selmebányáé, a tizedből befolyó jövedelem közti különbség azonban jórészt arra utal, hogy több volt a tizedfizető, vagyis valamelyest mégiscsak jelzi a demográfiai eltéréseket.⁴⁶ Hozzávetőlegesen mutatja a város lakosságának nagyságát az adófizetők száma is: ez a szám Selmecen ezekben az évtizedekben átlagosan 150 fő körül járt. A város területén persze 150-nél több család élt, hiszen nem minden lakos tartozott az adófizető polgárok közé. Egy egykorú forrás, Sopron 1379-ben összeállított telekkönyve szerint a nyugat-magyarországi városban ekkor 195 ház állt, amelyben 341 családfő rendelkezett tulajdonnal. Az adatok alapján Házi Jenő Sopron 1379-es lakosságát 2000 főre becsülte – a hozzávetőleg 150 adózó polgárral rendelkező Selmebányáé valószínűleg még ennél is kevesebb lehetett.⁴⁷

A nagyszámú büntettet tehát egy olyan városban követték el, ahol a lakosság nőkkel-gyerekekkel együtt sem érhetette el a 2000 főt. Hogy közülük az 1360-as évektől kezdődő bő három emberöltőnyi idő alatt pontosan hányan követtek el bűncselekményt, annak pontos számbavétele nem is olyan könnyű, mint feltételeznénk. Az első nehézséget az áthúzások-törlések okozzák, amelyek miatt több olyan bejegyzés is van, amelyik nehezen, alig, vagy éppen semennyire sem olvasható.⁴⁸ A másik nehézség egyszerűen a kor mentalitásából fakad, amely nem könnyíti meg a bűncselekmények vagy bűnösök utólagos kategorizálását. Hiába azonos (vagy közel azonos) ugyanis a proscriptiók szóhasználata, ha nem következetes a levelesítés módja. A már részletesen ismertetett esküdtyil-

46 Selmecen a fizetett tized éves átlaga 288 garas, Kassán 552 garas volt. Az újonnan alapított Körömbányáé 120 garas, a püspöki székváros Nagyvárádé ugyanakkor 327 garas, Debrecené 144 garas volt. ÁMTF I. 55. 424. 589. III. 171. Az adatok értékeléséhez lásd *Györffy György*: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–157.

47 *Házi Jenő*: Az 1379. évi soproni telekkönyv. Soproni Szemle 12(1958) 105–118.

48 A szövegek többsége szerencsére az áthúzások ellenére kiolvasható. Teljesen olvashatatlaná telt bejegyzések találhatók pl.: SVK, f. 74., 75., 76. Az áthúzások okára a későbbiekben még visszatérek.

kosság öt elkövetőjét például külön-külön proscribálták. Ugyanakkor egy hasonló ügy öt tettesét, akik 1373-ban fegyveres kézzel szintén egy esküdtet támadtak meg, egy bejegyzésben, azaz együttesen levelesítették.⁴⁹ A kötetben egyébként nem ritka a fentiekhez hasonló többszereplős összecsapás: a bejegyzések közt vissza-visszatérő módon olvashatunk olyan ügyekről, ahol valakinek a haláláért többek nevét is feljegyezték, kiét emberölésért, kiét sebesítésért, vérontásért.⁵⁰ Többségükben erőszakos bűncselekményekben vehettek részt azok is, akiket tettestársként, bűnrészesként levelesítettek, erről azonban a szövegek csak néha tájékoztatják az olvasót.⁵¹ Voltak a városnak olyan lakosai is, akik egyedül is több tétellel gazdagították a bűnözési statisztikát. Egy Cuncz nevű személy az 1370-es években egymás után három külön bejegyzésben szerepelt a kötetben: először gyilkosságért, azután sebesítésért, végül vérontásért proscribálták. A rövid bejegyzésekből még az sem derül ki, hogy a véres kezű Cuncz hány alkalommal használhatta fegyverét – bűnlajstoma egy, három vagy több akció eredményeként állt-e össze.⁵² Miután mind a bűnösöket, mind a bűneseteket meglehetősen problémás összeadni, végül a proscriptiókat számoltam össze: ha például egy-egy gyilkosságért vagy vérontásért külön-külön több elkövető is lajstromba került, mindannyiukat számba vettem. A városban elkövetett – és ismertté vált – büntettek száma így módon nem azonos a táblázatban összegzett levelesítések számával, az egyes bűnesetek egymáshoz viszonyított aránya azonban így is megállapítható. Bűncselekményre utaló adatokat azonban nem csak a proscriptio tényét rögzítő bejegyzésekben találhatunk. Egy, a kötet elején, a 10. oldalon olvasható lapalji szöveg szerint egy bizonyos Arnoldért, akinek Rómába kellett zárándokolnia, ketten is kezeskedtek.⁵³ A szöveg önmagában nehezen értelmezhető, a további hasonló, olykor részletesebb bejegyzésekből azonban egyértelműen kiderül: azokban az esetekben, ahol egy-egy zárándoklat elvégzését kezesek szavatolták, gyilkosság levelezkléséért kellett valamelyik kegyhelyet felkeresni, így módon – megfelelőképpen értelmezve – a kötet zárándokadatai is a város közismert bűnelkövetőinek a számát gyarapítják.⁵⁴

49 „...isti quinque proscripti veniebant suis armis et volebant interfecisse Paulum Jostet nostrum juratum” – SVK, f. 69.

50 Például SVK, f. 45., 67., 68.

51 „pro uno fulleyst”, „pro vollaist”, „pro vollaist et haymsuchen” – SVK, f. 73., 75. „pro vollaist in eodem occiso” – SVK, f. 76.

52 „Item Cuncz filius Pobroner proscriptus est pro homicidio quod fecit in Bartusch de Olmuncz. Item Cuncz Pobroner proscriptus est pro camper wulnerem. Item Cuncz Pobroner proscriptus est pro effusione sagvinis” – SVK, f. 67.; a hasonlóan sok bűnnel vádolt Jakust ugyanakkor csak egy levelesítésre érdemesítették – SVK, f. 68.

53 „Wentzlab carnifex de Dilnis et Paul Kegler fideiusserunt pro Arnoldo eo quod idem debet versus Romam peregrinari” – SVK, f. 10.

54 A zárándokadatok értelmezésére a későbbiekben visszatérek.

1. táblázat

A selmecbányai városkönyvbe jegyzett
levelesítések oka⁵⁵

Gyilkosság	104
Sebesítés, vérontás	72
Ellenszegülés (városnak)	50
Tolvajlás	21
Tettetárs	13
Hatalmaskodás	9
Sértés, gyalázkodás	8
Fogságból szabadítás	4
Egyéb	17

A selmeci városkönyvbe bejegyzett bűnesetek közt elsöprően magas az erőszakos bűncselekmények aránya (1. táblázat). A legtöbb vétkest, több mint száz személyt, gyilkosságért levelesítették. A kötetet végigolvasva hamar bizonyossággá válik a már a felületes átlapozás után is felsejlő gyanú, hogy tudniillik Selmecen igencsak gyorsan került elő a fegyver ekkortájt. Vélhetőleg kevésen múlt, mikor lett egy mindennapos piaci, kocsmai sértegetésből ökölharc vagy épp késelés, s az ügyesség, erő mellett a szerencse éppúgy közrejátszott, hogy az egymásnak ugró felek közül ki úszta meg ép bőrrel a verekedést, és ki maradt végül holtan a küzdelem után. A konfliktusok ugyanis ritkán értek véget az összeszólalkozással: a gyilkosságok száma több mint tízszerese volt az erőszak-

2. táblázat

Erőszakos bűncselekmények Selmecbányán
évtizedenkénti bontásban

Évtized	Gyilkosság	Sebesítés, vérontás
1360-as évek	11	26
1370-es évek	54	30
1380-as évek	15	8
1390-es évek	13	6
1400-as évek	7	–
1410-es évek	3	–
1420-as évek	1	2

⁵⁵ A táblázat elkészítésénél csak azokat a bejegyzéseket vettem figyelembe, ahol legalább a levelesítés oka kiolvasható.

mentesen lezajlott sértési, gyalázkodási eseteknek, de az emberölésért járó levelesítések száma jóval meghaladta a sebesítésekét is, ráadásul a sebesítésért proscibáltak egy jelentős hányada csupán tettestársa volt valamelyik gyilkosságának. Feltűnően nagy a mennyisége a város vezetésével való szembenállás eseteinek is – az általános szövegből sajnos nem derül ki, mikor, milyen okból kerültek szembe a selmeci polgárok bírójukkal, illetve tanácsosaikkal.⁵⁶ Mint azonban felsorolt példáink közt is szerepelt, a hatósággal való konfliktus is többször torkolt fegyverrántásba.

A városkönyvbe jegyzett bűnesetek megoszlása egyenetlen (2. táblázat). Selmebányán az 1360–1420 közti időszakban átlagosan évente 1,6 alkalommal levelesítettek gyilkosságért, vagyis szinte minden évben megöltek valakit a városban. A gyilkossági ügyek száma kiugróan magas volt az 1370-es években, ebben az évtizedben évente átlagosan több mint öt ilyen esettel számolhatunk. A számok akár el is borzaszthatják a mai olvasót, az erőszaknak köszönhető selmeci mortalitás azonban a korban egyáltalán nem számított rendkívüli nagyságúnak. Akár a hazai, akár a külföldi városok hasonló bírósági feljegyzéseibe lapozunk bele, a kép kísértetiesen hasonlít ahhoz, amelyet Selmebányán láthattunk.

Kassa közel egykorú, 1393–1405 között vezetett városkönyvében ugyancsak találunk erőszakos bűncselekményeket, összességében nem is kisebb számban, mint Selmebányán (3. táblázat). A 12 év alatt 7 gyilkossággal, rablással kapcsolatos bejegyzést olvashatunk, a rövid szövegek többsége már a halálessettel kapcsolatos megegyezésről tudósít.⁵⁷ Az 1390-es években ugyan Selmecen több volt

56 Pl. SVK. f. 37., 39., 54., 58., 59., 60., a leggyakoribb szövegvariáció szerint a levelesített „opposit se contra iudicem et juratos cives”, illetve „opposit se contra totum consilium” – SVK, f. 54.

57 Acta iudiciaria civitatis Cassoviensis 1393–1405. Das älteste Kaschauer Stadtbuch. Bearbeitet von Ondrej R. Halaga. München, 1994. A kötet összesen 6210 bejegyzést tartalmaz. 293.: 1394. szept. 7. – „Item pro morte super Nicolaum Fullingrab Niclos Abir knecht actor.”; 2348.: 1398. máj. 24. – „Christian super Johannem fratrem Ungesalczin; debet ei dare literas super duas manus et super unum mortem.”; 2353.: 1398. nov. 22. – „Item domina Katherina est consequuta super Petrum piscatorem et super Czeylkil piscatorem et super Georgium sutorem et super Gallum et super Ferencz; isti sunt fideiussores pro morte uno.”; 4805.: 1402. szept. 30. – „In crastino festi sancti Michaelis [scriptum est, quod] Jacobus et Nicolaus [de Zena] debent iuxta concordiam factam pro morte Petri de Lypolez cum Stephano de Sordaky tollere pecuniam homagii, que reposita est ad manus fideles, sibi procurare literas expeditorias civitatis.”; 5613.: 1404. ápr. 7. – „Symon fischer est parva vice vocatus pro morte Niclos fischer.”; 5922.: 1404. dec. 29. – „Feria 2. proxima post Innocentum Mathias de Talia, Pangracius de Zantho, Petrus kistener, Clemens et una manu Endris Durst, Hannus Tewfel fideiusserint pro Petro Balok ratione spoli.”; 6082.: 1405. márc. 23. – „Nota: Petrus dictus Bolok de Talia fuerat inculpatus (vö. 5922!) de spolio et homicidio facto in Johannem dictum Foder, filium Nicolai wamos de Zebin, ratione cuius homicidii idem Nicolaus wamus fecit concordiam cum dicto Petro Bolok sic, quod ipse confitebatur coram nobis sibi fuisse satisfactum ratione omagii premissi homicidii et promisit dictum Petrum Bolok reddendo quetum ratione prima exbirgare totum quoslibet pretacte mortis vel homicidii repetitores.”

3. táblázat

Erőszakos bűncselekmények Kassán⁵⁸

Év	Gyilkosság	Sebesítés
1394	1 293.	1 291.
1395	–	–
1396	–	–
1397	–	–
1398	2 2348., 2353.	1 2376.
1399	–	–
1400	–	–
1401	–	2 3941., 4324.
1402	1 4805.	6 4555., 4596., 4619., 4622., 4718., 4826.
1403	–	3 5192., 5272., 5307.
1404	2 5613., 5922. (spolium)	4 5660., 5746., 5747., 5786.
1405	1 6082. (spol + hom.)	3 5945., 6001., 6190.

az erőszakos haláleset, a kassai sebesítések, vérontások száma – összesen 19 eset – azonban egyensúlyba hozta a két város erőszakmértékét.⁵⁹ Némely esetben valószínűleg úgyis csak néhány centiméteren vagy másodpercen múlt, hogy az áldozat halálos vagy gyógyítható sebet kapott.

Beleolvasva egy másik egykorú városkönyvbe, a szlavóniai Zágráb 1375–1391 között vezetett bírósági kötetébe, hasonló bőségben találunk gyilkosságot

58 A kötetbe jegyzett gyilkosságok, sebesítések száma felett az Acta iudiciaria i. m. vonatkozó bejegyzésének Halaga által adott sorszáma olvasható.

59 291.: 1394. szept. 7. – „Item pro vulnere duellari Niclos Hano Mennils servus quod intulit Sygismundo prima vice.”; 2376.: 1398. jún. 17. – „Georgius piscator super Andream parvum III marcas pro uno vulnere sanguinis.”; 3941.: 1401. jan. 29. – „Margeretha super Lenhart suam vulneracionem.”; 4324.: 1401. nov. 1. – „Thomas piscator absolutus est a Dorothea relicta Petri brewer pro uno vulnere, pro quo eum ceperat.”; 4555.: 1402. ápr. 3. – „Ladislaus Kolbas debet iurare met septimus Stephano de Peyster pro uno vulnere duellari. Item debet iurare eidem met tercius pro uno vulnere sanguinis in proximo iudicio.”; 4596.: 1402. ápr. 24. – „Paulus absolutus est a Jacobi uxore racione vulneris sanguinis.”; 4619.: 1402. máj. 12. – „Feria sexta ante festum Penthecostes Stephanus de Czibinio ostendit duo vulnera sanguinis, de quorum uno inculpavit Martinum Ungarum et Nicolaum kammer, qui debent prestare iuramentum in iudicio proximo, quibus ivit tercius, quod sint immunes.”; 4622.: 1402. máj. 12. – „In crastino festi Corporis Christi Michael sartor familiaris Petri Czurk querulabatur, quod Blasius Czezechy, Sebastiani filius, Michael similiter Czehey, Guncius parvus, servitor Petri Ysepy, et Emmericus de Roskwt, iobagio Petri Ysepy in suis complicitibus in marcis octo in libertate civitatis socios suos manu hostili in civitate vulnerassent et duos equos eorum furtive et latrocinee recepissent.”; 4718.: 1402. júl. 31. – „Petir Henkil absolutus est a domina Magdalena racione vulneris sanguinis.”; 4826.: 1402. okt. 31. – „Andreas Ungarus debet iurare Johanni filio Demetrii pro uno vulnere duellari feria 3. proxima pro quo fideiussit Hennyngus saponista.”; 5192.: 1403. máj. 7. – „Petrus Dobringer fideiussit pro quodam Irmene qui debet iurare met septimus Jacobo piscatori pro

és vérontást.⁶⁰ Zágrábban ráadásul – eltérően a két felső-magyarországi várostól – viszonylag nagy számban került a hatóság elé rablási ügy is (4. táblázat). Tizenhét év alatt félszáz erőszakos cselekményt jegyeztek fel a városkönyv lapjain, s ezeknek az ügyeknek a fele halállal végződött! A zágrábi kötetben, amely általában részletesebb mind a selmecinél, mind a kassainál, nemegyszer vérfagyasztó történeteket olvashatunk. Az egyik gyilkos, Kaproncai Máté és társa például 1375 márciusában áldozatát saját házában, éjszaka úgy ölte meg, hogy baltával verte szét a fejét.⁶¹ Hogy az erőszak ilyen mértékű jelenlétét a város vezetése is súlyosnak ítélte, jelzi, hogy megfékezése érdekében több esetben is hoztak statútumot.⁶² Eredményt azonban láthatólag semmiféle rendelet nem hozott, a bűncselekmények száma nemcsak hogy nem csökkent, hanem még nőtt is a következő években. 1387. augusztus 30-án például húsz bejegyzés került a városkönyvbe, ebből öt tartalmaz bűnesetet. Mindegyikben a perbe fogottnak kellett esküt tenni, hogy a felmerült bűncselekményt nem követte el. Kelemen huszonötöd magával annak bizonyítására esküdött, hogy nem ő gyilkolta meg János fia Istvánt. Kusa fia György arra tett esküt, hogy sem ő, sem a familiárisai nem verték meg Voschyar Gergely famulusát. Egy személynek csupán rágalmazás vádja alól kellett magát mentenie, a két további tettes ellenben rablás vádjával került a város elé; egyikük, a Trotka nevet viselő István fia Pál ellen ráadásul még a gyűjtogatás vádja is felmerült.⁶³ Csupán egyetlen nap mérlege, és a város előtt perbe fo-

uno vulnere duellari.”; 5272.: 1403. jún. 26. – „Schumpser inculpat Petrum pincernam de uno vulnere sanguinis.”; 5307.: 1403. júl. 23. – „Margaretha super Michel messirsmit iuramentum met tercius pro tribus ictibus blancis et uno vulnere sanguinis.”; 5660.: 1404. máj. 5. – „Nielos Fromknechts son inculpat Tropper pro vulnere duelli et est una vice contentus.”; 5746.: 1404. júl. 21. – „Item Martinus ircher inculpat Laurencium Zulcener de duobus vulneribus duellarium et una mutilacione.”; 5747.: 1404. júl. 21. – „Jacobus filius Johannis de Wylak absolutus est a domina Elizabeth de Nympty racione unius vulneris duellaris, pro quo iuravit met septimus.”; 5786.: 1404. szept. 9. – „Steffan schuster debet iurare Bartholomeo pro uno vulnere.”; 5945.: 1405. jan. 13. – „Henel von Niclosdorff fideiussit pro uno vulnere.”; 6001.: 1405. febr. 14. – „Janusch pinder debet iurare Hamman purger post clausum Pasche domini pro uno vulnere duellari et uno sanguinis. Fideiussores Hannus flaschner, Czof smit, B.”; 6190.: 1405. jún. 1. – „Mertin loffeler super Nycolaum duo vulnera pro sanguine.” Figyelmet érdemel a duellumok, vagyis a párbajok viszonylag nagy száma, az ügyek illetén elintézése ugyanis elvben tilos volt a városokban.

60 Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. (= Mon. civ. Zagr.) I–XIV. Szerk. Joannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae, 1889–1932. V. köt.: ann. 1375–1391.

61 1375. márc. 2.: „Mathe de Kaproncha et Johannes mercenarii... Marcum ...noctis in silentio crudeli et diri nece cum quadam securi in suum caput iniciendo interfecissent in sua domo...” – Mon. civ. Zagr. V. 6.

62 1376. máj. 2., statutum: „...qui noctis in silentio armatis manibus post campanam seu pulsum latruncolorum divagarent...” – Mon. civ. Zagr. V. 39.; 1382, statutum: „...quod si aliquis ex civitatensibus aliquem hominem... extra murum civitatis et eius territorio... interfecerit...” – Mon. civ. Zagr. V. 159.

63 1387. aug. 30.: „Item Clemens... 25 se hominibus super eo jurabit, quod ipse Stephanum f. Johannis non interfecisset...”; „Item Georgius f. Kusa... jurabit, quod neque ipse neque sui

4. táblázat

Erőszakos bűncselekmények Zágrábban⁶⁴

Év	Gyilkosság	Rablás	Sebesítés
1375	1 (6.)	1 (21.)	
1376	1 (39.)	1 (54.)	1 (66.)
1377	3 (82.) (83.) (85.)	1 (104.)	
1378		2 (120.) (134.)	
1379			
1380			
1381			
1382	1 (181.)	1 (180.) (183.)	1 (183.)
1383	1 (201.)	1 (197.) (204.)	1 (203.) (210.)
1384	3 (215.) (219.) (223.)	1 (223.)	2 (215.) (215.)
1385	5 (228.) (237.) (237.) (241.) (243.)	2 (237.) (245.)	1 (245.)
1386	3 (252.) (255.) (257.)		3 (267.) (267.) (267.)
1387	2 (272.) (273.)	2 (270.) (275.)	
1388	2 (288.) (290.)		
1389	3 (308.) (314.) (315.)	1 (305.)	
1390			
1391			1 (337.)
É. n.	5 (350.) (350.) (350.) (351.) (363.)	2 (350.) (357.)	

gott verekedő, rágalmazó, gyilkos, rabló és gyújtogató is felbukkan – láthatólag Zágrábban sem volt akkoriban jobb a közbiztonság, mint Selmecbányán vagy Kassán.

Az összehasonlításuképpen megvizsgált magyarországi városkönyvek esetei azt bizonyítják, az erőszak nem csupán Selmecbányán, de más városokban is mindennapos, jól ismert vendégnek számított.⁶⁵ Természetesen nem volt ez más-

familiares famulos Gregorii voschyar percussissent.”; „Item Steph. Chaplich... jurabit, quod ipse Gregorium filium Angeli non vituperasset.”; „Item famulus Mikech Magdich... jurabit, quod ipse Johannem non spoliasset, sed super se in sua defensione quoddam bicellum recepisset.”; „Item Paulus f. Stephani dictus Trotka 12 se... juravit, quod ipse Anthonium nostrum jobagionem non spoliasset, neque villam nostram incendisset.” – Mon. civ. Zagr. V. 274–275.

⁶⁴ A városkönyvbe jegyzett gyilkosságok, sebesítések száma felett zárójelben a Mon. civ. Zagr. vonatkozó oldalszáma.

⁶⁵ Besztercebánya 1386–1399 közötti városkönyvének fennmaradt töredéke is tartalmaz erőszakos bűncselekményekről tudósító bejegyzéseket, a kötet azonban a várost 1500-ban pusztító tűzvészben olyan súlyosan megsérült, hogy statisztikai feldolgozásra nem alkalmas. A fennmaradt sérült oldalak alapján azonban az megállapítható, hogy mind szerkezete, mind a bejegyzések szövege, tárgya hasonló volt a selmeci kötetéhez. *Fejérpataky L.*: i. m. 76–101.

5. táblázat

Erőszakos bűncselekmények Krakóban

Év	Gyilkosság	Sebesítés	Erőszak
1361	2	4	
1362	14	25	
1363	2	4	1
1364	–	–	–
1365	3	10	
1366	12	27	3
1367	13	30	
1368	13	15	
1369	8	20	1
1370	7	21	1

ként a Magyar Királyság határain túl sem. A határhoz legközelebbi, Magyarországgal szoros kapcsolatokat ápoló jelentősebb város, a lengyelországi Krakó falai közt elkövetett bűnesetekről – a városkönyvek segítségével – hasonló képet alkothatunk. Krakó 1362–1400 között vezetett, levelesítéseket tartalmazó kötetei százzszámra tartalmaznak erőszakos bűncselekményeket (5. táblázat).⁶⁶ A levelesítettek sora egy nagyszabású hatalmaskodás elkövetőivel kezdődik, akik után szinte monoton rendben következnek a jórészt gyilkosságért, vérontásért jegyzékbe foglalt tettesek.⁶⁷ Csak a városkönyv vezetésének első tíz évében, az 1360-as években 200-at is jócskán meghaladó számban találunk erőszakos bűncselekményt, ebből közel száz végződött gyilkossággal. Krakó lakossága 1400 körül mintegy 14 ezer fő lehetett, az eddigi példáinknál nagyobb számban elkövetett bűnesetek tehát egyszerűen a magasabb lakosságszámból adódnak.⁶⁸

Bírósági bejegyzéseket őrző városkönyvről városkönyvre haladva, körbejárhatjuk Európát, összességében elrettentő mennyiségben olvashatnánk véres bűnesetekről. A polgárok egymás közti, soha nem szűnő összecsapásainak, leszámolásainak eredményeként vélhetőleg közel annyian váltak erőszakos halál áldozatává, mint a sokkal ritkábban, de akkor annál hatékonyabban pusztító háborúk következtében. A régióknál jóval gazdagabb forrásadottságú Nyugat-Európa városaiban is hasonló volt a városi erőszak aránya-mennyisége, mint amelyet eddigi példáinknál tapasztalhattunk. Az 1330-as években az egyik kis párizsi bírósági kerületben, Saint-Martin-des-Champs-ban az ott tárgyalt ügyek-

66 *Libros proscriptiōnum et gravaminum ab anno 1362 ad annum 1400.* In: *Monumenta medii aevi historica. Res gestas Poloniae illustrantia.* Tomus IV. *Libros antiquissimos civitatis Cracoviensis 1300–1400.* Cracoviae, 1878.

67 „Item subnotati sunt proscripti... pro magna violentia, quam perpetraverunt in pretorio exemptis gladiis volentes Franczkonem advocatum occidisse...” – *Libros proscriptiōnum* i. m. 2.

68 Lásd *J. Strzelczyk: Krakau címszavát.* In: *LexMA.*

nek éves átlagban 40–91%-a volt erőszakos bűncselekmény. A 15. század elején a párizsi Temple bírósága elé került perek 80%-át ugyancsak a véres konfliktusokból fakadó ügyek tették ki. A németalföldi Arras-ban, Bruges-ben átlagosan 10 gyilkosság történt évente. Igaz, ezek Krakkónál is népesebb, több tízezres lakosságú, nyüzsgő nagyvárosok voltak, de még a hozzájuk képest jelentéktelen, 2-3 ezer lelket számláló dél-franciaországi Foix-ban is hihetetlenül magas bűnözési arányra bukkanhatunk: 1401-ben, csupán kilenc hónap alatt 43 hasonló bírósági esetet jegyeztek fel, az egyszerű hajba kapástól egészen a tömegverekedésig terjedt a skála, az előkapott fegyverek közt a mindennapos kés mellett kalapács, sőt még csákány is szerepelt.⁶⁹

A büntetés – és elkerülése

A véres összecsapásokat láthatólag nem tudta megakadályozni semmiféle büntetés. Selmebányán, a városjog értelmében bizonyított tolvajlásért, rablásért akasztófa, tetten ért rablónak, gyilkosnak keréketörés járt.⁷⁰ Fővesztés volt a büntetése a házfeldúlónak, és annak is, aki a bíró által parancsolt békét megszegte.⁷¹ A városjog külön pontban rendelkezett az önvédelemből elkövetett gyilkosságról, de még a részegség hatására elkövetett gyilkosságról is.⁷² A sebesítésnek lefejezés, a kardrántásnak kézlevágás volt a büntetése.⁷³ Gyilkosként lakolt az is, aki a feleségét ölte meg; tolvaj módjára kötelet kapott, aki a tolvajnak menedéket adott.⁷⁴

Bizonyos esetekben – sajnos nem túl gyakran – maga a városkönyv is rögzítette, milyen büntetés járt az adott büntetért. Egy 1402-es bejegyzés szerint az egyik levelesített tettest, Hanust gyilkossági szándékért – összhangban a városjoggal – a keze levágására ítélték.⁷⁵ Két évvel később a város tanácsát hamis vádakkal illető Palczart Pétert ugyancsak csonkításra, bűnének megfelelően nyelve kitépésére ítélték.⁷⁶ Egy ugyancsak az 1402–1404 körüli években írt bejegyzés

69 André Chédeville–Jacques Le Goff–Jacques Rossiaud: *La ville en France au Moyen Age des Carolingiens à la Renaissance*. Éditions du Seuil, 1998. 493., a városi lakosságszámra lásd uo. 389. További példákhoz lásd pl. *L. Marines: Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200–1500*. Berkeley–Los Angeles, 1972.; *Histoire et criminalité de l'antiquité au XXe siècle. Nouvelles approches*. Actes du colloque de Dijon–Chanove 3, 4 et 5 octobre 1991, sous la direction Benoît Garvot. Edition universitaires de Dijon, 1992, a kérdés gazdag bibliográfiájával.

70 A városjog 19. pontja. ÁÚO III. 213.

71 A városjog 29. és 33. pontja. ÁÚO III. 216., 217.

72 A városjog 30. és 32. pontja. ÁÚO III. 215., 216.

73 A városjog 19. pontja. ÁÚO III. 213.

74 24., 25. pont. ÁÚO III. 215.

75 „Item Hanus mit der meyt proscriptus est ex parte sui hospitis videlicet Hanus... quod volebat cum in propria mensa interficere eade causa sententiat fuit pro manu amputatione” – SVK, f. 53.

76 „Petrus Palczart proscriptus et sententiat est quod debentur sibi ex linguam aretis per occiput (!) eade causa quod incolpavit totum consilium esse falsum...” – SVK, f. 53.

szerint Hanus Czul ellen tolvajlásért hoztak kötél által végrehajtandó halálos ítéletet.⁷⁷ Két másik tolvaj, Nykusch Topper és társa a város bírái szerint tettéért már csupán kalodát érdemelt – sajnos a szöveg nem indokolja, esetükben mi magyarázza a mérsékeltebb büntetést.⁷⁸ Néhány bekezdéssel Czul levelesítése után három olyan személy ügye következik, akiknek – mivel szembehelyezkedtek a város vezetésével – ellenszegülésért elvben fővesztés járt.⁷⁹ Ugyancsak fővesztésre ítélték Vend Miklóst, mivel a bíró ellen valamilyen bűnt, excessiót követett el.⁸⁰

A súlyos ítéleteket azonban valójában nagyon is ritkán hajtották végre. Hanus kézlevágása, Palczar Péter nyelvkitépése jogerős ítéletnek tűnik, mint ahogy feltehetőleg Hanus Czulnak is nyakába került a megítélt kötél, a többiekénél azonban a bejegyzést készítő városi írnok is feljegyezte, hogyan kerülték, kerülhették el a levelesítettek a nekik járó kemény büntetést. A három anonim ellenszegülőnél például azzal a feltétellel halasztották el a végrehajtást, hogy ha a bűnt újra elkövetnék, elnyerik az eredeti büntetést.⁸¹ Az eredetileg kiszabott büntetés végrehajtásának feje felett lógó Damoklész-kardjával kellett élnie a továbbiakban Jeorgius Feule-nek is, sőt nála a feltételeket annyiával súlyosbították, hogy tette ismételt elkövetésekor már kegyelmet sem kaphatott.⁸²

Más városokhoz hasonlóan elterjedt gyakorlat volt Selmecebányán is, hogy a város bírái kezesek vagy közbejárók (*fideiussores, probi homini*) kérésére álltak el a büntetés végrehajtásától: így adtak például kegyelmet 1394 körül a tolvajságért elítélt Gaspar servitornak, aki pedig kötelet érdemelt volna.⁸³ A bajban igencsak nagy jelentőségre tett szert, kinek mennyi barátja volt a városban, ki vállalta érte még a kezességet is.⁸⁴ Ez ugyanis korántsem volt veszélytelen vállalkozás – ha az elítélt nem teljesítette az előírt feltételeket, vagy valami más módon bűjt ki a törvény hatálya alól, a kezesnek kellett felelni helyette a város előtt. Az 1380-as években például többeket azért proscibáltak, mert kezességet

77 „Item Hanus Czul proscriptus est pro furto (!) quod fortum scilicet in montanis et est sententiatius ad suspendium” – SVK, f. 54.

78 „Novendum quod Nykusch Topper et Panyl Drischkopil condemnati et sentenciati sunt ad patibulum...” – SVK, f. 66.

79 „Nota quod XX proscriptus est ea de causa quod opposuit se contra totum consilium loquis nephariis quare debuisset secundum inter sententiam decollari...” SVK, f. 54. – az elkövető nevét a felismerhetetlenségig kitörölték. A másik két ügy is hasonló szöveggel szerepel.

80 „Item Myelos Wendische proscriptus in causa excessionis contra judicem pro qua sentenciatus est ad mortem vel ad collationem...” – SVK, f. 64.

81 „Ergo si per amplius excedit in aliquibus factis seu causis contra consilium vel juratos seu alios probus homines seu viros debet puniri pena preallegata” – SVK, f. 54.

82 „Item Jeorgius (!) Feule sententiatius est in causa quod excessit frivole contra judicem et iudicium quod utaque si unumque excessit contra quecumque quod puniri debet mediate iudicio sicut in prima causa, ac si nunquam sibi gratia esset facta” – SVK, f. 64.

83 „Item Caspar servitor Henzelmi Dobringer proscriptus est pro furtu pro quo meruit suspendisse, ad petitione proborum hominum fuit dimissus” – SVK, f. 66.

84 A kezes nem lehetett akárki. A városjog értelmében gyilkossági ügyben csak az kezeskedhetett, aki a városban legalább 30 márkányi vagyonnal rendelkezett. A városjog 30. pontja. ÁÚO III. 216.

vállaltak a gyilkosságba keveredett „hosszú” Lőrincért. Lőrinc ugyanis megszökött az eljárás elől, kényelmetlen helyzetben hagyva a kezeseit.⁸⁵ Hogy Lőrincsel végül mi történt, nem derült ki a bejegyzésből, a kezesek azonban végül – két, közel húsz oldallal későbbi bejegyzés tanúsága szerint – szabadultak a levelesítés hatálya és következményei alól. Vélhetőleg azzal az elhatározással, hogy máskor meggondolják, kiért vállalják a kezességet.⁸⁶

Egy megveszekedett kötekedő vagy késelő, egy forrófejű vagy épp hidegvérű gyilkos, vagy egy bármikor újra akcióba lépő tolvaj azonban az egyszeri kegyelem ellenére a továbbiakban is veszélyt jelentett a város békés lakosságára. A keresztényekhez méltó kegyelmet és a béke fenntartását egyszerre biztosította, ha a veszélyforrást – legalább bizonyos ideig – eltávolították a falak közül, lehetőleg a város közeléből is. Selmezbányán is rendszeresen előfordult, hogy a bűnelkövetőt száműzték a városból – hogy ez mennyire így volt, arról a városjog és a várospolitikus egyaránt tanúskodik. A jog szerint annak, akit gyilkosságért száműzték, egy évre el kellett hagynia a várost, s az év letelte után is csak úgy térhetett haza, ha a lakóhelyén maradt rokonok kegyelmet kértek számára a bírótól és az esküdtektől.⁸⁷ A száműzetést illető nagyon komolyan venni, az előírt határidő letelte előtt ugyanis életveszélyes volt visszatérni. Az 1390-es években fővesztésre ítélt Mertelnek a levelesítés szerint azt a feltételt szabták, hogy amennyiben a Tisza vonalán innen találják, a halálos ítéletet végre fogják hajtani.⁸⁸ A városból száműzött polgárok számára a Tisza állandó határnak számított. Hasonló feltétellel szabadult a rá kirótt halálos ítélettől a már említett Vend Miklós, és – többek közbenjárására – inkább a kemény feltételekkel kiszabott száműzetést választotta a kaloda helyett a két tolvaj, Nykusch Topper és társa is.⁸⁹

A száműzetés sajátos formájának tekinthető a büntetéstől való mentesülésnek az a különleges módja, amely ugyan más városok gyakorlatában is előfordult, de sehol olyan nagy számban nem szerepelt, mint épp Selmezbányán – a már említett vezeklő zárándoklat. A középkori peregrinációs gyakorlat jól elkülöníthető csoportját alkotó vezeklő vagy engesztelő zárándoklatok első említései a 6–7. században keletkezett ír bűnbánati kézikönyvekben maradtak fenn. A sok évszázados gyakorlat során egymásra épülő szokásokkal szinte rituálévá nemese-

85 „...proscripti sunt pro eo quod facti sunt fideiussores pro Laurencio dicto longo qui perpetravit homicidium in Thomelino Stadler, quam Laurencium dum iudicem presentare debentur fugierunt iudicio, nec scipios nec reum reputaverunt.” – SVK, f. 39.

86 „Item providi viri... sunt viri liberi a fideiussione facta ab eis pro longo Laurencio que homicidium perpetravit quod si nihil libero inveniantur proscripti debent deleri quia liberi sunt in hac predicta causa.” – SVK, f. 66.

87 A városjog 31. pontja, ÁÜO III. 216.

88 „Item Mertel frater Nicuschii Swarce iudicatus sententia decollationis proscriptus est. Ita quod si inter metis usque ad Tyssam alicubi reperiatur iudicandum est, sicut in principio videlicet sententia decollationis” – SVK, f. 64. A Tisza a bányakamarák közt is határvonalnak számított, valószínűleg ennek köszönhetően vált a selmeci száműzöttek számára is határfolyóvá.

89 „...ad petitiones plurimorum discretorum hominum dimissum scilicet tali condicione, quod proscripti sunt perpetue. Ita quod ubi abhinc inter fluvium Tyssam reperiuntur, debet a eandem sententiam pati sicut presens” – SVK, f. 66.

dó büntetés azt a kettős célt szolgálta, hogy a kegyhelyen tisztelt szentek közbejárjanak a bűnök túlvilági elengedésénél, ugyanakkor a bűnösök – mintegy száműzöttként – elhagyják bűnük helyszínét. A középkori Magyarországon több mint 40 olyan esetről maradt fenn írásos említés, ahol a bűnelkövetőt vezeklő zarándoklatra kötelezték. Fennmaradt forrásaink tanúsága szerint az 1300 és 1503 között eltelt két évszázadnyi időben gyilkosságuk levezeklésére indultak gyilkosok Pozsonyból és Sopronból, Zágrábból és a Szepességből, Erdélyből és Besztercebányáról is, de az ismert vezeklők fele Selmecbányáról kelt útra, nevük épp az általunk vizsgált selmeci városkönyvben olvasható.⁹⁰

A húsznál is több zarándokadat az egyik különlegessége a kötetnek. Hogy a külföldi zarándoklás ismert jelenség volt a városban, bizonyítja a jogkönyv is, amelyben külön pontban rögzítették, hogy római, compostelai és jeruzsálemi zarándokútra csak a feleség beleegyezésével lehetett elindulni.⁹¹ Jeruzsálemi utazás a kötetben nem szerepel, helyette azonban rendszeresen előfordul Aachen neve. Az első ilyen tárgyú adat 1365-ös dátum alatt olvasható. A korábban már idézett, mindössze háromsoros rövid szöveg azt az információt rögzítette, hogy egy bizonyos Arnoldért, akinek Rómába kellett zarándokolnia, ketten kezekedtek, Wentzlab bélabányai mészáros és Kegler Pál.⁹² Sajnos nem sokkal részletesebb a további bejegyzések többsége sem: 1379-ben például a meggyilkolt Pencz Miklós lelki békéjéért kellett egy római és két aacheni zarándoklatot tenni,⁹³ 1380-ban ugyancsak gyilkosságért egy aacheni és egy római, 1381-ben bizonyos Teuschelinusért egy aacheni, illetve egy másik gyilkosságért egy aacheni és két római útra jegyezték be a kötetbe a zarándoklat elvégzését garantáló kezesek nevét.⁹⁴

Az események részletesebb leírására csupán néhány esetben bukkanhatunk. Ilyen, viszonylag teljes történet kerekedik ki abból a feljegyzésből, amely 1372-ben egy Mostel nevű polgár bűnügyét rögzítette. Az ügyben tucatnál is több, név szerint felsorolt kezes vállalt garanciát arra, hogy Mostel elzarándokol Szent Jakabhoz, három utat teljesít Rómába és hármat Aachenbe, 500 halotti misét fizet, és 4 monostor confraternitását támogatja. Az első utat Mostelnek a következő nagybőjt idején kellett elvégezni. A szöveg ugyan nem tesz említést semmiféle büntényről, a halotti misék miatt azonban biztosak lehetünk abban, hogy egy Mostel által elkövetett gyilkosság volt a bűnbánati cselekménysor kiváltó oka. Akárcsak más bűnügyek esetén, a kezesek itt is komoly felelősséget vállaltak: ha

90 A vezeklő zarándoklatok külföldi gyakorlatának áttekintéséhez elsősorban lásd *Hanna Zaremska*: *Les bannis au Moyen Age*. Aubier, Paris, 1996, a hazai szokásokat részletesen vizsgáltam, a selmeci esetek teljes körű ismertetésével: *Csukovits Enikő*: Bűn és bűnhődés. Vezeklő zarándoklatok a középkori Magyarországon. Századok 136(2002) 303–326. A magyarországi zarándokszokásokról lásd: *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándoklatok. Bp. 2003. (Istória Könyvtár. Monográfiák 20.)

91 A városjog 3. pontja. ÁÜO III. 208.

92 „Wentzlab carnifex de Dilnis et Paul Kegler fideiusserunt pro Arnolde eo quod idem debet versus Romam peregrinari” – SVK, f. 10.

93 „...ex parte Nycolai Pencz quem occiderunt”, „pro eodem occiso Nycolao Pencz” – SVK, f. 32.

94 „...sunt fideiussores super hereditates Nycolai Ploczel pro uno homicidio...” – SVK, f. 71., 35., 36.

Mostel nem teljesítette az első, compostelai utat, maguk a kezesek voltak kénytelenek megtenni helyette. Ha a többi zárandoklatot is elmulasztotta, a kezesség még anyagi felelősséggel is járt.⁹⁵ A kötetben két oldallal korábban, egy valószínűleg 1373-ban kelt bejegyzésben Mostel ügyéhez kísértetiesen hasonló végzést olvashatunk.⁹⁶ Péter mészáros az általa elkövetett gyilkosságért ugyancsak Európa három legjelentősebb kegyhelyére, Compostelába, Rómába és Aachenbe tartozott egy-egy úttal. A bejegyzés szerint az első utat feltétlenül neki kellett elvégeznie, a másik két út teljesítéséről már a kezesek is gondoskodhattak. Akárcsak egy évvel korábban Mostel, a gyilkos Péter mészáros is a zárandoklatokon felül ötszáz misét fizetett, valamint négy kolostorban testvérületet. Ez utóbbi kitétel feltehetőleg mindkét bűnös esetében azt jelentette, hogy be kellett lépniük négy kolostor imaközösségébe vagy társulatába.⁹⁷ 1395–1396-ban ismét egy hosszabb tudósítás került a városkönyvbe: Stephele Meyr és társai összesen két római és két aacheni útra vállaltak kezességet – a négy peregrinációt Henzel Scheytelnek kellett teljesíteni, mégpedig a megölt Hanus Weyroth lelkéért. A feltételek megállapításakor nem feledkeztek meg a *homagium* összegéről sem. Weyroth özvegyének 18 aranyforintnyi vérdíj járt – ebből hatot húsvétkor, a többit Szent Jakab apostol napján, vagyis július 25-én kellett kifizetni. Az asszonynak járó összeg kielégítéséről a zárandoklatokhoz hasonlóan kezesek gondoskodtak.⁹⁸

Erdekes, hogy még a gyilkosságért járó büntetés elkerülése érdekében kiszabott vezeklő zárandoklat alól is lehetett felmentést kapni. 1398-ban például két személy is részesült ilyen kegyelemben: a közeli Bétről származó Lipótot Selmec hatósága mentesítette minden olyan zárandoklat teljesítése, minden miserendelés és pénzfizetés kötelezettsége alól, amellyel egy pék megölése miatt tartozott.⁹⁹ A másik tettes, Kolurlus, aki megölte Nykussch Kegler famulusát,

95 „...fideiusserunt ...pro peregrinatione versus Sanctum Jacobum et pro tribus in Romam et tribus peregrinationibus in Aquis Granum et pro quingentis missis defunctorum et in quatuor monasteriis confraternitatem. Primam peregrinationem ipse met Mostel debet perficere in quadragesima proxime instanti, quod si per eum non fieret, tunc supra dicti fideiussores debent ipsi met hoc supplere insuper cetera peregrinationes, si qua negligenter tunc semper primaria esset in perditione in super omnia bona et hereditates supra dictorum fideiussorum sunt et stant in pignore quousque hec omnia prelibata perficiantur” – SVK, f. 72.

96 „Petrus carnifex receptus est ad gratias pro excessibus que fecit in uno homicidio. Item primo debet facere unum iter versus Sanctum Jacobum cum suo proprio corpore. Item versus Romam in itinero sunt fideiussores... Item versus Achis Granum fideiussores sunt...” – SVK, f. 70.

97 A „fraternitatem in quatuor claustrum” kitétel értelmezéséhez lásd Szovák Kornél: Meritorum apud Dominicum fructus cumulatorum. (Megjegyzések a 14. századi főúri vallásossághoz.) In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk.: Tusor Péter. Bp. 1998. 79–87.

98 „...iterationes quatuor predictas facere debet Henzel Scheytel pro anima interempti dicti Hanus Weyroth. Item discreti viri Haynczman Salczner... sunt fideiussores pro xviii fl. auri quorum sex dare debet ad festum pasche et reliquos ad festum sancti Jacobi apostoli honeste domine relicte Weyrothm” – SVK, f. 50.

99 „Item Leupoldus de Foro Dominarum liber est et absolutus ab omnibus iterationibus et missis et pecunis et ex sibi per concordiam in posita ratione homicidii quod perpetravit in Foro Dominarum in uno pistore...” – SVK, f. 51.

előírt római zarándokútja alól kapott mentesítést.¹⁰⁰ Több esetben ellenben olyanira ragaszkodtak az előírt peregrináció elvégzéséhez, hogy azt – ha a tettesen valamiért nem lehetett – a kezeseken is számon kérték. A kötet utolsó bejegyzésében például olyan, 1375-ben írásba foglalt esetre bukkanhatunk, amely egy kezeségi per legfontosabb adatait foglalja magában. Két besztercebányai és egy zólyomi polgár vállalt egykor jótállást a gyilkos Wolczlob és fiai három római és egy aacheni zarándoklatáért. Mivel a tettesek nem akarták teljesíteni kötelezettségüket, ezért a zarándoklatukra kezeséget vállaló személyeknek – akik emiatt anyagi kárt szenvedtek, esetleg a költséges utazást maguk hajtották végre –, a bíróság megengedte, hogy Wolczlob és gyermekei javait lefoglalhassák.¹⁰¹ Hogy a kezesek által elvégzett zarándoklat valóban nem fikció, bizonyítja egy másik, 1390-es adatunk. A városkönyvi tétel ugyanis ezúttal arról ad számot, hogy egy kezes, Cuczman Smolder teljesítette a római és aacheni peregrinációt, ezáltal mind ő, mind a többi kezes felszabadult kötelezettsége alól.¹⁰² Úgy tűnik, a kezeség zarándoklat esetében is nagy adag kockázattal járt.

*

Aki Selmechányán kegyelmet kapott, illetve bűnétől másként – megegyezéssel, külföldi zarándoklattal – szabadult, a városkönyv lapjain is visszanyerte tisztességét. Ennek jeleként a korábban a kötetbe került beírást törölték, vagyis áthúzták. A gyilkosságért levelesített Thomel esetében például, aki mind a bírának, mind a sértettnek eleget tett, így az ügy következményei alól szabadult, csak néhány átlós vonallal húzták át a szöveget, ellenben a szövegben jelezték, hogy a proscriptiót is törölni kell.¹⁰³ Hasonlóképpen döntött a város a szintén halálért levelesített Gershaynczman aranyműves ügyében is.¹⁰⁴ A kitörlés gyakran olyan jól sikerült, hogy a tettes nevét valóban a felismerhetetlenségig áthúzták, befir-

100 „Item Kolurlus son Jacob est liber et absolutus ab itineratione romane quod sibi fuit in posita in causa homicidii perpetrati in famulo Nykusch Kegler” – uo.

101 „Henzel Seldner und der Peter Woltwyrch aus dem Neynzol und Mensch Hoczker aus dem Altenzol seyn pyrg woren gegen dem Wolczlob und gegen seyn kinder fyr drey romvort und fyr ayn ach vort, ...ab sy der nicht laysten welden, ...so schol er yn yr gut greiffen und schol sy selber der myt lezen” – SVK, f. 79.

102 „Cuczman Smolder fuit fideiussor ...pro una itinere versus Romam et versus Achis Granum et illa duo itinera ipse Cuczman Smolder expedit per omnia et perfecit quod ipse et omnes fideiussores sunt absoluti” – SVK, f. 47.

103 „Novendum quod Thomel ...satisfecit singulis iudice et juratis et lesis pro homicidio perpetrato in filio Maczeranwer. Ideo ipsi iudex et jurati sententiauerunt eundem Thomelinum in eodem causa liberum et absolutum, quod si in hoc libero inveniatur, proscriptus esse in hac causa est cancellatum et debet cancellari” – SVK, f. 66.; a besztercebányai városkönyvben viszont a bűnelkövetésért törölték a polgárokat a városkönyvből: „...zeo deletus est de libro civitatis propter homicidium quod perpetravit in laboratorem Gottzel Woltwurch...” – *Fejérpataky L.*: i. m. 98.; „...Czschunk et Streubil sunt deleti de libro civitatis pro omnibus excessis eorum.” – uo. 99.

104 „Novendum quod Gershaynczman aurifaber satisfecit omnibus pro proscriptione sua in mortuo et sententiatus et dimissus est liber et si alicubi inveniatur, in libro debet cancellari...” – SVK, f. 65.

kálták. Hogy a szomszédok hogyan fogadták a tiszántúli száműzetésből, vagy a távoli, akár Composteláig vezető zarándoklatról hazatérő megtért bűnöst, ma már aligha tudjuk rekonstruálni – az viszont biztos, a város hatósága a bejegyzés törlesztésével mintegy tiszta lapot nyitott számára.¹⁰⁵ Talán nem is lenne jogunk arra, hogy több mint 600 év elteltével kibetűzzük az áthúzott neveket, s – mint egy utólagos levelesítő jegyzéket – újra nyilvánosságra hozzuk a rég elporladt selmeci bűnösök nevét és elkövetett, de sokszorosan megbánt, levezekelt tetteiket.

ENIKŐ CSUKOVITS

CRIME AND PUNISHMENT IN THE PRACTICE OF THE MEDIEVAL TOWNS

The Criminal Cases of the Town-book of Selmecbánya
in the Fourteenth-fifteenth Centuries

The violent acts represent a very high number of criminal cases put into the town-book of Selmecbánya, most criminals, more than one hundred persons were accused of murder. There is a very high proportion of cases when the defendant resisted to the town leadership. Between 1360 and 1420 at Selmecbánya as an average 1,6 murders were committed each year. However, the mortality in Selmecbánya caused by murders was not exceptionally high in the Middle Ages, if we compare these cases with those of Kassa, Zágráb or Western European towns.

The town-book of Selmecbánya gave the punishments for each crime, however, these very severe punishment were carried out only rarely. More often, the criminals were exiled from Selmecbánya and a special type of punishment was the expiatory pilgrimage. The half of the forty pilgrims in medieval Hungary who had to accomplish an expiatory pilgrimage came from Selmecbánya.

105 Két soproni példa arra, hogy a város hatósága, amennyiben megbocsátott, valóban tiszta lapot nyitott az egykori vétkesnek: 1367-ben az egyik leggazdagabb soproni család, a Gaissel familia legifjabb sarja, Henrik negyedmagával megrohanta Büki János házát, megölte a tulajdonost, majd a büntetés elől osztrák földre szökött. Évekkel később azzal a feltétellel térhetett haza városába, hogy vagyonát a gyilkosság levelezklésül egyházi célokra fordítja – amennyiben valóban ő volt a város ferences templomának egyik legjelentősebb, donátorszobron is ábrázolt támogatója, a továbbiakban megbecsült polgárként élt szülővárosában. *Házi Jenő*: A soproni ferences templom jötevője. Soproni Szemle 15(1961) 308–316. Az 1437-ben házasságtörésért halálra ítélt, de kegyelemből csak négyévi száműzetést kapott Eilinsgrab Egyedet hazatérte után többször is megválasztották a város bírójává. *Házi J.*: Sopron középkori egyháztörténete i. m. 315. Késő középkori, 15–16. századi példák azonban azt mutatják, sok bűnösnek nem volt elég sem a város hatóságától kapott kegyelem, sem az otthon kiszabott és teljesített penitencia. A Sacra Poenitenciaría Apostolica, a lelki ügyek legfelsőbb római hivatalának fennmaradt kérvénykönyvei szerint Magyarországról is több ezren folyamodtak pápai kegyelemért, köztük természetesen jelentős hányadban olyanok, akik megszegték az alapvető egyházi parancsokat, pl. embert öltek, házasságot törtek. *Erdélyi Gabriella*: A Sacra Poenitenciaría Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. I. közlemény. Levéltári Közlemények 74(2003) 33–57. A Poenitenciaría kérvénykönyveiben olvasható bejegyzések, amelyek épp a mindennapi részletek ismertetésével gazdagabbak a hazai forrásoknál, számos ponton nyújthatnak új ismereteket a bűn fogalmának középkori értelmezéséhez is.

Erőszak és konfliktuskezelés a polgárok mindennapi életében a 16. században

Az erőszak fogalma

Az erőszak vagy agresszivitás olyan fogalom, amely a pszichológusokat, szociológusokat, politológusokat, filozófusokat, antropológusokat és történészeket csak viszonylag rövid ideje foglalkoztatja. A máig elfogadott megállapítást, hogy az agresszivitás természetes és veleszületett része az emberi jellemnek, elsősorban a pszichológusok munkái hirdették. Freud vagy Lorenz könyvei nyomán a pszichológusok az agresszivitást úgy magyarázták, mint a frusztráció nyomán felébredt ösztönt, újabban azonban inkább a nevelésre vezetik vissza kialakulását.¹ Ez utóbbi felfogás szerint az erőszak úgy terjed a társadalomban, mint a fertőzés, a szülők a gyermekekkel szemben is erőszakot alkalmaznak, hogy elnyomják bennük a nem megfelelő viselkedést, ahelyett hogy megtanítanák őket az alternatív kommunikáció formáira és arra, hogyan lehet más úton kifejezni és elérni, amit kívánnak. Számos olyan jelet ismerünk – például kegyetlen büntetések, az erőszak mint szórakozás, vagy akár csak a túlzottan nagy konkurenciaharc –, amelyek azt jelzik, hogy az erőszak társadalmilag elfogadott jelenség. A kérdés tehát adott: az erőszak és az agresszivitás az ember természetes vagy tanult megnyilvánulása? Ezzel a kérdéssel lehet a legegyszerűbben megállapítani az egyes pszichológiai elméletek közti eltérést. Fontos azonban, hogy megkülönböztessük az ösztönös védekezési agresszivitást, amely az embernél és az állatoknál egyaránt létezik, és csak veszély esetén tör elő, attól a rosszindulatú agresszivitástól, amely öncélú destrukcióban, öldöklésben és kínzásban nyilvánul meg, és amely csak az emberre jellemző.² Akárhogy is magyarázzuk az agresszivitást – társadal-

1 Az ún. frusztráció-agresszió elméletet a Yale Egyetem John Dollard által vezetett kutatócsoportja dolgozta ki. A szociális tanulás hívei (Berkowitz–Geen–Le Page 1967, Bandura–Levens–Parke 1975) rámutattak arra a tényre, hogy a frusztráció és az agresszió összefüggnek, de egyedül a frusztráció jelenléte nem elegendő ahhoz, hogy agresszivitást idézzon elő. Rámutattak továbbá arra is, hogy a gyerekek csak akkor utánozzák az erőszakos magatartást, ha valami pozitív eredményt érhetnek el vele – pl. megkapják a játékot vagy valami más jutalmat. Pl. a „Sevillai erőszak-nyilatkozat” (Seville Statement on Violence) is arra az álláspontra helyezkedett, hogy az emberek agresszivitásának fő tényezői inkább kulturális, mint biológiai eredetűek.

2 *Erich Fromm: The anatomy of human destructiveness*. New York–Auckland, 1984. (Penguin Books) 679. Fromm interdiszciplináris kutatás alapján megpróbálta megcáfolni azt a bevett hiedelmet, hogy minél primitívebb egy társadalom, annál erőszakosabb a tagjainak a magatartása.

mi, kulturális vagy biológiai okokkal, vagy akár a belső pszichológiai faktorok megnyilvánulásával –, úgy tűnik, hogy az erőszak kérdése napról napra aktuálisabb.³

A tanulmány célja, hogy az adott korban feltérképezze az erőszak formáit, megnyilvánulásait, felmérje a társadalom erőszakos viselkedés iránt tanúsított hozzáállását, és megállapítsa, hogyan oldotta meg a konfliktusokat a városi társadalom a 16. században.

Az erőszak megnyilvánulásai

A 16. századi Magyarországon az élet korántsem volt veszélytelen. A trónviszályok, az állandó háborúk, a déli országrészek török megszállása és a portyázások hatásai anarchiát hoztak az országra, s ebben az anarchiában nagyon jól érezték magukat a különféle bandákba verődött rablók, „rablólovagok” és az általuk verbuvált csapatok is. Veszélyt azonban nemcsak a törökök és a rablók, hanem a császári zsoldban harcoló katonák is jelentettek, az elmaradt zsoldot ugyanis gyakran a lakosság kirablásával próbálták pótolni.⁴ A kor szellemét mi sem ábrázolja jobban, mint a két szomszédos város, Késmárk és Lőcse viszálya. Régi rivalizálásuk az 1530-as években – a két ellenséges uralkodó és támogatóik közreműködésével – kegyetlen háborúba torkollott, amelyben a két város katonasága egymást támadta, rabolta ki, vagyontárgyait felégette, beleértve természetesen a városok falvait is. A lőcseiek a késmárkiakat, azok pedig a lőcseieket fogták el, gyilkolták meg, nem kegyelmeztek még a gyermekeknek sem.⁵

A vész rendszerint megállt a városkapuk előtt, a falak ugyanis mégiscsak nyújtottak valamilyen biztonságot. De az élet a városfalakon belül sem volt biztonságos. Az erőszak, ha más formában is, de itt is jelen volt, hozzátartozott a mindennapi élethez, noha a városi elöljáróság mindent megtett annak érdekében, hogy a városban béke és rend honoljon. A kor meggyőződése – hogy a megtorlásnak elrettentőnek kell lennie és a büntettet meg kell bosszulni – ahhoz vezetett, hogy a városi bíróság igen kegyetlen ítéleteket hozott. A kivégzések és egyéb büntetések nyilvánosak voltak – céljuk nem csupán az igazságszolgáltatás biztosítása volt, de az elrettentés, megszégyenítés is. A városi lakosság így hozzászokott a kegyetlenség legalizált formáihoz, ráadásul meglehetősen szadista kivi-

3 Julius R. Ruff: *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*. New York, 2001. 269.

4 Néhány antropológus megfigyelése alapján a gyilkosságok, emberölések és más erőszakos bűntények száma sokkal magasabb azokban a kultúrákban, ahol sok a háború. Feltehető, hogy itt az ok és okozat összefüggenek: a megengedett és jóváhagyott erőszak a háború ideje alatt huzamos ideig hatást gyakorol az erőszakos bűntények számára békeidőben is. In: *Dane Archer–Rosemary Gartner: Violence and Crime in Cross-National Perspective*. New Haven, 1984.

5 Nora Baráthová: *Spory Kežmarku s Levočou. Pohl'ady do minulosti. Zborník prednášok z histórie*. Spišské múzeum a Kultúrne a informačné centrum v Levoči. Levoča, 2001. 41–57.

telben. Kivégzés rendszerint egyszer volt egy évben, nagyobb városokban néha kétszer is, de korbácsolásra, más fizikai büntetés-végrehajtásra sokkal gyakrabban sor került. A rettenet színháza – ahogy ezt a mai történészek elnevezték – a kora újkori városi élet szerves és egyben elmaradhatatlan része volt. A kivégzettek – akasztottak, kerékbetörtek – maradványait az ún. akasztófahegyekről messziről látták mindazok, akik a városhoz közeledtek, s a levágott, kopjára tűzött fejek is a kegyetlen valóságot hirdették.

Békeidőben a következők tartoztak az erőszakos viselkedésformákhoz: testi támadás, fegyveres veszélyeztetés, testi bántalmazás, halállal végződő sebesítés, emberölés, gyilkosság, nemi erőszak, rablás és rablógyilkosság. A kor társadalmának mindennapjait azonban talán jobban jellemzik a kisebb bűncselekmények, mint például a csendháborítás, a verekedés és a szóbeli bántalmazások: a veszekedések, fenyegetések vagy szitkozódások.

Rablás és rablógyilkosság

Az északi, hegyvidéki országrész hagyományosan jó terepet biztosított a rablók számára. Anarchia, trónharcok idején, háborús időkben különösen sok katona és szökevény kóborolt az országban. A rablók száma akkor is növekedett, amikor feloszlatták a hadsereget, és néhány kiszolgált katona úgy döntött, hogy ilyen módon keresi megélhetését. A rablótámadások rendszerint nem a városon belül történtek, ennek ellenére érintették a polgárokat, mivel a kóbor rablólovagok és más rablók előszeretettel zsákmányolták a kereskedő polgárok pénzét, áruját.

A rablások és rablógyilkosságok esetében a motivációt a pénz vagy más zsákmány megszerzésére jelentette, az instrumentális (technikai) erőszak csupán eszköz volt a cél eléréséhez. Az instrumentális jelleg ellenére a rablásoknál egyértelmű, hogy a gyilkosság már csak 'felesleges', illetve 'túlzott' erőszak volt – igaz, ez a mai felfogás, sajnos nem tudhatjuk, hogy a rablók is így gondolkodtak-e? A jegyzőkönyvek általában semmit sem mondanak a zsákmány eltulajdonításának körülményeiről, így azt sem tudjuk megállapítani, mennyire volt a rablás erőszakos. Néha az áldozatot leütve tették ártalmatlanná, és otthagyták kifosztva anélkül, hogy érdekelte volna őket: él-e vagy sem. Máskor viszont arra is gondjuk volt, hogy ne csak az áldozatot tegyék ártalmatlanná, hanem a gyilkosság nyomait is felszámolják, illetve megnehezítsék a holttest megtalálását, ezért vízbe dobták, elvonszolták és elrejtették – például a réten –, vagy elégették.

Nem volt ritka, hogy a tolvaj sem rettent vissza az emberöléstől, amikor valaki az útjába került. Halállal végződött például 1586-ban a bártfai Hilpus utcai (*Helpisch platea*) Mathias Schyndler betörése az ugyanabban az utcában lakó Mathias Feiffer házába: a vasárnapi istentisztelet ideje alatt Mathias titokban beosont a házba, feltört egy kis szekrényt és kivette belőle a pénzt. A ház azonban nem volt üres, ezért meggyilkolta azt a kislányt, aki a házat őrizte, tetemét

pedig bedobta a gödörbe vagy a kútba (*in puteum*). Büntetése kerékbetörés volt, majd testét az akasztófára akasztották.⁶

A rablókat társadalmi helyzetük alapján két csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe az úgynevezett rablólovagok tartoztak – ők jól fel voltak fegyverkezve, lovon közlekedtek, olykor egészen egyedül, olykor kisebb csoportokba verődve működtek. Náluk elsősorban politikai motivációval számolhatunk, az áldozatokat általában az ellenséges csoportból választották ki. A rablólovagok tetteit a vizsgált városok bírósági jegyzőkönyvei is rögzítették. Ismert volt például Kaffunka (vagy Kauffangk) Zsigmond csoportja, amely leginkább a lőcseieket nyomorgatta. A banda 1533-tól működött, központja a magyar–lengyel határon fekvő dunajeci vár volt.⁷

1555-ben, a trónharcok idején, Perényi Gábor felső-magyarországi főkapitány és Bebek Ferenc gömöri mánás nyíltan felléptek I. Ferdinánd király ellen és átálltak az erdélyi oldalra. Váraik legénysége és a felfogadott hajdúk rablótámadásokat intéztek Kassa, Eperjes és Lőcse ellen. Az eperjesi jegyzőkönyv 1556-ban beszámol az egyik ilyen csoport tevékenységéről, amelynek Tharcay György állt az élén, és Csicsva várában táborozott. Tharcay rablói, összesen vagy 18-an, megtámadták Gergelylaka jobbágyfalut, sokakat súlyosan megsebesítettek, egy Lázár nevű jobbágyot kopjával leszúrtak, egy másikat Tarkőre hurcoltak. Ugyanazon a napon egy másik Tharcay-féle csoport a fricsi Gabanskýval az élén 100 gyalogossal (!) akiket *zaskodniczik*nek is neveztek, Szentkereszt mezővárosra rontott, a bírót, esküdteket és a papot is Tarkőre hurcolva.⁸

A többség azonban nem rablólovag volt, akit legalább látszólag politikai indíték vezetett, hanem egyszerű, közönséges rabló, akik még csak nemesek sem voltak. Pozsonyban 1510-ben több rablót is elítéltek. A többszörös rabló és kétszeres rablógyilkos Sifer Péter és társai Dunahidasnál találkoztak egyik áldozatukkal, akinek fejét vették, és mindent, amit nála találtak, elvittek – a levágott fejet egyszerűen bedobták a Dunába. Vácnál meggyilkoltak egy Péter nevű mézszárost, akitől 10 aranyforintot és a lovait rabolták el. Hogy tettük nyomát eltüntessék, a hullát elcipelték a rétre és ott elrejtették. A stomfai Tenglinger Fülöp az Alsódiós és Nagyszombat közti úton úgy megvert egy utast, hogy nem tudta, a megtámadott túlélte-e a verést, ráadás képpen még a köpenyét is ellopta. Jan Bechm – aki ugyanabban az évben több bűntényért is felelt – bevallotta, hogy négy év alatt társaival mintegy 29 embert gyilkolt meg, rabolt ki. A csoportból, amelynek a tagja volt, időközben hetet elfogtak és felakasztottak. Ugyancsak az

6 MV SR, ŠA v Prešove, pobočka Bardejov, fond – archív magistrátu mesta Bardejova (Bártfai Levéltár – Bártfa város magisztrátusa, továbbiakban: AMBJ). Súdne zápisý a účty mesta 1559–1649. (Bírósági könyvek és számlák, jelzet nélkül.)

7 Ivan Chalupceky: Historické doklady o Majstroví Pavlovi z Levoče. Monumenta Tutela 5(1969) 49.; Hain Gáspár Lőcsei krónikája. Szerk. J. Bal–J. Förster–A. Kauffmann. Lőcse, 1910–1913. 69–70.

8 MV SR, ŠA v Prešove, fond – archív mesta Prešova (Eperjes Város Levéltára = AMP), 2685. sz. Kniha mestského súdu (A városi bíróság jegyzőkönyve) 1555–1560.

évben Winter Sawschlacher négy rablógyilkosságot vallott be; társa, Jackl Schiller, akit szintén elfogtak, bevallása szerint csak az egyikben vett részt. 1518-ban a grazi származású Péter három rablógyilkosságot vallott be, közülük egy esetben nem volt biztos abban, hogy a megtámadott paraszt meghalt. Egy másik alkalommal társával – hogy a nyomokat eltakarítsák – a tetthelyen, egy pincében elégették kirabolt áldozatuk holttestét. Ebben az évben Topl György követte el a legtöbb ilyen bűntettet: hat rablógyilkosság mellett még 13 egyéb bűncselekmény is nyomta a lelkét, és ezzel a jegyzőkönyvbe foglalt összes többi gonosztevőt túlszárnyalta.⁹

Eperjes környékén az 1540-es évek végén több rabló is tevékenykedett. 1546-ban Szépréten hármat kivégeztek közülük, de két év múlva megint katonákat kellett küldeni az erdei utak őrzésére, annyira nem voltak biztonságosak, főleg piacok és vásárok idején. Október végén Kende és Radács falvak környékére a város ismét katonákat, céhtagokat küldött, hogy fogják el Tholway Dömötört, alias Mileczet. Végül sikerült őt nyakon csípni, mert a következő februárban halálra ítélték, s az ítéletet végrehajtva kerékbe törték, majd karóba húzták.¹⁰ 1557-ben Eperjesen kivégezték Segney Lőrincet, a környék hírhedt rablóját. A kisszebeni harmincados, Gál elmondása szerint Segney azonkívül, hogy elvitt négy lovat, Benkóc faluban betörte Péter bíró házának ajtaját, és megtámadta a bíró terhes feleségét. A szerencsétlen asszonyt embertelenül megkínozta, hogy kényszerítse, árulja el a rejtekhelyet, ahova a férje a pénzt eldugta. A bíró felesége belehalt a kínzásba, Segney azonban tagadta, hogy ő lett volna az elkövető. Marco nevű társára vallott, aki állítólag az ő tudomása nélkül hajtotta végre a gonosztettet. Alighogy láncra verték, elárulta az összes társát, akik Sebesvár-aljáról, Sebes falu német részéről, Sóvárrol és Zsegnyéről származtak. A bírák bűnösnek találták, és előbb azon gondolkodtak, hogy felnégyeltetik, végül kíméletesebbek voltak és csak kerékbe törték.¹¹

Bártfa környékén mindig is sok gondot jelentettek a rablók. Közismert az a fenyegető levél, amit Fedor Hlavatý bandája küldött a 15. század végén a bártfaiaknak.¹² 1506 nyarán Bártfát és Makovica várát egy hozzávetőlegesen 30 tagú rablóbanda veszélyeztette.¹³ A magyar–lengyel határon 1522–1524 között egy másik csoport is tevékenykedett, amely legalább 20 taggal rendelkezett. Kapitányuk egy bizonyos Vasyel volt, Derencowecz faluból, ahonnet a rablóbanda több tagja is származott. A bártfaiaknak állandó fenyegetést jelentettek – meglópták az utasokat az országúton, kirabolták a környékbeli templomokat, még a

9 *Martin Štefánik*: Bratislavská kniha hrdeľných rozsudkov z rokov 1435–1519. Diplomatický a historický rozbor. Szakdolgozat, FIFUK, Bratislava, 1997. 34–35.

10 AMP, 2685. sz. A városi bíróság jegyzőkönyve (Kniha mestského súdu) 1555–1560, f. 313., 375.

11 AMP, 2685. sz.

12 *Alexander Húščava*: O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci 15. storočia (Bardejovský výhradný list vo svetle histórie). Historické štúdie 2(1956) 181–215.

13 *Alexander Húščava*: Zbojnícke družiny na severovýchodnom Slovensku do roku 1526. Slovenský národopis 4(1956) 465.

szomszédos lengyel területre is be-betörték. Peter Czurma (vagy Zurma) rabló, akit 1522. augusztus 22-én végeztek ki a lengyel Sanokban, azt vallotta, hogy a csoportnak sok lengyel tagja is volt.¹⁴

Nagyobb gondot okoztak a rablók Bártfának a 16. század hetvenes éveiben, főleg 1574-ben. Erről több bejegyzés is tanúskodik a bírósági jegyzőkönyvekben. A Szent Egyed-napi vásáron rablás gyanúja miatt elfogták Kochan Ferenc mirowsi aranyművest, aki a makovicai uradalom Cserne nevű falvából származott.¹⁵ A kínzókamrában bevallotta, hogy más rablókkal együtt útonállásból élt, és egyszer Lengyelországban hetedmagával megtámadott egy zsidót, akitől mindent elvettek, feleségét megölték, fiát halálosan megsebesítették. Végül kegyelemből Szent Mihály napja utáni pénteken „csak” lefejezték.

Rövid idővel később törték kerékbe Bwyack Stephant, egy rutént, aki a kínzásnál sok rablást vallott be.¹⁶ Velc együtt ült a tömlöcben Stecz Pleczewirga is, akinek a kivégzés előtti éjszakán sikerült megszökni. Több mint valószínű, hogy az említett Bwyack csoportjába tartozott a csarnói Stecy Madarasch is, aki bevallotta, hogy társa volt azoknak, akik kirabolták a bártfai Vojtkot (*Voyttak*), még ha ő személyesen nem is vett részt az akcióban. Ennek ellenére Szent Luca napja után felakasztották.

Ugyanez a sors várt 1575-ben Marczin Kemrára is, aki két évig Felső-Magyarország különböző részein lopott, rabolt és fosztogatott, ezt egyébként be is vallotta. 1579-ben egy másik rablónak, a felsőtvarosci Ondrej Ivánnak, akit Fullánknak (*Žihadlo – Schihadlo*) hívtak, csak apja, az egész falu és több férfi kezeségére kegyelmeztek meg. Fullánk ugyanis a lengyel erdőben (*in sylva polonica*) kirabolta és megsebesítette egy bizonyos Vojtkónak a szolgáját.¹⁷

Rablóügyben Kassa is számos tapasztalatra tett szert. 1556-ban két rablógyilkost ló farkához kötöttek, végighurcolták a város utcáin, majd a városon kívül kerékbe törték őket, és hogy a járókelők ne feledkezzenek meg róluk és teteteikről, tetemeiket a kerekeken hagyták. 1600-ban a város nevében Soros Gergely rablással és templomok kifosztásával, vagyis szentségtöréssel (*sacrilgium*) vádolta meg a szalánci Baba Gregort, másnéven Koczát (*Gregorius baba alias kocz de Salancz*), egy kádár fiát. Vallomása szerint – amelyet részben önszántából, részben a kínpadon tett – régóta különböző helyeken rabolt, templomokat és más szent helyeket fosztogatott, meggyilkolt egy papot és olyan sok más embert, hogy maga sem tudta számukat, de tizenhetet fel tudott sorolni. Az ítélet szerint a bakó másnap, június 16-án, reggel nyolckor szekérre ültette, és a

14 A következő neveket említik: Vaszko Margarytich-ből, Kosch Strycky Wislok Wielky-ből? (Magna Vyslock), Jurcko Tokarnia-ból (Tokarnya), Kusma és CERCZY Besko-ból, Lucas Magnus, Iska z Odrzechowa fia (Odershowa), Symko Rzepedź-ből? (Zrepecze), Petrus, Jurcko, Mihal, Feudur és Vaszko Strzyzowa-ból? (Strysz). In: *A. Húščava: Zbojnícke družiny i. m.* 467.

15 Merossowa – a mai Alsó- vagy Felső-Mirosó.

16 Wyssowból származott, amely feltehetőleg Lengyelország déli részén feküdt, nem messze a magyar határtól.

17 AMBJ. Súdne zápisý a účty mesta 1559–1649. (Bírósági könyvek és számlák, jelzet nélkül.)

város négy különböző helyén a házak előtt (*in quatuor locis ipsius civitatis ad domos angulares conducti*) fogóval a mellén csipkedte, onnét kivitte a vesztőhelyre, ahol a tagjait kerékkel törte anélkül, hogy a mellkasát is eltörte volna, így tette a kerékre.¹⁸

Nem kétséges, hogy sok olyan rabló volt, aki a „mesterséget” egy véletlen alkalom folytán kezdte űzni. Ilyen esetet ismerünk Kassáról, 1569-ből. Három szépsi lakos – Nagy Mihály, Sipos György és Wirinkay Ambrus – a kassai vásárra menet találkoztak Paul Koch szakáccsal, akit Katapury néven ismertek. A szendrői (*Zendereo*) várban szolgált, onnét épp hazafelé, Lőcsére igyekezett a feleségéhez. Amikor észrevették, hogy német és hogy sántít, előbb Ambrus puskával megsebesítette, majd amikor már félholtan feküdt, a másik két rabló is rátámadt, és fejszével addig ütötték, míg agyon nem verték. Ezek után kirabolták, de csak 28 és fél magyar dénárt találtak nála. Amikor tettüknek híre ment, elfogták őket, Kassán mindhármukat bebörtönözték, majd 1569. január 15-én kerekbe törték.¹⁹

Nemi erőszak (*stuprum violentum*)

A nemi erőszakot szexuális indíttatása miatt rendszerint a szexuális bűntények közé szokták sorolni, ugyanakkor erőszakos cselekedet is. Épp brutális megvalósítása miatt tér el a többi, a korban szintén szexuális bűncselekménynek minősített kategóriától, mint például a paráználkodás, a házasságtörés, a bigámia, a vérfertőzés vagy a szodómia. A nemi erőszak megítélése az évszázadok folyamán sok változáson ment át, értelmezése, büntethetősége a kulturális és társadalmi konvenciók hatása alatt más és más lett.

Nemi erőszakkal vagy ennek kísérletével a bírósági jegyzőkönyvekben csak kivételesen találkozhatunk.²⁰ Biztos azonban, hogy nemi erőszak gyakrabban fordult elő, mint azt a jegyzőkönyvek elárulják. A szakemberek szerint az ilyen tetteknek még manapság is csak elenyésző százalékát követi feljelentés, és sok jel mutat arra, hogy a múltban ez a hányad még kisebb volt.²¹ Először is, ha a történeteknek nem voltak tanúi, majdnem lehetetlen volt a bűntettet bebizonyítani. Emellett a kor felfogása szerint a „könnyű nő” megerőszakolása tulajdonképpen nem is volt nemi erőszak, a bíróságok az ilyen panaszokkal gyakran nem is voltak hajlandók foglalkozni.²² Később az orvosok álltak elő olyan elképzeléssel,

18 Archív mesta Košíc, Pur – Protocollum iudicia et Poenas malefactorum ab Anno 1556 usque 1608 (= AMK, Pur – Protocollum).

19 AMK, Pur – Protocollum.

20 Pl. Pozsonyban az 1435–1519 közötti években csak két eset, Kassán 1556–1608 között négy, Bártfán 1559–1649 között egy, Lőcsén 1550–1600 között egy eset sem szerepel.

21 J. Ruff: i. m. 140–141.

22 James A. Brundage: *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago–London, 1987. 529.; J. Ruff: i. m. 144.; Walter Prevenier: *Violence against Women in Fifteenth-Century France and the Burgundian State*. Medieval Crime and Social Control. Minneapolis, 1999.

hogy megtermékenyítés csak akkor fordulhat elő, ha a nő élvezte az aktust, és orgazmusa volt.²³ E könyörtelen logika szerint az a nő, aki teherbe esett, nem is lehetett erőszak áldozata.

A városi bíróságok előtt tárgyalt néhány nemierőszak-ügy alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a szexuális erőszak egészen mindennapinak, akár azt is mondhatjuk, „természetesnek” számított, főleg az alsóbb társadalmi rétegekben. Vagyis az erőszak és a szexualitás rendszeresen összekapcsolódott, az udvarlás nemegyszer fenyegetéssel járt együtt.²⁴ Úgy tűnik, hogy a házasságon belüli nemi erőszak nem volt bírósági eljárás tárgya.²⁵ Szoros volt a kapcsolat a prostitúció és az erőszak között is: a középkorban sok nő kényszer hatására választotta ezt a foglalkozást, néha kifejezetten a saját családja kényszerítette, hogy ilyen módon keresse meg a kenyerét, és nagyon sok prostituált vált erőszak áldozatává is.²⁶

A kor nemi erőszak iránt tanúsított elnézését ékesen bizonyítja, hogy az ilyen tettekre általában viszonylag alacsony büntetéseket szabtak ki.²⁷ Szigorúbb büntetést csak olyan esetekben hoztak, amikor a megerőszakolt nő előkelő volt, vagy nagyon befolyásos családból származott. Sokkal nagyobb bűnnek számított a paráználkodás.²⁸ A nemi erőszak gyakran együtt járt a sértett elrablásával – megítélését jelzi, hogy ilyen esetben nem úgy tekintették, mint a nő ellen, hanem mint a magántulajdon ellen elkövetett bűntettet, vagyis nem a nő volt a sértett, hanem az apja vagy férje.²⁹

Megítélésünk helytállóságát, miszerint a nők ellen elkövetett szexuális erőszakkal szemben meglehetősen magas volt a toleranciaküszöb, az is bizonyítja,

189–190. Az ilyen nézetek még ma is előfordulnak, amikor a bíróság azt vizsgálja, hogy a nő öltözkészével vagy viselkedésével nem provokálta-e ki a nemi erőszakot, mintha ez ménség lehetne a tett elkövetésére.

23 *J. Ruff*: i. m. 145.

24 *Guido Ruggiero*: *Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*. New York–Oxford, 1985. 101–102., 156.; *Martin Ingram*: *Church Courts, Sex and Marriage in England, 1560–1640*. Cambridge, 1987. 240., 266.; *Jacques Le Goff–Jean-Claude Schmitt*: *Encyklopedie středověku*. Praha, 2002. 649.

25 *J. Brundage*: i. m. 503–504., 507., 532. A szerző Margery Kempe férjes asszony esetét idézi, aki szüzességi ígéretet tett, de még azelőtt, hogy férjét is rávette volna. Ez egy ideig tűrte, majd a nő ellenállása ellenére, kiabálás és könnyek kíséretében erőszakosan közösült vele.

26 *J. Brundage*: i. m. 522.

27 *J. Brundage*: i. m. 530–533.; *G. Ruggiero*: i. m. 93–95., 125. A kutatások kimutatták, hogy Veleceben a 14–15. században a nemi erőszakot nem tekintették komoly bűncselekménynek. A legtöbb elkövetőt csak pénzbírságra ítélték és rövidebb ideig börtönbe zárták. Csak az elmarasztalások 14%-ában hoztak súlyosabb ítéleteket, amikor az erőszak gyermekeken történt vagy más súlyosbító körülmény fordult elő. Sokkal szigorúbban ítélték meg a férfiakon férfiak által tett erőszakot. Úgy is ítélték meg az ilyen eseteket mint szodómiát (ezalatt homoszexualitást értettek), amely nagyon súlyos bűnnek számított. Ezek a példák egyben azt is bizonyítják, hogy a nőknél tett nemi erőszakot nem ítélték el túlságosan szigorúan.

28 *J. Brundage*: i. m. 519.

29 A nemi erőszakot a német *Constitutio Criminalis Carolina* (1532-ből) magántulajdon elleni bűntényként ítéli meg. *J. Ruff*: i. m. 145–146.; *J. Brundage*: i. m. 570.

hogy a kieroszakolt nemi kapcsolat után vagy maga a lány, vagy a családja követte a városi előjáróktól, hogy kényszerítsék rá az elkövetőt a házasságra.³⁰ A tett megvalósításának módjánál láthatóan fontosabb volt, hogy a lány megsértett becsületét megvédjék oly módon, hogy férjhez adják megbecstelenítőjéhez. Például 1572-ben a pozsonyi városi bíróság elé került Andreas Horna kovács, aki erőszakkal létesített nemi kapcsolatot (*carneraliter compressam fuisse*) Barbarával, Johann Raimensattal leányával. A megerőszakolt leány kijelentette, hogy ezen kívül a kovács semmi kárt nem tett benne, és követelte, hogy vegye el feleségül.³¹ Kétségtelen, hogy a nők gyakran szégyellték bevallani, mi történt velük, hogy ne kelljen megélniük a megaláztatást és szégyent, amely a nemi erőszakot követte. Ha olykor-olykor mégis vállalták a nyilvános vallomástételt, környezetük ezt nem vette jó néven.³²

Nehéz megállapítani, mennyire volt a múltban „normális” a nemi erőszak, de hogy nem volt egészen elfogadott, azt jelzi, hogy ha nem is gyakran, de azért olykor az ilyen esetek is a városi bíróság elé kerültek. Kassán például 1563-ban Wass Bertalan János nevű szolgája betörte a konyhaablakot, bemászott a konyhába, és megpróbált megerőszakolni egy fiatal szolgálólányt. Büntetésekként a pellengéren megkorbácsolták, és örökre kitiltották a városhoz. Nemi erőszakot említ a kassai bírósági könyv 1566-ban is.³³ Ekkor paráználkodáson kapták a radacsi Sipos Andrást egy eperjesi, Anna nevű lánnyal, amiért fővesztésre ítélték. Esetében viszont az az érdekes, hogy a bejegyzés több, korábban elkövetett gaztettet (*latrocinia*) is említ, például egy szűz megerőszakolását is, ezalól annak idején többek kezességére felmentették.³⁴

Szigorúbban ítélték meg a helyzetet, amikor az áldozat gyermek volt. 1590-ben Keresztelő Szent János ünnepén Bártfán egy bizonyos Joannes Wollenschlager (valójában Casparus) részegen bement Hans Schwartz házába, abban az utcában, ahol a tömlőc is volt, és ahol a bakó lakott (*platea lictoris*). A házban a kemencén egy hatéves kislány aludt, akit megerőszakolt. A jegyző az esetet úgy kommentálta, hogy „szörnyű elmondani is”, de azért nem találta szörnyűnek részletesen leírni a történeteket. A tettet Joannes avagy Casparus csak a kínpadon vallotta be, ami után fővesztésre ítélték.³⁵

Az ehhez hasonló kemény büntetések azonban nem voltak általánosak, még azokban az esetekben sem, ha az áldozat gyermek volt. Például a kassai bírák 1566-ban két eset felett is szemet hunytak. Az elsőnél egy deák, Thuri Demeter megpróbálta megerőszakolni Nicolaj Miklós hatéves kislányát. A bejegyzés említ

30 J. Ruff: i. m. 143.; W. Prevenier: i. m. 188.

31 Slovenský národný archív, fond Bratislavská kapitula, súkromný archív, Privata Capsa 25/1/42.

32 Stephen Haliczer: *Sexuality in the Confessional. A Sacrament Profaned*. New York–Oxford, 1996. 118., 120., 145.

33 AMK. Pur – Protocollum.

34 AMK. Pur – Protocollum.

35 AMBJ, Súdne zápisý a účty mesta 1559–1649, jelzet nélkül.

tést tesz arról, hogy a deák már korábban is tett ilyesmit: az elővárosban egy kisfiút molesztált, amiért kitiltották a városból, még korábban pedig Kisidán akart megerőszakolni egy kislányt. Munkácsról, ahol egykor az iskola rektora volt, hasonló cselekedetért kellett titokban elszöknie. Ezért is meglepő, hogy noha a bíróság halállal akarta megbüntetni, végül az egyházi képviselők jótállására és kezessége mellett megkegyelmeztek neki, és végül csupán korbácsolással és a városból való kitiltással büntették.³⁶

A másik az évi eset elkövetője egy bizonyos Balázs (*Blasius de Bathor Baromhayto*), aki Sirokán megerőszakolt egy kislányt. Bebörtönözték, de sikerült elszöknie. Mivel azonban a nyakán maradt a lánc darabja, végül mégis elfogták a kassai erdőben (*sylva Cassoviana*), ahonnét átvitték a városi tömlöcbe. A korabeli erőszakfelfogásról sokat elárul, hogy amikor híre ment elfogásának, a sértett kislány anyja meglátogatta, hogy Balázssal kibéküljön és megbocsásson neki. A városi szenátus azonban nem engedte, hogy a bocsánatnak köszönhetően tette teljesen büntetlen maradjon, ezért örökre kitiltotta a városból.³⁷

A legdurvább eset a vizsgált városok közül Kassán történt, a feljegyzést készítő jegyző is úgy tartotta, hogy senki a városban nem emlékezett hasonló borzalmas tetre. Hét vidéki fiatalember aratás idején kilesett egy ifjú házaspárt, amikor Kassáról hazafelé igyekeztek Téhányba. A fiatalasszonyt erőszakkal a közeli rétre hurcolták, ahol mind a heten egymás után megerőszakolták. A történetek után – állítólag lelkiismeret-furdalásuk miatt – azonnal elhagyták szüleiket, vagyonukat, és elszöktek (*in exilium*). Az eset leírása alapján úgynevezett rituális erőszakról lehet szó, amelyet fiatal fiúk csoportban szoktak elkövetni. Az ilyen jelenség, amikor fiatalemberek csoportos nemi erőszakkal demonstrálják férfiasságukat, és így szereznek maguknak elismerést kortársaik között, Európában viszonylag gyakran fordult elő.³⁸ A kassai eset elkövetői közül az egyiket, Zakolai Antalt, aki egy zakolai³⁹ parasztnak a fia volt, sikerült elfogni. Börtönbe zárták, majd arra ítélték, hogy lófarakra kötve végighordozzák a városban és kerékbe törjék. Végül kegyelemből csak fejét vették 1579. február 7-én. Érdekes adalék – és egyben bizonyíték arra, hogy az erőszakkal szemben viszonylag toleráns volt a közvélemény –, hogy noha Zakolai erőszakos ember hírében állt, kivégzése előtt a tömlöcbe még sikerült levennie a lábáról a városi Gorgius szolga Erzsébet nevű szolgálólányát, aki a rabok ellátásával volt megbízva.⁴⁰

36 AMK, Pur – Protocollum.

37 AMK, Pur – Protocollum.

38 Ilyen esetek ismertek Franciaországból, Spanyolországból és Olaszországból is. A feltevések szerint a fiatal férfiaknak a fele legalább egyszer életében részt vett ilyen nemi erőszakon, amikor csoportban megtámadtak vagy elraboltak egy nőt vagy lányt, és csoportosan megerőszakolták. *J. Ruff*: i. m. 142.; *J. Le Goff-J.-C. Schmitt*: i. m. 648.

39 Sokoľ, ma Kassa része.

40 AMK, Pur – Protocollum.

Élet és egészség ellen elkövetett bűntettek

Ebben a bűnténycsoportban az erőszakoskodástól, mint például a verekedés, fegyveres fenyegetés, testi sértés, halállal végződő sebesítés az emberölés különböző eseteiig – véletlen emberölés, gyilkosság, speciálisan gyermek-, illetve csemmőgyilkosság – terjed a skála. Megítélésüknél mindig két szempontot vettek figyelembe: a tett szándékosságát és a kár mértékét. Másként ítélték meg, ha előre megfontoltan öltek meg valakit, tehát gyilkosság történt, vagy ha valakinek a halálát véletlenül, gondatlanságból vagy pillanatnyi indulatból okozták, ezekben az esetekben ugyanis emberölésről volt szó.⁴¹ Természetesen a tett megítélését nagyban befolyásolta, hogy az áldozat meghalt-e, vagy sem.

A tettes sorsa gyakran attól függött, hogy a károsult családja hajlandó volt-e elfogadni vérdíjat vagy kártérítést. Ha a család ragaszkodott a tettes megbüntetéséhez, halálbüntetés várt rá. Lőcsén 1537-ben Lutzman Jakab fia, Miklós a lőcsei Pál mester fiával együtt ok nélkül a főtéren megtámadták a krakkói Steyer Miklós fiát, aki Lőcsén szolgált. A fiút úgy megverték, hogy holtan maradt a téren. Pál mester igyekezett megalkudni az áldozat apjával, és 15 aranyforint vérdíjat fizetett neki, hogy fiát ne perelje be. A fiú először a minorita kolostorban bújt el, amely menedéjjoggal rendelkezett, majd megszökött a városból. Állítólag mindkét tettes menekülését a szülők készítették elő.⁴²

A családdal való megegyezés azonban önmagában még kevés volt a büntetés elkerüléséhez. Agiagasy Gergely, aki részegen megölte Szabó Márton nevű katonatársát, megbékélt ugyan a megboldogult feleségével és gyermekeivel, a vérdíjat is kifizette, de még így is halálbüntetés várt rá azért, hogy éjszaka idején erőszakot követett el, és megpróbált elszökni. Mivel azonban sokan szóltak az érdekében, és valamennyien kegyelmet kértek számára, a szenátus 1567-ben úgy döntött, hogy élete végéig szolgáljon a városnak, és a szolgálathoz saját költségén tartson két lovat.⁴³

1581 januárjában a lőcsei Bendik Ripschr, aki a városkapunál szolgált, állítólag ok nélkül kardot rántott, és megölte az eperjesi Michel tanoncot. Michel anyja követelte, hogy a gyilkost büntessék meg, és így fejvesztésre ítélték. A kivégzésnél a városi szolga közölte Bendik hozzátartozóival és barátaival, hogy ha valaki bosszút akarna állni, még szigorúbb büntetés várna rá.⁴⁴ 1562-ben Kassán,

41 Az élet elleni bűntények jogi felfogásáról lásd *Rudolf Rauscher*: Trestné činy proti životu v uherském právu do počátku XVI. století. Zvláštní otisk ze sborníku „Pocta k šedesátým narozeninám dr. Alberta Miloty”. Praha, 1937. 3–11.

42 *Ivan Chalupecky*: Príspevok k biografii Majstra Pavla z Levoče. In: Vlastivedný zborník Spiš 1. Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach. 1967. 183–184.; *Ivan Chalupecky*: Historické doklady o Majstrovi Pavlovi z Levoče. Monumenta Tutela 5(1969) 50.

43 AMK, Pur – Protocollum.

44 MV SR, ŠA v Levoči, fond – archív magistrátu mesta Levoče (tovább AML), XXI. 1. Malefiz Buch 1550–1643. Az esetről Hain és Demkó is tudósít. Ján Holák átvette az adatot a két szerzőtől, de két különböző esetként említi. *Ján Holák*: Beda odsúdeným. Ako sa za feudalizmu súdilo na Slovensku. Osveta Martin, 1974. 41–42.; *J. Bal–J. Förster–A. Kauffmann*: Hain Gáspár i. m.

miután az elővárosban lakó Czipser Simon éjszaka az úton megölte szomszédját, Michell Tanczmeistert, az áldozat anyja és fia követelte a tettes megbüntetését, akit végül fejevetszésre ítélték.⁴⁵

Bártfán 1586-ban néhány előre kitervelt gyilkosságot tárgyaltak. Az első ügy főszereplője egy Párizsból származó fiatalember volt, Robert Franbock, akit török fogságból szabadítottak ki. Lengyelországból érkezett Bártfára, és azt hangoztatta, hogy Tokaj felé készül, ahol földije, Rosselli volt a várkapitány. A látogatás után hazájába akart visszatérni. Az útra egy városi jobbággal, egy bizonyos Georgius Grosmaullal indult el, aki már korábban is szekerén hozta Krakkóból, egészen a Bártfához közeli Richvald faluig. Nem tudni, hogy ki akarta-e rabolni Grosmault, de az biztos, hogy a Rörpusch-hegy alatt késsel leszúrta.⁴⁶ 1573-ban végezték ki a rozsnói Gallust, aki Kékedy Gáspár szolgája volt, és egy németet, Hans Bonpomert kellett kísérnie. Kihasználva az adódó alkalmat, nem messze a várostól hátulról karddal megtámadta, és halálosan megsebesítette.⁴⁷ Fegyvert használtak a nemes Matthias Dziecziolowski házában is. Egy lengyel jobbágy, Klimó (*Climo de Ossowicze*), akit a falubeli parasztok felbíztattak, először megsebesítette, majd néhány nap múlva meg is ölte az említett nemest, méghozzá saját házában. Sajnos a bejegyzésből nem lehet megtudni, mi késztette a parasztokat arra, hogy megölessék az urukat, az viszont biztos, hogy Klimót ezért a tettéért 1586. december 29-én felnégyelték, és testrészeit az akasztófára akasztották.⁴⁸

Kivételesen találunk olyan eseteket is, ahol nőt vádoltak gyilkosság elkövetésével. Bártfán 1580-ban egy bizonyos Hedvig, a felsővolyai Tamás lánya, unokatestvéreivel, Jánossal és Mihállyal megölte saját férjét.⁴⁹ A bejegyzésből nem egészen világos, hogy ő maga volt-e a tettes, vagy csak felbújtotta unokatestvéreit. Elítélésének a fő oka mindenesetre a férj meggyilkolása volt, mellette azonban vérfertőzéssel is vádolták, mert állítólag nemi kapcsolata volt a két rokonnal. 1580 márciusában mindhármukat kivégezték. A két unokatestvér – mint ahogy a jegyző megjegyezte – a vérfertőző kapcsolat és gyilkosság miatt keményebb büntetést is kaphatott volna, de több ember jótállására, főleg pedig szü-

126.; *Demkó Kálmán*: Lőcse története. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész. Lőcse, 1897. 428. Demkó hibásan közli, hogy ezt a hóhér mondta, a feljegyzés szerint a hóhér csak a kivégzést végezte el, a kihirdetés a városi szolga dolga volt (...von scharffrichter, durch den bittel alle warnen lassen...).

45 AMK, Pur – Protocollum.

46 AMBJ, Súdne zápisy a účty mesta 1559–1649, jelzet nélkül. Myskovszky úgy írja, hogy két embert ölt meg – Grossmault és egy kocsist, de itt ugyanarról az egy személyről van szó. *Myskovszky Viktor*: Bártfa középkori műemlékei. I–II. Bp. 1879–1880. 97.

47 A feljegyzés nem ír semmit az indítékról, de lehetséges, hogy rablógyilkosságról van szó. AMBJ, Súdne zápisy a účty mesta 1559–1649, jelzet nélkül.

48 AMBJ, Súdne zápisy a účty mesta 1559–1649, jelzet nélkül.

49 AMBJ, ugyanott. Myskovszky szerint Hedviget csak azért végezték ki, mert erkölcstelen életet élt, mintha semmi köze nem lett volna a gyilkossághoz. A feljegyzés viszont ezt írja: „...ob ... homicidii ...maritum quod fuit praecipuum”. *Myskovszky V.*: i. m. 98.

leik könyörgésére csak lefejezték őket, míg Hedviget élve eltemették, és szívét a sírban karóval átszúrták.⁵⁰

Előre megfontolt gyilkossággal vádolták Katalint, az elővárosban lakó Tóth Bálint feleségét is. 1560-ban paráználkodásban találták bűnösnek, mivel több százarral is kapcsolata volt, és az egyikkel, Káthay György Márton nevű szolgájával, meg is szökött. Ekkor tudódott ki az is, hogy Káthay egy másik szolgájától azt akarta, 100 dénárért lője le a férjét. A gyilkosság ugyan elmaradt, de a többszörös paráználkodásért végül vízbefojtással kivégezték.⁵¹

Az erőszakos bűntényekhez tartozott az öngyilkosság is. Lőcsén 1517-ben egy bebörtönzött tolvaj nő öngyilkos lett a tömlőben. Testét a bakó az akasztófa alatt földelte el. Büntetést érdemelt az öngyilkosság kísérlete is.⁵² Bártfán megbüntettek egy asszonyt, aki megkísérelte eldobni az életét, de büntetést kapott a férje is, mivel az ő istentelen életmódja volt az oka a feleség kísérletének.

Gyermekgyilkosság (*infanticidium*)

A nők – mint említettük – csak kivételes esetben váltak gyilkossá, a gyermek-, illetve csecsemőgyilkosságot (*infanticidium*) viszont tipikusan női bűntettnek tekinthetjük. Feltehető ugyan, hogy a tette a gyermek apjának csendes jóváhagyásával került sor, a végrehajtás azonban mindig a nőre maradt, néhány esetben a terhes nő anyja szerepelt még tettetársként.

1570-ben, Kassán történt olyan eset, amikor szeretőjének terhességét a férfi akarta megszakíttatni. Egy Kalb nevű kopjás katona (*lancigero, landsknecht*) volt az illető, azzal gyanúsították, hogy Marinával, a bábával próbált ez ügyben egyezkedni. Anna, aki a városi pincében szolgált, viszont abban reménykedett, hogy Kalb feleségül veszi. Kalbnek azonban más elképzelése volt, mire Annát bebörtönözték, a tömlőben megbetegedett és elvesztette a gyermeket. Rövid időre Kalbot is vasra verték, mert nem tudták megállapítani, hogy a vetélést nem külső beavatkozás okozta-e, a bejegyzés azonban végül csak Anna büntetéséről tudósít: a városi szolga kivezette a városból, ahonnét kitiltották. Enyhítő körülményként azt jegyezték fel, hogy nagyon gyenge volt, valószínűleg azért nem korbácsolták meg a pellengéren, vagy büntették meg más keményebb módon.⁵³

Ha összehasonlítjuk az emberölést és a gyilkosságot az *infanticidium*mal, megállapíthatjuk, hogy ez utóbbi bűncselekmény – indítékát tekintve – külön csoportba tartozik. A csecsemőgyilkosságok többségét rendszerint azért követték el, hogy a szegényt, a paráználkodásért vagy a házasságon kívüli kapcsolatért járó büntetést elkerüljék, amelyet aligha lehetett eltitkolni, ha a nő teherbe

50 A rövid, gyorsan írt jegyzetből kétségtelen, hogy a kivégzés a téren, sok tanú jelenlétében kezdődött, de a mondat nem egészen világos, és lehetséges, hogy a jegyző néhány szót kihagyott.

51 AMK, Pur – Protocollum.

52 J. Bal–J. Förster–A. Kauffmann: Hain Gáspár i. m. 17.

53 AMK, Pur – Protocollum.

esett, majd megszülte gyermekét. Gyakori motiváció volt a félelem – ha ugyanis kitudódott a dolog, a nőnél rendszerint végleges társadalmi és vagyoni hanyatlást vont maga után, de ezen kívül nyilvános bűnhődést, rosszabb esetben a városból való kitiltást vagy akár halálbüntetést is hozhatott.

Emiatt a nők az utolsó pillanatig igyekeztek eltitkolni terhességüket vagy bármiféle módon elvetetni a magzatot. A magzatelhajtás megítélése a korban azonos volt a gyermekgyilkossággal. A szülés rendszerint titokban, eldugott helyen történt, ahol utána a megölt gyermeket is el tudták rejteni – az újszülött tetemét a legkülönbözőbb módokon és helyszíneken próbálták meg eltüntetni, volt, hogy a közelben elföldelték, volt, hogy bedobták a folyóba.

Eperjesen 1542-ben börtönbe vetették paráznalkodásért és gyermekgyilkosság gyanújával Kasskether Bálint fazekaslegényt és Gertrúdot, Kosch Benedek fazekasmester szolgálóját. A gyermek hevenyészett sírját végül a fazekas házának pincéjében találták meg. Bálint azt állította, hogy a gyermek halva született, és azzal védekezett, hogy Gertrúdot feleségül akarta venni. A szolgáló megerősítette a házassági szándékot, de a kínzásnál bevallotta, hogy a gyermek élt, és hogy ő maga, szeretője tudomása nélkül, félelemből és szégyenből ölte meg. Vallomása alapján élve eltemetésre ítélték, míg Bálintot örökre kitiltották a városból.⁵⁴

A hasonló körülmények közt teherbe esett nők gondolkodását és viselkedését Julianna szolgálólány esetén figyelhetjük meg. A tanúk vallomása szerint a Kövesdi Lukácsnál szolgáló Juliannáról már gyanították, hogy állapotos, ő azonban tagadott, felháborodásában még a hasát is mutogatta, hogy mindenki lássa, nem terhes. De mégis az volt. A szülési fájdalmak akkor jelentkeztek nála, amikor a másik szolgálóval a teheneket kellett megfejnie. Julianna nem akart fejni, helyette lement a pincébe, a másik szolgálólány viszont elárulta a háziasszonynak, hogy Juliannának fájdalmai vannak. Az asszony végére akart járni a dolognak, ezért keresni kezdte. Amikor a pincében rátalált, kezében az éppen megszületett gyermekkel, a lány kérése ellenére kiabálni kezdett. A kiabálásra összegyűlt szomszédok előtt Julianna először megpróbált még tagadni, amikor azonban azok elkezdtek felfeszegetni az árnyékszék (*cloaca*), saját maga szedte ki a hirtelenjében oda rejtett gyermeket. A szerencsétlen csecsemő még élt ugyan, másnapra azonban meghalt. Mivel Julianna esetében bizonyított volt a csecsemőgyilkosság, halálra ítélték.⁵⁵

Általában azonban ez a bűntett nem fordult elő gyakran, viszonylag kevés nőt ítélték el miatta. Még akkor is ritka esetnek számított, ha csak a bűnözést vesszük figyelembe. A 16. század második feléből, amelynek bírósági ítéleteiről teljesebb iratanyag maradt fenn a kutatott városokban, egy fél évszázad leforgása alatt 2–4 hasonló esetet jegyeztek fel.⁵⁶

54 AMP, 1541–1600-ig terjedő iratok, jelzet nélkül.

55 AMK, Liber civitatis, H III/2, pur 6, 1537–1552, f. 198.

56 A gyermekgyilkosságról közelebbről lásd: *Blanka Szeghyová: Žena a zločin vo východoslovenských mestách v 16. storočí, sajtó alatt.*

Az erőszak a mindennapi életben

Látogassuk meg az eperjesi felsővárosi kocsmát, mondjuk 1555-ben. Sytheo János kocsmáros töltöget, a fiatal Torvay János muzsikus énekel. A vendégek közt üldögél a helyi elővárosi bíró, Kovács László, és Rácz Pál ügyvéddel (*procurator*) beszélget, aki egyben a városi tanács tagja is, és szintén az elővárosban lakik. Rácz rákiált a muzsikusra, hogy nagyon hangos és csendet követel. A kocsmáros a muzsikust védi, és ez, úgy látszik, csak súlyosbítja a helyzetet, elhangzanak az első káromkodások. A kocsmáros azzal vádolja az előváros bíróját, hogy nem igazságos – a veszekedésbe ekkor már a muzsikus is beleszól. László bíró azzal fenyegetőzik, hogy mindenkit becsukat, az énekest rögtön el is akarja vitetni a börtönbe. Amikor a kocsmáros ezt nem engedi, László megtámadja, végül a verekedésből a kocsmáros bevert fejjel távozik. Az eperjesi jegyzőkönyv nem árul el többet, így nem tudjuk, hogy történt a sebesülés, súlyos azonban nem lehetett, amikor ugyanis a sértett a bíró és az ügyvéd ellen pert indított, az őt ért elviselhetetlen megaláztatás és a kocsmái véres verekedés volt a vád. A városi bíróság igazat adott neki, és mindkét bűnöst bebörtönöztette.⁵⁷

Az ilyen esetek – amikor a verekedésbe vagy tettlegességbe épp azok keveredtek, vagy azok kezdeményezték, akiknek vigyázni kellett volna a rendre, tehát a városi előjárók, bírók vagy a városi tanács tagjai – a 16. században egyáltalán nem voltak ritkák. Mint azt a városi bírósági jegyzőkönyvek, a pénzbírságok könyvei bizonyítják, a szóbeli tettlegesség, veszekedés, káromkodás, de a testi sértések, verekedések is mindennapos jelenségnek számítottak. Azt is szem előtt kell tartani, hogy a városi jegyzőkönyvekbe és hasonló iratokba az ilyen eseteknek csupán a töredékét jegyezték be. A konfliktusok többsége soha nem került bíróság elé, erre ugyanis csak akkor került sor, ha komolyabb sebesülés történt, vagy ha a sértett fél perbe fogta a másikat.

A kisebb kihágásokról és erőszakoskodásokról nemcsak a bírósági jegyzőkönyvekből vagy a kivégzések jegyzőkönyveiből szerezhetünk tudomást, de a bíróságok könyvéből, valamint a bírósági ülések feljegyzéseiből is, amelyeket a mai napig a bártfai levéltárban őriznek.⁵⁸ A bejegyzések szűkszavúságuk ellenére támpontot adnak a mindennapi erőszakoskodások gyakoriságának megítéléséhez. Az erőszakos megnyilvánulások néhány fajtája viszonylag gyakran fordult elő. A verekedéseknél sokféle fegyvert használtak, de e célra közkedveltek voltak a fazekak, kannák és más edények is. Serfőző fazékkal sebesített meg 1549-

57 AMP, č. 2685. Kniha mestského súdu 1555–1560.

58 AMBJ, Registrum adiudicatum poenarum/Penales/Proventus dominorum consulum... 554–567. sz. a következő évekből: 1501, ~1500, 1509, 1512–1516, 1517, 1540–1547, 1546/1548–1550, 1550–1555, 1559–1568, 1579–1582, 1584, 1590–1591 és 1592. Regestum omnium perceptorum et expositorum 1694, 1700. és 1746. sz. az 1502–1508, 1509–1523 és 1552–1578 évekből. Manuale/testimonia seu fassiones in quacumque controversia/Finales sententiae iudicii termini 30–33. sz. az 1560–1564, 1574–1578, 1579–1582, 1583–1589 évekből.

ben Schnutrech Mátyás egy kézművest, és fazékkal támadt ellenfelére ugyanabban az évben egy bizonyos Mathis Rygel is.⁵⁹

A fegyver nélküli tettegességek között gyakran fordult elő a hajhúzás, szakálltépés vagy harapás is. A szakáll kitépése nemcsak fájdalmat, de megaláztatást is jelentett a sértettnek, és a bírságok jegyzőkönyveinek vallomása szerint viszonylag magas pénzbüntetést szabtak ki érte. 1555-ben Eperjesen Kraczkó Bálintnak tépték ki a szakállát, miután Gerber Bertalan házában veszekedés tört ki valamilyen könyv miatt, az említett Kraczkó és Herkell Mátyás között. A veszekedést verekedés követte, amelyben nemcsak a lámpa repült, hanem Mátyás az említett Kraczkó szakállát is kitépte. A verekedés miatt mindketten börtönbe kerültek, és Mátyásnak, aki az akkori nézet szerint igen komoly kárt okozott – főképpen megaláztatást és szégyent a sértettnek –, minden kitépett szőrszálért 1 márka büntetést kellett fizetnie, de nemcsak a károsultnak, hanem a bírónak is. Közbenjáróinak köszönhetette, hogy végül a büntetés nagyobb részét elengedték neki.⁶⁰

Ritkán ugyan, de találkozunk verekedéssel, verekedőkkel az öregemberek és a nők között is. 1548-ban az öreg (*antiquus*) Scultety János megvert Bártfán egy Simon nevű férfit. Egy évvel korábban Gáspár cipész felesége verte meg Ákos szűcs mestert, 1583-ban Kugos Kristófné és egy mézesné (*honigkuchlerin*) verekedtek össze olyannyira, hogy egymás haját tépték, sőt még vér is folyt az incidens alatt.⁶¹

Eperjesen is akadtak olyan verekedések, amelyek a városi bíróság előtt végződtek. 1555. június 25-én a városi bírák több tanúvallomás alapján börtönbe zártatták Gergely ácsot és Széchy Istvánt, mert ócsárolták egymást és összeverekedtek. Az eset azért került bíróság elé, mert az összecsapás sok tanú előtt zajlott, akik – noha végignézték – rosszállották az ilyen viselkedést és jelentették a városi előjárásnak.

1555. március 12-én, Eperjesen Chyeak Péter, más néven Görbeorr, beperelte Gerber Bertalan fiát, Antalt, mert az megverte és megsebesítette, eltörve a panaszos három ujját, ami miatt most csak „félember” (*semihomo*). A tanúvallomása szerint az ügy egyszerű veszekedéssel kezdődött Gerber Antal, alias Anderko és az őr (*circulator*) Gergely nevű fia között. A konfliktus kárvallottjának, Péternek sikerült őket egy rövid időre lecsillapítani, de nemsokára megint veszekedni kezdtek, mire Péter újfent közbeavatkozott. Erre verekedés tört ki közte és Anderko között. Anderko a földre lökte, és úgy nyomta, hogy eltörte az ujjait. Még ha Péter sem volt egészen ártatlan a dologban, Antalnak a tanúvallomása súlyosbította a helyzetét, mert állítólag nemcsak veszekedést provokált, de istenkáromlást is rábizonyítottak, ráadásul még a megivott borért is adós maradt – végül egy ideig a tömlőben gondolkodhatott tettein.⁶²

59 AMBJ, Penales č. 561.

60 AMP, č. 2685. Kniha mestského súdu 1555–1560.

61 AMBJ, Registrum adjudicatum poenarum č. 559. Manuale 1583, č. 33.

62 AMP, č. 2685. Kniha mestského súdu 1555–1560.

Szigorúbban ítélték meg az egyoldalú testi sértéseket, támadásokat, főleg ha fegyvert is használt a támadó, vagy ha az erőszak nyilvános helyen történt. Késervesen végezte 1559-ben az eperjesi Faigell Péter két szolgája, Andreas és Johann, akik a városkapunál erőszakoskodtak, és megsebesítettek vagy talán meg is öltek (*percusserunt*) egy szegényt. Azután ellenálltak az előváros bírójának, és puskával lövöldöztek a városi vámosra. Tettükért mindkettejüknek levágták a jobb kezét.⁶³ A lőcsei városi bíróság tárgyalta a hosszúréti (*von dluhaluka*) Kathanka Mihály esetét, aki 1587-ben egy kiskéssel megsebesítette Woitko bér munkást. Néhány napos börtönbüntetés után a bíróság úgy döntött, hogy a sértettnek fizessen 1 és fél aranyforintot, a Stockrecht tömlőc őrének pedig 24 dénárt.⁶⁴

Az erőszakos viselkedést akkor is igen szigorúan ítélték meg, ha az erőszakoskodó senkit sem ölt meg, elég volt, ha csak próbálkozott vagy fenyegetőzött. Péter hóhér (*licitor*) erőszakos viselkedéséért az életével lakolt. Tamás városi szolga bevádolta, hogy este részegen karddal döfködte a tömlőc ablakait és ajtaját, és őt is megsebesítette. Az esetről a közvetlen tanú, Miklós katona (*stipendiarius*) eskü alatt vallotta, hogy amikor a kocsmában ivott, Tamás vacsorára hívta meg. Útközben vettek maguknak vaját, tojást, és otthon Tamás halat készített. Ekkor érkezett a részeg hóhér, akit szintén megkínáltak, és a házigazda neki is adott az ételből. A bakó viszont elkezdett káromkodni, az ételt a földhöz csapta, mire a katona kidobta és bereteszelte előtte az ajtót. Ez nagyon feldühítette a hóhért, aki előrántotta a kardját és azzal próbálta betörni az ajtót. Az ablakot is döfködte, hogy ezzel is kárt okozzon és a városi szolgát azzal fenyegette, hogy megöli. Az odasereglett bámészkodókat is megfenyegette, hogy ha valaki segíteni próbál Tamásnak, mint mondta, „odaveti azt is, mint húst a kutyák elé”. A hatóság előtt a hóhér helyzetét súlyosbította, hogy a nyakában egy kis zacskót hordott, amelyben mágikus tárgyakat (*incantamenta*) tartott. Ezeket a bíró megvizsgálta, majd elégette. Mivel Péter hóhér nyilvános helyen erőszakoskodott, megszegte a város békéjét, és még a városi szolgát is veszélyeztette, 1558. október 18-án halálra ítélték. A kivégzés (fővétel) végrehajtására a lőcsei hóhért hívták át, aki a felső elővárosban hajtotta végre kollégáján az ítéletet.⁶⁵

Nem tudni, hány éves kortól voltak a gyerekek felelősek tetteikért, de az bizonyos, hogy gyerekeket is elítéltek. 1565-ben Kassán, az elővárosban történt ilyen eset. Egy Kisidáról származó, Anna nevű asszony öt gyermeke közül a 10 éves Györgytől egy 12 éves elővárosi fiú, Mátyás gyümölcsöt (*pomum*) vett el. György erre olyan szerencsétlenül dobott egy botot a másik fiú fejéhez, hogy az meghalt. Sokan jártak közbe, hogy a halott fiú szüleit kiengeszteljék, végül a szülők megbékéltek, és a szenátus a tettest életben hagyta. Büntetést azért mégis kiszabtak rá – 16 évre kitiltották a városból.⁶⁶

63 AMP, č. 2685. Kniha mestského súdu 1555–1560.

64 AML, XXI. 1. Malefitz Buch 1550–1643.

65 AMP, č. 2685. Kniha mestského súdu 1555–1560.

66 AMK, Pur – Protocollum.

Otthon elkövetett erőszakos cselekmények

Akárcsak a nemi erőszaknál, az otthon elkövetett erőszakos cselekmények száma is sokkal magasabb lehetett, mint amennyiről a források hírt adnak. Példa rá az a néhány, Kassáról ismert eset, amikor a férj súlyosan megsebesítette, agyonverte, megölte feleségét vagy olyan sebesülést okozott neki, hogy sérüléseibe belehalt. A bejegyzésekből ilyenkor kitűnik, hogy a férj már huzamosabb ideje erőszakoskodott, arról viszont nincs bejegyzés, hogy valaki bármit is tett volna ez ellen. 1563-ban két esetet jegyeztek fel. Az elsőben az elővárosi Ludman utcában (*Ludmans gass*) lakó Kígyós Péter gyakran verte, különféle kegyetlen módon kínozta a feleségét, míg az bele is halt sérüléseibe. A szadista férjet fővesztésre ítélték, büntetését megszigorítva azzal, hogy amikor a vesztőhelyre vitték, útközben három helyen tüzes fogóval csipkedte meg a hóhér, egyszer még a városkapunál és a saját háza előtt is, ahol a kegyetlenkedést folytatta. A másik esetben a kolozsvári (*Clausenburg*) Klagk Péter szűcs alig fél évvel az esküvő után, Tamás prépost házában karddal támadta meg feleségét, Katalint, Springerné leányát. Katalin, aki fején, kezén és máshol is megsérült, harmadnapra meghalt. A kegyetlen férjet lovakkal vonszolták végig a városon egész a bitóig, ahol március 5-én, vagy egy nappal később, lefejezték.⁶⁷

A családon belüli erőszak más családtagokat sem kímélt – Bártfán pénzbírságra ítélték Grünwalt polgárt, mert lánya ellen követett el erőszakot, Gregor Wollgerotot pedig azért, mert feleségét akarta megverni és közben majdnem megölte saját fiát. Sichler Kristóf fejszével testvérét sebesítette meg, Jordán Péter mostohaapját támadta, verte meg, és haját is kitepte. Eperjesen Gotsman János karddal saját apját támadta meg, és Kassán is összeverekedett egy fiú az apjával, mert az nem engedte neki, hogy a húgával táncoljon.⁶⁸

Egészen biztos, hogy a gazdák sokkal gyakrabban verték a szolgálkat, szolgálólányokat, mint amiről a források árulkodnak. Azok az esetek, amelyek bíróság elé kerültek vagy nyilvánosság előtt történtek, vagy a tettegességnak látható, illetve maradandó következményei lettek a szolgáló testén. Bártfán pénzbírságra ítélték Balázs aranyművest, mert karddal sebesítette meg szolgálját; a krakkói György szabót, mert a téren erőszakoskodott a szolgálával; Sackal Bálint és Blimberg Mátyás pedig a temetőben vert meg egy szolgát.⁶⁹

Sokat elárul a kor mentalitásáról egy eperjesi eset is: Zula Gáspár éjszaka megverte és kidobta a házából a szolgálólányt. Ha kifizette volna a bérét, a verés önmagában még nem adott volna elég okot arra, hogy a lány bíróság elé vigye az ügyet.⁷⁰ Kassán 1568-ban viszont egy legény csak azért nem mondott le a terve-

67 AMK, Pur – Protocollum.

68 AMP, č. 2685. Kniha mestského súdu 1555–1560. AMK, Pur – Protocollum.

69 AMBJ, Registrum adiudicatum poenarum č. 559. Manuale 1583, č. 33.

70 AMP, č. 2685. Kniha mestského súdu 1555–1560.

zett házasságról a mester özvegyével, mert az asszony rosszul és erőszakosan viselkedett vele. Feltehetőleg az özvegy vagyona értékesebb volt annál, hogy ilyen apróságok eltántorítsák a frigytől.⁷¹

A kocma

Aligha lehet meglepetés, hogy az egyik leggyakoribb hely, ahol az emberek erőszakhoz folyamodtak, a kocma volt. Ott játszódott le a már említett konfliktus a bíró és a muzsikos között, és persze még rengeteg hasonló eset.

Ismert tény, hogy az erőszakos viselkedést gyakran a szeszes italok fogyasztása hívja elő. Az alkohol azonban önmagában nem elegendő az agresszivitáshoz. Mint arra Martin Lynn is rámutatott, a szeszes italok által kiváltott (agresszív, szexualitással kapcsolatos stb.) viselkedés sem más, mint betanult viselkedés, amely az adott társadalomra és kultúrára – ebben az esetben Európára – jellemző, és nincs semmiféle fiziológiai magyarázata.⁷² Leegyszerűsítve, az alkohol csak feloldja a gátlásokat és csökkenti az önkontrollt, de *csak* az ital nem csinál a megfontolt emberből garázdát. A kocma és az erőszak kapcsolatát abban kell keresni, hogy a kocma mindig is a társasági élet központja volt, az a hely, ahol a helyi lakosok az idegenekkel találkoztak, illetve ahol a sok ember és a kötetlenebb viselkedés könnyebben vezethetett konfliktusokhoz. Ha pedig konfliktusra került sor, a sok tanú jelenléte miatt nagy volt a valószínűsége, hogy az ügyről értesülnek a városi előjáróság tagjai is, és így az bekerül a bírósági könyvekbe is.

A kocmai verekedésekről azonban nem csak a jegyzőkönyvekből szerezhettünk tudomást, oda ugyanis csupán a legkomolyabb eseteket jegyezték be. E téren pontosabb forrás a már említett bártfai bírságkönyv. A legtöbb bejegyzés nagyon szűkszavú, csak azt rögzíti, ki kit vert meg, vagy kik verekedtek össze. Csak néhány példa: 1547-ben Weissenstein Mihály köveket dobált az urak elé a kocmában, és ezzel megsértette őket; 1550-ben összeverekedett Sutor Jakab és Schwerfeyer Mátyás, mert az egyik egy kannával fejbe vágta a másikat; ugyanabban az évben a kocmában esett egymásnak a két Honcz testvér, Péter és Mihály, egymás fejét rángatták, Péter az összecsapás hevében a kerítésből kiszagztatott deszkákat az utcára dobálta. Az érdekesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy a következő esztendőben több bártfai lakost azért büntettek meg, hogy épp ezt a Honcz Pétert – talán okkal? – többször is megverték. 1563-ban András fazekasmester véresre harapta a kocmában a tarnovi soltész bátyját,

71 AMK, Pur – Protocollum.

72 A szerző utal arra az antropológiai kutatásra, amely szerint a részeg viselkedés a hagyományos európai kultúrákban más, mint a nem európai kultúrákban. *Martin A. Lynn: Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe.* Hampshire, 2001. 1., 6., 15–16., 95.

Kristóf pék azért érdemelt pénzbüntetést, mert asztaltól asztalig járva, összetörte az edényeket és zavarta a vendégeket, 1582-ben pedig egy bizonyos Sichler késsel kergette Benedek asztalosmestert, a kocsmától egészen az olasz kapuig.⁷³

Az erőszak és a becsület

Az előzőekből kitűnik, hogy az erőszak leggyakoribb motívuma anyagi volt, maga az erőszak pedig instrumentális. Érdekesek azonban azoknak az eseteknek az indítékai, ahol az erőszak kifejezési formája rituális, szimbolikus vagy kommunikatív.

Az erőszakos konfliktuskezelés elemzése rámutat egyes fogalmak – tisztesség, tekintély, jó hírnév, társadalmi helyzet, identitás, csoportos szolidaritás, lokálpatriotizmus – olyan összefüggéseire, amelyek érdekében az ember néha hihetetlen áldozatokra is képes.⁷⁴ A szűkszavú bejegyzések ugyan megnehezítik az elemzést, azoknál az eseteknél azonban, ahol több adat áll rendelkezésünkre, megállapítható, hogy a verekedést rendszerint szóváltás, veszekedés, egymás ócsárolása vagy káromkodás előzte meg. A megsértett fél haragja azután gyakran fizikai erőszakba torkollott. Ez a „menetrend” nemcsak az ember erőszakos természetére mutat rá, hanem inkább azt jelzi, mennyire fontosnak tartották megvédeni becsületüket, jó hírüket. Az erőszak itt nem volt több, mint a kialakult helyzet megoldásának egyik lehetősége.

Gyakran hozzák összefüggésbe a magasabb tesztoszteronszintet az erőszakkal, ez azonban szintén nem elegendő ok az erőszakos viselkedésre. A férfibűnözés mindig magasabb volt a nőinél, bár az arány a századok folyamán változott. Helyenként a női bűnözés megközelítette a férfiakét, de az erőszak és az erőszakos bűntények világa mindig is a férfiak területe volt.⁷⁵ Ma a gyilkosságok és az emberölések több mint 80%-át férfiak követik el, az áldozatok többsége ugyancsak férfi.⁷⁶ A gyilkosság leggyakoribb oka mindmáig a tekintélyről vagy státusról folytatott vita, amely összeszólalkozással kezdődik, majd tettelegességgel folytatódik, egészen a halálos végig. A férfiak tehát azért erőszakoskodnak, hogy megvédjék vagy megtartsák becsületüket. Némely pszichológus úgy véli, hogy az agresszivitás a nőknél sem alacsonyabb, csak épp nem nyilvánul meg olyan szembeötlő módon.

73 AMBJ, Registrum adiudicatum poenarum č. 559. Manuale 1583, č. 33.

74 *Anton Blok*: Honour and Violence. Cambridge, 2001. 112–113.; *William Ian Miller*: In Defense of Revenge. In: Medieval Crime and Social Control. Szerk. Barbara A. Hanawalt–David Wallace. Minneapolis, 1999. 70.

75 *Malcolm M. Feeley–Deborah L. Little*: The Vanishing Female: The decline of Women in the Criminal Process, 1687–1912. In: Social History of Crime, Policing and Punishment. Szerk. Robert P. Weiss. USA–Singapore–Sydney, 1999. 283.

76 University of Plymouth department of Psychology: Study and Learning Materials On-line. Weboldal.

A gyermek természet és az erőszak szintje

Norbert Elias szociológiai munkájában történeti források alapján bebizonyította, hogy a nyugat-európai ember viselkedése és természete a középkortól változáson ment át, amelyet civilizációs folyamatnak nevezett el. Ezt a középkortól a mai napig tartó folyamatot ahhoz a fejlődéshez hasonlítja, amelyen egy gyermek megy át: a felnőttek hatására bizonyos dolgokat szégyellni kezd, mások undort váltanak ki nála, megtanulja többé-kevésbé fékezni ösztöneit, és hozzáidomul az adott társadalom konvencióihoz. Elias állítása szerint a múlt embere sokkal kevésbé tartotta féken ösztöneit, ezért a felnőttek és gyermekek magatartása közt sokkal kisebbek voltak a különbségek, mint manapság. Leegyszerűsítve úgy is mondhatjuk, hogy a felnőttek egymástól sem vártak el sokkal nagyobb önfegyelmet, mint a gyermekektől.⁷⁷ Az ösztönöknek és érzelmeknek sokkal nagyobb teret biztosítottak: hitük intenzitása, a pokoltól való félelem, a bűntudat, a bűnhődés, az öröm és vidámság féktelen kinyilvánítása, a fékezhetetlen ellenszenv és harciasság, a hirtelen hangulatváltások mind-mind az emocionális élet elfogadott megnyilvánulásainak számítottak.⁷⁸

A mindennapi erőszak is nagyobb volt, mint ma. Ez nem azt jelenti, hogy az emberek a múltban erőszakosabbak lettek volna, csak éppen az agresszivitásuk nyíltabban mutatkozott meg, nem próbálták annyira fékezni, mint a mai, civilizált társadalmakban. Manapság az erőszak főként az álmokban, esetleg időnkénti dühkitörésekben nyilvánul meg, amit viszont már betegesnek tekintenek.⁷⁹ Az emberek ugyan megtanulták féken tartani a negatív érzelmeiket, a háborúk emelkedő száma azonban nem az agresszivitás csökkenéséről tanúskodik.

A számtalan konfliktus elemzése alapján megállapítható, hogy a fizikai vagy szóbeli erőszaknak gyakran egészen jelentéktelen volt a kiváltó oka, amelyet sokszor túlzott vagy aránytalan reakció követett. Az erőszakos viselkedéshez közel álltak a fenyegetések is, akár halállal, akár tettelegességgel fenyegettek, még akkor is, ha nem is gondolták őket mindig komolyan. A városi bíróságok nagyon szigorúan büntették az ilyen megnyilvánulásokat. Gyakran fenyegették meg egymást az emberek azzal, hogy rágyújtják a másakra a házat. Ezt a hatóságok úgy ítélték meg, mintha a gyújtogatás ténylegesen meg is történt volna. 1510-ben az egész utca felgyújtásával fenyegetőzött Winter Sawschlaher, aki a szomszédjaival került összetűzésbe, de a ház felgyújtásával ijesztgette szomszédját a stomfai Tenglinger Fülöp is.⁸⁰ Lőcsén 1582-ben Beer polgár, miután összeveszett feleségével, dühében rá akarta gyújtani a házat, amelyben pedig nemcsak a neje, hanem a gyermekei is benne voltak.⁸¹ Néha a fenyegetőzést egészen jelentéktelen ok váltotta ki, mint például a tizedes Nagy Gáspár fiatal – és tüzes – feleségének,

77 Norbert Elias: *The Civilizing Process*. Oxford, 1994. 119–120.

78 N. Elias: i. m. 168.

79 N. Elias: i. m. 161–162.

80 M. Štefánik: i. m. 57.

81 AML, XXI. 1. Malefitz Buch 1550–1643.

Katalinnak esetében, aki 1558-ban rá akarta gyűjtani a kassai Kristan Imrére a házát, mert annak a felesége nem akart neki gyümölcsöt eladni.⁸²

A túlzott reakcióra jó példa az az indoklás, amellyel Pintér Márton akarta védeni tettét 1511-ben, Pozsonyban: Klosterneuburg és Krintzendorf között fej-szével megtámadott, majd késsel megszúrkált egy férfit. A sebesült három nap múlva meghalt, mire Pintér azt hozta fel mentségül, hogy az illető azelőtt megverte az apját. A mély igazságérzet nem egészen illik Pintér jelleméhez, főleg ha tudjuk róla, hogy ezen a tetten kívül 11 rablás és lopás száradt a lelkén.⁸³ Figyelemre méltó gyilkossági kísérletet tett 1516-ban Kramer Mihály. Az utcán megtámadott egy bizonyos Jánost, akinek korábban kölcsönadott némi pénzt, amelyet az nem akart visszaadni. Kramer le akarta lőni adósát, ez azonban csak egyik tétel az erőszaklistáján. Ezenkívül ugyanis megfenyegette az egész pozsonyi kalapos céhet, az egyik mesternek még a kezét is le akarta vágni, hogy így tegye koldussá.⁸⁴ 1560-ban Bártfán egy bizonyos János nevű cseh (*carنيفex Bohemis*) valami jelentéktelen ok miatt dühbe gurult, és a téren egy kis puskából (*bombardula*) lövöldözni kezdett György városi szolgára, akit meg akart ölni. Néhány sebet ejtett ugyan a mellén, de a sebek nem voltak halálosak, a csehet ellenben viselkedéséért fővesztésre ítélték.⁸⁵

A konfliktusok megoldásának lehetőségei

A városok lakosai sokszor nem voltak képesek a fellobbanó konfliktusokat megoldani, meglehetősen gyorsan tértek át egymás ócsárlására, egymás tisztességének megkérdőjelezésére, és a verbális erőszak gyakran csapott tettelegességbe. A legtöbb erőszakos eset természetesen sosem került bíróság elé. Több olyan módszer is alkalmaztak, amely az ilyen veszekedéseket és pereket bírói beavatkozás nélkül igyekezett megoldani. A hierarchia első lépcsőfokán az apa állt, mint a család feje és a ház tulajdonosa, akinek kötelessége volt biztosítani, hogy a házban ne történjen semmi tiltott dolog. Ha nem volt elég éber, vagy a tudtával történt valami kihágás a házban, a bíróság őt is elítélhette. Többször is előfordult, hogy pénzbírságra ítélték az apákat gyermekeik tetteiért, ha például megengedték, hogy a házban a szolgák vagy a gyermekek paráználkodjanak, vagy ha elnézték saját feleségük tisztességtelen viselkedését. Véteknek számított az is, ha nem akadályozták meg a veszekedést, verekedést és egyéb erőszakot, de büntették őket akkor is, ha megengedték, hogy a házukban kártyázzanak, vagy más házárdjatekokkal szórakozzanak.

A céhek alsó szintű fegyvelmező hatáskörrel rendelkeztek. Büntethették a tanoncokat, legényeket, de a mestereket is, ha nem tartották be a céh statútu-

82 AMK, Pur – Protocollum.

83 *M. Štefánik*: i. m. 36.

84 *M. Štefánik*: i. m. 40., 58.

85 AMBJ, Registrum adiudicatum poenarum č. 559. Manuale 1583, č. 33.

mait, ítélezhettek a céhtagok közötti perekben, csak ha nem tudták a problémát megoldani, akkor adták át az ügyet a városi bírának. A bíróságon – a rendes bírakon kívül – arbiterek, úgynevezett *boni viri*, vagyis békebírók is működtek, akik megpróbálták a peres feleket kibékíteni. A nagyobb városokban elővárosi bírók is működtek, akiknek a területükön előfordult kisebb büntetteket kellett megoldaniuk. A városi bíróság így csak a falakon belüli utolsó állomása volt a peres ügyeknek és a konfliktusoknak.

A verekedőket rendszerint börtönnel vagy bírsággal büntették. Veszélyesebb bűncselekményeknél, ahol vagy komoly testi sértés, vagy haláleset történt, gyakran mondtak ki halálos ítéletet. Ez az ítélet rendszeres volt a gyilkosoknál és a rablógyilkosságoknál.

Habár a városi bíróságok mindent megtettek annak érdekében, hogy csökkentsék az erőszakos megnyilvánulásokat, az erőszak mégis mindennapos jelenség volt a városlakók életében. Sem a bírságok, sem a kemény büntetések nem tudták a polgárokat leszoktatni az egymás közti konfliktusok erőszakos megoldásáról. Az erőszakhoz nemcsak a társadalom alsó lépcsőin állók folyamodtak, de a gazdag és befolyásos polgári családok tagjai, a nemesek és társadalmi hovatartozástól függetlenül a nők, gyermekek és öregek is. A komolyabb bűncselekmények hozzávetőlegesen az összes büntény 20%-át tették ki. Különösen keményen büntették a nyilvános helyen elkövetett erőszakot, főleg a piac- és vásártartó napokon, amikor a kard előrántása is a városi béke komoly megsértésének számított. A bejegyzett esetek szerint nyilvános helynek számított a városházán kívül a városi borozó és a börtön is. Szigorúbban ítélték meg a nyílt sérüléseket (amikor vér is folyt), mint a verést.

Bár tény, hogy a bírósági jegyzőkönyvek egyoldalú forrásnak számítanak az erőszak megítélésénél, mégis megállapítható, hogy a testi vagy szóbeli erőszak a múltban gyakrabban fordult elő, mint manapság. Verekedésre nemcsak a kocsmában került sor, és nem csupán a legalacsonyabb társadalmi réteg soraiban, de viszonylag gyakori volt a magasabb körökben is, sőt gyakran folyamodtak ehhez a megoldáshoz a nők is. Az erőszaktól nem voltak mentesek a nemesek, de a magas állami tisztséget viselők sem.

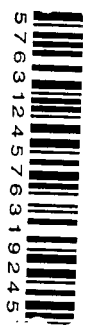
BLANKA SZEGHYOVÁ

VIOLENCE AND CONFLICT MANAGEMENT IN THE BURGHERS'
EVERYDAY LIFE IN THE SIXTEENTH CENTURY

The everyday life of the burghers in the sixteenth century was full of violence. Murder and robbery were common, many knights belonged to the robber knights (Raubritter). The study gives many examples of robbers executed at Besztercebánya, Kassa, Eperjes. Sexual violence and rape were common, too. Contemporary judges thought that a woman could become pregnant only if she enjoyed the violent act, therefore if a woman became pregnant after the rape, it could not be called a real rape. The family of the raped women often forced the victims to marry the raper. Even very young girls, still children, were raped and the rappers got away with relatively mild punishments. Ritual group raping committed by young boys was recorded at Kassa in 1579. Many women committed infanticide, they wanted to conceal their pregnancy and such the illegitimate relationship. A special case is represented by the execution of the town executioner of Eperjes, he was beheaded by his „colleague” from Lőcse because he tried to kill a local soldier while he was drunk.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

5 7 6 3 1 2 4 5 7 6 3 1 9 2 4 5

E számunk szerzői

CSUKOVITS ENIKŐ	PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
GRAUS, IGOR	PhD, levéltár-igazgató (Körzeti Levéltár, Besztercebánya)
KÓNYA PÉTER	kandidátus, dékánhelyettes (Eperjesi Egyetem)
KUBINYI ANDRÁS	akadémikus, egyetemi tanár (ELTE BTK)
MAJOROSSY JUDIT	könyvtáros (CEU Könyvtára)
SZEGHYOVÁ, BLANKA	PhD, tud. munkatárs (SZTA TTI)
SZENDE KATALIN	PhD, egyetemi docens (CEU)

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

CEU = Central European University (Közép-Európai Egyetem)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

SZTA TTI = Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Pozsony

IIU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete

A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési munkálatokat

az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Csányi Attila

Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Uri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

55676

2004 | 3-4

55676
AF 590

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *LUPESCUNÉ MAKÓ MÁRIA*
A DOMONKOS REND ERDÉLYI
KOLOSTORAINAK ADATTÁRA
- *KORDÉ ZOLTÁN*
A SZÉKELYISPÁNI MÉLTÓSÁG
A ZSIGMOND-KORBAN
- *SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN*
A MAGYAR RENDEK
ADÓMEGAJÁNLÁSI JOGA
- *GERGELY JENŐ*
EGYHÁZI AUTONÓMIÁK
A DUALIZMUS KORÁBAN
- *V. B. KONASZOV-A. V. TERESCSUK*
DOKUMENTUMOK AZ 1944-1945-ÖS
INTERNÁLÁSOKRÓL

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLVI. ÉVFOLYAM, 2004. 3–4. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Kordé Zoltán: A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban 193
- Szijártó M. István: A magyar rendek adómegajánlási joga
és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása 241
- Gergely Jenő: Egyházi autonómiák Magyarországon
a dualizmus korában (1867–1918). (Összehasonlító elemzés) 297

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Lupescuné Makó Mária: A Domonkos Rend középkori
erdélyi kolostorainak adattára 339

DOKUMENTUM

- V. B. Konaszov–A. V. Terescsuk: Berija és a „malenkij robot”.
Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország,
Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös
internálásának történetéről 385

KORDÉ ZOLTÁN

A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban

A székelyispánság a vajdaság után a második legrangosabb tisztség volt a középkori Erdélyben. Ennek ellenére – vagy éppen ezért? – a méltóság története az 1526 előtti magyar hivataltörténet kevésbé kutatott területei közé tartozik. Az eddigi vizsgálatok jobbra archontológiai jellegűek voltak vagy pedig arra szorítkoztak, hogy röviden összefoglalják a tisztséggel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.¹ A méltóság történetének önálló korszaka 1467-ben, Daróci János halálával zárult le. Ezt követően ugyanis Mátyás végleg egyesítette a vajdaságot és a székelyispánságot, így – Tárcai János 1504–1506 közötti rövid szereplését leszámítva – az erdélyi vajdák töltötték be a székelyek legfőbb előljáróinak a szerepkörét is.² Mivel a tisztségre vonatkozó első biztos adat 1228-hoz köthető,³ így e história II. András uralkodásától Mátyás koráig ívelve mintegy két és fél évszázadot foglal magába. Természetes, hogy e hosszú korszak során számos változás következett be a méltóság történetében, amely így több periódusra osztható.⁴ Kérdés, hogy mennyiben és miért

1 Archontológiai vonatkozású munkákat ld. *Lázár Miklós*: Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. Századok 14(1880) 732–750., 796–820.; *Werner Mór*: Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 7(1907) 1–69., 161–198., 327–354.; *Engel Pál*: Magyarországi világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Ez utóbbi munka digitális formában, CD-ROM-on is megjelent, ld. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Arcanum Digitéka. Bp. 2001. A rövid összefoglalások közül ld. *Connert János*: A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvár, 1901. 115–129.; *Szádeczky Kardoss Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 36–40.; *Kordé Zoltán*: Székelyispán. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). (= KMTL) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 625.; *Pál-Antal Sándor*: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely, 2002. 61–62.

2 Az 1467. évi egyesítésre és Tárcaira ld. *Kubinyi András*: Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 67., 72.; *Kordé Zoltán*: A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig. PhD-értekezés, kézirat. Debrecen, 2003. 152–155.

3 A méltóság kezdeteire vonatkozóan ld. *Kordé Zoltán*: Az Árpád-kori székely ispánok. In: Historia manet. Volum omagial. Demény Lajos emlékkönyv. Szerk. Violeta Barbu-Tüdös S. Kinga. București, 2001. 200–202.

4 A székelyispáni méltóság történetére és szakaszaira ld. *Kordé Z.*: A székely ispáni méltóság i. m. Ld. még: *Uő*: La haute noblesse hongroise: l'exemple des comtes des Sicules sous les rois angevins. In: La noblesse dans les territoires Angevins à la fin du moyen âge. Actes du colloque

tekinthető e vonatkozásban önálló szakasznak a Zsigmond-kor. Választ természetesen a részletekbe menő vizsgálattól remélhetünk. A császár és király uralkodásával kapcsolatos tudásunk és az arról alkotott képünk az utóbbi évtizedek – elsősorban Mályusz Elemér és Engel Pál – kutatásainak és a *Zsigmondkori Oklevéltárban* testet öltő forrásfeltáró tevékenységnek köszönhetően jelentős mértékben gyarapodott, illetve átalakult, ennek ellenére a korszakra vonatkozó ismereteink egyáltalán nem mondhatóak teljesnek. Ennek következtében a székelyspánság korabeli történetére vonatkozó vizsgálat nem pusztán a méltósággal kapcsolatos ismereteinket gyarapíthatja, de hozzájárulhat a Zsigmond-kor politikai-hatalmi viszonyainak, valamint intézmény- és társadalomtörténetének a jobb megismeréséhez is. Az alábbiakban e vizsgálatot két megközelítésben végezzük el: elsőként Zsigmond székelyspánjait, illetve kinevezésük és leváltásuk körülményeit, valamint tevékenységüket tekintjük át, a második részben pedig azokat a fejleményeket vesszük számba, amelyek kijelölik a periódus határait és meghatározzák jellegzetességeit.

Zsigmond székelyspánjai

Zsigmondot 1387. március 31-én koronázták Magyarország királyává. Ennek egyik előfeltétele az volt, hogy elfogadja a Lackfi István nádor és Kanizsai János egri püspök vezette főúri csoportosulás által készített egyezséget, melynek pontjai biztosították a liga tagjai számára, hogy az elkövetkező években kézben tartassák a legfontosabb tisztségeket, a legbefolyásosabb hivatalokat, vagyis a politikai hatalmat.⁵ Ebből a körből kerültek ki ennek az időszaknak a székelyspánjai is. Elsőként Szász moldvai vajda fiai, a Bélteki testvérek viselték a tisztséget. Balk és Drág még Nagy Lajos korában kerültek az országos méltóságviselők körébe: szatmári és máramarosi ispánok voltak ekkor.⁶ A székelyspánságot valószínűleg Zsigmond hatalomra kerülését követően nyerték el: Drág tisztségviselésére az első adat 1387. november 19-ről való.⁷ Hivatalukat bizonyára nem a király személyes szimpátiájának, hanem elsősorban a ligához való tartozásuknak

international organisé par l'Université d'Angers. Angers-Saumur, 3–6 juin 1998. Réunion par Noël Coulet-Jean-Michel Matz. Rome, 2000. (Collection de l'École française de Rome 275.) 443–455.; *Uő*: Vajda és ispán. A székelyspáni méltóság a Zsigmond halála utáni években. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. (= AUSZ AH) CXVI. Szerk. Dr. Tóth Sándor László–Hunyadi Zsolt. Szeged, 2002. 49–58.

5 Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) 31–34.; Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 22. skk.; Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 125–127.

6 Engel P.: Királyi hatalom i. m. 34.; *Uő*: Magyarország i. m. II. 29.

7 Zsigmond átíratja és megerősítette Erzsébet királyné, ill. I. Lajos király oklevelét. Az aktus előterjesztője Drág volt: „Relatio Drag comitis Siculorum”. Ld. Magyar Országos Levéltár (= MOL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 38 167.

köszönhették. Úgy tűnik, hogy a méltóságot eredetileg ketten kapták meg, testvérüket, Jánost csak egyetlen forrás, Zsigmond 1390. február 8-i oklevele címzi székelyispánnak.⁸ A tevékenységükre vonatkozó diplomák elsősorban birtokügyekkel kapcsolatosan emlegetik őket: rokonságukkal együtt adományokban részesültek, de jogtalan foglalást is elkövettek a Kusalyi Jakcsok rovására.⁹ A testvérek e megbízatásuk mellett ellátták még a szatmári és máramarosi, valamint (elődeikhez hasonlóan) a besztercei ispáni tisztelet is. Erről – egyéb források mellett – a Drág által székelyispánként kibocsátott oklevelek is tanúskodnak.¹⁰ Balk és Drág esetében tehát a rájuk maradt iratok – nem egyedülként a hivatal történetében – a tulajdonképpeni székelyispáni feladatköréről semmiféle konkrétumot sem őriztek meg.

Némileg szerencsésebb helyzetben vagyunk a testvérpár utódjának rövid idejű tisztségviselését illetően. Simon, Kónya horvát bán fia a Kacsics nembe tartozó Szécsényi család tagja volt. Egyik őse, nagyapjának szintén Simon nevet viselő unokatestvére, I. Károly alatt már viselte e méltóságot.¹¹ Szécsényi Simon hivatalviselésére egy saját kiadású, 1391. február 27-re keltezhető diploma szolgáltatja az első adatot.¹² Mivel a Bélteki fivérek 1390. április 30-i okiratban sze-

8 1390: „viris magnificis Balk, Draagh et Johanni comitibus nostrorum Siculorum”. Ld. Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. (= Doc. Val.) Ediderunt Antonius Fekete Nagy-Ladislau Makkai. Bp. 1941. (Études sur l'Europe Centre-Orientale 29.) 376.

9 Birtokadományok: 1387. nov. 25.: MOL DL 7328.; *Apsai Mihályi János*: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget, 1900. 87–88.; 1389. febr. 2.: MOL DL 7481.; A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. (= Teleki) I–II. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895., I. 216–222.; *Apsai Mihályi J.*: i. m. 89–94.; 1390. febr. 8.: Doc. Val. 376.; 1390. ápr. 30.: MOL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 211 384.; Doc. Val. 380–381. Kusalyi Jakcsoktól történt birtokfoglalásra ld. 1388. máj. 1.: MOL DF 254 815.; Székely Oklevéltár. (= SzO) I–VIII. Szerk. Szabó Károly–Dr. Szádeczky Lajos–Barabás Samu. Kolozsvár–Bp. 1872–1934., I. 81.; 1388. júl. 2.: MOL DL 105 460.; Doc. Val. 336–338.

10 1388. jan. 9.: „Nos magister Drag comes Siculorum et de Zotmar necnon Maramorosiensis”. *Petrovay György*: Oklevelek Máramaros vármegye történetéhez. I. Történelmi Tár 9(1909) 3.; Beszterce (1389): Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (= UGDS) I–VI. Von Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller–Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien, 1892–1981., III. 531.; Zsigmondkori Oklevéltár. (= ZsO) I–VIII. Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Bp. 1951–2003., III. 2454. sz.

11 „Frank et Symon filii quondam Konyac bani filii quondam Thomae vaivodae filii Falkus fratris annotati Michaelis senioris [...] quondam Symon comes Siculorum ab avus ipsius Symonis sine heredibus noviter defuncti [...] seminis praefati quondam Symonis iunioris successoris ut puta eiusdem Symonis comitis Siculorum” stb. UGDS IV. 362., 364. Szécsényi Simon családi viszonyaira ld. *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. In: Magyar középkori adattár i. m. (Kacsics nem 4. tábla: Szécsényi). Károly Róbert székelyispánjára, Simonra ld. *Kordé Zoltán*: Károly Róbert székely ispánjai. Adalékok az I. Károly alatti arisztokrácia történetéhez. In: AUSz AH CIX. Szerk. Dr. Tóth Sándor László. Szeged, 1999. 25–27.

12 MOL DL 74 432.; SzO IV. 8–9.; Teleki I. 277. A „Symon comes Syculorum” által Gyulafehérvárott kiadott, év nélkül „feria secunda proxima post dominicam Oculi” kelt diplomát az íráskép és a benne használatos terminológia alapján már korábban is a 14. század végére datálták (SzO IV. 8.; Teleki I. 277.). A febr. végi keltezés alapján világos, hogy csak 1391-ben keletkeztetett az okirat, hiszen egy évvel korábban még Balk és Drág voltak hivatalban, 1392-ben

repelnek utoljára székelyispánként, Simon pedig ez év június 14. előtt tette le az 1388 óta viselt trencsényi ispánságot (és valószínűleg ezzel egy időben a hontit is), ezért tisztségviselésének a kezdetét 1390 májusára tehetjük.¹³ A méltóságot csak rövid ideig, kevesebb mint egy évig töltötte be. Zsigmond 1391. március 23-i diplomája a Szebenben ítélkező bárók között még székelyispánként említi, öt nappal később kelt levelében viszont már arról értesíti az uralkodó a görgényi vár hospeseit és népeit, hogy a vár igazgatását és a székelyispánságot – szeretetének fenntartása mellett – elvette Simontól, s Kanizsai Istvánra ruházta át. Március 31-én maga az új méltóságviselő is értesíti a vár népeit a változásról.¹⁴ Az okiratok, amellet, hogy szinte napnyi pontossággal tájékoztatnak a méltóságviselésben bekövetkezett változás időpontjáról, rávilágítanak a hivatal átvételének menetére is. A Szécsényi Simon tevékenységére vonatkozó csekély számú okmány közül érdeklődésre tarthat még számot székely vonatkozása miatt a fentebb már idézett, saját kiadású oklevél is. A Marosszék nemes előjáróinak és egész közösségének címzett levélben az ispán járandósága megfizetésére szólítja fel az ettől vonakodó (egyébként testvéreinek és atyafiainak nevezett) székelyeket.¹⁵

Kanizsai István a Zsigmond megkoronázása után esztergomi érsekké előlépett Kanizsai János öccse volt. Nagy befolyással rendelkező bátyja meghatározó szerepet játszott a király trónra ültetésében, s abban a bárói csoportosulásban, amelyik egészen 1401-ig a legfőbb hatalmi tényezőnek számított. A Kanizsai testvérek – a legidősebb fivér Miklós volt – szorosan együttműködtek egymással a családi vagyon gyarapításában.¹⁶ Világosan kitűnik ez az összehangolt tevékenység azokból a birtokügyekkel (elsősorban adományozásokkal) kapcsolatos oklevelekből, melyekben István székelyispánként szerepel, s testvéreivel együtt részesül a javakból, de megfigyelhető a közös fellépés más esetekben is (adósság megfizetése, de Frank királyi kincstartó mellett Kanizsai Miklóshoz és Istvánhoz fordul a király akkor is, amikor védelmükbe ajánlja Lindvai Zsigmondot).¹⁷ A birtokügyekkel kapcsolatos információk mellett azonban olyan adatokkal is

viszont már nem Simon viselte a tisztséget (1391. év alatt közli az oklevél regesztáját ZsO II/1. 751. sz. is).

13 1390. ápr. 30.: MOL DF 211 384.; Doc. Val. 380–381. Simon tisztségeire ld. *Engel P.*: Magyarországi i. m. I. 137., 212.

14 Zsigmond 1391. márc. 23-i, csak 1487. évi tartalmi átírásban fennmaradt oklevele: „*prelatorum et Baronum suorum, presertim [...] Simonis filij Konye bani comite Siculorum suorum*”. MOL DL 37 066. (A helyes keltezésre ld. UGDS III. 13.); 1391. márc. 28.: MOL DL 52 722. (ZsO I. 1951. sz.); 1391. márc. 31.: MOL DL 52 724. (ZsO I. 1958. sz.).

15 „*Nobilibus viris senioribus ac toti qommunitati Siculorum sedis Marus fratribus ac proximis suis dilectis*.” MOL DL 74 432. (Teleki I. 277.; SzO. IV. 9.)

16 *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 25–28.; *Engel Pál*: Zsigmond bárói: rövid életrajzok. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I–II. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde.* Bp. 1987., I. 424–425.

17 Adományozásokra ld. 1392. febr. 7.: MOL DL 7749. (ZsO I. 2378. sz.); 1392. febr. 25.: MOL DL 7756.; 1392. márc. 11.: MOL DL 87 620. (ZsO I. 2426. sz.); 1392. márc. 12.: MOL DL 7774. (ZsO I. 2428. sz.); 1394. dec. 24.: MOL DL 8001. (ZsO I. 3747. sz.). Amikor Kanizsai István – elsősorban a moldvai hadjáratban szerzett érdemeiért – birtokokat kap, testvérei ebből az ügy-

rendelkezünk, amelyek felvilágosítást nyújtanak a székelyispáni tevékenység különböző oldalairól. Több forrás is hírt ad Kanizsai István moldvai hadakozásáról.¹⁸ Tevékenységét Zsigmond már közvetlenül a hadjárat után, 1395. március 11-én birtokadománnyal honorálta, de ezzel állhat összefüggésben ajtónállómesterré való kinevezése is.¹⁹ A katonai expedíciót követően Zsigmond egy ideig Brassóban időzött, s több olyan intézkedésre is sort kerített, amelyek a székelyispánok fennhatósága alá tartozó várost érintették. Február 18-án az itteni kereskedőknek és polgároknak – nem utolsósorban az István moldvai vajda elleni hadjáratban tanúsított szolgálataikért – az uralkodó kereskedelmi kiváltságokat biztosított. Ugyanezen a napon kelt másik diplomájában megparancsolta a király, hogy senki se merje a város és a kerület lakóit mások kára miatt – kivéven a lopás, a rablás vagy a közbűntények esetét – letartóztatni, elítélni vagy megkárosítani. Igazát mindenki a brassói bírák előtt keresse, ha pedig ezek hanyag módon kezelnek az ügyet, jogorvoslatért a székelyispánhoz, az itteni polgárok rendes ispánjához kell fordulni. Március 11-én viszont már attól tiltotta Zsigmond jelenlegi és jövőbeni székelyispánjait – I. Lajos oklevelére hivatkozva –, hogy Brassóban levő embereik révén az itteni és a szebeni kereskedőktől havasalföldi áruik után harmincadot és egyéb vámot szedjenek.²⁰

lethől sem maradtak ki: „eidem Domino Stephano, et per eum fidelibus nostris dilectis, reuerendissimo in Christo patri et domino Ioanni, archiepiscopo ecclesiae Strigoniensis et magnifico viro domino Nicolao taurnicorum nostrorum magistri, fratribus videlicet carnalibus domini Stephani praelibati [...] dedimus, donauimus”. MOL DL 8045.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., X/2. 275. (némi kihagyással). Birtokvásárlásra, ill. -cserére ld. 1392. szept. 30.: MOL DL 7810. (ZsO I. 2633. sz.); 1393. jan. 13.: MOL DL 24 694. (ZsO I. 2781. sz.); 1393. márc. 27.: MOL DL 24 696. (ZsO I. 2882. sz.). Tartozás megfizetésére ld. 1393. máj. 26.: MOL DL 25 336. (ZsO I. 2954. sz.). Lindvai Zsigmond védelmére ld. 1394. nov. 7.: MOL DL 7987. (ZsO I. 3696. sz.).

18 Thuróczyt kívül (*Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai–Julius Kristó. II/1–2. Commentarii. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1985–1988., I. 209–210.) több oklevél is foglalkozik az eseményekkel, a fentebb idézett mellett ld. pl. 1397. márc. 4.: MOL DL 8202.; Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. (= CDCr) I–XVIII. Ed. Tadeus Smičiklas–Marko Kostrenčić et al. Zagrabiae, 1904–1990., XVIII. 200.; 1397. dec. 8.: MOL DL 8282.; CD X/2. 444.; 1401. febr. 17.: MOL DL 8635.; Sopron vármegye története. Oklevéltár. (= Sopron) I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891., I. 544. stb.

19 „Magnifici domini Stephani, filii Ioannis de Kanisa, magistri ianitorum, et comitis Siculorum nostrorum”. MOL DL 8045.; CD X/2. 274.

20 1395. febr. 18.: A méltóságsorban szerepel a székelyispán is: „Stephano filio eiusdem Johannis de dicta Kanisa comite Siculorum et magistro ianitorum” (MOL DF 246 822.; UGDS III. 120.). Ugyanezen a napon kelt másik oklevél: MOI. DF 246 821. (UGDS. III. 124.). 1395. márc. 11.: „Quare fidelitati vestrae firmiter mandamus, quatenus prout etiam in literis quondam domini Lodovici regis praeceptoris superinde confectis videbitis contineri a modo in antea praefatos homines seu mercatores ipsarum partium Transsilvanarum signanter civitatum nostrarum praedictarum res et mercimonia de ipsis partibus Transalpinis deferentes in dicta civitate nostra Brassoviensi ad solutionem huiusmodi tributi et tricesimae cogere et compellere non debeatis nec per ipsos vestros homines et tricesimatores id facere permittatis”. MOL DF 246 823.; UGDS III. 142–143.

Kanizsai István hivatalviselése 1395 szeptembere előtt érhetett véget, e hónap 29-i oklevél ugyanis (amelyben somogyi ispánná nevezik ki) már nem említi székelyispánként.²¹ Utódja Bebek Ferenc lett, Ákos nembeli Bebek Domonkos unokája, az akkor a szlavón bánsgót betöltő (később nádorrá lett) Bebek Detre unokatestvére.²² Tevékenységére csak egyetlen irat utal, IX. Bonifác pápa 1397. június 9-én kelt oklevele, amelyben engedélyezi Ferenc számára, hogy szabadon választott gyóntatója olyan bűnök alól is feloldozhassa, amelyek megítélése a Szentszékre tartozik.²³ A tisztséget ez év szeptember végéig, október elejéig töltötte be, egy október 28-i oklevél már Perényi Pétert tünteti fel székelyispánként, míg Bebek Ferenc macsói bán lett.²⁴

Simon fia Péter (a Perényi család nyalábi ágának őse) nem egyedül viselte a méltóságot, hivataltársa a volt macsói bán, a Maróti család bárói ágába tartozó János lett. A kettős tisztségviselés azonban nem tartott sokáig: 1398-ban Marótit újból macsói bánná nevezték ki, ezt követően Perényi egyedül töltötte be a székelyispáni hivatalt.²⁵ A két székelyispán hivatali tevékenységének idejéből számos, birtokügyeiket érintő adat maradt fenn.²⁶ Jóval kevesebb azon okiratok száma, amelyek a tisztséghez közvetlenebbül kapcsolódó információval szolgálnak. 1398. január 12-én kelt oklevelében a király felszólította Perényi Pétert és Maróti Jánost, valamint a jövőbeni székelyispánokat és alispánokat, hogy a brassóiak szabadságjogait – melyeket a korábbi magyar uralkodók, kiváltképpen pedig Lajos király óta élveznek – semmilyen módon se sértsék meg.²⁷ Feladatul kapta Maróti János a királytól azt is – Bebek Ferenc macsói bánnal együtt –,

21 CD X/2. 276.

22 Bebek Ferencre ld. *Engel P.*: Magyar középkori adattár i. m. (Ákos nem 1. Bebek ág 3. tábla: Bebek [pelsői ág]).

23 „Dilecto filio nobili viro Francisco Bobeke de Pelsolk, Comiti Siculorum”. IX. Bonifác pápa bullái. II. 1396–1404. Bp. 2000. (Vatikáni Magyar Okirattár I/4.) 19.

24 Perényit 1397. szept. 11-i adat még macsói banként említi (ZsO I. 4960. sz.), az okt. 28-i oklevél viszont már volt macsói banként és székelyispánként beszél róla: „vir magnificus Petrus filius Simonis pridem Banus Machouiensis Comes Siculorum nostrorum” (DL 8264.). Bebek Ferencet dec. 8-i adat említi először macsói banként (MOL DL 8282.; *Engel P.*: Magyarország i. m. I. 29.).

25 Maróti János székelyispánként történő első említése 1398. jan. 12-én: „fidelibus suis viris magnificis Petro de Peren et Johanni de Marouth comitibus Siculorum nostrorum”. (MOL DF 246 832., UGDS III. 212.) Ez év ápr. 2-án viszont már nem viseli a hivatalt, csak macsói banként említik: MOL DL 7808. (*Engel P.*: Magyarország i. m. I. 193.).

26 Perényi Péter birtokügyeivel kapcsolatos oklevelek pl. 1397. okt. 28.: MOL DL 8264. (ZsO I. 5040. sz.); 1397. nov. 27.: MOL DL 8278. (ZsO I. 5091. sz.); 1398. júl. 14.: MOL DL 8336. (ZsO I. 5403. sz.); 1401. ápr. 17.: MOL DL 70 721. (ZsO II/1. 1007. sz.) stb. Engedély birtokain történő várépítésre: 1399. nov. 5.: MOL DL 70 750. (ZsO I. 7111. sz.). Birtokadomány Maróti János részére: 1398. febr. 20.: MOL DL 8302. (CDCr XVIII. 315–316.); 1398. márc. 25.: MOL DL 8301. (ZsO I. 5226. sz.).

27 „eosdem in iisdem libertatum praerogativis, quibus semper et ab antiquo et specialiter tempore ipsius quondam Lodovici regis freti fuerunt et gravisi indempnes et illesos conservare seu conservari facere debeatis, nullam iniuriam nulla sue novitates ipsis inferendo”. MOL DF 246 832.; UGDS III. 212.

hogy bizonyos nemes személyeket és birtokaikat vegye védelmébe mindenkivel szemben. Más esetben viszont Perényi Péter kérte fel Pelsőci Ferenc volt macsói bánt arra, hogy a prépostját vesztett turóci egyházat, illetve a premontrei rendet segítse, és érdekében járjon közben a királynál.²⁸ Találkozunk Perényivel birtokadományozás előterjesztőjeként, de ott szerepel a neve (*Petrus de Peren comes Siculorum*) abban az egyezségben is, amelyet az országnagyok 1401. augusztus 31-én Garai Miklóssal kötöttek a fogságban levő Zsigmond szabadon bocsátásának a feltételeiről.²⁹ Hivatali ideje alatt Perényi Péter más tisztségeket is betöltött: így például macsói bánként, zempléni és beregi ispánként említik a források.³⁰ A méltóságot 1401 végéig viselhette; az utolsó oklevél, amely még székelyispánként említi, 1401. szeptember 7-én kelt, a következő év január 20-i okiratok viszont már volt ispánnak nevezik.³¹

Perényi nem kegyvesztettség vagy politikai bukás miatt távozott a tisztségből, hiszen a későbbiekben is megmaradt Zsigmond rendíthetetlen hívének, s nagy fontosságú, jövedelmező méltóságokat töltött be.³² A váltás oka a politikai körülményekben keresendő. A Zsigmondot 1387-ben hatalomra segítő Kanizsai János és a körülötte csoportosuló liga tagjai egyre elégedetlenebbül szemlélték az uralkodó külpolitikáját, s külföldi származású, jelentős befolyással rendelkező hívei (így például az erdélyi vajda tisztségét betöltő lengyel Stiborici Stibor, a zágrábi püspökké lett Eberhard vagy a stájer Cillei Hermann) tevékenységét. A hatalmuk gyengülésétől tartó bárók a köznemesség támogatását is élvezték. Az elégedetlenség 1401 áprilisában az uralkodó letartóztatásához és fogságra vetéséhez vezetett. Zsigmond ugyan ellenállt a követeléseknek, kiszabadulása és a döntő összecsapásra való felkészülés érdekében azonban kénytelen volt átmeneti engedményeket tenni.³³ Az engedmények részeként Stibor lemondott az erdélyi vajdaságról, utódjává rövid időre Szécsényi Simont, majd pedig két főurat nevezett ki a király: Csáki Miklóst (Zsidó nembeli István fiát) és Marcali Miklóst (Péc nembeli István fiát). A két főúr kinevezésében szerepet játszhatott az is,

28 1398. febr. 12.: „Sigismundus [...] viris magnificis Francisco Bebek bano nostro Machoviensis et Johanni de Maroth comiti Siculorum nostrorum [...] mandamus [...] nobilem puellam Kate-
rinam vocatam et Ladislaum filium Andree similiter [...] protegere”. MOL DF 265 827.; 1401.
márc. 1.: MOL DF 234 074. (ZsO II/1. 1218. sz.).

29 1399. okt. 18.: „Relacio Petri de Peren comitis Siculorum.” MOL DL 32 839.; (CDCr XVIII.
497.). Garai és a bárók egyezsége: MOL DL 8666. (ZsO II/1. 144. sz.). Zsigmond fogságáról ld.
Engel P.: Királyi hatalom i. m. 41.; *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 48–51.

30 Macsói bán: 1401. jan. 25. (MOL DL 70 718.; ZsO II/1. 839. sz.), zempléni ispán: 1399. aug. 29.
(MOL DL 70 706.; ZsO I. 6049. sz.), beregi ispán: 1401. szept. 7. (MOL DL 8668.; ZsO II/1.
1225. sz.), vö. *Engel P.*: Magyarország i. m. II. 190.

31 1401. szept. 7.: MOL DL 8668. (ZsO II/1. 1225. sz.). Az 1402. jan. 20-i iratok: ZsO II/1.
1404–1406. sz.

32 *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 47.

33 Zsigmond fogságáról és az eseményekről ld. *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 40–42.; *Mályusz E.*:
Zsigmond király i. m. 47–51.; *Székely György*: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralko-
dó. In: Művészet Zsigmond király korában i. m. I. 29–69., 42.

hogy temesi ispánként korábban már bizonyították katonai rátermettségüket a törökkel szemben, többet nyomhatott azonban a latban, hogy Kanizsai János híveinek számítottak.³⁴ Kinevezésükre 1401–1402 fordulóján került sor, hozzávetőleg akkor, amikor az újdonsült vajdák testvérei – Csáki György és Marcali Dénes – átvették a székelyispáni hivatalt. Ily módon Magyarország katonai szempontból egyik legfontosabb tartományában gyökeresen megváltoztak a hatalmi viszonyok: míg korábban Zsigmondhoz feltétlenül hű emberek – Stiborici Stibor és Perényi Péter – töltötték be Erdély meghatározó tisztségeit, a vajdai és a székelyispáni feladatkört, most ugyanezek a méltóságok már Kanizsai Jánoshoz közel álló személyek kezébe kerültek. A két testvérpár számos megye ispánságával is rendelkezett, így Csáki György és Marcali Dénes fennhatósága kiterjedt Szatmárra és Ugocsára is.³⁵

A tisztségviselők egy 1402. február 9-én kelt oklevélben szerepelnek először székelyispánként.³⁶ A hivatali működésük alatt keletkezett és székelyispáni méltóságukat említő iratok túlnyomó többsége nem hivatalviselésükkel szorosan összefüggő feladataikról, hanem megyéispáni tevékenységükről ad felvilágosítást.³⁷ Néhány diploma Csáki György és Marcali Dénes birtokügyeivel kapcsolatban nyújt információt.³⁸ Ebben az időszakban Zsigmond 1402. december 4-én kelt oklevele az egyetlen olyan forrás, amely kifejezetten a székelyispáni hivatalhoz tartozó jogköröket érinti. Az uralkodó a medgyes- és selykszéki szászok kérésére – akik terheik és elnyomatásuk miatt panaszkodtak – kivette őket a székelyispánok joghatósága alól, s engedélyezte számukra, hogy a hét szász szék mintájára bírót válasszanak maguk közül.³⁹

Csáki és Marcali hivatalviselése nem bizonyult hosszú életűnek. A méltóság történetének alakításában újból a felgyorsult politikai események jutottak főszerephez. A Zsigmond uralmával elégedetlen bárók és főpapok (ismét csak Kani-

34 *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 50., 282. (142. sz. jegyzet.).

35 A Csáki és a Marcali családra ld. *Engel Pál*: Zsidó nem. In: KMTL 750.; *Sebők Ferenc*: Péc nem. In: KMTL 534. Egyéb tisztségeikre ld. *Engel P.*: Magyarország i. m. I. 13., 193.

36 Az oklevél kiadója Bertalan fia Imre: „in personis egregiorum militum Georgii de Chaach et Dyonisii de Marchally comitum Syculorum in comitatu Zathmaryensi comes constitutus”. MOL DL 96 727.; ZsO II/1. 1430. sz.

37 E tárgykörben a fent idézett oklevélen kívül a többi irat Csáki Györgyre, pontosabban Szatmár és Ugocsa megyék királyi parancsra tartott közgyűlésén (amely 1402. jún. 12-én vette kezdetét) kifejtett tevékenységére vonatkozik. Így pl. 1402. jún. 12.: MOL DL 32 551. (ZsO II/1. 1709. sz.); MOL DL 39 553. (ZsO II/1. 1710. sz.); jún. 14.: MOL DF 220 342.; jún. 15.: MOL DL 53 159. (ZsO II/1. 1713. sz.); jún. 20.: MOL DL 53 161. (ZsO II/1. 1726. sz.); jún. 21.: MOL DL 96 738.; jún. 24.: MOL DL 53 163. (ZsO II/1. 1732. sz.); MOL DL 78 501. (ZsO II/1. 1733. sz.); MOL DF 284 001. stb. Szatmár megyére ld. 1402. szept. 7.: MOL DL 53 173. (ZsO II/1. 1881. sz.).

38 Csákira és testvéreire vonatkozik a leleszi konvent 1402. jún. 26-i oklevele: MOL DL 72 399. (ZsO II/1. 1744. sz.). Marcali Dénesre és testvéreire ld. a fehérvári káptalan 1402. szept. 3-i oklevelét: MOL DL 8742. (ZsO II/1. 1875. sz.); Szécsényi Frank országbíróra ld. 1403. jan. 10.: MOL DF 200 389. (ZsO II/1. 2192. sz.).

39 MOL DF 285 638. (UGDS III. 289–290.)

zsai János vezetésével) döntő lépésre szánták el magukat, s elhatározták, hogy helyette az 1386-ban meggyilkolt Kis Károly fiát, Nápolyi Lászlót teszik meg magyar királynak. A széles körű felkeléshez csatlakoztak haderejükkel az erdélyi vajdák és a székelyispánok is. 1403. július 21-én Váradon kiadott levelükben a váradi és az erdélyi püspök, a vajdák, Kerekegyházi Mihály és Csáki György székelyispán értesítik Péter fia Istvánt és Cselnök Györgyöt, hogy napokon belül hadba szállnak László király érdekében, egyben felszólítják a címzetetteket, hogy minden erejükkel csatlakozzanak hozzájuk.⁴⁰ A vajdák és a székelyispánok tehát Zsigmond ellen fordultak az erdélyi haderővel, jelentősen megnövelve ezzel a felkelők katonai erejét. Az uralkodó azonban Nápolyi László habozásának, az ellenfelei körében uralkodó széthúzásnak és nem utolsósorban a mellette kitartó hívek támogatásának köszönhetően hamar úrrá lett a nehézségeken, s katonai-politikai győzelmet aratva ellenfeleit meghódolásra készítette.⁴¹ Szeptember 25-én kelt levelükben az erdélyi vajdák, megköszönve Cselnök Györgynek és Péter fia Istvánnak a kapott híreket, értesítik őket, hogy elküldték hozzájuk Csáki György székelyispánt, s tudatják azt is, hogy Zsigmonddal (akit királynak neveznek) két hétre fegyverszünetet kötöttek.⁴² A fegyverszünet alatti béketárgyalások eredményesek voltak, s a felkelők többsége hamarosan visszatért Zsigmond hűségére, köztük az erdélyi vajdák és a székelyispánok is. A gyors és teljes körű győzelem lehetővé tette Zsigmond számára, hogy megbízható híveire támaszkodva mélyreható változásokat eszközöljön a kormányzati rendszerben, s hatalmát végleg megszilárdítsa.⁴³ A változások jele volt az is, hogy a megtérők kegyelmet kaptak ugyan, a felkelés előtt viselt tisztségükről azonban többnyire le kellett mondaniuk. Így járt a Csáki és Marcali testvérpár is. Mind az erdélyi vajdaságot, mind pedig a székelyispánságot elvette tőlük Zsigmond. 1403. október 16-án már Tamási János és Szántói Lack Jakab töltötte be a vajdai méltóságot,⁴⁴ ez év december 9-én kelt oklevelében pedig volt székelyispánnak nevezni az uralkodó Csáki Györgyöt.⁴⁵ A tisztségviselők cseréjére tehát még 1403 őszén sor került; az új székelyispánok Harapki János és Monostori László lettek.⁴⁶

40 „vestras fraternitates requirimus, quatenus et vestre fraternitates cum ceteris ipsorum fratribus in illis partibus existentibus cum gentibus et viribus se promptuando domino nostro Ladislao regi ad serviendum versus nos gressus vestros dirigere velitis”. MOL DL 56 513. (Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1. Oklevelek 1229–1499-ig. Bp. 1919. [A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története] 229.).

41 A felkelés történetére ld. Engel P.: Királyi hatalom i. m. 42–43.; Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 52–55.

42 „Nos autem unacum rege Sigismundo treugas pacis habemus dierum quindecim”. MOL DL 47 905. (ZsO II/1. 2628. sz.). A keltezésből az évszám ugyan kimaradt, de teljesen egyértelmű, hogy csak 1403-ban íródhatott a levél.

43 A felkelés leverése utáni változásokról és berendezkedésről ld. Engel P.: Királyi hatalom i. m. 44. skk.; Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 55. skk.

44 ZsO II/1. 2656. sz.; Engel P.: Magyarország i. m. I. 14.

45 ZsO II/1. 2831. sz.

46 Zsigmond egyik oklevele még nov. 3-án is „Dyonisio comiti Siculorum”-ként említi Marcali Dénest, ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy megmaradhatott volna tisztségében. Az

Harapki János az új kormányzati rendszerben kulcsszerepet játszó Garai Miklós nádor rokonságához tartozott, míg Monostori László egy kisebb jelentőségű Baranya megyei családnak volt a tagja.⁴⁷ Egyikük sem tartozott a politikai elit legfelsőbb köreihez, s a későbbiekben sem játszottak meghatározó szerepet az ország irányításában. Rövid, egy évet valamivel meghaladó tisztségviselésük is azt sejteti, hogy az uralkodó eleve átmeneti jellegűnek szánta a székelyispáni méltóságra történő kinevezésüket. E tisztség viselőiként csak egyetlen – igaz, kifejezetten székely vonatkozású – oklevélben fordulnak elő név szerint: Zsigmond fentebb említett, 1404. július 28-i diplomájában, melyben arra kapnak megbízatást a vajdákkal együtt, hogy a Sepsiszek és Miklósvár közötti vitás ügyet rendezzék el. Ugyanezen a napon kelt Zsigmond azon másik oklevele is, amelyben megtiltja a vajdáknak és a székelyispánoknak, illetve alispánoknak, hogy zavarni merjék az erdélyi nemességet azon szabadságjogok élvezetében, amelyeknek a korábbi királyok, különösen I. Lajos uralkodása alatt örvendtek.⁴⁸ Két nappal később, július 30-án, Kolozsvár küldötteinek a kérésére – akik elpanaszolták, hogy a közelmúltbeli zavaros időkben a király iránti hűségük miatt milyen sokat szenvedtek, főleg a székelyek dúlásai miatt – oklevélben erősítette meg a város kiváltságait, egyben felszólította az erdélyi vajdákat és a székelyispánokat, hogy e szabadságjogokat védelmezzék meg.⁴⁹

Harapki János és Monostori László székelyispánként való szereplése 1404 végén vagy a következő esztendő első felében ért véget, ugyanis Zsigmond 1405. július 4-én kelt oklevele már Nádas Mihályt említi a tisztség birtokosaként.⁵⁰ Az új méltóságviselő nem tartozott az előkelő ősökkel rendelkező bárók közé: Erdélyben birtokos köznemesi család sarja volt. Származásáról és karrierje kezdetéről az uralkodó 1403. december 9-i birtokadományozó oklevele nyújt felvilágosítást. A diploma szerint Mihály Segesvári Salamon fia volt, testvérét szintén

irat ugyanis – a tényleges helyzetnek megfelelően – Marcali testvérét „Nicolao pridem vaivode nostro Transsilvaniae”-nek címzi; nem valószínű, hogy a két testvérpár közül egyedül Marcali Dénes tarthatta volna meg korábbi hivatalát (MOL DF 200 390., CD X/4. 322.). Ráadásul az uralkodó júl. 28-i diplomája (SzO III. 20.) név szerint is megemlíti az új tisztségviselőket, kétségtelenné téve ily módon, hogy Marcali is osztozott társa, Csáki György sorsában. Mindezek alapján természetesen tévesnek kell tartanunk Lázár Miklós feltevését, aki 1404-ben, sőt azt követően is számol Marcali Dénes székelyispánságával (*Lázár M.*: i. m. 744–745.). Itt jegyezzük meg, hogy a Marcali és Csáki testvérek közül egyedül Csáki Miklós nyerte vissza évek múltán (1415 és 1426 között) korábbi tisztségét, az erdélyi vajdaságot (*Engel P.*: Magyarország i. m. I. 14.), sőt az 1403 utáni hatalmi elit előkelő csoportosulásának, a Sárkányos-társaságnak is a tagja lett (MOL DL 9470.; *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 59–60.).

47 *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. (Dorozsma nem 3. tábla: Harapki Botos és Monostori.)

48 SzO III. 424. sz.; MOL DF 253 492. (UGDS III. 321–322.).

49 MOL DF 281 102. (UGDS III. 322–323.). A székelyek dúlása bizonyára annak a következménye volt, hogy a „zavaros időkben” ispánjaik – Csáki György és Marcali Dénes – Nápolyi László mellett foglaltak állást.

50 „magister Michael filius Salomonis de Nadasd comes Siculorum nostrorum”. MOL DL 29 215. (UGDS III. 344.)

Salamonnak hívták.⁵¹ Zsigmond háláját azzal érdemelték ki a testvérek, hogy a Nápolyi László trónra ültetése érdekében kitört felkelés idején „mintegy az erdélyi részeink fegyvereseinek főkapitányaiként” (*veluti generales capitanei gentium nostrarum partium scilicet Transsiluanarum*) a királyhoz hú erők élén eredményesen szálltak szembe a lázadókkal.⁵² Hűségükért Fehér megyei birtokok: Kissebes és a hozzá tartozó négy román falu, illetve Spring, valamint Drassó adományozásával jutalmazta őket a király. Ennél is fontosabb volt azonban az, hogy Mihály valamivel később elnyerte a székelyispáni méltóságot. (Testvére időközben elhunyt, mert 1405-ben nem Salamonnal, hanem annak szintén Mihály nevű fiával együtt kérte az uralkodótól az adományozás megerősítését.) A kinevezés eredményeként Nádas Mihály a köznemesség soraiból az országos méltóságviselők közé emelkedett, akinek a bárókat megillető *magnificus* címzés járt ki.⁵³ Az uralkodó választásában nagy szerepet játszhatott az, hogy a felkelés idején Nádas Mihály és testvére jelentős erdélyi haderőt tudott mozgósítani Zsigmond érdekében, hozzájárulva így a lázadás leveréséhez. A király joggal gondolhatott arra, hogy a székelyispáni hivatal birtokosává tett Mihály ugyanilyen eréllyel és eredménnyel fog munkálkodni a tartomány hűségének biztosításán is. Nádas személyének jelentőségét és helyzetének szilárdságát tükrözi,

51 „magister Michael filius Salomonis de Segeswar sua ac Salomonis filii praedicti Salomonis fratris sui uterini de eadem in personis”. UGDS III. 303. Mihály nevét a korabeli források általában „Michael [...] de Nadasd”-nak írják, a modern szakirodalomban hol Nádasdi, hol pedig Nádas formában találkozunk vele. Mivel a származást jelző helynév a Küküllő megyei (Szász)-nádasra utal, a Nádas tekinthető a helyes alaknak.

52 „totis viribus et potentia eorum coassumptis ceteris nostris fidelibus sub vexillo nostro regio praenotatis nostris aemulis et rebellibus tam viriliter tamque constanter se opponere studuerunt, ut in numero iustorum, quibus rex regum adversus hostes triumphum largitur, sunt inventi”. UGDS III. 303. A 19. századi kutatás csak kivonatos, pontatlan közlésben ismerte Zsigmond 1405. évi oklevelét, s ennek alapján a „generalis capitaneus gentium nostrarum parcium Transsilvanarum” címmel ruházta fel a székelyispánt (SzO I. 99.; *Lázár M.*: i. m. 745.). A diploma azonban nem tartalmazza ezt a kitétele (MOL DL 29 215.; UGDS III. 344–345.), amely szerepel ugyan az 1403. évi adománylevélben, azonban nemcsak (az ekkor még a székelyispáni méltóságot nem viselő) Mihályra, hanem Salamonra vonatkozóan is, másrészt – miként a „veluti” szó mutatja – nem tényleges rangot vagy méltóságot jelölt, hanem a testvéreknek a felkelés leverésében játszott szerepére utalt (MOL DL 29 215.; UGDS III. 303.).

53 A címzést illetően az egyetlen kivételt Zsigmond már idézett, 1405. jún. 28-án kelt diplomája jelenti, melyben átírja és megerősíti a birtokadományozással kapcsolatos korábbi okleveleket. Az irat következetesen „magister”-nek aposztrofálja Mihályt („fidelis noster dilectus magister Michael filius Salomonis de Nadas comes Siculorum nostrorum [...] pro eodem magistro Michale”. MOL DL 29 215.; UGDS III. 344–345.). Ennek az a magyarázata, hogy az uralkodó által átírt oklevelek (kettő Zsigmondé, egy pedig az erdélyi káptalané) 1403-ban, ill. 1404-ben keletkeztek (MOL DL 29 215.; UGDS III. 303–304., 305., 314.), akkor, amikor még Nádas Mihály nem volt székelyispán, így jogosan illették a „magister” címzéssel. A kancellárián a megerősítő irat fogalmazásakor ezeket az okleveleket vették alapul, átvéve az azokban használt címzést. Ez egyúttal arra is utal, hogy Mihály tisztségviselése viszonylag friss keletű lehetett, rangjának emelkedése nem tudatosult még kellő mértékben a nótáriusok körében. A későbbiekben azonban már teljesen egyöntetű a „magnificus” cím használata.

hogy 1408-ban huszonegy bárótársával, valamint a királlyal és a királynéval együtt alapító tagja lett a Sárkány-rendnek, annak az elit lovagi társaságnak, amely a hatalom legfőbb birtokosait tömörítette, s látta el a korábbiaknál is jelentősebb kiváltságokkal. 1414-ben *seigneur de Saesbourg, gouverneur de Sept-Châteaux*-nak címzi egy okirat.⁵⁴

A méltóságviselés időszakára vonatkozó oklevelek egy része Nádas Mihály birtokügyeivel kapcsolatos információkat tartalmaz: adományozásról, iktatásnak történő ellentmondásról, más földjeinek jogtalan elvételéről, illetve búcsútartás érdekében a pápához való folyamodásról szólnak az iratok.⁵⁵ A már említett Kissebesen, Springen és Drassón kívül a szintén Fehér megyében található *Ramacha, Rochan* és Komlós, a Küküllő megyei Hétúr, Szentlászló, Ivedics és Monyorós, valamint a barcasági Zernyest, Tohány és Újfalu⁵⁶ birtokok neve bukkan fel a forrásokban a székelyispánnal és Mihály nevű unokaöccsével kapcsolatosan. Mindez világosan mutatja azt az egyébként érthető törekvést, hogy a méltóságviselés által a vagyongyarapításra nyújtott lehetőséget a családi birtokok közelében fekvő földek megszerzésére használja fel Nádas Mihály. Az iktatásoknak való ellentmondások, illetve a birtokfoglalás miatti tiltakozások azonban arra is utalnak, hogy a köznemesből nagy hatalmú báróvá lett Mihály nem volt válogatós a vagyonszerzés módszereit illetően. (Úgy tűnik, más formában is előfordult a törvénnyel való összeütközés: az erdélyi káptalan 1417. évi vizsgálata szerint Brassó város biztatására Földvárral szemben hatalmaskodott Nádas Mihály, ugyanebben az esztendőben kelt levelében Zsigmond pedig arra szólítja fel a

54 A Sárkány-rend alapítólevelét ld. MOL DL 9470. (CD. X/4. 682–694.). A rend megalakulására és jelentőségére ld. *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 60. skk. Az 1414. évi adatot ld. *Engel P.*: Magyarország i. m. I. 497.

55 Zsigmond már idézett 1405. jún. 28-i oklevelén kívül birtokadománnyal (beiktatással) kapcsolatos az uralkodó 1411. júl. 29-i diplomája is: MOL DL 29 755. (ZsO III. 771. sz.). Nádas Mihály és unokatestvére birtokba iktatásának való ellentmondásokat ld. 1406. márc. 6.: MOL DL 9174. (ZsO II/1. 4512. sz.); 1413. nov. 17.: MOL DL 26 385. (ZsO IV. 1302. sz.); 1414. okt. 17.: MOL DL 62 782. (ZsO IV. 2589. sz.); 1416. nov. 20.: MOL DL 62 786. (ZsO V. 2460. sz.). Az erőszakos birtokfoglalással kapcsolatos adatokat ld. 1414. máj. 21.: MOL DF 246 850. (ZsO IV. 2008. sz.); 1414. júl. 13.: MOL DF 246 851. (ZsO IV. 2252. sz.); 1414. aug. 29.: MOL DF 246 852. (ZsO IV. 2400. sz.). Búcsú engedélyezéséért való folyamodás a pápához 1417. dec. 7.: ZsO VI. 1213. sz. Ld. még 1418. jan. 13.: ZsO VI. 1367. sz.

56 Zernyestről, Tohányról, Újfaluról és Komlósról Zsigmond 1414. máj. 21-én kelt oklevele (MOL DF 246 850.; UGDS III. 610–611.) ugyan azt állítja, hogy „in comitatu Albensi Transsilvano” találhatók, ez azonban csak Komlósról nézve helytálló, mivel Zernyest, Tohány és Újfalu (Newendorf, azaz Neudorf) birtokokat Stibor erdélyi vajda 1412. szept. 1-jei oklevelei egyértelműen „in districtu Brassowiensi” fekvőknek mondják (MOL DF 246 841.; UGDS III. 542.; MOL DF 246 842.; UGDS III. 540.; MOL DF 246 843.; UGDS III. 539.). Az iratok, amelyek a földek tulajdonosait megerősítik birtokjogukban, azon az általános gyűlésen keletkeztek, melyen a vajda és más tisztségviselők, ill. nemesek mellett Nádas Mihály is részt vett. A székelyispán ekkor még semmilyen kifogással nem élt a megerősítés ellen, nem sokkal később viszont már arról olvashatunk, hogy az említett földeket erőszakkal elfoglalta, s azokat a király parancsára sem hajlandó visszaszolgáltatni (a birtokfoglalásra vonatkozó adatokat ld. az előző jegyzetben).

mindenkori székelyispánokat és vajdákat, hogy hagyjanak fel az egresi cisztercita kolostornak történő károkozással.)⁵⁷

A birtokügyleteken kívül a székelyispáni méltósággal szorosan összekapcsolódó különféle tevékenységekről is felvilágosítást nyújtanak a források. Mihály részt vett az Erdélyben tartott közgyűlések lefolytatásában. Ebben a minőségében 1407-ben kiadott oklevél említi először. Számos irat szól 1412. évi szerepléséről; ekkor az uralkodó parancsára lebonyolított vajdai *congregatio* az Erzsébet, Mária és Zsigmond által eszközölt új adományokat vizsgálta felül. Néhány évvel később az erdélyi püspök, a vajda és Nádasi Mihály Zsigmond parancsára katonai ügyekben Tordára összehívott nemesi tanácskozással kapcsolatban fordul a hét szász székhez.⁵⁸ Természetesnek mondható, hogy a királyi udvarban forgolódo méltóságviselő időnként különféle ügyek előkészítőjének a szerepkörében is felbukkan: 1411-ben például birtokadományozással kapcsolatos királyi diplomák kancelláriai jegyzetében említik előterjesztőként.⁵⁹ Nem meglepő az sem, hogy szükség esetén különleges feladatot is ellátott a székelyispán. 1416. szeptember 4-én az országnagyok rendkívüli adó kivetését rendelték el, hogy a török fogságban levő bárókat ki lehessen váltani; a behajtás ellenőrzésére Erdély területén a püspök és a vajda mellett Nádasi Mihály kapott megbízást. Teljesen szokványos tevékenységnek mondható viszont birtokügyben perhalasztó oklevél kiadása.⁶⁰

Nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot azok az iratok, amelyek a székelyispáni méltósághoz szorosabban kapcsolódó tevékenységről nyújtanak felvilágosítást. A Brassót, Barcaságot és Besztercét érintő fejleményekről a későbbiekben

57 1414-ben a brassói kerület igazolja, hogy Nádasi Mihály a Földvártól neki járó, de meg nem fizetett bírság fejében jogosan vett el állatokat a helységtől (UGDS III. 610–611.). 1417. jún. 30-i oklevelében Váraskesi Lépés Loránd alvajda viszont már annak kiderítésére szólítja fel az erdélyi káptalant, hogy igaz-e a földváriak állítása, miszerint Nádasi Mihály Brassó biztatására vette el jószágait; a káptalan júl. 16-i jelentése szerint a vádat a vizsgálat megalapozottnak találta (MOL DF 278 685.; ZsO VI. 620., 691. sz.).

58 1407. febr. 16.: MOL DL 73 871. (Teleki I. 316.; ZsO II/2. 5295. sz.). Az 1412. évi adatokat ld. jún. 12.: UGDS III. 655–656.; jún. 15.: UGDS III. 523–525.; júl. 12.: MOL DL 73 929. (Teleki I. 384–386.; ZsO III. 2424. sz.); júl. 14.: MOL DL 30 154.; Uo. 30 155. (ZsO III. 2428. sz.); júl. 19.: MOL DF 257 560. (ZsO III. 2443. sz.); júl. 21.: MOL DF 247 236. (UGDS III. 527–529.; ZsO III. 2452. sz.); MOL DF 247 237. (UGDS III. 529–530.; ZsO III. 2453. sz.); UGDS III. 530–531.; ZsO III. 2454. sz.; júl. 28.: MOL DF 247 238. (UGDS III. 534–535.; ZsO III. 2480. sz.); júl. 30.: MOL DF 247 240. (UGDS III. 535–536.; ZsO III. 2485. sz.); szept. 1.: MOL DF 246 841. (UGDS III. 541–542.; ZsO III. 2604. sz.); MOL DF 246 842. (UGDS III. 540–541.; ZsO III. 2603. sz.); MOL DF 246 843. (UGDS III. 538–539.; ZsO III. 2602. sz.); szept. 5.: MOL DF 286 731. (UGDS III. 543–544.; ZsO III. 2625. sz.); szept. 7.: MOL DF 246 845. (UGDS III. 545–547.; ZsO III. 2636. sz.); szept. 17.: MOL DF 246 847. (UGDS III. 552–553.; ZsO III. 2697. sz.). Az 1415. évi adatot ld. MOL DF 244 643. (UGDS III. 651.).

59 1411. júl. 22.: MOL DL 62 219. (ZsO III. 733. sz.); 1411. júl. 22.: MOL DL 62 220. (ZsO III. 734. sz.). Mindkét esetben a „királyi székelyek ispánja”-ként („relatio [...] comitis Siculorum regalium”) szerepel Nádasi Mihály.

60 MOL DL 43 338.; Uo. 71 377. (ZsO V. 2255. sz.). A perhalasztó oklevelet ld. 1406. nov. 13.: UGDS III. 420.; ZsO II/1. 5112. sz.

még szó lesz, most Radnával kapcsolatban csak arra szeretnénk utalni, hogy az 1412. évi *congregation* a székelyispán és bárótársai a polgárok panaszának engedve visszaállították azokat a vámtételeket, amelyeket a radnai vár korábbi birtokosai jogtalanul megváltoztattak. Két évvel később azonban már Nádasi Mihály radnai várnagyairól és tisztviselőiről olvashatunk, vagyis ekkor már a székelyispán kezében volt a vár, s az ő honorjának a részét alkotta.⁶¹ Az 1412. évi *congregation* kiadott iratok közül számos bizonyítja, hogy e területek és a székelyispáni méltóság között szoros kapcsolatok álltak fenn ekkoriban. Bár a Szászföld (a hét szász szék) vonatkozásában nem lehet olyan rendszeres és szabályozott viszonyról beszélni mint a két másik kiváltságolt német vidék esetében, ennek ellenére, miképpen a múltban, úgy Nádasi Mihály hivatali ideje alatt is, különböző formái léteztek ezeknek a kötelekeknek. 1407 januárjában Teremi Sükösd Mihály székely alispán Nagyszebenbe küldött familiárisa, Nagy György számára állított ki megbízólevelet. Az 1412. évi, többször említett vajdai *congregatio* a Szászföldet sem kerülte el. Június folyamán a Nagyszebenben ülésező Stiborici Stibor, Nádasi Mihály és társaik különböző ügyekben intézkedtek: birtokviszályban, vásárjogot adományoztak Nagyselyknek és elsimították a Szeben és Brassó közötti kereskedelmi konfliktust. A székelyispán a későbbiekben sem szakadt el teljesen a hét szász széktől: 1414-ben Segesvárott érte el őt az erdélyi káptalan embere, s itt adta át neki Zsigmond levelét. 1419-ben pedig az uralkodó az ispán beszámolója alapján erősítette meg Szászkézd kiváltságait és jogszo-kásait.⁶²

Nádasi Mihály hosszú tisztségviselésének idejéből mintegy tucatnyi olyan oklevél maradt fenn, amelyek a székelyispán első számú feladatáról, a székelységgel kapcsolatos ügyek intézéséről nyújtanak tájékoztatást. A sort az a diploma nyitja, amelyet egészen a közelmúltig hitelesnek tartott a kutatás. A Nádasi Mihály nevében íródott dokumentum szövegét Szabó Károly közölte a *Székely Oklevéltár* I. kötetében gróf Kemény József másolata alapján. Mályusz Elemér a *Zsigmondkori Oklevéltár* II/2. kötetében még gyanún felül állónak tekintette az oklevelet, a későbbiekben azonban – részben az abban említett tisztségek, illetve intézmények anakronisztikus jellegére, részben pedig az eredeti példány hiányá-

61 1412. júl. 21.: „ante praedictum quondam Procopium ac suos successores Rodnam premissam tenentes pro honore”. MOL DF 247 236. (UGDS III. 528.). 1414. júl. 26.: „vobis fidelibus nostris magnifico Michaeli Salamonis de Nadas Siculorum nostrorum comiti necnon castellanis vel vicecastellanis vestris in dicto castro Rodna nunc constitutis et in futurum constituendis”. MOL DF 247 242. (UGDS III. 614.). Hasonlóképpen 1414. júl. 30.: MOL DF 247 245. (UGDS III. 618.).

62 1417. jan. 16.: MOL DF 244 655. A birtokviszályra ld. 1412. jún. 12.: UGDS III. 655.; ZsO III. 2273. sz. A vásárjogra ld. 1412. jún. 15.: UGDS III. 523–525.; ZsO III. 2289. sz. A Szeben és Brassó közötti viszályra ld. 1412. szept. 17.: MOL DF 246 847. (UGDS III. 552–553.; ZsO III. 2697. sz.). A segesvári tartózkodásra ld. 1414. júl. 3.: MOL DF 246 851. (UGDS III. 611–612.; ZsO IV. 2252. sz.). Szászkézd kiváltságait ld. 1419. máj. 18.: MOL DF 246 313. (UGDS IV. 85–86.; ZsO VII. 465. sz.).

ra hivatkozva – Kemény József hamisítványának minősítette azt.⁶³ Bár Mályusz érvelése nem minden ponton meggyőző és több kérdést is nyitva hagy, összességében komoly kétségeket támaszt az irat valódiságát illetően, amelyet – esetleges újabb adatok vagy szempontok felbukkanásáig – ki kell iktatni a felhasználható források közül.⁶⁴ A fennmaradó tucatnyi oklevél (melynek mintegy a fele a Somkerekiekkel kapcsolatos ügyeket tárgyal) a székelyispáni szerepkör különböző oldalait mutatja be. Nádasi Mihály székely székek részére tart törvényszéket (*generalis congregatio*), egy alkalommal pedig az alvajdai szék szereplőjeként is megjelenik. Az ezeken a fórumokon keletkezett diplomák birtokügyleteket tárgyalnak, csakúgy mint a máshol kiadott oklevelek nagyobb része. A fennmaradó iratok egyedi jellegű intézkedésekről tájékoztatnak: Zsigmond a Somkerekiek vámjának a kikerülését tilalmazza, s ennek betartatását a vajdára, illetve a székelyispánra bízta; a sepsi székelyek Botfalva részére történő földeladásának a garantálója Nádasi Mihály; szintén az ő feladatává teszi a király, hogy a sepsi és kezdi székelyeket visszatartsa a brassói kereskedők Moldvába történő szabad közlekedésének az akadályozásától. Végül egy sajátos eset: Bolgár Miklós amiatt tiltakozik a székelyispánnál, mert Názánfalvi Tamás lólopásért elítélt familiárisát az ő háza előtt végezték ki.⁶⁵

63 SzO I. 102–103.; ZsO II/2. 5817. sz., vö. Mályusz Elemér: Gróf Kemény József oklevélhamisítványai. Levéltári Közlemények 59(1988) 210.

64 Önmagában még nem bizonyítja az oklevél hamis voltát a „primipilus” és a „iudex terrestris” kifejezések első előfordulására való hivatkozás, hiszen Nádasi Mihály két évvel később, 1410. dec. 10-én kiadott és eredetiben fennmaradt oklevelében mind a két terminus szerepel (MOL DL 37 026.; SzO III. 28.). Nem ad választ Mályusz érvelése arra a kérdésre sem, hogy mi motiválhatta az oklevél hamisítását, hiszen az olyan szokványos tartalmú, hogy nem alkalmas sem tudományos szenzáció keltésére, sem pedig valamilyen tétel igazolására. Érthetetlen az is, hogy a hasonló jellegű iratokat jól ismerő Kemény miért úgy határozta meg a néhány székely szék számára tartott generalis congregatio helyszínét, hogy „in Transylvania celebrata” (a másolati hibának vélt helyet Szabó Károly javította át „in Toriawasara”-ra: SzO I. 102.: 5. sz. jegyzet); a jól képzett hamisítónak tudnia kellett, hogy a nem helyénvaló kitétel megingathatja az oklevél iránti bizalmat. Kétségtelen viszont, hogy Mályusz Elemér három olyan mozzanatra is rámutatott, amelyek az irat hitelessége ellen vallanak: a primipilusnak homo regiusként való szerepeltetése, az esküdtek számának pontos meghatározása („duodecim personatis Senioribus Siculorum”), ami csak jóval később vált szokásossá (Connert J.: i. m. 44. skk.), végül pedig az, hogy már a Székely Oklevéltárban való közlés időpontjában, azaz 1872-ben sem volt meg az 1414. évi átirat és Benkő József erről készített állítólagos másolata, amire Kemény József hivatkozott. E három mozzanat együttes léte teszi igazából kétséggé az irat hitelességét, s zárja ki a felhasználását.

65 A generalis congregatio tartására, ill. az alvajdai széken való részvételre ld. 1409. dec. 10.: MOL DL 37 026. (SzO III. 28–31.; ZsO II/2. 7219. sz.); 1410. febr. 11.: MOL DL 73 906. (Teleki I. 357–359.; ZsO II/2. 7338. sz.); MOL DL 73 907. (Teleki I. 355–357.; ZsO II/2. 7339. sz.); 1414. júl. 10.: MOL DF 255 018. (ZsO IV. 2243. sz.). Egyéb birtokügyekre ld. 1409. okt. 9.: MOL DL 73 902. (Teleki I. 352–353.; ZsO II/2. 7114. sz.); 1412. jún. 23.: MOL DL 73 926. (SzO VIII. 42–45.; ZsO III. 2322. sz.); 1412. szept. 8.: MOL DL 74 133. (SzO VIII. 42–47.; ZsO III. 607.; 2644. sz.). Egyéb ügyekre ld. 1415. máj. 26.: MOL DL 73 950. (UGDS III. 657–659.; ZsO V. 668–689. sz.); 1415. júl. 12.: MOL DF 246 853. (ZsO V. 847. sz.); 1415. júl. 31.: MOL DF 246 864. (ZsO V. 847. sz.); 1419. jún. 5.: MOL DF 246 858. (UGDS IV. 97–99.; ZsO VII. 592. sz.); 1420. aug. 9.: MOL DL 73 986. (Teleki I. 446.; ZsO VII. 2062. sz.).

Az 1467 előtti székelyispánok közül Nádas Mihály töltötte be leghosszabban a hivatalt: több mint másfél évtizedig volt egyfolytában méltóságviselő, kicsivel tovább mint a „második helyezett” Hermány nembeli Lack. A kettejük közötti párhuzam vonását azonban nemcsak a hivatali idő közel azonos volta indokolja, hanem más, ennél lényegesebb körülmények is. Mindketten kevésbé jelentős, az országos politikában szerepet nem játszó családban születtek, s innen jutottak be a hatalmi elit legfelsőbb köreibe. Pályafutásuk csúcspontját a székelyispáni hivatal elnyerése és huzamosabb időn keresztül történő birtoklása jelentette. Olyan időszakban viselték e hivatalt, amely – egy-egy korábbi zavaros periódust követően – lehetőséget nyújtott nekik az erdélyi viszonyok rendezésére, a királyi hatalom érdekeinek megfelelően. Lacknak az jutott feladatul, hogy a nagy hatalmú vajdával, Szécsényi Tamással együttműködve elmélyítse és sikerre vigye a Károly Róbert-i konszolidációt.⁶⁶ Nádas Mihály szintén olyan időszakban vált méltóságviselővé, amikor a korábbi politikai válságot követően Zsigmond egy új hatalmi struktúra kiépítésén fáradozott. E törekvés sikeréhez természetesen arra is szükség volt, hogy az egyes kulcspozíciókba – így az erdöntúli terület második legjelentősebb tisztségébe – megbízható, az uralkodóhoz hű, politikáját támogató emberek kerüljenek. Hogy Nádas Mihály ezeknek az elvárásoknak teljes mértékben megfelelt, s a rábízott feladatokat jól teljesítette, arra hosszú, folyamatos tisztségviselése a legjobb bizonyíték. A székelyispáni méltóságból történő távozására sem kegyvesztés miatt kerülhetett sor (1427-ben is az országnagyok között említik),⁶⁷ hanem idős kora indokolhatta a tisztségben bekövetkezett változást.

Nádas Mihály utódja Bebek Péter lett, néhai Bebek Detre nádor fia. A Bebekek közül korábban már került ki székelyispán: a pelsőci ágba tartozó Bebek Ferenc 1395-ben rövid ideig betöltötte e méltóságot. Nem sokkal ezt követően a vámosi ágból származó Detre nádor lett, e magas méltóság viselőjeként azonban szembekerült az uralkodó csehországi politikájával, amiért Zsigmond 1402-ben eltávolította őt a tisztségből, s Garai Miklóst nevezte ki a helyére. Nem meglepő, hogy ilyen előzmények után Bebek Detre az 1403. évi felkelés élére állt Kanizsai Istvánnal együtt. Bár a lázadás kudarca után mind a ketten kegyelmet nyertek, birtokaik egy részével, s családjuk politikai háttérbe szorulásával kellett fizetniük a hűtlenségért. Ez magyarázza azt, hogy a nagy karriert befutott Detre harmadik fia, Péter pályafutása messze elmaradt atyjáétól; számára a székelyispáni tisztség jelentette a csúcst, más hivatalviseléséről nincsen tudomásunk.⁶⁸ Nádas Mihályt hivatalban levő székelyispánként egy 1421. január 14-én kelt irat említi utoljára, míg Bebek Péter tisztségviselésére az első adatot 1423.

66 Lack tevékenységére ld. *Kordé Z.*: Károly Róbert székely ispánjai i. m. 27–30.

67 *Engel P.*: Magyarország i. m. I. 497.

68 Bebek Detre Zsigmonddal szembeni politikájáról ld. *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 50. skk. Bebek Péterről ld. *Engel P.*: Magyarország i. m. II. 27.

február 2-i saját kiadású oklevele tartalmazza.⁶⁹ Ez utóbbiban az ispán olyan – a barcasági Földvár és Veresmart közötti – vitás ügyet utal a király személyes jelenléte elé, amelyben elődje korábban már ítéletet hozott. A szöveg alapján arra gondolhatunk, hogy az irat kibocsátására Bebek Péter beiktatása utáni első brassói bíraskodása során került sor,⁷⁰ ami azt valószínűsíti, hogy a hivatalváltás 1422 első felében mehetett végbe. A méltóságviselésről tudósító iratok között többségben vannak a brassói és barcasági vonatkozásúak. Egyesekben Földvár és Veresmart pereskedésének a lezárására szólítja fel Zsigmond a székelyispánt, másokban viszont, helyt adva a brassóiak panaszainak, a város és lakói jogainak a tiszteletben tartására inti méltóságviselőjét és annak embereit. Hogy ezek a jogtalanságok nemcsak egyoldalúak voltak, arra a király 1427. április 14-én kelt diplomája világít rá a leginkább: eszerint Gyapolyi Péterre, Bebek Péter familiárisára – midőn ura megbízásából Brassóba ment, hogy a jogos járandóságot beszedje – a brassói bíró és az esküdtek rátámadva három nem nemes familiárisát megölték, őt magát pedig harminckét napon keresztül elzárva tartották, s jelentős anyagi kárt is okoztak neki. Az uralkodó az akkor hivatalban levő székelyispánok feladatává tette, hogy a bűnösöket – amennyiben vonakodnának – az elégtétel megfizetésére rászorítsák. Más diplomából viszont arról értesülünk, hogy Görgény vára a székelyispáni honor része (*ad castrum nostrum Georgen nuncupatum ad honorem comitis Siculorum perti[nentem]*),⁷¹ melyet a király zálogba adott Losonci Dénesnek. Székely vonatkozású az az oklevél, amelyben Bebek Péter, átírva Nádas Mihály diplomáját, megerősíti a botfalvaiakat a sepsi székelyektől vásárolt föld birtokában, az utóbbiaknak pedig örök hallgatást parancsol az ügyben. Végül említést kell tenni a székelyispán egy állítólagos okleveléről, amely azonban a kutatás megállapítása szerint nagy valószínűséggel csak egyike gróf Kemény József számos hamisítványának, így a felhasználható források sorában nem vehető figyelembe.⁷²

Bebek Péter rövid hivatalviselését követően a király két unokatestvért: Kusalyi Jakcs Jánost és Mihályt nevezett ki székelyispánnak. A cserére 1426 végén kerülhetett sor, mivel Bebek Péter utolsó székelyispáni oklevele 1426 október 13-án kelt, Zsigmond 1427. január 24-i diplomája viszont már az új tisztség-

69 1421. jan. 14.: MOL DL 28 572. (SzO IV. 9–10.); 1423. febr. 2.: MOL DF 278 694. (UGDS IV. 180–181.).

70 „vestra serenitas [...] pridem mihi in civitate vestra Brassouyensi constituto”. UGDS IV. 180.

71 1426. aug. 28.: MOL DL 28 370.

72 Földvárra és Veresmartra ld. 1423. ápr. 28.: MOL DF 278 695. (UGDS IV. 188–189.); 1425. dec. 15.: MOL DF 278 697. (UGDS IV. 240–242.). Brassóra ld. 1423. ápr. 28.: MOL DF 246 871. (SzO III. 39–40.; UGDS IV. 187–188.); 1423. ápr. 30.: MOL DF 278 696. (UGDS IV. 189–190.); 1424. jún. 1.: MOL DF 246 872. (UGDS IV. 212–213.); 1427. ápr. 14.: UGDS IV. 281–283. A Botfalvaiakra és a sepsi székelyekre ld. 1426. okt. 13.: MOL DF 246 875. (UGDS IV. 257–258.). A Kemény József-féle hamisítványt ld. 1426. dec. 26.: MOL DL 36 626. (SzO I. 119.). Ld. még *Hermann Gusztáv Mihály*: „Villa nostra olachalis”. (Egy hamis oklevél utóéletéről.) In: A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről. Szerk. Bárdi Nándor–Hermann Gusztáv Mihály. Csíkszereda, 1999. (Múltunk könyvek) 24. (39. sz. jegyzet).

viselőkhöz szól.⁷³ Kusalyi Jakcs János az egykori tárnokmester, György fia volt, Mihály apja pedig György testvére, István főkincstartó volt. Az 1403. évi felkelés alkalmával a Kusalyi Jakcsok Zsigmond ellen fordultak, azonban hamar visszatértek a király hűségére, így teljes körű kegyelmet nyertek, s pályafutásukban az évekkel későbbi kényszerű igazolási eljárás sem okozott törést.⁷⁴ A közös tisztségviselés Kusalyi Jakcs János 1431–1432 fordulója körül bekövetkezett haláláig tartott; ezt követően Mihály éveken át egyedül töltötte be a hivatalt.⁷⁵

Az együttes méltóságviselésük során kiadott okleveleket – egy kivételével – nem közösen, hanem külön, egyikük vagy másikjuk nevében bocsátották ki. Tekintve, hogy az egyetlen kivétel hamisítvány,⁷⁶ elmondható, hogy a székelyispánok hivatali ügyeiket többnyire nem közösen, hanem külön-külön (nyilván valamilyen munkamegosztás alapján) végezték. A Kusalyi Jakcs János neve alatt fennmaradt oklevelek legérdekesebbike a király részvételével 1427. május 13-án Sepsiszentgyörgyön tartott törvényszék határozatát ismerteti, mely bizonyos személyeket az *Aghaz* nembe tartozó igaz nemes székelyeknek ismer el. A másik kettőben Szántói Becset bízza meg pénzügyletek lebonyolításával.⁷⁷ A tisztségviselő társ, Kusalyi Jakcs Mihály ekkoriban kiadott oklevelei közül kettő olyan maradt ránk, amelyik nem katonai jellegű: az egyik budai ügyvédjéhez intézett utasítás 1431 januárjából, a másik pedig ugyanezen év júniusában Kálnoki Demeter királybíró előtti egyezségről kiadott tanúsítvány.⁷⁸

A székelyispánok tevékenységével kapcsolatos, nem általuk kiadott iratok többsége az uralkodó által valamilyen ügyben hozzájuk intézett utasítás, parancs, amely mind a kettőjükhöz szól, így gyakran nem lehet megállapítani, hogy végül is ki járt el a konkrét esetekben. A kifejezetten székely vonatkozású ügyekkel foglalkozó diplomák közül az első 1427. március 7-én kelt Brassóban; ebben arra szólítja fel az ispánokat a király, hogy Szentgyörgyi Jakab fia Barnabás örökletes székely tisztsége (*honorem seu officiolatum suum hereditarium*) ügyében,⁷⁹ amelyet Szentpéteri László erőszakkal elfoglalt, a peres feleket bírói

73 MOL DF 278 654. (UGDS IV. 269–270.)

74 ZsO II/2. 7309., 7352. sz.; ZsO IV. 720. sz.; *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 57–58. A Kusalyi Jakcsok családfáját ld. *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. (Jakcs[i] [kusalyi] 1–2. tábla.).

75 Kusalyi Jakcs Jánost 1431. márc. 20-i oklevél említi utoljára székelyispánként (MOL DF 247 251.; UGDS IV. 436–437.); 1432. máj. 3. előtt halt meg, ld. *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. (Jakcs[i] [kusalyi] 1. tábla.)

76 Az 1428. szept. 6-ra datált oklevélben Kusalyi Jakcs Mihály és János tudtul adják, hogy engedélyezték Máté fiainak, Kálnoki Nemes Demeternek és Lászlónak (Demetrius dictus Nemes, et Ladislaus filius Mathei similiter Nemes dicti de Kálnok), hogy Ivásfokmező (Iwasfokmezew) nevű örökségüket szabadon eladhassák. Az oklevél eredetije nem maradt fenn; Kemény József másolatából közölte Szabó Károly, a Székely Oklevéltár I. kötetében (SzO I. 125.). Hamisítvány voltát, s a hamisítás körülményeit részletesen taglalta Barabás Samu az oklevéltár VIII. kötetében (SzO VIII. 425. skk.).

77 1427. máj. 13.: MOL DL 105 984. (SzO III. 43–44.); 1429. máj. 13.: MOL DL 65 023.; 1430. jún. 9.: MOL DL 65 029.

78 1431. jan. 25.: MOL DL 74 053. (Teleki I. 531.); 1431. jún. 7.: SzO VIII. 64–65.

79 A kifejezés nyilván a lófősegre utal.

székük elé idézzék és szolgáltatassanak igazságot. Ugyanebben az esztendőben bocsátotta ki Zsigmond a székelyföldi mezővárosi fejlődés becses forrásává vált oklevelét, amelyben Torjavására (Kézdivásárhely) jogainak a betartására szólítja fel a kézdiszéki előkelőket, s parancsa foganatosítását pedig az ispánok feladatává teszi. (Az ügy előterjesztője maga Kusalyi Jakcs János volt.) 1430. évi oklevelek viszont a székelyek és a szomszédságukban levő birtokos nemesek közötti ellentétekre világítanak rá. Május 8-i parancslevelében a király Somkerek (Erdélyi) Antal fiai Sáromberke nevű birtokának elfoglalásától tiltja a székelyeket, s ispánjaikat (köztük az ügyet előterjesztő Kusalyi Jakcs Mihályt) bízza meg ennek ellenőrzésével. Július 19-i, Csáki László vajdához írott leveléből viszont már egy jelentős méretű konfliktus képe bontakozik ki: a székelyek bizonyos erdélyi nemesek falvait és birtokait elpusztították, földjeiket pedig elfoglalták. A király utasította Kusalyi Jakcs Jánost és Mihályt, hogy személyesen vessenek véget a zavargásnak, a székelyeket pedig szorítsák rá elégtétel adására. Amennyiben nem járnának sikerrel, a vajda feladatává teszi, hogy minden erejével és a szokkkal együtt siessen a segítségükre.⁸⁰

A korábbi méltóságviselők tevékenységéhez képest új színfolt Kusalyi Jakcs János és Mihály hivatalviselésének történetében a sókamarákkal való kapcsolatuk. 1427-ben Mihály volt az előterjesztője a dési és (víz)aknai bányászok panaszának, melynek nyomán Zsigmond eltiltotta a Losonciak tisztviselőit a bányászokkal szembeni visszaélésektől. 1429-ben viszont már arról olvashatunk ugyancsak a király által kiadott oklevélben, hogy a Kusalyi Jakcs János és Mihály sókamara ispánok által Désbe kinevezett alispánok követnek el törvénytelenégeket. A következő esztendőből pedig fennmaradt Vízaknai Miklós széki sókamara elismervénye arról, hogy János és Mihály nevében átvett Cegő birtokért ezer aranyforintot.⁸¹ A székelyispáni jövedelmek alakulásáról ad képet Zsigmond 1427-ben kiadott oklevele, melyben a brassóiakat – az őket ért török pusztításokra és korábbi szolgálataikra való tekintettel – felmenti a malmaik után neki, a székelyispánoknak, illetve az ispánok által kézben tartott Törcs várának fizetendő mindenféle adó alól.⁸² Váraskeszi Lépes Loránd alvajda 1427. évi okleveléből arról szerezhetünk tudomást, hogy Kusalyi Jakcs János Lépes György erdélyi püspökkel és az alvajdával együtt a király megbízásából követi teendőket látott el Nagyszebenben.⁸³ Természetesen nem hiányoznak a korszakból a bir-

80 1427. márc. 7.: MOL DL 74 286. (SzO VIII. 51–52.); 1427. máj. 9.: MOL DF 286 480.; uo. 253 569. (SzO I. 122–124.); 1430. máj. 8.: MOL DL 74 048. (SzO VIII. 62–64.); 1430. júl. 19.: MOL DL 74 049. (SzO III. 48–49.; UGDS IV. 405–406.).

81 1427. márc. 18.: MOL DF 253 323. (UGDS IV. 277–278.). 1429. júl. 25.: „magnifici Johanni et Mychaeli Jakch de Kussal Siculorum ac certarum camararum salium nostrorum regalium comitibus salutem et gratiam”. MOL DF 253 326. (UGDS IV. 382–383.). 1430. nov. 29.: MOL DF 247 250. (UGDS IV. 419.); a birtokeladás előzményére ld. Zsigmond ez év márc. 26-i oklevelét (MOL DF 254 858.; SzO I. 126–128.; UGDS IV. 399–400.).

82 1427. jún. 19.: MOL DF 246 877.; uo. 246 879. (SzO III. 45–47.; UGDS IV. 295–297.).

83 1427. dec. 31.: MOL DF 244 696. (UGDS IV. 323–324.).

tokügyekre vonatkozó iratok sem. 1428-ban Árapataki Antal árapataki és hídvégi birtokainak, illetve az ott élő jobbágyoknak a zaklatásától tiltja Zsigmond a székelyispánokat és officiálisait, 1431-ben viszont Borbála királyné a Besztercéhez tartozó Jád község határainak az elkülönítésével, egyúttal Betlendi János fiaival szembeni védelmével bízza meg őket és embereiket. Szintén Besztercéhez kapcsolódik az uralkodó 1428. június 28-i oklevele, amelyben a vajda, illetve a mindenkori székelyispánok feladatává teszi, hogy parancsának – mellyel megtiltja a besztercei polgároknak, hogy a környékbeli falvak lakóit a vásáron történő szabad adásvételben akadályozzák – érvényt szerezzen. A Barcaságban viszont Volkány falu lakóit kellett erdőik és legelőik használatában megvédelmezniük (1427. január 24.). Ugyanebben az esztendőben kelt királyi parancs szerint Brasót is rá kellett szorítaniuk az előző székelyispán, Bebek Péter familiárisának okozott súlyos jogtalanságok jóvátételére.⁸⁴

Kusalyi Jakcs János 1432. május 3. előtt hunyt el. Tisztviselőtársa ezt követően éveken át egyedül látta el a méltósággal összefüggő feladatokat. Ennek részben az lehetett az oka, hogy a Zsigmond alatt elkezdődött gyakorlat – miszerint ugyanazt a tisztséget két báró tölti be – nem vált kizárólagossá az eltelt évtizedek során; másfelől magyarázatul szolgálhat még Kusalyi Jakcs Mihály azon törekvése is, hogy a jövedelmeken ne kelljen senkivel se osztoznia. Ez egészen 1437-ig nem is következett be; ekkor tűnik fel a forrásokban egy újabb társ, Tamási Henrik. Mindenesetre Kusalyi Jakcs Mihály egyedüli méltóságviselőként eltöltött évei nem teltek unalmasan. A fennmaradt források leggyakrabban – később részletezendő – katonai jellegű tevékenységéről adnak számot. Emellett a székelyispáni méltóság másik, igazságszolgáltatói funkciójával kapcsolatban is maradtak fenn adatok ebből az időszakból. Zsigmond 1435. évi igazságügyi reformjának a székelyispánokat is érintő rendelkezéséről a későbbiekben még szó lesz. Itt kell viszont említést tenni néhány konkrét ügyről. A székelyekkel kapcsolatos igazságszolgáltatói jogkörének gyakorlására szólítja fel Kusalyi Jakcs Mihályt a király két – 1436. január 2-án és április 25-én kelt – oklevele. Az elsőben az uralkodó megparancsolja az ispánnak, hogy szolgáltatson igazságot a kőhalmi szászoknak azokkal a székelyekkel szemben, akik különféle jogtalanságokat követtek el és súlyos károkat okoztak nekik. Hasonló ügyben született a második diploma is; a kárvallott ezúttal Somkerek (Erdélyi) Miklós volt, akinek Sáromberk nevű birtokán a marosszéki székelyek nem először pusztítottak és okoztak károkat. Az ispán mellett Zsigmond még az erdélyi püspököt és a vajdát szólította fel, hogy a székelyeket elégtétel adására rászorítsák.⁸⁵ Különféle ügyeknek a király elé terjesztőjeként is szerepel Kusalyi Jakcs Mihály e korszak irataiban. 1435. április 8-án Zsigmond két oklevelet is az ő előkészítése alapján

84 1428. jan. 18.: SzO VIII. 57–60.; 1431. márc. 20.: MOL DF 247 251. (UGDS IV. 436–437.); 1428. jún. 28.: UGDS IV. 349–350.; 1427. jan. 24.: MOL DF 278 654. (UGDS IV. 269–270.); 1427. ápr. 14.: UGDS IV. 281–283.

85 1436. jan. 22.: MOL DF 244 720. (SzO III. 52.; UGDS IV. 593–594.); 1436. ápr. 25.: MOL DL 74 066. (SzO VIII. 65–66.).

adott ki: az egyikben a török pusztításokra való tekintettel több évre felmenti Brassó, Földvár és a Barcaság lakóit az adó megfizetése alól, a másikban pedig a vajdát arra szólítja fel, hogy járjon el a brassóiaktól eltulajdonított réz és pénz dolgában. A harmadik ilyen jellegű ügyletre ugyanezen év május végén került sor; ekkor katonai érdemekért történő birtokadományozásra tett javaslatot a székelyispán.⁸⁶ Kusalyi Jakcs Mihály a források tanúsága szerint unokatestvére halála után is megtartotta sókamarai ispáni tisztjét. Zsigmond 1435. április 25-i oklevele „*Siculorum et certarum camararum salium nostrorum comitis*”-ként említi, 1436. december 31-én pedig az ispán értesíti Szalárd mezővárost, hogy Papi nevű dési kamarását szalárdi sókamarásnak tette meg.⁸⁷ Végezetül két olyan iratról kell még szót ejteni, amelyek bizonyos értelemben a bekövetkező parasztfelkelés előjeleiként is felfoghatók. Zsigmond 1435. március 12-i oklevelében megparancsolja Kusalyi Jakcs Mihálynak és Lászlónak, hogy azt a két jobbágyot, akik Almakereki Apafi Miklós birtokáról engedély nélkül távoztak el, s a Kusalyi Jakcsok kezében levő Radnai kerületben (*ad districtum vestrum Radnaweułge vocatum*) telepedtek le, szolgáltatassá vissza eredeti földesuruknak. A szöveg ténye apró jele a társadalmi feszültségeknek, egyúttal annak is, hogy a nagybirtokosok az adózó parasztnak megszerzése érdekében időnként hajlandóak voltak letérni a törvényesség útjáról. A másik, ez év április 10-én kibocsátott parancslevelében a király az erdélyi püspök, a vajda és a székelyispán feladatává teszi, hogy a százasokat és mindenki mást, aki a musttizedet hiányosan és rossz minőségben szolgáltatta be vagy egyáltalán nem rója le, kényszerítse kötelezettségének pontos teljesítésére. A tized és más szolgáltatások megtagadása meglehetősen gyakorivá vált ezekben az években, újabb előjelekként a kitörni készülő vihar.⁸⁸

Kusalyi Jakcs Mihály társtalansága 1437-re véget ért. A somogyi konvent április 22-i oklevele birtokügylet kapcsán említi Henriket, néhai Tamási János vajda fiát, a székelyek ispánját (*magnifico Henrico filio quondam Johannis vayuode de Thamasy, comiti Siculorum*).⁸⁹ Tamási Henrik családja Jánostól, I. Károly lovászmesterétől, Kőszegi „Nagy” Henrik unokájától származott. Apja a Sárkányos rend tagja és 1403–1409 között erdélyi vajda volt (innen származik a „Vajdafi” elnevezés), ő maga pedig 1423 és 1432 között az udvarmesteri tisztséget töltötte be.⁹⁰ Zsigmond utolsóként kinevezett székelyispánjának a hivatalba lépésére valószínűleg a somogyi konvent oklevelét nem sokkal megelőzően,

86 1435. ápr. 8.: MOL DF 246 894. (UGDS IV. 558–560.); MOL DF 246 893. (UGDS IV. 560–561.); 1435. máj. 31.: MOL DF 244 414. (UGDS IV. 572–573.).

87 1436. ápr. 25.: MOL DF 253 327. (UGDS IV. 566.); 1436. dec. 31.: MOL DL 55 060.

88 1435. márc. 12.: MOL DL 62 810.; 1435. ápr. 10.: MOL DF 246 246. (UGDS IV. 562–564.). Az erdélyi parasztfelkelés előzményeire ld. *Demény Lajos*: *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438*. Bp. 1987. 41. skk.

89 MOL DL 95 355. (kihagyással: CD. X/7. 886.).

90 *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. (Héder nem. 5. tábla: Tamási); *Miklós Zsuzsa*: Tamási. In: *KMTL 660*; *Engel P.*: Magyarország i. m. II. 239.

1437 folyamán kerülhetett sor. Az előző évi forrásokban ugyanis még nincs nyoma annak, hogy Kusalyi Jakcs Mihály másvalakivel osztozna a méltóságviselésben; így például az 1436. augusztus 31-i, fentebb már idézett hadbahívó parancson is csak az ő neve szerepel az erdélyi püspöké és az alvajdáé mellett. Hogy többévi szünetet követően miért két báró töltötte be ismét a méltóságot, arra éppúgy magyarázatul szolgálhat Erdély helyzetének romlása (a török veszély állandósulása, a jobbágyság körében tapasztalható feszültség növekedése), mint az, hogy a megfelelő tisztségekkel nem rendelkező előkelők (nincs arról tudomásunk, hogy 1432 után Tamási Henrik számottevőbb hivatalt töltött volna be) maguk is részesülni akartak a méltóságviselésből, illetve az azzal együtt járó jövedelmekből. Bár Tamási Henrik 1437. június 8-án kelt, s Brassó városához intézett levelében még a szerbiai és a havasalföldi helyzetről, valamint a törökről kér híreket, s a külső viszonyok alakulásának megfelelően ígér segítséget a városnak, a két székelyispán közös ténykedésére leginkább az erdélyi parasztfelkelés nyomta rá a bélyegét.⁹¹ Az első dokumentum, amely e téren felvilágosítást nyújt a székelyispánok szerepéről, az a nevezetes egyezség, amelyet a nemesek és a felkelő parasztok képviselői kötöttek egymással, s amelyet a kolozsmonostori konvent foglalt írásba 1437. július 6-án. Az oklevélből kiderül, hogy az egyezséget megelőző, Bábolna hegyénél történt összecsapásban Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik csapatai is részt vettek: „Amikor pedig ugyanezen vajda úrnak [Csáki Lászlónak], valamint a nagyságos székely ispánoknak csapataival háborús összeütközést pattantottak ki, szembeszálltak velük [a parasztok] és megütközvén sokan elestek mind a két részen”. A békekötés pontjaiban is említés történik az ispánokról: a hadikötelezettségek szabályozása során elrendelik, hogy ha „bármiféle hadi vállalkozás szüksége merülne fel, az említett urak, a püspök, a vajda és a székelyek ispánjai [...] vagy bármily rendű-rangú emberek, akik katonáskodni tartoznak” csak „méltányos becsértéken, igazi áron” vásárolják meg az élelmiszereket. A béke fenntartása érdekében elrendelték azt is, hogy a parasztok kapitányait vagy közösségét „bárki az uruk közül, a vajda és a székelyispán urak, a püspök úr, [Lépes] Loránd alvajda vagy tisztségviselők vagy bármily más rendű-rangú és méltóságú emberek” ne merészeljék bántalmazni vagy zaklatni, különben az ilyen ember esküszegőnek tekintendő, s sem a vajdánál, sem a székelyispánoknál vagy a püspöknél ne találjon védelemre.⁹² Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik nemcsak a harcmezőn tevékenykedett a rend helyreállítása érdekében, hanem kivették részüket az 1437. szeptember 16-i kápolnai unió meg-

91 1437. jún. 8.: MOL DF 246 665. (UGDS IV. 634.). Az erdélyi parasztfelkelés történetére ld. *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 201–207.; *Demény L.*: i. m.; Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai. Előszóval és jegyzetekkel közléteszi: Demény Lajos. Bukarest, 1991.; *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História könyvtár. Monográfiák 17.) 231–232. A felkelés történetét érintő forráskritikára ld. *Mályusz E.*: Kemény József oklevélhamisítványai i. m. 208.

92 MOL DL 36 972. (Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai i. m. 76–82., magyar ford.: i. m. 83–90.)

kötéséből is, miként ezt Váraskeszi Lépes Loránd alvajda oklevele tudtul adja: „velünk együtt Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik, a székelyek ispánjai, az ország nemeseivel együtt, a hét meg két százsz szék, a besztercei százszokkal és a székelyek összes székei összegyűltünk és megszálltunk Kápolna mezővárosban, hogy megtárgyaljuk ezeknek a részeknek [Erdélynek] nehéz ügyeit. Az említett nemesek, a százszok és a székelyek között testvéri egyezséget létrehoztunk [*fraternam disposuimus unionem*]”. A kápolnai unió és ennek következő év február 2-án Tordán bekövetkezett megerősítése a sajátos erdélyi rendiség alapjainak a lerakását jelentette (még akkor is, ha a „rendi nemzet” jelölésére szolgáló latin *natio* szó e két dokumentumban még nem fordul elő). Az esemény olyan fontos fejlemények eredménye, amelyek nemcsak a székelység és Erdély társadalmi-politikai viszonyaira voltak kihatással, hanem a székelyispáni méltóságra és az azt betöltő előkelők jog- és szerepkörére is.⁹³ A székelyispánok a parasztháború további eseményeiben is jelentős szerephez jutottak: 1437. október 6-án a nemesek és a jobbágyság között Apátiban megkötött második egyezményt az alvajdával együtt pecsétjükkel látták el. Az okmányt október 10-én a kolozsmonostori konvent írta át megjegyezve, hogy az abban foglaltakat a „nagyságos Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik székelyispánok és [Lépes] Loránd alvajda színe előtt el fogják rendelni és nyilvánosságra fogják hozni”.⁹⁴ A végső szót természetesen a fegyverek mondták ki: 1438. január 9-én Kusalyi Jakcs Mihály, „az erdélyi részek összes nemesének kapitánya” címet viselő Losonci Dezsővel (*Desew de Losoncz universorum nobilium partium Transsilvanarum capitaneus*), Lépes Loránd alvajdával és másokkal együtt a frissen körbezárt Kolozsvár alól fordult levélben a hét százsz székhez, hogy haderejükkel csatlakozzanak a felkelt parasztságnak által elfoglalva tartott várost ostromló sereghez.⁹⁵ A források alapján úgy tűnik, hogy a székelyispánok a parasztháború során szorosan együttműködtek, s az általuk vezetett székelységgel együtt fontos szerepük volt a mozgalom leverésében. Mint a király által kinevezett főtisztviselőknek, természetesen elsőrendű feladatuk volt a társadalmi és a közrend fenntartása, illetve helyreállítása. Az irányításuk alatt álló székelység távolmaradása a felkeléstől (ami nem mondható el a kisnemesség egy részéről), illetve az avval való fegyveres szembefordulása is érthető, hiszen e népcsoport kollektív kiváltságai révén lényegesen jobb társadalmi helyzetben volt mint a jobbágság, nem állt érdekében, hogy ez utóbbi esetleges felemelkedésével, a rendi szervezkedés útjára lépésével a jogi, társa-

93 A kápolnai unióra ld. MOL DF 244 724. (UGDS IV. 638–640., magyar ford.: Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai i. m. 92–94.); a tordai megerősítésre ld. Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai i. m. 109.

94 MOL DL 26 778. (Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai i. m. 95–99., magyar ford.: i. m. 99–103., az idézet: 103.)

95 MOL DF 244 726. Az eredeti oklevélben egyértelműen „Desew de Losoncz”, azaz Losonci Dezső szerepel, aki 1438 és 1440 között erdélyi vajda volt, nem pedig „Dionysius de Losoncz”, azaz Losonci Dénes, aki már 1426/1427 körül meghalt (*Engel P.*: Magyarország i. m. II. 148.), mint ahogyan ez téves olvasat nyomán az UGDS V. 1-ben szerepel (ld. még Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai i. m. 106.). Az oklevelet helyesen közölte már SzO III. 53. is.

dalmi különbségek elmosódjanak. A székelység – annak ellenére, hogy ekkoriban már maga is belső konfliktusokkal, feszültségekkel küszködött – ebben a kérdésben egységes volt, amit világosan bizonyít a kápolnai unióban való részvétele is. A parasztháború 1438. január vége felé, Kolozsvár elestével véget ért. Ekkoriban fejeződött be Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik tisztségviselése is, hiszen a január 9-i levél után már egyetlen forrás sem említi őket székelyispánként, február 14-én viszont Albert király (Zsigmond még az előző év december 9-én elhunyt) arról értesíti Brassót és a Barcaságot, hogy olyan embereket nevezett ki és küld e vidékre székelyispánoknak, akik képesek megvédeni őket ellenségeikkel szemben.⁹⁶

Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik személyében Zsigmond utolsó ispánjai távoztak a tisztségből. Az új király nemcsak őket váltotta le, hanem több más főméltóság is gazdát cserélt. Albert nem önszántából cselekedett, hanem annak a bárói csoportosulásnak a nyomására, amely Zsigmond halálakor kézbe vette a hatalmat, s szembefordult az elhunyt uralkodó politikájával. E bárók ereje elegendő volt ahhoz, hogy az új uralkodót rákényszerítsék rendi jellegű, kemény koronázási feltételeik elfogadására. Albertnek egyebek mellett vállalnia kellett, hogy eltörli elődje „újításait”, illetve, hogy minden fontos kérdésben – így a tisztségek betöltésében – a főpapok és a bárók szándéka szerint fog eljárni.⁹⁷ A személycsere és a trónon bekövetkezett változás azonban nem eredményezett olyan azonnali átalakulást a méltóság történetében, amely új periódus kezdetét jelezné. A Zsigmond-kori hatalmi struktúra teljes összeomlása és a székelyispánságot érintő jelentős változások még néhány évet vártak magukra, így a Zsigmond halála utáni néhány esztendő még az ő nevével fémjelzett szakaszhoz számíthatjuk.⁹⁸

Zsigmond vejének, Albert királynak rövid idő jutott az uralkodásra: 1438. január 1-jén koronázták meg, a következő év október 27-én pedig örökre lehunyta a szemét. E nem egészen két esztendő sem volt azonban eseménytelen. 1439 februárjában még csak annyit jelzett a brassóiaknak írott levelében, hogy a védelmükre alkalmas székelyispánokat nevezett ki. Az új tisztségviselők kilétére csak későbbi oklevelekből derül fény. Egyikőjük Pelsőci Bebek Imre volt, a korábbi székelyispán, Bebek Péter másod-unokatestvére, akit neveztek „Vajdafi”-nak is, jóllehet nem László nevű apja, hanem nagyapja, Bebek Imre volt korábban erdélyi vajda.⁹⁹ Elsőként egy 1438. szeptember 14-én kelt saját kiadású,

96 „honorem comitatus Siculorum nostrorum talibus duximus conferendum personis de quorum fide et operum strenuitate nulla dubitatione possumus agitari, quos paucorum dierum labente curriculo cum tali dispositione in ipsas partes nostras Transilvanas et versus vos transmittemus”. MOL DF 246 451. (SzO I. 136–137.; UGDS V. 4.)

97 Engel P.: Szent István birodalma i. m. 233–234.

98 A székelyispáni méltóság történetére a Zsigmond halála utáni években ld. Kordé Z.: Vajda és ispán i. m.

99 Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. (Ákos nem 1. Bebek ág 4. tábla: Bebek [vámosi ág]); Uő: Magyarország i. m. II. 26–27. A „Vajdafi” elnevezésre ld. pl. 1438. dec. 17.: „Emerico filio vaivodae de Pelsewcz”. MOL DF 247 254. (UGDS V. 15.).

Brassó városához intézett oklevélben tűnik fel méltóságviselőként (*Emericus Bobek de Pelsevch*).¹⁰⁰ A tisztségben Csáki Ferenc volt a társa, annak a Csáki Györgynek a fia, aki 1402–1403 között szintén viselte a székelyispáni méltóságot. Neve Albert király 1438. december 17-i oklevelében bukkan fel először, melyben az uralkodó felszólítja az ispánokat, hogy ők és tisztviselőik hagyjanak fel a beszerceiek szabadságjogainak és javainak a megkárosításával.¹⁰¹ Némileg meglepő módon Bebek Imre és Csáki Ferenc tisztségviselésének időszakából elsősorban az erdélyi szászokra vonatkozó iratok maradtak fenn. 1439. június 29-én a király Beszterce város és kerület esküdtjeinek a panaszára (*iuratus civitatis necnon [...] iurati seniores districtus Bistriciensis [...] in ipsorum ac universorum Saxonum ipsius nostrae civitatis et districtus Bistriciensis nominibus et personis*) – miszerint az ispánok és tisztviselőik törvénytelen élelmiszer- és más adókkal, sőt *descensus*sal zaklatják őket – ismételten tiltja a méltóságviselőket és jövőbeni utódjait a beszerceiek szabadságjogainak megsértésétől.¹⁰² Augusztus 2-án egy sor oklevelet adott ki Albert Szegeden; ezek közül három foglalkozik a brassóiak és a barcaságbeliek panaszaival. Az egyikben az uralkodó megtiltja a székelyispánoknak, hogy emberek letartóztatásával, meg nem engedett egyezségekkel és szokatlan dolgok bevezetésével sértsék meg a szászok jogait. A másikban viszont az erdélyi vajdákkal együtt avval bízta meg őket, hogy a brassóiaknak biztosított bíraskodási kiváltságok betartása felett őrködjenek. A harmadik parancslevelet megint csak Bebek Imréhez és Csáki Ferenchez intézte Albert a földváriak panasza nyomán: eszerint a személyük és javaik védelmére sok költség árán saját maguk által helyreállított vár használatában a székelyispánok jogtalanul akadályozzák őket, sőt arra törekszenek, hogy a panaszosokat onnan kivessék. Mivel a király ezt nem tűrheti (*nos praefatos exponentes per vos in praedicto castro impedire et perturbare nolentes*), tisztségviselőinek megtiltja, hogy e törekvésüket tovább folytassák. Ezen a napon kelt még az uralkodónak egy csonkán fennmaradt, Csáki Ferenc és testvérei, György, valamint László részére történő birtokadományozással kapcsolatos oklevele is.¹⁰³ Szintén az erdélyi szászokkal kapcsolatos Albert január 31-i parancslevele, melyben meghagyja Lépes György erdélyi püspöknek, Losonci Dezső vajdának, a székelyispánoknak, valamint minden rendű és rangú személynek, hogy ne akadályozzák meg Szászsebes lakóit abban, hogy lakhelyükre visszatérhessenek, kivéve azokat, akiknek sugallatára a várost korábban a törökök átadták (*ex traditione seductioneque et iniqua ac diabolica suggestionem illorum perfidissimorum Anthonii plebani, Hermann Mewlmeuster,*

100 MOL DF 246 457. (SzO III. 55.; UGDS V. 14. – szept. 21-re keltezve az oklevelet.)

101 Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. (Zsidó nem 4. tábla: Csáki). 1438. dec. 17.: MOL DF 247 254. (UGDS V. 15.).

102 MOL DF 247 257. (UGDS V. 32.)

103 MOL DF 246 900. (SzO I. 140–141.; UGDS V. 38–39.); MOL DF 246 899. (UGDS V. 40–41.); MOL DF 278 701. (UGDS V. 39–40.). A Csáki Ferenc és testvérei részére történő birtokadományozást ld. MOL DL 30 172.

*Martini Vlich et Zacharie pro tunc civium praefatae civitatis nostrae Zazsebes).*¹⁰⁴ Az erdélyi szászok panaszainak az előtérbe kerülése és Albert törekvése ezek orvoslására részben avval magyarázható, hogy a Zsigmond halálát követő új politikai helyzetben, az általa kiépített és élete végéig működtetett hatalmi struktúra felbomlásával a méltóságviselők kevésbé érezték magukat a király által korlátozva, így elődeiknél bátrabban hághatták át a törvényt és a szokásokat. Másfelől az is igaz, hogy a szász önkormányzatiság erre az időszakra elég erőssé vált ahhoz, hogy birtokosai igyekezzenek megszabadulni a székelyispánok – a korábbi állapotokhoz képest igencsak összezsugorodott – maradék fennhatóságától is.

A székelyispáni szerepkör egy másik oldalára világít rá az az oklevél, amelyet Albert és felesége, Erzsébet bocsátott ki 1439. szeptember 17-én a tüdőrévi katonai táborban (*in descensu nostro exercituali campestri iuxta portum Tydewrew*). Szendrő elestét követően, a súlyos helyzetre való tekintettel az uralkodópár ígéretet tett arra, hogy a következő tavaszra nagy létszámú sereget fog kiállítani a török ellen; a hadjáratot személyesen a király fogja vezetni. A költségek fedezésére rendkívüli hadiadót vetnek ki. Jóváhagyásuk és támogatásuk jeléül a név szerint felsorolt, személyesen jelen levő országnagyok – köztük Csáki Ferenc és Bebek Imre – is hitelesítették az okiratot (*Franciscus de eadem Chaak, Emericus de Pelsewcz comites Siculorum*).¹⁰⁵ Az esemény és az okirat a bárók szerepének növekedésére mutat: jóváhagyásuk és támogatásuk nélkül az uralkodó nem vállalkozhatott arra, hogy az ország alapvető érdekeit szolgáló támadó hadjáratot szervezzen a török ellen. A másik tanulság az, hogy ekkoriban a királyságot fenyegető veszély már olyan mértékű volt, hogy az országos hadjáratokban mind a két székelyispán személyesen vett részt (nyilván katonai erejével együtt), figyelmen kívül hagyva azokat a megfontolásokat, miszerint amíg egyikőjük harcol, a másik a hivatali teendőket látja el.

Bő hónappal ezt követően Albert már nem volt az élők sorában: vérhasban elhunyt. Halála súlyos válságot idézett elő az uralkodóját veszített királyságban. A várandós Erzsébet mindenképpen a maga, illetve (elhunyt férje végakarátának megfelelően) születendő gyermeke számára kívánta megszerezni a hatalmat. A királyné februárban fiúgyermeknek adott életet, akit Lászlónak kereszteltek el. Utószülött Lászlót 1440. május 15-én a Szent Koronával (melyet Erzsébet udvarhölgye révén tulajdonított el Visegrádról) a szabályoknak és szokásoknak megfelelően Székesfehérvárott az esztergomi érsek megkoronázta. A bárók jelentős része azonban már korábban úgy döntött, hogy mást ültetnek a magyar trónra. Január 18-án küldöttséget menesztettek III. Ulászló lengyel királyhoz, aki a felkérést elfogadta, a rendek pedig március 8-án Krakkóban megválasztották magyar királlyá. A csecsemő megkoronázására válaszul az

¹⁰⁴ UGDS V. 23.

¹⁰⁵ MOL DL 39 290. (gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. X. Pest, 1853. 70–73. – a keltezés helyét Titelrévnek olvasva).

országlakosok június 29-én ünnepélyes okiratban érvénytelenítették V. László uralkodását, s a királyi hatalmat átruházták Ulászlóra. Mivel tárgyalások útján már nem lehetett rendezni az ellentéteket, a fegyvereké lett a döntő szó.¹⁰⁶

Hogy e zavaros körülmények között hogyan alakult a székelyispáni méltóság sorsa, arra vonatkozóan csak hézagos forrásanyag áll a rendelkezésünkre. Erzsébet 1439. november 9-i oklevelében igazolja, hogy Bazini Gróf György a még Albert által rábízott Szent Koronát és a koronázási ékszereket sértetlenül átadta a királynénak. A tanúságtevő bárók között egymás mellett szerepel Kusalyi Jakcs Mihály és Csáki Ferenc. Lázár Miklós – aki Katona István művéből ismerte az oklevelet – úgy vélte, hogy az említett személyek ekkor együtt viselték a székelyispánságot.¹⁰⁷ Ez azonban tévedés, mert az iratban az áll, hogy a királyné „*in praesentiis [...] Michaelis Jaakch de Kwsal alias et Francisci de Chaak comitum Siculorum nostrorum*” vette át a koronát és a jelvényeket.¹⁰⁸ A kutatás egy másik része e mondatból arra következtetett, hogy ekkor átmenetileg Csáki Ferenc sem viselte a méltóságot, csak valamivel később lett újból tisztviselő.¹⁰⁹ Magunk nem látjuk indokoltnak, hogy Csáki Ferenc leváltásával számoljunk az Albert halála körüli időszakban. Úgy véljük, hogy az *alias* csak Kusalyi Jakcs Mihályra vonatkozik (ami ismereteinkkel egybevág), nem pedig Csákira. A két báró a felsorolásban csak azért került egymás mellé, mert mind a ketten ugyanazt a méltóságot viselték – csak éppen az egyikőjük (Csáki Ferenc) aktuális, másikójuk pedig volt székelyispánként tanúskodott az aktusnál. Nem valószínű, hogy a szeptember 17-én még együtt szereplő Bebek Imrét és Csáki Ferencet Albert október 27-én bekövetkezett halálát követően leváltották volna. (Más főméltóságok esetében sem ismeretesek ebben az időpontban személycserék.) Főleg annak tudatában vethetjük el e feltételezést, hogy a következő év februárjában mind a kettőjüket székelyispánnak címezték.¹¹⁰ Úgy véljük tehát, hogy mind Bebek Imre, mind pedig Csáki Ferenc folyamatosan betöltötték a méltóságot az Albert halálát követő időszakban is. Az özvegy királynéval azonban szembekeverültek, mivel nem őt és fiát, hanem az ellenpártot támogatták. 1440. június 29-én a Budán összegyülekezett rendek megerősítették Jagelló Ulászló királlyá választását, elfogadták őt uralkodójuknak, egyúttal semmisnek mondták ki a csecsemő László koronázását. Az okiratot hitelesítő főurak pecsétje között ott található a székelyispánoké is, Csáki Ferencé pedig ott függ a július 17-i királykoronázás

106 Az eseményekre ld. Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1983. (Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig) 259–260.; Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A.: i. m. 199–200.

107 Lázár M.: i. m. 749., 750.

108 MOL DL 13 457.

109 Engel P.: Magyarország i. m. I. 194., II. 48.

110 Erzsébet 1440. febr. 18-án kelt oklevelének a hátoldalán olvasható – minden bizonnyal még ugyanebben a hónapban íródott – feljegyzés szerint Bebek Imre és Csáki Ferenc is székelyispánok: „*comites Siculorum Emericum de Perschl et Franciscum de Cahe*”. MOL DL 27 162. (UGDS V. 52.).

alkalmából az országnagyok által kibocsátott újabb oklevélen is. (Bizonyára nem hiányzott onnan Bebek Imrée sem, de az eredeti nyolcvanhat pecsét közül az 1950-es évekre már közel harmincnak a tulajdonosát nem lehetett azonosítani.)¹¹¹

Bebek Imre és Csáki Ferenc nyílt állásfoglalása és pártválasztása tette szükségessé Erzsébet számára, hogy a székelyispáni méltóságot hozzá hű személyre bízza. 1441. január 13-i dátummal maradt fenn Losonci Dezső és Losonci Bánfi István oklevele, melyben a kiadók Erzsébet királyné parancsára hivatkozva felszólítják Beszterce város vezetőit, hogy a tőlük behajtandó census maradék részét juttassák el nekik. Az oklevél korábbi közlője, Szabó Károly a Losonciak címét *Desew de Losoncz alias waywoda Transsilvanus et Stephanus filius bani comites Siculorum* formában adta meg, s mindkettőjüket székelyispánnak tekintette. Ezt a felfogást átvette Lázár Miklós, de hasonló formában közölte az oklevelet az erdélyi szász okmánytár is.¹¹² Az oklevél eredetijében azonban *comes Siculorum* forma olvasható, vagyis a címzés így szól: „Losonci Dezső volt erdélyi vajda és Bánfi István a székelyek ispánja”. Losonci Bánfi István tehát egyedül viselte a méltóságot, Losonci Dezső csak mint egykori vajda szerepel az oklevélben (őt még az előző év nyarán váltotta le Ulászló király).¹¹³ Erzsébet valószínűleg a polgárháború kezdetén nevezhette ki Bánfi Istvánt székelyispánná, amikor már egyértelművé vált, hogy Bebek Imre és Csáki Ferenc Ulászló pártján állnak. Nem valószínű, hogy a királyné döntését akár Ulászló, akár a régi méltóságviselők figyelembe vették volna, így egy ideig három székelyispán is működött az országban. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, mert az események olyan fordulatot vettek, amely nagy horderejű változást eredményezett a székelyispáni hivatal történetében.¹¹⁴

111 *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91(1957) 76. (128. sz. jegyzet), 77. (131. sz. jegyzet). Az oklevelek fényképeit ld. MOL DF 289 006.; MOL DL 98 438.

112 SzO I. 144.; *Lázár M.*: i. m. 796–798.; UGDS V. 68.

113 MOL DL 28 979. Nem számol Losonci Dénes székelyispánságával *Engel P.*: Magyarország i. m. I. 194. sem.

114 Nem vehetjük fel az Albert-kori székelyispánok közé Zoltáni Lőrincet. Az állítólagos méltóságviselőt egyetlen oklevél említi, amelyet Benkő József nyomán Szabó Károly közölt (SzO I. 139.). Az iratot, s a benne található információt a régebbi kutatás valódinak fogadta el (*Lázár M.*: i. m. 796.), annak ellenére, hogy hamis voltát több körülmény is igazolja. Zoltáni Lőrinc (Laurencius de Soltan) neve egyetlen más forrásban sem szerepel, személyéről, családjáról semmit sem tudunk. Az oklevelet állítólag Lévai Cseh Péter erdélyi vajda adta ki 1439. márc. 1-jén. Ekkor azonban már nem Lévai Péter, hanem Losonci Dezső töltötte be a vajdai méltóságot (*Engel P.*: Magyarország i. m. I. 14.), aki e minőségében több okiratot is kibocsátott ebben az időben (így pl. 1438. nov. 19.: MOL DL 28 803.; 1439. márc. 24.: MOL DL 26 885.; 1439. máj. 4.: MOL DL 27 021. stb.). Mint láttuk, a ránk maradt források alapján folyamatosnak tekinthetjük Bebek Péter és Csáki Ferenc tisztségviselését; semmi sem utal arra, hogy Albert életében akár csak „igen rövid ideig” más (is) betöltötte volna a székelyispáni hivatalt, miként azt Szabó Károly feltételezte (SzO I. 139.: 1. sz. jegyzet). Mindezek alapján természetesnek tekinthető, hogy nem szerepelteti a székelyispánok sorában Zoltáni Lőrincet Engel Pál sem (*Engel P.*: Magyarország i. m. I. 194.).

1441. január elején I. Ulászló hívei Hunyadi János szőrényi és Újlaki Miklós macsói bán vezetésével döntő vereséget mértek Bátaszéknél az Erzsébet királynét és fiát, Lászlót támogató lázadókra. Bár a trónharc ezzel még nem ért véget, a győzelem mégis nagy jelentőségű volt, mert megszilárdította a lengyel király helyzetét Magyarországon, ellenfelei mozgásterét viszont jelentősen korlátozta.¹¹⁵ Ulászló nem maradt adósa azoknak, akiknek a sikert köszönhette, s Hunyadit meg Újlakit korábbi tisztségeik mellé újabbakkal halmozta el: egyebek mellett erdélyi vajdává és székelyispánná nevezte ki őket. Evvel első ízben egyesült a két méltóság ugyanabban a kézben, ami új korszak beköszöntét jelezte a tisztség történetében.¹¹⁶ Korábban óvakodtak attól az uralkodók, hogy az erdőntúli terület két legfontosabb hivatalát, s az azokhoz kapcsolódó erőforrásokat egyetlen tisztviselő rendelkezésére bocsássák. Döntésével Ulászló végleg szakított Zsigmond azon törekvésével, hogy a székelyispáni kormányzati-területi egység révén képezzen ellensúlyt a vajdai hatalommal szemben. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy befejeződött, s visszafordíthatatlanná vált a Zsigmond-kori hatalmi struktúra felbomlása, ami viszont óhatatlanul maga után vonta – ha nem is azonnal és látványosan – a székelyispáni tisztség súlyának, a többi méltóság körében elfoglalt helyzetének a változását.

A Zsigmond-kor fejleményei

Az alábbiakban arra próbálunk választ adni, hogy milyen kritériumok alapján, mennyiben tekinthető a székelyispáni méltóság önálló szakaszának az 1387–1441-ig, azaz a Zsigmond hatalomra kerülésétől a vajdaság és a székelyispánság első egyesítéséig eltelt több mint fél évszázados időszak. Hogy miként zárult le e periódus, azt már láttuk. Tisztázásra vár azonban még, hogy valóban Zsigmond trónra léptéhez kapcsolható-e a szakasz kezdete. A tisztség (főleg a tisztségviselők) sorsának alakulása – miként más főméltóságok esetében is – nagyban függött a királyi hatalom és a politikai elit, az arisztokrácia közötti erőviszonytól.¹¹⁷ E szemszögből tekintve a kérdést nem csekély különbséget fedezhetünk fel a

115 *Teke Zsuzsa*: Hunyadi János és kora. Bp. 1980. (Magyar História) 101–103.; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás. Bp. 1990. (Magyarok Európában II.) 36–37.

116 Kán László ugyan magához ragadta a vajdai és a székelyispáni méltóságot is, ezeket azonban nem királyi akaratból, hanem törvénytelenül birtokolta (*Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. [Bp. 1940.] 21.: 14. sz. jegyzet; *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Bp. 1988. [Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2.] 9.), s a későbbiekben kénytelen volt lemondani a székelyispánságról. Szécsényi Tamás ispánságának a feltételezése viszont téves forrásközlésen alapult (*Kordé Z.*: Károly Róbert székely ispánjai i. m. 26.: 28. sz. jegyzet).

117 Királyi hatalom és arisztokrácia viszonyára a Zsigmond-korban ld. *Engel P.*: Királyi hatalom i. m. 30–82.; *Uő*: Szent István birodalma i. m. 170–194.; *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 22–74.; *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986. (Nemzet és emlékezet) 288. skk.

székelyispáni hivatal Zsigmond-kori és előző korszakbeli helyzete között. Eltérést mutat mindenekelőtt a két szakaszban a tisztségviselők kiválasztása és hivatalba jutása. Míg az Anjou-korban egy megbízható körből, a dinasztiahoz hű új arisztokráciából kerültek ki a főtisztségviselők, s kinevezésük többnyire az uralkodó és a királyi tanács közötti egyetértés eredménye volt (még ha a tanácson belül komoly szerepet játszott is az intrika), addig Zsigmond uralkodásának első éveiben a Kanizsai-liga érdekei és akarata döntött, a posztok elosztásába, a méltóságviselők kiválasztásába a fiatal királynak érdemi beleszólása nemigen lehetett. Ezt támasztja alá az is, hogy Zsigmond megkoronázását követően a ligához tartozó Bélteki testvérek szerezték meg a tisztséget, 1391-től 1395-ig pedig Kanizsai János öccse, István töltötte be azt. Kétségtelen, hogy az Anjou-kori hatalmi struktúra átalakulása már Nagy Lajos uralkodásának a második felében elkezdődött. Az I. Károly által létrehozott új arisztokrácia első generációjának a képviselői ekkoriban már nem éltek. Helyüket a különböző tisztségekben fiaik vagy unokáik vették át, akik érzelmileg nem kötődtek olyan szorosan a dinasztiahoz mint elődeik, hatalmuk és befolyásuk azonban az „alapító atyák”-éhoz képest csak gyarapodott. Az 1370-es években a központi hatalom nagyszabású kormányzati reformokkal kívánta a hatalmi viszonyok számára kedvezőtlen módosulását ellensúlyozni.¹¹⁸ A látványos fordulat így csak Nagy Lajos halálát követően zajlott le: leánya, a kiskorú Mária megkoronázása ugyan még különösebb ellenállás nélkül ment végbe, az elkövetkező időszakban azonban az arisztokrácia (amúgy is már csak látszólagos) egysége gyorsan megszűnt, s átadta a helyét a hatalmi vetélkedésnek. A fejlemények legfőbb kárvallottja természetesen maga a királyság lett: néhány év elteltével „Lajos korlátlan monarchiája már csak emlék volt”.¹¹⁹ A székelyispáni méltóságot illetően számottevő változások ezekben az években – amennyire erről a hézagos forrásanyag megbízható felvilágosítást nyújthat – nem következtek be. Az Anjou-kori hatalmi viszonyok haláltusája csak Zsigmond trónra kerülésével ért véget. Ez egyúttal olyan változásokat is eredményezett, amelyek már jelentős mértékben befolyásolták a székelyispáni méltóság további sorsát is. Ebből a szempontból tehát jogosan köthetjük a tisztség új szakaszának kezdetét e hatalmi váltáshoz.

Zsigmond nem sokáig érte be a mások által mozgatott báb szerepével: függetlenedési törekvése, s fokozatos szembefordulása a Kanizsai-ligával kihatással volt a székelyispánok váltakozására is. A pillanatnyi politikai és erőviszonyoktól függően olyan emberek kerültek pozícióba, akik vagy az uralkodó vagy a vele

118 *Gerics József*: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 310–318.; *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 156. skk.; *Fügedi E.*: i. m. 264–272.; *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Bp. 1987. (Magyar História) 223–236.

119 *Engel P.*: Szent István birodalma i. m. 167. A Lajos halálát követő évek fejleményeire vonatkozóan ld. még: *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 7–21.; *Fügedi Erik*: „Könyörülj, bánom, könyörülj...” Bp. 1986. (Labirintus)

szemben egyre inkább kritikussá, sőt ellenségessé váló Kanizsai-párt hívei voltak. Így például 1397 és 1401 között Perényi Péter töltötte be a tisztséget (egy ideig Maróti Jánossal közösen), aki Zsigmondnak köszönhette felemelkedését, s ennek megfelelően rendíthetetlen híve maradt élete végéig. 1401-ben Zsigmond fogságát követően távozni kényszerült a tisztségből, a király pedig – nyilván nem önszántából – a Kanizsai-híveknek számító Csáki Györgyöt és Marcali Dénest nevezte ki a helyére. A tisztviselők – mint láttuk – 1403-ban testvéreikkel, az erdélyi vajdákkal együtt az esztergomi érsekhez és a király ellen lázadókhoz csatlakoztak; igaz, a felkelés hanyatlása idején visszatértek az uralkodó iránti hűségre. Érdekes kivételt jelent ebből a szempontból az 1395–1397 közötti évek székelyispánja, Bebek Ferenc, Bebek Detrénék, a liga másik vezérének unokaöccse, aki – talán azért, mert Garaival rokonságban állt, talán, mert Zsigmond pártfogoltjának tekintette magát – családjából egyedülként nem vett részt a felkelésben.¹²⁰ Zsigmondnak a liga felett aratott győzelmével megszűnt a tisztségek betöltésében is megnyilvánuló erőpróba; a király és a Garai–Cillei-féle csoport szilárdan kézben tartotta a gyeplőt, az uralkodó és a királyi tanács viszonyát nem a szembenállás, hanem a közös cselekvés jellemezte. A királyi hatalom megerősödése, a politikai konszolidáció következtében megszűnt a korábbi időszaknak a fontosabb tisztségviselők gyakori cseréjében testet öltő gyakorlata. A székelyispáni méltóság vonatkozásában is megfigyelhető a stabilitásra, folyamatosságra való törekvés. Az 1403–1437 közötti közel három és fél évtizedre alapvetően két méltóságviselő működése nyomta rá a bélyegét: Nádas Mihályé, aki körülbelül tizenhét éven keresztül (1405–1422) látta el – végig egyedül – a hivatali teendőket, valamint Kusalyi Jakcs Mihályé, aki csaknem tizenkét évig (1426 közepe–1438 eleje) volt székelyispán. Igaz, ebből csak mintegy öt évig volt egyedüli birtokosa a tisztségnek (mint láttuk, kezdetben unokatestvérével, Kusalyi Jakcs Jánossal, később – rövid időre – Tamási Henrikkel osztotta meg azt), ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy ez alatt az idő alatt ő képviselte a folyamatosságot és állandóságot. A két tisztviselő hivatali ideje együttesen csaknem három évtizedet tesz ki, így nem meglepő, hogy a többiek – a már említetteken kívül Harapki János és Monostori László (1403–1405), illetve Bebek Péter (1422–1426) – szinte csak epizód szereplőknek tűnnek mellettük.

A méltóság betöltésénél a folytonosságra való törekvést az általános megfontolások mellett egy másik szempont is motiválta. 1403 után Zsigmond új rendszerének az egyik jellemzője az volt, hogy néhány, a királyi várak igazgatásán alapuló, nagy kiterjedésű kormányzati-territoriális egység jött létre, melyeket az uralkodó legközelebbi, legmegbízhatóbb hívei irányítottak. Ezen egységek egyike a király lengyel származású hívének, Stiborici Stibornak a kezén alakult ki, aki 1409-ben meglevő posztjai mellé elnyerte (immár másodszor) az erdélyi vajdai tisztelet is.¹²¹ 1414-ben bekövetkezett halála után a territórium – bizonyos

120 ZsO II/2. 2670. sz.; Engel P.: Királyi hatalom i. m. 43.; Uő: Zsigmond bárói i. m. 125.

121 Engel P.: Királyi hatalom i. m. 50–51.; Uő: Magyarország i. m. I. 13–14.

módosulásokkal – a Csákiak kezére jutott. Stibort a vajdai székben az a Csáki Miklós követte, aki 1402–1403 között már viselte a méltóságot, de a felkelésben való részvétele miatt elvesztette azt. Ekkorra azonban már öccsével, Györggyel (az egykori székelyispánnal) együtt kegylmet nyert, így nem volt akadálya annak, hogy a család Stibor örökségére támaszkodva kiépítse az ország legnagyobb kiterjedésű kormányzati egységét. A territórium egészen 1437 végéig állt fenn, ekkor – néhány nappal Zsigmond halála előtt – mentették fel Csáki Lászlót (Miklós fiát) a vajdai tisztség alól. Mind Stiborici Stibor, mind pedig a Csákiak óriási hatalmat összpontosítottak a kezükben, melynek az erdélyi vajdaság szolgáltatta az alapját. Ennek ellenére – vagy inkább éppen ezért – a székelyispánság és a vajdaság soha nem egyesült ugyanannak a méltóságviselőnek a hatalma alatt. Ennek részben a tradíció volt az oka (korábban nem volt még példa a két tisztség ilyen összevonására, ez a gyakorlat majd csak a következő korszakban kezd elterjedni), másrészt szemmel látható Zsigmondnak az a törekvése, hogy az ispánok révén némileg ellensúlyozza a vajdák hatalmát. A székelyek vezetői nem azokból a családokból kerültek ki, mint a vajdai méltóság birtokosai. 1422 és 1426 között ugyan Bebek Péter, Csáki György leányának, Katalinnak az első férje töltötte be a székelyispáni hivatalt, az uralkodó azonban nem hagyott neki hosszú időt a posztján: 1426-ban, Csáki László vajdává történő kinevezésekor leváltotta, s a méltóságot Kusalyi Jakcs Mihálynak és Jánosnak adta oda.¹²² A két Mihály – Nádasai és Kusalyi Jakcs – hosszú tisztségviselése tehát azt a célt is szolgáltatta, hogy megakadályozzák Erdélyben az erőviszonyoknak a királyi hatalom kárára történő esetleges módosulását.

Bizonyára ezzel függ össze, hogy a honor intézménye megszűnt ugyan a Zsigmond-korban, a mindenkori székelyispán azonban – az erdélyi vajdához és néhány más méltóságviselőhöz hasonlóan – továbbra is „élvezte azt a különleges kiváltságot, hogy szolgálati javadalomként tarthat a kezén várakat és birtokokat”.¹²³ A székelyispáni honorhoz az előző periódusban két királyi vár tartozott: Görgény és Höltövény. A források szerencsére lehetővé teszik, hogy a főbb vonásokat tekintve nyomon követhessük e várak sorsának alakulását (és számának növekedését) korszakunkban. A Görgénnyel kapcsolatos iratok sorát két rendkívül érdekes és ritka oklevél nyitja meg: ezek arról nyújtanak tájékoztatást, hogy miként zajlott le a honor-rendszer felbomlásának időszakában a székelyispáni tisztségnek és tartozékainak az átadása, illetve átvétele. Zsigmond 1391. március 28-án kelt oklevelében értesíti a vár *hospeseit* és népeit, hogy a várat és a székelyispánságot szeretetének fenntartása mellett elvette Kónya bán fia Simon mestertől, s (idősebb) Kanizsai János fia István mesternek adta honorként (*pro honore*), egyúttal felszólítja őket az engedelmeskedésre. A frissen kinevezett méltóságviselő néhány nappal később, március 31-én a vár alól keltezett levél-

122 Engel P.: Királyi hatalom i. m. 68–70.; ld. még i. m. a 64–65. oldalak közötti térképeket. Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. (Zsidó nem 4. tábla: Csáki).

123 Engel P.: Szent István birodalma i. m. 184.

ben fordul a görgényi népekhez és királyi jobbágyokhoz (*universis populis et jobagionibus regalibus ad castrum Gorgen vocatum spectantibus*), tudatva velük, hogy István fia István mester személyében (*in persona magistro Stephano filio Stephani*) átveszi a várat és szintén engedelmességre inti őket.¹²⁴ A források alapján úgy tűnik, hogy az Anjou-kortól eltérően – amikor „a legtöbb esetben a honorok átadása is az írásbeliség mellőzésével történt”¹²⁵ – Zsigmond uralkodásának első éveire már bevett szokássá vált a tisztségváltás ilyen formában történő hivatalossá és nyilvánossá tétele. 1426. augusztus 28-i oklevelében Zsigmond a görgényi vár birtokának elzálogosítása kapcsán a várat a székelyispáni honorhoz tartozónak mondja (*ad castrum nostrum Georgen nuncupatum ad honorem comitis Siculorum per[tinentem]*). 1433. május 16-án Kusalyi Jakcs Mihály Görgényből intéz levelet a brassóiakhoz, s ígér nekik segítséget a törökökkel és a románokkal szemben. 1435. július 29-én ismét katonai ügyben fordul hozzájuk; a levélből kiderül, hogy néhány napon belül Görgénybe fog érkezni.¹²⁶ Hőltövényt többször is említik a források, ezek az adatok azonban nem utalnak arra, hogy a vár igazgatása kikerült volna a székelyispánok kezéből.¹²⁷ Vannak viszont olyan adataink, amelyek közvetve megerősítik e fennhatóság tényét. 1417. március 14-i oklevelében a király megparancsolja Hőltövény lakosainak, népeinek és *hospeseinek*, hogy térítsenek meg a földváriaknak bizonyos járadékok ki nem fizetésével okozott károkat. Amennyiben többszöri felszólításának nem engedelmeskednének, úgy Nádas Mihály feladatává teszi, hogy akarátának érvényt szerezzen. A hőltövényi lakosok közvetlen bírósági felettese tehát a székelyispán volt. Az uralkodó azonban élt a gyanúperrel, hogy a méltóságviselő – nyilván a saját népei iránti kedvezésből – esetleg vonakodik parancsa végrehajtásától; erre az esetre az erdélyi vajdát vagy alvajdáit bízta meg az ügy elrendezésével.¹²⁸ Szintén

124 1391. márc. 28.: „dictum castrum nostrum a magistro Symone filio quondam Konye bani comite Siculorum nostrorum salua nostra dileccione simulcum dicto comitatu aufferendo magistro Stephano filio Johannis de Kanysa adhuc pro honore duximus conferendum”. MOL DL 52 722.; 1391. márc. 31.: MOL DL 52 724.

125 Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116(1982) 887.

126 1426. aug. 28.: MOL DL 28 370. (SzO I. 119. – kivonat). 1433. máj. 16.: MOL DF 246 453. Az erdélyi szász okmánytár hibásan „Gergiu”-nak olvassa a kiállítás helyét, s így Gyergvó(szentmiklós)ra helyezi a székelyispán tartózkodását. Az oklevél fényképe alapján egyértelmű, hogy „Gergin”, azaz Görgény a helyes olvasat, ahogy ezt már Szabó Károly is megállapította (SzO I. 129.), aki azonban a dátumot oldotta fel rosszul: 1434. máj. 1-re (i. m. 128.). 1435. júl. 29.: MOL DF 246 666. (UGDS IV. 579.).

127 Így pl. 1400. okt. 29.: ZsO II/1. 69. (580. sz.); 1412. szept. 1.: MOL DF 246 843. (UGDS III. 539.). Ld. még Engel P.: Királyi hatalom i. m. 117.

128 „Qui [ti. Nádas Mihály – K. Z.] si praemissis opem et operam dare non curaverit aut aliis negotiis impeditus non valuerit, ex tunc similiter praesentium vigore committimus magnifico [Ni]colao de Chaak dictarum partium nostrarum Transsiluanarum vaivodae eiusque vicevaivodae praesentibus et futuris praesentium notitiam habituris, ut ipsi vos ad praemissam solutionem [pro]ut tenemini et fieri consuevit ab antiquo faciendam teneant et compellant”. MOL DF 278 681. (UGDS IV. 29.).

Nádasi Mihály kapott megbízatást Zsigmondtól 1420. március 31-én arra, hogy a legrövidebb időn belül hozzon ítéletet a Földvár, Veresmart és Hőltövény között bizonyos földek miatt támadt vitás ügyben; ha a felek döntésébe nem nyugodnának bele, a pert tegye át a királyi kúriába. Végül egyértelmű jele a Hőltövény felletti fennhatóságnak az, hogy Kusalyi Jakcs Mihály 1431. június 7-én innen keltezi oklevelét.¹²⁹ Görgényhez és Hőltövényhez képest némileg változatosabban alakult Törcsvár sorsa a Zsigmond-korban. Teremi Sükösd Mihály székely alispán 1407. január 16-án még törcsi várnagyként adott ki oklevelet. Stibor vajda 1412. szeptember 18-án kelt, s Nádasi Mihály székelyispánhoz írott levelében viszont már arról olvashatunk, hogy a vár idegen kézen van. Zsigmond 1419. június 7-i, Nádasi Mihálynak szóló okleveléből végül kiderül, hogy Törcs korábban Mircea havasalföldi vajda (1386–1418), majd fia, Mihály (1418–1420) igazgatása alatt állt, de az okmány keletkezésekor már ismét a székelyispán kezén volt, s az iratok tanúsága szerint ezt követően folyamatosan meg is maradt ott.¹³⁰ A székelyispáni kézen levő várak sorában meg kell még említeni Királykőt, melyről csak 1404-től kezdődően vannak adatok; 1427-ben a király – alkalmasint a havasalföldi hadjárat során – Királykő alól keltezi oklevelét (*Datum sub castello nostro Kiralku vocato*). Végül 1435-ből van arra konkrét adatunk, hogy az erősség a székelyispán fennhatósága alatt áll: Kusalyi Jakcs Mihály fentebb említett oklevelében puskaport kér törcsi és királyközi várnagyai részére a brassóiaktól. A vár a későbbiekben is a székelyispánok kezén volt.¹³¹ Úgy tűnik, hogy Királykő a Zsigmond-korban került a székelyispánok kezére (talán a török betörések megindulása után épült), így a honor-rendszer felbomlása ellenére a méltóságviselők fennhatósága alatt álló királyi várak száma az előző korszakhoz képest nemhogy csökkent volna, hanem ellenkezőleg, gyarapodott. E jelenség részben

129 1420. márc. 31.: MOL DF 278 689.; uo. 278 690. (UGDS IV. 122–123.); 1431. jún. 7.: SzO VIII. 64–65.

130 1407. jan. 16.: Nicolaus Sikisd de Theremi, vicecomes Siculorum necnon castellanus castris Terch. MOL DF 244 655.; 1412. szept. 18.: „ex parte tributi, quod de praesenti in eadem civitate [azaz Brassóban – K. Z.] per vestros recipitur homines, quod prius sub castro Torcz exigere fuerat consuetum et pro eo, quod castrum praenominatum in manibus exstat alienis”. MOL DF 246 844. (UGDS III. 554.); 1419. jún. 7.: „castellani castris nostri Twrch vocati per quondam magnificum Merche partium Transalpinarum olyn et Mychaelem filium eisdem nunc vaivodam pro tempore constituti”. MOL DF 246 860. (UGDS IV. 102.). 1427. ápr. 14-én Bebek Péter egykori székelyispán törcsi familiárisáról esik szó: „Petrus de Gyapol alias familiaris nostri magnifici Petri Bubek de Pelswech Siculorum nostrorum comitis et castellanus de Terch” (UGDS IV. 281.); Zsigmond ugyanezen év jún. 19-én kelt oklevelében a székelyispánokhoz és az általuk a törcsi vár élére állított várnagyokhoz szól: „vobis fidelibus nostris magnificis Johanni et Michaeli Jakch de Kusal [...] eorumque castellanis et vicecastellanis per ipsos in dicto castro nostro Terch vocato nunc constitutis et in futurum constituendis” (MOL DF 246 877.; uo. 246 879.; UGDS IV. 297.). 1435. júl. 29-én Kusalyi Jakcs Mihály törcsi várnagyát is említi oklevelében: „cum castellanis nostris de Therch”. MOL DF 246 666. (UGDS IV. 579.).

131 Engel P.: Magyarország i. m. I. 341. 1404. márc. 22.: Teleki I. 295–296.; 1427.: MOL DL 84 390.; 1435. júl. 29.: MOL DF 246 666. (UGDS IV. 579.)

a török részéről fenyegető katonai veszély megnövekedésével magyarázható, részben pedig az uralkodó azon törekvésével, amelyre korábban már utaltunk: Zsigmond a székelyispáni kormányzati-territoriális egység révén kívánt egyfajta ellensúlyt képezni a nagy erőforrásokkal és hatalommal rendelkező erdélyi vajdákkal szemben, akik szintén megőrizték fennhatóságukat a tisztségükhöz tartozó királyi várak felett. Ez a tény a következő időszakban fog különös jelentőséget kapni, amikor sor kerül majd – egyelőre átmeneti jelleggel – a két tisztség összevonására: ekkor a vajda-ispánok kezében összpontosulnak majd a tisztséggel járó várak. Ez azonban már nem korszakunk, hanem a következő időszak fejleményei közé tartozik.

A Zsigmond-kori új jelenségek közé sorolható az a gyakorlat is, miszerint az uralkodó gyakran két személyt, többnyire egymással rokoni kapcsolatban levő bárót nevez ki tisztségviselőnek.¹³² A székelyispáni méltóság Anjou-kori történetében erre csak a Losonci testvérek, Tamás és István szolgálatnak példát, az utóbbit azonban csak egyetlen, 1315. június 27-én kelt diploma említi e tisztség birtokosaként. Az Anjou-uralkodók korára inkább az volt a jellemző, hogy a tisztséget birtokló bárót testvérei messzemenően támogatták a honor igazgatásában és a jövedelmeken is megosztottak, de elismerték vezető szerepét, s a királyi hatalom is őt tekintette a hivatalos méltóságviselőnek.¹³³ A Zsigmond-kori gyakorlat ezzel szemben azt a képet mutatja, hogy az uralkodó gyakran két személyt nevezett ki tisztségviselőnek, esetünkben székelyispánnak; ezek lehettek testvérek vagy állhattak más rokoni viszonyban egymással, de ez nem volt szükségszerű, hiszen nemegyszer olyan személyek töltötték be a hivatalt, akiket vérségi szálak nem kötöttek össze. A kinevezettek nem álltak alá-fölérendeltségi viszonyban egymással, egyenrangúak voltak. Mind a kettőjüknek kijárt a *comes Siculorum* cím, s természetesen a kancellária is úgy tekintett rájuk mint a tisztség hivatalosan elismert birtokosaira. Ennek megfelelően, ha a király parancsot intézett hozzájuk, ezt eleve kettőjüknek címezte, függetlenül attól, hogy azután ki hajtotta azt végre. E „páros tisztségviselés” a kezdetektől fogva jellemezte Zsigmond uralmát, anélkül azonban, hogy kizárólagossá vált volna. A székelyispáni tisztséget illetően szinte minden variáció előfordult időszakunkban: volt, aki egyedül töltötte ki hivatali idejét, volt, aki testvérével, más unokatestvérével osztotta meg a feladatokat, voltak, akik nem rokonukat kapták társként a tisztségben, s olyanok is akadtak, akik részben egyedül, majd pedig társal együtt látták el a teendőket (ld. a táblázatot).

Hogy mi volt az oka e jelenségnek, vagyis a páros tisztségviselésnek, arra több magyarázat is kínálkozik. Kétségtelen, hogy a török veszély következtében megszokasodtak a katonai jellegű feladatok, s ezek, valamint az egyéb kötelezettségek maradéktalan ellátása szempontjából hasznos volt, ha a tisztségviselők megoszthatták egymás között feladataikat. Az oszmánprobléma azonban csak a

132 Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 68.

133 A Losonciakra ld. Kordé Z.: Károly Róbert székely ispánjai i. m. 23–24.; az Anjou-kori viszonyokra ld. Engel P.: Honor, vár, ispánság i. m. 893–894.

Páros tisztségviselés a Zsigmond-korban

Egyetlen méltóságviselő	Időpont	Kettős tisztségviselés	Időpont
		Bélteki Balk Bélteki Drág □ (Bélteki János)	1387–1390 (1390)
Szécsényi Simon	1390–1391		
Kanizsai István	1391–1395		
Bebek Ferenc	1395–1397		
		Perényi Péter O Maróti János	1397–1398
Perényi Péter	1398–1401		
		Csáki Miklós O Marcali Miklós	1401–1403
		Harapki János O Monostori László	1403–1405
Nádasi Mihály	1405–1422		
Bebek Péter	1422–1426		
		Kusalyi Jakcs Mihály □ Kusalyi Jakcs János	1426–1431/1432
Kusalyi Jakcs Mihály	1431/1432–1437		
		Kusalyi Jakcs Mihály O Tamási Henrik	1437–1438. jan.
		Pelsőci Bebek Imre O Csáki Ferenc	1438. jan.–1441. júl.? 1438. jan.–1441. febr.
Losonci Bánfi István (Erzsébet királyné tisztségviselője)	1440 nyara– 1441. jan.		

□ = testvérek, O = nincs vérrokonság

Zsigmond által vezetett keresztes hadjárat 1396. évi nikápolyi vereségét követően öltött olyan méreteket, hogy a kettős tisztségviselést illetően a katonai szempontoknak is komoly jelentőséget tulajdoníthatunk. Márpedig a székelyispánság vonatkozásában e gyakorlat Zsigmond trónra lépését követően azonnal elkezdődött: a Bélteki testvérek 1387 és 1390 között közösen viselték a méltóságot, olyan időpontban, amikor a katonai megfontolások még nem tették szükségessé a többes kinevezést.¹³⁴ Nem tarthatjuk megalapozottnak azt a véleményt sem, amelyik a kettős tisztségviselést arra vezeti vissza, hogy Zsigmond uralkodása

¹³⁴ Mindez nem támasztja alá Mályusz Elemér idevágó magyarázatát, ld. *Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 68.*

alatt „a pártküzdelmek teljesen lekötötték a tisztségviselő arisztokrácia figyelmét és tevékenységét, hivatali teendőiket már nem személyesen látták el, hanem familiárisaikra bízta. A király ezen úgy próbált segíteni, hogy a legfontosabb tisztségekre egyszerre két személyt nevezett ki, a helyzeten azonban ez sem változtatott”.¹³⁵ Az utóbbi évtizedek kutatásai alapvetően módosították a korábbi történetírásnak a gyenge kezű, a ligák között tehetetlenül őrlődő királyáról kialakított képét. Zsigmond legkésőbb 1403-tól szilárdan kézben tartotta a hatalmat, akaratát a méltóságok betöltésénél is érvényesíteni tudta, s természetesen nem szorult arra, hogy a tisztségviselők mulasztásait számuk megduplázásával próbálja pótolni. Úgy gondoljuk, hogy a kettős tisztségviselés nem Zsigmond „találmánya”, az uralkodótól független körülmények alakították ki ezt a gyakorlatot. A gyökerek az Anjou-korba, illetve az I. Károly által kialakított hatalmi-politikai viszonyok felbomlásáig nyúlnak vissza. Az új arisztokrácia megerősödése, s a királysággal való lassú szembefordulása azt eredményezte, hogy Nagy Lajos halálát követően nyíltan felszínre törtek azok a szándékok és követelések, amelyek érvényesülését a monarcha és a dinasztia tekintélye mindaddig megakadályozta. Ezen igények közé tartozott az is, hogy a korábbi gyakorlatot – vagyis azt, hogy a honor igazgatásában „csendestárs”-ként közreműködtek a méltóságot kézben tartó báró testvérei is, de maguk nem számítottak hivatalos tisztségviselőknek – átalakítva többen részesülhessenek a nemcsak jövedelmet, de rangot, presztízst is biztosító méltóságokból. A szándék valóra váltását több körülmény is elősegítette. Egyrészt az, hogy már az Anjou-korban sem ment kivételszámba, ha a király „eleve két vagy néha három testvért együtt állított valamely ispánság élére”,¹³⁶ másrészt a központi hatalom tartós gyengélkedése kedvezett e célok megvalósulásának. Megkoronázását követően Zsigmond évekig nem volt abban a helyzetben, hogy a méltóságok betöltésénél érvényesíteni tudja saját érdekeit és akaratát. Érthető, hogy a Kanizsai-ligához közel álló bárók ki akarták használni kedvező pozíciójukat; mivel sokan voltak, a megszerezhető méltóságok száma viszont nem emelkedett a korábbi időszakhoz képest, ezen a helyzeten csak úgy lehetett változtatni, ha lehetővé teszik, hogy ugyanazt a tisztséget egyszerre két ember is viselhesse. Tulajdonképpen nem történt más, mint az Anjou-kori „látens” kettős tisztségviselés legalizálása. Ettől kezdve a báró és méltóságviselő társa egyenjogú partnerekként töltötték be a hivatalt, osztoztak a hatalomban és a politikai karrier lehetőségében – igaz, cserében a jövedelmeket is közösen élvezték. A gyökerek ismeretében természetesen mondható, hogy sok esetben testvérek vagy rokonok nyertek ily módon hivatali megbízatást, de az sem meglepő, hogy a kettős tisztségviselés nem vált „családi vállalkozás”-sá és a rokonsági kapcsolat hiánya egyáltalán nem volt kizáró tényező. Mindezek tükrében úgy gondoljuk, hogy Zsigmond egyszerűen tudomásul vette a szeme láttá-

135 *Makkai László*: Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László–Mócsy András. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 351.

136 *Engel P.*: Honor, vár, ispánság i. m. 894.

ra kialakult gyakorlatot, s ezen akkor sem akart változtatni, amikor már megtehetette volna. Bizonyára érzékelte, hogy a merev tiltás ellenállásba ütközne, s több kárt okozna, mint amennyi hasznot hajtana a számára. Ráadásul – mint láttuk – az 1390-es évek második felétől komoly súlyra tettek szert a katonai megfontolások is, melyek szintén amellett szóltak, hogy ketten lássák el a teendőket. Mindazonáltal e gyakorlat nem vált kizárólagossá, jóval kisebb mértékben fordult elő mint az 1441 utáni időszakban. Bizonyára a pillanatnyi helyzet és a politikai viszonyok, illetve a méltóság sajátosságai határozták meg, hogy egy vagy két, rokon vagy idegen tisztviselő – székelyispán – legyen hivatalban.¹³⁷ Végso soron e jelenség eredetét az általános társadalmi-politikai viszonyokban és a külpolitikai helyzet sajátos alakulásában láthatjuk.

A székelyispánság Zsigmond-kori fejleményeinek sorában szorosan kapcsolódik a kettős tisztviseléshez a katonai szerepkör módosulása, illetve jelentőségének növekedése. Az országos méltóságok betöltőivel szemben különböző követelmények és elvárások érvényesültek.¹³⁸ Természetes, hogy a hadakozást hivatásszerűen űző székelység élén nem állhatott más tisztségviselő, csak olyan, aki katonai erényekkel jeleskedett. E képességeikről a székelyispánok kezdettől fogva gyakran tettek tanúbizonyságot mint az országos haderő önálló feladatokat ellátó kontingensének a parancsnokai. E feladatkör súlya a Zsigmond-korban számottevően megnőtt, miközben több szempontból módosult is. Mindez a török veszély megjelenésének és állandósulásának tudható be. A szerbek 1389. évi rigómezei vereségét követően megindultak a Magyarország elleni török betörések, amelyek 1395-ben első ízben sújtották Erdély területét. Zsigmond kezdetben a megszokott módon, ellentámadásokkal és megelőző hadműveletekkel próbálta elejét venni az ellenséges portyáknak. Ezt követte nemzetközi segítséggel a keresztes hadjárat megszervezése, amely azonban 1396-ban Nikápolynál kudarcba fulladt. E súlyos vereség után tudatosult igazán a királyban – és a közvéleményben is –, hogy a törökkérdés egyszer s mindenkorra történő megoldása nem lehetséges, a probléma kezelése rendszeres és komoly fegyveres erőfeszítést követel. Zsigmond a balkáni országok maradványaiból ütközőállamokat hozott létre a védekezés megkönnyítése érdekében; ez a rendszer azonban az 1430-as évekre lényegében összeomlott. Erdélyben 1432-ben kezdődött egy kritikus periódus, amikor Alexandru Aldea havasalföldi vajda a török vazallusává vált, lehetővé téve így az országrész elleni pusztító portyázások kiújulását.¹³⁹

137 Kevésbé tűnik meggyőzőnek az a magyarázat, miszerint Zsigmond uralkodásának első felében a rokonságban nem levő főurak ugyanazon tisztségre való kinevezése arra vezethető vissza, hogy a méltóságviselőknak „ekkor egymás ellenőrzése és egyensúlyban tartása lehetett feladatuk” (Mályusz E.: Zsigmond király i. m. 68.). Csáki György és Marcali Dénes székelyispánsága legalábbis ennek ellentmond, hiszen ők testvéreikkel, az erdélyi vajdákkal (Csáki Miklóssal és Marcali Miklóssal) együtt Zsigmond ellen léptek fel az 1403. évi felkelés során.

138 *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. (Történeti Statisztikai Kötetek) 18–19.

139 Zsigmond törökpolitikájára és az ütközőállami rendszerre ld. *Rázsó Gyula*: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). Hadtörténelmi Közlemények 20(1973) 403–444.;

Hogy e változó körülmények közepette hogyan alakult a székelyispánok katonai szerepköre, azt néhány példán keresztül mutathatjuk be. Ezek közül az első Zsigmond 1395. évi, I. István moldvai vajda ellen indított hadjáratához kapcsolódik, amelynek részese volt az akkori székelyispán, Kanizsai István is. Az eseményről Thuróczy is beszámol a Kanizsai testvéreknek szóló adománylevél alapján, nem szól viszont a székelyispánnak és az általa vezetett csapatoknak a szerepéről.¹⁴⁰ A hadjáratral kapcsolatos okiratok azonban erről is hírt adnak. Zsigmond 1395. február 12-én (közvetlenül a háború befejeztét követően) Brassóban kiadott oklevelében említi, hogy Kanizsai István részt vett a hadjáratban: „in anno videlicet proxime elapso cum dilectus fidelis noster vir magnificus dominus Stephanus de Kanisa comes Siculorum nostrorum in nostris serviciis prope Moldauiam exercitualmente fuisse constitutus”.¹⁴¹ Világos ebből az is, hogy a székelyispán már az előző évben megkezdte a harci cselekményeket, míg a király csak 1395 januárjában indította meg seregét.¹⁴² Az oklevél ecseteli ugyan Kanizsai Istvánnak a hadjáratban szerzett érdemeit, de csak általánosságokban. Részletesebb és pontosabb tájékoztatást nyújtanak azok a pár évvel később kelt diplomák, amelyek a Kanizsai fivéreknek tett adományok kapcsán beszámolnak István moldvai hadjáratáról is. A hasonló szövegezésű, de egymást itt-ott kiegészítő részletek alapján rekonstruálni lehet az eseményeket. A székelyispán embereivel és a székelyek csapatával benyomult Moldva földjére, hogy biztonságossá tegye az utat a király hadereje számára. Eközben károkat okoztak az ellenségnek, gyújtogattak és nagy zsákmányt szereztek. Munkáját elvégezve az elővéd csatlakozott Zsigmond seregéhez, amely kitartó harc árán meghódításra készítette a hűtlen István vajdát.¹⁴³ Ebben az esetben a székelyispánt még a korábbiól jól ismert, klasszikus katonai szerepkörben látjuk: az elővédi feladatokat ellátó székely egységek élén irányítja a felderítő tevékenységet, megzavarja, gyengíti az ellenséges erőket és biztosítja a királyi haderő előrenyomulását. A néhány évtized alatt lezajlott változásokat jól szemlélteti Kusalyi Jakcs Mihály

Engel Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1397–1437). In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. II. Szerk. Makk Ferenc. Bp. 1985. 87–101. A havasalföldi helyzetre ld. Engel P.: Szent István birodalma i. m. 200.

140 J. de Thurocz: i. m. I. 209–210. Thuróczy forrásáról és az elhallgatás lehetséges okáról ld. i. m. II. 235., 236.

141 MOL DL 42 599.

142 Magyarország történeti kronológiája. I. i. m. 233.; Engel P.: Zsigmond bárói i. m. 425.; J. de Thurocz: i. m. II/2. 236.

143 1397. dec. 8.: „vir magnificus Stephanus de Kanysa protunc comes Siculorum nostrorum existens cum suis complicitibus et gentibus ac Syculis nostris ante ingressum nostrum ad dictam terram Molduanam ut accessus noster tutior pracesset potenter cum suo vexillo dictarum gentium et Siculorum legione praevalida suffulto irruens”. MOL DL 8282. (CD. X/2. 444.). 1401. febr. 17.: „plurima nocumenta, incendia et predam grandem inibi perpetrans”. MOL DL 8635. (Sopron I. 544.). 1397. márc. 4.: „eodem domino Stephano de Kanisa ad nos obviam nostri feliciter accedente et nobis nostrisque fidelibus exercituantibus iter tutum prebente”. MOL DL 8202. (CDCr XVIII. 200.)

tevékenysége. Így például 1433. május 16-án a brassóiakhoz címzett levelében gyors segítséget ígér a városnak a Havasalföld felől fenyegető török és román veszéllyel szemben. Egy év elteltével a kissinkai katonai táborból ismét hozzájuk fordul és arra kéri őket, hogy „minden erőttökkel rövid napokon belül hágiatok a havasokra s öljétek le teljességgel a hitszegő fogarasi románokat, kivéve a gyermekeket és az asszonyokat, akiket foglyul ejtve, ha el tudjátok fogni, ide vezessétek”, hozzátéve, hogy ő maga is az üldözésükre indul. 1435. július 29-én Besztercéből ír a brassóiaknak, hírt adva Alexandru Aldea vajda haláláról, s az ezt követően kialakult havasalföldi helyzetről, egyúttal biztosítja őket arról, hogy gondosan őrködik biztonságuk felett. Ismét egy év eltelte után, 1436. augusztus 31-én Lépes György erdélyi püspökkel és Lépes Loránd alvajdával közösen intéz felszólítást Brassó és a Barcaság illetékeseihez, hogy a király parancsának megfelelően vegyenek részt a Vlad Dracul havasalföldi vajda megsegítésére indítandó hadjáratban.¹⁴⁴ Világosan látszik e néhány példából is, hogy ekkorra a hangsúly már nem a külföldre indított támadó hadjáratokban való részvételen volt, hanem az ország védelmére, a betörések elhárítására tevődött át. Bár a határvédelem korábban is az ispáni feladatkör része volt, a török veszély fokozott, állandó készenlétet követelt a méltóságviselőktől, akik Besztercétől a Székelyföldre át a Barcaságig szinte egész Erdély biztosításában kiemelkedő szerepet játszottak. A szerepkör átalakulásával nőtt az ellenségről szóló hírek összegyűjtésének, vagyis a kémkedésnek a jelentősége is. Nem véletlen, hogy ilyen tárgyú oklevelek elsősorban Brassóval kapcsolatosan maradtak fenn. A város kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat ápolt a román vajdaságokkal (főleg Havasalfölddel), melyek révén értékes katonai jellegű információkhoz jutott hozzá. 1432. március 6-i levelében Kusalyi Jakcs Mihály e híreket kéri számon a brassóiaktól, egyben megparancsolja nekik, hogy a továbbiakban mindenről értesítsék, hogy határvédelmi kötelezettségének eleget tudjon tenni. Hasonlóképpen a törökökkel kapcsolatos, Szerbiából vagy Havasalföldről származó híreket kér a városi tanácstól 1437 júniusában Tamási Henrik is: „rogamus praesentibus vos, ut si quae nova veraciter ex parte Ramae videlicet Hawaselwel pro parte adventus saevissimorum Turcorum auditis seu scitis, nos in his quanto citius poteritis suscitari velitis”.¹⁴⁵ Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy az első olyan katonai szabá-

144 1433. máj. 16.: MOL DF 246 453.; 1434. jún. 2.: MOL DF 246 451. (A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa [DL–DF 4.2]. Szerk. Rác György. CD-ROM. Bp. 2003. 1438. jún. 18-ra oldja fel a dátumot, ami mind az oklevél fényképének alapján, mind a kiadások dátumfeloldása szerint téves: SzO I. 129.; UGDS IV. 523. Ford.: Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai i. m. 38.); 1435. júl. 29.: MOL DF 246 666. A szász okmánytár júl. 1-jével oldja fel a dátumot (UGDS IV. 578–579.), a „feria sexta in festo beati regis Ladislai” keltezés azonban júl. 29-re utal. Hasonlóképpen oldja fel a dátumot *Jakó Zsigmond–Radu Manolescu*: A latin írás története. Bp. 1987. (21/A melléklet fordítása) is. 1436. aug. 31.: MOL DF 246 666. (UGDS IV. 612–613.)

145 1432. márc. 6.: „Non enim nobis sufficit admirari ut quae fama tam prospera quam adversa illius confinium imitanda potius per vestras audire deberemus amicitias quam per colloquia alio-

lyozás, amely a székelyispánok ilyen jellegű feladatait is érinti, szintén ebből a korszakból maradt ránk. Zsigmond 1432/1433 körül keletkezett honvédelmi tervezete szerint „Siculorum comes banderia duo [...] Saxones, Siculi, nobiles Walachi partium Transsylvanarum cum potentia” szállnak hadba. Figyelemre méltó, hogy az ispán ugyanúgy két bandériummal vonult harcba mint az erdélyi vajda (*waywoda Transsylvaniensis banderia duo*).¹⁴⁶ Ehhez járult még a hivatalból alárendelt népesség, a székelység hadereje, amit alkalmasint kiegészített a szász székek katonasága is. Összességében tehát komoly hadrafogható erővel rendelkeztek a méltóságviselők, ami újabb bizonyítéka katonai jelentőségük növekedésének, a székelyispáni szerepkör módosulásának.

Az ispáni szerepkör módosulása, bővülése összefüggésben állt a székely társadalmon belüli változásokkal is. Az egyik ilyen fontos változást a székelyföldi mezővárosi fejlődés jelentette. Székely mezővárosok már az Anjou-korban is léteztek, Zsigmond azonban elődeihez képest sokkal határozottabb és markánsabb városvédő és -fejlesztő politikát folytatott. Ez a gyakorlat a Székelyföldön is éreztette hatását. Az uralkodó 1409. május 9-i oklevele szerint „erdélyi részeinken mindegyik székely székben van egy olyan városunk [*unam habemus civitatem*], amely bizonyos szabadságjogokkal van felékesítve; ezek közül az egyik Torjavására város vagy mezőváros [*de quibus civitas nostra seu oppidum Thorya-uasara una fore dinoscitur*]”. A *civitas* ebben az esetben, mint ezt az újabb kutatások is hangsúlyozzák, nem szabad királyi várost jelent, hanem királyi kiváltságokkal rendelkező mezővárost (erre utal egyébként Torjavásarával, azaz Kézdivásárhellyel kapcsolatban a terminológia: a *civitas* és az *oppidum* váltakozása is). A mezővárosi fejlődésnek e fokára eljutott székely települések óhatatlanul összeütközésbe kerültek a szék hatóságaival és az előkelő székelyekkel, akik joghatóságukat továbbra is szerették volna a „város” fölött fenntartani. E konfliktusokban Zsigmond – az általa folytatott politikai gyakorlatnak megfelelően – igyekezett a királyi mezővárosok érdekeit védeni. Így történt ez esetünkben is; a király a mindenkori székelyispánokat bízta meg avval, hogy a városlakók jogait és érdekeit a kézdiszéki előkelőkkel szemben védelmezzék meg: „meghagytuk és a jelen oklevél erejével elrendeljük székelyeink mindenkori ispánjainak és helyetteseiknek [*comittimus comitibus Siculorum nostrorum, eorumque vices gerentibus*], hogy ezen parancsunk betartására titeket, akár a ti károtokra és sérelme-

rum auribus nostris insonari [...] Ea propter ignoramus sub qua conditione facitis ex quo facta talia nobis scire non permittitis [...] Vestris igitur in persona domini nostri regis firmitus precipimus eademque serius requirimus, quatenus nos cum certis illarum partium debeatis avisare et clarius informare novitatibus, respectu quibus nos ad servitia regalia et defensione illius confinii deo auxiliante protendere valeamus”. MOL DF 246 663. (UGDS IV. 453–454.). 1437. jún. 8.: MOL DF 246 665. (UGDS IV. 634.).

146 Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) 420.

tekre is, igen keményen rászorítsanak és kötelezzenek, előbb mondott városlakóinkat ezen szabadságaik előjogaiban ellenetek és közületek bárki ellen védjék, oltalmazzák és óvják felségünk személyében és a jelen oklevél ereje által e részben rájuk ruházott hatalomnál fogva”.¹⁴⁷ Bár a székelyföldi mezővárosi fejlődést nem lehet egyedül Zsigmond személyéhez kapcsolni, az kétségtelen, hogy e folyamat az ő uralkodása alatt okozott olyan súlyú gondokat, amelyek szükségessé tették az ispánok bevonását e problémák kezelésébe, ezzel pedig feladatkörüknek a kibővítését.¹⁴⁸

A mezővárosok és a széki előkelők közötti nézeteltérések átvezetnek bennünket a székelyispáni tevékenység egy olyan területére, amely az Anjou-kori forrásokban még nem, pontosabban nem ilyen formában jelent meg. E tevékenység a székely társadalmon belüli feszültségek növekedésével és az ebből eredő konfliktusokkal függ össze. A társadalmi viszonyok és az ispáni feladatkör e szeletébe enged bepillantást Kusalyi Jakcs János 1427. május 13-i oklevele. Eszerint a király az ispánnal, báróival és a sepsiszéki előkelőkkel közösen törvényszéket tartott (*pro tribunali consedisset*) Sepsiszentgyörgyön, melynek során az előkelők egybehangzóan bizonyították, hogy Bálint fia János, valamint Gidófalvi Barnabás fiai, Péter és Mihály felmenőikkel és leszármazóikkal együtt az Aghaz nembe tartozó igaz nemes székelyek (*fuissent et essent de vero et certo genere nobilium Siculorum wlgó Aghaz nominatorum*). Maga az eset első látásra nem tűnik rendkívülinek, hiszen korábban is volt rá példa, hogy a király vagy valamelyik főtisztviselője székelyek jogállása vagy székelyekhez való tartozás ügyében hozott ítéletet. Ezek az Árpád-, illetve Anjou-kori ügyek azonban vagy olyan státuszpercek voltak, amelyek akörül forogtak, hogy egyes személyek vagy székely csoportok milyen jogállással rendelkeztek, vagy a székely közösségbe való befogadásra, illetve birtokbaiktatásra vonatkozó királyi parancsok voltak.¹⁴⁹

147 1427. máj. 9.: MOL DF 253 569. (SzO I. 122–124.). Ford.: A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. (= A középkori székelység) A szövegeket vál., a kísérőtanulmányokat és a jegyzeteket írta: Kordé Zoltán. Csíkszereda, 2001. (Múltunk könyvek) 103–104. A székelyföldi mezővárosi fejlődésre ld. *Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila*: Középkori mezőváros a Székelyföldön. Kolozsvár, 1997. (Erdélyi Tudományos Füzetek 223.)

148 Nem tekinthető véletlennek, hogy az oklevél 16. századi másolata szerint Kusalyi Jakcs János volt az ügy előterjesztője: „Relatio Joannis Jakch comitis Siculorum”. MOL DF 286 480.

149 Így pl. 1217-ben a Várad Regestrum egyik bejegyzése arról a perről tudósít, melynek során egy Deus nevű személynek sikerült bizonyítania, hogy nem tartozik a „Székelyszáz” nevű bihari katonai egységbe, hanem teljesen szabad ember (*Karácsonyi János–Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Bp. 1903. 213.); IV. Béla – pontosan nem meghatározható időpontban, de talán a tatárjárást követő évtizedekben – a nagyvátyi székelyek csoportját a királyi szerviensek rangjára emelte (SzO I. 14–15.); V. István megparancsolta a telegdi (udvarhelyi) székelyeknek, hogy Éliás fia Lőrincet és az ő fiát, Leustákot fogadják be közösségükbe (UGDS I. 107–108.; Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléstesi: Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004., I. 292.); Székely Domonkosnak sikerült bizonyítania, hogy a sásvári székelyek közé tartozó igazi székely, amiről I. Károly, majd később Nagy Lajos is kiváltság-, ill. megerősítő levelet adott ki (Ugocsa-szabolcsi

Kusalyi Jakcs János oklevele azonban olyan esetről tudósít, amikor nem a székelyek közösségébe való befogadás, hanem a székely nemesek nemébe, azaz a tisztviselő, kiváltságokkal rendelkező réteghez való tartozás volt a tét. Bár a sepsiszéki előkelők egyöntetűen igazolták Bálint fia János és társai jogállását, ahhoz, hogy státusuk valóban biztos és kétségbevonhatatlan legyen, szükség volt a király és bárói – köztük a székelyispán – megerősítésére is. Arra, hogy e státus kétségbevonására mindezek ellenére számítani lehetett, az oklevél záró rendelkezése utal, mely azzal fenyegeti az esetleges ellentmondókat, hogy rögvést a megvádolt személyek vérdíjában marasztaltatnak el.¹⁵⁰ Mindez arra utal, hogy az előkelők „rendje” nemcsak elkülönült a székely társadalom többi rétegétől, hanem egyre zártabbá, az oda való bejutás pedig fokról-fokra nehezebbé vált. E társadalmi problémákat újabb aspektusból láttatja Zsigmond király 1430. július 19-i, Csáki László erdélyi vajdának szóló levele. Ebből kiderül, hogy szinte az összes székely felkelt (*nonnulli immo fere omnes Siculi ipsarum partium nostrarum Transsiluanarum*) és sok nemes birtokát elpusztították, illetve elfoglalták. Ha a székelyispánok – Kusalyi Jakcs János és Mihály – nem tudnának véget vetni a zavargásnak, a vajda és a szászok siessenek minden erejükkel a segítségükre.¹⁵¹ Nem ez volt az első eset, hogy a székelyek a szomszédos nemesekkel birtokügyben konfliktusba keveredtek; ezek a viszályok akár évszázadon át is húzódhattak.¹⁵² Arra azonban még nem volt példa, hogy olyan nagy mérvű zavargás törjön ki, amelynek a megfékezéséhez az erdélyi vajda és a szászok hadereje is szükségeltetett. Nincs róla tudomásunk, hogy korábban a székelyispánoknak ilyen jellegű feladattal kellett volna megbirkózniuk. Úgy tűnhet, hogy a székelyek és a nemesség közötti ellentétek függetlenek voltak a társadalmi feszültségektől. Valójában azonban éppen ezek állnak a háttérben. Székelyföldön a földművelés lehetőségei eléggé korlátozottak voltak. A szűkös termőterület elosztása a népesség növekedésével egyre nehezebbé vált. Ez természetesen hozzájárult a belső feszültségek növekedéséhez. Ezek levezetésére nyújtott volna lehetőséget a terjeszkedés, ha a határok nem állandósultak volna a 14. századra. Így a Székelyföld kibővítése csak a környező nemesi birtokokon keresztül volt

székelyek a XIV. században. Magyar Nyelv 27[1931] 206–207.; Anjou-kori Oklevéltár. [= AOKlt] I–XIII., XVII., XIX–XX., XXIII–XXIV. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–Makk Ferenc–Piti Ferenc. Szeged–Bp. 1990–2004., VII. 170., 172., 173., 227., 256. sz.); 1324. jún. 17-én Károly Róbert megparancsolja az erdélyi káptalannak, hogy Opor fia Sandurt és Pál fia Egyedet – miután a csíki székelyek parancsának ellentmondtak, az idézésre pedig nem jelentek meg – újra iktassa be a Lokazzun nevű birtokba (SzO I. 42–43.; AOKlt VIII. 312–314. sz.).

150 „si quispiam prefatum Johannem aut suos successores patruales de nobile Seniorum non esse allegaret, et hoc ipse Johannes vel suus frater cum idonea persona probare posset, extunc in homagio ipsius conuincatur ipso facto, harum literarum nostrarum testimonio mediante”. MOL DL 105 984. (SzO III. 44.)

151 MOL DL 74 049. (SzO III. 48.; UGDS IV. 405–406.)

152 Erre példa a sepsi székelyek és a hídvégi nemesek birtokvitája, ld. A középkori székelység 94–101.

lehetséges, ami természetesen nem bizonyult járható útnak, s nem is szolgálhatta a társadalmi problémák elodázására. A Zsigmond uralkodása alatti komoly mértékű konfliktus e próbálkozás záróakkordját jelenti, egyben jelzi a belső konfliktusok nyílt színre terelődését, ami majd maga után vonja az ispáni feladatkör változását is. Ez azonban már a következő időszak történetéhez tartozik.

A székelyispáni szerepkör további módosulásának az alapját nem kizárólag a székelység belső viszonyai, hanem a tágabb értelemben vett erdélyi társadalmi-politikai viszonyok szolgáltatják. Fentebb már utaltunk rá, hogy az utolsó, klasszikus értelemben vett vajdai *generalis congregatio*a Stiborici Stibor vezetésével, 1412 folyamán került sor a királyi birtokadományozások felülvizsgálata kapcsán. A *congregatio* állandó résztvevője volt Nádas Mihály székelyispán is. Az ezt követő időszakban a vajdai közgyűlések átadták a helyüket más fórumoknak: egyrészt az alvajdák által vezetett *octavalis* törvényszéknek (melynek székhelye az 1430-as évekre Torda lett), másrészt a nyolcados törvénykezésen kívüli gyűléseknek, melyeken a nemesség mellett részt vettek a székelyek és a szászok is.¹⁵³ Ez utóbbiak a három kiváltságokkal rendelkező erdélyi nemzet (*natio*) rendi jellegű összejöveteleit jelentették. A kezdetek – Mályusz Elemér megállapítása szerint – az 1410-es évek második feléig nyúlnak vissza: „az első olyan, országgyűléshez hasonló tanácskozás, amelynek tárgyáról és lefolyásáról tájékoztatnak emlékeink, az 1415–1419 közti években zajlott le”.¹⁵⁴ Az eseményről Upori István erdélyi püspök, Csáki Miklós vajda és Nádas Mihály székelyispán pontosan nem datálható (valamikor 1415. március 4. és 1419. március 20. között kibocsátott) oklevele tudósít. A kiadók arról értesítik a hét szász szék egyetemét, hogy tordai gyűlésükön a nemesek (*partis Transilvaniae regni nobilibus*) Zsigmond király levélben megfogalmazott kívánságainak megfelelően egyhangúan elfogadták, hogy ha szükséges, saját erejüknek egyharmadát, a parasztságnak pedig tizedrészét hadba küldik (*terciam partem nobilium, decimam vero rusticorum*). Egyúttal felszólítják a szászokat, hogy a nemesekhez hasonlóan haderejük egytizedét bocsássák az uralkodó rendelkezésére.¹⁵⁵ (Minden bizonnyal hasonló tartalmú levelet kaptak a székely székek is.) Az alvajdai *congregatio* a király kérésének elfogadásával és általános érvényű határozattá emelésével kilépett a szokásos törvényszéki gyűlések keretéből, s közeledett a majdani országgyűlések irányába. A különbség elsősorban az volt, hogy tagjai sorából, valamint a döntéshozatalból ekkor még hiányoztak a székelyek és a szászok.¹⁵⁶ Ezt a hiányt pótolta a parasztháború közepette 1437. szeptember 16-án Kápolnán megkötött unió. Az eseményre Váraskeszi Lépes Loránd alvajda vezetésével, valamint Kusalyi Jakcs Mihály és Tamási Henrik székelyispánok részvételével került sor. Az oklevelet kiállító alvajda szavai szerint a „nemesek, a szászok és a székelyek között

153 Janits I.: i. m. 48–50.

154 Mályusz E.: Az erdélyi magyar társadalom i. m. 39.

155 MOL DF 244 643. (UGDS III. 651.; SzO III. 38–39.)

156 Mályusz E.: Az erdélyi magyar társadalom i. m. 39.

testvéri egyezséget létrehoztunk [*inter praedictos nobiles ac Saxones et Siculos talem fraternam disposuimus unionem*]. A felek „kölcsonösen megesküdtek, hogy ennek az országnak a védelmében szétválaszthatatlanok maradnak [*se inseparabiles ab invicem iuraverunt in defensione huius regni observaturos*]. Ha azonban valamelyikőjüknek a királlyal támadna konfliktusa, „akkor a másik két fél nem siet másképpen segítségül menni, mint azáltal, hogy meghajtott térddel a harmadik félnek kegyelmet eszközöl ki, más támogatást semmiképpen nem köteles nyújtani [*tunc aliae duae partes non aliter nisi flexis gemibus gratiam tertiae parti impetrare succurrerent nec aliud iuvamen ullomodo praestare teneantur nec ausis in modo aliquali*].” A továbbiakban egyebek között szó esik még a hadjáratok idején követendő magatartásról, a három fél egymás iránti segítségnyújtási kötelezettségéről, illetve az egymás közötti peres eljárások szabályozásáról.¹⁵⁷ Bár a szövetséglevélben nem fordul elő a „rendi nemzet” jelentésű *natio* szó, kétségtelen, hogy „az unió rendi jellegű”.¹⁵⁸ Erdély kiváltságokkal rendelkező népelemei testületként jelennek meg, amikor védelmi jellegű szövetséget kötnek egymással vagy amikor – igaz nagyon óvatos fogalmazásba burkolva – a királlyal szemben lépnek fel, de akkor is, midőn egymás közötti konfliktusaikat igyekeznek rendezni. Az idézetek mind a sajátos erdélyi rendiség kezdeteiről tanúskodnak.¹⁵⁹ E renddé válási folyamat befolyásolta a székelység és a felette álló főméltóság történetét, szerepét. Zsigmond uralkodásának idején mindebből talán az a legszembeötlőbb, hogy a székelyispánok ott bábáskodtak e rendiség, illetve a rendi országgyűlések születésénél.

A testületi, illetve önkormányzati jellegű jogok kiszélesedéséhez kapcsolódik az a fejlemény is, amely a székelyispánoknak a szász területek feletti joghatóságát érintette. 1402. december 4-én Zsigmond a méltóságviselők elnyomására hivatkozva kivette Medgyes és Selyk széket a joghatóságuk alól, egyben engedélyezte az itteni szászok számára, hogy maguk közül válasszanak bírót: „nos considerantes ipsos per plurimos comites Siculorum diversimode aggravatos et oppressos [...] eosdem Saxones nostros ac totam communitatem dictarum sedium de Megyes et Selk a iudicio, regimine et iurisdictione comitum Siculorum videlicet constitutorum et constituendorum eximendos duximus et excipiendos [...] volentes, ut ipsi deinceps in antea inter se seu in ipsorum medio comitem seu iudicem eligere et statuere valeant”.¹⁶⁰ Medgyes és Selyk esetében tehát a szász önkormányzatiság a székelyispáni jogkör rovására kibővült, ugyanakkor a másik két terület vonatkozásában (Beszterce és vidéke, valamint Brassó és vidé-

157 MOL DF 244 724. (UGDS IV. 638–640., magyar ford.: Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai i. m. 92–94.).

158 Mályusz E.: Az erdélyi magyar társadalom i. m. 41.

159 Az unióra és a három erdélyi rendi nemzetre ld. Mályusz E.: Az erdélyi magyar társadalom i. m. 38. skk.; Makkai L.: i. m. 347–352., 355–356.; Demény L.: Parasztfelkelés i. m. 154–160., 178–179.

160 MOL DF 285 638. (UGDS III. 289–290.); G. D. Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. I. Von den ältesten Zeiten bis 1699. Hermannstadt, 1899. 110–111.

ke) a fennhatóság továbbra is fennmaradt. Evvel együtt e változás jól illeszkedett a Zsigmond által követett politikai gyakorlathoz.

Természetesen vannak a székelyispáni tevékenységnek olyan oldalai is, amelyek vonatkozásában nem tudunk a korszakhoz kapcsolódó, markáns fejleményeket kimutatni: ide tartozik például az oklevélkiadói gyakorlat vagy éppen a jövedelmek kérdése. Ez utóbbi téren elsősorban a források szűkös volta és időbeli szórtsága miatt nem lehet részletes képet rajzolni a korabeli viszonyokról, az esetleges változásokról. A fentebb vizsgált szempontok azonban elégséges alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy az eredeti kérdésre – önálló szakasznak tekinthető-e a székelyispáni méltóság történetében Zsigmond kora? – határozott választ adjunk. A periódus kezdetét Zsigmond trónra lépése jelenti, amely a tisztesség vonatkozásában nem pusztán személycserével járt, hanem a politikai struktúra változásának megfelelően egyebek mellett a kinevezési gyakorlat átalakulását is eredményezte. A szakaszhatár vége nem a császár-király halálával, hanem néhány évvel később, az általa kialakított hatalmi rendszer végleges összeomlásával érkezett el. A székelyispánság vonatkozásában ez a vajdai méltósággal való összevonásban, Hunyadi János és Újlaki László 1441. eleji kinevezésében mutatkozott meg. Hogy e korábban példa nélküli egyesítés miért következett be, annak több oka is volt,¹⁶¹ most azonban csak a két legfontosabbra szeretnénk utalni. A vajdai és a székelyispáni méltóság közül az előbbi volt a régebbi és a tekintélyesebb. Bár Zsigmond egyfajta ellensúlyként kívánta felhasználni a székelyispáni territóriumot, halála után, a személyéhez kapcsolódó politikai struktúra felbomlásával ez a szerep megszűnt, s a vajdaság „bekebelezte” – igaz, ekkor még csak átmeneti jelleggel – az ispánságot, ami egyúttal azt is jelezte, hogy a bárók fölébe kerekedtek a királyi hatalomnak. Tény ugyanakkor, hogy az egyesítésben katonai szempontok is közrejátszottak. A török nyomás növekedése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a tartomány katonai szempontból is legfontosabb posztjai egy kézben koncentrálódjanak, ezáltal növelve a védekezés hatékonyságát. A fenti határokkal jelzett periódus folyamán számos fontos, a székelyispáni méltóságra közvetlen befolyást gyakorló fejlemény bontakozott ki. A katonai szerepkör módosulása, a „kettős (többes) tisztségviselés” gyakorlatának elterjedése, a székelyföldi mezővárosi fejlődés kibontakozása, a székely társadalmon belüli ellentétek kibontakozása vagy éppen az erdélyi rendiség gyökerei mind-mind olyan jelenségek, amelyek önálló arculattal ruházzák fel e periódust. A Zsigmond-kor tehát – pontosabban az 1387 és 1441 közötti időszak – mind az Anjou-kor, mind pedig a Hunyadiak nevével fémjelzett időszak felől tekintve jól körülhatárolható, sajátos vonásokkal rendelkező, a későbbi fejleményeket sok területen megalapozó szakasznak mondható a méltóság történetében. A Zsigmond-korban született jelenségek 1441 után meghatározó szerephez jutottak, aminek a legfontosabb következménye a vajdaság és a székelyispánság 1467-ben bekövetkező végső egyesítése, a méltóság önálló történetének a megszűnése lett.

161 Kordé Z.: Vajda és ispán i. m. 56–57.

ZOLTÁN KORDÉ

THE OFFICE OF COUNT OF SZÉKELYS DURING THE REIGN
OF SIGISMUND OF LUXEMBOURG

Appointed by the ruler, the count of Székelys (*székelyispán* or *comes Siculorum*) was the principal (or leader) of the self-governing Transylvanian Székelys. The study seeks to reveal the extent to which the era of Sigismund of Luxembourg (1387–1437) represented a separate stage in the history of the office of count of Székelys. The first part of the essay – which is mainly archontological in nature – discusses the appointment of the various holders of the post, the duration of their office, and the political circumstances that influenced their work. During the initial period of Sigismund's reign, the baronial league led by János Kanizsai exerted considerable influence upon the king. Accordingly, most holders of the office of count of Székelys were appointed from among this group, including the Béltcki brothers and István Kanizsai, the brother of the powerful leader. Once the king had strengthened his position, however, even an uprising by the league was unable to stop him. Indeed, from 1404, the king managed to consolidate his system of government, with the assistance of the Cillei–Garai group of barons. This development also affected the history of the office of count of Székelys. During this period, appointments to the post reflected the wishes of the king and the group of co-operative barons forming the mainstay of regal power. The fact that two officeholders – Mihály Nádasdi (1405–1422) and Mihály Kusalyi Jakes (1426–1438) – dominated the 33-year period between 1404 and 1437 is indicative of the degree of stability. There are clear signs that Sigismund attempted to counterbalance the powerful Transylvanian voivodas by extending the territorial jurisdiction of the count of Székelys. The death of the emperor-king was quickly followed by the collapse of the power structures. Still, as far as the office of count of Székelys was concerned, the early part of 1441 was the real dividing line, when János Hunyadi and Miklós Újlaki unified for the first time the authority of count and voivoda – although it was still only a temporary development at this point. The second part of the study examines the main events of the era: the consolidation of the holding of the office by several nobles, the manner in which the fortresses constituted the count's honor, changing military roles by way of reaction to the Turkish threat, problems arising from the development of Székely country boroughs, increasing social tensions among the Székely population, and the alliance in 1437 of the three Transylvanian nations, signifying the root of the peculiar Transylvanian system of order – whose conception was assisted by the counts of Székelys. The foregoing demonstrates that this era (the period between 1387 and 1441) was a distinctive period in the history of the office of count of Székelys. It may also be called the last “classical” era, because the next period, the Hunyadi era, saw the final merger with the post of voivoda and the abandonment of the separate office of count of Székelys in 1467.

A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása

A magyar politika történetének egyik sajátossága, hogy struktúráját leírva még a 18. századra is mindvégig érvényes a rendi dualizmus modellje. A század derekáig sok kutató véleménye szerint lehet az osztrák örökös tartományok politikai viszonyait is rendi dualista jellegűnek minősíteni.¹ Wolfgang Neugebauer elmélete szerint, mely a korábbi kutatással szemben nem az intézményekre, hanem a politikai participációra helyezi a hangsúlyt, a rendi struktúrák tovább éltek a 18. század második felében és a végén is Kelet-Európában: Észtföldtől Magyarorszáig. Ő azonban rendi-nemesi reneszánszt a század végén–a 19. elején lát, mely a „rendi látencia” szakaszát követte.² Magyarország fejlődése tehát ebből a szempontból egyedi: egyfelől kivételes a Habsburg Birodalmon belül, mivel kimaradt a haugwitzi reformhoz kötődő politikai átrendeződésekből, és útja ezt követően fokozatosan elvált a többi tartományétól, másfelől a tágabb régió, a kelet-közép-európai térség „rendi látenciáját” sem mutatta³ – ehelyett a 18. század második felében is viszonylag erős rendiséggel rendelkezett.

A 18. században is releváns tehát a rendi dualizmus modellje, mely a politikai rendszert kétpólusúként írja le. Eszerint a király és a rendek a szokásjog által

1 Ld. pl. Grete Klingenstein, Winfried Schulze, ill. Wilhelm Brauner véleményét. (*Grete Klingenstein*: Skizze zur Geschichte der erblichen Stände im aufgeklärten Absolutismus der Habsburger [etwa 1740 bis 1790]. In: *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen. Ergebnissen einer internationalen Fachtagung*. Hrsg. Peter Baumgart. Berlin–New York, 1983. [Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 55. Études présentées à la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'état et du parlementarisme 66.] 375.; Winfried Schulze hozzászólása a kötetben: 385.; *Wilhelm Brauner*: Österreichische Verfassungsgeschichte. Wien, 1992. 99.)

2 *Wolfgang Neugebauer*: Standschaft als Verfassungsproblem. Die historische Grundlagen ständischer Partizipation in ostmitteleuropäischen Regionen. Goldbach, [1994.] 21., 44.; *Uő*: Politischer Wandel im Osten. Ost- und Westpreussen von den alten Ständen zum Konstitutionalismus. Stuttgart, 1992. 87., 486–492. A századvégi rendi reneszánsz német területeken is érzékelhető. (*Rudolf Endres*: Adel in der frühen Neuzeit. München, 1993. [Enzyklopädie deutscher Geschichte 18.] 113.)

3 „Rendi látenciáról” a diéta szintjén az 1765–1790 közti időszakról szólva beszélhetnénk ugyan, de a vármegyék szintjén már csak a jozefin évtized egy részére alkalmazhatnánk a terminust.

meghatározott jogszférái egymást kiegészítik. A rendi dualizmus akkor is valamiféle hatalommegosztást jelentett, ha a két fél politikai ereje nem volt egyenlő. Jean Bodin definíciójából kiindulva azt mondhatjuk, hogy Magyarország Habsburg-uralkodói a 18. században sem voltak abszolút uralkodók, hisz nem állt jogukban mások hozzájárulása nélkül törvényt hozni. Rendek és uralkodó kooperációjának és konfrontációjának színteréül elsősorban az országgyűlések szolgáltak. Itt születtek meg a két fél megegyezésének gyümölcseiként a *decretumok* is, de mégsem ezek voltak a legfontosabbak, hanem – mint a kora újkori rendi gyűléseken általában – az adómegajánlás és a sérelmek orvoslása, melyek egy alku tárgyait képezték.

Az adómegajánlás a magyar rendek legfontosabb fegyvere volt az uralkodóval folytatott diétai alkujukban, melyhez kiváltságaik megőrzésének és sérelmeik orvoslásának érdekében nyúlhattak. A 18. századi adózásról tudjuk, hogy évi rendszerességgű volt, a megajánlás jogát az országgyűlés birtokolta, de az korlátozottan érvényesült, mert az éves adóösszeg emelésére szűkült, és az egyszer megajánlott összeg a következő diétáig beszédhető volt.⁴ Ráadásul a század első felében a *concursus* intézménye többször helyettesítette az országgyűlést adómegajánlási funkciójában. A következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy ez a gyakorlat miképpen alakult ki, s hogy korábban milyen formák közt érvényesült a magyar rendek adómegajánlási prerogatívája.

A király jórészt elvesztett földbirtokosi jövedelmei helyére lépő adók, az országlakók egyfajta segítsége nem kerültek ellenőrzése alá: az ország rendjei képesek voltak érvényesíteni azt az elvet, hogy beleegyezésük szükséges az adóztatáshoz. Ez a gyakorlatban országgyűlést jelentett, és az adóra vonatkozó rendelkezések mindegyike automatikusan *negotium diaetale* lett.⁵ 1504-ben törvényben is rögzítették ezt a gyakorlatot.⁶ Így az adó nem királyi jövedelem (*proventus regis*), hanem országos jövedelem (*proventus regni*) lett, és a rendeknek – 1670 előtt gyakorlatilag is, utána inkább csak elviekben – jogukban állt az adó megtagadása is.⁷ Az adó országgyűlési megajánlásának gyakorlata 1526-tól a 17. század közepéig szinte töretlenül érvényesült. A 18. század közepére azonban már nemcsak az eseti adó megajánlásának joga csökevényesedett el, és vált az adóemelés jogává, de ezt az aktust már nem is foglalták *decretumba*. Az 1526 utáni

4 Mindezt az 1791:19. tc. rögzítette korszakunk végén. (A törvénycikkeket a következő kiadás alapján idézem: Magyar törvénytár. I–V. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899–1901. A jegyzetekben a rövid, a szövegben a teljes formával hivatkozom a törvénycikkekre.)

5 Baráth Tibor: A magyar állam adóügye 1605–1648. Bp. 1929. 3.

6 György Bónis: The Hungarian Feudal Diet (13th–18th Centuries). In: Gouvernés et Gouvernants. IV. Bas moyen âge et temps modernes (II). Bruxelles, 1965. (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions XXV.) 298.

7 Nagy István: A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. Levéltári Közlemények 66(1995) 29.

törvényben történő adómegajánlások csak 16. és 17. századiak. Ezeket az 1. táblázat összegzi.⁸

Mielőtt az adókievetési jog fejlődésének 17. század végi–18. század eleji szakaszára térnénk, végig kell kísérnünk az adózás és az adómegajánlás rendszeressé válásának folyamatát.

Az adószedés rendszeressé válása

Megállapítható, hogy a 16. században volt országgyűlés adómegajánlás nélkül is. Ilyen volt példának okáért az 1528. évi diéta. Ez az eset azzal magyarázható, hogy az előző országgyűlés két alkalommal szedendő adót szavazott meg, a második már az 1528. esztendőre esett. Ugyanez az ok az 1572. évi második *decretum* esetében. Az ez évi első törvényben történt már adómegajánlás, ezért a másodikban nincs ilyen értelmű cikkely. Ez alátámasztja azt a megközelítést, mely a kora újkori magyar országgyűlést alapvetően adómegajánló, illetve a sérelmek orvoslására hivatott alkuteremtő fórumként értelmezi.

A király rendkívüli jövedelmeinek biztosítása mindig valami rendkívüli állapotot feltételezett, melyben a király erőforrásait az országlakosok segítségével kellett kiegészíteni. Az adó célja ennek a különleges helyzetnek a megszüntetése volt, vagyis természetéből fakadóan egyfelől csak a megjelölt célra volt felhasználható, másrészt *ad hoc* jellegű volt.⁹

Ha megnézzük, hogy az adófizetés rendszeressé válása máshol miképpen ment végbe, akkor a magyarországi fejleményekkel fennálló hasonlóságra figyelhetünk fel. Bajorországban például eredetileg csak akkor volt adókievetés, ha azt a herceg kérte és a tartományi rendek jóváhagyták. 1515 után ez mind gyakrabban megtörtént, végül minden évben. A tartományúr kérése, indoklása és a rendi jóváhagyás sematikussá vált, szinte automatikussá, és 1525 után minden évben megajánlottak 100 000 forint a rendek által fizetett adót (ennek összegét 1668-ban 66 000-re szállították le) és 300 000 ft tartományi adót, illetve vagy ennyit, vagy dupla összeget. Ehhez járult a fogyasztási adó összege. 1669 után a

8 Mindezen adómegajánlások a vármegyékre kivetett terheket jelentették csak, ugyanis a városok *taxával* és városi cenzussal tartoztak. A szabad királyi városok és néhány kiváltságos mezőváros jogállásukból következően olyan adókat fizettek, melyek nem országos, hanem felségjövodelemek voltak. A cenzust évente fizették a királynak mint földesuruknak, de ez viszonylag alacsony összegre rúgott. A magas és egyre magasabb összegre rúgó *taxát* viszont csak országgyűlések alkalmával vehette ki a király. (Nagy I.: i. m. 43–47.) Nagy István azt mondja, hogy a 17. század második felében elfeledkeztek a cenzus beszédéről. Baráth Tibor ezzel szemben azt írja, hogy már a tizenöt éves háború idején beolvadt a cenzus a *taxába*. A 17. század első felében már közadóként emlegették a *taxát*, mely a Magyarország által fizetett *subsídium* részét képezte: vagyis ekkor királyiból rendi adó lett, ahogy Baráth fogalmaz. (Baráth T.: i. m. 41–42.) Talán inkább országos adónak nevezhetnénk.

9 Baráth T.: i. m. 4.

tartományi gyűlés többé nem ülésezett, csak egy állandó bizottsága. Az adószedés rendi intézményrendszere viszont fennmaradt.¹⁰ Magyar viszonylatban szintén látni fogjuk az adóztatás évi rendszerességének kialakulását, a rendek által vállalt adórész létét, a járulékos fogyasztási adót s végül az adó kivetését egy az országgyűlést helyettesítő rendi szerv, a *concurus* által.

A 16–17. század folyamán a diéta hadiadó-megajánlásai esetiek voltak, tehát nem fizettek szükségszerűen minden egyes évben adót. Az az adó pedig, amelyre az uralkodónak joga volt akkor is, ha nem volt hadiadó-megajánlás, a *lucrum camerae* volt.

A *lucrum camerae*

A kamarahaszna már a középkor végén az adó egyik összetevője volt a hadiségegy mellett. Együtt vetették őket ki az országgyűlésen olyan formában, hogy a *lucrum camerae*t beleértették az adóba.¹¹ A kamarahaszna önmagában 1545-ben jelent meg a Mohács utáni törvénytárban.¹² Az 1545. évi 40. törvénycikk az egyforintos segély mellett külön említi a királynak járó „kamaranyereséget”. Azután a *lucrum camerae* az 1547. évi 8. törvénycikk által kirótt összesen 2 forintos adó része volt: a rendek 160 dénárt szántak a hadseregére, 20 dénárt a követségekre s az uralkodó egyéb költségeire, míg 20 dénár, mint a kamarahaszna értelemszerűen a király minden megköötéstől mentes jövedelmének számított.¹³ Bár talán a kérdés mégsem volt ilyen egyszerű. A rendi értelmezés szerint a kamarahaszna már beleolvadt a hadiadóba, s csak azzal együtt volt kivethető, tehát csupán az ország rendjeinek megajánlásával. A kormányzat tiltakozott ez ellen. Az 1549. évi kamarai utasítás kimondta: „A kamara hasznát pedig, mely nekünk amúgy is kijár, ezen tanácsunk, ha contributió nincs is kivette, a kellő időben szedje be, nemkülönben a kir. városok adaját is.”¹⁴ A vita gyakorlati értelmét azon évek adták meg, melyekre a diéta nem szavazott meg adót.

Maga a Magyar Kamara is kezdetben a rendi felfogást osztotta, az Udvari Kamara viszont szorgalmazta, hogy hajtsák be utólag a kamarahasznát arra a há-

10 Die bayerischen Landstände 1313/40–1807. Zusammenge stellt und eingeleitet von Heinz Lieberich. München, 1990. 24–25.

11 Nagy I.: i. m. 30.

12 Ez az adó nem terhelte a kiváltságosokat.

13 Nagy István hol azt írja, hogy a kamarahaszna „rendszerint” a hadiadó ötödrészét jelentette, hol azt, hogy pontosan évi 20 dénár volt. Ebben az értelemben idézi egyébként az 1544. és 1562. évi királyi rendeleteket, melyek évi 20 dénárnyi *lucrum camerae*t állapítanak meg, ill. kívánnak. (Nagy I.: i. m. 30–31.) A magam részéről e második változattal értek egyet, különös tekintettel az 1547:8. tc.-re és az alább idézendő 1569:16. tc.-re, mely azt állítja, hogy a *lucrum camerae* régi szokás szerint 20 dénár, ill. ugyanezen *decretum* 16. cikkelye ennyit állapít meg az előző évre kamaranyereségül.

14 Idézi: Thallóczy Lajos: A Kamara Haszna (*lucrum camerae*) története, kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy történetével. Bp. 1879. 132.

rom évre, melyre nem szedtek hadiadót. A magyar rendekkel kötött megállapodást az 1563. évi 9. *articulus* tükrözte.¹⁵ Ez a törvénycikk volt ugyanis hivatott rendezni azt a kérdést, hogy mi legyen a kamarai nyereség szedésével azokban az esztendőekben, amikor egyébként nincs adófizetés. Megállapították, hogy a *lucrum camerae*, mint a magyar király rendes jövedelme benne foglaltatik az adóban, de ha egy évben nem ajánlanak fel segílyt a királynak a rendek, akkor az önmagában is behajtható. Adó híján a kamarahaszna külön behajtásáról szól még az 1566. évi *decretum* 9., az 1567. évi törvény 15. törvénycikke és az 1569. évi 6. *articulus*.¹⁶ De a *lucrum camerae* ezen kivetései notóriusan nehezen folytak be.¹⁷

Mikor 1568 júliusában lejárt a hadiadó szedése, az udvar igényelte is külön a kamarahasznát, és – ahogy Nagy István írta – „bizonyos összeget valóban sikerült is összegyűjteni”. Az ügyben az 1569. évi diéta imént idézett törvénycikke rendelkezett, mely az elmúlt 1568. esztendőre *lucrum cameraet* „ajánlott meg”. A „bizonyos összeg”, az országgyűlési határozat szükségessége, valamint az ország rendjei által használt „megajánlás” terminus sejteti, hogy a kamarahaszna fizetése a hadiadó-mentes években távolról sem lett automatikus. Nagy István kamarai források alapján beszámol arról is, hogy 1588-ban már harmadik éve nem volt hadiadó-kivetés. A megyéktől rendeletileg igényelték a *lucrum cameraet*, de befizetését több megye megtagadta. Ugyanez történt 1589-ben. Egy kimutatás szerint 1589-től 1592-ig a Magyar Kamara fennhatósága alá eső területeken csak hat megye és két város fizetett kamarahasznát, összesen mindössze 1181 forintot. Ezután már sohasem történt meg, hogy magában beszédtek volna ezt az adót.¹⁸ Az 1593. évi 3. törvénycikk az utolsó, mely említést tesz a *lucrum cameraeről*, mint a kivetett hadiadó részéről. Innentől kezdve a beolvadás olyan nyilvánvaló lehetett, hogy erre a törvények többé már ki sem tértek. A Kamara aktáiban még a 17. század elején is szó esik a *lucrum camerae* hátralékairól, de 1595 után már ezen a címen egy fillér sem folyik be.¹⁹ Úgy gondolom, hogy a kamarahaszna minden bizonnyal előkerült volna, ha az országgyűlés nem ajánlott volna meg szinte minden évre hadiadót.

A *lucrum camerae*, láttuk, nehezen volt behajtható önmagában. Mint Nagy István rámutat, a központi hatalom azért ragaszkodott mégis ehhez, hogy fenntartsa követelését, miszerint az adó nem tisztán a magyar rendek döntési kompetenciájába tartozó országos, hanem vegyes országos-királyi jövedelem.²⁰ Beol-

15 Nagy I.: i. m. 30–31.; Thallóczy L.: i. m. 138.

16 A kamarahasznának az adó részeként történő beszédéséről szól az 1547:8., 1567:3. és 1569:6. tc.-kel egybehangzóan az 1572:4., 1574:3., 1582:1., 1583:1. és az 1593:3. tc.

17 Thallóczy L.: i. m. 139.

18 Nagy I.: i. m. 31–32.

19 Thallóczy L.: i. m. 143.

20 Nagy I.: i. m. 32. Nagy István itt a „rendi” és „rendi-királyi” megfogalmazást használja, de korábban maga is az országos és a királyi jövedelmek szembeállítását alkalmazta a kor terminusai alapján.

vadása a hadiadóba a 17. században mégis olyannyira tökéletesen ment végbe, hogy 1682-ben már a Kamara is úgy vélte egy javaslatában, hogy a kamarahaszna behajtásához országgyűlési hozzájárulás szükséges.²¹ Az 1670 után alkotmányellenesen, a hadsereg által behajtott adók megindoklásában sem szerepel már az az érv, hogy a kamarahaszna minden évben jár a királynak: a beszedett összeg persze sokkal magasabb volt, mint az évi 20 dénáros *lucrum camerae*, és arra hivatkozni vagy ezért nem kívántak, vagy eszükbe sem jutott már.

A kamarahasznának, mint az adó egy részének felségjogvédelem volta akkor jutott ismét némi jelentőséghez, mikor a nemesi adómentesség kérdése állt a rendi politika tengelyében. Michael Piringer *Ungarns Banderien, und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt* című munkájának 1810-ben megjelent első kötetében rámutat, hogy a *lucrum camerae* behajtásához eredetileg nem volt szükség az országgyűlés megajánlására, s az beleolvadt a *subsidiumba*, azt a hamis látszatot keltve, mintha a teljes adó megajánlása országgyűlési tárgy volna.²² De – Poór János kifejezésével – az udvar végül nem próbálta meg a magyar nemességet saját fegyverével, a *Corpus Jurisszal* térdre kényszeríteni,²³ Piringernek és a többi aulikus alkotmányjogásznak az érvei felhasználatlanul maradtak, és a kamarahaszna beolvadását a hadiadóba többé nemcsak hogy nem kérdőjelezték meg, de még csak fel sem panaszták.

A hadiadó megajánlása tehát a 16. században egyes esetekre szólt, kivéve a *lucrum cameraet*. Megfigyelhető azonban az a tendencia, hogy a hadiadót nem csak az aktuális évre ajánlja meg az országgyűlés.

A több évre szóló adómegajánlás

Az 1559. évi 15. törvénycikkben a rendek még kemény választ adtak az uralkodónak, aki több évre előre kért adómegajánlást tőlük. Túl azon, hogy ez a szokás, három okát adják annak, hogy miért „nem engedhető meg [...] a hadi segély több évre, [...] miért nem határozhatják el [...] az adókirovást több évre”. Az ország szegény, megesik, hogy egy megajánlott adót később nem lesz képes kifizetni, aztán lehet, hogy vége lesz a török háborúknak, s erre már szükség sem lesz, végül – s ez utolsó érvet a kiadott törvényszövegben tipográfiai eszközökkel is kiemelték, feltehetően az eredetit követve – „Ő szent felsége hívei attól is tartanak, hogy azután, ha a hat avagy az utoljára kért három esztendőbe beleegyeznek, azon egész idő alatt, semmi közönséges országgyűlésük sem fog lenni, a melyen a szokásos segély-megajánláson kívül a közös sérelmeiket és szükségleteiket [*publica gravamina et necessitates suas*] kifejezésre juttathatnák és azoknak a megkívántató orvos szeréről egymás között [közös] akarattal [tudniillik com-

²¹ I. m. 32.

²² Poór János: Jog vagy jogbitorlás? A nemesi adómentességről. Kézirat, 1995. 10–11. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy kézirata felhasználását lehetővé tette.

²³ I. m. 15–16.

munibus votis] végezhetnének és határozhatnának.” Vagyis azért nem ajánlanak meg előre adót, mert országgyűlést akarnak, éspedig sérelmeik orvoslásának céljából. Ez egy tipikus „valamit valamiért” helyzet explicit kifejtése. Nyilvánvaló, hogy az országgyűlést nem a törvényhozás szervének tekintették ekkor a rendek és az uralkodó, hanem az adómegajánlás és a sérelmek rendezése fórumának. A törvénycikk szövege még teljesen az országgyűlés kontrollja alatt lévőnek mutatja az adómegajánlás intézményét.

A következő időszakban lassú változásnak lehetünk tanúi e tekintetben, amely azonban nem ekkor vette kezdetét. Már 1552-ben is történt adómegajánlás előre, az aktuális éven kívül még kettőre.²⁴ Aztán 1563-ban, mikor az uralkodó 4 évre portánként 3 forintos adót kért, a rendek a következő évre kétszer 1,5, összesen 3 forintot, az 1565. évre pedig előre két részletben 2 forintot ajánlottak meg. Vagyis az előre történő adómegajánlás csak egy évre szólt, összege is alacsonyabb volt az aktuális évinél,²⁵ de a négy évvel korábban olyan határozottan visszautasított elv mégis ismét alkalmazást nyert, s ez a következő időszakban aztán gyakran, sőt időnként rendszeresen megtörtént.²⁶ Már csak idő kérdése volt, s persze a rendi dualizmus erőviszonyainak alapvető megváltozását igényelte, hogy kinőjön belőle az évi rendszeres adózás 18. századi gyakorlata, melyben csupán az adóösszeg emelése tartozott az országgyűlés kompetenciájába.

Az 1638. évi 5. törvénycikk – „azon rovatok és adók helyett, a melyeket a részleges fölkelésre két évre szoktak kivetni” – két évre *szokás szerint* kivett adókról beszél. Az 1649. évi 3. törvénycikk már a 18. századi normával megegyezően a következő, 3 éven belül tartandó országgyűlésig tartó érvénnyel teszi meg megajánlását, mely ezúttal nem adóról, hanem katonaaállításról szól. Aztán a félharmincad megállapításánál is megjelenik ez a terminus. Szintén a következő országgyűlésig fizetendő a félharmincad az 1655. évi 4. törvénycikk értelmében. Ugyanúgy rendelkezett az 1659. évi 9., az 1662. évi 15. és az 1681. évi 15. törvénycikk is, és a legutolsóban a sóvám is a félharmincad mellé került.

24 Az 1527:8. tc. a Mohács utáni kor egyetlen még korábbi törvénye, melyben nemcsak az aktuális évre ajánlanak meg adót, hanem előre is. Ennek rendelkezését viszont akár úgy is lehetne értelmezni, hogy nem valódi két évre kivett, hanem egy esztendőre, csak éppen nem naptári évre kivett adó, melyet két részletben kellett befizetni. Mindenesetre 1528-ban ismét tartottak diétát, amikor nem volt adómegajánlás.

25 A rendek szellemes megoldást alkalmaztak. A portánkénti 3 forintból csak kettőt kapott 1564-re Rudolf, s egyet Miksa ajándékképpen, s így már alig lehetett kifogásolható, hogy 1565-re csak a portánkénti 2 forintos adót prolongálták. Összesen az uralkodó portánként 12 forintot kért (négy évre elosztva, azaz évi 3 forintot), s 5-öt kapott csupán (két évre elosztva, azaz évi 2,5 forintot).

26 1569:6. tc., 1572 (első *decretum*):4. tc., 1574:1. tc., 1575:1. tc. stb., ld. erről az 1. táblázatot! 1569-től 1583-ig mindig azt az eljárást követték, hogy egy évre előre is megajánlották az adót, azután megint nem, s a 17. század derekán e tekintetben vegyes gyakorlat volt uralkodó.

A koronaőrzési pénz

Mégsem az 1649. évi 3. törvénycikk volt az első adómegajánlás, mely az adófizetési kötelezettség érvényét a következő (három éven belül tartandó) országgyűléssel bezárólag állapította meg. Az egyedi megajánlásoktól immár nem függő, hanem egyszer megajánlott, s ettől kezdve a következő diétáig automatikusan beszedhető, kurzív adó, tehát a 18. századra jellemző adózási metódus 17. századi előképe a koronaőrök és a koronaőrség fizetésére szolgáló adózás (*pecunia coronalis*) volt.²⁷ (Lehetett volna akár a *lucrum camerae* is, de – mint láttuk –, az már korábban elsorvadt. Sőt itt lehetne említeni a vármunkát is. 1609-ben két évre ajánlották meg azzal, hogy ha szükség lesz rá, hosszabb időre is el lehet rendelni, ami voltaképpen a korábbi gyakorlattal nem volt ellentétben. Öt évvel később azután a diéta is már a következő országgyűlésig rendelte el. De mindennek voltaképpen nem volt jelentősége, hiszen a gyakorlatban a várak karbantartását a helyi hatalom rendelte el az igények szerint, a törvényekre való tekintet nélkül.²⁸)

A hadiadó vagy annak egy részének meghatározott célra való felhasználását több törvény is előírta, például az 1596. évi 5. törvénycikk 9 forint portánkénti adóból 1 forintot a végvárak megerősítésére, 8 forintot pedig magyar gyalogosok fogadására szánt. Ez a „pántlikázás” az alapadón kívüli összegek megajánlása-kor korábban is szokásban volt. Például ugyanebben a *decretum*-ban a 4. törvénycikk 10 dénárt a sebesült katonáknak ajánlott meg. Ez az eljárás azonban a hadiadó katonai alapjellegén belül maradt, illetve ehhez csupán a királyi család tagjainak adandó ajándékokra (*honorarium*), illetve a követségekre szolgáló eseti támogatásokra szorítkozott.²⁹ Mikor viszont az 1609. évi 62. törvénycikk a portánkénti 4 forintból egynek a koronaőrök és -őrség fizetésére, a követségekre és országházvásárlásra, valamint -építésre fordítását írta elő, új szokást teremtett.

A következő országgyűlés ugyanezt az eljárást követte, ugyane célokra rendelt fordítani a szintén 4 forintos portánkénti adóból 1 forintot.³⁰ 1618-ban aztán oly módon rendelkezett a *decretum* 39. cikkelye, hogy a koronaőrök fizetésére fizeszen az ország portánként 1 forintot két részletben az adott s a következő évben. „Az ezután következő évekre pedig, a legközelebb tartandó országgyűlésig, évenként folyvást huszonöt dénárral adózzanak.” Az 1622. évi 34. törvénycikk aztán átteszi a koronaőrök – és értelemszerűen a koronaőrség – fizetésének terhét a földesurak vállára (portánkénti másfél forint évi adót és meghatározott taksá-

27 Vö. Baráth T.: i. m. 9. Nagy István a koronaőrzési pénzről úgy véli, hogy azt „a koronaőrség fizetésére, országgyűlési költségekre, néha külföldi követségek fizetésére fordították”. (Nagy I.: i. m. 40.) Én a törvények szövegéhez ragaszkodva csak a koronaőrség fizetésére szolgáló adóról szölok az alábbiakban, mert ez lett folyamatos, s ekképp ez volt a későbbi kurzív adózás előképe.

28 Baráth T.: i. m. 25–26.

29 Ha a megajánlott adót nem a szándékolt célra fordították, a rendek (pozíciójuk erősségének függvényében) még törvénycikkben is hangot adtak rosszallásuknak, s e sérelem orvoslását követelték. (Ld. pl. az 1638:5. tc.-t!)

30 1613:9. tc.

kat rendelve e célra), mindemellett megőrzi azt az eljárást, mely ezt az adórészt – szemben a mindössze két évre megajánlott alapadóval – a következő országgyűlésig hosszabbítja meg. Ezt az eljárást követi az 1625. évi 28. törvénycikk, s az erről ezután rendelkező törvénycikkek nagyobb része.³¹

Az adózás új rendje

A 17. század közepén aztán ismét olyan diétákat találunk, amelyeken nem történt adómegajánlás. Ennek oka azonban, úgy vélem, gyökeresen különbözik – a korábban már említett – látszatra hasonló esetektől. Az első 17. századi diéta, melyen hadiadó-megajánlás nem történt, az 1649. évi volt. Adók és részleges felkelések fejében összesen 3900 katona kiállítását ajánlották ugyanis meg. Már 1638-ban, míg a Dunántúl és a Dunán inneni vidék pénzben adózott, Felső-Magyarországon katonákat tartottak részben az adózó nép, részben pedig a birtokosok költségén.³²

A Habsburg Birodalomban ez nem volt újdonság. Az örökös tartományokban a toborzás mellett már a harmincéves háború idején elterjedt egy másik forma is: a tartományok általi kiállítás, az úgynevezett rendi toborzás (szemben az ezredtoborzással). A rendek pénz helyett újonccokkal adóztak, és a városokra, falvakra, uradalmakra vetették ki a kiállítandó újonclétszámot.³³ Lényegében ez került tehát bevezetésre nálunk is.

31 1635:4. tc., 1638:8. tc. (itt nem mondja meg az *articulus*, hogy ki fizesse az adót), 1655:15. tc., 1662:50. tc., 1681:36. tc. Az 1659:10. tc. és az 1647:33. tc. csak évi adóról beszél, külön nem említve azt, hogy ezeket a következő országgyűlésig kell fizetni, míg az 1630:6. tc. és az 1649:96. tc. szövegéből magából az sem derül ki, hogy ezek az adók nem csak egyetlen alkalommal szedendők. Pedig úgy vélem, ez lehetett a helyzet, s csupán a gyakorlat szokássá rögzülése miatt azt nem írták pontosan le, hisz mindenki tudta, miként *szokás* fizetni a szóban forgó adót. Emellett szólna a jogrendszer alapvetően szokásjogi természete. Az 1630:6. tc. példának okáért portánként 1 forintot a koronaőrök és -felvigyázók fizetésére szánt, 50 dénárt pedig az országház építésének folytatására és befejezésére. Az előző évek gyakorlatával szemben a törvényszöveg nem mondja ki, hogy ezt a nemességnek és a nemesi terheket hordozóknak kell fizetniük. Mivel viszont 1635-ben ebben a tekintetben is egyértelműen a régebbi gyakorlat tér majd vissza, kimondják, hogy a nemesek fizessenek, nem zárható ki, hogy már 1630-ban is a nemesség fizette ezt az adót, csak ezt, mint ismertet, a törvény nem ismételte el. (Ugyanez a probléma ezen adó érvényével is: mind régebben, mind később általában a következő országgyűlésig ajánlották meg a koronaőrök fizetését, itt viszont csak eseti adó van a törvényben.) Azt gondolom ezért, hogy a koronaőrési pénz mindvégig, így 1630 után is a földesurak terhe maradt, és Baráth Tibor is ezzel számol tanulmányában. (Baráth T.: i. m. 33.) Az 1649:96. tc. viszont egyszeri adóról rendelkezik és nem nemesi teherről, hiszen kimondja, hogy a török alá vetetteknek fele összeget kell fizetniük.

32 Bizonyos értelemben szintén előzménynek tekinthető az 1599-ben meghozott 6. tc., melyben 10 000 katona kiállítására ajánlott meg az ország portánként két forintot, melyet háromnegyed részben a parasztok, negyedrészt a birtokosok fizettek.

33 Ujhelyi Péter: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780). Bp. 1914. 26–27.

Az 1647. évi tisztán pénzbeli adózást követte tehát az 1649. évi megajánlás, mely katonaállításról szólt. A következő, 1655. évi *decretum* 5. törvénycikke két évre ajánlott meg a rovásadók és a részleges felkelések fejében katonákat. Ha viszont előre tekintünk, azt látjuk, hogy 1662-ben nemcsak pénzádókivetés nem volt, de katonaállításról sem intézkedtek.³⁴ Az 1681. évi 12. törvénycikk eltörölte az abszolutista időszak folyamán követelt minden törvénytelen adó hátralékát, de új hadiadót pénzben nem ajánlott meg. A katonaállítás tehát nem lépett tartósan a pénzben történő hadiadó-megajánlás helyébe.

A katonaállításoknál a költségek megoszlottak a birtokosok és a jobbágyságok közt. 1638-ban Felső-Magyarországon a 400 lovas katona két évig készpénzben fizetendő havi 4 forintos zsoldjából egynegyed részt a nemesek vállaltak magukra, s azt „három évnegyeden át a kapuk adózásából” fedezték. Ezen megajánlás „azon rovatok és adók helyett, amelyeket a részleges felkelésre szoktak kivetni” történt.³⁵ Vagyis itt együtt szerepel a jobbágyság („a kapuk adózása”) és a nemesek és a jövedelmük miatt hozzájuk soroltaké („részleges felkelés”). 1649-ben már az egész országra kiterjed ez a mód. A katonaállítást a három éven belül tartandó országgyűlésig adók és részleges felkelések helyett és ezek fejében ajánlják meg. Tehát ismét a nemesi tehervállalás (a rendeket fel is sorolja a törvény, mint amelyek a katonákat küldeni hivatottak³⁶) és a jobbágysági adózás keveredésével találkozunk. Szerintem a rendek erősebb pozícióját tükrözi az, hogy ők is hozzájárultak ugyan a terhekhez, de a király rendelkezésére nem adót, csak katonákat bocsátottak. Feltehetően a kiváltságosok kiegészítették az adót a szükség megkívánta szintre. 1655-ben a rovásadók és a részleges felkelések helyett két évre ajánlottak meg katonákat. Zsoldjukat részben a földesurak saját zsebéből, részben a kapuk utáni adóból kellett fedezni, de ezek arányát a törvénycikk nem rögzítette. Arról lehetett szó, amit az előző megajánlással kapcsolatban is feltételeztem.

Az 1659. évi országgyűlésen hozott törvényben a régi és az újabb rendszer egymás mellett jelent meg. Míg a Dunántúlon és a Dunán innen portánként 10 forint volt fizetendő (fele részét a földesurak saját zsebéből), Felső-Magyarországon *dica* és részleges felkelés fejében katonákat állítottak. Nyilvánvalóan – ha esetleg nem is fele-fele arányban – a kiváltságosok és az adózó nép a felső-magyarországi megyékben is megosztotta a terheket, nem csak a többi országrészben. Ez ismét amellettszól, hogy a korábbi katonaállítások esetében is a terhek-

34 Csak a hátralékokról rendelkeztek, ill. az általános felkelést szabályozták, melyhez bizonyos csoportoknak pénzben kellett hozzájárulniuk, de ez nem az adózó népet érintette, miként feltehetően a koronaöröknek és koronaörségnek járó évi 1 forintos adót sem ők fizették.

35 1638:5. tc.

36 Nemesek, mágnások, városok – a főpapok hiányoznak. Az, hogy a törvényben csak a fentiek vannak említve, s az adózó nép nem, szerintem csak azt jelenti, hogy nekik vannak portáik, s a kiváltságosok (a nagybirtokok vagy a vármegye) állították fel a kontingenseket az adóból, s hozzájárultak fenntartásához, nem pedig azt jelenti, hogy csak a rendek tartották fenn a katonaságot.

nek az adózó nép és a rendek közti megosztásáról lehetett szó.³⁷ Az 1662. és 1681. évben viszont a *decretum*ok nemcsak hadiadóról nem szólnak, de bennük katonaaállításról sincsen szó. Nyilvánvaló, hogy az adózás nem szorítkozhatott a koronaörök ellátására szolgáló, illetve a királynénak ajándékképpen megajánlott adóra.³⁸ Az adó ebben az időben feltehetően külön országgyűlési megajánlás nélkül is beszédhető volt már. Ez azonban már azokban az években is így lehetett, mikor az országgyűlés katonákat ajánlott meg. Legalábbis lennie kellett a porták utáni adózásnak egy, a *decretum*ban nem szabályozott, de azért érvényesülő, mondhatni automatikus módjának, mert másképpen nem lehetne a „kapuk után fizetendő adót” adottságként kezelni, melyből a katonaság zsoldját fedezték, s melyet a kiváltságosok feltehetően csak kiegészítettek.

1602-ben jelenik meg először a Mohács utáni törvénytárban a gabonaadó (*annona*), mely állítólag eddig is szokásban volt a dunántúli területeken.³⁹ Viszonylag rendszeressé csak 1622 után válik ez a fajta adózás.⁴⁰ A 17. század második negyedében viszont a gabonasegély egyértelműen alárendelt szerepet játszott a pénzdáchoz képest: értékben annak harmada alatt maradt.⁴¹ Jó évtizednyi szünetet követően 1659-ben, majd végül 1681-ben ajánlottak meg Magyarország rendjei gabonaadót. Noha mennyisége kétszeresére nőtt a fél század előttihez képest, ez még mindig nem jelentette azt, hogy a pénzbeli adó helyébe léphetett volna, s a gabonasegély nem vált általánossá sem. A pénzdó megajánlásának eltűnése csak ezzel nem magyarázható.

1662-ben a *decretum* szövege még arra utal, hogy nem volt adófizetés. A félharmincadról és a koronaöröknek járó 1 portánkénti forintról, valamint a hátralékokról rendelkeztek. Az 1681. évi törvény volt aztán az utolsó alkalom, hogy egy *decretum* hadiadó kivetéséről rendelkezzen. Ez már csak felemás módon történt: eltörölték a törvénytelen adók hátralékait, s gabonasegély fizetését írták elő.⁴² Az 1687. évi országgyűlésen hozott törvényben már egy szó sincs az adó

37 Ez történt már a tizenöt éves háború időszakában is. 1596-ban pl. a jobbágyok 9 forint adót fizettek, a földesurak 9 forintból katonát állítottak portánként (1595:5–6. tc.). 1597-ben csak katonaaállításról rendelkezik a 2. tc., költségeit megfizetve a földesúr és a jobbágy közt. (10 kapu után kellett három gyalogos és három lovaskatonát kiállítani.) 1599-ben (a másik oldalról közelebbről) 10 000 katonát ajánlott meg a diéta, ennek kiállítására szavazta meg az adót (1599:6. tc.).

38 A koronaörök és a koronaörök 1 forintos adója, mint már említettem, szerintem 1622 után többnyire a nemesség és a jövedelmük okán hozzájuk sorolt csoportok terhe volt. De még ha a 17. század második felében a birtokos nemesek helyett a jobbágyok fizették volna a kisnemesi s egyéb fent említett csoportok mellett, akkor sem számíthatna ez ebben a korban teljes adónak.

39 Az 1602:10. tc. portánként 1 nagyszombati véka búza és zab beszállításáról ír.

40 1622-ben, 1625-ben, 1630-ban, 1647-ben a Dunán inneni részekben 1 kőszegi köből, Felső-Magyarországon 1 kassai köből, a Dunántúlon 2,5 nagyszombati véka volt fizetendő. 1635-ben két véka volt a gabonasegély, míg 1638-ban ilyen nem ajánlottak meg.

41 Az összehasonlításra a legkézenfekvőbb eljárás az 1647:31. tc.-re támaszkodni, mely egy kulcsot szolgáltat arra az esetre, ha a messzebb fekvő megyék a gabonasegélyt pénzben szeretnék megváltani. Ezen törvénycikk szerint 1 köből, azaz 3 nagyszombati véka 1 forinttal volt megváltható.

42 Pénzdóról nincs szó. Szerintem a birtokosok fizették a koronaörök járandóságait, s emellett a királynőnek fizetett ajándék és a félharmincad (valamint az ezzel együtt szereplő sóvám) szere-

megajánlásáról, s ezt a hagyományt folytatják 18. századi törvényeink is.⁴³ Szabályként persze szóba sem jöhet, hogy nem is szedtek adót. Arról volt inkább szó, hogy nem kellett ehhez országgyűlési felhatalmazás. Annnyira így volt, hogy ezt akkor sem kérték, ha az országgyűlés éppen összeült. A 17. század végére tehát kicsúszott a rendek kezéből az országgyűlésen történő adómegajánlás prerogatívája. Ez az új gyakorlat, eredete akármely évhez köthető is, átvezet minket a 18. századba.

Szemponunktól tehát az a lényeg, hogy az országgyűlés adómegajánlási joga Mohács után kétségkívül egyedi adómegajánlás volt. Lassan általánossá vált a pusztán egyévi megajánlás helyett a második évre előre történő adómegajánlás. A következő (a norma szerint három éven belül tartandó) diétaig szóló adómegajánlás elve már megjelent és alkalmazást nyert, de mindössze kiegészítő jellegű és kisebb jelentőségű adónemekre alkalmazták. Az adók távolról sem elhanyagolható részét a nemesek és az e tekintetben velük egy kategóriába sorolt csoportok tagjai fizették. A 17. század derekán megjelent a terményadó, és előtérbe került a pénzadó helyetti katonaállítás, majd elenyészett az országgyűlés adómegajánlási joga. A Wesselényi-összeesküvést követő alkotmányellenes kormányzati rendszerrel kezdetét vette az adózás megajánlás nélküli, automatikus formája.

Alkotmányellenes adóztatás az 1670-es években

Állandó, évente kivethető közteher a hadiadóból (*repartitio* vagy *portio*) a Wesselényi-összeesküvés után, az Ampringen-féle gubernium idején lett. A kormányzat abból indult ki, hogy Magyarországnak kell eltartania az öt megszállva tartó mintegy húszezres sereget. Ez mintegy évi 870 000 forintot jelentett, amit I. Lipót 1671. március 21-i pátensével vetett ki Magyarország vármegyéire és városaira. Ezt megelőzően azonban sikertelen kísérletet tett az adóztatás legalizálására. 1670 decemberében Szelepcsényi prímást és 32 főurat hívtak meg Pozsonyba, hogy fogadják el a kívánt összeget. Ők az 1671. február 2-án kelt királyi rendelet szerint ígéretet tettek arra, hogy meglesz a császári katonaság ellátásához szükséges adó. A rendelet ezért megajánlásra⁴⁴ buzdította a vármegyéket és a városokat is, de sem ők, sem a főurak nem siettek a megajánlással.⁴⁵ Ez volt az első próbálkozás arra, hogy *concurssal* vagy a későbbi *concurssus* közvetlen előképével helyettesítsék az országgyűlést adómegajánló funkciójában.

pel a törvényben. A katonaállítási megajánlások előtt rendszeres portánkénti hadiadót nem találjuk meg.

43 1790 után *subsidiomot* törvényben ajánlanak meg, ekkorra ez már elvált a rendes, évenként fizetendő hadiadótól (a *contributiótól*). E kettő ekkorra már egyértelműen megkülönböztethető volt egymástól.

44 Bottló Béla–Veres Miklós: Regnicolaris levéltár. Repertórium. Kézirat. Bp. 1968. 281.

45 Nagy I.: i. m. 47., 49.

Az eljárás ettől fogva az volt, hogy az adott létszámú hadsereg igényei szerint állapították meg az adót, melyet azután adóporták szerint osztottak fel. Mindez az adóösszeg drasztikus emelkedéséhez vezetett, hiszen Nagy István szerint idáig a városi taxával együtt sem rúgott többre a hadiadó évi 90–120 000 forintnál.⁴⁶ Láttuk ugyanakkor, hogy a megelőző időszakban a hangsúly a katonai állításra esett.

A 870 000 forintos adóösszegekről hamar kiderült, hogy irreálisan magas, és 1671. június 6-án felére csökkentették. Ezt az összeget úgy kívánták előteremteni, hogy portánként 40 forintot vetnek ki, melyből 20 forintot a földesúr fizet. A fennmaradó mintegy 149 000 forintot egy fogyasztási adó, az *accisa* bevezetésével tervezték pótolni,⁴⁷ amelyet a piaci forgalomba kerülő húsról, szeszes italokra és más élelmiszerekre forgalmi illeték formájában vetettek ki.⁴⁸ Ezt az adót a szabad királyi és kiváltságolt mezővárosok lakosságától (nemeseiktől és papoktól is) igényelték elsősorban⁴⁹ – nyilván a forgalom ott volt valamiképpen ellenőrizhető és így adóztatható. 1672 februárjában 5 forintos fejadót vetettek ki a nemességre, Magyarországon addig példátlan módon.⁵⁰ Akkora ellenállás fogadta, hogy nem erőltették a dolgot. Mindazonáltal a felére csökkentett adómennyiség⁵¹ sem volt behajtható, így a portánkénti adóösszeget 1673. január 1-jén 60-ról (az előirányzott *accisával* együtt volt annyi) 28 forintra mérsékeltek, majd 1678. június 9-én a fogyasztási adót is beleértve összesen 170 000 forintra csökkentették.⁵² A Thököly-felkelés eredményeképp hagytak fel a nemesség megadóztatásának kísérletével is.⁵³

Ami a fogyasztási adót illeti, Kollonich *Einrichtungswerkje* (1689) azt javasolja, hogy újra be kell vezetni, ami azt mutatja, hogy első megjelenése után nem jelentett folyamatos terhet. 1698-ban a bécsi *concursum* irataiból már az tűnik ki, hogy valóban szedték a mezőgazdasági áruk forgalma után: nemcsak a bor, sör, pálinka, hús és búza, de a különböző állatok adásvétele után is behajtották a vá-

46 I. m. 48–49.

47 I. m. 48.

48 *Benczédi László*: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685). In: Magyarország története 1526–1686. II. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. (Magyarország története tíz kötetben 3/2.) 1192.

49 *Nagy I.*: i. m. 48. Iványi Emma csak róluk ír, mikor az 1692. máj. 25-i pátentst ismerteti: „a szabad királyi városoknak, a mezővárosoknak, valamint a portákhoz nem kapcsolt helységeknek *accisát* kellett fizetniük a hús, a kimért vagy behozott bor, a pálinka, a sör után, magyar pénzben, ugyancsak a magyar kamara pénztárába. Egy mázsa hús után 30 krajcár vagy 50 dénár volt az *accisa*, egy urna kimért vagy behozott bor után 18 krajcár vagy 50 dénár, pálinka után 30 krajcár vagy 50 dénár, sör után 9 krajcár vagy 15 dénár.” (*Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége [1681–1713]. Bp. 1991. 135.)

50 *Benczédi L.*: i. m. 1192.

51 Melyet az 1672. máj. 25-i pátens újra kivetett. (Ld. Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1982. [Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig] 493.)

52 *Nagy I.*: i. m. 48.

53 *Iványi E.*: i. m. 207. (Benczédi Lászlóra hivatkozva.)

rosokban, mezővárosokban, piacokon és vásárokon.⁵⁴ A fogyasztási adó csak nálunk volt új, Württembergben például 1638-ban fogadták el a rendek kivetését borra, fára, húsrá, marhára, sóra és gypjúra. Itt viszont a rendi adópénztárakba folyt be.⁵⁵ Bajorországban már 1543 óta *Aufschlag* terhelte a bort, sört, méhsört, 1634 óta a húst. Ez a fogyasztási adó a 18. században mintegy 600 000 forintot hozott, az állam kiadásainak 15,79%-át fedezve.⁵⁶ Nálunk 1625-ben még megbukott az a terv, hogy húsrá, borra és a gabonára fogyasztási adót vessenek ki.⁵⁷

Az 1647-ben megállapított portaszám alapján történt az 1680-as évek végéig az adó kivetése: porcióra, *vecturára* (fuvarra) és közmunkára osztva és átszámítva. Behajtása viszont erőszakkal történt, és a katonaság sokszor jóval többet követelt a kivetett adómennyiségnél.⁵⁸ Benczédi Lászlót idézve: az 1670-es évek derekának és végének adózására nem a központi szabályozás nyomta rá a bélyegét, hanem a „teljes adóanarchia”, a behajtott adó mennyiségét a pillanatnyilag ellátandó császári sereg létszáma, a katonai behajtás erőszakossága, a zaklatások és hatalmaskodások alakították ki.⁵⁹ A katonaság adóbehajtása „következetlen és szabados rablás” volt, 1687–1689-ben a ténylegesen behajtott adó mennyiségét országos vizsgálattal sem lehetett kideríteni.⁶⁰

Ennélfogva a 17. század második felében Magyarországra nehezedő adóteherre igen különböző adatok láttak napvilágot,⁶¹ és ezeket csak fenntartással fogadhatjuk. Mivel azonban jelen gondolatmenet középpontjában az országgyűlés adómegajánlási jogainak alakulása áll, az országot terhelő adóösszeg pontos alakulásának feltárását nem tarthatjuk feladatunknak.

Ugyan már 1671 előtt is megsértették az országgyűlés adómegajánlási prerogatíváját,⁶² de valószínűleg az akkori eset lett az új, a magyar közjogi felfogás szerint alkotmányellenes gyakorlat kiindulópontja.

Adóztatás a 17. század végén

A Thököly-felkelés sikerei nyomán 1681-ben újra összeülő országgyűlés a kivetett adó hátralékát eltörölte, s a kivetés ezen módszerét a jövőre nézve is elítélte.

54 R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján. Századok 99(1965) 701.

55 Hartmut Lehmann: Die württembergischen Landstände im 17. und 18. Jahrhundert. In: Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Dietrich Gerhard. Göttingen, 1969. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 27. Études présentées à la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états XXXVII.) 192.

56 H. Lieberich: i. m. 25.

57 Baráth T.: i. m. 26.

58 R. Várkonyi Á.: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság i. m. 694.

59 Benczédi L.: i. m. 1207.

60 R. Várkonyi Á.: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság i. m. 695.

61 Zachar József: A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei (1683–1792). Századok 129(1995) 858. A magam részéről mindenesetre úgy vélem, hogy Iványi Emma monográfiája jelenti az útvesszőben a legjobb vezérfonalat. (Iványi E.: i. m.)

62 Ld. az 1550:25. tc.-t.

Az ilyen értelmű 12. törvénycikk a következőképpen szól: „rendelik, hogy az országlakókat ezentúl jövőre, ilyen és hasonló terheknek [ti. „adó és illeték”] kivetésével, külső katonaság részére ingyen szállásadással, vagy gabonának, takarmánynak, szénának és élelmiszereknek a megszabott áron bárki részéről reáparancsolt vagy parancsolandó összevásárlásával és egyéb ingyenes szolgáltatokkal, az ország világos törvényei, jelesen pedig Mátyás király VI-ik decretumának e helyütt megerősített 31-ik cikke ellenére, ne terheljék”. Az *articulus* megerősíti, hogy nemcsak jogtalan pénzadókvetésről volt szó, hanem a katonaság beszállásolásának és szabott áron való ellátásának kötelezettségéről is. A félharmincad is létezett a 17. század végén.⁶³ Szigorúan véve ennek beszédese sem országgyűlési felhatalmazás alapján történt.⁶⁴ 1681-ben a *contributio* elégtelen volta miatt engedték át a rendek a félharmincadot a katonaság élelmezésére.⁶⁵ Ezt a felhatalmazást az 1715. évi 35. törvénycikk oly módon hosszabbította meg, hogy a félharmincadról és a sóvámról való rendelkezést a következő országgyűlésre halasztotta.

Az alkotmányos adóztatáshoz mégsem tértek vissza. Magyarország területét 1683-tól hatalmas hadseregek özönlötték el. A két éve elítélt gyakorlatot intézményesítve 1683 őszén királyi adórendelet vezette (újra) be a porciózást a hadsereg ellátására.⁶⁶ Az 1687. évi országgyűlésen azután semminemű adóról sem esett egy szó sem. Azt a következtetést kell levonnunk, hogy adott helyzetükben az ország rendjei elfogadták az adózásnak ezt a módját, tehát az adó feletti korábbi kontrolljuk szinte teljes megszűnését. 1683-tól 1690-ig az *Einrichtungswerk* készítői szerint 20 millió, herceg Esterházy Pál nádor szerint 30 millió forint készpénzt szedtek be Magyarországon.⁶⁷ 1692 folyamán az országra egy adat szerint 2 millió forint hadiadót vetettek ki, ami megfelelt a megelőző évek szintjének.⁶⁸ Az adó alá vetett társadalmi csoportok egyre számosabbak voltak. Az eddig mentes parasztrétegeket a kisenemesi csoportok követték, majd 1698-ban az

63 A Kollonich-féle *Einrichtungswerk*hez fűzött véleményében Esterházy Pál nádor azt javasolta, hogy a rendi alapra állított gubernium tagjait a félharmincadból lássák el fizetéssel. (*Kónyi Mária: Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai. [Systema politico-oeconomico-militare.]* In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1932. 140.)

64 Ugyan az 1681. évi 15. tc. a következő országgyűlésig megajánlotta a félharmincadot, de már hat évvel később lejárt ez a felhatalmazás, hisz az 1687. évben is volt diéta, ha nem is foglalkozott az adózással.

65 1722-ben a *Systema* egy rövid kivonatában a rendek állították ezt, s ekkor, a viszonyok változtatásával kérték a királyt, hogy az ország ezentúl más közügyeire fordíthassa ezt a jövedelmet. Mint láttuk, az 1681. évi diéta határozott gabonasegélyről, a királynőnek járó ajándékról, a koronaörök fizetéséről, a félharmincadról és a sóvámról, de pénzben fizetendő hadiadóról nem.

66 Magyarország történeti kronológiája i. m. 504.

67 Iványi E.: i. m. 145.

68 Magyarország történeti kronológiája i. m. 517. Iványi Emma szerint ugyanis 1690-ben – 1691. máj. 1-jei határidővel – eredetileg 2 milliós adót vetett ki I. Lipót, ami 360 000 forinttal volt kevesebb a megelőzőnél, és 52 000 porcióról 40 000-re engedte le a természetben fizetendő adót. (Iványi E.: i. m. 146.)

adó egy részét a főpapokra, fő- és köznemesekre rótták ki, írja R. Várkonyi Ágnes. Szerinte 1696-ig évi 2 millió, 1697-től 3 millió, majd 4 millió forint készpénzt, meghatározott számú porciót, változó mennyiségű élelmet, fuvar és közmunkát hajtottak be, melyekhez járult még az *accisa*.⁶⁹ 1690-től Iványi Emma a *concurus*okat vizsgálva teljes adatsort közöl egészen 1713-ig. Számai kissé eltérnek R. Várkonyi Ágnes adataitól. Az 1693–1694. katonai évtől évi 2 millió forint volt a pénzádó, mely 1696–1697-re 2 150 000 forintra emelkedett, 1697–1698-ban már elérte a 4 milliót, majd visszaesett: 1698–1699: 3,6 millió, 1699–1700: 3,2 millió, 1700–1701 és 1701–1702: 3 millió. 1702–1703-ban vetettek ki utoljára pénzádót ebben az időszakban, méghozzá ismét 4 milliósat. Innen fogva csak porciókat vetettek ki. Ezt megelőzően Iványi Emma szerint 1697–1698-ig vetettek ki 36 000 és 117 000 porció közti természetbeni adót. 1693 ősztől a *concurus* csak a pénzádót vetette ki, s a főhadbiztosság ettől függetlenül szabta meg a porciók mennyiségét, többet is kivetett, mint amennyit a felosztott adó fedezhetett. Ezért jelenthetett ezekben az esztendőekben (azaz az 1693–1694-i katonai évvel kezdődően és az 1697–1698-i katonai évvel bezárólag) plusz terhet a porciózás a megszavazott pénzádón túl is.⁷⁰ Az 1696. és 1698. évi *concurus*, mint hamarosan látni fogjuk, a katonatartás természetbeni terheiről kifejezetten úgy beszél, mint amelyek hozzáadódnak a pénzádó jelentette terhekhez.

Ami az adókivetés mechanizmusát illeti, 1690-től 1696-ig a hadi *commisarius*, a rendek és a vármegyék osztották el az adót. 1696-ban azután három országos biztosra hárult ez a feladat, de nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, miként a később ugyane célra szervezett miniszteriális deputáció és az alá rendelt három kerületi bizottság sem.⁷¹ 1696-tól már új volt az adóalap számítási módja. A megyénként meghatározott és esetleg helyileg módosított szántóterület volt a kiindulási alap, a zselléreket két csoportban külön adóztatták, a portaszámot községenként állapították meg, és a kivetett adó felosztása a község feladata volt. Ez a rendszer már a következő századi adózás előképének tekinthető.⁷² A behajtás egyre inkább a katonaság dolga volt: pénzben vagy természetben hajtották be az adót – sokszor erőszakkal, gyakran a kivetett többszörösét is.⁷³

69 R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolutizmus berendezkedése Magyarországon (1686–1703). In: Magyarország története 1686–1790. I. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. (Magyarország története tíz kötetben 4/1.) 96–97. Eszerint a hadiadó fizetésén túlmenő terhet is jelenthetett a porciózás, azaz a hadsereg természetbeni ellátása. És valóban, 1696-ban a városok porciópénzekre panaszkodtak, melyet a *contributio* mellett követelnek tőlük. Eszerint ekkoriban már nem *taxát* fizettek, annak csak hátralékáról volt szó. (Relković Neda: Felvidéki hét alsó bányavárosunk sérelmei 1696-ban. Századok 57[1923] 214–215.)

70 Iványi E.: i. m. 201. Ezt az időszakot illetően elsősorban Iványi Emma adataira támaszkodik a kérdés átfogó tárgyalására törekvő monográfiájában Zachar József is. Az 1697. évi (Erdély nélkül) 4 millió forintos adókivetésről szóló adatot bécsi levéltári adattal meg is erősíti: Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság, 1683–1792. Bp. 2004. 72–74.

71 R. Várkonyi Á.: A Habsburg-abszolutizmus berendezkedése i. m. 96.

72 Juhász Lajos: A porta története 1526–1648. Századok 70(1936) 578.

73 Nagy I.: i. m. 50.

Az adókirovó *conkursusok*

Az adó felosztását 1690-ben a nádorra bízta I. Lipót azon a tanácskozáson, melyet Iványi Emma a nádori *conkursusok* csírájának tekint. A kilencvenes években azután rendszeresen összeültek a nádor elnöklete alatt a magyar rendek, és a porták közt felosztották az adót.⁷⁴ A kivetett összeget kancelláriai rendelet útján közölték a törvényhatóságokkal.⁷⁵

Az 1690. évi nem az első ilyen jellegű összejövétel volt. Esterházy Pál nádori levéltárában több bizottság vegyes iratai találhatók meg.⁷⁶ Egynél sem jelenik meg a *conkursus terminus*, még az 1698. évi tanácskozásnál sem,⁷⁷ melyet szeptember 10-re⁷⁸ Bécsbe hívtak össze.⁷⁹ Pedig ennek résztvevői a nádor és Magyarország összehívott főpapjai, mánásai, főispánjai, valamint számos megye és város küldöttei voltak⁸⁰ – vagyis ez valódi *conkursus* volt összetétele alapján, ahogy azt 1710-ben a rendek kívánták, s ahogy azt 1715-ben törvénybe is iktatták. Az alapkérdés számunkra viszont az, hogy ez az összejövétel, mely foglalkozott az adóval, bárhogyan is nevezték, milyen formában tette ezt: megajánlotta-e az adót vagy csak tudomásul vette a királyi akaratnyilvánítást, és engedelmesen felosztotta az általa kirótt hadiadót a törvényhatóságok közt.

74 Iványi E.: i. m. 146–149. Iványi Emma az 1691. évit tartja az első igazi nádori *conkursus*nak. Erre és a következő tanácskozásokra ld. i. m. 149–202.

75 Nagy I.: i. m. 50.

76 Ezeket a hadiadó felosztására, valamint az ország politikai, igazságügyi és egyéb dolgainak intézésére hívták össze Bécsbe, Pozsonyba, Budára, ill. Kassára. Ebben az iratcsomóban olyan összejövetelek iratai találhatók, melyeket a csomó címe szerint 1686-ban, 1688-ban, 1689-ben, 1698-ban, 1699-ben, 1700-ban, 1701-ben, 1702-ben és 1703-ban tartottak. (Magyar Országos Levéltár [= MOL], Filmtár [= Ft], 17 991. doboz = MOL N8 [Regnicolaris levéltár, *Archivum palatiale*, *Archivum principis Pauli Esterházy*] Lad. 54 *Diversa acta commissionum tum Viennae, cum et Posonii, Budae ac Cassoviae in puncto erudendae proportionis quanti contributionalis administrandique status Regni tum in polliticis [!], cum et iudicis et cetera [!] in annis 1686, 1688, 1689, 1698, 1699, 1700, 1701, 1702, 1703 considerantium et operantium*. [= MOL Ft 17 991.]) 1697-től három rendi bizottság működött: Pozsonyban, Budán és Kassán. (Iványi E.: i. m. 169–172.), nyilvánvalóan ezek iratai is itt vannak. Ezeket az összejöveteleket a legtöbbször *commissióként* emlegetik (*commissio Cassoviensis* [1686], *commissio Viennensis* [1698], budai [1700] és pozsonyi [1701. jan., továbbá 1703] *commissio*, kassai *subdelegata commissio* [1701. nov.]), néha pedig *deputatio*ként (*deputatio Viennensis* [1698], pozsonyi *deputatio* [1702]).

77 Csak a kései levéltárosi széljegyzetek minősítették annak. (Pl. MOL Ft 17 991 5. sz.) Ez a forrás a korábbi tanácskozásokról sajnos nem szolgál érdemi információkkal.

78 R. Várkonyi Á.: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság i. m. 686.

79 MOL Ft 17 991 4. sz., 7. sz. Gyurikovits Györgynek ma az Országgyűlési Könyvtárban őrzött gyűjteményébe 1838-ig az 1671 és az 1708-as országgyűlés közötti időszakból csak az 1685. és 1690. évi bécsi *conkursusról*, az 1696. júl. 6-ra Pozsonyba, ill. 1698 októberére Bécsbe összehívott és az 1699 decemberében Bécsben megtartott *conkursusról* kerültek iratok, valamint a felső-magyarországi városok 1674. évi kassai *conkursusáról*. (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár [= OSZK Kt], *Fol. Lat.* 3835: *Index collectionis diariorum et actorum diaetaliū regni Hungariae*. [Gyurikovits György saját kezű jegyzéke, kelt Pozsonyban 1838. nov. 28-án.] [= *Fol. Lat.* 3835.])

80 MOL Ft 17 991 4. sz.

Két évvel korábban, 1696-ban Pozsonyban gyűltek össze a magyar rendek képviselői, hogy a kivetendő adó ügyében tanácskozzanak. A július 6-án megkezdődött megbeszélések csak előkészítő jellegűek voltak, az összeírás elveit alapították meg, és július 12-én az adórovókat jelölték ki. A nádor kijelentette, hogy a kifosztott ország a királytól méltányos adókivetést fog kérni, és azt, hogy téli szállásra a katonaságot ne hagyja az országban.⁸¹ A gyűlés október 18-án folytatódott Pozsonyban. A rendek 2 millió alatti pénzdótot és maximum 40–50 000 porciót tartottak elfogadhatónak, de I. Lipót kívánataiból csak 150 000 forintot engedett, és így november 15-én az adó összegét 2,15 millió forintban és 95 000 porcióban állapította meg.⁸² A városok panasza a következő módon számol be a számukra sérelmes eljárásról: a nádori gyűlés 2 000 000 forintot vetett ki, ebből 173 000-t a városokra. A városok követői nem akartak 100 000-nél többet elfogadni, ezért a nádor a városok közreműködése nélkül kivetette ezt az összeget. A szabad királyi és bányavárosok *conkursusi* küldöttei alig fél órával később a Kamara elnökéhez fordultak panaszukkal,⁸³ majd ezeket a rendek elé terjesztették, azután a nádor elé is. Másnap, november 3-án viszont a gyűlés végleges döntést hozott, és kivetette a 2 millió forintot. A városok nem érték el céljukat.⁸⁴ Ebből is kiderül, hogy a rendek végül nem voltak hajlandóak felosztani az általuk el nem fogadott 2 millió feletti összeget. Erre csak tavasszal került sor.⁸⁵

1698-ban I. Lipót július 22-i dátummal adta ki a Bécsbe összegyűlt *conkursus*nak címzett előterjesztéseit. A huszadikára összehívott tanácskozás meghirdetett célja a katonai rendtartás kidolgozása és az adózás rendjének megszilárdítása volt, és a királyi előterjesztés adóösszeget még csak nem is említett.⁸⁶ Az 1698. évi *conkursus* irataiból fény vetül a századforduló éveinek adókivetéseire.

Kiindulásképp leszögezték a rendek, hogy a király által kivetett kétmillió adó nagy részét már beszedték, s hogy ebből mind a négy rend kivette a részét. A katona- és lótarás az *excessus*okkal további több mint 1 millió forintra megy. Ha pedig mindehhez még 2 000 000 forint nyáron fizetendő adó járul,⁸⁷ akkor a sanyarú helyzetben lévő Magyarországnak már több mint 5 000 000 forintos

81 Relković N.: i. m. 211–212.

82 Iványi E.: i. m. 161–162.

83 Relković Neda a budai kamara elnökéről ír, de a kamara Pozsonyban működött, és feltehetően nem a budai kamarai adminisztráció (Nagy István: A Magyar Kamara 1686–1848. Bp. 1971. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.] 23–24.) vezetőjéről volt szó, hisz a pozsonyi *conkursus* alkalmával fél óra elteltével csak helyben lehetett panaszkodni.

84 Relković N.: i. m. 215–216.

85 Iványi E.: i. m. 161–162.

86 Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény (= OGYK GY) 700.528: *Acta concursus regni Hungariae pro elaboranda methodo regulamenti militaris et norma in contribuendo stabilienda, in diem 20 julii anno 1698 convocati, ac mense octobris eodem anno conclusi per Georgium Gyurikovits anno 1840 collecta* (= 700.528) 1–3.

87 „pro aestiva solutione”. (MOL Ft 17 991 9. sz.)

terhet kell viselnie, melyet nem bír el. Ha pedig a restanciák katonai erővel kerülnek behajtásra, az tovább súlyosbítja a helyzetet. Magyarország rendjei ezért adócsökkentést kértek.⁸⁸

A korábban állandósult 2 000 000 forint adóval szemben ekkor tehát 4 000 000-t kért a király,⁸⁹ másodjára az 1697–1698. katonai év után,⁹⁰ s ehhez járult még az ország rendjei szerint a természetbeni terhek és a kihágások formájában még több mint egymillió. Ez utóbbi a behajtás erőszakos volta mellett tanúskodik. A kiváltságosokra történő utalás pedig azt jelenti, hogy az uralkodó még mindig az 1672. május 25-i pátensnek a Mohács utáni adóketető törvénycikkek jó része által alátámasztott elvei szerint kívánt adóztatni, vagyis a birtokosok anyagi hozzájárulását is megkívánva. Már két évvel korábban Bécsben kérte I. Lipót az ország előkelőinek a hozzájárulását a nemesekre is kiterjedő új adórendszerhez. Ők viszont mind a nemesi adómentességhez, mind az országgyűlés kizárólagos adóketési jogához ragaszkodtak.⁹¹ Ebből bontakozott ki az 1698. évi tanácskozás kardinális vitája is.

A nemesség eredetileg csak 50 000 forintot akart vállalni, írja R. Várkonyi Ágnes.⁹² A nádor iratai közt található egy fogalmazvány, melyben a 4 000 000 forintos adónak, „a földesurak és az alávetettek közt”⁹³ történő felosztásának és a kereskedelmi forgalmat terhelő *accisa* kivetésének lehetetlensége mellett érvel. Eszerint egyrészt elegendő volna a 2 000 000 forintra rúgó adó, másfelől az adózás a nemességet a parasztság soraiba süllyesztené.⁹⁴ A felirat végleges változatát november 6-i dátummal nyújtotta be I. Lipótnak Esterházy Pál.⁹⁵ A rendek egyfelől az adóösszeg csökkentését követelték („legalább kétmillió forintra”), másfelől, hogy „az egyháziak, a mágnások és a birtokos nemesek mentesek maradjanak a hadiadó alól”, tekintettel arra, hogy ők személyes felkelésre kötelezettek.⁹⁶ I. Lipót tervezetében ugyanis a négymillió adó egy tizenhatod részét a szabad királyi városokra vetette volna ki, míg a maradékot a vármegyékre. Ez utóbbi 2:1 arányban terhelte volna a parasztokat és a kiváltságosokat: az egyháziakat, a mágnásokat és a köznemeseket. A *concursum* ezt „jogtalanoknak és lehetetlennek” állította.⁹⁷ Végül a kormányzat a két fő kérdés egyikében engedett. 1698. december 24-én kiadott rendeletében (mely magát *decretum*nak nevezi) I. Lipót végül „kegyesen”, csak 250 000 forintot vetett ki a kiváltságosokra az 1698. november

88 MOL Ft 17 991 9. sz.

89 R. Várkonyi Á.: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság i. m. 686.

90 Jóllehet az 1697. évi *concursum* nem volt hajlandó felosztani a kivetett 4 millió forintot, és a plusz 2 millió behajtása lényegében nem sikerült. (Iványi E.: i. m. 173–175.)

91 Magyarország történeti kronológiája i. m. 519.

92 R. Várkonyi Á.: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság i. m. 686.

93 „*inter dominum terrestrem et subditum*”. (MOL Ft 17 991 10. sz.)

94 MOL Ft 17 991 10. sz.

95 MOL Ft 17 991 12. sz.; Magyarország történeti kronológiája i. m. 521.

96 A *concursum* rendi követeléseinek korabeli hétpontos összegzése alapján: OGYK GY 700.528 95.

97 Uo. 104., a tervezethez tartozó teljes adófelosztási táblázat uo. 64–66.

1-től 12 hónap leforgása alatt befizetendő adóból, melynek összege viszont maradt a tervek szerinti 4 000 000 forint: a *misera plebs contribuens*re így 3 500 000 forint jutott, a két év előtti adó közel duplája.⁹⁸

A korábbiaknál jóval magasabb adó behajtása távolról sem volt zökkenőmentes. Lipót 1699. május 31-én egy leiratában az előző évi 4 000 000 forintos adó hátralékáról beszélt, és sürgősen 20 000 forintot kért.⁹⁹ Június 4-én azután a kívánt adómennyiség tizedét elengedte, a végleges adót 3,6 millió forintban állapítva meg. Ennek is egy részét terményben lehetett beszolgáltatniuk a megyéknek.¹⁰⁰

Az 1698. évi események egyetlen mozzanata sem utal arra, hogy Magyarország rendjeinek képviselői kezében lett volna az adómegajánlás joga. Esterházy Pál a 4 milliós adónak nem megajánlását, hanem *repartitio*ját mondja lehetetlenné,¹⁰¹ s az adófizetés rendjét a király december 24-én kelt *rendelete* szabályozta.¹⁰² 1703. február 14-re hasonlóképpen nem dönteni küldte Zala és Somogy vármegye Szegedy Pál alispánt Bécsbe, hanem azért, hogy *hallgassa meg* „az egész ország adóösszegének általános felosztását”.¹⁰³ Minden arra mutat, hogy a rendek lehetőségei nem terjedtek messze: 1698-ban is csak a saját részük leszorítására bizonyult elegendőnek befolyásuk, a pénzbeli hadiadó teljes összegén az uralkodó nem változtatott.¹⁰⁴ A *concurus* valójában nem ajánlotta meg az adót, csak felosztása tartozott ekkor hatáskörébe.¹⁰⁵ Az esetek többségében fel is osztotta a Bécsből meghatározott adómennyiséget, akármennyi volt is az – ha kivételképpen meg is történt, hogy nem tett így, hanem ellenszegült.

Ekkortájt vonták ki a Kamara hatásköréből a hadiadó kezelését, s 1700. augusztus 25-én létrehozták a hadipénztárt. Nagy István szerint a Magyar Kamara

98 Uo. 14.; R. Várkonyi Á.: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság i. m. 686.; Magyarország történeti kronológiája i. m. 521.

99 MOL Ft 17 991 sz. n. Mivel ehhez a *concurus* nem járult hozzá, a rendeletet törvénytelennek tartották, mondja Jean Bérenger. (*Jean Bérenger: Les „Gravamina”. Remonstrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d’Etat au XVIIe siècle.* Paris, 1973. [Publications de la Sorbonne. Série „Documents” 23. Travaux du Centre de recherches sur la civilisation de l’Europe moderne 15.] 63.)

100 Iványi E.: i. m. 179–180.

101 MOL Ft 17 991 10. sz.

102 Magyarország történeti kronológiája i. m. 521.

103 „*Ad audiendam generalem repartitionem totius regni quanti contributionalis.*” Somogy Megyei Levéltár (= SML) IV.1.b. (Somogy vármegye nemesi közgyűlése és albizottsága iratai, 1454–1855. *Protocolla congregationum*, 1659–1848) Közgyűlési jegyzőkönyv 1658–1726-ból (= P 1658–1726 2.) 45/47. (eredeti/új lapszámozás).

104 Az 1698 utáni „*concurus*oknak” a nádori irattárban található dokumentumait nem vizsgáltam meg alaposan, de ezek közt, melyek többnyire jelentések a nádor távollétében ülésező *commissiók* munkájáról, sem találtam utalást adómegajánlásra. A legfigyelemreméltóbb és külön tanulmányozásra feltétlenül érdemes az 1702. évi pozsonyi *deputatio* hosszas működése, mely *punctumok* és *responsumok* váltásával valódi *tractatus diaetalist* valószínű meg. (MOL Ft 17 991 31. sz.)

105 A *concurus* lefolyásáról részletesebben ld. Iványi E.: i. m. 174–179.

1686 után már alig játszott szerepet a hadiadó behajtásában, bár a Kamara 1672. évi utasítása a hadiadót még hatáskörébe sorolta. A hadipénztár létrehozása csupán végpontja volt annak a folyamatnak, mely során a vármegyei hatóságok és a kamarai szervezet kezéből a hadiadó behajtása a 17. század második felében a császári hadbiztosokéba és katonai parancsnokokéba került.¹⁰⁶ Az önkényes adókivetés és az erőszakos adóbehajtás rendszere váltotta tehát fel az adómegajánlás rendi prerogatívájának érvényesülésén nyugvó, Mohácstól fogva szinte mindvégig érvényesülő rendszert. Noha a *conkursus*okon az ország rendjei valamiképpen közreműködtek az adó kivetésében, nemcsak ennek mennyiségét sérelmezték, hanem (és különösen) azt, hogy nem az országgyűlés ajánlja meg az adót, a legfőképpen pedig a nemesség megadóztatását, amint ezt herceg Esterházy Pál nádor beadványa tanúsítja.¹⁰⁷ A századfordulón tehát a magyar rendiség passzivitásba szorult. Ehhez az alaphelyzethez viszonyítva érdemes meghatározni a 18. századi tendenciákat.

Az adó mennyisége lassú csökkenést mutatott (1699–1700. katonai év: 3,2 millió forint, 1700–1701 és 1701–1702: 3 millió), de a rendek tiltakozása és törekvése az adó (nagyobb mérvű) mérséklésére nem volt sikeres. Tizenhatod része továbbra is a kiváltságosokat terhelte, habár ennek fizetésétől vonakodtak. 1702–1703-ra a birodalom központi igazgatása megpróbálta az összadó harmadát, 4 millió forintot ismét Magyarországra terhelni. Felosztásában rendi szervek nem is vettek részt. Behajtását a szabadságharc kitörése már megakadályozta.¹⁰⁸

A kivetett adók hátraléka Esterházy Pál adatai szerint a 17. század utolsó három esztendejében 5% táján maradt – bár ő más tételek felsorakoztatásával háromszor ekkora túlfizetést mutatott ki a mérleg másik oldalán.¹⁰⁹ Az adóhátralékok viszont egyes helyeken régiek és jelentősek lehettek, hiszen 1703-ban nem az aktuális, hanem egy korábbi 4 milliós országos adóból a Somogyra és Zalára eső rész hátralékának befizetését követelték a két egyesített megyétől, katonai végrehajtással fenyegetve azokat.¹¹⁰ Zachar József adata szerint pedig 1702-ben a hadvezetés a *szokásos* 2 millió forintos hadiadó beszédésével számolt, ami a megelőző évi, és döntően 1702-re vonatkozó kivetésnek csupán két-

106 Nagy I.: A Magyar Kamara 1686–1848. i. m. 27., 41. Az 1708. évi diéta sérelmi irata követeli, hogy az adó ne a császári biztosoktól, a Haditanácstól, hanem az országgyűléstől függjön. (*Málnási Ödön*: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora [1672–1732]. Kalocsa, 1933. 69.)

107 Tóth István György: Három ország – egy haza. Bp. 1992. (Magyarország krónikája 7.) 53.

108 Iványi E.: i. m. 182–196. Erről az időszakról ez a kiváló monográfia nyújt részletes tájékoztatást. Az 1698. évit követő időszak adófelosztó *conkursusai* közül a nádor irathagyatékában találhatók az 1699-ben, 1700-ban, 1701-ben, 1702-ben és 1703-ban megrendezett tanácskozás iratai (MOL Ft 17 991 23., 27., 31., 42. és 43. sz.). Ezek közül Gyurkovits gyűjteményében csak az 1699. évről található irat (OSZK Kt *Fol. Lat.* 3835). Az adó 4 millió forintra való emeléséhez egy megerősítő adat: 1703. jún. 15-én a frissen létesített állami bank, a *Banco del Giro* ígéretet kapott 4 millió forint támogatásra Magyarország hadiadójából. (Magyarország történeti kronológiája i. m. 527.)

109 Iványi E.: i. m. 188–189.

110 SML P 1658–1726 2. 47./49. (eredeti/új lapszámolás).

harmada. Eszerint elképzelhető, hogy az adóbehajtás sikeressége a 18. század első éveiben drasztikusan visszaesett. Ezzel ellentétben áll, hogy a következő két esztendőben igen magas, 5 millió forint feletti „rendes adóbevétellel” számolt a Haditanács a magyar korona országaiból (habár azután a kivetett magyarországi hadiadóösszeg felének behajtását remélték),¹¹¹ jóllehet Iványi Emma az 1703–1704. katonai évre már nem is tud kivetésről. (A korábban említett évi 4 millió a szűk értelemben vett Magyarországra vonatkozott.) Ezt követően is több esztendőig a hadsereg szükségleteire központi szabályozás nélkül természetben hajtott be ellenőrizhetetlen mennyiségű adót.¹¹²

A Rákóczi-szabadságharc hatása

Peter Dickson rámutat arra, hogy a Habsburg Birodalomban a rendes adó mennyisége az 1690-es, 1700-as évek háborúiban nőtt hirtelen meg, a hadsereg méretének megnövekedésével párhuzamosan. Meglepőnek nevezi, hogy 1702-ben a (kerekítve) 12,4 milliós éves összes adóból csupán 4 milliót fizetett a cseh korona, 1,3 milliót az osztrák tartományok és nem kevesebb, mint 7,1 milliót Magyarország és Erdély.¹¹³ Az adat az imént elmondottak tükrében tényleg meglepően magas, sőt alig hihető, de a kontraszt még akkor is kiáltó, ha csak az Iványi Emma szerint a századforduló éveiben a szűkebb értelemben vett Magyarországra ekkoriban kivetett 3–4 millió forintos (vagy a nyolcvanas években 3–5 milliós) pénzdótot vetjük össze a 18. század második évtizedének sokkalta mérsékeltebb adóterhével, amikor a hadiadó összege körülbelül 1 és 2,5 (többnyire 1,5–2) millió forint közt mozgott. Ha emellett általában az adózási helyzet, annak jogi vagy gyakorlati vonatkozásainak tekintetében ezt a 17. század végi, illetve századfordulós állapotot a 18. század konszolidált viszonyaihoz hasonlítjuk,

111 Zachar J.: A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei i. m. 860. Itt a szerző 5 100 999 forintot ír, mint ami a kivetendő 12 milliós hadiadóból a magyar koronára jutott, könyvében 5 258 731 forint szerepel. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 77.) Megjegyzem, hogy mivel a költségvetési év nov. 1-jével kezdődött, az adókövetés általában az ősszel történt meg, a hadiév pedig a következő év máj. 1-jén vette kezdetét. Zachar József adatai nem a megajánlás évére, hanem arra a naptári esztendőre vonatkoznak, amelyben a hadiév megkezdődött, és amelyre az adófizetés dandárja esett. (A szerző szíves közlése.) Eszerint vettem őket figyelembe.

112 Iványi E.: i. m. 198–201. Mint alább látni fogjuk, az első, *concursum* általi adómegajánlást Szabó Dezső az 1708., Iványi Emma az 1709. esztendőhöz köti. Mivel jelen munka figyelmének középpontjában az adómegajánlási jog gyakorlása áll, a valóban behajtott adóösszeg megállapítását nem tarthatja feladatának. A 18. században beszédett adó mennyiségére a legjobb adatokat Zachar József monográfiája szolgáltatja. Innen megtudhatjuk pl. a hadvezetés által az országra lebontott hadiadó-mennyiséget az 1705. hadiévre (5 687 399 forint), melyre azonban nem számíthattak, miként a következő esztendei adóra vagy az 1707. hadiévre tervezett 2,5 millió nagyobbik részére sem (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 77.).

113 P. G. M. Dickson: Finance and Government under Maria Theresia, 1740–1780. II. Finance and Credit. Oxford, 1987. 186–187.

az ember nem tehet mást, mint hogy a Rákóczi-szabadságharcot akkor is teljes sikerként értékeli, ha ezt a közjogi fókuszú gondolkodás nem így látja.

Másfelől ezen általános értékelés mellett, szűkebben vett tárgyunk szemszögéből nézve a dolgot, azt hiszem, komoly jelentőséggel bír az a körülmény, hogy az adóösszeg 17. század végi meredek emelkedése éppen olyan időszakra esett, amikor az adó megajánlása nem volt a magyar rendek kezében. És ha a 18. századi adómegajánlási vitákra gondolunk, s arra, hogy pár százezer forintos adó-emelést milyen nehezen tudott elérni a kormányzat, mikor pedig az adóösszeg nem is egészen két millióról kezdett lassan felfelé kapaszkodni az 1791. évi közel négy és fél millióra, akkor meg kell azt is állapítanunk, hogy a magyar rendek adómegajánlási jogosítványának a Rákóczi-szabadságharc eredményeként történő (noha nem is tökéletes) helyreállítása az ország teljes lakosságának igen komoly könnyebbséget hozott.

Czigány István is annak a véleményének adott hangot, hogy Magyarország helyzete 1711 után jóval kedvezőbb volt, mint a 17. század végének alávetési kísérlete közepette. Idézi, hogy maga Rákóczi Ferenc is elismerte 1712-ben, hogy azokat a rendi jogokat, melyekért fegyvert fogtak, a szatmári megegyezés eredményeképpen megszerezték.¹¹⁴ A számok nyelvén is megerősíthetjük ezt a nézetet. A Rákóczi-szabadságharc miatt a magyar adóbevételek elapadtak, s ezért a cseh és osztrák tartományok adóterhe 7,7 millió forintra ugrott fel (az 1706–1714. évek átlagában). Peter Dickson adatai szerint 1713-ban már (szintén kerekítve) 1,6 milliót fizettek a magyar korona, 6,6 milliót a cseh korona tartományai és 1,5 milliót az osztrákok.¹¹⁵ A magyar hadiadó tehát a szatmári megegyezés után a korábbinál jóval alacsonyabb szintre állt be. (S így már a legkevésbé sem csodálható, hogy a kormányzat a Rákóczi-szabadságharcot követő időkben végig a magyar hadiadó emelésére törekedett.¹¹⁶)

Ezen tartalmi vívmányok mellett ugyanakkor a Rákóczi-szabadságharc hatására a kormányzat arra is rákényszerült, hogy visszatérjen az alkotmányos formákhoz. Ennek az átalakulásnak, az adózás terén egy új gyakorlat intézményesülésének a folyamatát mindmáig legjobban Szabó Dezső világította meg. 1705-ben I. József trónra lépte harangozta be a változásokat, és a labanc rendek még az ónodi országgyűlés előtt tanácskoztak a kurucok négy kardinális követeléséről. Állásfoglalásuk tanulságos volt. Hajlottak arra, hogy idegen hatalmak garantálják a magyarok és a Habsburg-uralkodó megegyezését. Erdély függetlenségéről úgy vélték, hogy az erdélyi rendek akár a már megválasztott II. Apafi Mihályt fogadják el, akár mást választanak, a fejedelem tegyen hűségesküt I. Jó-

114 Czigány István: *Rebellisek és realpolitikuskok*. In: *Romlás és reménység. Magyar évszázadok*. Szerk. Kurucz Gyula. Bp. 2000. 125.

115 P. G. M. Dickson: i. m. II. 187.

116 Pl. Dávid Zoltánt egyetértőleg idézi Kalmár János. (*Kalmár János: A kontribúció kérdése az 1714. évi országgyűlésen*. In: *Unger Máttyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történettanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 174.)

zsefnek, és a Részek nélkül kormányozza Erdélyt. Az idegen katonaság tényleg felesleges az országban béke idején, csak a határszéli várakban maradjanak idegen csapatok a magyarokkal megegyező számban és magyar parancsnokság alatt. A vallásszabadság kérdésében a meglévő törvények végrehajtását javasolták és az erőszakkal elvett protestáns templomok visszaadását. Úgy vélték, hogy a diétának kell később rendeznie a vallási ellentétek ügyét. A nádor még több előterjesztést tett a tárgyalások folytatására, az országgyűlés összehívására buzdítva. 1707. március 25-i előterjesztésében emlékeztette I. Józsefet arra, hogy apja ígéretet tett arra, hogy a következő országgyűlésig nem fog adót szedetni, s maga is ígéretet tett erre és a nemzet szabadságainak tiszteletben tartására trónra lépését követően, mégis porcióznak.¹¹⁷

Az 1708. évi diétán megjelenő rendek első kérése az volt I. Józsefhez, hogy hívja meg még egyszer a felkelőket, addig ne jöjjön a diétát megnyitni. A prímás kész volt követségbe menni Rákóczihoz. A kurucok sértő válaszána megérkezte után az udvar meg akarta szakítani a tárgyalásokat, de a diéta ismét követek kiküldését kérte.¹¹⁸ 1709-ben a diéta Rákóczit és Bercsényit ugyan felségsértőknek és a haza ellenségeinek nyilvánította, de híveiknek egy évet adott a hűségesskü letételére, és ebben az esetben bűnbocsánatot ígért nekik.¹¹⁹ Az az ember benyomása, hogy a labanc és a kuruc rendek mintegy munkamegosztást valósítottak meg: közel ugyanazokért a rendi célokért küzdöttek más eszközökkel. Palmes bécsi angol követ szavaival: „bizonyos, hogy a hűek ugyanannyit követelnek, mint az elégedetlenek”, azaz a kurucok.¹²⁰ A felkelő által képviselt fegyveres fenyegetés súlyt adott a királyához hű főnemes beadványának. A labancok nem voltak ellenségesek a kurucok törekvéseivel szemben, nem voltak „nemzetellenesek.” (Talán 1849 muszkavezetőinek képe vetült rájuk a történeti tudat-

117 *Zsilinszky Mihály*: Az 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Bp. 1888. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII/XI.) 15–18.

118 I. m. 49–50., 55–57.

119 *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. IV. 1687–1712. Bp. 1897. 381.

120 Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Angol levéltáraktól közli: Simonyi Ernő. III. Bp. 1877. (Archivum Rákócziánum II. Rákóczi Ferenc levéltára. Bel- és külföldi irattárakból bővíve. Második osztály: Diplomacia.) 458–459. Vö. Horváth Mihály és R. Várkonyi Ágnes véleményével az 1708. évi sérelmekről: „a felkeltek által a nagyszombati békealku alatt benyújtott feltételektől a királyválasztást és Erdély elszakasztását kivéve alig különböznek”. (*Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VI. Pest, 1872. 521.) „A gravámeneket a méltányos megegyezést keresők állították össze Csáky Imre vezetésével, s többet átvettek a magyar konföderáció követeléseiből.” (*R. Várkonyi Ágnes*: Küzdelmek a korszerű magyar állam megteremtésért. In: Magyarország története 1686–1790. i. m. 226.) Hasonlóan ír Joachim Bahlcke: „a beterjesztett sérelmek a Rákóczi-pártiak követeléseitől csak a mértéket tekintve különböztek”. (*Joachim Bahlcke*: Ungarischer Episkopat und Österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790). Habilitationsschrift zur Erlangung des akademischen Grades Dr. phil. habil. der Fakultät für Geschichte, Kunst- und Orientalwissenschaften der Universität Leipzig. Kézirat, 2001. 172. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy munkáját még megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta.)

ban?) Ugyanannak a rendi ellenzékiiségnek voltak a képviselői. Megegyezésre törekedtek, s a szatmári béke végső soron az ő politikájuk sikerét hozta meg.

Mint minden diéta, az 1708. évi is elsődlegesen az adómegajánlásnak és a sérelmek orvoslásának biztosított alkotmányos fórumot. Noha a „labanc” országgyűlés a *decretum* meghozataláig nem jutott el, erre csupán 1712. évi teljessé válását követően került sor, az adózás tekintetében máris változást hozott az 1708. esztendő. A sérelmi irat első pontja emelt rögtön szót a törvénytelen adók ellen, melyeket a Haditanács, a császári biztosok, tábornokok és várkapitányok vetnek ki. Ragaszkodik ahhoz, hogy adót csak a diéta vethet ki.¹²¹ Erre 1709-ben kapott választ az országgyűlés, melyben az udvar elismerte, hogy az adó kivetéséhez a rendek beleegyezése szükséges: az országgyűlésen összegyűlt rendeké, illetve ha diétát az országot ért hirtelen támadás miatt nem lehetne összehívni, egy szűkebb rendi testületé.¹²² Ragaszkodva ahhoz az elvhez, hogy adót csak országgyűlés ajánlhat meg, a *concursus*on történő adómegajánlás gyakorlatát az 1709. augusztus 13-i feliratában az országgyűlés visszaütötte, noha abba 1708-ban már ideiglenesen beleegyeztek. Ennek ellenére I. József gyakorlattá tudta tenni azt, hogy az adóról a diéta egy deputációjával tárgyal, mégpedig nem akkor, mikor maga a diéta ülészik, mondja Szabó Dezső.¹²³ Máriássy viszont úgy tudja, hogy beleegyeztek a rendek abba, hogy ugyan a hadiadó kivetésére a diéta jogosult, amennyiben az országot hirtelen támadás éri, és az országgyűlés összehívására nincsen idő, „országos bizottságot” is össze lehet hívni az adó megajánlására és felosztására.¹²⁴ Én úgy gondolom, hogy a szó szoros értelmében nincsen igaza, de mégsem téved, hiszen a lényeg az, hogy a rendek elvi álláspontja dacára, miszerint kizárólag a diéta jogosult az adó megajánlására, végül is tényleg a *concursus*ok ajánlották meg az adót. A rendek akár nyíltan beleegyezésüket adták, akár nem, mindenképpen közreműködtek ebben, tehát nemcsak hallgatólagosan, hanem tevőlegesen is elfogadták ezt az eljárást.

Már 1708-ban is egy *concursus* ajánlotta meg az adót, noha voltaképpen a diéta is megtehetette volna. Abban, hogy a rendek elfogadták azt az elvet, hogy a diétánál szűkebb rendi testület is megajánlhatja az adót, a korábbi esztendők gyakorlatának tükrében semmi meglepő sincsen. 1708 végén Heister tábornagy a császár hűségén lévő vármegyéktől nem kevesebb, mint 90 000 porciót kért a nádornak küldött levelében. Medows angol követ december 26-án kelt levele szerint „a diétára küldött megyei követek, akik jelen vannak Pozsonyban, több tanácskozást tartottak, hogy a kérés felől döntsenek”. Válaszukban ennek teljesítését lehetetlennek mondták.¹²⁵ A „Magyar Királyság Pozsonyban összegyűlt

121 *Málnási Ö.*: i. m. 69. és *Zsilinszky M.*: Az 1708-ki i. m. 60–61.

122 *Horváth M.*: i. m. VI. 550.

123 *Szabó Dezső*: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. I. Hadtörténelmi Közlemények 11(1910) 35., 40., 43.

124 *Máriássy Béla*: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. III. I. Miksától – III. Károlyig. (Forradalmi korszak.) Győr, 1887. 357.

125 Angol diplomatiai iratok i. m. III. 415.

előkelőinek és vármegyéinek *conkursusa*¹²⁶ 73 937 porciót – Szabó Dezső szerint 1 626 626 forint értékben – ajánlott meg, s osztott fel a törvényhatóságok közt.¹²⁷ Ez feltehetően nem jelentett változást az adó összege tekintetében, mert annak értéke Szabó Dezső szerint Magyarországon és Erdélyben akkoriban, amikor a Rákóczi-szabadságharc miatt pénzben adót kivetni nem lehetett, s a hadsereg szükségleteire szolgáló terményeket természetben szedték be, mintegy évi 2 millió forintra rúgott,¹²⁸ s az 1,6 milliós hadiadót Erdély adója valóban körülbelül kétfélmillióra egészíthette ki.¹²⁹ (Az 1708 és 1722 közötti adómegajánlásokról lásd a 2. táblázatot!)

Kézenfekvő megoldás volt tehát mind a rendek, mind az uralkodó részéről előbb a *conkursusok* felhasználása az adómegajánlásra, majd ennek az állapotnak többé-kevésbé a törvényesítése, amikor a Rákóczi-szabadságharc hatására az uralkodó kész volt az adómegajánlást ismét alkotmányos mederbe terelni anélkül, hogy annak jogát visszaszármaztatta volna az országgyűlés plénuma részére. I. József 1709. május 15-i leirata szerint ellenséges támadás vagy a jelenlegi háború miatt, amikor nem lehetséges diétai adómegajánlás, a rendek országgyűlésileg biztosokat küldjenek ki, s velük lehessen megállapodni az adóról. A *conkursus* tehát magának a diétának a deputációja is lehetett, amint az 1709-ben történt, mikor a diéta ismét nem tárgyalta az adóról, s azt a *conkursus*ra hagyta.¹³⁰ Szabó Dezső beszámolója szerint noha I. József 1 814 640 forint értékű 90 733,50 porciót kért,¹³¹ a *conkursus* csak 80 000 porciót szavazott meg 1 599 960 forint értékben.¹³² Ennek 2/3 része embereknek való, havi 3 forint 30

126 OSZK Kt *Fol. Lat.* 3835. (A terminus tehát kissé módosult.)

127 Szabó D.: i. m. I. 35. Az adó a természetben szolgáltatott kenyéren felül értendő. Pénzben számított értéke (1 626 626 forint) akképpen jön ki, hogy feltételezzük azt a következő évtől biztosan érvényesülő gyakorlatot, hogy a porciók 2/3-a embernek való, 1/3 része pedig lónak. Ezeket havi 4, ill. 3 forinttal kell Szabó Dezső szerint átszámolni. (Noha a következő évre már havi 30 krajcárral alacsonyabb áron végzi a konverziót!) Magam is elvégeztem a számítást, és eredményül 1 626 614 forintot kaptam. Nem tudom egészen biztosan, Szabó Dezső melyik adata lenne valójában helyesbitendő, nagy valószínűséggel a forintban megadott. A továbbiakban is többször más a véleményem, mint neki a porcióban szereplő adóösszeg forintértékére vonatkozólag. Ezért az 1722–1723. évi országgyűlést megelőző időkre vonatkozólag a porciószámot tekintem irányadónak, s a forintértéket csak tájékoztatásul közlöm. Az ezekhez fűzött kommentárjaim a jegyzetekben, ill. a 2. táblázatban és annak jegyzeteiben találhatók. Ugyanakkor szeretném megjegyezni, hogy Iványi Emma egyáltalán nem ír 1708 őszén tartott *conkursusról*. (Iványi E.: i. m. 198.)

128 Szabó Dezső év említése nélkül közli ezt az adatot. (Szabó D.: i. m. I. 32–33.)

129 A megelőző évek szünetét követően az 1708-i hadiére a hadvezetés Erdéllyel együtt előbb 2 millió, majd 1 626 626 forintos hadiadót vetett ki, végül egészében természetben, írja Zachar József, kissé másképp értelmezve a számokat. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 77–78.)

130 Szabó D.: i. m. I. 37., 43–44.

131 Saját számításaim szerint (30 244 1/2 porció x 3 ft x 6 hónap; 60 489 porció x 3,50 ft x 6 hónap) 1 814 670 forint az adó pénzbeli értéke.

132 Szerintem 1 600 000 forint helyesen a porciók pénzben kifejezett értéke. Meg kell viszont jegyezni, hogy noha itt láthatóan 3 és fél forintos havi porcióértéket vesz alapul, Szabó Dezső az 1708. évi hadiadó pénzben kifejezett értékének megadásakor már 4 forintos havi élelmi por-

krajcár értékű, vagy teljesen pénzben, vagy teljesen természetben leróható, 1/3-a pedig lovaknak való, 3 forint értékű, de pénzben meg nem váltható porció. (Iványi Emma viszont arról tudósít, hogy az 1709 őszén Bécsben a megyék és a városok küldöttei nélkül ülésező *concursum* a kért 90 733 porciót 70 000-re alkudta le.¹³³) Látható, hogy a Rákóczi-szabadságharc időszakában a „labanc” *concursum* pozíciója sokkal erősebb lett: már nem csupán eredménytelenül tiltakozott a magasnak tartott uralkodói követelések ellen, s mégis engedelmesen reparticionálta az adót, hanem képes volt eredményesen szembeszállni a kormányzati igényekkel. Ennek az adónak a behajtása sem sikerült viszont 1709–1710 telén.¹³⁴

Miután I. József 1709. május 28-án kelt leirata felvetette az állandó hadsereg és az állandó adó kérdését,¹³⁵ az 1710. február 20-i leiratban újra megfogalmazódik a kormánynak az a kívánsága, hogy a *concursum* kezébe adómegajánló jogosítvány kerüljön. Ha ez elvben csak különleges esetekre korlátozódna is az országgyűlés általános jogai fenntartásával, már a szöveg tükrözi azt a szándékot, hogy a *concursum* állandóvá, elsődleges adómegajánló fórummá tegyék.¹³⁶ 1710. augusztus 21-én kelt feleletükben a rendek visszautasították azt a másik királyi törekvést, hogy a kiváltságosok is részt vállaljanak a hadiadóból, de elfogadták a *concursum* intézményét, mert azt részletezik, ki vegyen benne részt. Ezek körét szélesre véve szinte kis országgyűléssé kívánták azt tenni.¹³⁷ Mindez nem tette lehetetlenné, hogy az uralkodó a Pozsonyban tartózkodó nemesek és a primás révén szavastassa meg az adót. 1710-ben jó ürügy volt a *concursum* ki-

cióval számolt. (Szabó D.: i. m. I. 35.) A Hadilevéltár forrásai alapján Zachar József ismét másként értelmezi ugyanazokat a számokat. Szerinte megemelték a porcióságot (73 937-ről 90 734-re), de alacsonyabb forintértéket adtak meg (1 599 960 ft). (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 78.)

133 Iványi E.: i. m. 201. A megajánlás a Dráván túli terület, valamint Dalmát-, Horvát- és Szlavónország nélkül értendő. A különbség Szabó Dezső adatahoz képest akár ebből is eredhetne, tehát hogy a társországok adója nincsen benne az összegben, de ez ellen szól az, hogy a következő három évnél nincs eltérés Iványi Emma és Szabó Dezső adatai közt.

134 Szabó D.: i. m. I. 44–45., II. 352–354. A Hadilevéltár adatai szerint az 1710-i hadiévra a magyar korona országaiból mindössze 40 000 porció, azaz 945 000 forint (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 78.), esetleg 995 000 forint adóbevétellel számoltak (Zachar J.: A cs. [kir.] állandó hadsereg pénzügyei i. m. 861.).

135 Málnási Ö.: i. m. 165.

136 Szabó D.: i. m. I. 47.

137 I. m. I. 49. Abban viszont, hogy ez újdonság lenne, nem tudok egyetérteni Szabó Dezsővel, tekintettel pl. az 1698. évi *commissio* hasonló összetételére. Acsády Ignác a diéta ezen lépése miatt mondhatja, hogy 1710-ben fogadta el az állandó hadsereget, az állandó adózást, és azt, hogy ha nem lehet országgyűlést tartani, akkor a király a főrendeket és a megyék, valamint a városok küldötteit meghíva szavastassa meg az adót. (Acsády Ignác: Magyarország története I. Lippót és I. József korában [1657–1711]. Bp. 1898. [A magyar nemzet története VII.] 656.) Mint láttuk, mind az állandó hadsereg, mind az állandó adózás, mind pedig az, hogy a rendiségnek egy bizottsága osztja fel az adót (néha annak mérséklését is sikerrel kérve), tény volt már régóta. Mindazonáltal lehet amellet érvelni, hogy az elvben erre egyedül jogosult diéta most adta először beecgegyezését ehhez a gyakorlathoz.

vántnál szűkebb voltára a pestis. A csökkentett létszámú hadsereg kisebb követelését elfogadva a *conkursus* 40 000 porciót szavazott meg.¹³⁸ A Hadilevéltár adatai sokkal magasabb, viszont nem teljesített adókövetelést mutatnak.¹³⁹

Az 1712-től újra, de már a teljes magyar rendiséget képviselve ülésező diéta által meghozott *decretum* 57. cikkelye az 1711. október végéig (azaz ezzel az adómegajánlással bezárólag) függőben lévő adótartozásokat elengedte, míg az ezutáni hátralékokat kiegyenlítendőnek nyilvánította. Ebből a szempontból tehát az 1708. évi cezúra, a rendi adómegajánlási prerogátiva helyreállítása után az 1711–1712-i katonai év kezdete egy másik határvonalat jelentett: a Rákóczi-szabadságharc adózási *ex lex* állapotának végét.

Adókivetés 1711-től 1715-ig

1711-ben a királyi biztossal Magyarország részéről 12 megbízott tárgyalta. A kormányzat által kezdetben kívánt 100 000 porcióval szemben a megegyezés szerint Magyarország az 1711–1712. katonai évben Horvátországgal együtt 75 000 porcióval adózott, melynek értéke 1 650 000 forint volt.¹⁴⁰ 1712 októberében a *conkursus* 70 000 porcióra, azaz 1 539 971 forintra szállította le a hadiadót. Ez a megajánlás már szinte törvényes volt, hisz ha szentesítve még nem is, de meg volt szövegezve már az a törvénycikk, mely lehetővé tette a *conkursus* adómegajánlását.¹⁴¹ 1712-ben tehát az országgyűlés ülésezett, de ugyanúgy nem ajánlott meg adót, mint 1709-ben, hanem ezt az elnapolása után ülésező *conkursus*ra bíz-

138 Szabó D.: i. m. I. 50. Szabó Dezső az adó pénzbeli értékét 945 000 forintra teszi, ami körülbelül 4,50 forintos élelmi porciót és 3 forintos *equilis* porciót jelentene, ami 1713 előtt meglepő. Ő korábban vagy 3,50 vagy 3 forinttal számolt.

139 Zachar József szerint az 1711. hadiévre 1 752 723 forint adóval (azaz 75 000 porcióval) számoltak, azonban a „messze nem teljesített” adókövetelést a következő évben visszamenőleg 1 539 971 forintra (70 000 porcióra) mérsékeltek (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 78.). Gondolom, jelen adata helyesbíti korábbi álláspontját, mely szerint 1711-ben a pestis miatt a hadsereg egyáltalán nem számolt adóbevétellel a magyar korona országaiból. (Zachar J.: A cs. [kir.] állandó hadsereg pénzügyei i. m. 861.) Taubert Ernő szerint 1710 őszén 80 000 porciót kért a kormányzat. (Ez közelebb lenne Zachar József imént idézett véleményéhez, mint Szabó Dezső számához.) I. József előre beszédette 1710-ben az adót a hat hónapos hadjáratú évre, majd utána „az országgyűlés által kiküldött deputációval szavaztatta meg”. (Taubert Ernő: A katonaság elszállásolása és ellátása Somogy vármegyében a XVIII. század első felében. Pécs, 1928. 40.)

140 Szabó D.: i. m. II. 352–354. Az erre a *conkursus*ra vonatkozó iratokról ld. OSZK Kt *Fol. Lat.* 3835. Zachar József úgy tudja, hogy a hadvezetés kívánsága 70 000 porció ellenértékéért 1 760 000 forint volt. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 78.)

141 Szabó D.: i. m. II. 370. A Hadilevéltár kutatója a magyar korona összadóját 2 286 097 forintra teszi, melyből a szűk értelemben vett – Erdély és Horvátország nélküli – Magyarország 70 000 porcióra, azaz 1 760 000 forintra rúgott. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 78.) Itt Zachar József ismét alaposan korrigálja korábban közölt adatát, mely szerint 1713-ban Magyarország adója Erdélyen és Horvátországon kívül 260 514 forint természetbeni ellátás volt mindössze. (Zachar J.: A cs. [kir.] állandó hadsereg pénzügyei i. m. 861.) Málnási Ödön Szabó Dezsőével megegyező adatot közöl, esetleg éppen Szabó Dezső adatát. (Málnási Ö.: i. m. 152.)

ta.¹⁴² III. Károly már októberben összehívta december 1-re a diéta folytatását, de miután a *concurus* október 29-re megszavazta az adót, november 17-én elhalasztották a diétai tárgyalások folytatását.¹⁴³

Ugyanez történt a következő évben is. A november 12-re¹⁴⁴ Nagyszombatba összehívott *concurus* megdöbbenve értesült arról, hogy a Haditanács komoly emelést kért: 120 000 porciót 70 000 helyett, ráadásul az *oralis* porció értékének havi 4 forint 30 krajcárra történő emelését. A *concurus* 70 000 porcióról kezdte az alkut, és december 14-én is csak ennyit szavazott meg. A december 19-i titkos konferencia nem fogadta el ezt a megajánlást, és 22-én III. Károly leiratában 100 000 porciót kívánt. Ennek ellenére december 27-én Pálffy János nádor azt jelentette a *concurus* nevében, hogy 70 000 porciónál többet nem tudnak adni.¹⁴⁵ Az adóemelés tehát csupán a porció pénzbeli értékének megemelésében nyilvánult meg. A *concurus* az 1711. évi katonai *regulamentum* ellen sérelmi feliratot is benyújtott, Szabó Dezső szerint először a *concurusok* történetében.¹⁴⁶ Mivel a *tractatus diaetalis* alapvetően adómegajánlásra és a sérelmek orvoslására terjedt ki, magától értetődő volt, hogy az adómegajánlásra hivatott *concurus* előbb-utóbb a sérelmeket is tárgyalási körébe vonja, ha ez a később kiadott, de már ekkorra elkészült 1715. évi 8. törvénycikkbe ütközött is.

1714 őszén a beköszöntő béke miatt a Habsburg Birodalom más tartományaiból is csapatok érkeztek Magyarországra,¹⁴⁷ hisz itt lehetett a legolcsóbban eltartani embert és lovat egyaránt.¹⁴⁸ Az országgyűlésen a kormányzat 119 000 porciót kért, azaz 2 400 000 forintot, valamint azt, hogy ne hat, hanem 12 hónapban fizessék az adózók a „pénzbeli szolgáltatmányokat”.¹⁴⁹ 1714 októberében a diéta egy deputációja azt a kérést adta elő Savoyai Jenőnek, hogy az állatvészre, a rossz termésre és a spanyol örökösödési háborút végre lezáró békére való tekintettel csökkentsék a Magyarországon telelő csapatok létszámát, és központilag gondoskodjanak az itt maradók kenyérellátásáról. Az országgyűlés ezután arra kérte az uralkodót, hogy csökkentse a katonaság ellátásának a lakosságra nehezedő természetbeni terheit, s pénzadót éppenséggel egyáltalán ne kérjen.

142 Szabó D.: i. m. II. 370. A *concurus* bizonyos iratait ld. OSZK Kt Fol. Lat. 3835.

143 Málnási Ö.: i. m. 152.

144 Horváth M.: i. m. VII. Pest, 1873. 42.

145 Szabó D.: i. m. II. 374–375., valamint a *Kriegsarchiv* adatai alapján Málnási Ö.: i. m. 153. Zachar József is rögzíti, hogy végül ennyivel (1 679 976 forinttal) megelégedett az udvar, noha eredetileg 2 880 000 forintos adót kívánt. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 79–80.)

146 Szabó D.: i. m. II. 375.

147 I. m. II. 381.

148 Marczali Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. Századok 49(1915) 3.

149 Szabó D.: i. m. II. 381. Saját számításaim szerint 6 hónapos fizetés esetén is csak havi 3,50 ft-os *oralis* porcióval (és szabálytalan kerekítéssel) kapunk a Szabó Dezső által közölthöz közel eső eredményt: 39 666 porció x 3 ft x 6 hó; 79 334 porció x 3,50 ft x 6 hónap; összesen 2 380 002 ft). Már a havi 3 forint 30 krajcáros embernek való porció is meglepő, hisz mind a megelőző évnél, mind az 1714. évi végleges megajánlásnál 4 forint 30 krajcáros porcióval számolt Szabó Dezső is, de esetleg tud valamit, amit nem mond ki, s amiről nekem nincs tudomásom. Málnási Ödön szerint viszont 100 000 porció helyett ajánlottak meg 70 000-t. (Málnási Ö.: i. m. 154.)

III. Károly a kéréseket persze visszautasította.¹⁵⁰ A kancellária február 22-én kelt leiratával meggátolta, hogy az adómegszavazásra és a magyar haditanács felállítására vonatkozó *articulus*-tervezetekre kedvező válasz érkezzon. Április 25-én III. Károly már a diéta bezárását sürgette, mert válaszul az országgyűlés ismét csak 70 000 porciót szavazott meg¹⁵¹ 1 680 000 értékben.¹⁵² (A *Kriegsarchiv* adatai ebben az esetben teljesen megerősítik Szabó Dezső számait.¹⁵³ A tényleges terhek viszont végül magasabbak voltak, mert az 1714. évvel ellentétben 1715-ben nem vitték nyári táborba a Magyarországon állomásozó katonaságot.¹⁵⁴) Ebben az esetben tehát, először a 18. század történetében, diétai adómegajánlás történt. Ez azonban még nem a későbbi rendszer volt, melyben az országgyűlés által megajánlott adót a következő országgyűlésig beszedethette a király, hiszen már egy év múlva *conkursus*t tartottak, melyen az egész összeg képezte az alku tárgyát, nem pedig csak ennek eseti kiegészítése.

Az országgyűlés berekesztése után – s az adózás szempontjából túl későn, az adókimutatás a megyékre a megajánlást megelőzően meg is történt – 1715 októberében ült össze a *conkursus*, és november 12-ig tárgyalta az országos összeírásról, a téli szállásról és – a küszöbönálló török háborúra hivatkozva – az adó mennyiségéről.¹⁵⁵ A királyi kérés 126 000 porcióról, azaz 3 240 000 forintról szólt. Szabó Dezső szerint végül felemelték a három éve változatlan porciósázmot (Horvátország nélkül) 118 000 porcióra, mely tehát a november elsejével kezdődő katonai év téli félévére volt érvényes.¹⁵⁶ A 118 000 porciót megerősíti egy jó két évtizeddel későbből datált levéltári forrás és a *Kriegsarchiv* adata is.¹⁵⁷

150 Kalmár J.: i. m. 177.

151 Málnási Ö.: i. m. 154.

152 Szabó D.: i. m. II. 383.

153 1 679 976 forint – pontosít Zachar József. A királyi kérést illetően is lényegében azonos adata Szabó Dezsőével (ami megerősíti őt Málnásival szemben): 2 397 988 forint. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 79–80.)

154 Kalmár J.: i. m. 179. Szabó Dezsőt idézi.

155 MOL N50 (*Regnicolaris* levéltár, *Archivum Regni, Diaetae anni 1708–1715*) 6. kötet: *Diarium diaetae annorum 1709, 1714, 1715. Acta concursuum regni annis 1715, 1717, 1719, 1721.*

156 Szabó D.: i. m. III. 558–560. A kért 126 000 porció a saját számításom szerint (42 000 porció x 3 ft x 6 hónap; 84 000 porció x 4,50 ft x 6 hó) 3 024 000 forintot ért volna. A megajánlott 118 000 porció értéke havi 4 forint 30 krajcáros élelmi és 3 forintos lónak való porció mellett (39 333 1/3 porció x 3 ft x 6 hó; 78 666 2/3 porció x 4,50 ft x 6 hónap), összesen 2 832 000 forint. Ezzel szemben Szabó Dezső 2 615 976 forintról ír, amit körülbelül 4 forintos *oralis* porcióval kaphatott eredményül (Szabó D.: i. m. III. 561.), ami az 1713-as változás után meglepő.

157 MOL N71 (*Regnicolaris* Levéltár, *Archivum Regni, Concursus regni*) 3. csomó, *Fasc. QQQQ* NB, Lad.V, *Specificatio subsidiorum ab anno 1715 pactatorum, et resolutorum* (= *Specificatio*). A *Kriegsarchiv* adatai is megerősítik a 118 000 porciós adót. Zachar József úgy tudja, hogy Magyarországra (Horvátország és Szlavónia, továbbá Erdély nélkül) 2 832 000 forintot vetettek ki 1716-ban. (Zachar J.: A cs. [kir.] állandó hadsereg pénzügyei i. m. 862., ill. lényegében ugyanígy: Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 80.) Ez egyenértékű 118 000 porcióval, ha annak egyharmada *equilis* és kétharmada *oralis*, valamint ha az előbbit havi 3, az utóbbit havi 4,50 forinttal

Ez az első eset arra, hogy törvényi felhatalmazás, az 1715. évi 8. törvénycikk alapján került sor a *concursum* adómegajánlására. Ez az eljárás mégsem volt törvényesnek mondható, hisz ez a törvénycikk csak hirtelen ellenséges betörés vagy hirtelen kitört háború esetére tette volna ezt lehetővé, ilyen pedig nem volt. De láthatólag nemcsak a királynak felelt meg az, hogy az adót nem az egész országgyűléstől, hanem csak a *concursum*tól kérje, de a rendeknek is, hisz 1715 júniusáig tulajdonképpen ülésezett a diéta, s tárgyalhatta volna a hadiadó megajánlásának ügyét, ha a szokás az őszi (vagy őszi-téli) megajánlás volt is – mégsem tette.¹⁵⁸ A fenti *articulus* törvényesítette a korábbi eljárást, s a következő országgyűlésig terjedő időszakra folyamatosan érvényesülő gyakorlatot hozott létre.

Még akkor is így történt, ha a rendek a diétai adómegajánlás elvéhez ragaszkodtak volna, amint egy, az állandó hadseregről szóló törvénycikkből végül kimaradt passzus fogalmazott: „a kirovandó *subsidiuumok* és *contributiók* dolga ennek az országnak régi alaptörvénye szerint mindig az országgyűlésre” tartozik. Nem az az érdekes, hogy az ezt kitejtő mondatok kimaradtak a végleges törvény-szövegből – hiszen a fogalmazványból egy mondat azért a végleges szövegbe is bekerült, mely leszögezi, hogy az adóról a rendekkel az országgyűlésen kell meg-egyezni, s az is benne volt már a fogalmazványban is, hogy ellenséges támadás esetén ebből a célból *concursum* lehet tartani, ami lerontotta a megelőzőket –, hanem az a figyelemre méltó, hogy az idézett kimaradt mondatok helyébe mi került: az állandó hadsereg szükségességének elismeréséről szóló passzusok. „Minthogy azonban csupán ezzel [ti. a nemesi felkeléssel] az országot elengedő-képpen megvédelmezni nem lehetne, sőt inkább minden eshetőségre erősebb és úgy bennszülöttekből mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani, mely kétségtelen, hogy zsold nélkül fenn nem állhat, ezt pedig adózás nélkül beszerezni nem lehet”. Azaz a ma az állandó hadsereget „létrehozóként” vagy legalábbis ennek létezését és fenntartásának szükségességét „*de jure* is elismerő-ként” emlegetett 1715. évi 8. törvénycikk eredeti formájában nem is szólt az állandó hadseregről, csupán a felkelés fenntartásáról és arról, hogy a hadiadókat és a hadisegélyeket hogyan kell megszavazni. Ráday Pál feljegyzéséből úgy tűnik, hogy ebből az eredetileg 1712-ben négyes számot viselő törvénycikkből a szóban forgó passzus 1714–1715-ben maradt ki, a diéta folytatásakor.¹⁵⁹

számoljuk. Megjegyzem ugyanakkor, hogy Demkó Kálmán szerint ekkor 109 000 porciót ajánlottak meg összesen, amit havi 4 forintos *oralis* és 3 forintos lónak való porcióval számol át 2 397 988 forintra. (Demkó Kálmán: Országos conscriptio és az állandó katonaság téli elszállásolása 1719–1720-ra. I. Hadtörténelmi Közlemények 14[1913] 91. Ami számítását illeti, ezen az általa megadott módon 2 398 000 jönne ki, helytelen kerekítéssel [72 666 és 36 334 porció] is 2 397 996 forint.) Málnásinál 2 615 976 forintos adó szerepel. (Málnási Ö.: i. m. 155.)

158 Hasonlóan érvel Szabó Dezső is. (Szabó D.: i. m. III. 553.)

159 A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. A Ráday család levéltára. IV. Ráday I. Pál iratai IV.f Politikai iratok. 8. sz. Ráday Pál feljegyzései a felkelésről és az adózásról szóló 1715:8. tc. eredeti és módosított szövegéről. (Eredeti címe: *De insurrectione et contributione*.) Továbbá: 1715:8. tc. 2. §.

Az adózás 1716 és 1718 közt

1716-ból Szabó Dezső nem ismer *conkursust*, de feltételezi, hogy összehívták. A királyi leiratot ismerteti 1716. október 28-áról, melyben a tavalyi adózást rendelték el újra az 1716–1717. katonai évre.¹⁶⁰ Véleményem szerint *conkursus* nem is volt, mert sem forrásnak nem találtam nyomát, mely itt keletkezett volna, sem egy 1737. évi összesítés nem tesz róla említést.¹⁶¹ Nagyon érdekes viszont az az eljárás, amellyel az adózásról rendelkeznek. A királyi rendelet kiadásának ténye arról tanúskodik, hogy még mindig nem volt teljesen automatikus a minden egyes évre szóló adóösszeg behajtása, másrészt természetes volt maga az adófizetés. Végül elég közel jutott az adófizetés a 18. század hamarosan életbe lépő új rendjéhez (melyben a diéta ajánlja meg a következő diétáig beszedhető adót, s esetleg a *conkursus* ezt eseti kiegészítő adóval toldja meg), hiszen a rendek tudomásom szerint nem tiltakoztak az előző évre megajánlott hadiadó-összeg ismételt behajtása ellen.

III. Károly a Belgrád elfoglalását eredményező hadjárat után¹⁶² 1717. október 15-re Pozsonyba *conkursust* hívott össze, mely a következő évre is áthúzódtott.¹⁶³ Ennek tárgyaként az országos portaösszeírás helyesbítését jelölte meg. A *conkursus* arról is döntött, hogy 20 000 forintot ajánl meg ötévi 4000 forintos részletben Borromei Szent Károly Bécsben épülő templomára. Ezenfelül napidíjat szavaztak meg a Stájerországgal közös határt bejáró bizottság tagjainak és

160 Szabó D.: i. m. III. 561. Szerinte ez 118 000 porciót, tehát 2 615 976 forintot jelentett. Szerintem a 118 000 porció értéke helyesen 2 832 000 forint. Nem egészen egyértelmű az sem, hogy ez mikorra vonatkozik. Szabó Dezső beszámol az 1715. őszi kivetésről, mely novembertől 1716 április végéig volt fizetendő, majd az 1716. év kapcsán ezt írja: „Nincs okunk feltenni, hogy nem hívták össze a concursust, de egyelőre csupán az 1716. októberi királyi leiratot ismerjük, amely a következő 1717. évre a katonai terheket ugyanannyiban állapítja meg, mint 1716-ban, tehát 118 000 porcióban, azaz 2 615 976 forintra. 1718-ra engedtek belőle és leszállították 104 000 porcióra, vagyis 2 493 979 forintra.” A probléma természetesen abból fakad, hogy a teljesítés a két naptári évre elnyúló katonai évben történt. Mindezt csak úgy tudom értelmezni, hogy Szabó Dezső, mikor egy évet említ csak, akkor nem arról az évről beszél, amikor az adózás kezdetét vette, hanem arról, amelyben annak dandárja esett, miként Zachar József is. A fenti szövegben tehát az 1716. év az 1715–1716. katonai év, az 1717. év az 1716–1717. katonai év, az 1718. év pedig az 1717–1718. katonai év helyett áll. Ez az eltolódás (hiszen pl. a táblázat a megajánlás évét tünteti fel) a továbbiakban is szem előtt tartandó. A Hadilevéltár adatai – érdekes módon – úgy szólnak az adó csökkentéséről (kerekítve 2 832 000 helyett 2 616 000 forintos adóról), hogy Szabó Dezső állítását cáfolják az azonos adóról, és megerősítik annak forintértékéről. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 81.)

161 MOL N50 6. kötet, MOL N71 3. csomó *Specificatio*.

162 Tóth Lőrinc: Bevezetés. III. Károly uralkodása. A Pragmatica Sanctio. In: Magyar törvénytár. IV. i. m. 387.

163 A somogyi követek jelentését ld. SML IV.1.b. Közgyűlési jegyzőkönyv 1717–1722-ből (= P 1717–1722 3.) 173./168. (régi/új lapszámozás). Demkó Kálmánnal nem tudok tehát egyetérteni, mikor azt írja, hogy az 1716–1718. évi háború idején csak tervezték a *conkursust*, de annak összehívását végül mindig elhalasztották, s csak 1719-ben ült össze. (Demkó K.: i. m. I. 93.)

maguknak a *concursum* résztvevőinek is.¹⁶⁴ Mindezen különleges megajánlások beszédese nem ment zökkenő nélkül: 1721. szeptember 17-i levelében gróf Pálffy Miklós nádor lehordta a késlekedő törvényhatóságokat és a hátralékok azonnali kiegyenlítésére szólította fel őket.¹⁶⁵ Ami az 1717-ben megajánlott hadiadót illeti, gróf Thürheimb királyi biztos a *concursum*tól a háború terheinek vállalását kérte, de az vonakodott illetéktelensége miatt a jövő évi adó megajánlására. Erre III. Károly személyes képviselője – ahogy Máriássy Béla fogalmaz – „kijelenté, hogy szükséges 12 lovasezred és 59 zászlóalj gyalog, ennek tartása 2 967 000 forintba kerül, ennek fizetését tehát ezennel rendeli és parancsolja”.¹⁶⁶ Az adóból 8997 1/3 porciót Dalmát-, Horvát- és Szlavónországra osztottak, de nem a királyi proposíciókban kért 124 000 porcióból,¹⁶⁷ mert a teljes megajánlott összeg csak 108 997 1/3 porcióra,¹⁶⁸ azaz 2 615 936 forintba rúgott. A szűk értelemben vett Magyarországra pedig – véleményem szerint – a maradék esett: ke-
reken 100 000 porció, 2 400 000 forint.¹⁶⁹

164 MOL N50 6. kötet, ld. még a nádornak az 1719. évi *concursum*ra szóló meghívólevelét (SML P 1717–1722 3. 338./333. [régí/új oldalszám]), a *concursum* tárgyáról, tárgyalásáról pedig 1717. dec. 2-án kelt levelét (P 1717–1722 3. 203.).

165 Pálffy Miklós nádor 1721. szept. 17-én kelt és az 1721/1722. évi *concursum*ra szóló meghívólevele Somogy vármegyéhez. (SML P 1717–1722 3. 488–489. [régí számozás]).

166 Máriássy Béla: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. IV. III. Károlytól – I. Ferencig. (A nő örökösödés. A nemzet ébredése.) Győr, 1888. 22. A kért 124 000 porció a szokásos megoszlás (harmada *equilis*, kétharmada *oralis*) és átszámítás (havi 3, ill. 4,50 forint) szerint valóban 2 976 000 forint értékű. (Hogy Máriássynál 2 967 000 forint szerepel, az feltételezhetően sajtóhiba.)

167 SML P 1717–1722 3. 187., 193.

168 MOL N71 3. csomó *Specificatio*.

169 A hadiadó Szabó Dezső szerint 104 000 porcióra, azaz 2 493 979 forintba rúgott. (Szabó D.: i. m. III. 561. Saját számításom (34 666 2/3 porció x 3 ft x 6 hónap; 69 333 1/3 porció x 4,50 ft x 6 hó) szerint 104 000 porció pénzben 2 496 000 forintot ért.) Az 1737. évi forrás ugyan 108 997 1/3 porcióról beszél, de ennek egyenértékűként 1 525 962,33 forintot ad meg. (MOL N71 3. csomó *Specificatio*). Az általa javasolt módon kalkulálva, egyharmad részben napi 6 krajcáros *equilis* porcióval, kétharmad részben napi 4 krajcáros *oralis* számolva összesen 1 525 962 forintot és (helyesen) 40 krajcárt kapunk. A *concursum*on előterjesztett királyi proposíciók értelmében viszont 4,50 forinttal kellett átszámítani az élelmi és 3 forinttal a lónak való porciókat (SML P 1717–1722 3. 187., 211.), mint ahogy az 1713 után szokásos volt. Joggal vethető fel az a kérdés, hogy miért az 1737. évi kimutatás adatát fogadom el a porciószámot tekintve, ha azt az adóösszeg forintba való átszámítása tekintetében már helyesbiteni kívánom, és a havi 2 forintos *oralis* porciót nem fogadom el. Ha Somogy adójából próbálunk visszakövetkeztetni, akkor a 108 997 1/3-os porciószám megerősítését nyerjük. Somogyra az 1717/1718-i katonai évre 1788,5 porció esett. (SML P 1717–1722 3. 211.) Ha a vármegye később szokásos 90 portájával és az ország szintén későbbi 5518 1/4 összporthatásával adunk becslést, akkor az az 1718/1719-i katonai évre körülbelül 109 660 porciót ad, ami a későbbi változtatások mindenképp alacsony mértékének figyelembevétele mellett a 108 997 1/3 porció mellett szól. A másik korroboratív bizonyíték ezen adat helyessége mellett az 1717. évi *concursum* irataiban felmerülő 8997 1/3, Dalmáciára, Horvátországra és Szlavóniára kirótt porció – nem lehet véletlen, hogy a kettő különbsége, a szűk értelemben vett Magyarországra kirótt adó pont 100 000 porció. Tehát azt feltételezem, hogy a helyesen megőrzött porciószám mellé a forintértéket hibás számítással írták

Az 1718. évi adókievetésről Szabó Dezső, Zachar József és az 1737. évi összesítés (mint az előző évet illetően is) újra ellentmondásban van egymással. Szabó Dezső szerint a beköszöntő békeidőszak kisebb létszámú hadserege alacsonyabb adót kívánt, ezért a *contributiót* leszállították az 1718–1719. katonai évre 90 000 porcióra, tehát 2 160 000 forintra. Ezt az összeget közli Zachar József is.¹⁷⁰ Ezzel szemben az 1737-ből származó összesítés úgy tudja, hogy az adó 100 000 porció volt.¹⁷¹ Ezzel vág egybe Taubert Ernő véleménye, aki Somogy adózását vizsgálva azt találta, hogy a Haditanács által javasolt 118 000 porciót a király leengedte 100 000-re.¹⁷²

Az 1719. évi *conkursus*

1719. szeptember 12-re hívta össze Pozsonyba gróf Pálffy Miklós nádor a *conkursust*, amelynek feladatkörként ismét „az ország kerületei közt az adó felosztását és az ország egyéb, a *contributiót* érintő ügyét” jelölték meg.¹⁷³ Demkó Kálmán a Fővárosi Levéltárban található források, a Pest városi követek jelentései alapján viszonylag részletesebben feldolgozta ennek a *conkursusnak* a történetét. A tanácskozás megnyitása a pestis miatt némi késedelmet szenvedett. A nádor a tiszántúli¹⁷⁴ rendekre szeptember 16-ig várt, mikor is összehívta a *conkursust*. A királyi biztos október 7-i leérkezése előtt kerületi üléseket folytattak. Bizottsági előmunkálatok után a szeptember 28-i plenáris ülésen a nádor a kerületi ülések megegyezését terjeszthette elő a porták *rectificatiójának* tárgyában. A királyi

az 1737. évi forrásban. Mindez megerősíti azt a véleményemet, hogy ebben az időszakban az adófizetés tekintetében a porciószámot tartom elsődlegesnek, s nem a pénzben kifejezett adóösszeget. Zachar Józsefnek a *Kriegsarchiv*ból való adata (mely a korábban általa közölt számot helyesbíti, ld. *Zachar J.: A cs. [kir.] állandó hadsereg pénzügyei* i. m. 862.) pontosan megegyezik a szűk értelemben vett Magyarországot illetően Szabó Dezsőével: 2 493 979 forint – ami kétségtől a magam véleménye ellen szól. (*Zachar J.: Habsburg-uralom* i. m. 81.)

170 Szabó D.: i. m. III. 562.; *Zachar J.: Habsburg-uralom* i. m. 81.

171 A forrás szerint ez 1 760 008 forint és 40 krajcár, amivel nyilvánvaló módon ellentmondásba került önmagával is (ld. részletesebben a 2. táblázathoz fűzött jegyzetet), ezért ezen a ponton ismét fel lehet vetni annak lehetőségét, hogy ezen késői összeállítás esetleg a porciószámot tekintve hiteles, míg a forintra történő átszámítás részben vagy egészében csak későbbi, s esetleg téves kalkuláció, mely csak ebben az iratban található meg, s ezért nem került korrekcióra. Másrészt természetesen lehet korrekt az utolsó krajcárig még akkor is, ha én korlátozott információk birtokában nem tudom átlátni a számítások logikáját.

172 Taubert E.: i. m. 37.

173 MOL N50 6. kötet. Hasonlóképpen SML P 1717–1722 3. 333–336/338–341. (új/régi lapszámzás) és Demkó K.: i. m. I. 93.

174 És az erdélyiekre, írja Demkó Kálmán. Nem tudom, hol lehet a félreértés, de nehezen hihető, hogy a külön országgyűléssel és elkülönült adózási rendszerrel rendelkező Erdély képviseltette volna magát, ilyen gyakorlatra más adat nem utal. Később Demkó Kálmán azt írja, hogy az adófelosztásnál tekintettel kellett lenni a pestis sújtotta Erdélyre is, melynek követei ezért meg sem érkeztek. (*Demkó K.: i. m. I. 96–97.*)

biztos 118 000 porciós adóra tett javaslatot,¹⁷⁵ melyből 9000 Horvátországra esett volna, de a *conkursus* az ország általános kívánságának megfelelően visszautasította a propozíciót, és válaszában 70 000 porciót ajánlott meg. A viszontválaszban a királyi biztos 100 000 porcióra engedte le a követelését. Majd, mivel ebből nem engedett tovább, a rendek közvetlenül III. Károlyhoz fordultak, aki valóban tett egy 10 000 porciónyi engedményt. A november 11-én tartott legutolsó ülésen még arról hoztak határozatot, hogy a nádor folyamodjon még egyszer, utoljára 20 000 porció elengedéséért, amit meg is tett, de eredmény nélkül.¹⁷⁶

Szabó Dezső – ha csak a valószínűség szintjén állítva is – ezzel egybehangzóan 90 000 porciós adóról beszél, noha úgy értesült, hogy a rendek 60 000 porciónál nem akartak többet megajánlani.¹⁷⁷ Taubert a somogyi adatok alapján a *conkursus* által megajánlott 90 000 porciós adóról beszél.¹⁷⁸ A feldolgozásokkal ellentétben az 1737. évi összesítés azt állítja, hogy 1719. november 10-én 85 000 porció „határozottatott el”.¹⁷⁹ A dolgot tovább bonyolítja, hogy egy másik forrás szerint 1719. november 10-én az ország nemrég rectificált 5518 1/4 portája közt felosztottak 70 000 élelmi és 90 000 *equilis* porciót.¹⁸⁰ Ez egyfelől rendkívül magas adónak tűnik, másfelől eddig nem találkoztam az 1:2-től eltérő aránnyal a lónak való és az élelmi porció tekintetében.¹⁸¹ Mivel a következő *conkursus* egészen világos módon utalt vissza erre,¹⁸² az a legvalószínűbb, hogy csak 70 000 porciót ajánlottak meg a rendek, noha a kivetett adó azután 85 000 vagy 90 000 porció volt. Az utóbbi mellett szól az, hogy Zachar József szerint maradt a 2 160 000 forintos adó, ami 90 000 porciót jelentene.¹⁸³

Conkursus 1720-ban

A következő *conkursus*t 1720. szeptember 1-re Pozsonyba hívták össze.¹⁸⁴ Ezen a *conkursuson* is sérelmi alkudozás folyt, s meglehetősen meghosszabbította azt. Az októberben kelt sérelmi felíratra november 5-én jött meg a válasz, s 1721. ja-

175 Peter Dickson úgy tudja, hogy 1719-ben a magyar korona országaira a birodalom eredetileg 4 252 000 forint hadiadót tervezett kivetni (*P. G. M. Dickson*: i. m. II. 187.), ami igen magas összeg, 177 167 porciónak felel meg a szokásos átszámítással és arányokkal, így nem tartom valószínűnek.

176 *Demkó K.*: i. m. I. 95–103., II. 251–263.

177 *Szabó D.*: i. m. III. 562.

178 *Taubert E.*: i. m. 37.

179 MOL N71 3. csomó *Specificatio*.

180 MOL N50 6. kötet.

181 Ezt az adatot legalábbis figyelmeztető jelnek lehet tekinteni azzal kapcsolatban, hogy néha a forrás adatát az adó forintbeli értékére nem tudtam megmagyarázni. A háttérben esetleg állhat az élelmi és a lónak való porciók ilyesféle belső megoszlása is azon esetekben, amelyekben az 1:2 arányt nem rögzítették külön.

182 MOL N50 6. kötet.

183 *Zachar J.*: Habsburg-uralom i. m. 83.

184 *Nagy Lajos*: Levéltári kis tükör. Kézirat, Kaposvár, 1870. (A Somogy megyei Levéltárban.) 630.

nuár 25-i ülésükből újat nyújtottak be a rendek.¹⁸⁵ Ami az adót illeti, a rendek megegyeztek a királyi biztossal a telelésről, de a 70 000 porcióhoz, melynél többet nem akartak adni, nem sikerült megszerezniük beleegyezését, s ezért fordultak a királyhoz, aki az eredetileg kért 90 000-ből február 17-én kelt leiratában 5000-t elengedett. Ezen porciók 2/3-a *oralis*, 1/3 része *equilis*.¹⁸⁶ Kivételesen egyetért ezzel Szabó Dezső is, aki szerint az 1720–1721-i katonai év adója 85 000 porció, azaz 2 040 000 forint volt.¹⁸⁷ Ami a porciószámot illeti, visszamenőleg megerősíti a 85 000-es adatot a következő évi *conkursus*-nak az 1720. évihez hasonló panasza is: 1721 végén is arról panaszkodtak, hogy 85 000 porciót szedtek egy évig.¹⁸⁸ Ebben az esetben sem volt tehát megegyezés a rendek és a kormányzat közt. A végső adóösszeg nem úgy jött létre, hogy azt a felek kölcsönösen elfogadták volna, hanem – mint a somogyi követ jelentette – azt „közölték a nádor ömértóságával”.¹⁸⁹

Az 1721. évi *conkursus*

A következő évi *conkursus*t III. Károly 1721. október 25-ére Pozsonyba hirdette meg¹⁹⁰ szeptember 9-ről keltezett leiratában. Céljaul szokás szerint azt jelölte meg, hogy a közeledő tél miatt a katonaság elhelyezéséről és ellátásáról, az adóról és annak felosztásáról döntsön.¹⁹¹ Szabó Dezső beszámolója szerint ez a *conkursus* fő feladatának a *systemák* előkészítését tekintette.¹⁹² November 22-i keltezésű javaslatában a királyi biztos az országban telelő katonaságnak az örökös tartományok mintájára 12 hónapon át tartó ellátására 90 000 porciót kért. December 1-jén ezt aztán 85 000-re engedte le. A rendek december 9-i felirata nehezményezte, hogy a tavalyi *conkursus* „70 000-nél többet semmilyen módon nem határozott el”, s a 85 000 porciót a rendek beleegyezése nélkül vetették ki. Most azt mondják, hogy a király elégedjék meg 60 000 porcióval, mert az ország nem bír többet. Ezt „*finalis declaratio*”-nak szánták, az 1722. január 8-án kelt ki-

185 MOL N71 1. csomó.

186 MOL N50 6. kötet.

187 Szabó D.: i. m. III. 562. Ugyanennyiről tud Zachar József is. (*Zachar J.*: Habsburg-uralom i. m. 83.)

188 MOL N50 6. kötet.

189 SML P 1717–1722 3. 468/465. (régi/új oldalszám).

190 SML P 1717–1722 3. 488/485. (régi/új lapszámozás); MOL N71 1. csomó *Fasc.* DDDD.

191 MOL N50 6. kötet.

192 Szabó D.: i. m. III. 563. Beszámolója szerint az 1721–1722. katonai évre való adókievetés alkalmával „a megbízottakat már nagyon elfoglalták az új *systemák* előkészületei, ezért kijelentették a királyi meghatalmazottaknak, hogy összes ülést nem tarthatnak, ellenben négy deputátust küldenek hozzá azzal a szóbeli kijelentéssel, hogy 60 000 porciónál többet nem adhatnak”. Ha helytálló ez a beszámoló, akkor sem lehet teljes. Esetleg a körvonalazott igazi alku kezdőpontja volt ez az epizód.

rályi leirat viszont ragaszkodott a *status quot* jelentő 85 000 porcióhoz, harmad-részt lónak, kétharmad részt pedig embernek való porcióban teljesítve.¹⁹³ Végül elfogadták, hogy még egy évre maradjon ez az adóteher.¹⁹⁴

Adómegajánlás az 1722–1723-i diétán

Az 1722–1723. évi országgyűlés maga foglalkozott az adóval. A hadiadó kérdésében a *tractatus diaetalis* az uralkodó 85 000 porcióra, azaz 2 040 000 forintra vonatkozó kérésével indult,¹⁹⁵ mire a rendek 75 000 porciót ajánlottak meg 1 800 000 forint értékben (valószínűleg azon az alapon, hogy ennyit általában engedtek az első kérésből a kormányzat képviselői), mégpedig – s ennek szempontunkból kiemelkedő a jelentősége – a következő országgyűlésig. A rendek egyéb kívánságai szinte mind visszautasításba ütköztek. (Nem kívántak tudniillik sem kenyeret, sem ingyenmunkát adni, azt javasolták, hogy az adóból 400 000 forintot tegyen ki ugyanennyi mérő gabona, illetve – egy másik változat szerint – 1 800 000 forint legyen pénzadó és csak 100 000 forintnyi a terményadó.)¹⁹⁶ A második körben a kormányzat leengedte a kívánt adómennyiséget 120 000 forintra, azaz voltaképpen 5000 porcióval.¹⁹⁷ A vita ezután a fizetés módozatairól folyt. Végül az 1 920 000 forintos hadiadóhoz a kenyér és az ingyen szolgáltatások megváltásaként 218 000 forint járult.¹⁹⁸ A hadiadóként megajánlott 1 920 000 forint egyébként átszámítva pontosan megfelelt 80 000 porciónak, melynek 2/3-a *oralis*, 1/3 része *equilis*, s az előbbi havi 4,50, az utóbbi havi 3 forintra volt egyenértékű.¹⁹⁹ Ütemezése szintén megváltozott, mert 5/6 része 1722. november 1-től áprilisig, 1/6 része májustól 1723 októberéig volt fizetendő.²⁰⁰ Az adó felosztását a nádori porták *rectificatiója* után maga a diéta végezte el.²⁰¹

193 MOL N50 6. kötet.

194 Szabó D.: i. m. III. 563. Ugyanennyiről tud Zachar József is. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 83.)

195 MOL A95 (Kancelláriai levéltár, *Acta Diaetalia*, 1553–1751) 13. kötet: *Diarium diaetae anni* 1723. 866–881.

196 Szabó D.: i. m. III. 579–582.

197 MOL A95 13. kötet 881–886.

198 Szabó D.: i. m. III. 579–582. Ő 219 565 forintot ír az egyéb szolgáltatások megváltásának egyenértékéért. Ezzel szemben az általam talált források 218 000 forintra szólnak (MOL N50 6. kötet, SML IV.1.a. [Somogy vármegye nemesi közgyűlése és albizottsága iratai, 1454–1855. *Acta congregationum*, 1715–1848.] 1723 [= *Acta congr.* 1723]), ill. két későbbi forrás visszamenőleg 2 138 000 forintos összadóról beszél (MOL N52 [Regnicolaris levéltár, *Archivum Regni, Diaeta anni* 1728–1729] 6. kötet: *Acta diaetalia anni* 1729. 733.; MOL N71 3. csomó *Specificatio*). A *Kriegsarchiv* számai 2 130 565 forintra szólnak. (Zachar J.: Habsburg-uralom i. m. 83.)

199 MOL N50 6. kötet.

200 SML *Acta congr.* 1723.

201 MOL N49 (Regnicolaris levéltár, *Archivum Regni, Diaetae antiquae*) 2. csomó *Fasc. K No.* 6.

A diéta, és ez nagy változás, a következő országgyűlésig ajánlotta meg az éves adót.²⁰² Ugyan említésre került az a három év, mely a törvények szerint a következő diéta összehívásáig legfeljebb eltelhet, de az öt év múlva összeülő következő diéta nem sérelmezte ennek az időszaknak a meghosszabbodását – az már eddigre szokássá vált. Az elvet majd az 1791. évi 19. törvénycikk iktatja a törvénytárba: „Az állandó katonaság tartására szánt adó mennyisége mindenkor egyik országgyűléstől a másikig folyó időre fog megállapíttatni”. Az adó megajánlása az egyik országgyűléstől a másikig a kancelláriának a *Systema militaria*ra adott véleményében merült fel. Teljesen igaza van Szabó Dezsőnek, aki ezt olyan újításnak nevezi, „amelyet a magyar törvény nem ismer”. Ráadásul a kancellária az adómegajánlás jogát a *concurssal* szemben a diétának kívánta biztosítani.²⁰³ Sok kívánság előterjesztése mellett ezt az elemet jóváhagyólag nyugtázta az az országgyűlési válaszfelirat, amelyet az előterjesztett királyi pozíciókra adtak, és sérelmeket és *articulus*-tervezeteket tartalmazott. (Ez egyébként végső soron az évenkénti *concurssok* gyakorlatát is kritizálta, mikor azt állította, hogy „az 1715. évi 8. törvénycikkben kifejtett szükséghelyzet teljesen megszűnt”.²⁰⁴) Megvalósulván ez lett az a forma, melyben sok évtizedes szünet után ismét a diéta fórumára került a rendek adómegajánlási prerogatívájának gyakorlása. Az 1722–1723. évi országgyűléstől kezdve a diéta a következő országgyűlésig terjedő érvénnyel szavazta meg az adót, s immár nem porcióban, hanem pénzben kifejezve.²⁰⁵

Az adómegajánlási gyakorlat megváltozása, a végleges módozat kialakulása első pillantásra mindenképpen olyan változásképpen értékelhető, amely a kormányzat jogainak kiszélesedését hozta. Miután a Rákóczi-szabadságharc kényszerítette az adómegajánlás alkotmányos gyakorlatának visszaállítását (ha nem is az országgyűlés, hanem a *concurssus* intézményén keresztül valósítva meg azt), most a király jogkörét növelte meg jelentékenyen a következő diétáig történő adómegajánlás bevezetése. Nem véletlenül a kormányzat oldaláról történt ennek a kezdeményezése.

Más kérdés az, hogy miért mentek bele a rendek. Először is érdemes leszögezni, hogy – híven a magyar alkotmányos hagyományokhoz – nem került törvényi rögzítésre az adómegajánlásnak ez az új rendje, a rendi dualizmus két pólusa megegyezett ebben, s a dolgoknak ezt az új rendjét csak a folytatólagosan megerősített gyakorlat szilárdította meg. Másrészt láttuk, hogy az egyes évekre szóló adómegajánlás helyett az egyik diétától a következőig tartó érvényű adómegajánlás bevezetése egyszerre történt az adó porcióban való megajánlásáról a pénzben kifejezett hadiadó-összegben való megajánlására történő áttéréssel,

202 Vö. OGYK GY 700.482: *Acta diaetae* 1728/9 anni [...], *diarium diaetae* 1751 [...], *acta concursuum regnicolarum anni* 1734 [...], *anni* 1735 [...], *anni* 1736 [...], *anni* 1737 [...] *collecta per Georgium Gyurikovits Posonii* (= 700.482) 89.

203 Szabó D.: i. m. III. 574–575.

204 MOL A95 13. kötet.

205 MOL N71 3. csomó *Specificatio*.

melyet a rendek szorgalmaztak. (1728-ban a főrendek fel is idézték „a porciók visszaállításának veszélyét”, melynek eltörlését „az ország az előző diétán kikönyörögte”, és ami „nagy megkönnyebbülést hozott”.²⁰⁶) Nem valószínű, hogy messze elrugaskodnánk a valóságtól, ha végeredményben egy csereügylet (ha nem is feltétlenül teljesen szimmetrikus csere) tárgyait látnánk a két mozzanatban.

Végül pedig az 1708 és 1722 közti *conkursusok* történetének tanulságait tekintve kérdéses, hogy a rendek nyereségnek vagy veszteségnek tartották, hogy az évenkénti „kis országgyűlés” hatásköréből a ritkábban megtartott diétába került vissza az adómegajánlás. Azt mindenképpen fel kell, hogy tételezzem, hogy a rendek nem érezték komoly pozícióvesztésnek az áttérést erre az új rendszerre. Még akkor is így kellett lennie, ha 1715 után nem került sor háromévenként (illetve az előző berekesztése után három éven belül) országgyűlésre, s éppen 1722-ig hét évig kellett rá várni. Az eseti adómegajánlás ellenére ugyanis az 1715. évi 8. törvénycikk értelmében az állandó hadsereg fenntartására adót kellett fizetni. Ha az *articulus* nem is mondja ki *expressis verbis*, ez csakis rendszeres évi adót jelenthetett, s azt is jelentett. (Egy feliratban a rendek „az éves *contributiók* kötelességét” említik.²⁰⁷) Ha megnézzük ennek az időszaknak az adómegajánlásait, szembetűnik, hogy van egy év, amelyben nem történt sem diétai, sem *conkursusi* adómegajánlás. Ennek ellenére az 1716. évi megajánlás helyettesítésére egyszerű királyi rendelet jelent meg, amely meghosszabbította a megelőző évben fizetett adót.²⁰⁸

Ha pedig ez volt az eljárás, akkor a diétai adómegajánlás érvényének a következő országgyűlésig történő meghosszabbításával nem történt drasztikus változás. Amit a rendiség elveszített, az a sérelmek évente történő (amúgy törvényellenes) előterjesztésének lehetősége volt, amit nyert, az az alapadó diétai megajánlása volt a *conkursusi* helyett. Mindennek csak akkor volt számukra belátható haszna (vagy a változás által képviselt veszteség akkor nem volt súlyos), ha a *conkursuson* a rendek pozíciója jelentősen gyengébb volt, mint a diétán: mind a sérelmek orvoslásának kikényszerítését, mind az adómegajánlásra irányuló kormányzati nyomásnak való ellenállást tekintve.

A *conkursus* intézményét vizsgálva, annak tárgyalásait a diétáival összevetve²⁰⁹ viszont azt láthatjuk, hogy az adómegajánlás joga tehát a század első harmadában általában véve nem volt szilárdan az ország rendjeinek kezében, s érvényesítése nem azon múltott elsősorban, hogy milyen intézmény keretében gyakorolták azt. A *conkursusok* reprezentativitásukban, a hatalommal szembeni ellenálló erejüket tekintve nem különböztek lényegesen a diétáktól. A *conkursus* pozíciója is lehetett szilárd (mint 1713-ban vagy 1714-ben), és a diétái is gyenge (mint az 1720-as évek második felében). Az 1722. évi reform az alapadó meg-

206 OGYK GY 700.482 90.

207 SML P 1717–1722 3. 179./184. (új/régi oldalszám).

208 Szabó D.: i. m. III. 561.

209 Az elemzést ld. Szijártó M. István: A *conkursus* a 18. századi politikában. Kézirat.

ajánlási jogának letéteményesévé kizárólagosan a diétát tette meg, de az adót a következő országgyűlésig több évre is behajthatóvá tette, s végül is a diéta megajánlási jogát az adóemelésre szorította a gyakorlatban. Ez a változtatás nem magyarázható azzal, hogy az ország rendjei adómegajánló jogosítványukat biztonságosabbnak látták volna a diéta, mint az évenkénti *conkursusok* kezében. Egyfelől azt látom lehetségesnek, hogy ezt a kormányzat által szorgalmazott reformot a magyar rendek azért fogadták el, mert a kormányzat – némi vonakodás után – elfogadta, hogy az adót ne porciókban, hanem pénzben ajánlja meg a diéta, másfelől arra is hajlok, hogy az adómegajánlási reformot a század elején igen erősnek mutakozó rendiség pozícióvesztéseinek folyamatába illesztve lássam. A tízes években még van ereje nemet mondani a *conkursusnak* az adóemelési törekvésekre, a húszas években már nincs sem neki, sem a diétának.

Konklúzió

A diéta adómegajánlási jogának fejlődése tárgyában végzett vizsgálatunk tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze.

1. Az országgyűlés adómegajánlási joga Mohács után kétségkívül egyedi adómegajánlás volt. Lassan általánossá vált a pusztán egyévi megajánlás helyett a második évre előre történő adómegajánlás. A következő (a norma szerint három éven belül tartandó) diétáig szóló adómegajánlás elve már megjelent és alkalmazást nyert, de mindössze kiegészítő jellegű és kisebb jelentőségű adónemekre alkalmazták. Az adók távolról sem elhanyagolható részét a nemesek és az e tekintetben velük egy kategóriába sorolt csoportok tagjai fizették. A 17. század derekán megjelenik a terményadó, és előtérbe kerül a pénzadó helyetti katonáállítás, majd elenyészik az országgyűlés adómegajánlási joga.

2. A Wesselényi-összeesküvést követő alkotmányellenes kormányzati rendszerrel kezdetét veszi az adózás megajánlás nélküli, automatikus formája. Az adó mennyiségét a hadsereg szükségletei alapján állapították meg, és a behajtást is jórészt a hadsereg hajtotta végre: erőszakkal, a kivetés tiszteletben tartása nélkül. A századfordulón Magyarország előkelőinek és (esetenként) a vármegyék küldötteinek *conkursusát* hívta össze az uralkodó a hadiadó évi felosztására. Az adó mennyiségét nem ez a testület határozta meg, s a behajtás módja lényegében nem változott. Az adó egy része a kiváltságosokat terhelte. (Ezen fejlemények illeszkednek az abszolutizmusnak a rendiség rovására a harmincéves háború időszakától kezdődő előretörésének tendenciájához, mely egész Közép-Európát jellemzi.)

3. A Rákóczi-szabadságharc hatására jelentősen mérséklődött a Magyarországra kirótt adóteher: az eltérő adatok 4–7 milliós szintről szólnak az 1703 előtti évekre, az 1710-es években pedig többnyire 1,5–2 millió forint közt volt Magyarország adója. A privilegizált társadalmi csoportok a hadiadóhoz többé nem járultak hozzá. Másfelől a rendek visszakapták az adó megajánlásának jogát is: ha ezt a *conkursus* keretében zajló helyreállított alku keretében a kormányzati

fél sokszor meg is sértette (valamennyivel több porciót vetettek ki a megajánltnál). Azt kell mondanunk, hogy a magyar rendek számára a Rákóczi-szabadságharc ilyen módon teljes sikerként értékelhető (vagyis nem tartom az ország teljes állami önállóságának elérését a felkelés mint rendi mozgalom valódi célkitűzésének), illetve, hogy a „labanc” magyar rendek szinte ugyanazt a rendi álláspontot képviselték, mint a kurucok, csak más eszközökkel.

4. Az 1722–1723. évi országgyűlésen az adómegajánlási jog visszakerült a diéta kezébe azzal a különbséggel, hogy a megajánlott adó a következő országgyűlésig beszedhető volt. Ez lett azután a 18. századi adómegajánlás végleges formája. A rendek az évenkénti adómegajánlásról való lemondásuk fejében a porciók eltörlését, a pénzben való hadiadó-megajánlást kapták cserébe. A magyar rendek részéről tett engedmény nem volt aránytalanul nagy, mert az 1708 utáni adómegajánló *concurusok* alkupozíciója nem volt a század elejének diétáinál érezhetően gyengébb. Jelen változást a kormányzat kezdeményezte, feltehetően a *concurussal* való elégedetlensége és pozíciójának megerősödése hatására: valószínűleg így magasabb adóösszeg elérésében reménykedett.

Az adómegajánlási jog hosszú távú alakulása jól mutatja a magyar rendi dualizmus erőviszonyainak alakulását. Hozzásegít minket ahhoz, hogy egyrészt a közjogi–nemzeti függetlenségi szempontoktól elszakadva reálisabban értékeljük a Rákóczi-szabadságharcot, másrészt, hogy a 18. századi magyar rendiséget ne csak a 17. század eleji virágkorhoz, hanem a 17–18. század fordulójának mélypontjához is mérhessük. A 18. század elején a magyar rendek olyan erős pozíciókra tettek szert, melyek későbbi gyengülésük dacára alapvetően a század végéig fenn tudták tartani Magyarországon a rendi dualizmus viszonyait, melyek egy idő után kivételessé váltak mind a Habsburg Birodalomban, mind a szűkebb régióban, mind egész Európában.

1. táblázat

Adómegajánlások az 1526 utáni törvényekben

Törvénycikk	Évi adóösszeg portánként ¹ illetve házanként ¹ forintban	Évi részletek száma	További adó a birtoko- soktól ²	Hány évre előre?	Egyéb adózás ³
1527:8. tc.	2 ⁴	2	–	–	–
1536:20. tc.	2	2	–	–	–
1537:1., 2., 4., 13., 14., 15. tc.	1+2 ⁵	2	+	–	–
1542 ⁶ :26., 28., 29. tc.	1 ⁷	1	+	–	–
1542 ⁸ :8., 11., 12., 15. tc.	1+1 ⁹	2	–	–	–
1543:9., 10., 11. tc.	2 ¹⁰	2	+	–	–
1545:40. tc.	1+0,20 ¹¹	1	–	–	–
1546:5., 6. tc.	2 ¹²	2	+	–	–
1547:8. tc.	2 ¹³	2	–	–	–
1548:23., 25. tc.	4 ¹⁴	2	+	–	–
1550:22., 28., 70. tc.	2 ¹⁵	2	+	–	–
1552:4., 5. tc.	3 ¹⁶	2	–	2	–
1553:6., 25. tc.	2+0,10 ¹⁷	2	+	–	–
1554:4. tc.	2 ¹⁸	2	–	–	–
1555:3., 4., 7. tc.	2 ¹⁹	2	–	–	–
1556:3., 4. tc.	2 ²⁰	2	+	–	+ ²¹
1557:3., 5., 6. tc.	2+0,03 ²²	2	–	–	+ ²³
1559:11., 42. tc.	2+0,20 ²⁴	2	–	–	–
1563:2., 3. tc.	3 ²⁵	2	–	1	
1566:4. tc.	2	2	–	–	–
1567:3. tc.	2	2	–	–	–
1569:6. tc.	2,50 ²⁶	2	–	1	–
1572 ²⁷ :4. tc.	2	2	–	1	–
1574:1. tc.	1 ²⁸	1	–	1	–
1575:1. tc.	2 ²⁹	2	–	1	
1578:1. tc.	2	2	–	1	–
1582:1. tc.	2	2	–	1	–
1583:1. tc.	2	2	–	1	–
1588:12., 13., 18. tc.	2+0,50 ³⁰	2	–	–	–
1593:3. tc.	3	2	–	–	–
1595:3–15. tc.	9 ³¹	–	+	–	–
1596:5., 6., 30. tc.	9 ³²	2	+	–	–
1597:2. tc.	– ³³	–	+	–	–

Törvénycikk	Évi adóösszeg portánként, illetve házanként ¹ forintban	Évi részletek száma	További adó a birtoko- soktól ²	Hány évre előre?	Egyéb adózás ³
1598:4., 5. tc.	1 ³⁴	2	+	–	–
1599:6., 7. tc.	1,50 ³⁵	2	+	–	–
1600:3. tc.	1 ³⁶	2	+	–	–
1601:2. tc.	1 ³⁷	2	+	–	–
1602:1., 2., 5., 9., 10., 25. tc.	1,50+0,20 ³⁸	2	+	–	+ ³⁹
1603:3. tc.	1,50 ⁴⁰	2	+	–	–
1604:2. tc.	1,50 ⁴¹	2	+	–	–
1608 ⁴² :14. tc.	4 ⁴³	2	–	–	–
1609:62. tc.	4 ⁴⁴	2	–	1	–
1613:9., 10. tc.	4+1+1 ⁴⁵	2	–	–	–
1618:36., 37., 38., 39., 40. tc.	2+1+1+1+0,60 ⁴⁶	2	–	1	–
1622:32., 33., 34., 38. tc.	3+1 ⁴⁷	2	+	1	+ ⁴⁸
1625:8., 9., 11., 28. tc.	3+1 ⁴⁹	–	+	1	+ ⁵⁰
1630:5., 6., 7. tc.	3+1+0,50 ⁵¹	–	–	–	+ ⁵²
1635:1., 2., 3., 4., 5. tc.	5 ⁵³	–	+	1	+ ⁵⁴
1638:5., 6., 8., 9. tc.	5+1 ⁵⁵	–	+	1	+ ⁵⁶
1647:25., 26., 27., 31., 33., 35., 150. tc.	5+1 ⁵⁷	–	+	1	+ ⁵⁸
1649:3., 5., 96. tc.	0,50 ⁵⁹	–	+	–	–
1655:4., 5., 13., 14., 15. tc.	1+1 ⁶⁰	–	+	1	+ ⁶¹
1659:6., 8., 9., 10. tc.	5 ⁶²	–	+	1	+ ⁶³
1662:15., 50. tc.	– ⁶⁴	–	+	–	+ ⁶⁵
1681:3., 15., 17., 36. tc.	1 ⁶⁶	2	–	–	+ ⁶⁷

1 Ahol a megszavazott adóösszeg egy részét a birtokosok fizették, ott ebben a rovatban csak a jobbágyság által fizetett részt tüntettem fel. A több részletben, de egy éven belül fizetendő azonos adófajtába tartozó adókat összeadtam, de a más célra szántakat külön tüntettem fel. 1537-ben és 1598-tól 1604-ig a törvény az adót nem portákra, hanem házakra vetette ki. Az adóalap ezen 16. század végi megváltoztatása kísérlet volt az „adóügyi pusztulás” ellensúlyozására (a 15. század végétől 1596-ra tizedére csökkent Magyarország összpórtaszáma). De míg kezdetben részleges sikerek kísérték ezt a váltást (a Szepesi Kamara területén növekedett az adóbevétel), főleg az adóeltitkolás miatt néhány év múlva ez az adónem is használhatatlan lett, s visszatértek a régi rendre. Mivel azonban 1608-ban a régi módon történt adókievetés katasztrofális eredménnyel végződött (egyes megyékben egyenesen veszteséges volt), 1609-ben újradefiniálták a portát. Az 1609:62. tc. által bevezetett kulcs szerint egy porta négy jobbágy- és 12 zsellérházzal egyenértékű. Ez nem jelentette az adózás lényeges megváltozását, mert az adó falun belüli elosztásánál a jobb módú zselléreket már eddig is megterhelték. Az említett országos szabályozásnál a megyei adószedési gyakorlat differenciáltabb volt, melyet később a törvények is követtek: az 1635:8. tc.-ben (négy ekés jobbágy tesz ki egy portát) és az 1647:36. tc. által (négy ekés jobbágy akkor

- tesz ki egy portát, ha ekéjükhöz négy-hat igavonó állatuk van, nyolc pedig akkor, ha egy pár igavonójuk van). (*Juhász L.*: i. m. 531., 551–554., 556., 559–561., 572–573.)
- 2 A birtokosok, ill. a nemesek és az adózás szempontjából státusuk vagy jövedelmük jellege miatt velük egy csoportba sorolt személyek adózásáról részletek az adóösszeget magyarázó lábjegyzetekben találhatók.
 - 3 Előfordulhat, hogy a táblázatnak ez a rovata nem teljes. Funkciója ugyanis nem az adózás kimerítő összefoglalása, hanem inkább az lenne, hogy a kínált összképet kiegészítse azokon a pontokon, ahol az adózás nem pénzbeli elemei elsőrendű fontosságra tesznek szert, egyebekben csak tájékoztató jellegű. A katonaállítást nem itt, hanem a pénzadó rovatában (annak lábjegyzetében) tüntetem fel. Itt a gabonaadó, az ingyenmunka és a félharmincad megajánlására szerepel utalás.
 - 4 A második részlet az őszi megajánlás miatt átesett a következő év tavaszára.
 - 5 Nem portánként, hanem házanként kivetendő adó. 1 forint királyi segélypénz, 2 forint pedig a csapatok fenntartására szolgál. (A 15. tc. kiköti, hogy a *subsidium regium* is csak erre fordítható.) Egy hadjáratra a birtokosoknak, az egytelkes és az egyházi nemeseknek saját vagyonukból 20 jobbágház után – ill. az egytelkesek és a *praedialisták* saját házaiból 20 után – 1 lovast kell tartaniuk.
 - 6 A beszercebányai országgyűlés *decretum*ának cikkelyeiről van szó.
 - 7 A földesurak jobbágyaik örökbecsűjének hatvanadrészevel, az egytelkes nemesek ingóságaiuknak hatvanadrészevel tartoztak adózni. Ugyanerről a hatvanadnak a behajtásáról szól a szintén 1542. évi pozsonyi *decretum* 11., 12. és 15. cikkelye. Eszerint ennek két egyenlő részletben kell történnie, mely két célra szolgál: a bírák fizetésére és a hadjáratra. Az egytelkes nemeseknek e későbbi szabályozás értelmében hatvanad címén egy egész telek után 50 dénárral kellett adózniuk.
 - 8 Az 1542. évi pozsonyi országgyűlés cikkelyei.
 - 9 A portánkénti adót nem kétszer 1 forint formájában ajánlották meg, hanem két külön 1 forintos adóként, s a második kifejezetten a közelgő hadjárat céljaira szolgált.
 - 10 A kétszer 1 forintos portánkénti adóból a kincstárt illette kétszer 20 dénár, a vármegye szükségleteire szolgált kétszer 5 dénár, míg a fennmaradó kétszer 75 dénárból az uraknak fel kellett állítaniuk egy évre négy könnyű fegyverzetű lovast 100 jobbágy után, s a saját vagyonukból szintén egy évre 100 jobbágy után kiállított két lovassal ki kellett egészíteniük ezt a kontingenst.
 - 11 1 forintos segély az ország védelmére (most nem mondja ki a törvény, hogy portánként, de ez azért több mint valószínű), melyhez még 20 dénár *lucrum camerae* járult.
 - 12 A jobbágyok által fizetendő adó mindkét forintjához a földesurak 20 dénárt tartoztak hozzátenni a saját erszényükből. Az első ilyen összeget a királynőnek, a másodikat a királynak ajánlották fel a rendek. Az egytelkes nemesek (királyiak és egyháziak) minden egész udvarhelyük után a hadi segély második forintjának beszedési határidejében 50 dénárral tartoztak adózni.
 - 13 Erre az évre vonatkozólag Nagy István Acsády Ignácra és Ember Győzőre is hivatkozva azt állítja, hogy „2 évre (két terminusra)” szólt az adómegajánlás, ill. hogy a kamarahaszna évenként 20 dénár volt. (*Nagy I.*: A Magyar Kamara adóigazgatási i. m. 30.) A 8. cikkely („A kamaranyereséggel együtt két forintnyi adózás”) szövege a következőképp szól: 3. § „Ebből a két magyar forintból pedig százhatvan dénár a csapatok fenntartására és a végvárak őrségeire fordítandó; húsz dénár kamaranyereségül, a többi húsz dénár pedig Ófelsége követségeinek a költségeire és egyéb szükségleteinek a fedezésére szolgáljon.” A 2. § rendelkezése szerint az adó két határidőben hajtandó be a következő év márc. 1-jéig, ill. a Keresztelő Szent János születése utáni napig (jún. 25.) „akképpen tudniillik, hogy mindenik határidőben egy-egy magyar forintot hajtssanak be”. Tehát itt egyetlen évre kivetett adóról van szó, melyből 20 dénár a *lucrum camerae*, és a határidő szó egyértelműen részletet jelent. Mint már máskor is megtörtént, az adófizetés a következő naptári évre esett.
 - 14 A segély mindkét részlete, portánként 2 forintja mellé fizetni tartoztak a birtokosok 60 dénárt, az egytelkes nemesek pedig egy egész udvarhely után 50 dénárt. A törvény szerint ebből az ország védelmére 30 dénárt szántak, a kamara haszna fejében 20 dénár jár, a követségek költségeire és más közügyekre 10 dénár fordítandó.
 - 15 A nemesek jobbágyonként 10 dénárt fizettek az adó két részletével egy időben, szintén két részletben, hogy Salm generálistól bizonyos okleveleket váltsanak ki.

- 16 Az aktuális évre 3, az azt követő két évre 1,5-1,5 forintot ajánlottak meg portánként.
- 17 Erre az évre még 50 dénárt ajánlanak meg, vagyis az előző évi országgyűlésen megajánlott összeggel együtt összesen 2 forint volt két részletben esedékes. Az egri vitézeknek a jobbágyság, ill. a nemesek részéről 10-10 dénárt ajánlott meg az országgyűlés.
- 18 Két részletben 2 forintot ajánlottak meg. Itt már nincs szó az 1552. évi megajánlásról, de végeredményben ugyanúgy annak fél forintos pótdadóval történő megfizetéséről van szó, mint ahogy 1553-ban is.
- 19 Mindkét részlet fizetése a következő naptári évre esik. Túl a királynak megajánlott hadi segélyen a karok és rendek 100 jobbágy után 2 lovas katonát tartsanak. A töröknek adózó területen mind a pénzadó, mind a katonatartás terhének felét kell viselni. Ez a mellékszabály egyébként rendszeresen ismétlődött akkor is, ha máshol nem említtem külön.
- 20 Mindkét részlet a következő évre esik, mivel az előző évi országgyűlés által ajánlott adó második forintjának behajtása még hátravan. A birtokosok jobbágyonként 50 dénárt tartoznak fizetni a saját zsebükből a várak erősítési munkálataira.
- 21 100 jobbágytól négy szekér három napra, bérfizetés mellett.
- 22 A 3 dénáros portánkénti adó a birodalmi gyűlésre küldött követek költségeinek fedezésére szolgált.
- 23 Ingenymunka a váraknál.
- 24 Miksa feleségének első magyarországi látogatása alkalmával portánként 20 dénár ajándékot ajánlanak meg.
- 25 Előre az 1565. évre csak 2 forintot ajánlottak meg portánként két részletben, szemben az aktuális 1564. (!) évre megajánlott kétszer 1,50 forint adóval.
- 26 Ebből 20 dénár visszamenőleges *lucrum camerae* az 1568. évre, 1569–1570-re pedig két-két részletben összesen 4,80 forintot ajánlanak meg portánként. Ezt 1,25 forint négyszeri behajtásával tervezték megvalósítani.
- 27 Első *decretum*.
- 28 1574-ben és 1575-ben is két határidőt ad meg a törvény, egy tavaszt és egy őszt, s az uralkodóra bízta a választást, hogy melyekre kívánja a adó beszedését. „[...] kétévi adózás fejében [...] minden kaputól egyenként két forintot ajánlanak meg”. Ezt úgy értelmezem, hogy kétszer 1 forintot fizettek, noha ekkoriban az összesen 1 forintos portánkénti évi adó már régóta nem volt szokásban, s túl alacsonynak tűnik. Az *articulus* tényleg szabadkozik: „jóllehet az őfelsége szükségének könnyítésére, ha tehetné, jóval többet adóznának; de a mostani igen zavaros idők állapotára tekintettel” most csak ennyit ajánlanak meg.
- 29 Az alapmegajánlás az 1576. évre szól, melyet az 1576. febr. 22-én szentesített törvény szövege „jelen” esztendőnek nevez, a meghosszabbítás tehát 1577-re vonatkozik.
- 30 Portánként 40 dénárt ajándékként ajánlottak meg Ernő főhercegnek és 10-et a végvárakat felmérő biztosoknak. A korábbi évek törvényei szerint általánosságban rendelkeznek az állandó katonatartásról.
- 31 A birtokosok hozzájárulása 6 forint portánként, melynek terhét minden birtok köteles viselni. Az armalisták, az egytelkes nemesek, az egyházi nemesek és a szabadosok hozzájárulását külön szabályozták. Az adó beszedésére nem határidőket jelöl meg a törvény, hanem azt mondja, hogy „április végétől november végéig” szedendő be.
- 32 A portánkénti 9 forintos adóhoz a birtokosok ugyanennyit tettek hozzá, melyből viszont maguknak kellett lovas katonákat fogadniuk. További 10 dénárt ajánlottak meg a rendek a sebesült katonáknak szintén saját erszényükből. Az uralkodó a portánkénti 8 forintból magyar gyalogosokat volt köteles fogadni, 1 forintot pedig a végvárak megerősítésére kellett fordítania.
- 33 Pénzadó helyett katonák állítását írja elő a törvény: 10 kapu után három gyalogos és három lovas katona küldendő, kiket felerészben a jobbágy, felerészben pedig a földesúr fizessen.
- 34 Ebben az évben először nem portánként, hanem minden ház után jár az adó: jobbágy-, zsellér- és minden nem nemesi lakott ház után, beleszámítva az egyházi nemesek és szabadosok, valamint ruténok és oláhok házait, de kivéve a falusi bírákét, az iskolákat, aggházakat, az alamizsnából élő szegények és nyomorultak házait, a kocsmákat s azokat a házakat, ahol az urak borát

- mérik. A földesurak minden ház után járó 1 forinthez felet tegyenek hozzá, de ők a pénzből katonákat állítsanak és küldjenek.
- 35 Jobbágy- és zsellérházak után 2 forint fizetendő 10 000 katona felfogadására, s ebből a jobbágy 1,50, a földesúr pedig 0,50 forintot fizessen.
- 36 Jobbágy- és zsellérházak után fizetendő 1 forint, melyhez a földesuraktól 0,50 forint kiegészítés járul.
- 37 Jobbágy- és zsellérházak után 1 forint fizetendő a jobbágyok és 50 dénár a földesurak által.
- 38 A hat hónapra megajánlott 2000 könnyű fegyverzetű lovas és 1000 gyalogos fizetésére minden jobbágy- és zsellérház után az adó 1,50 forint, melyhez a földesurak személyes felkelés helyett 50 dénárt tesznek hozzá. Ehhez járult az egytelkesek, armálisták, praediálisok, szabadosok taksája. Egy hónapra 20 ház után 1 lovast is megajánlottak. Továbbá ajánlottak Mátyás főherceg részére minden ház után 20 dénárt két részletben. A törvényben a két részletre említés csak a Mátyás főhercegnek járó ajándék 20 dénárnál történik, de feltételezem, hogy nemcsak a 20 dénárt, hanem az 1,50 forintot is két részletben szedték be, s ennek említése a 2. tc.-ben inkább azért maradt el, mert már evidenciának számított. Mindenesetre már az 1583:1. tc. a szokott két részletről beszél.
- 39 Hat nap ingyenmunka, valamint búza- és zabadó. Ez utóbbiakat eddig is adták a dunántúliak, most a többi megye is adjon portánként egy nagyszombati véka búzát és zabot.
- 40 Megújították az 1601:2. tc. rendelkezéseit, miszerint az adó minden jobbágy- és zsellérház után 1,50 forint, melyhez a földesurak 0,50 forintot tesznek hozzá házanként személyes felkelés helyett.
- 41 Ismét megújították az 1601:2. tc.-nek az előző lábjegyzetben részletezett rendelkezéseit.
- 42 A koronázás utáni törvénycikkek közt.
- 43 Ismét portánként van az adó megállapítva a „régí megszokott gyakorlat szerint”.
- 44 Ebből 1 forint portánként a koronaőrök és a koronaórség fizetésére, a követségekre, valamint országház vásárlására és építésére. A *pecunia coronalis* ajánló *decretum*ok közt Nagy István ezt nem említi. (Nagy I.: A Magyar Kamara adóigazgatási i. m. 40.)
- 45 Az előző adómegajánláshoz hasonlóan a portánként 4 forintból 1 meghatározott célra fordítandó, míg a kétszer 1 forint a királynak s a királynénak házassági ajándékképp szolgál. A *pecunia coronalis* ajánló *decretum*ok közt Nagy István ezt sem említi. (I. m. 40.)
- 46 Két évre ajánlottak meg a végyárak számára 2 forintos, a követségekre 1 forintos, a koronaőrök fizetésére szintén 1 forintos portánkénti adót, és csak az aktuális évre Ferdinánd megválasztott királynak 1 forintot, a pozsonyi országház kijavítására pedig 60 dénárt portánként. Azaz az 1618. évre összesen 5,60, az 1619-re pedig 4 forintos portánkénti adót szabott meg a törvény. A törvény 1620-tól a koronaőrök fizetésére évenként 25 dénárt rendelt. Ez az adózás a következő országgyűlésig tartott. Baráth Tibor valamilyen oknál fogva az 1618–1619. évre 1-1 forinttal magasabb adót és 1620–1621-re 25-25 dénárral magasabb koronaőrzési pénzt említ. (Baráth T.: i. m. 83.) Nagy István pedig nálam is alacsonyabbnak látja ekkor az adófizetési kötelezettséget: „Az 1618. és az 1622. évi országgyűlésen a rendek portánként három-három Ft-ot szavaztak meg, amelyet két év alatt lehetett behajtani.” Mivel az 1625. évnél azt írja, hogy két évre portánként már 6 forintra *növekedett* az adó (Nagy I.: A Magyar Kamara adóigazgatási i. m. 39.), fenti nem egészen egyértelmű mondata két év alatt összesen 3 forintos adózást kell, hogy jelentsen.
- 47 A második évre is előre megszavazott alapadó portánként 3 forint, míg csak egy alkalomra szól a királyné első megjelenése és megkoronáztatása alkalmából megajánlott portánkénti 1 forint, mely az első határidő alkalmával szedendő be. Másrészt viszont a koronaőröknek a földesurak terhére megajánlott portánkénti 1,50 forintos adó (*pecunia coronalis*) és az ehhez kapcsolódó taksák a következő országgyűlésig voltak fizetendőek. Ez (5,50 forint plusz gabonaadó 1622-re, 4,50 forint 1623-ra) több tehát a Nagy István által írt adóösszegeknél. (Ld. az 1618. évi adózáshoz fűzöttetek az előző jegyzetben!)
- 48 Egyszeri gabonaadó. Portánként Felső-Magyarországon 1 kassai köből, a Dunántúlon 2,5 nagyszombati véka, a Dunán innen pedig 1 kőszegi köből.
- 49 Évi 3 forint a portánkénti adó, melyet 2 évre ajánlottak meg. (1626-ban és 1627-ben fizették. Baráth T.: i. m. 83.) Egyszer 1 forint a frissen megkoronázott III. Ferdinándé ajándékképpen, s a

földesurak saját erszényéből portánként 1 forint a koronaőrök, a koronát őrző várnagyok és zsoldosok fizetésére szolgál, mely célra az egytelkes, armalista, menekült és egyházi nemesek taksát fizetnek, hasonlóan a szabadosokhoz, jászokhoz, kunokhoz, a nem adózó falukhoz, taksás mezővárosokhoz, molnárokhoz, favágókhoz, szénégetőkhez és az anabaptistákhoz, valamint a zsidókhoz. Ezt az 1 forintos adót a következő országgyűlésig tartoztak fizetni az erre kötelezettek. Az 1626-ra megajánlott teljes adó tehát portánként 5 forint plusz gabonaadó, 1627-re pedig 4 forint – hacsak nem úgy értelmezték az 1622:38. tc. megújítását, hogy az akkor egyszeri terményadót évi teherre tették.

- 50 Az élelmezési segélyre nézve az 1622:38. tc. rendelkezéseit újítják meg.
- 51 A rendes 3 forintos hadiadó mellett 1 forintot portánként a koronaőrök és -felvigyázók fizetésére szántak, 50 dénárt pedig az országház építésének folytatására és befejezésére. Itt nem a nemesek fizették a koronaőrzési pénzt, és nem is a következő országgyűlésig tartott ezen adózás érvénye. Nagy István csak az egy évre megajánlott háromforintos alapadót és – külön – a *pecunia coronalist* említi. (Nagy I.: A Magyar Kamara adóigazgatási i. m. 39–40.)
- 52 Az élelmezési segélyre nézve ismét az 1622:38. tc. rendelkezéseit újítják meg.
- 53 A két évre az 5 forintos adót ajánlották meg, egyedi volt a földesurak által fizetendő portánkénti 1 forint a határkiigazítási bizottságok céljaira és az országház felépítésére, míg a következő országgyűlésig szolgált a szintén az 1625:28. tc.-ben meghatározottakat terhelő portánkénti 50 évi dénáros, a koronaőrök és a koronaórség részére szolgáló adó. Nagy István az ez évi *pecunia coronalist* sem említi, mikor a koronaőrzési pénz megajánlásait foglalja össze. (Nagy I.: A Magyar Kamara adóigazgatási i. m. 39–40.)
- 54 Két évre 50%-os harmincadpótlékot (a félharmincadot) és gabonasegélyt ajánlottak meg: Felső-Magyarországon 2 kassai véka, a Dunántúlon 2 kőszegi véka gabonát, a hódoltságban pedig feleennyit kellett fizetni. Nem tudom, miért ír Baráth 6 nagyszombati mérőt. (Baráth T.: i. m. 83.)
- 55 A két évre megajánlott portánkénti 5 forintos adót a dunántúli és a Dunán inneni kerület vármegyéiben fizették, míg e helyett a felső-magyarországiak 400 lovas katona két évi tartását vállalták. Késpénzben fizetendő havi 4 forintos zsoldjukat egynegyed részben a nemesek vállalták magukra, mint a koronaőrök és felvigyázók számára megajánlott évi egyforintos adót is, mely ugyanúgy fizetendő, mint ahogy azt 3 éve elrendelték, s ismét a következő országgyűlésig volt szedendő. Egyetlen alkalomra szól viszont a királynénak koronázására szánt portánkénti 1 forintos ajándék.
- 56 Két évre ismét 50%-os harmincadpótlékot ajánlottak meg, azaz a félharmincadot.
- 57 A két évre megajánlott portánkénti 5 forintos alapadóhoz a földesurak ugyanennyit fizessenek a saját pénzükből. Az armalisták, a menekült nemesek, a praediálisok, szabadosok, továbbá az üzérek, kereskedők, kalmárok, marhakereskedők, idegenek, külföldiek, anabaptisták, zsidók, kunok, jászok, rutének, oláhok, molnárok, szénégetők „és az ezekhez hasonló, kiknek nincsenek portáik” is adóznak. Évente portánként 1 forint a koronaőrök és a koronaórség részére szedett adó, s akiknek nincs portájuk, azok az 1625:28. tc. szerint fizessenek – vagyis ez az adó a nemességet terhelte. Alkalmi adó az újonnan megkoronázott IV. Ferdinándnak felajánlott portánként 1 forintos tiszteletdíj.
- 58 Gabonasegély az 1635:2. tc. szerint, melyet a távolabbi megyék kiegyenlíthetnek késpénzzel is az 1 köből = 3 nagyszombati véka = 1 forint átszámítási kulcsan. A félharmincad, mint pótdadó ismét kivételre került. Baráth valamilyen okból úgy véli, hogy ez a gabonaadó két évre került kivételre. (Baráth T.: i. m. 83.)
- 59 A hadiadó helyett katonaállítást szerepel a törvényben Felső-Magyarországon 1200, a Dunántúlon 1000, a Dunán inneni részeken pedig 1700 katona kiállításával. A szöveg szerint a nemesek, mágnások és a városok tartoznak a következő, három éven belül tartandó országgyűlésig „adók és részleges fölkelések helyett s ezek fejében” kiállítani a katonákat. Az „adók és részleges fölkelések helyett s ezek fejében” fordulat arra utal, hogy mindkét csoport megtette hozzájárulását a katonaállításhoz, hisz az adók a jobbágyság, a részleges felkelés pedig a nemesek szokásos kötelezettsége volt. Ezenfelül a koronaőrök és a koronaórség részére portánként 50 dénár volt fizetendő az adózók részéről, és csupán egy alkalommal, szemben a korábbi gyakorlattal.

- 60 Két évre ajánlanak meg a rovásadók és a részleges felkelések helyett és ezek fejében katonákat. A felső-magyarországi városok 100 gyalogot, a vármegyék 400 lovast, a Dunán inneni vármegyék 500 lovast és 150 gyalog katonát, a dunántúliak 100 lovast és 200 gyalogot, míg az esztergomi érsek önként 100 lovast küldött. Az erdélyi fejedelem jószágai után az eddig tartott 300 lovast küldheti vagy adózhat a vármegyék módjára is. Mivel a részleges felkelés a kiváltságosok terhe volt, a rovásadó pedig a „nyomorult adózó népé”, ebben a katonaillesztésben ismét összefonódik a kétféle adózás. A zsold részben a földesurak saját erszényéből, részben a kapuk utáni adóból volt fedezendő. (A törvény nem mondta ki, hogy milyen arányban.) Az uralkodópárnak portánként kétszer 1 forint ajándékot ajánlanak meg, mely két részletben fizetendő. Ebben az esetben ismét felmerül, hogy volt a porták utáni adózásnak egy, a *decretum*-ban nem szabályozott, de érvényesülő módja, mert másképpen nem lehetne a „kapuk után fizetendő adót” adottságként kezelni, melyből a katonaság zsoldját fedezték, s melyet a kiváltságosok valamilyen módon kiegészítettek. A koronaöröknek és a koronát őrző katonáknak portánként évi 75 dénárt, a követségeknek pedig 25 dénárt ajánlottak meg a következő országgyűlésig. Mivel a törvénycikk hivatkozik az 1625:28. tc.-re, ezen rendelkezéssel a teher visszakerült a kiváltságosok vállára.
- 61 A következő országgyűlésig fizetendő a félharmincad.
- 62 A katonai segély a Dunántúlon és a Dunán innen portánként 10 forint, melynek felét a földesurak saját erszényükből tartoznak fizetni. Ugyancsak 2 évre *dica* és részleges felkelés helyett Felső-Magyarországon 300 lovast, az itteni szabad királyi városok 100 gyalog katonát állítanak, az erdélyi fejedelem pedig az 1655. évi rendelkezés szerint választhat, a primás továbbra is száz lovast tart saját költségén. (A törvény nem egyértelmű meghatározását az 1662:23. tc. pontosította, hogy évi 10 forint, azaz 2 évre összesen 20 forint portánkénti adóról van szó.) A koronaörök és a koronaörökség fizetésére évi 1 forint fizetendő portánként. Akiknek nincs portájuk, azok az 1655:15. tc. szerint tartoznak hozzájárulással. Az előző *decretum*-mal kapcsolatban elmondottak értelmében itt csak nemesi adózásról van szó.
- 63 Gabonasegély fejében Felső-Magyarországon 2 kassai köből, a Dunán inneni és dunántúli területeken 6 nagyszombati mérő fizetendő 2 évig évi 2 részletben. A félharmincad a három éven belül tartandó következő országgyűlésig jár az uralkodónak.
- 64 Nincs pénzádókievítés ez évben, csak a hátralékokról rendelkeznek. Mindössze portánként évi 1 forintot ajánlanak meg a következő országgyűlésig a koronaöröknek és a koronaörökségnek, s akiknek nincs portájuk, az 1659:10. tc. szerint fizessenek. A korábban elmondottak szerint a *pecunia coronalist* ekkor a nemesek fizették.
- 65 Félharmincad a következő országgyűlésig.
- 66 A 12. tc. eltörli a lipóti „abszolutizmus” alatt követelt minden törvénytelen adó hátralékát, hadiadót pénzben nem vetnek ki. A királyné lejegyzete és megkoronázása alkalmával ajándékképpen két részletben portánként 1 forintot ajánlanak meg. A koronaöröknek a következő országgyűlésig portánként 1 forintot ajánlanak meg. Azoknak, akiknek nincs portájuk, a korábbi *decretum*-okban meghatározott módon kell hozzájárulniuk. Ezt a nemesek állták.
- 67 Félharmincad és sóvám a következő országgyűlésig, továbbá gabonasegély két, 1682-ben esedékes részletben: Felső-Magyarországon 2 kassai köből, a Dunántúlon és a Dunán inneni területeken pedig 6 nagyszombati mérő portánként.

2. táblázat

Adómegajánlás és adóemelés a *conkursus*okon és az országgyűléseken
(1708–1722)

A megajánlás éve ¹	Adóösszeg porcióban és forintban Szabó Dezső szerint	Adóösszeg porcióban és forintban egy 1737. évi forrás szerint ²	Az általam valószínűnek tartott adóösszeg porcióban, illetve forintban ³
1708	73 937 ⁴ 1 626 626 ⁵		73 937 _6
1709	80 000 ⁷ 1 599 960 ⁸		80 000 ⁹ _10
1710	40 000 ¹¹ 945 000 ¹²		40 000 ¹³ _14
1711	75 000 ¹⁵ 1 650 000 ¹⁶		75 000 ¹⁷ _18
1712	70 000 ¹⁹ 1 539 971 ²⁰		70 000 ²¹ _22
1713	70 000 ²³ 1 679 976 ²⁴		70 000 _25
1714	70 000 ²⁶ 1 680 000 ²⁷		70 000 _28
1715	118 000 ²⁹ 2 615 976 ³⁰	118 000 1 651 160,33 + 117 939 ³¹	118 000 _32
1717	104 000 ³³ 2 493 979 ³⁴	108 997 1/3 1 525 962,33 ³⁵	100 000 ³⁶ _37
1718	90 000 ³⁸ 2 160 000 ³⁹	100 000 1 760 008,66 ⁴⁰	100 000 ⁴¹ _42
1719	90 000 ⁴³ 2 160 000	85 000 1 190 008,66 ⁴⁴	85 000 ⁴⁵ _46
1720	85 000 ⁴⁷ 2 040 000	_48	85 000 _49
1721	85 000 ⁵⁰ 2 040 000	_51	85 000 _52
1722	— 1 920 000+ 219 595,75 ⁵³	_54 2 138 000	— 2 138 000

1 A megajánlott adó az illető naptári év nov. 1-jével kezdődő katonai évben volt esedékes.

2 MOL N71 3. csomó *Specificatio*. Ez az összeállítás a *conkursus* 1737. ápr. 6-án kelt feliratának melléklete. A forrásban említett krajcárokat dénárba átszámítva közlöm.

3 A porciók pénzre történő átszámítása messze nem volt egyértelmű dolog, de ez voltaképpen mindössze elszámolási kérdés, a lényeg az, hogy hány porciót szabtak meg. Jórészt ez magyarázza véleményem szerint a források és a témával foglalkozó feldolgozások bizonytalanságát, ingadozó gyakorlatát és ellentmondásait. Mindezek arra intenek, hogy 1722–1723-at megelőzően a

- porciósámat tekintsem az adó mennyisége elsődleges jelzőszámának, s a pénzben megadott értéket csak tájékoztató jellegűnek tartsam. Ezért azokat nem tettem a táblázatba, csupán lábjegyzetben közlöm. Szabó Dezső és az 1737. évi összesítés a lovaknak való porciót mindig 3 forint havi értékkel számolták át. Az élelmi porció értékét a 3. táblázat összegzi.
- 4 Az adó a természetben szolgáltatott kenyéren felül értendő 1 626 626 forintos értéke az embernek való porciót havi 4, a lónak valót havi 3 forinttal számolva jön ki, ha azt a következő évtől érvényes gyakorlatot feltételezzük, mely szerint a porciók 2/3-a embernek való, s 1/3-a lónak. Akkortól viszont az embereknek való porció értéke csak 3 forint és 30 krajcár. (Szabó D.: i. m. I. 35., 44.)
 - 5 Saját számításaim szerint (24 645 2/3 porció x 3 ft x 6 hó; 49 291 1/3 porció x 4 ft x 6 hó) a pénzbeli ellenérték helyesen 1 626 614 forint. Ha felfelé kerekítünk a nagyobb értékű emberi porciónál (és 24 645 lónak való és 49 292 *oralis* porcióval számolunk), akkor is csak 1 626 618 forintot kapunk eredményképpen.
 - 6 Elfogadva Szabó Dezső adatát a porcióra és annak pénzre történő átszámítási kulcsát (3 és 4 ft/hó/porció) illetően, s csak a kalkulációt helyesbítve az ismertetett módon 1 626 614 forintos adóösszeget kapnánk.
 - 7 Szabó D.: i. m. I. 44.
 - 8 Saját számításom szerint (26 666 2/3 porció x 3 ft x 6 hónap; 53 333 1/3 porció x 3,50 ft x 6 hónap) a pénzbeli ellenérték 1 600 000 forint lenne helyesen. Ha itt a nagyobb értékű *oralis* porciót lefelé kerekítjük 26 666-ra, s a lovaknak valót 53 334-nek vesszük, akkor 1 599 981 forintot kapunk eredményként, ami közelebb van Szabó Dezső adatához, de nem azonos azzal.
 - 9 Szabó Dezsővel szemben Iványi Emma viszont arról tudósít, hogy az 1709 őszén Bécsben a megyék és a városok küldöttei nélkül ülésező *concurus* a kért 90 733 porciót 70 000-re alkudta le (a Dráván túli terület, valamint Dalmát-, Horvát- és Szlavónország nélkül). (Iványi E.: i. m. 201.) A különbség Szabó Dezső adatához képest esetleg eredhet ebből, de ez ellen szól az, hogy a következő három év adatainál nincs eltérés.
 - 10 Elfogadva Szabó Dezső adatát a porcióra vonatkozva és annak pénzre történő átszámítási kulcsát (3 és 3,50 ft/hó/porció) illetően, csak a kalkulációt helyesbítve az ismertetett módon 1 600 000 forintot kapnánk végeredményül.
 - 11 Szabó D.: i. m. I. 50.
 - 12 Saját számításom szerint (13 333 1/3 porció x 3 ft x 6 hó; 26 666 2/3 porció x 3,50 ft x 6 hó) pontosan 800 000 forint az adó pénzbeli ellenértéke. Nem tudom, hogy miként számolt Szabó Dezső, az általa adott végeredmény 4 forint 30 krajcáros *oralis* porció esetén (13 333 1/3 porció x 3 ft x 6 hónap; 26 666 2/3 porció x 4,50 ft x 6 hó; a 40 000 porció pénzbeli ellenértéke így 960 000 forint) sem jönne ki pontosan, de ekörül van.
 - 13 Megerősíti Iványi E.: i. m. 201.
 - 14 Ha elfogadom Szabó Dezső adatát a porcióra vonatkozva és annak pénzre történő átszámítási kulcsát 3, ill. 3,50 ft/hó/porcióra teszem, mint az előző évben, akkor 800 000 forintba tehető az adó összege pénzben kifejezve, ha a kulcs 3, ill. 4 forint, mint két éve, akkor 880 000 forintba. Szabó Dezső adatához akkor kerülhetünk a lehető legközelebb, ha azt feltételezzük, hogy az élelmi porciók értéke havi 4,50, az *equilisek* 3 forint, s ekkor 960 000 forintot kapunk végeredményül.
 - 15 Szabó D.: i. m. II. 352–354.
 - 16 Ha 4 forintos *oralis* porcióval számolunk (25 000 porció x 3 ft x 6 hó; 50 000 porció x 4 ft x 6 hó), akkor jön ki a Szabó Dezső által megadott pénzbeli érték.
 - 17 Megerősíti Iványi E.: i. m. 201.
 - 18 Szabó Dezső adatát elfogadom a porciósámról nézve, s a pénzben kifejezett ellenértékre is az általa közölt adat (1 650 000 forint) a helyes, amennyiben a 3 és 4 ft/hó/porció átszámítási kulcsok valóban helyesek.
 - 19 Szabó D.: i. m. II. 370. Ugyanígy Málnási Ö.: i. m. 152., bár ő 70 000 porciót és ezenfelül 1 539 971 forintot ír, ami szerintem elképzelhetetlen.
 - 20 A Szabó Dezső által megadott pénzben számított érték úgy jönne körülbelül ki, ha 3, ill. 4 forintos havi porciókkal számolnánk: 23 333 1/3 porció x 3 ft x 6 hó; 46 666 2/3 porció x 4 ft x 6 hó. Az

eredmény 1 540 000 forint. Hibás kerekítésnél is 1 539 996 forint jönne ki, aminél Szabó Dezső további 25 forinttal kevesebbet ír.

- 21 Megerősíti Iványi E.: i. m. 201.
- 22 A Szabó Dezső által megadott porciós szám pénzben kifejezve pontosan 1 540 000 forint lenne havi 3 forintos *equilis* és 4 forintos *oralis* porciót feltételezve. Mivel Szabó Dezső szerint a következő évben *emelték* 4,50 forintra az ételmi porció havi értékét (Szabó D.: i. m. II. 374.), ill. a megelőző évben az 4 forint volt, ezt tartom a legvalószínűbben helyes kulcsnak. Maga is ezzel számolhatott, ha nem is pontosan (vagy az összeget ismeretlen okból és magyarázat nélkül módosította).
- 23 Szabó D.: i. m. II. 375.
- 24 Az *oralis* porció értékének havi 4 forint 30 krajcárra történt felemelése miatt az összeg magasabb az előző évinél. A forintértékből nyilvánvaló, hogy Szabó Dezső az eddig változatlan havi 3 forintos lóporcióval számolhatott, valamint körülbelül kerekítve 46 666 embernek való és 23 334 lónak való porcióval, mellyel kalkulálva 1 679 994 forint adódott volna. Pontosán számolva a végeredmény 1 680 000 forint lett volna, s Szabó ezt az értéket adja meg a következő év szintén 70 000 porciós adómegajánlásánál. Itt jegyzem meg, hogy szinte biztosan a havi 4 forint 30 krajcáros, ill. 3 forintos porció maradt innen hosszú ideig a norma, mert 1741-ben is ez volt érvényben. (Ld. Éble Gábor: Károlyi Ferenc gróf és kora, 1705–1758. A grófi nemzetség levéltárának adatai alapján. I. Bp. 1893. 581.; Szabó D.: i. m. III. 583.)
- 25 Elfogadva Szabó Dezső állítását a porciósámról és a porciók értékéről (4,50 és 3 ft/hó), de kerekítés nélkül számolva az adóösszeg pénzbeni ellenértékűl 1 680 000 forint jön ki.
- 26 Szabó D.: i. m. II. 383.
- 27 $23\,333\frac{1}{3}$ porció $\times 3\text{ ft} \times 6\text{ hó}$; $46\,666\frac{2}{3}$ porció $\times 4,50\text{ ft} \times 6\text{ hó}$.
- 28 Szabó Dezső számai teljesen elfogadhatónak tűnnek, az adó pénzben kifejezett értéke ezek szerint 1 680 000 forint volt.
- 29 Szabó Dezső szerint Horvátország nélkül ennyi az adó. Ezzel szemben Demkó Kálmán 109 000 porcióról ír (Szabó D.: i. m. III. 560–561.; Demkó K.: i. m. I. 91.)
- 30 Saját számításom szerint $(39\,333\frac{1}{3}\text{ porció} \times 3\text{ ft} \times 6\text{ hó}; 78\,666\frac{2}{3}\text{ porció} \times 4,50\text{ ft} \times 6\text{ hónap})$ 2 832 000 forint a megajánlott 118 000 porció értéke. Szabó Dezsőnél 2 615 976 forint szerepel, s ehhez a legközelebbi értéket akkor kapjuk eredményül, ha 3, ill. 4 ft/hó/porció kulccsal számolunk: 2 596 000 forint. Demkó Kálmán szerint pedig ekkor 109 000 porciót ajánlottak meg összesen, amit az ételmi porcióra havi 4 forintot és a lónak valóra 3 forintot számolva szerinte 2 397 988 forintot, helyesen 2 398 000 forintot adna.
- 31 A 118 000 porció egyharmada lovaknak való 6 krajcárral, kétharmada embereknek 4 (!) krajcárral számolva. Itt nyilvánvalóan napi értékről van szó, ami 30 napos hónap esetén egyenlő havi 3 forintos lovaknak való és 2 forintos *oralis* porcióval. 6 ilyen hónap esetén végeredményül 1 652 000 forintos adóteher adódik, ha viszont figyelembe vesszük, hogy a katonai év téli félévében nem szökőév esetén is 181 nap van, akkor 1 661 177,8 forintot kapunk eredményképp. Ezért nem tudom, hogyan jött ki 1 651 160 forint és 20 krajcár. Ehhez járult a forrás szerint a *deperditá*: „És mivel egyes *oralis* porciónként csak 4 krajcárt fogadtak el, amely máskor a katonának 7 krajcárjával fog fizettetni, ebből a veszteség egyetlen *oralis*ra 3 krajcárt, $78\,626\frac{2}{3}$ *oralis* porcióra 117 939 forintot tesz ki.” Itt (is?) téved a forrás, mert 118 000 porció kétharmada nem $78\,626\frac{2}{3}$, hanem $78\,666\frac{2}{3}$. $78\,626\frac{2}{3}$ porcióval számolva 117 940 forint pedig csak akkor jönne ki, ha egyetlen hónapra számítanánk a *deperditát*. Amennyiben viszont hat darab 30 napos hónapra számítjuk azt az összes embernek való porcióra, s ezt adjuk a fent számított hadiadó-értékhez, akkor összesen 2 360 000 forintot kapunk. Egyébként 7 krajcáros *oralis* porció 30 napos hónap esetén kiadja azt a 3,50 forintos havi porcióértéket, mely tehát a forrás szerint a reális terhet tükrözi.
- 32 Ha viszont a forrásban az általam sajnos ismeretlen okból egyetlen hónapra kalkulált *deperditát* mind a hat hónapra számítva voltaképp 3 forint 30 krajcáros bruttó ételmi porció-értékkel számolnánk, akkor 2 360 000 forint jönne ki. Szabó Dezső szerint 1713-ban emelték 4,50 forintra az ételmi porció havi értékét (Szabó D.: i. m. II. 374.). Mivel 1741-ben is ez, ill. a lovaknak való

- 3 forintos porció volt a norma (*Éble G.*: i. m. 581.; *Szabó D.*: i. m. III. 583.), az is könnyen elképzelhető, hogy ez lenne erre az évre nézve is a helyes átszámítási kulcs. Vele 2 832 000 forintos adóértéket kapnánk. Én ezt tartom a legvalószínűbb forintértéknek. Viszont Szabó Dezső körülbelül, Demkó Kálmán pedig pontosan 4 forintos élelmi porció-értékkel számolt.
- 33 *Szabó D.*: i. m. III. 561.
- 34 Saját számításom (34 666 $\frac{2}{3}$ porció x 3 ft x 6 hónap; 69 333 $\frac{1}{3}$ porció x 4,50 ft x 6 hó) szerint 104 000 porció pénzben 2 496 000 forintot ért. Az eltérés több mint 2000 forint.
- 35 Egyharmad részben lovaknak való porció 6 krajcárral számolva, kétharmad részben embereknek való 4 krajcárral számolva – összesen 1 525 962 forintot és (helyesen) 40 krajcárt kapunk. Viszont nem szabad megfedkezünk a *deperditúr*ról, ha az adóterhet valós súlyán akarjuk értékelni.
- 36 Kiindulásképp a forrás adatát fogadtam el. A somogyi forrásokból történő visszaszámítás (SML P 1717–1722 3. 211.) ahhoz hasonló eredményt ad: ha Somogy 100 portájára 1192 *oralis* és 596 *equilis* porció esett, valamint egy fél további porció, akkor arányosan az ország 6089 $\frac{1}{2}$ portájára 108 910,71 porció jutott. (Az 1717. évi, 1720-ig érvényes portaszámok forrása: *Demkó K.*: i. m. II. 257.). Ez a 108 997 $\frac{1}{3}$ porcióról szóló elfogadása mellett szól. Az eltérés (86,62 porció) Somogy megye szintjén (kb. $\frac{1}{60}$ rész) 1 porció felett van ugyan, de ezt valószínűleg nyugodtan tulajdoníthatjuk a kerekített értékek összeadása pontatlan gyakorlatának. Továbbá a forrás adatának végződése tökéletesen egybevág a rendek által a kapcsolt részekre kivetni javasolt adórész, 8997 $\frac{1}{3}$ porció végével, ami nem lehet véletlen. Az 1737. évi összesítés adatából ezt levonva kereken 100 000 porciót kapunk a szűkebb értelemben vett Magyarország adójaként. Ez lett a következő évben kivetett adó is. Ezért ezt a számot tüntetem fel a táblázatban. Mindez viszont arra is felhívja a figyelmünket, hogy hasonló problémák más évek adómegajánlásánál is felmerülhetnek.
- 37 A forrás átszámítási kulcsával kerekítés nélkül 1 525 962,66 forintot kapnánk. Ekkor azonban figyelembe kell azt vennünk, hogy ez az összeg szinte teljes bizonyossággal nem tükrözi az adóterhet valószínűsúlyát. Ehhez havi 3 forintos és 4 forint 30 krajcáros porciókkal bizonyosan közelebb kerülünk, különös tekintettel arra, hogy a *concursum* a királyi proposíciókban, majd a Somogy megyére kivetett adó átszámítására is ezt a kulcsot alkalmazták (SML P 1717–1722 3. 187–189., 211.). Az adó pénzbeli értéke ezen a számítási módon 2 615 935,9 forint.
- 38 *Szabó D.*: i. m. III. 562.
- 39 Itt (30 000 porció x 3 ft x 6 hónap; 60 000 porció x 4,50 ft x 6 hó) Szabó Dezső pontosan számolt, miként az 1721. évi adata is pontos.
- 40 „A korábbi módon”, mondja a forrás, de nyilvánvalóan nem így van, hiszen kevesebb porció értékeként magasabb forintösszeget ad meg. Ha az előző évnél a saját számításom nem igazolja szinte egész pontosan a forrásét, akkor itt nagyon elbizonytalanodnék, hiszen fogalmam sincs, hogy miként kapta a forrás összeállítója ezt az eredményt. Napi 6 krajcáros *oralis* és *equilis* porció mellett 180 nappal számolva kereken 1 800 000 forintot kapnánk, az embernek való porciót „a korábbi módon” 4 krajcárral számítva természetesen jóval kevesebbet: 1 400 000-t.
- 41 Ismét a forrás adatát fogadom el, mert ezzel vág egybe Taubert Ernő véleménye, aki Somogy adózását vizsgálva azt találta, hogy a haditanács által javasolt 118 000 porciót a király leengedte 100 000-re. (*Taubert E.*: i. m. 37.)
- 42 Az adó értéke 3, ill. 4,5 forintos havi élelmi és lónak való porció mellett 2 400 000 forint lenne.
- 43 *Szabó D.*: i. m. III. 562. Szabó Dezső azt mondja, hogy az adó valószínűleg megegyezett az előző évivel.
- 44 Ismét „a korábbi módon” ajánlják meg az adót a forrás állítása szerint. Napi 6 krajcáros *oralis* és *equilis* porció mellett 180 nappal számolva (hisz az előző évre ez a számítás közelítette meg legjobban a forrás megadta értéket) 1 530 000 forintot kapnánk, az embernek való porciót 4 krajcárral számítva 1 190 000-et. Ez igen közel áll a közölt adathoz, de azzal nem egyezik meg pontosan, annál 8 forint 40 krajcárral alacsonyabb. 181 nappal számolva viszont annál sokkal többet kapnánk.

- 45 A táblázat címével ellentétben itt nem a megajánlott 70 000, hanem a talán kivetett 85 000 porciót tüntettem fel. Ennyi viszont csak akkor lehetett az adóösszeg, ha III. Károly a *concursum* végéig követelt 90 000-ból a nádor kérésére engedett, ha nem is 20 000, de legalább 5000 porciót. Ugyanakkor nagyon sok adat szól amellett, hogy 90 000 porció volt a kivetett adó. (Vö. Szabó Dezső mellett: *Taubert E.*: i. m. 37.; *Demkó K.*: i. m. II. 263.; *Zachar J.*: Habsburg-uralom i. m. 83.)
- 46 1 190 000 forint a 85 000 porció egyenértéke, ha elfogadom az 1737. évi forrás átszámítási módját (3-3 ft/hó/porció). Az *equilis-oralis* porciók szokásos arányát (1:2) forrás is megerősíti (MOL N50 6. kötet), de a talán realisabb (általam mindenestre valószínűbbnek látott) 3-4,50 ft/hó/porció kulccsal a Szabó Dezső által megadott 2 040 000 forintos eredményre jutunk.
- 47 *Szabó D.*: i. m. III. 562.
- 48 Az 1721. évnél az összesítés nem közöl adatot. Ezt csak azzal tudom magyarázni, hogy ekkor nem változott meg a fizetendő adó mennyisége. Az ok nem lehet az, hogy nem történt valódi megegyezés az adó összegét illetően, mert egyfelől akkor már az 1719. évnél sem tartalmazna adatot összesítésünk, másfelől az adómegajánlás formálisan a rendek egyoldalú aktusa volt az országgyűlésen, hiába volt a gyakorlatban a *tractatus dietalis*ba beleágazva, s történt is adómegajánlás, csak éppen a behajtott 85 000 porciónál alacsonyabb összegű.
- 49 Forintértékéről ld. az előző év kapcsán írtakat!
- 50 *Szabó D.*: i. m. III. 563.
- 51 Az 1722. évnél sem közöl adatot az összesítés. Ezt újra csak azzal tudom magyarázni, hogy ekkor nem változott meg a fizetendő adó mennyisége.
- 52 Forintértékéről ld. a két évvel korábbiak kapcsán írottakat!
- 53 *Szabó D.*: i. m. III. 581-582.
- 54 A forrás azt állítja, hogy – Szabó Dezső állításainak ellentmondóan – innen fogva nem számolták porciókban az adót, és az 1722. nov. 1-jétől 1723. okt. végéig volt fizetendő.

3. táblázat

Az élelmi¹ porciók értéke Szabó Dezső és a hivatkozott 1737. évi összesítés szerint²

Az adómegajánlás éve	Szabó Dezső	Az 1737. évi összesítés
1708	4 ft	
1709	3 ft 30 krajcár	
1710	Kb. 4 ft 30 krajcár	
1711	4 ft	
1712	4 ft	
1713	4 ft 30 krajcár	
1714	4 ft 30 krajcár	
1715	Kb. 4 ft	2 ft (de egyetlen hónapra a deperditával együtt 3 ft 30 krajcár)
1717	4 ft 30 krajcár	2 ft
1718	4 ft 30 krajcár	Kb. 3 ft
1719	4 ft 30 krajcár	2 ft
1720	4 ft 30 krajcár	
1721	4 ft 30 krajcár	

1 A forrás azt állítja, hogy – Szabó Dezső állításainak ellentmondóan – innen fogva nem számolják porciókban az adót, és az 1722. nov. 1-jétől 1723. okt. végéig volt fizetendő.

2 Az 1737. évi összesítés adatait esetleg félre lehet azzal söpörni, hogy biztosan nem reálisak, de az élelmi porció 4,50 forinton történő stabilizációja előtt Szabó Dezső is látszatra eklektikusan számolt ezzel vagy azzal a kulccsal, mindenesetre külön indoklás nélkül alkalmazta azokat. Talán érthető, hogy magam bizonytalannak érzem a dolgot, miközben ennek a kérdésnek a kibogozása semmilyen módon nem járulna hozzá a diéta adómegajánlási jogának vizsgálatához, s ezért ezt a jelen munka nem tekintheti feladatának. Végso soron elszámolási kérdésről van szó, hisz a katonák kérhették a porciót természetben vagy pénzben, s úgy kérték, ahogy kedvezőbb volt számukra. Vagyis többféle kulcs is jogosult lehetett: a hivatalos ár vagy a reális bármilyen becslése. Málnási Ödön a 18. század első harmadának magyar történelmét kiválóan összefoglaló munkájában 4 forintos *oralis* porcióról ír (*Málnási Ö.*: i. m. 173.). Annyit azonban a rapszodikusságon túl is megjegyeznék, hogy 1710-ben (azaz 1713 előtt) 4 forint 30 krajcáros élelmi porcióval számolni meglepő, miként 1715-ben is az ennél alacsonyabb 4 forintos értékkel. Ugyanakkor emlékeztetek arra, hogy Zachar József szerint 1733-ban egy élelmezési porció a hat nyári hónapban 3, a téliekben 4 és fél forint értéket képviselt (*Zachar J.*: A cs. [kir.] állandó hadsereg pénzügyei i. m. 864.) – tehát a kérdés esetleg a tízes években is bonyolultabb volt, mint amilyennek én láttam és látattam.

ISTVÁN M. SZIJÁRTÓ

THE RIGHT OF THE ESTATES OF HUNGARY TO VOTE
FOR THE TAX AND THE DEVELOPMENT OF EIGHTEENTH CENTURY
SYSTEM
TO VOTE FOR THE TAX

The political life of eighteenth century Hungary can still be described in the terms of the dualism of ruler and estates, and Diet was the most important theatre for their interactions. Their bargain centered around the voting for the tax and the estates' grievances. In the eighteenth century the Diet had the prerogative to vote for the contribution, but it only voted for the augmentation of its amount that was then collected automatically each year. The study wants to describe the making of this system, thus exploring the long-term evolution of the estates' right to vote for the tax.

After 1526 the Diet had to vote for raising tax each single time, then it became customary to vote for a contribution that could be collected two times. Later the Diet voted for certain taxes that were to be raised until the next Diet: but these were only of minor importance. After 1670 the estates lost their prerogative to vote for the contribution, it was assessed by the king and collected by the army using force. At the turn of the century representatives of the prelates and magnates (and occasionally of the counties) of Hungary also took part in its repartition. Part of the contribution was paid by the privileged, in accordance with the earlier (albeit not unbroken) usage.

As a result of the war of independence led by Prince Ferenc II Rákóczi, the estates of Hungary regained their right to vote for the annual tax, although not by the Diet but by a narrower representative institution (and it happened sometimes that the king assessed a higher tax than the one voted for), the amount of the contribution fell significantly (from something like 4–7 million forints to 1,5–2 millions in the 1710s), and the privileged were not any more liable to pay this. When at the Diet of 1722–1723 the later system was established with the Diet voting for the tax again (but exclusively its augmentation, and this amount was then collected yearly), this was already a sign of the shifting of power from the estates to the king.

The development of the estates' right to vote for the tax serves as a long-term indicator of their power relations. The development of these fit into the trends of the region (with seemingly decisive shift of the balance for the king) until the war of independence set the clock back at the beginning of the eighteenth century: the estates of Hungary acquired really strong political positions, which – despite their gradual weakening – could maintain the dualism of king and estates of Hungary in politics, which came to be an exception both in the region and in the whole of Europe.

GERGELY JENŐ

Egyházi autonómiák Magyarországon a dualizmus korában (1867–1918)

(Összehasonlító elemzés)

Az egyházi autonómiáról általában

A különféle autonómiák¹ között az egyházak, felekezetek önkormányzata – a közigazgatási autonómiához hasonlóan – gyakorlatilag az egész társadalmat átfogta, azzal a megszorítással, hogy ez alatt a formálisan valamely bevett vagy elismert felekezethez tartozó társadalmat értjük. A polgári korban elmondható, hogy az ezeken kívül élők száma igencsak csekély volt, értve alatta az el nem ismert felekezetekhez vagy szektákhoz tartozó pár ezer főt, továbbá 1895 után a felekezeten kívüliek² ugyancsak pár százra tehető létszámát. Az egyházi autonómiák tehát a civil társadalom önszerveződésének nagy múltra visszatekintő, meghatározott vallási-világnézeti azonosságon alapuló intézményei.

Az egyházi autonómiák keletkezéstörténete a reformáció hazai elterjedésének idejéig nyúlik vissza, kiteljesedésük azonban a polgári korra tehető.³ Az 1947/1948-tól kialakuló állampárti szocializmusban az egyházak autonómiája el-sorvadt, formálissá vált, gyakorlatilag nem működött. Ezek is osztoztak a többi autonómia sorsában, hiszen már létezésük is ellene mondott a totalitárius rendszernek. A rendszerváltozás utáni másfél évtized polgári demokratikus körülményei között az egyházi autonómiák újjászervezése, vagy azok újbóli életre keltése elhúzódó folyamatot jelent: annak mibenlétét, funkcióját mind az egyházi vezetőknél és az egyháztagoknál, mind a politikai hatalomnál, az államnál újra

1 A közigazgatási, a kamarai, a biztosítóintézeti, az egyházi, az egyetemi és akadémiai autonómiák kutatására és forrásainak publikálására elnyert OTKA-pályázat támogatásával készült a jelen tanulmány. Előzménye: *Gergely Jenő: A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus évciben*. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Szerk. Sarnyai Csaba Máté Bp. 2001. 131–144.

2 Az 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlatáról. Ld. Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1897. 306–315. (A továbbiakban a törvények esetében külön hivatkozás nélkül a Corpus Iuris Hungarici-t használjuk, amely hozzáférhető CD-lemezen is.)

3 A polgári kori egyháztörténet – beleértve az egyházak önkormányzatát, szervezetét is – könyvészi forrásaira és irodalmára ld. *Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkor Magyarországon 1790–1992*. Adattár. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 4.) 287–454.

meg kell tanulni, mégpedig a 21. század alapvetően megváltozott körülményei között.

Előljáróban azt is megállapíthatjuk, hogy az egyházak, felekezetek autonómiái a mindenkori magyar állam területével és lakossága összetételével változtak, módosultak. Így a történelmi Magyarországhoz képest a trianoni Magyarországon marginális helyzetbe kerültek az ortodox egyházak és az unitáriusok autonómia-szervezetei, amint az 1944/1945-ös holocaust és kivándorlás következtében veszített súlyából az izraelita felekezet egyébként roppant sajátos, a keresztény egyházakétól gyökeresen eltérő önkormányzata is.

Ami pedig a továbbra is többségi katolikus egyházat illeti, annak önkormányzatát a II. Vatikáni zsinat (1962–1965) után sem alkották meg. Csupán annyi történt, hogy az annak alapsejtjeit képező katolikus egyházközségek szabályzatát a zsinat szellemében átalakították, nagyobb súlyt adva a hitéleti, valláserkölcsi kérdéseknek. Ez a tény is igazolja azt a véleményünket, hogy az autonómia, az önkormányzatiság nem egyeztethető össze a katolikus egyház természetével, lényegével, ezért az nem is valósulhatott meg a múltban és valószínűleg nem jön létre a belátható jövőben sem. (Ennek kapcsán térünk majd ki a főkegyúri jog és a kegyuraság – a községi és magánkegyuraság – problematikájára, hogy az miként és mennyiben helyettesítette vagy éppen akadályozta a katolikus autonómiát. A válasz keresésénél figyelmet fordítunk az erdélyi katolikus státus történetére, amelyben annak igazolását látjuk, hogy ahol nem létezett a főkegyúri jog, ott lehetséges és működőképes volt a katolikus autonómia is.)⁴

Egy egyház vagy felekezet autonómiájának megléte vagy nemléte két szempontrendszer függvénye:

1. az állam, illetve az illető egyház, felekezet kapcsolatrendszere;⁵
2. az illető egyház, felekezet belső természete (hitelvei, kánonjai, struktúrája stb.)

4 A katolikus autonómia irodalmára ld. *Balogh M.–Gergely J.*: i. m. 339–340. (925–951. címek); *Szemecz Emil*: Katolikus Autonómia. A katolikus autonómia múltja, jelene s jövője és a felekezetek autonóm szabályai. Bp. 1897. 7–215. (A kötet 2. részében a lapszámozás újrakezdődik.); A magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei s irományai. I–II. Szerk. Dr. Günther Antal. Pest, 1871.; A magyarországi latin és görög szertartású római katolikusok egyházi önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei s irományai (1897–1902). Szerk. Antalik Károly Bp. 1903.; *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 136–140.

5 Forrásait közlik: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. Szerk. Harai László. II/I–IV. Bp. 1944.; Egyházi ügyekre vonatkozó magyar országos törvények, királyi és kormányrendeletek, Magyar Kir. Curiai Döntvények Tára 1715–1884. Szerk. Tokody Ödön. Temesvár, 1885.; Protestáns egyházi közigazgatási törvénytár. Szerk. Id. Hegedűs János. Nagybecskerek, 1913.; Az unitárius egyház törvényeinek gyűjteménye. I–IV. Szerk. Dr. Tóth György–Ferenc József–Erdő János. Kolozsvár–Bp. 1921–1942. Az állami egyházjogról ld. *Erdő Péter–Schanda Balázs*: Egyház és vallás a mai magyar jogban. Bp. 1996.; Felekezeti egyházjog. Szerk. Rácz Lajos. Bp. 1994.; *Szerey József*: Egyházjog különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. I–II. Pécs, 1883.; *Csizmadia A.*: i. m. 75–415.

Ha ezek együttesen az autonómia igénye és lehetőségei felé hatnak, akkor az előbb-utóbb megvalósul és működik, ellenkező esetben aligha.

1. Nyilvánvalónak tűnik, hogy abban az esetben, ha egy országban az államegyháziság létezik, szó sem lehet más egyházak teljes értékű és országos autonómiáiról. Az államegyháziság körülményei közepette az állam egy egyházat, felekezetet ismer el teljes jogúnak, ezt támogatja, pontosabban az önkormányzatiság lehetetlenné és feleslegessé tételével ezt a maga befolyása, irányítása alatt tartja, míg a többi egyházat, felekezetet jobb esetben megtűri, rosszabb esetben üldözi. Az állam „saját” egyháza feletti uralmát, befolyását annak vezetésével, hierarchiájával együttműködve biztosítja, nálunk nem utolsósorban a főkegyúri jogból adódó jogosítványai érvényesítésével.⁶ Ezt a kapcsolatrendszert – amit a konstantinusi fordulat után a trón és oltár szövetségének szokás nevezni – csak zavarta volna az illető egyház híveiből és klérusából szerveződő önkormányzat. De nemcsak lehetőség nem volt, hanem szükség sem volt ebben az esetben autonómiára, hiszen az önkormányzatra tartozó funkciókat maga az állam látta el. Ilyen államegyháziság létezett a Habsburg Birodalomban élő Magyar Királyságban lényegében az 1848-as áprilisi törvények⁷ elfogadásáig. Ezen az államegyháziságon igaz, már rést ütöttek az 1790/1791-es egyházpolitikai törvények,⁸ amelyek bevett felekezetté tették a református, evangélikus és az ortodox (a szerb ortodox) egyházakat, illetve felekezeteket is.

Az állam–egyház viszony ellenkező póluson elhelyezhető formája a szeparáció, az állam és az egyházak, felekezetek teljes és tökéletes szétválasztása.⁹ Ez elvileg azt jelenti, hogy az állam az egyházakat jogilag magántársaságoknak, egyesületeknek tekinti, sőt magát a vallást, az állampolgár világnézetét is magánügynek, az intim szféra részének minősíti. Ez a szeparáció biztosítja az egyházak, felekezetek egymáshoz való és az állam előtti teljes egyenjogúságát, kölcsönösségét (viszonosságát), valamint teljes önszerveződési és működési szabadságát. (Mindez természetesen a fennálló hatályos törvények keretei között értendő.) A fenti értelemben önálló és szabad egyházak alapvető érdeke önkormányzatuknak a megalkotása és működtetése, amely az érdekérvényesítés elsődleges eszköze. Ennek az önkormányzatnak a létrehozása és működése az állam-

6 A főkegyúri jogról *Csizmadia A.*: i. m., kül.: 132–136.; *Barta Béla*: A legfőbb kegyúri jog és a magasabb katolikus egyházi javadalmak betöltése. Bp. 1891.; *Fraknoi Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895.; *Tomcsányi Lajos*: A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél. Bp. 1922.

7 Közülük főként az 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában, az 1848. évi III. törvénycikk független magyar felelős minisztérium alakításáról, az 1848. évi XIII. törvénycikk a papi tized megszüntetéséről.

8 Az 1790/1791. évi XXIII. törvénycikk Isten egyházairól és az alapítványokról, az 1790/1791. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről, az 1790/1791. évi XXVII. törvénycikk a görög nem egyesült vallásúakról, az 1790/1791. évi XXXVIII. törvénycikk a zsidókról.

9 A Deák Ferenc és br. Eötvös József által is vallott „szabad egyház a szabad államban” liberális alapelvének megvalósítása.

nak is érdeke, hiszen az eleve nem vállalhatja az adott egyház fenntartását, működésének szabályozását. Ennek nem mond ellent az, hogy az egyházak és felekezetek valláserkölcsei, hitbuzgalmi tevékenységük mellett, pontosabban azzal együtt vagy akár annak részeként olyan közfunkciókat, feladatokat is vállal(hat)nak, vagy ezekben részesülhetnek, amelyek egyébként az állam kompetenciájába tartoznának. Véleményünk szerint tehát a szeparáció, a teljes vallásszabadság és a felekezetek, egyházak közötti egyenlőség objektíve is szükségessé teszi az önkormányzatok létrehozását és működését. (Ez az érdekérvényesítés és önszerveződés a katolikus egyház esetében másként történik, amit itt nem részletezhetünk.)

Mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy a szeparáció körülményei között a fentiek akkor érvényesülnek, ha a szétválasztás nem egyház- és vallásellenes céllal történik. A szocialista állam keretei között az 1949-es szeparáció¹⁰ egyházellenes célú volt, és azt nem az egyházak szabadságának biztosítása, hanem totális állami alárendelése, „államosítása” (de nem államegyházzá tétele) követte.

A Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben az állam és az egyházak viszonyrendszere az európai vagy amerikai modellektől alapvetően különböző módon alakult. Erdélyben nem valósult meg az államegyháziság, és ott a tordai országgyűlést követően¹¹ már a kora újkorban a bevett felekezetek (református, evangélikus, unitárius és katolikus) koordinált rendszere jött létre, amely magában foglalta ezen felekezetek autonómia-szervezeteinek a kialakítását is. Ez az állapot a fejedelemség önállóságának felszámolásával, a birodalomba történő tagolásával megszűnt, és némi sajátosságok tiszteletben tartásával itt is a királyságbeli államegyháziság, a katolikus egyház államegyház státusa érvényesült. (1848-cal, illetve 1867 után – ugyancsak bizonyos eltérésekkel – Erdélyben is a magyarországgal azonos vallásügyi szabályozás történt meg.)¹²

A dualizmus korában a Magyar Királyságban megszűnt az államegyháziság, ám nem ment végbe a szeparáció, hanem egy köztesnek mondható megoldás alakult ki: a felekezetek háromfázisú koordinált rendszere. A koordináció az állam–egyház viszony köztes állapota az államegyháziság és a szeparáció között. A koordináció azt jelentette, hogy a felekezeteket (ti. az államot és az egyházakat, illetve az egyházakat, felekezeteket egymás között) együttesen és kölcsönösen érdeklő, érintő ügyeket összehangolták, közös megoldásukat keresték és találták meg, végső soron az érdekeket koordinálták, nem pedig alá-fölé rendelték. A három fázis alatt pedig az értendő, hogy az egyházakat és felekezeteket

10 Az országgyűlés 1949. aug. 18-án fogadta el a Magyar Népköztársaság alkotmányát (1949. évi XX. törvénycikk), amelynek 54. §-a kimondta, hogy „a lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól”.

11 Az 1568. évi tordai országgyűlés elismerte a katolikus, evangélikus, református és unitárius vallás egyenjogúságát.

12 A jogharmonizációról ld. az erdélyi 1848. évi IX. törvénycikket a bevett vallások teljes jogegyenlőségéről, ill. az 1868. évi XLIII. törvénycikket Magyarország és Erdély uniójának részletes szabályozásáról.

az állami egyházjog három kategóriába sorolta: a bevett felekezetek (latin, görög és örmény szertartású katolikus, református, evangélikus, unitárius, ortodox vagy görögkeleti és 1895-től az izraelita),¹³ a törvény által elismert felekezetek (a baptista felekezet és az iszlám vallás) és a törvény által el nem ismert vagy túrt felekezetek, közkeletűen a szekták. A bevett felekezetek szorosan együttműködtek az állammal, sőt részben azzal összefonódtak, kiváltságokat élveztek és a támogatás ellenében az államtól anyagi, politikai és erkölcsi segítséget kaptak. Az elismert felekezetek is teljes szabadságot élveztek, de nem kaptak hivatalból állami támogatást. A túrt felekezetek egyesületként működhettek, a mindenkori egyesülési és gyülekezési jog szabályai szerint, tehát az ő esetükben megvalósult az államtól való teljes függetlenség. A felekezetek háromfázisú koordinált rendszere működőképes megoldásnak bizonyult, és azt csak a felekezetek egyenjogúságáról szóló 1947:XXXII. törvénycikk számolta fel.

2. Nézzük meg ezek után az adott egyházak, felekezetek belső természetét. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az egyházak vagy felekezetek önkormányzata csak részben vindikálta magának a jogot, hogy hatáskörét kiterjessze a hittani, dogmatikai kérdésekre is. Az sem mondható általánosnak, hogy az autonómia jogosítványai közé tartozott volna a liturgikus rendbe történő beleszólás. Az autonómia az egyházak, felekezetek „külső ügyeire”, azaz az állammal, közigazgatással, más felekezetekkel és egyházakkal való érintkezésre, az egyház vagyoni és alapítványi ügyeire, az iskolai, közoktatási kérdésekre, az egyházszervezet szabályozására és az egyházi bíráskodásra terjedt ki elsősorban.

Az autonómia szempontjából a király főkegyúri joga (*ius supremae patronatus*), illetve a legfőbb felügyeleti joga (*ius supremae inspectionis*) jogosítványai harmonizáltak az érintett egyházak természetével. A főkegyúri jog jogosítványai a katolikus egyházzal, míg a főfelügyeleti jogból fakadók a többi egyházzal és felekezettel kapcsolatosak.

Az első szembeötlő különbség, hogy a katolikus egyház egyetemes és centralizált intézmény. Azt nem nemzeti egyházak, hanem egyháztartományok és egyházmegyéek, egy-egy ország területén élő egyházzrészek alkotják. A magyarországi részegyház számos tekintetben nem önálló, az állammal kapcsolatos viszonyrendszerét is csak az Apostoli Szentszék közbejöttével, nem pedig kétoldalú tárgyalások révén alakíthatja. A Szentszék kizárólagos, kánoni kompetenciáján ütött rést az apostoli magyar királyok főkegyúri joga, amely e téren is mérvadó volt, és az így kialakult viszonyrendszert Róma végül is tudomásul vette.

Miután a katolikus egyházban minden *jurisdictio* kizárólagos forrása Krisztus földi helytartója, a római pápa, s az általa átruházott felhatalmazások révén az apostolutódok: a felszentelt püspökök, a szigorúan hierarchizált egyházi struktúrában nem volt és nincs helye, sőt nincs sem dogmatikai, sem kánoni alapja a világi hívek bevonásával, netán többségi részvételével szerveződő és működő önkormányzatiságnak, az autonómiának. Az egyháztagok a keresztség ré-

13 Az 1895. évi XLII. törvénycikk az izraelita vallásról.

vén válnak annak részévé, a klérus tagjai pedig a felszentelés kegyelméből és a felülről lefelé érvényesülő joghatóság akaratából foglalják el a helyüket.

Gyökeresen különbözött ettől a másik episzkopális egyház, a szerb ortodox egyház jellege. Ami az önállóságot illeti, a karlócai metropolita a konstantinápolyi (egyetemes) patriarcha joghatósága alá tartozott. Amikor viszont 1848-tól a szerb nemzeti egyházi kongresszus és az uralkodó akaratából a metropolíából patriarchátus lett, a karlócai központú szerb egyház autokephal, azaz önálló egyházzá vált. A patriarchátust azonban a konstantinápolyi patriarcha nem ismerte el. (Erre csak Jugoszlávia létrejötté, a belgrádi patriarchátus felállítása után került sor.) Az erdélyi román ortodox metropólia sem nyert autokephalitást, csak Nagy-Románia létrejötté, a bukaresti patriarchátus megszervezése után.

Az ortodox metropolíákban, illetve patriarchátusokban a konstantinápolyi egyetemes patriarchát csak tiszteleti elsőség illeti meg, így azok szinte teljes önállóságot élveznek, és maguk alakíthatják ki a hitelveiknek megfelelő egyházszervezetet. A metropolitát (patriarchát) a püspökök választják, míg a püspökök kinevezése az érsek-metropolita joga. A klerikusok itt is felszentelésre kerülnek, egyházkormányzati helyüket azonban már a világi hívek többségével létrehozott autonóm testületek választása határozza meg. Ebben az egyházban tehát egyszerre van jelen a felülről lefelé ható *jurisdictio* és az alulról felfelé érvényesülő, a világiak meghatározó többségével történő választás. Ebből pedig az következett, hogy az ortodox egyház(ak)ban lehetőség nyílt széles körű autonómiák, önkormányzatok létrehozására és működtetésére.

A hitújítás nyomán keletkezett egyházak – a vizsgálódásunkba bevont evangélikus, a református, az unitárius és a baptista – teljes önállósággal és függetlenséggel rendelkező nemzeti vagy helyi egyházak, amelyek fölött nem áll valamiféle egyetemes egyházi főhatóság. Így ezek részint még hitbeli tanításukat, jelentős részben liturgiájukat, és teljes egészében szervezetüket maguk alakították, alakíthatják ki. Ezen egyházakban a klérus és a laikus egyháztagok nem képeznek külön, átjárhatatlan rendet. Míg a katolicizmus alaptétele, hogy „az Egyházon kívül nincs üdvösség”, azaz a hívő csak a klérus közreműködésével üdvözülhet, addig a protestantizmusban a „sole fide” elve és a *predestinatio* tana ezt kizárja. A protestáns egyházi struktúra különböző fokain álló, mindig a hívek közösségének akaratából esett választás folytán oda állított világiak és lelkészek „egyházszolgák”, nem pedig az isteni akaratot és meghívást közvetítő, érvényesítő főhatóság ottani képviselői. A világi hívek és az általuk választott vezetők együttműködésén, az alulról felfelé irányuló, demokratikus választáson alapuló egyházszervezet mintegy természeténél fogva megkívánta az önkormányzat, az autonómia széles körű kiépítését, pontosabban fogalmazva a kettő szerves egységét. Az önkormányzati szervezet és az egyházszervezet esetükben összefonódik, bizonyos pontokon lényegében a kettő azonos, s így az együtt alakult, fejlődött és módosult az idők folyamán.

Végül is arra a konklúzióra juthatunk, hogy a katolikus egyház autonómiájának nem lehettek mintái a protestáns egyházak alkotmányai, amint az autokephal ortodox egyházak önkormányzatai sem. Ugyanakkor a vagyonnevelés te-

kintetében, az iskolaügyekben a megoldások lehettek hasonlóak, amint azt az erdélyi Római Katolikus Státus működése bizonyítja.¹⁴

Az egyházzá nem szerveződő, egymástól teljesen független és egymás mellett élő izraelita hitközségek autonómia-szervezetei nem belső vallási okokból, hanem a külső kényszer miatt, vagy a célszerűség okán jöttek létre. Mégpedig elsősorban abból a megfontolásból, hogy az állammal, a közigazgatással és a többi felekezettel való kapcsolattartás lehetetlenné vált a polgári korban akkor, ha a több száz, egymástól elkülönülten élő hitközség egyenként intézné ilyen ügyeit. De emellett náluk is összehangolást kívántak az anyagi természetű kérdések, valamint az oktatási intézményeik fenntartása, vezetése. A megalkotott hitközségi szabályzatok a helyi közösségek életét moderálták, s azokban a világi elem volt a mérvadó, a rabbik, az izraelita lelkészek mintegy meghívott vagy választott, fizetett hivatalnokai voltak ezeknek. (Ami nem csökkentette a vallási kérdésekben érvényesülő kompetenciájukat.) A létrehozott községkerületek, illetve országos szervezetek (szövetségek) és az ezeket irányító hivatalok, amelyeket éppen ennélfogva irodáknak neveztek, nem voltak felekezeti vagy vallási szervek, hanem adminisztrációs ügyintéző, érdekképviselői hivatalok. Így az állam, a hatóságok, a közigazgatás vagy az egyházak és felekezetek rajtuk keresztül érintkeztek az izraelita közösséggel, ezek közvetítették oda-vissza a szándékokat, kéréseket, a törvényeket és rendeleteket, hatósági intézkedéseket. Jellegüket tekintve tehát nincs közük a keresztény egyházak önkormányzataihoz, míg szervezeti felépítésük, egyes területeken kialakított kompetenciájuk mutat hasonlóságokat.

Az országos egyházi-felekezeti autonómiák

Magyarországon a polgári korban időrendi sorrendben az alábbi országos egyházi autonómia-szervezeteket alkották meg:

Az erdélyi unitáriusok igazgatási rendszere, 1851.¹⁵

Az erdélyi püspökmegyei Római Katolikus Státus szervezete, 1868, 1873.¹⁶

A magyarországi és erdélyi görögkeleti (ortodox) román egyház szervezési szabályzata, 1869.¹⁷

14 A Státus történetéről ld. *Balogh M.–Gergely J.*: i. m. 347–348. (1133–1145. cím); Az erdélyi róm. kat. püspöki megye autonómiája, vagyis az 1711-től 1892-ig tartott erdélyi római katolikus státusgyűlések nevezetesebb tárgyalásainak, határozatainak, felterjesztéseinek és más ezekre vonatkozó okmányoknak gyűjteménye. Szerk. Veszely Károly. Gyulafehérvár, 1893.; *Szemnecz E.*: i. m. 179–187.

15 Az erdélyi unitáriusok egyházi igazgatási rendszere, 1851. Közli: Az unitárius egyház i. m. III. 157–166.

16 Az erdélyi püspökmegyei róm. kat. Státusnak szervezete, 1868. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 284–296.; Szabályzat az erdélyi róm. kat. Státus igazgatótanácsának megalakulására és működésére, 1873. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 296–300.

17 A magyarországi és erdélyi görögkeleti román egyház szervezési szabályzata, 1869. Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 11–44.

Az 1868. évi izraelita kongresszus által alkotott hitfelekezeti szabályzat, 1869.¹⁸

1. Az ortodox izraeliták önkormányzata, 1871.¹⁹

A görögkeleti (ortodox) szerb nemzeti-egyházi kongresszus szervezete, 1875.²⁰

A magyarországi ev. ref. (református) egyház alkotmánya, 1882.²¹

A magyarországi ágost. hitv. ev. keresztyén (evangélikus) egyház alkotmánya, 1893.²²

A baptista felekezet törvényes elismerése, 1905.²³

A magyarországi status quo ante izraelita hitközségek *Országos Szövetségének* alapszabályai, 1928.²⁴

2. A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata, 1939.²⁵

Az egyházi autonómiák keletkezéstörténetéhez

Mint már fentebb említésre került, az egyházak autonómiájának keletkezése elválaszthatatlan a hitújítástól, a reformált egyházak létrejöttétől és megszilárdulásától. Földrajzilag pedig az Erdélyi Fejedelemségben öltött jogi szabályozást, ahol az egyházpolitika és az egyházak, felekezetek jogállása gyökeresen különbözött a Magyar Királyság-beli állapotoktól.

Erdélyben a négy „recepta religio” – a katolikus, református, evangélikus és unitárius – számára a tordai országgyűlést (1568) követően nyílt meg a lehetőség az országos önkormányzataik megszervezéséhez, beleértve az erdélyi római katolikus püspökséget is.²⁶ (Ugyanakkor a román nemzetiség vallása, az ortodox vagy

18 Az 1868. évi izraelita kongresszus által alkotott hitfelekezeti szabályzatok és azok legfelsőbb jóváhagyása, 1868. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 319–334.

19 Szervező alapszabályzat Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezete számára. Ld. Magyarországi Rendeletek Tára 1871. Pest, 1871. 438–446.

20 A görögkeleti szerb nemzeti egyházi congressus szervezete, 1875. Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 45–52.

21 A magyarországi ev. ref. egyház alkotmányos szervezete, 1882. Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 108–176.

22 A magyarországi ágostai hitv. ev. keresztyén egyház alkotmánya, 1893. Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 53–107.

23 A baptista felekezet törvényes elismerése. (A baptisták egyházi szervezete), 1905. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 389–398.

24 A Magyarországi Statusquoante Izraelita Hitközségek Országos Szövetségének alapszabályai, 1928. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 377–384.

25 A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata. Bp. 1939. Az igazgatási szabályzat 120 §-ból állt.

26 Az erdélyi püspöki szék az 1550-es évektől 1713-ig, mintegy 90 évig nem volt betöltve. A papokat a nép, az espereseket a papok választották és a fejedelem hagyta jóvá. (A püspöki vikárius ki nevezésére a Státus jelölt.) Az 1615-ös erdélyi országgyűlés katolikus tagjai Status Catholicorum

keleti kereszténység továbbra is túrt vallás maradt, amelynek nem lehetett autonómiája.) Magyarországon és Erdélyben először a lutheri reformáció nyert viharos gyorsasággal teret. Az első, ágostai evangélikus egyházkerületet (*superintendentiát*) az erdélyi szászok hozták létre 1553-ban, amelynek élére superintendenst választottak. 1554-ben a tiszántúli magyar evangélikusok is megalakították a katolikus hierarchiától független külön egyházkerületüket. 1557-től országsszerte több evangélikus egyházkerület is alakult, északon és a Dunántúlon egyaránt, amelyek azonban a későbbi századokban számos területi átalakuláson mentek keresztül.

A 16. század derekától a kálvini reformáció, a helvét hitvallás a magyar lakosság között terjedt el. Valószínűleg már 1559-től fennállt az első református egyházkerület a Tiszántúlon. 1564-ben az erdélyi reformátusok is létrehozták egyházkerületüket, amelynek élére saját püspököt választottak. 1562-ben a dunamelléki, 1576-ban a dunántúli református egyházkerület választott magának püspököt.

Miután 1568-ban az említett tordai országgyűlés az unitáriusoknak (antitrinitáriusoknak) is vallásszabadságot biztosított, 1576-ban sor kerülhetett az erdélyi unitárius püspökség törvényes elismerésére, amelynek püspökévé ekkor az egyház legjelentősebb főpapját, Dávid Ferencet választották.

A Magyar Királyságban a bécsi békét (1606) követő 1608. évi országgyűlés,²⁷ majd a linzi békét (1645) becikkelyező 1647. évi pozsonyi országgyűlés²⁸ egy évszázadra megszabta a protestánsok vallásgyakorlásának jogi kereteit a királyi Magyarországon, megteremtve a túrt protestáns felekezetek korlátozott szabadságát. Ezen szabadságok közé tartozott az egyes egyházkerületek önkormányzati szervezeteinek kialakítása, püspökeinek (*superintendentenseinek*), illetve világi vezetőiknek (gondnokaiknak, felügyelőiknek) megválasztása és a királyi jóváhagyás utáni hivatalba lépése.

Az ortodox vagy keleti keresztény (görögkeleti) felekezetű lakosság az erdélyi románság, illetve orosz (ruszin) népesség volt. Erdélytől eltérően a magyarországi ortodoxoknak ekkor még nem volt egyházi hierarchiájuk, nem voltak püspökeik. Az ortodox románok egyetlen püspöke Gyulafehérvárott székel, de nem gyakorolhatta önállóan jurisdictioját, hanem csak valamely bevett felekezet püspökének felügyelete alatt.

néven tömörültek, s a Státus 1653 óta működött törvényesen, tartotta meg a státusgyűléseket. 1572-től a katolikus, mint bevett vallás is autonómiával rendelkezett: egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit önállóan, a státusgyűléseken intézte. A Státus főként 1767-től, az erdélyi Catholica comissio működésétől vesztt jelentőségéből.

27 Az 1606. évi bécsi béke (I. Rudolf király és Bocskai István között) helyreállította a protestánsok I. Ferdinánd és I. Miksa idején élvezett vallásszabadságát. Az 1608. évi pozsonyi országgyűlés becikkelyezi a bécsi békét és az I. törvénycikk kimondja, hogy a korona minden alattvalójának biztosítja a szabad vallásgyakorlatot.

28 Az 1645. évi linzi béke (III. Ferdinánd és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem között) a korona minden alattvalójának szabad vallásgyakorlatot biztosított, rendelkezett az elvett protestáns templomok visszaadásáról. Az 1647. évi pozsonyi országgyűlés becikkelyezte a linzi békét, és kimondta, hogy a protestánsok által követelt 146 templomból 90-et vissza kell adni.

A román és a ruszin ortodoxok az 1690-es években unióra lépve a katolikus egyházszal²⁹ feladták felekezeti különállásukat, és mint görög katolikusok részei lettek az egyetemes katolikus egyháznak. Az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának felszámolása és Nagyfejedelemségként a Habsburg Birodalomhoz csatolása lehetővé tette az erdélyi katolikus püspökség helyreállítását, püspök kinevezését és hivatalba lépését, ami a főkegyúri jogok itteni gyakorlásának a kiterjesztését jelentette. Az 1691-ben kiadott „Diploma Leopoldinum” azonban továbbra is biztosította a négy bevett vallás szabadságát, meghagyta autonómiáját.³⁰ Az erdélyi Római Katolikus Státusz formális felszámolására nem került sor, de ezt követően érdemi önkormányzati funkcióit nem gyakorolhatta (aminek helyreállítására csak 1867 után került sor). Az Erdélyben egyre növekvő román ortodox népesség számára a király 1761-ben helyreállította az erdélyi román ortodox püspökséget Nagyszében székhellyel.

Alapvetően másként alakult a magyarországi szerb ortodoxia helyzete. Szerbiából tömegesen, elsősorban egyházi vezetők irányításával 1690-ben a törökök elől a Détvidékre menekülő szerbek magukkal hozták egyházi szervezetüket is. Vallási és nemzeti vezetőjük az ipeki pátriárka volt, aki alá 1695-ben már hat püspökség tartozott. A betelepülő katonáskodó szerb népességre a déli határörvidék védelmében volt szükség, aminek fejében szinte teljes vallásszabadságot élveztek, amit különböző királyi rendeletek biztosítottak számukra. 1739 után az ipeki pátriárka a magyarországi Karlócára költözött, s az ekkor felállított karlócai metropolitát – amelybe hat szerb, majd később további két román ortodox egyházmegye tartozott – mint jelentős autonóm jogokkal is rendelkező érsek-metropolita kormányozta. Nem is titkolt céljuk a metropolíára épülő szerb nemzeti autonóm tartomány létrehozása volt. Ez a törekvésük nem járt sikerrel, ami tovább növelte az egyházi autonómiájuk politikai jelentőségét és szerepét.³¹

29 Báthory István erdélyi fejedelem uralkodása idején két ortodox püspökség is létezett Erdélyben, majd 1609-től az egyetlen erdélyi ortodox román püspökség székhelye Gyulafehérvár volt. A protestáns fejedelmek a püspökséget a református superintendensek jurisdictioja alá helyezték. Az ellenreformáció keretében tettek kísérletet az ortodox (görögkeleti) vallás és a római katolicizmus újraegyesítésére, az unióra. Ebben a döntő fordulatot az 1596-os breszti unió jelentette. A magyarországi szerbek (délslávok) uniója az 1600-as évek második felében zajlott le, de nem bizonyult maradandónak. A kárpátaljai ruszinok uniója az 1646-os ungvári unióval kezdődött, majd a máramarosi és munkácsi unióval sikeresen ért véget. A román ortodox püspök és papság 1700-ban lépett unióra a katolikus egyházszal (gyulafehérvári unió). Ld. *Dr. Pirigy István: A magyarországi görög katolikusok története. I–II. Nyíregyháza, 1990., I. 87–112.*

30 I. Lipót 1691. évi oklevelei az Erdéllyel kapcsolatos, a királyságbeli állapotokkal való egyházügyi jogharmonizációt is tartalmazták, továbbá megerősítették a Magyarországra menekült szerbek jogait és kiváltságait.

31 II. Lipót 1791-ben állította fel az Illír Udvari Kancelláriát, amelynek joghatósága a Bánátra vagy másként a Szerb Vajdaságra és a határörvidékre terjedt ki. A király már 1790-ben meghívta a karlócai metropolitát és a nyolc ortodox szerb püspököt a felsőtábla üléseire. A magyar rendek követelésére azonban az 1792. évi X. törvénycikk már az illír kancellária eltörléséről rendelkezett, egyúttal törvénybe iktatta az említett főpapok szavazat- és ülésjogát a felsőtáblán.

Az egyházak autonómia-szervezeteinek megszilárdulásában fontos szerepe volt az 1731. évi első, és még inkább az 1734. évi második „Carolina Resolutio”-nak.³² Ez véglegesítette és rendezte az evangélikus és a református egyházkerületek határait, szervezetét, amely kisebb-nagyobb változtatásokkal ma is érvényben van. Eszerint az evangélikus egyház négy kerülete a dunántúli, a bányai, a dunáninnyi és a tiszai. A református egyházkerületek a dunántúli, a dunamelléki, a tiszáninnyi és a tiszántúli. (Az erdélyi egyházak országos egyházak voltak, így azok önkormányzatilag sem képezték a királyságbeliek részét.)

A vallásszabadság és a felekezeti egyenlősítés terén jelentős előrelépést hoztak II. József egyébként magyar szempontból alkotmányellenes egyházpolitikai reformjai. A híres 1781. évi türelmi rendelet a protestánsok, az ortodoxok és a zsidók számára hozott jogkiterjesztést, miközben a felvilágosult abszolutizmus szellemében az egyházakat, elsősorban is az államegyház státusát továbbra is megőrző katolikust, szoros állami ellenőrzés alá helyezte. (Csak történelmi kuriózumként érdemel említést, hogy 1945 után Rákosi Mátyás alaposan tanulmányozta a jozefinista egyházpolitikát a követendő kommunista „egyházpolitika” kialakításakor, fellelve abban az egyházüldözéshez szolgáló argumentációt.)³³

Az alkotmányosság II. Lipót alatti helyreállítása, az 1790/1791. évi országgyűlésen alkotott, a vallásszabadságról, az egyházak jogairól és jogállásáról hozott törvények fontos állomásai voltak önkormányzataik kiteljesedésének is. Bár ezek a törvények sem számolták fel a katolikus egyház államegyház jellegét, ám az evangélikus, a református és a szerb ortodox egyháznak megadták a bevett felekezet jogállást. (A román ortodox hívek és püspökök ekkor még a szerb egyházba tartoztak. Az is bonyolítja a képet, hogy az ortodox felekezet Erdélyben továbbra is túrt maradt, míg az ott bevett unitárius egyház a királyi Magyarországon ekkor sem nyerte el a bevett felekezet jogállást, hanem továbbra is csak túrt volt. Ez utóbbi összefüggött azzal, hogy itt az unitárius hívek ekkor még nem alkottak saját egyházkört sem, nemhogy püspökséget.) Az 1790/1791-es törvények már lehetővé tették volna, hogy a református és az evangélikus egyház, meghaladva az egyházkerületi szintű autonómiát, megteremtse országos önkormányzatát is. 1791. szeptember 14. és október 13. között az evangélikusok Pesten, a reformátusok Budán országos zsinatot tartottak. Ezeknek az volt a feladata, hogy az 1790/1791:XXVI. tc. értelmében országos szervezetüket kidolgozzák, biztosítva az addig egymástól lényegében függetlenül, önállóan működő egyházkerületek egységét, összehangolását, az országos érdekek közös képviselését.

32 III. Károly király 1731. márc. 21-i határozata (az első Carolina Resolutio) rendezte a protestánsok helyzetét. Lelkészeik az artikuláris helyeken működhettek, superintendenseket választottak. Keresztelési ügyekben lelkészeiket a katolikus esperesek alá rendelte, a hivatalt vállaló protestáns állampolgároknak is le kellett tenniük a dekretális esküt. A rendelet jelentős mértékben felszámolta vallásszabadságukat. Az 1734. okt. 20-i második Carolina Resolutio engedélyezte a négy-négy superintendens választását és ennek következtében az egyházkerületek szervezését.

33 Erről ld. Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Szerk. Gergely Jenő. Bp. 1990.

Ugyanitt kísérletet tettek arra is, hogy a két egyház felállítson egy közös főkonzisztóriumot és egy egyetemes főgondnoki hivatalt, hogy a külvilággal szemben egységesen képviseltesék magukat. Ez utóbbi azonban nem nyerte el a királyi jóváhagyást, és így ekkor még nem is került sor sem az evangélikus, sem a református országos (egyetemes) egyházalkotmány megalkotására.

Ezzel egyidejűleg, 1792. augusztus 21-én a Kolozsvárott tartott erdélyi országgyűlés elfogadta az 1792:LIII. tc.-t, amely újlag biztosította a négy bevett vallás szabadságát és egyenlőségét, majd egy másik törvénycikkkel szabad vallásgyakorlatot engedélyezett az ortodoxoknak.

Bár a reformkori országgyűlések állandó napirendjét képezték a vallásügyek, az egyházi autonómiák tekintetében érdemi változások nem történtek. Az 1848-as áprilisi törvények, jelesen az 1848:XX. tc. megszüntette a katolikus egyház államegyház jogállását, és a bevett felekezetek közé emelte az unitáriust. A bevett felekezetek között tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot mondott ki, és kilátásba helyezte az egyházi vagyon szekularizálását, a felekezetek vagyoni egyenlősítését is. A gyökeresen megváltozott helyzetben a katolikus egyház részéről ekkor merült fel először a katolikus autonómia megteremtésének szükségessége, nyilvánvaló önvédelmi reflexként. Az autonómia-kongresszus összehívására azonban a szabadságharc és annak bukása miatt nem került sor. Bár az izraelita felekezetű lakosok politikai és vallási egyenjogúsítását az 1849:IX. tc. kimondta, annak végrehajtására szintén nem maradt idő. (Megvalósulása esetén ez az izraelita felekezet recepcióját, bevett felekezetté tételét is jelenthette volna.)

Az abszolutizmus éveiben a hatalom kísérletet tett az egyházpolitika terén is az 1847 előtti állapotok restaurálására. Az 1855. évi birodalmi konkordátum³⁴ lényegében helyreállította a katolikus egyház államegyház jogállását. A protestáns felekezetek működési szabadságát, önkormányzatát korlátozó, majd felszámolni akaró törekvések (elsősorban az 1859-es Protestáns Pátens) ezeket az egyházakat, illetve felekezeteket ismét a túrt állapotba próbálták visszakényszeríteni, tegyük hozzá, nem sok sikerrel.³⁵ Ezek önkormányzatuk védelmében

34 Ld. Kaiserliches Patent vom 5. November 1855,... Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich 1855. nov. 13. 635–652.; 1855. november 5-én kelt császári nyílt parancs,... Magyarországot Illető Országos Kormánylap 1855. Első Rész, dec. 18. 420–449. Ugyanez a közlőny háromhasábos szedéssel első helyen latinul, második helyen németül és harmadjául magyarul adja közre a császári nyílt parancssal a konkordátumot. Magyar nyelvű külön kiadása: Az Ausztriai Concordatum fölvilágosítása. Pest, é. n. 118–334. Németül újabban bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közli: *Erika Weinzierl-Fischer: Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933.* Wien, 1960. (Österreich Archiv)

35 A Protestáns Pátens és a közreadó császári nyílt parancsot (1859. szept. 1.) ld. Kaiserliches Patent vom 1. September 1859,... Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich 1859. szept. 10. 459–470. Ld. továbbá: 1859. szeptember 1-jén kelt császári nyílt parancs,... Magyarországot Illető Országos Kormánylap 1859. Első Rész, okt. 17. 438–451. Később a pátens többször is kiadásra került. A visszavonásról szóló legfelsőbb kézirat 1860. máj. 15-én kelt. Ld. Hivatalos rész. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1860. máj. 18. 617–620. Továbbá az uralkodó 1867. máj. 15-i rendelete a protestáns pátensnek hatályának megszüntetéséről. Közli: Protestáns egyházi közigazgatási i. m. 34.

szervezett ellenállást fejtettek ki, amely az abszolutizmussal szembeni nemzeti ellenállás szerves részét képezte.

Ugyanakkor a dinasztia a nem magyar, nemzeti-nemzetiségi egyházakat – így a horvát katolikusokat, a román görög katolikusokat, a szerb és a román ortodoxokat – az 1848–1849-es magyarelleses fellépésük jutalmaként egyházaiknak a magyartól való elkülönítésével, autonómiájuknak megteremtésével vagy kiszélesítésével jutalmazta. Ezeket királyi rendeletekkel váltották valóra, így magyar alkotmányos szempontból nem volt jogérvényük. A katolikus egyházzal kapcsolatos változásoknak nincs az autonómiát érintő vonzata, csupán megemlítjük, hogy I. Ferenc József 1853-ban a zágrábi püspökséget érsekséggé emelte, és a metropóliába sorolta a zengg-modrusi, a boszna-szerémi (diakovári) latin és a körösi görög katolikus püspökségeket, amelyek addig a kalocsai egyháztartományhoz tartoztak. Ezzel a horvát katolikus egyház lényegében függetlenné vált a magyartól, egyetlen összekötő kapocs – legalábbis a magyar álláspont szerint – a primási joghatóság maradt. Ugyancsak 1853-ban került sor a román görög katolikus metropólia felállítására. A gyulafehérvár-fogarasi (Balázsfalva) püspökséget érsekséggé emelték, és a metropóliába sorolták a nagyváradi, a szamosújvári és a lugosi püspökségeket.

A szerb ortodoxok megnyerése érdekében Ferenc József már 1848. december 15-én elismerte a karlócai érsek-metropolita patriarcha címét, ami a szerb egyház autokephal jellegének megvalósulását is jelentette. 1864. december 24-én az uralkodó jóváhagyta a szerb nemzeti-egyházi kongresszus döntését, miszerint a román egyházmegyék kiválnak a metropóliából és önálló román ortodox egyházat alkotnak. Ennek megfelelően a király a nagyszebeni román ortodox püspökséget érsekséggé emelte, és a metropóliába sorolta az aradi és a karánsebesi püspökségeket. Mindkét ortodox egyházban megkezdődött az új szervezeti szabályzatok, önkormányzati statútumok kidolgozása. (Az abszolutizmus idején született, idevágó királyi rendeleteket – a vonatkozó szabályzatok némi átdolgozása után – a magyar országgyűlés 1867 után becikkelyezte.)³⁶

Az abszolutizmus idején került sor az unitárius egyház önkormányzati szabályzatának a kidolgozására. Az Erdélyi Fejedelemség Császári Királyi Polgári és Katonai Kormányzósága 1851. január 22-én felszólította az unitárius püspököt, Székely Sándort, hogy mutassa be a felekezet törvényesen fennálló berendezkedését. A zsinati Egyházi Főtanács 1851-ben kiküldött egy bizottságot az egyházi igazgatási szabályzat megszerkesztésére. Ennek előadója Mikó Lőrinc volt. Az általa beterjesztett, 49 §-ba foglalt tervezetet az Egyházi Főtanács elfogadta és jóváhagyás végett az erdélyi kormányzósághoz felterjesztette, amire azonban valószínűleg nem érkezett válasz.³⁷

36 Az 1868. évi IX. törvénycikk a görögkeleti vallásúak ügyében; az 1868. évi XXXIX. törvénycikk a gyulafehérvári görög katolikus érsekség s a lugosi és szamosújvári görög katolikus püspökségek iránt. A bevett felekezetekről szolt az 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonzosságáról.

37 Az unitárius egyház i. m. III. 157–166.

A kiegyezés után, az Erdéllyel való unió végrehajtását követően is az unitárius egyház erdélyi egyház maradt. A századfordulón, a református és az evangélikus egyházak igen részletes és alapos alkotmányának figyelembevételével, azt mintegy követve az unitárius Egyházi Főtanács az 1899. és az 1902. évi üléseiben elfogadta az egyház átdolgozott, részletekbe menő új alkotmányát, amely 1903. január 1-jén lépett hatályba.³⁸ Ez alapelveit, belső szerkezetét tekintve nem különbözött az eredeti, 1851-es szabályzattól. 1902-ben az egyháznak 8 egyházköre volt, amelyek mellé ekkor került sor a IX., a Duna–Tisza közti egyházkör megszervezésére. Az impériumváltozás következtében, Trianon után ismét át kellett dolgozni a szabályzatot, amely 1921. január 21-én lett hatályos.³⁹ Ennek következtében a magyarországi egyetlen, a IX. egyházkör esperese püspöki vikárius lett, majd az egyházkör 1924-től önálló püspöki helynökséggé vált. A II. bécsi döntés nyomán Észak-Erdéllyel visszatért a Kolozsvár központú unitárius püspökség is, amelybe ismét integrálódott a IX. egyházkör. 1942-ben újabb autonómia-szabályzatot dolgoztak ki, amely azonban már nem lépett életbe.⁴⁰ (Az 1971-ben Budapesten felállított új unitárius püspökség önkormányzati szervezetének vizsgálata már kívül esik dolgozatunk keretein.)

1867-ben megkezdődött az erdélyi Római Katolikus Státus újjászervezése. Az 1867. augusztus 19-i legfelsőbb elhatározás tette lehetővé az erdélyi egyházmegye autonóm szervezetének kidolgozását. Erre a Státus 1868. február 9–15. közötti ülésében került sor. A 96 §-ból álló szervezet a maga nemében egyedülálló autonómia-szabályzat,⁴¹ hiszen ilyenrel sem a többi hazai katolikus egyházmegye, de a világ más tájain élő helyi katolikus egyházak sem rendelkeztek. A király a dokumentum jóváhagyásakor arra is engedélyt adott, hogy a Státus kormányzására 24 tagú Igazgatótanácsot válasszanak. Ezen tanács szabályzatát a Státus 1873. május 13-i II. rendes közgyűlése fogadta el. A kultuszminiszter felterjesztésében az uralkodó ezt is megerősítette, s így az erdélyi Római Katolikus Státus újjászervezése befejeződött. A kultuszminiszter 1875. június 16-án Fogarassy Mihály erdélyi püspököt értesítette, hogy a Státus megkezdheti törvényes működését.⁴²

Az ortodox románok 1864-ben történt kiválása a szerb egyházból⁴³ maga után vonta annak igényét is, hogy kidolgozzák és elfogadtassák saját nemzeti egyházuk autonómia-szabályzatát. Ennek közvetlen példája a testvéregyház, a szerb ortodox egyház alkotmánya volt. A magyarországi és erdélyi görögkeleti

38 Az unitárius egyház i. m. I.; A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/III. 403–465.

39 Az unitárius egyház i. m. I. 5–162. Az ekkori „Egyházszerkezeti törvény” 307 §-ból állt.

40 Az unitárius egyház i. m. IV. 17–130. A „Magyarországi Unitárius Egyház Szerkezeti Törvénye” ugyancsak 307 §. volt.

41 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 284–296.

42 I. m. 296–300.

43 Az 1864. jún. 25-i karlócai szerb nemzeti egyházi kongresszuson történt meg a két román püspökség – a nagyszebeni és az aradi – kiválása. 1864. dec. 24-én az uralkodó a nagyszebeni püspökséget érsekséggé emelte, és a metropolíába sorolták az aradi és az 1865-ben felállított karánsebesi püspökséget.

román egyház, mint független egyház, az 1868. évi IX. törvénycikken alapuló jogánál fogva – a király legfelsőbb felügyeleti jogának tiszteletben tartása mellett – állította össze a képviseleti rendszer alapján nyugvó szervezési szabályzatát. I. Ferenc József 1869. május 28-án hagyta jóvá „A Magyarországi és Erdélyi Görögkeleti Román Egyház szervezési szabályzatát”, amely összesen 176 §-ból állt.⁴⁴ Az egyház központja, a metropolita székvárosa Nagyszeben, az egyház hivatalos nyelve „minden egyházi, iskolai és alapítványi ügyben [...], valamint benn, úgy kifelé is a román nyelv” (175. §.). A királyi megerősítés azt is tartalmazza, hogy „különös akaratunk, hogy a görögkeleti egyház ügyeire nézve minket illető legfelsőbb felügyelési jog teljes mértékben megóvassék, valamint az oktatásügyi köztörvényhozás joga is épségben fenntartassék”.⁴⁵ Ezt követően 1918-ig nem került sor a szabályzat módosítására.

A szerb ortodox egyház szervezeti szabályzatát az 1864. június 25-én tartott nemzeti egyházi kongresszus fogadta el, amely tartalmazta a karlócai metropolita patriarchai rangra emelkedését is. (Ugyanekkor sor került az elhunyt Josif Rajačić metropolita utódjának a megválasztására is.) Az uralkodó ezt a szabályzatot és választást – alkotmányellenesen – megerősítette. Az 1868:IX. tc.-vel törvényesítették a szerb ortodoxia bevett felekezet jellegét, azonban az abszolutizmus idején alkotott autonómia-szabályzatot a magyar kormány kívánságára át kellett dolgozni. A „Görögkeleti Szerb Nemzeti Egyházi Kongresszus” átdolgozott szervezetét a kultuszminiszter felterjesztésére I. Ferenc József 1875. május 14-én erősítette meg.⁴⁶ Ekkor a magyarországi szerb metropolíába hat püspökség (Bács, Buda, Károlyváros, Pakrác, Temesvár és Versec) tartozott.

Nemcsak az episzkopális, illetve hierarchikus struktúrájú keresztény egyházak hozhattak létre autonóm szervezetet, hanem az egyházi struktúrával nem rendelkező nem keresztény vallásfelekezetek is, így nálunk az izraeliták. Az izraelita önkormányzat(ok) alapvetően különböztek a keresztény egyházakétól, mégis számos olyan pontjuk akad, ami lehetővé teszi a velük való összehasonlítást. A király 1867. december 27-én szentesítette az 1867:XVII. tc.-t „Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében”, ezáltal létrejöttek a jogi feltételei egy egységes izraelita felekezeti autonómia megteremtésének is.

A magyarországi és erdélyi zsidó községek 1868-ig vallási és közigazgatási-politikai egységekbe, az ún. Comitas judeorumokba szerveződtek, amelyek közigazgatási feladatokat is elláttak.⁴⁷ Az egységes polgári közigazgatás megteremtésének egyik feltétele ezek felszámolása és kimondottan vallási szervezetté,

44 Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 11–44.

45 A kitétel a királyi megerősítés utolsó mondata. *Szemnecz E.*: i. m. 44.

46 A király 1868. aug. 10-én megerősítette az 1864. évi szerb nemzeti egyházi kongresszus határozatait. A módosított szabályzatot I. Ferenc József 1875. máj. 14-én hagyta jóvá. Ezt ld. *Szemnecz E.*: i. m. 45–52.

47 Az izraelita felekezet, ill. a magyarországi zsidóság történetének irodalma: *Balogh M.–Gergely J.*: i. m. 422–446. (2641–3112. cím).

azaz hitközségekké alakítása volt. Elsősorban e célból hívta egybe br. Eötvös József kultuszminiszter az országos zsidó kongresszust vagy másként egyetemes gyűlést. A kongresszus előkészítése során egységes álláspont alakult ki a tekintetben, hogy az országos gyűlésen nem képezhetik megbeszélés, netán vita tárgyát a Schulchan-Aruchba iktatott izraelita hittörvények.

1868. december 10-től 1869. február 23-ig tanácskozott a pesti vármegye-háza üléstermében a zsidó kongresszus.⁴⁸ Kezdetől éles vita alakult ki a kongresszusi küldöttek választásának szabályai körül, majd pedig az izraelita hitfelekezeti szabályzat, azaz a hitközségek szervezetének és működésének szabályozása kérdésében. A kongresszusnak a tradíciókhoz és a törvényekhez mereven ragaszkodó küldöttjei elhagyták az országos gyűlést. A maradó „kongresszusi többség” viszont elfogadta a polgári korban végig használt hitközségi szabályzatot. A kongresszusi vagy neológ hitközségek 26 községkerületbe szerveződtek. A legfőbb autonómia-szerv az *Izraelita Országos Egyetemes Gyűlés* volt, míg a végrehajtó szerv a Pesten működő Országos Iroda (*Magyarországi Izraeliták Országos Irodája*), élén a választott elnökkel.⁴⁹

A kongresszusból kivonult kisebbség is néhány hónap múltán rákényszerült, hogy megalkossa a maga önkormányzatát és képviseleti szervezetét. Az askenázi és szefárd ortodox (hittörvényű vagy Talmud)-zsidók először a Hitör-egyletben tömörültek. Az autonóm hittörvényű zsidók ennek keretében dolgozták ki „szervező szabályzatukat”, amely ugyancsak a hitközségeken alapult. Ennek legfelsőbb autonóm szerve a 100 tagú *Országos Képviselet* volt, míg a központi kormányzatuk a *Magyarországi Autonóm Ortodox Hitfelekezet Központi Irodája* lett. Az uralkodó 1871. november 15-én hagyta jóvá a szabályzatot,⁵⁰ és így a neológ és az ortodox irányú izraelita felekezet egyaránt autonómiával rendelkezett.

Néhány izraelita hitközség egyik irányzathoz sem csatlakozott, hanem az 1868-as kongresszus előtti állapotok fenntartását vélte kívánatosnak. Ők „status quo ante” irányzatnak nevezték magukat, autonóm szervezetük megalakítására azonban csak a két háború között került sor. Ezek a hitközségek 1927. december 24-én Budapesten gyűlést tartottak és ott fogadták el szervezési szabályait, amelyeket a kormányzó 1928-ban hagyott jóvá. Az alapegység itt is a hitközség, amelyek *Országos Szövetségbe* tömörültek. A szövetség élére *Szövetségi Tanácsot*

48 A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata az Izraelita Egyetemes Gyűlés bizottságának az 1868. évi december 10-ére meghívott izraelita congressus által hozott határozatok tárgyában. Bp. 1870.; *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság szervezetéről. Bp. 1903.

49 1870. márc. 18-án országgyűlési határozat mondta ki, majd ápr. 2-án kultuszminiszteri rendelet közölte a hatóságokkal, hogy az izraelita kongresszus határozatai senkire sem kényszeríthetők rá. (Ez tette lehetővé az ortodox irányzat megszerveződését.) A kongresszusi szabályzat szerint szerveződött községkerületek elnökei 1871. márc. 22-i gyűlésükben alakították meg a Magyarországi Izraeliták Országos Irodáját, amelynek első elnöke Schweiger Márton lett.

50 Szervező alapszabályzat i. m. 438–446.

választottak, amelynek munkáját az elnökség irányította.⁵¹ (Megjegyezzük, hogy 1950. februárban összehívták az izraelita felekezet *Országos Gyűlését*, amely ki mondta a háromféle irányzat egyesülését a *Magyar Izraelita Vallásos Szervezet Egységes Országos Szervezetében*, amelynek irányítója a *Magyarországi Izraeliták Országos Irodája* [MIOI] lett. Az új szabályzat értelmében 1951-ben került sor a *Magyar Izraeliták Országos Képviselőténak* [MIOK] létrehozására,⁵² amely a rendszerváltozás után *Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége* [MAZSIHISZ] néven működik.)

Már a magyarországi református egyház alkotmányának elfogadása előtt is létezett az egyetemes konvent, ám nem került sor egységes, országos református egyházszervezet létrehozására. A Debrecenben 1881. október 31–november 24. között ülésező alkotmányozó zsinat dolgozta ki és fogadta el az *Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyház* (röviden Ev. Ref. Egyház) 496 §-ból álló egyházalkotmányát.⁵³ Ennek értelmében az egyház alapegysége az egyházközség, míg legfőbb törvényhozó testülete a tízévente tartandó zsinat, két zsinati ülésszak közötti kormányzati szerve pedig az egyetemes konvent. Az országos egyház alkotórésze az öt egyházkerület: a dunántúli, a dunamelléki, a tiszáninneni és a tiszántúli, valamint az ezen a zsinaton az országos egyházba ötödik egyházkerületként integrálódó erdélyi református egyház. A hitéleti kérdéseken kívül szinte mindenre kiterjedő alkotmányt a király 1882. október 11-én megerősítette és ezzel hatályba is lépett. Egy évtized múlva, 1891. december elején kezdte meg ülésezését az I. budapesti református zsinat, amely 1893. november közepén, a negyedik ülésszak bezárásával ért véget. A zsinat – részint a kormányzat elvárásainak megfelelően – néhány ponton módosította az egyházalkotmányt, s ezt a dokumentumot („A magyarországi evangélium szerint reformált egyház alkotmányos szervezetéről”) I. Ferenc József december 29-én hagyta jóvá, míg a kultuszminiszter 1896-ban az evangélikus egyház alkotmányával egyidejűleg tette közzé.⁵⁴

A két háború között 1928. május 8-án nyílt meg a IV. budapesti református zsinat. Ennek harmadik ülésszakában, 1930 májusában tárgyalták az egyházalkotmányi kérdéseket. Az elfogadott határozatok értelmében felállították az egyházmegyei és az egyházkerületi tanácsokat. Az ötödik ülésszakon (1931. október

51 A status quo ante hitközségek 1927. okt. 4-i gyűlésükben alakították meg autonóm szervezetüket. A kultuszminiszter 22 331/1928. sz. alatt, de módosításokat előírva hagyta jóvá. Ezt követően a végleges jóváhagyás a 230–05–147/1929. VKM. sz. rendelettel történt meg. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 377–384.

52 Szabályzat a Magyar Izraelita Vallásfelekezet egységes szervezetéről. Az Izraelita Országos Gyűlés elé terjesztett javaslat. Bp. 1950.

53 Szemecz E.: i. m. 108–176.

54 A református egyház módosított alkotmányát (amely az 1882-es 496 §-ához képest 498 §-t tartalmazott) a király 1893. dec. 29-én hagyta jóvá, s a jóváhagyás megjelent a Budapesti Közlöny 1894. évi 9. számában (1894. jan. 13. l.). Az alkotmány teljes szövegét a kultuszminiszter 149/1896. eln. sz. rendeletére közzétette: Magyarországi Rendeletek Tára, 1896. I. Bp. 1896. 397–588.

29–31.) állapították meg az egyházi törvények végleges szövegét, amelyeket viszont a következő évi ülésszakban a kormány igényei szerint részben átdolgoztak. A zsinat befejezésére a hatodik ülésszak végén, 1937. december 11-én került sor, s ezt követően a kormányzó megerősítette az új (valójában azonban az 1882-es szabályzatot a lényegi kérdésekben megerősítő) református egyházalkotmányt.⁵⁵

Az evangélikus egyházegyetem megszervezésére és alkotmányának kidolgozására a reformátusokéhoz képest egy évtized késéssel került sor. Annak felépítése azonban számos ponton azonos a reformátussal, gyakran csak a megnevezésekben van eltérés. A *Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház* (röviden Ág. Ev. Egyház) alkotmányozó zsinata 1891. december 5-én nyílt meg Budapesten, de érdemi tanácskozásait csak 1892. május 14-én kezdte meg. A június közepéig tartó tárgyalások fő témája az egyház szervezetére, életére vonatkozó törvények megalkotása volt. A zsinat negyedik ülésszakában, 1893. február 10-én elfogadták a 332 §-ból álló egyházalkotmányt, amelyet a király március 18-án megerősített.⁵⁶ A zsinat azonban tovább folytatta munkáját. Az 1894. júniusi ötödik ülésszakon újra szabályozták az egyházat alkotó négy egyházkerület: a dunántúli, a dunáninneni, a bányai és a tiszai határait, az egyházmegyéket (esperességeket) részint átcsoportosították, hogy ezáltal kiegyenlítsék az egyházkerületek lélekszáma közötti nagy különbségeket. Az erdélyi szász evangélikus egyház továbbra is megőrizte különállását. Az uralkodó 1894. október 10-én megerősítette a zsinaton alkotott törvényeket, majd november 7-én az evangélikus zsinat bezárta tanácskozásait.⁵⁷ Az evangélikus egyházegyetem legalsó önkormányzati testülete az egyházközség, míg legfőbb képviseleti és kormányzati hatósága az egyetemes közgyűlés. Az egyház élén a mindig világi (tehát nem lelkész) egyetemes egyházi és iskolai felügyelő (*generalis inspector*) áll, aki egy személyben kormányozza és képviseli az egyházat, aki az egyetemes közgyűlés egyik elnöke is. Az egyházi törvényhozás legfelsőbb testülete a zsinat, amelynek elnöke szintén az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő. (Mellel mindkét testületben a lelkész elnök a hivatalát tekintve legidősebb püspök, aki azonban csak belső egyházi kérdésekben volt illetékes.)

A harmadik budapesti evangélikus zsinat 1934. november 10-től 1937. november 9-ig, hat ülésszakban folytatta tárgyalásait, amelyek eredményeként tíz egyházi törvényt fogadtak el. Ezek közül a II. tc. foglalkozott az egyházalkotmány szervezeti és kormányzati §-ainak részben módosításával, részben kiegészítésével. A reform következtében az egyházszervezet és kormányzat alapszintjén a közgyűlés mellett – a reformátusokéhoz hasonlóan – itt is felállították az

55 Ebből a módosított részleteket közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/III. 19–72.

56 Szemneecz E.: i. m. 53–107.

57 A kultuszminiszter 177/1896. eln. sz. rendeletére közzölte a Magyarországi Rendeletek Tára, 1896. i. m. 690–702.

egyházközségi presbitériumokat. A kormányzó 1937. október 31-én hagyta jóvá a módosított egyházalkotmányt, illetve a zsinaton alkotott törvényeket.⁵⁸

A baptista az angolszász protestantizmusból kivált, legnagyobb amerikai evangélikus szabadegyház. Közismert vallási cselekményük az alámerítéses felnőttkeresztelés. A magyarországi baptisták létszáma a 19–20. század fordulóján 8–10 ezer főre tehető. Jogállását tekintve túrt felekezet volt, amely 1905-ben nyerte el a törvényesen elismert státust. Ehhez jóváhagyás végett be kellett mutatniuk a kultuszminiszternek a felekezet egyházi szervezetét és önkormányzatát, valamint hitvallásának kifejtését. A magyarországi baptisták 1905. szeptember 15-én a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Ócsán tartott gyűlésükben fogadták el a „Baptisták egyházi szervezete” című szabályzatot, valamint az „ócsai hitvallásnak” nevezett hitvallomását („Hitvallása és szerkezete a keresztelt keresztyén gyülekezeteknek, melyeket közönségesen baptistának neveznek”). Eszerint az egyház alapegysége a hitközség, országos szervezete pedig a „Baptista Szövetkezet”. Lukács György kultuszminiszter még ez év november 2-án a 77 092/1905. VKM. eln. sz. rendeletével a szabályzatot megerősítette és a hitvallást tudomásul vette.⁵⁹

Az állam általi törvényes elismerést azonban a baptisták egy része, főként a budapestiek elleneztek, és a felekezet kettészakadt. A túrt állapotban maradók „szabad baptistáknak” nevezték magukat. Az „elismert baptisták” 1908 decemberében Nagyváradon megalakították a *Magyarországi Baptisták Szövetségét*, amely az 1905-ben elfogadott szabályok szerint élt.

A trianoni békeszerződés következtében az elismert baptisták jelentős része Romániához került. A megfogyatkozott lélekszámú, Magyarországon maradt baptisták 1920. szeptember 20-án Budapesten tartott konferenciájukon helyreállították egységüket: megalakították a *Magyarországi Baptista Gyülekezetek Szövetségét*, amely az 1905-ös szabályzat szerint működött.⁶⁰

Az illetékes egyházi testületek, illetve felekezeti fórumok által alkotott, esetenként egyházi törvénynek nevezett szabályzatok hatálybaléptetését a m. kir. kormány (általában a vallás- és közoktatásügyi miniszter) felterjesztésére az államfő (a király, majd a kormányzó) legfőbb felügyeleti jogánál (*ius supremæ inspectionis*) fogva megadott megerősítése jelentette. A megerősítésre esetenként a felterjesztett szabályzat némi módosítása, főként az állami főhatalom hatékonyabb érvényesítését biztosító pontok beemelése után kerülhetett csak sor. A törvényesen létrehozott önkormányzatok szabályszerű működését a kormányzati szervek, a közigazgatási hatóságok, a bíróságok és más országos dikasztériumok (így pl. az adóhivatal) kötelesek voltak tiszteletben tartani.

58 A magyarországi ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyház 1934–1937. évben Budapesten tartott országos zsinatán alkotott egyházi törvények gyűjteménye. Bp. é. n.

59 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 389–398. Az ún. „ócsai hitvallás”-t ugyanitt közlik.

60 A baptistákról szóló irodalom: Balogh M.–Gergely J.: i. m. 448–450. (3151–3179. cím). Lélekszámuk 1910-ben 8086 fő, 1938-ban 17 917, 1941-ben 36 802 fő volt.

Országos önkormányzati szervezetet a történelmi keresztény egyházak és a velük együtt élő izraelita hitfelekezet hoztak létre először. Az 1895-ben elfogadott törvény az egyházakról és a vallásszabadságról szabályozta az addig túrt, azaz törvényileg el nem ismert felekezetek (szekták) törvény által elismert jogállásúvá válásának feltételeit. Ezek a következők voltak: az elismerést kérő felekezetnek írásba kellett foglalnia hitelveit, tanrendszerét, valamint szervezeti és működési szabályzatát, azaz önkormányzatát, és azt jóváhagyás végett be kellett nyújtania a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Ha a hitelvek és a szabályzat nem ütköztek hatályos törvénybe vagy jogszabályba és nem sértették a közérkölcst, úgy a törvényes elismerésnek csupán egyetlen további feltétele az volt, hogy az illető felekezet legalább egy működő hitközséggel, egyházközséggel rendelkezzen a magyar állam területén. A túrt felekezetből a törvényesen elismert felekezetté válás lehetőségével a polgári korszakban egyetlen hazai keresztény felekezet, a baptista élt csak. Ennek dokumentuma az 1905-ben elfogadott önkormányzati szabályzata. (Megjegyezzük, hogy a törvényesen elismertté válásnak következménye volt a legális állami főfelügyelet gyakorlása az addig egyesületként működő, tehát a mindenkori egyesületi és gyülekezési szabályok között élő, az államtól teljesen független, ám megtúrt létezéshez képest. Az iszlám vallás 1916-ban az országgyűlés által alkotott törvénnyel⁶¹ vált Magyarországon elismert vallássá, mert esetében nem lehetett alkalmazni az 1895-ös törvényi szabályozásban előírtakat.)

A katolikus autonómia megalkotására irányuló kezdeményezések, a többszöri autonómia-kongresszusok működése és azok eredménytelensége nem képezik jelen vizsgálódásunk tárgyát. E tekintetben annyit kell megjegyeznünk, hogy a Trianonnal elcsatolt Erdélyben akkor még működő Státus fokozatos felszámolása ment végbe a két háború közötti román államban, amivel szemben a magyar ellenállást az Apostoli Szentszék sem támogatta egyértelműen. A trianoni Magyarországon a főkegyúri jog körüli bonyodalmak – annak megszűnte vagy gyakorlásának szünetelése – sem tette kézenfekvővé a katolikus autonómia kiépítését. Mindössze annak plébániai alapsejtje, a katolikus egyházközség mint olyan került megszervezésre 1919-től előbb a fővárosban, majd igencsak vontatottan az egyházmegyékben is.⁶² Két évtizedre volt szükség ahhoz, hogy az egyházközségek országosan egységes igazgatási szervezetét elfogadják és 1939. január 1-jével életbe léptessék.⁶³ Időközben az is egyértelművé vált, hogy míg 1919-ben egy tényleges katolikus autonómia alapsejtjeként kerülhetett sor ezek megszervezésére, később elvesztették önkormányzati jellegüket, és az ordinariusnak szorosan alárendelt egyházi adóbehajtási szervvé degradálódtak. Az adóztatási funkció mellett az 1930-as évek második felétől formálisan az egyházközségek lettek az országos *Actio Catholica* helyi alapsejtjei, a hitbuzgalmi élet

61 Az 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallás elismeréséről.

62 Gergely Jenő: A katolikus egyházközség (autonómia), mint a civil társadalom szerveződési lehetősége (1919–1944). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 9(1997) 3–4. sz. 131–141.

63 A magyarországi katolikus egyházközségek i. m.

alsó fórumai, ám a gyakorlatban ez a hitéleti tevékenységük sem öltött szervezeti formát.⁶⁴

Az is tény, hogy az egyes országos autonómia-szervezeteket időnként korszerűsítették, a változó körülményeknek megfelelően kiigazították. A változások közül az unitárius egyházi alkotmány 1919 után hatályba lépő módosítása nem képezheti vizsgálódásunk tárgyát, mert joghatósága kívül esik Magyarország területén. Ugyanis a magyarországi egyetlen unitárius egyházkör jurisdictionalis kapcsolatát a kolozsvári püspökséggel a román állami törvények felszámolták. A református és az evangélikus egyházak két háború közötti, évekig elhúzódó országos zsinatai bizonyos részkérdésekben átalakították a dualizmus kori egyházalkotmányokat, másként szabályozták egyes tisztségek betöltését (pl. a zsinat és a konvent elnöki funkciójának esetében vagy a lelkészek meghívásának előtérbe kerülése a választással szemben). Az is tény, hogy a szabályzatokat kiegészítették a hitéleti kérdések beemelésével, ezáltal „egyháziasabbá” tették az addig inkább merő jogi szabályozásokat tartalmazó egyházalkotmányukat.

Az izraelita hitközségek többsége a kongresszusi szabályokat követő, neológ irányzathoz tartozott, amelyeknek nem volt mindig zavartalan a viszonya a hagyományokhoz inkább ragaszkodó ortodox hitközségekhez. Az állam ekkor is egyetlen felekezetnek, de azon belül jogilag elkülönült vallási szervezetnek tekintette a neológ, illetve ortodox irányzatot. Ennek tudható be, hogy a felsőházról alkotott 1926-os törvény mindkét irányzat egy-egy választott vallási vezetőjének biztosított képviseleti helyet a törvényhozás második kamarájában.⁶⁵ (Ezek választását az állam szabályozta, így egyik irányzat autonómia-szervezetének szabályai közé sem kellett ezt beiktatni.) Valószínűleg a felsőházi képviselet esetleges lehetősége késztette 1928-ban a status quo ante irányzat (ti. az 1868-as országos izraelita kongresszus előtti állapotokhoz ragaszkodó, egyik irányzathoz sem csatlakozott) híveit arra, hogy megalkossák saját hitközségeiket és azok *Országos Szövetségét*.

Az autonómia-szervezetek összehasonlító elemzése

Az egyes egyházak autonómia-szabályzatai számos hasonlóságot mutatnak, elsősorban is azok felépítését, struktúráját tekintve. Az egyházi önkormányzatoknak három típusa különböztethető meg: 1. amikor az autonómia-szervezet és az egyházszervezet teljes egészében egybeesik, azonos; 2. amikor az egyházkormányzat és az önkormányzat inkább csak összefonódik, és 3. amikor az egyházi szervezet

64 Az Actio Catholica-ról ld. *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950. Bp. 1977. 171–194.

65 Az 1926. évi XXII. törvények az országgyűlés felsőházáról. A neológ és az ortodox irányzatú izraelita hitközségek választhattak egy-egy rabbit a felsőházba a felekezet képviseletének. A neológok Löw Immanuel szegedi főrabbit, az ortodoxok Reich Koppel pesti főrabbit küldték a második kamarába.

és az autonómia szervei határozottan különválasztva működnek. Az önkormányzat kompetenciája különösen az egyház „külső életére”, megjelenésére, igazgatására, vagyonára, iskoláira és kapcsolataira (ti. más felekezetekhez, hatóságokhoz és az államhoz fűződő kapcsolatokra) terjed ki. A szabályzatok, egyházi törvények és alkotmányok „preambulumában” legtöbb esetben meghatározzák az adott egyház mibenlétét, fogalmát, jellegét. Ezt követően leírják szervezeti felépítését, az alapoktól, az alapsejtektől felfelé egészen az országos csúcsszervezetig. Mindegyik fokozatnál részletezik annak összetételét, létrehozását, vezetőit és jogkörüket, kötelességeiket, alá-fölérendeltségi viszonyait. A szabályzatok esetenként csak ezekre a tárgykörökre terjednek ki, más esetekben külön fejezetek vagy törvénycikkek tárgyalják az egyházi autonómia hatáskörébe tartozó egyéb területeket, így az egyházi jogszolgáltatás (bíráskodás), az egyházak gazdálkodása (adóztatás), az egyházak iskoláinak szerteágazó témakörét.

Az autonómia szempontjából a lényegi kérdéseket az említett első rész tartalmazza. Az egyházi testületek által alkotott szabályozás értéséhez és elhelyezéséhez a polgári államélet struktúrájában szükséges szem előtt tartanunk azokat az állami egyházjogi törvényeket, rendeleteket, jogszabályokat, amelyek a másik fél, az állampolgárok összességét képviselő polgári állam oldaláról határozzák meg az egyházak autonómiájának kiterjedését, kereteit, mozgásterét. Ezekről általában véve megállapíthatjuk, hogy lényegüket tekintve liberális mentalitásúak, egyértelműen biztosítják a lelkiismereti és vallásszabadságot, valamint az egyházak és felekezetek működési szabadságát. Így messzemenően lehetővé tették, hogy az ún. nemzeti egyházak autonómiájának keretei kínálják a kellő feltételeket a kultúra, nyelv, iskolaügy fejlesztéséhez. Véleményünk szerint az egyházi autonómia keretei között bontakozott ki ezen nemzetiségek nemzetté válása, fejlődött és szilárdult meg a vallással szimbiózisban lévő nemzeti identitása.

Az egyház vagy felekezet definiálása

Az egyes önkormányzati szabályzatok, törvények csak abban az esetben tartalmaznak erre vonatkozó pontokat, §-okat, ha az egyház öndefinícióját nem sorolják a hitvallás tárgykörébe. Így az ortodox egyházak önkormányzati szabályzatai, vagy a katolikus autonómia-kezdemények, sem a Státus, sem az 1939-es egyházközségi szabályzat nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Annál egyértelműbb az 1882-es református egyházalkotmány 2. §-a, amely kimondja, hogy „a magyarországi ev. ref. egyház zsinat-presbiteri rendszer szerint igazgatja magát”.⁶⁶

Az evangélikus egyház 1893-as alkotmánya inkább csak körülírja az egyház ismertetőjegyeit s annak zsinati jellegét hangsúlyozza, és majd csak a későbbi, főként két világháború közötti módosítások eredményeként közelít a zsinat-presbiteriális jelleghez. Az 1. § szerint „a magyarországi ágostai hitvallású evang.

66 Szemecz E.: i. m. 108.

keresztyén egyházat híveinek összessége alkotja”. Ezt erősíti meg a 11. §.: „Az ágost. hitv. evang. egyházban minden hatalom az egyházközségből ered.” (Az egyházközségekbe pedig minden evangélikus beletartozik.) Az egyház önkormányzatát is részben annak hitelveiből vezetik le: „2. §. A magyarországi ágost. hitv. ev. keresztyén egyház, hitelveiben, országos törvényekben és százados gyakorlatban gyökerező önkormányzati jogánál fogva, a vallást és egyházat érdeklő ügyekben önállóan és szabadon intézkedik, épségben maradván Ófelségének, a királynak, az ország törvényeiben meghatározott legfőbb felügyeleti joga.” Az alaptörvény az egyház testéhez tartozónak tekinti annak iskolai és jótékonyági intézeteit, az egyház öfenntartásának eszközeit (vagyon, alapítvány stb.). A zsinat-presbiteriális elv helyett kimondja: „5. §. Az ágost. hitv. evangélikus egyház törvényalkotási jogát törvényes zsinatán gyakorolja; minden egyéb ügyét, a jelen törvényben meghatározott fokozatos testületek és törvényesen megválasztott tisztviselők intézik.”⁶⁷

Az izraeliták kongresszusi szabályzatának 1. §-a megállapítja, hogy „a magyar és erdélyhoni izraelita községek hitközségek, a szokásos izraelita istentiszteleti, szertartási, oktatási és jótékonyági intézeteknek kebelökben fenntartása és azoknak alkalmas tisztviselők általi vezetése és kezeltetése céljából”.⁶⁸ A definíció tehát nem az izraelita vallásra vonatkozik, hanem a comitas judeorumból hitközséggé vált zsidó közösség mibenlétére. Az ortodox zsidók önkormányzati szabályzata már egyértelműen utal annak vallási alapjaira: „1. §. Magyar- és Erdélyország hittörvényhű (ortodox) zsidói – Askenázim és Szufárdim –, kik hajdan óta a Schulchan-Aruchba iktatott hittörvények alapján állanak, önálló autonóm hitfelekezetté alakulnak meg. 2. §. A Schulchan-Aruchba iktatott hittörvények és szabványok – az askenáz és szefárd vallásgyakorlatok egyenlő jogsultságának épen hagyásával – megcsönkíthatlan zsinórmértékül szolgálnak a hitfelekezet és a hitközségek minden vallási, hitgyakorlati és szertartási ügyeire nézve.”⁶⁹ (Az unitárius és a baptista autonómia-szabályzat nem tartalmaz az egyház mibenlétére vonatkozó passzusokat.)

Az autonómia (vagy egyházszervezet) alapegysége

Míg az alulról felfelé demokratikus jelleggel, választással építkező egyházi struktúránál az önkormányzatiság alapegysége az egész egyházon belüli jurisdictio forrása, addig a felülről lefelé hierarchizált, kánoni kinevezésen alapuló egyházszervezet esetében az esetleg létező önkormányzati alapegység nem saját jogon, hanem ráháramló (átengedett) joghatóságnál fogva gyakorol bizonyos funkciókat.

67 I. m. 53–55.

68 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 1. §.

69 Szervező alapszabályzat i. m. 438.

Időrendben haladva először az unitárius egyháznál megállapíthatjuk, hogy az egyház és az önkormányzat alapegysége az „eklézsia”, amely „keblileg maga kormányozza magát, a köri hatóság egyenes és az összes hatóság főfelügyelete alatt” (46. §.).⁷⁰ Az eklézsia vagy egyházközség köteles iskolát állítani és fenntartani. Az eklézsia egyházi elöljárója a pap, világi részről a kebli gondnok, akiknek munkáját két-két egyházfi segíti. Az eklézsia legfőbb testülete az eklézsiai gyűlés, amelyen a választott kebli gondnok elnököl. Az egyházi gyűlés végrehajtó szerve a kebli egyházi tanács (presbitérium), tagsága az eklézsia véneiből és az eklézsiai gyűlés által választottakból áll, elnöke a kebli gondnok.

A protestáns egyházaknál maradva a református egyházalkotmány terjedelmes fejezetben (I. fejezet 10–33. §.)⁷¹ tárgyalja az egyház alapegységének, az egyházközségnek a mibenlétét, működését, jogait és kötelességeit. Az egyházközségnek különböző „fokozatai” vannak, teljes jogkörrel és szervezettel, tartozékokkal az anyaegyházközség bír: ennek van saját maga által, állandóan fenntartott önálló temploma és legalább egy önálló, rendes lelkészi hivatala, valamint iskolája. Társegyházak azok, amelyek együttesen tartanak fenn egy önálló rendes lelkészi hivatalt. A leányegyházközségek azok, amelyek erre nem képesek, valamely anyaegyházhoz vannak csatolva, de ezeknek is legalább iskolájuk és tanítójuk van. Végül fiókegyházak azok, amelyek önállólag sem lelkészt, sem tanítót nem tartanak. A református hívek – a felnőtt korú férfiak és nők – mindig annak a helyi egyházközségnek rendes tagjai, ahol a polgári községnek is tagjai. Az egyházközségi tagság további feltétele az egyházközségi terhek rendes és állandó viselése. A tagok kötelessége gyermekeik vallásos neveléséről gondoskodni, az egyházi törvényeket megtartani. Az egyházközség tagjainak joga az egyházi szolgáltatások igénybevétele, és a részvétel az egyházközség jogkörébe tartozó választásokban. Az egyházközség kollektív jogait és kötelességeit részletező §-ok szólnak a lelkészválasztásról, a presbiterek és az egyházközségi gondnok választásáról. A hívek számának megfelelő létszámú presbitériumnak csak felnőtt korú (24 éves) férfiak lehetnek tagjai, részint hivatalból (így a lelkész, a gondnok, a tanító és más tisztségviselők), részint az egyházközség közgyűlése által tartott választás révén. A választás 12 évre szól, a választottak negyedét háromévente rotációs jelleggel kicserélték. A református egyházban alapelv, hogy minden szinten kettős – világi és lelkész – elnöklés van. A kettős elnöklés a presbitériumokban is érvényesült, ám most ez a szabályzat (28. §.) a presbitérium elnökének a rendes vagy helyettes lelkészt tette meg. (Ez a lelkészi elem térnyerését jelentette. A jogok és kötelességek a helyi egyház egész életét átfogták, ezeket nem részletezzük.)

A presbitérium a „tiszteletes magaviseletű egyháztagok közül” ún. egyházfiakat választ, akik bizonyos feladatok elvégzésével bízhatók meg. Az olyan egyházközségekben, ahol továbbra is kettős elnöklés van, ott egyházközségi fő-

70 Az unitárius egyház i. m. III. 166.

71 Szemecz E.: i. m. 110–116.

gondnokot és al gondnokokat választanak, akiknek feladata elsősorban a vagyoni kérdések kezelése és felügyelete. A presbitérium választhatja „a szegények és árvák gondnokát”. Az egyházközség által fenntartott népiskola főhatósága a presbitérium és az általa választott iskolaszék.

Az evangélikus egyházalkotmány az egyházközséget a következőképpen definiálja: „24. §. Ágostai hitvallású evangélikus keresztyéneknek közös vallásgyakorlat végett szervezett testülete egyházközséget (gyülekezetet) képez.”⁷² Itt is vannak anyaegyházközségek, leányegyházak és fiókegyházak. Azokat a helyeket pedig, ahol bár élnek evangélikusok, de nincs egyházközségük, szórványhelyeknek nevezik. Az evangélikus hívek annak az egyházközségnek a tagjai, amelynek a területén legalább hat hétig rendes lakhelyük van és az egyházközség terheit viselik, de akkor is tagok lehetnek, ha nem ott laknak, de a terheket viselik. Figyelmet érdemlő pontja a szabályzatnak, hogy „az egyházközségeknek nyelvek szerint való elnevezése meg nem engedtetik” (31. §.).⁷³ Ekkor az evangélikus hívek harmada magyar, másik harmada szlovák, s harmadik harmada német anyanyelvű volt. A szabályzat értelmében viszont a megnevezés csak magyar lehetett, amint az egyházban használt hivatalos nyelv is az államnyelv volt.

A protestáns felekezetek esetében megállapíthatjuk, hogy náluk az egyház-szervezet és az autonómia-szervezet nem kétféle struktúrát jelent, hanem az egyházszervezeti egységek, szintjei rendelkeznek önkormányzattal. Tehát az egyházközség (eklézsia, gyülekezet) ezen egyházak alapfokú kormányzati testülete, szervezete, amely önmagát kormányozza. (Ez az alapelv érvényes az egyházak felsőbb szintű testületeire is.)

A nálunk protestáns kisegyházként élő baptisták egyházszervezete és önkormányzata közelebb áll az izraelita felekezetéhez, mint a történelmi keresztyén egyházakéhoz. Ennek két szintje van: az alapjában véve magát az egyházat jelentő „alapszint” és ezek összességét képező országos szervezet. Az egyházszervezet 1. §-a szerint „a baptisták kisebb és nagyobb gyülekezeteket, azaz hitközségeket képeznek”.⁷⁴ Egy helyen vagy egy vidéken élő baptisták akkor alakíthatnak hitközséget, ha képesek hitszónokot, imaházat és vasárnapi iskolát fenntartani. Egyik hitközség a másiktól teljesen független. A baptista felekezet önkormányzata nagymértékben hasonló az izraelitákéhoz. A 13. § szerint ugyanis „a hitközségek felett semminemű egyházi főhatóság vagy egyházi földi egyén fennhatósági vagy papi fejedelmi jogot nem gyakorolhat. E szerint a baptista hitközségeknek földi főpapjuk, kerületi vagy országos elöljárójuk, vezetőjük vagy országos püspökjük nincsen”.⁷⁵ A hitközséget „elérendelt” szolgák vezetik, akiket a hitközségi gyűlés választ, majd ordinálásuk a vének kezének az ordinálandó fejére tételével, imával történik. A hitközség vezetője az elöljáró, a hitszó-

72 I. m. 56.

73 I. m. 57.

74 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 389.

75 I. m. 394.

nok a hitközség prédikátora. Az elöljárót a vének támogatják, a hitszónokot az evangélisták. A diakonusok a hitközség vagyonát gondozzák.

Az egyházat jelentő hitközségek vagy gyülekezetek csupán egységes képviselőjük érdekében választanak országos szervet, ami nem hierarchikus felsőbb-ség. A 4. § szerint „több hitközség azon célból, hogy közös közigazgatási dolgaik egyöntetűek, érdekeik megóvása, nemes céljaik sikeresebben elérve és a hatóságokkal szemben könnyebben képviselve legyenek, szövetkezetté alakul”.⁷⁶ A baptista szövetkezetet a hitközségek választják, s egy elnökkel az élén az ugyancsak választott vezetőség irányítja.

Mindhárom izraelita irányzat önkormányzatában az alapegység a zsidó hitközség. Mindegyiknél hangsúlyozzák a hitközségek teljes autonómiáját és egymástól való függetlenségét. Azt is mondhatnánk, hogy ezek az autonómia-szabályzatok szinte kizárólag a hitközségekről, azok vezetőiről, alkalmazottairól, jogkörükről és kötelességeikről szólnak, míg az országos képviselői szervek (az „irodák”) ehhez képest másodlagos fontosságúak.

A kongresszusi szabályzat részletesebben határozza meg a hitközség mibenlétét, szervezetét és működését. Az egy közigazgatásban lakó neológ zsidók egy hitközséget képeznek. A hitközségnek imaházat (zsinagógát), saktert és hitszónokot (rabbit) kell fenn-, illetve eltartania. A hitközségnek teljes jogú, választható és választójoggal bíró tagjai azok a felnőtt korú férfiak, akik részt vesznek a hitközségi terhek viselésében (ekkor legalább évi 2 ft.). A hitközség teljes jogú tagjai hároméves mandátummal községi képviselőt és elöljáróságot választanak, amely együttesen képezi a közgyűlést. Az elöljáróság elnökből, pénztárnokból és tagokból áll. A hitközség nem vallási ügyekben a közgyűlés az illetékes, és az elöljáróság hajtja végre annak határozatait.

A szabályzat a hitközségi hivatalnokok között első helyen a rabbit nevezi meg, akit a közgyűlés szabadon választ, s akivel írásbeli megállapodást (szerződést) köt. A rabbi joga és kötelessége elsősorban is „a nyilvános isteni tiszteletr rituális és liturgiai tekintetben felügyelni” (43. §.),⁷⁷ a templomi hitszónoklatot tartani, a talmud tanulmányozását irányítani stb. Az ugyancsak fizetéses hivatalnoknak számító sakter működése felett rituális szempontból a rabbi gyakorolja a felügyeletet.

Az ortodox szabályzat a hitközséggel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy működésében minden tekintetben meg kell felelnie a Schulchan-Aruchba iktatott hittörvényeknek. Az autonómia-szabályzat itt tárgyalja a Chevra-Kadischea – szent egyesület – működését, a hitközségi bíráskodást, az oktatást, végül a rabbik feladatait. A rabbi elsődleges feladatát „a hittörvények tanítása- és magyarázatában, vallásügyi kérdéseknek a Schulchan-Aruch értelmében való megoldásában, nyilvános hitszónoklatok tartásában” jelöli meg.⁷⁸

76 I. m. 390.

77 I. m. 43. §.

78 Szervező alapszabályzat i. m. 445.: 24. §.

A hitközségek regionális képviselőjének intézményes szervei csak a neológ irányzatnál léteztek, mégpedig 26 községkerület formájában. A községkerületek élén választott kerületi képviselő és elöljáróság állt. A szabályzat konkrétan felsorolta az egy-egy községkerületbe tartozó hitközségeket vármegyék, illetve szabad királyi városok szerint. A kerületi képviselő közvetítő szerv volt az országos iroda és a hitközségek között. Végül az országos képviselők összetételét és funkcióit kellett szabályozni. A neológoknál az egyetemes gyűlés az összes felekezethez tartozó zsidó állampolgár szabadon választott képviselője, amelynek határozatait az említett adminisztratív szervezetek közvetítették a hitközségek felé. (Az ortodox szabályzat nem szól az országos szervezetről sem.) A status quo ante hitközségek esetében sincs „középszintű” testület, hanem csak a hitközségek *Országos Szövetsége*, amelynek funkciója azonos a kongresszusi szabályzatban lévő egyetemes gyűlésével, illetve országos irodájával.

Az episzkopális egyházak közül nézzük meg előbb az ortodoxok autonómiájának mibenlétét. Egyértelműen megállapítható, hogy náluk előbb egy világos, jól strukturált hierarchikus egyházi szervezet jött létre: „a metropoliai egyháztartomány elemét a papság és a hívők népe képezi; alkatrészei pedig a következők: 1. A plébániák, 2. az esperességek, 3. a zárdák és 4. az egyházmegyék”.⁷⁹ Az egyházmegyék egyháztartományt (metropóliát, érseki tartományt) alkotnak. A görögkeleti egyházban elkülönül egymástól a klerikus és a világi elem, a papság és a hívek. Az egyházszervezet pedig lényegében követi a katolikusokét (ami a közös eredetre vezethető vissza).

Hogyan működik ennek az egyházszervezetnek az önkormányzata? A szabályzat szerint a metropoliai papságot és népet az egyháztagság „feljogosítja minden egyházi, iskolai, és alapítványi ügy tárgyalásában személyesen vagy képviselők által való részvételre, és kötelezi egyszersmind mindazon terhek viselésére, amelyektől az egyház jóléte függ”.⁸⁰ Az önkormányzat tehát a hitelvi kérdéseken kívül mindenre kiterjed. Az irányítás sajátos ötvözete a kollektív részvételnek és a választott testületeken keresztüli közreműködésnek. A különböző egyházkormányzati szinteken érvényesülő autonómia törvényalkotó és végrehajtó testülete a választott plébániai, esperességi, egyházmegyei zsinat, valamint a nemzeti egyházi kongresszus (metropoliai zsinat). Az egyházi, iskolai és alapítványi (vagyon) ügyek kezelésére minden plébániában és esperességben egy-egy bizottság és gondnokság, az egyházmegyében és metropoliaiában pedig konzisztórium állítatik fel.

Ha részletesebben megvizsgáljuk a plébániai autonómiát, akkor kitűnik, hogy az ortodox egyházban az egyházszervezet és az autonómia-szervezet, mint olyan megkülönböztethető egymástól, ám a kettő szorosan összefonódik. Ezt bizonyítja a plébániáról adott definíciójuk is: „1. §. A plébánia, mint egyházközség: a keresztények egyesülete egy vagy több egyháznak, iskolának és temető-

⁷⁹ Szemnecz E.: i. m. 11.: II.

⁸⁰ I. m. 11–12.: III.

nek, egy vagy több lelkésznek, tanítónak, s a többi megkívántató személyzetnek anyagi és erkölcsi eszközökkel való fenntartására.”⁸¹ (Amelyik ilyenek fenntartására nem képes, az leányegyház.) Az önmeghatározásban a leginkább figyelemre méltó, hogy mintegy szinonimaként használja a plébánia és az egyházközség fogalmát, ám a szabályzat további pontjaiban inkább a plébánia, és nem az egyházközség szerepel az autonómia gyakorlójaként.

A plébánia teendőit a plébániai zsinat, a plébániai bizottság és a plébániai gondnokság útján végzi. A zsinat tagja a plébánia minden nagykorú, önálló, feddhetetlen magaviseletű és egyházi kötelességeit (a teherviselést is) teljesítő tagja, tehát az ilyen nők is. A zsinat elnöke a helyi lelkész. A plébániai zsinat fontos joga volt – az esperes által tett személyi javaslatok alapján – a lelkész, segédlelkész, diakónus, a tanárok és tanítók megválasztása. A zsinat tagjai közül választják 3 évre a plébániai bizottságot, amelynek a feladata az egyházközség külső képvisellete, az autonómia hatáskörébe tartozó ügyek vitele, intézése. A bizottság tagjai közül elnököt választ. A plébániai gondnokság (*epitropia*) tagjait a zsinat választja, akik az egyházközségi, iskolai és alapítványi vagyont kezelik.

A katolikus egyházban az autonómia már említett erdélyi megvalósulása és az 1939-es egyházközségi szabályzat csak hozzávetőleges összehasonlítási alapot jelenthet. Az első bár Erdélyben országos testületnek számított, amint az Erdélyi Fejedelemségnek is egyetlen katolikus püspöksége volt, a gyulafehérvári, ám ha ezt a polgári korban – az unió után – akarjuk értelmezni, kétségtelenül nem tekinthetjük többnek és másnak, mint a magyar állam területén lévő egyik püspökség, jelesen a gyulafehérvári igencsak specifikus önkormányzatának, amelyből nem vonhatunk le országos vagy egyetemes igényű konzenkvenciákat. Ugyancsak korlátozott értelemben tekinthető az autonómia alapegységének az országosan megszervezett egyházközség, hiszen az szigorú hierarchikus ellenőrzés alatt állt és önkormányzati jellege háttérbe szorult a hitéleti (*Actio Catholica*) és adóztatási funkciókhoz képest.

A katolikus autonómia megvalósult szerveivel kapcsolatban a szabályzatok abból indultak ki, hogy az önkormányzat nem érintheti a megyéspüspök (az *ordinarius*) jurisdictioját, valamint a kegyurasággal járó jogokat és kötelességeket, továbbá az állami és/vagy egyházi „tanhatósági” jogokat sem. Az „erdélyi püspökmegyei róm. kat. Státusz” az egyházi autonómiát két szinten gyakorolta: a) az egyházközségekben a község tagjaiból alakult gyűlés és a gyűlésen választott egyházközségi tanács által, b) az esperesi kerületekben az egyes községek papjaiból, képviselőiből és „néhány hivatalosokból” alakuló kerületi vegyes gyűlés által.

Amint az egyháznak, úgy az autonómiának is alapegysége a plébánia. „4. §. Minden plébániában az egyház és iskola ügyeit ugyanazon egyházközségnek arra jogosult tagjai intézik és gondozzák.”⁸² (A fiókegyházak önkormányzati tekintet-

81 I. m. 13.

82 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 296.

ben is a plébániához, az „anyaközséghez” tartoznak.) Az egy plébánia–egy egyházközség elv szerint a plébánia területén lakó, a szabályzatban szereplő kritériumoknak megfelelő hívek lehetnek az egyházközség tagjai: „5. Az egyházközségekben minden kat. családfő, ki önálló házat tart és semmi bélyegző és botránkoztató cselekedettel keresztény kat. jellemét be nem szennyezte, az egyházközségi gyűlésnek tagja, s mint ilyen, szavazattal bír az egyházközségi ügyek intézésében.”⁸³ Eszerint a katolikus egyházközség autonómia-testületének, a közgyűlésnek csak a felnőtt korú, családfőnek számító, önálló házzal (háztartással) rendelkező, tehát vagyonnal és állandó lakhellyel bíró férfiak lehettek tagjai. A másik kritérium erkölcsi-hitbeli volt: a katolikus „jellem” sérelme lehetett az elválás, házasság nélküli együttélés, köztörvényes bűncselekmény, erkölcstelen életvitel stb. (A fentiek azonban az egyházközségi közgyűlés szavazattal bíró tagságára vonatkoznak, és nem jelentik azt, hogy mások – nők, fiatalok – ne számítottak volna az egyházközségbe tartozó híveknek.)

Mire terjedt ki a plébánia melletti egyházközség joghatósága? „6. Az egyházközségi gyűlés hatásköre kiterjed a községi templom és iskolára, ezeknek vagyongára, a községben létező kegyes alapítványokra, az egyházközségi tanács tagjainak és az esperesi gyűlésre, illetőleg a státusgyűlésre küldendő képviselőinek, továbbá a kántortanítónak megválasztására, végül a lelkész megválasztására is, az arra jogosult községekben.”⁸⁴ Az egyházközségi közgyűlés elnöke rendszeresen a plébános. A „végrehajtó szervet”, az egyházközségi tanácsot három évre az egyházközségi közgyűlés választja, amelynek élén a főgondnok áll, aki mellett van egy aligondnok, továbbá 6–12 egyházközségi tanácsos. A tanács elnöke is a plébános, akinek itt a helyettese a főgondnok.

Az 1939-ben véglegesített katolikus egyházközségi önkormányzat (szabályzat) valamennyi autonómia közül a legszűkebb volt. Eszerint minden katolikus plébánia egyházközséget képez, a fiókegyházak és a nagy plébániák egyes részei külön is egyházközséget alakíthatnak. (Tehát egy plébánia–több egyházközség elv szerint.) Az egy nagyobb közigazgatási egységben lévő több plébániai egyházközség együttesen ún. Egyházközségi Tanácsot alakíthat. (Ilyen tanács eredményesen működött Budapesten.) „3. §. Minden katolikus tekintet nélkül korára és nemére, annak az egyházközségnek tagja, amely egyházközség területén ingatlana vagy hat hét óta állandó lakása van.”⁸⁵

Az egyházközség tagjai közül egyházközségi választójoggal azonban csak a 24 év felettiek rendelkeznek, amennyiben rendszeresen részt vesznek az egyházközségi terhek viselésében (azaz fizetik az egyházi adót). A számos kizáró ok között említhető az egyházi fenyték alatt állás, a házastárstól való különélés (elválás) vagy az egyházi adó fizetésének egy évig történő elmulasztása. Az sem lehet

83 I. m. 297.: 5. §.

84 I. m. 6. §.

85 A magyarországi katolikus egyházközségek i. m. 3. §. Ld. még: A Budapesti Rk. Egyházközségek első tíz éve. Szerk. Hauser Ignác. Bp. 1930.

választó, aki gyermekét nem nevei katolikus vallásban, kényszerítő ok nélkül nem katolikus iskolába járattja, végül aki köztörvényes bűncselekményt követett el és büntetés alatt áll.

Az egyházközség önkormányzati testülete az egyházközségi képviselőtestület, amelynek a 30 év feletti választók lehetnek tagjai. Létszáma minimum 20 fő (ezer hívő után), maximum 60 fő lehet. Hivatalból tagjai a plébános mellett a lelkészek, a kegyúr vagy annak képviselője és a tanintézetek képviselői. A három évre történő választás a plébános által jóváhagyott hivatalos lista szerint történik, a tagok rotációs jelleggel cserélődnek. A képviselőtestület tagjainak 1/5-ét az egyházmegyei hatóság nevezi ki. A képviselőtestület egyházi elnöke a plébános, aki az egyházközséget az egyházi és közigazgatási közegek felé képviseli. Az egyházközségi képviselőtestület saját tagjai közül három évre tisztikart és egy világi elnököt választ, aki azonban nem egyenrangú az egyházi elnökkel. (Az ordinariussal pl. csak az egyházi elnök, a plébános érintkezhetett hivatalosan.)

Az egyházközségi képviselőtestület tagjai közül ún. egyházközségi tanácsot választ, amelynek létszáma a képviselőtestület taglétszámának 1/3-a lehet. Funkciója a képviselőtestület határozatainak végrehajtása. Ennek is a plébános az elnöke.

Ha az egyházközség egyúttal a plébánia kegyura is, akkor az autonómia hatáskörébe tartozik a kegyúri jogok gyakorlása. Egyébként bővebb jogai csak a katolikus elemi népiskolával kapcsolatban vannak: annak tanítóit áthelyezheti, javadalmazásukat meghatározza, az iskolafenntartás terheit viseli. Ugyancsak az egyházközség gondoskodik a templom vagy kápolnák, a plébános és kántorlak, a keresztek stb. gondozásáról, anyagi fenntartásáról. Az egyházközség egyben az *Actio Catholica* helyi alapszervezete, amelynek működését azonban nem az egyházközségi önkormányzat, hanem az *Actio Catholica* országos központja szabja meg. Az alapszintű katolikus autonómia korlátait egyértelműen megszabják: „58. §. Hitelvi, egyházfegyelmi, egyházkormányzati ügyek, templomvagyon és nem egyházközségi javadalmak, a lekipásztorkodás, valamint az istentisztelet ügyei nem tartoznak az egyházközségi képviselőtestület hatáskörébe.”⁸⁶ További korlátozást jelentett, hogy az egyházközség a saját vagyonát is csak az egyházmegyei rendeletekben lefektetett szabályok szerint kezelhette. Az autonómiának kemény határokat szabott az ott illetékes kegyuraság, a Canonica Visitationban biztosított jogok és köteleességek, végül a hitbuzgalmi téren az *Actio Catholica*. A katolikus egyházközségek számára a püspöki kar nemcsak ezt a szabályzatot dolgozta ki és hagyta jóvá a kormányzati megerősítést követően, hanem külön adóztatási szabályzatot is életbe léptetett.⁸⁷ Tehát annak kivetését, mértékét és behajtását is az egyházi főhatóság szabta meg.

86 A magyarországi katolikus egyházközségek i. m. 58. §.

87 Ugyanitt közlik a 10 §-ból álló Adóztatási szabályzatot is.

A középszintű egyházi önkormányzatok

Az egyházszervezet középső kormányzati szintjeinek is működtek autonóm szervei, illetve azok is rendelkeztek önkormányzattal. Az erdélyi katolikus Státusznál maradvá az esperesi kerületek tartoztak ide, amelyeknek önkormányzatát az espereskerületi vegyes gyűlések gyakorolták. A vegyes gyűlésnek vannak hivatalból tagjai, illetve választott tagjai. Hivatalból tagok az esperesi kerületben működő lelképásztorok, az itteni iskolák igazgatói, a világiak közül pedig a kerületben hivatalt viselő főbb katolikus hivatalnokok, illetve kegyurak (*patronusok*). Választott tagok a kerületi főgondnok és két algondnok. Őket az esperesi kerületben lévő egyházközségek választójoggal rendelkező tagjai választják. A kerületi vegyes gyűlés választja meg a státusgyűlésre a papi és a világi képviselőket. Elnöke az esperes, hatásköre ugyanazon tárgyakra terjed ki, mint az egyházközségé, csak ezeket középfokon intézi (közvetít a püspök és a plébánia, illetve a státus és az egyházközségek között).

Az ortodox egyházak autonómiája ehhez sok szempontból hasonlít. Ott is a középszint az esperesség, amelynek ugyancsak közvetítő funkciójú önkormányzata van (az egyházi, iskolai és alapítványi kérdésekben). Ügyeit az esperesi szék, esperességi zsinat, esperességi bizottság és esperességi gondnokság viszi. Ez a felépítés a plébániai autonómiától mindössze az esperességi szék felállításában különbözik. Ennek jellege teljesen eltérő a többi felekezet vagy egyház önkormányzatában található szervekétől: ez ugyanis kimondottan a klerikus elem, a papság autonómián belüli szerve, amelynek joghatósága is csak rájuk vonatkozik. Ennek tagjai az elnöklő esperes, hat döntő szavazattal bíró lelkész, egy tanácskozási jogú házasságvédő és jegyző. Az esperességi szék hatáskörébe tartozik a papok egymás közötti, a papok és egyházközségek közötti viták eldöntése, a papi jövedelmek felügyelete, a plébániai jegyzőkönyvek ellenőrzése. A házasságvédő előterjesztésében „kiegyenlíti és esetleg eldönti az eljegyzésre és házasságra vonatkozó egyenetlenségeket kánoni részökben”.⁸⁸

A zsinat, a bizottság és gondnokság a középszintre emelt plébániai hatásköröket gyakorolja. Ezeknek inkább összetétele érdemel figyelmet, mert itt egyértelmű a világi hívek fölénye. Az esperességi zsinat tagjainak 1/3 része a papság, 2/3 része a világiakból kerül ki. A klerikus tagokat az ottani papság, a világiakat az egyházközségi tagok három évre választják. A zsinat elnöke az esperes. Az esperességi bizottságban is a fenti arányban kerülnek választásra a tagok, és annak elnöke is az esperes.

Az ortodox autonómia-szervezet foglalkozik a szerzetesekkel, pontosabban a zárdákkal is. (Mint ismeretes, a keleti kereszténységben nincsenek különféle szerzetesrendek, hanem egységes szerzetesség létezik.) Miután sem a szerzetesek, sem azok zárdái nem illeszthetők a hierarchiába, így az önkormányzati struktúrában is a következő felemás meghatározása található jogállásuknak:

⁸⁸ Szemnecz E.: i. m. 19.: 33. §. 2.

„67. §. A zárda egyrésről az egyházközség kellékeit foglalja magában; másrésről pedig az esperességgel egyenjogú és mint olyan csak az egyházmegyei hatóságnak van alárendelve.”⁸⁹ Ez nyilván úgy értendő, hogy önkormányzatát illetően az egyházközségi-plébániai hatáskört gyakorolja, de „ki van véve” az esperes és az esperességi önkormányzat alól, és közvetlenül a püspök (az egyházmegye) alárendeltségében él. (Nem lévén az egyes zárdáknak rendtartománya vagy más felsőbb, szerzetesrendi előjárósága, hanem azok egymástól függetlenül működnek.)

A protestáns egyházaknál az unitáriusok, a reformátusok és az evangélikusok egyházszervezetében működnek a középszintű, autonómiával rendelkező egyházkormányzatok. Az unitáriusoknál az eklézsiák igazgatás tekintetében egyházi körökbe (környékbe) vagy egyházkörökbe (*tractus, dioecesis*) tagolódnak. A kör hatóság hivatalnokai az egyházi rendből: az esperes, a jegyző, az igazgató, a világiak közül pedig két-két felügyelő gondnok. Az egyházkör autonóm testülete az egyházköri gyűlés és az alpapi szék. A gyűlés választja az esperest, a felügyelő gondnokokat, a jegyzőt és az igazgatót. A gyűlésen kettős elnöklés van: az esperes és a hivatalában idősebb felügyelő gondnok. Mellettük tagok még a jegyző, az egyházkör papjai, iskoláinak tanítói, a kebli gondnokok és az egyházkörben lakó egyházi tanácsosok. „42. §. A kör gyűlés tárgya általában minden a környékben lévő eklézsiákat és iskolákat s azok jogait, vagyonát illető dolgok.”⁹⁰

A református egyházalkotmány szerint a középfokú kormányzati egység, az egyházmegye (ami megfelel az unitárius egyházkörnek, az ortodox és katolikus esperességnek) önkormányzatát az egyházmegyei közgyűlés gyakorolja. Ennek hivatalból, közvetett képviselet útján vagy választással bekerülő tagjai annak. Elnökök az esperes és az egyházmegyei gondnok, mellettük hivatalból tag minden rendes vagy helyettes lelkész; közvetett képviselet révén minden egyes egyházközség annyi világi képviselője, ahány rendes lelkészi állomást tart fenn, az egyházmegye hatósága alatt álló népiskolák tantestületeinek két, s középiskolai tantestületek egy-egy képviselője, az egyházközségek által választott egyházmegyei tisztviselő; közvetlen választással egyenlő számban választott lelkészi és világi tanácsbírák. Ennek az autonómiának a hatáskörébe tartoznak az egyházi és iskolai közigazgatási ügyek.

Az 1882-es egyházalkotmány külön fejezetekben szabályozza az egyházmegyei jegyzők, ügyészek, a tanácsbírák, a gondnokok, az esperesek és a jegyzők feladatait és jogait. Az egyházmegyei gondnokot a presbitériumok élethossziganra választják (ahol az új szabályozás életbe lépett, ott tíz évre), s fő feladata az egyházmegye képviselete a polgári hatóságokkal szemben. Az esperes választására ugyanígy kerül sor, akit az egyházmegye rendes lelkészei közül kell választani. Feladatait a gondnokkal együtt végzi, azzal az eltéréssel, hogy a vallásos szertartások és cselekmények szabályszerű végzéséért ő a felelős, továbbá köte-

89 I. m. 24.

90 Az unitárius egyház i. m. III. 165.

les az egyházmegye minden egyházát évente egyszer meglátogatni (*visitatio*). Fontos rámutatnunk arra, hogy a református egyházmegyében nem működött presbitérium.

Az evangélikus egyházalkotmányban is az egyházmegye vagy esperesség a középső szint. „82. §. Az egyházmegyének képviseleti és kormányzó hatósága az egyházmegyei közgyűlés.”⁹¹ Ennek tagjai hivataluknál fogva az esperes és al-esperes, az egyházmegyei felügyelő és másodfelügyelő, valamint további tisztviselők; az egyházközségek lelkészei és helyettes lelkészei, felügyelői és másodfelügyelői, az egyházmegye területén lévő evangélikus tanintézetek igazgatói. Választás alapján tagok az egyházközségek küldöttei és a tanítóegyesületek egy-egy választott képviselője. A közgyűlésen az esperes és a felügyelő párhuzamosan elnököl. Hatásköre lényegében azonos a reformátuséval, de jelentős eltérés, hogy itt nem a közgyűlés választja az esperest és a felügyelőt.

Az egyházmegyei közgyűlések között az esperesből és felügyelőből álló egyházmegyei elnökség képezi a végrehajtó szervet. Az esperest és a felügyelőt az egyházközségek, a tanítóképzők, az al- és főgimnáziumok általános szavazattöbbséggel választják. A szavazás levélben történik, a voksot lezárt borítékban küldik be az e célra kiküldött, szavazatbontó bizottságnak. A presbitérium intézménye itt sem ismeretes.

Felsőszintű és országos autonómiák

A) Protestáns egyházkerületek, ortodox püspökségek.

A református és az evangélikus egyházban az országos önkormányzat alatt még egy szint található: az egyházmegyéket tömörítő egyházkerület. (Ez nem hasonlítható a katolikus metropoliahoz, ahol a suffragán püspökségek tartoznak egy egyháztartományba vagy érseki tartományba, sem az ortodox püspökségeket összefogó metropoliahoz. Az egyházkerület inkább megfelelhetne a katolikus és ortodox egyházmegyének, püspökségnek.)

Az egyházkerületek önkormányzata a református és az evangélikus felekezetnél nagyjából azonos. Önmeghatározásuk szerint „több egyházmegyének az egyházi közigazgatási kormányzás és rendtartás céljából felsőbb hatósággá egyesülése alkotja az egyházkerületet”.⁹² Az egyházkerület autonóm testülete a közgyűlés, amelynek tagjai a püspök és főgondnok (főfelügyelő) mint társelnökök, minden egyházmegyéből az esperes és a gondnok (felügyelő), és legalább további egy-egy lelkész, illetve világi képviselő. Rajtuk kívül még további egyházmegyei képviselők, a főiskolák, tanítóképzők, gimnáziumok egy-egy delegáltja, a reformátusoknál a presbitériumok által választott egyházkerületi tanácsbírák. Feladata az egyház „külső ügyeinek” vitele mellett az evangéliumi tan tisztasága

91 Szemecz E.: i. m. 64.

92 I. m. 69.: 108. §., a reformátusokról: i. m. 118.: 43. §.

feletti őrökös, a valláserkölcsei élet ápolása. Jelentős eseménye a közgyűlésnek a püspök évi jelentésének tárgyalása, amelynek kapcsán nyilván az egész egyházkerület ügyei napirendre kerülhetnek. Ugyancsak a közgyűlés választja meg a református egyházkerületnek az egyetemes konventbe küldött képviselőit.

A püspököt és az egyházkerület főgondnokát (főfelügyelőjét) az egyházközségek, a közép- és felsőfokú oktatási intézmények levélbeni szavazással életfogytiglanra választják, a püspököt az egyházkerületben működő rendes lelkészek (vagy teológiai tanárok) közül. Az evangélikus egyházalkotmányban ezen a szinten is működik a püspökből és főfelügyelőből álló ún. egyházkerületi elnökség. Mindkét esetben a püspök, illetve a főgondnok vagy főfelügyelő érvényt szereznek az egyetemes közgyűlés vagy zsinat határozatainak. Az egyházkerületben hozott döntéseket ők, vagy az ő felügyeletükkel az illetékes tisztviselők vagy szervezetek hajtják végre. Míg a református egyházban a püspök és a főgondnok teljesen egyenrangú és -jogú, az evangélikusoknál a püspöknek különleges jogai és kötelességei is vannak: bizonyos jogok és kötelességek a püspököt lelkészi és főpásztori jellegénél fogva illetik meg, továbbá „az egyházkerület közigazgatásának vezetése a püspök kötelességeihez tartozik”.⁹³

Az ortodox egyházban „85. §. az egyházmegye több plébánia, esperesség és zárda összessége, amelynek élén a püspök áll”.⁹⁴ A megyéspüspök az egyházmegye ügyeit az egyházmegyei zsinat és az egyházmegyei konzisztórium útján intézi. A három évre választott zsinat a papság és a nép képviselőiből áll, a püspökön kívül 60 tagból, akik közül 20 pap és 40 világi. (Tehát itt is az egyharmad-kétharmados arány érvényes.) A zsinat gondoskodik a vallásszabadság és az egyházi önkormányzat fenntartásáról, az egyházmegyei konzisztórium tagjainak megválasztásáról és végül a püspökválasztásról. A püspökválasztás titkos szavazással történik. A választás eredményét a metropolita elnökletével tartott püspöki zsinat tárgyalja, és ha azt jóváhagyja, akkor felterjesztik a királyhoz megerősítés végett. Ha ez is megtörtént, a metropolita felszenteli az új püspököt és „bevezeti” az egyházmegyébe.

Az egyházmegyei konzisztórium „az egész egyházmegyének igazgatási és igazságszolgáltatási közege egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben”.⁹⁵ Ennek tagjait (ülőkeit) az egyházmegyei zsinat választja, elnöke a megyéspüspök. A konzisztórium három tanácsra oszlik: van egy szorosan egyházi, az iskolai és a gondnoki tanács. Az egyházi tanácsnak csak egyháziak a tagjai, de a házasságvédő világi is lehet. Ez foglalkozik a szentségek kiszolgáltatásának, a szertartásoknak a rendjével, a papság belső ügyeivel. Az iskolai tanács a tanügyi kérdésekben illetékes, míg a gondnoki tanács kezeli az ingó és ingatlan vagyont, általában felügyel az anyagi kérdésekre. Az iskolai és a gondnoki tanács tagjai között 1/3 egyházi, 2/3 világi van.

93 I. m. 72.: 120. §.

94 I. m. 27.

95 I. m. 32.: 110. §.

B) Az erdélyi Római Katolikus Státus.

Ennek bevezetője leszögezi, hogy a Státus az erdélyi megyéspüspökök egyházi és országos törvényekből fakadó jogait nem érinti, nem korlátozza. A Státus egyházmegyei önkormányzati testülete a püspök elnökletével működő státusgyűlés, végrehajtó szerve az egyházi főtanács, míg adminisztratív ügyeinek intézője az igazgatótanács.

A státusgyűlés tagjai az egyházi rendből, a világi rendből, illetve egyházi vagy világi minőségre való tekintet nélkül kerülnek ki. A tagok delegálását vagy választását igen bonyolult rendszer szabályozza, aminek az a végeredménye, hogy a tagok között a világiak jelentős többségben vannak. Az egyházi rendből tag 10 kanonok, 6 szentszéki ülnök, valamennyi (16) esperes, az Erdélyben ház-zal bíró rendtartományok főnökei, a püspöki papnevelde 4 tanára, a katolikus egyház által fenntartott tanintézetek klerikus igazgatói és a lelkészkedéssel foglakozó papság 26 (választott) képviselője. Ehhez képest a világi rendből tagok a főispánok, a főkirálybírók, a főkapitányok, a szabad királyi városok polgármesterei, a 16 esperes kerület főgondnokai, s ugyaninnen 44 világi képviselő, valamint a nagyobb községek és a kegyurasággal bíró községek 42 képviselője. A harmadik kategóriából is valószínűleg inkább világiak kerültek be: a királyi kincstár két képviselője, a katolikus vallású kegyurak, a főgimnáziumok igazgatói, a fő- és al-gimnáziumi tanári karok egy-egy képviselője, az egyházi főtanács állandó tagjai.

A státusgyűlés a rendelkezése alá tartozó egyházi, iskolai és alapítványi va-gyon kezelésére nézve irányelveket állapít meg az egyházi főtanács számára; az erdélyi katolikus tanulmányi és nevelésügy felett önállóan intézkedik; képviseli az állam és az egyház közötti jogviszonyt; megválasztja az egyházi főtanácsot és annak elnökét. Nem tartozik hatáskörébe a katolikus hit- és erkölcsstan, az egyházkormányzat szervezete, a szertartások, az egyházfegyelem, a papi intézetek belszervezete, az egyházi javadalmak birtoklása és kezelése. A Státus közvagyo-na a tanulmányi alap, az ösztöndíjalap, a vallásalap, az árvaházi alap, az elemi iskolai tanítók fizetési és nyugdíjalapja.

Az egyházi főtanács a státusgyűlés jogait annak nevében és megbízásából gyakorolja, végrehajtja a gyűlés határozatait, kezeli a Státus közvagyonát, igaz-gatja az iskola és nevelés ügyét. A főtanács gyakorolja a vallásalapból eredő kegyúri jogánál fogva a lelkészfelajánlási jogot (ti. három személy ajánlását a püspöknek a kinevezendőre). A főtanács „felügyel a kat. Státus jogaira s az ezek érvényesítésére, megőrzésére vagy megvédésére szükséges intézkedéseket meg-teszi”.⁹⁶ A főtanács elnöke mindig világi katolikus férfiú, akit a státusgyűlés vá-laszt, tagja a gyűlés által egyháziakból és világiakból választott 12 fő.

A Státus Kolozsvár székhelyű igazgatótanácsát „a megyéspüspökök, illetőleg a káptalani helynökök és az egyházmegyei gyűlés [ti. a státusgyűlés – G. J.] által saját tagjai közül választott 8 egyházi és 16 világi képezi”. Hivatalból tagjai az egyházi főtanács világi elnöke, előadója és titkára. Az igazgatótanács elsősorban szemé-

96 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 291.: 59. §. f.

lyi ügyekben volt illetékes, de általában véve „végrehajtja a közgyűlés határozatait, elintézi az iskola és nevelési ügyeket, s általában intézkedik mindazon ügyekre nézve, melyek az erdélyi egyházmegyei róm. kat. Státus önkormányzatára vonatkoznak”.⁹⁷

C) A görögkeleti szerb és román nemzeti egyházi kongresszus.

Az 1875-ös szerb nemzeti egyházi kongresszus önmeghatározása szerint „a szerb metropólia körébe eső görögkeleti hívek képviselte egyházi, iskolai és ezekre vonatkozó alapítványi ügyekben”.⁹⁸ A kongresszus 75 képviselőből áll, akik közül 25 az egyházi és 50 a világi rendből választatik. A kongresszusnak méltóságuknál fogva tagjai a karlócai érsek (görögkeleti szerb metropolita és patriarcha), továbbá a megyéspüspökök (ekkor szám szerint hat). A képviselőket három évre választják és a kongresszus is háromévente ülésezik.

Ha a király főfelügyeleti jogát kiküldött királyi biztos útján kívánja gyakorolni, a biztos a kongresszus tanácskozásaiba és határozatainak meghozatalába nem folyhat bele, de a kongresszus csak az uralkodó engedélyével hívható egybe és azt joga van elnapolni vagy felosztatni. A kongresszus elnöke a karlováci (karlócai) érsek metropolita-patriarcha, választott alelnöke viszont világi hívő.

A kongresszusnak, mint önkormányzatnak hatásköre az önkormányzat fenntartásáról való gondoskodás, az érsek-metropolita és közegeinek megválasztása, az alsóbb szintek szabályzatainak megerősítése, a papság javadalmazásának felügyelete, az iskolaügy szervezése és irányítása, a nemzeti egyházi javak gondozása, a fegyelmi szabályzatok alkotása és végül a zárdák alapításának engedélyezése. A kongresszus hatásköre nem terjed ki a dogmatikai, hittanítási, szertartási és liturgikus ügyekre, valamint a belső egyházi és vallási fegyelemre. (Ezek a püspökökből álló zsinat feladatai.)

A nemzeti egyházi kongresszus a saját kebelében kongresszusi választmányt állít fel, amely 9 tagból áll. Elnöke a metropolita patriarcha, választott tagja egy püspök, két egyházi és öt világi kongresszusi küldött. A választmány a kongresszus két ülésszaka között a legfelsőbb önkormányzati végrehajtó szerv.

A görögkeleti román egyház alkotmánya szerint „143. §. a metropólia több egyházmegyének kánoni kötelékkel való egyesülete, az egyházi intézmények és közös érdekek egységének fenntartására, és élén a metropolitával képezi a metropoliai egyháztartományt”.⁹⁹ A metropólia önkormányzati szervei a nemzeti egyházi kongresszus (vagy metropoliai zsinat), a metropoliai konzisztórium és végül a püspöki zsinat. A nemzeti egyházi kongresszus funkciója azonos a szerbekével. Ennek összesen 90 tagja van, 30 egyházi és 60 világi, és minden egyházmegye 10 + 20 követet küld. (Ezek a nagyszebeni érsekség, az aradi és a karánsebesi püspökség.) Az érsek-metropolitát választó kongresszusnak viszont

⁹⁷ I. m. 296.: 1. §.

⁹⁸ Szemnecz E.: i. m. 46.: 1. §.

⁹⁹ I. m. 38.

120 tagja van, ebből 60 a nagyszebeni érsekség küldöttje, 30-30 a két püspökségé. A metropolita megválasztása után a királyi megerősítést követően kerül beiktatásra.

A metropoliai konzisztórium „az egész egyháztartománynak legfőbb igazgatási és igazságszolgáltatási közege”.¹⁰⁰ Ennek tagjai az elnöklő metropolita és a két megyéspüspök. Három tanácsot képeznek: a szorosán vett egyházi tanácsba a hivatalból tagok (a püspökök) mellett hat ülnököt a papi rendből, míg az iskolai, illetve gondnoki tanácsba mellettük 2 egyházi + 4 világi ülnököt választanak. (Feladatuk metropoliai szinten azonos az alacsonyabb szinteknél ismertetettel.)

A metropolia püspöki zsinatában „egyházi, lelki, hitelvi és hitágazati ügyek tárgyaltnak”.¹⁰¹ Elnöke a metropolita, tagja a két megyéspüspök. Az ortodox egyházak autonómiájában tehát egyértelműen elkülönítik az egyéb ügyektől a hittani-hitéleti kérdéseket, azokba nincs beleszólásuk a világi híveknek vagy az ő részvételükkel szerveződő önkormányzatoknak.

D) A protestáns egyházak országos (önkormányzati és egyházi) szervezete.

Az unitárius egyházban az alapfokú eklézsiák keblí hatósága, majd a közép-szintű egyházkörök után az országos szervezet az egyetlen püspökség. Ennek kormányzati szervezete két részből áll: az egyházi rendből kikerülő „hivatalnokokból”, úgymint a püspök, a főjegyző és a főszónok; illetve a világi rendből a főgondnok, az összes hatósági testületek, ti. az egyházi főtanács és az egyházi képviselő tanács.

A püspököt a felszentelt papok közül az egyházi főtanács választja, akinek fő kötelessége az eklézsiák vizitálása és a tapasztalt bajok, hiányosságok orvoslása. A főjegyzőt is a főtanács választja a papok közül, aki lényegében a püspök helyettese, ám nem automatikusan utódja. A főszónokot hasonlóképpen választják, ő biztosítja az egyházi fegyelmet. A főgondnok tiszte nincs sem egyházi, sem világi hivatalhoz kötve, a főtanács választja, s feladata a vagyoni ügyek gondozása.

A testületek közül az egyházi főtanács a fontosabb. Elnöke a püspök és a főgondnok. Tagjai az egyházi tanácsosok, akiket a főtanács szabadon választ egyháziak és világiak közül. A testület demokratikus jellegét mutatja, hogy „sem egyházi, sem világi hivatal nem jogosít senkit arra, hogy hivatalánál fogva egyházi tanácsos legyen”.¹⁰² (Számuk sincs meghatározva!) A főtanács minden ügyben illetékes, ami az unitáriusok közösségét, az egyházkormányzást, az iskolákat, a vagyont, az alapítványokat érinti. A főtanács választja a püspököt, a főgondnokot, a főjegyzőt és a többi tisztségviselőt, az iskolák igazgatóit, tanárait.

Az egyházi képviselő tanács székhelye Kolozsvár, elnöke a püspök, társelnöke a főgondnok. Tagjai a Kolozsvárott lakó egyházi tanácsosok. Ez tölti be a fő-

100 I. m. 42.: 158. §.

101 I. m. 43.: 171. §.

102 Az unitárius egyház i. m. III. 161.: 21. §.

papi szék funkcióját, így a válóperekben javaslatot tesz a világi főhatóságnak, s végül közvetlen érintkezésben van a főkormánysszékkal.

A református és az evangélikus egyházak országos egyházkormányzati és önkormányzati szervezete ennél jóval összetettebb.

Az egyházkerületek összessége alkotja a magyarországi református egyházat, amelynek „törvényhozó és legfőbb intézkedő gyűlése a zsinat”.¹⁰³ A zsinatnak összesen 116 tagja van, akik részint hivataluknál fogva tagok, részint választott képviselők. Hivatalból tagok az egyházkerületek püspökei (5 fő), a négy magyarországi kerület főgondnoka és az erdélyi egyházkerület hivatalban idősebb főgondnoka (5 fő). Választott képviselő az egyházkerületek gyülekezetei által az egyházalkotmányban megszabott arányok szerint küldött 96 tag, akik azonban csak 24. évüket betöltött, gimnáziumot végzett felnőtt férfiak lehetnek. A választás a gyülekezetek presbitériumainak a joga, és a megválasztottaknak felerészből az egyháziak, felerészből a világiak közül kell kikerülniük. A további 10 tagot a tanintézetek választják akár egyháziak, akár világiak közül, a választás 10 évre szól. A zsinat összetételénél tehát az 50-50%-os a klerikus és laikus arány, míg az ortodoxoknál ez egyharmad-kétharmad volt. A zsinatot rendszeresen tízévenként kellett összehívni. A zsinaton párhuzamos elnöklés van, a lelkesítő elnököt a püspökök, a világi elnököt az egyházkerületi főgondnokok közül választják.

A zsinat legfőbb joga az egyházi törvényhozás, amely kiterjed az egyház tainaira, az egyházalkotmányra, az egyházkerületek határainak, az istentiszteletek alakjának és rendjének szabályozására, az ünnepek megállapítására, az egyházfegyelemre, a lelkészképzésre, az egyházi közoktatásra, az egyházi közteherviselésre, az egyházi törvénykezés és bíraskodás szabályozására, végül a házasságügyre. A fentiekre vonatkozó törvényalkotás mellett a zsinat „örkődik az egyház jogai és önkormányzata, más felekezetekhez való jogviszonyai felett, valahányszor szükségesnek tartja, ezek tárgyában a kormányhoz, az országgyűléshez vagy a koronás apostoli magyar királyhoz fölterjesztést tesz”.¹⁰⁴

Két zsinati ülésszak között a református egyetemes konvent „az egyházat egyetemesen érdeklő ügyek elintézésére hivatott testület”, tehát ez a legfőbb egyházi kormányzati szerv.¹⁰⁵ Összesen 38 tagból áll, akik közül hivataluknál fogva tagok a püspökök és a főgondnokok (Erdélyből az idősebb), 28-an pedig az egyházkerületek által, felerészből az egyháziak, felerészből a világiak közül három évre választott küldöttek. A konvent székhelye Budapest, ebben is kettős elnöklés van: a hivatali idejére idősebb püspök, illetve a hivatali idejét tekintve idősebb főgondnok. (Ezeket ekkor még nem választották, a választást a Horthy-korszakban tartott zsinat vezeti be.)

Az egyetemes konvent hatás- és jogköre a hitéleti, liturgikus és belső egyházi ügyeket kivéve kiterjed mindazon területekre, amelyekkel kapcsolatban a zsi-

103 Szemecz E.: i. m. 123.: 64. §.

104 I. m. 126.: 86. §., 2. a), b).

105 I. m. 121.: 52. §.

nat a jogalkotást gyakorolja. A konventnek évente legalább egyszer ülést kellett tartania.

Az evangélikus egyház országos szervezete és önkormányzata számos ponton eltér a reformátusokétól. Náluk az egyházkerületeknek az egyházi kormányzat, közigazgatás és rendtartás végett létesült legfőbb hatóságát egyházegyetemnek nevezik. Az egyházegyetem három legfontosabb testülete, illetve intézménye az egyetemes közgyűlés, az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő és a zsinat.

Az egyetemes közgyűlés az evangélikus egyházegyetemnek, mint legfőbb önkormányzati testületének a képviseleti és kormányzó hatósága. Az egyetemes közgyűlésnek vannak hivatalból részt vevő, illetve választott tagjai. Hivatalánál fogva az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő, aki az elnök, és a hivatalra nézve legidősebb püspök, mint egyenjogú társelnök, továbbá az egyházegyetem legfőbb tisztségviselői. Ugyancsak hivatalból tagok az egyházkerületek elnökei (püspökei és főfelügyelői). A választott tagokat az egyházkerületek küldik, és két-két tagot választanak a főgimnáziumok.

A közgyűlés igen széles, részletekbe menően szabályozott, az egyház életének minden területére kiterjedő hatáskörrel rendelkezik, kivéve a zsinatra tartozó egyházi törvényhozást. Fontos feladata volt az egyetemes felügyelő évi jelentésének tárgyalása, az iskolai és vagyonkezelési kormányzat végzése, de hatásköre kiterjedt „az evangéliumi tan tisztasága” feletti őrködésre éppúgy, mint az egyházon belüli valláserkölcsei élet ápolására.¹⁰⁶ A zsinat által alkotott törvényeket végrehajtja vagy azok végrehajtásáról gondoskodik. Az egyetemes közgyűlés évente legalább egy alkalommal ülésezik.

Az evangélikus egyház jellegéből – abban a világi hatalom egykori érvényesüléséből is – következőleg annak élén egy világi hívő áll. „156. §. Az egyetemes egyház egyházi és iskolai felügyelője kormányozza és képviseli az ágost. hitv. evang. egyházat.”¹⁰⁷ Az egyetemes felügyelőt levélbeni közvetlen szavazással az egyházközségek és tanintézetek életfogytiglanra választják. A megválasztottat a közgyűlés esketi fel, és annak tartozik évenkénti beszámolóval. Hivatalát a királyi megerősítés után foglalja el.

A magyarországi evangélikus egyház „törvényhozó és legfőbb intézkedő gyűlése a zsinat”,¹⁰⁸ és azt az egyetemes felügyelő hívja össze. Hivatalból tagjai az egyetemes felügyelő, a püspökök és főfelügyelők. Választás útján az egyházmegyék küldöttjei, annak függvényében, hogy az egyházmegyében hány rendes lelkészi állomást tartanak fenn, továbbá a főiskolák egy-egy, a középiskolák két-két és az elemi népiskolák egyházkerületenként egy-egy küldöttje. Az egyházmegyék küldöttjeinek felerészben a lelkészek, felerészben a világiak közül kell kikerülniük. Zsinatot szükség szerint hívhat össze az egyetemes felügyelő.

106 I. m. 75–78.: 150. §. b). Az egyetemes közgyűlésről a 145–155. §-ok szólnak, annak hatásköréről a 150. §. a)–z), majd aa)–ff) pontok.

107 I. m. 78.

108 I. m. 79.: 166. §.

A zsinati törvényhozás azokra a területekre terjed ki, amiket a reformátusoknál már említettünk. Bár a lelkeszi-világi arány a választottaknál itt is 50-50%, de az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő jogosítványai révén a világi elem nagyobb befolyással bír, mint a klerikus. (Az egyetemes gyűlésben és a zsinatban a lelkesz-elnöki tisztet betöltő püspök szerepe a két háború között növekedett, majd 1948 után gyakorlatilag kizárólagos lett a formálissá váló egyetemes felügyelői funkció mellett.)

Néhány általános következtetés

Az egyházi autonómiák bonyolult rendszerének áttekintése után megállapíthatjuk, hogy az autonómiai részvétel előfeltétele volt az egyháztagság, a felekezethez való tartozás. Az adott felekezetet pedig az állampolgár nem szabadon választja, hanem abba beleszületik, a keresztség vagy a beavatás révén teljes jogú tagjává válik. Bár a felnőttkorban lehetséges vallásváltoztatás e téren már kínált alternatívát, azonban ez csak relatív volt, hiszen az egyik felekezeti, egyházi kötelekből került át a „szabadon választottba”. A felekezetenkívüliség jogilag 1895-től lehetséges volt, ám ezzel csak elenyésző számú állampolgár élt.¹⁰⁹ (Ennek okait kereshetjük a felekezetenkívüliekkel szembeni hivatalos negatív diszkriminációban éppúgy, mint a társadalom tradicionális vallási kötődéseinek továbbélésében.) Ettől függetlenül az is megállapítható, hogy az egyházi autonómiák átfogták a lakosság egészét, azokból a hívó csak akkor került kirekesztésre, ha olyan cselekményt követett el, ami egyébként is beleütközött egyházának és vallásának törvényeibe és hitelveibe, tágabb értelemben a keresztény erkölcsökbe. Az autonómia-tagság tehát nem önként választott állapot volt, hanem a felekezethez való tartozás következménye. Ebből adódott az önkormányzati részvétel másik feltételének, az egyház (felekezet) fenntartásához való anyagi hozzájárulásnak a kényszere. Az adott, államilag is jóváhagyott szabályzatokban előírt ilyen kötelesek teljesítésének elmaradása az illetőre nemcsak mint egyháztagra, hanem mint állampolgárra nézve is negatív diszkriminációval járt.

Ezen túlmenően a fentebb tárgyalt önkormányzati szabályzatokban a katolikus Státust, a baptistákét és az izraelitákét kivéve – *expressis verbis* – szerepel az államhatalom, a hatósági közegek igénybevételenek jogossága az egyházi törvények, az egyházi és/vagy önkormányzati vezető testületek határozatai végrehajtásánál. A román ortodox szabályzat szerint „az ellenszegülés rendkívüli esetekben mindazonáltal a rend fenntartására a világi hatalom is igénybe vehető”.¹¹⁰

109 Az 1895. évi XLIII. törvénycikk végrehajtása tárgyában 1896. jan. 18-án kiadott 56/1896. VKM. eln. sz. rendelet a közigazgatási hatóságok köteleességévé tette a felekezethez nem tartozók név, lakhely és foglalkozás szerinti folyamatos nyilvántartását, és a kilépésről készült jegyzőkönyvek alapján készített összesítést fel kellett terjeszteni a minisztériumnak. Ld. Magyarországi Rendeletek Tára, 1896. i. m. 1–27.

110 Szemecz E.: i. m. 12.: preambulum VII.

Az evangélikus egyházalkotmány 5–8. §-ai konkretizálják is, hogy ez az állami közreműködés mikor vehető igénybe. Abból indulnak ki, hogy „amennyiben az egyházi testületek saját hatáskörükben hozott rendszabályaikat, határozataikat és ítéleteiket, önhatóságukkal nem foganatosíthatnák, miután az egyház önkormányzata, intézményei és törvényei az állam oltalma alatt állanak, jogosítva vannak azok végrehajtása végett az állam közigazgatási hatóságainak segélyét és eljárását igénybe venni”.¹¹¹ (Az igénybevétel leginkább az egyháztagok anyagi szolgáltatásainak, az egyházi adónak a behajtásánál merült fel.) A református egyházalkotmány 4–6. §-ai szinte szó szerint ugyanígy fogalmazták meg a hatósági közreműködés jogalapját és lehetőségeit.¹¹² A hatóságok igénybevétele az állam és az egyházak közötti koordinációs viszonyból következik. Az állam és hatóságai a törvények által biztosított jogalapon kívül nem avatkozhatnak önhatalmúlag, saját iniciatívájukra az egyházak önkormányzatába. Erre csak az egyházak jogállása és saját alkotmánya ad jogalapot és azok konkrét igényei szerint van lehetőség a beavatkozás megvalósulására.

Végző soron az egyházak önkormányzatai az egész társadalom szilárd hitelvi és valláserkölcsei alapokon nyugvó, valamint az állami egyházjog és az egyházi törvények érvényesítésével folyamatosan működő, legátfogóbb civil szerveződései voltak.

JENŐ GERGELY

THE SELF-GOVERNING BODIES OF THE RELIGIOUS DENOMINATIONS DURING THE ERA OF DUALISM (1867–1918)

(A COMPARATIVE ANALYSIS)

The self-governing bodies of the religious denominations are time-honoured institutions of Hungarian civil society. They embrace a substantial part of the population and are based on specific religious convictions and philosophical positions. Apart from dogma, all aspects of the life of a denomination are influenced by its self-governing body. This includes the structure and operation of the denomination, its liturgical acts, economic issues, and common tasks (education, social work, culture and science), as well as its relations with other religious denominations and with the state.

In Hungary, the self-governing bodies of religious denominations have a history going back to the Reformation, but such bodies became fully functional only in the nineteenth century. The necessary legal framework was provided in three stages. The legal status of the Catholic Church as state church was abandoned, but there was no separation of – or division between – church and state. The halfway solution – the co-ordination system – both permitted and required the religious denominations to operate self-governing bodies. The so-called established Christian denominations – the Catholic, Lutheran, Reformed (Calvinist), Greek Catholic, and Unitarian churches – as well as legally recognised denominations (initially only the Baptists), were permitted to establish self-governing bodies at national level.

¹¹¹ I. m. 53–54.

¹¹² I. m. 108–109.

The canons of the Catholic Church and the exercise of royal patronage impeded the establishment of a Catholic self-governing body – an organ that would have included laymen. Thus, it was only in the Diocese of Transylvania (which was not subject to royal patronage, as Transylvania was an autonomous principality) that a Catholic self-governing body was established. It became known as the “Transylvanian Roman Catholic Status”. The Lutheran, Reformed (Calvinist), and Unitarian churches, on the other hand, were founded upon the self-governing principle, and so they immediately began exercising the rights of autonomy under state supervision and with the equal participation of laymen. In the Orthodox (or Greek Catholic) episcopal church, the ecclesiastical organisation and the self-governing body formed two separate but intertwined structures. Within the self-governing body, laymen constituted a majority of two-thirds vis-à-vis the clerics. The self-governing bodies of the Serbian Orthodox Church and the Romanian Orthodox Church were important instruments for the realisation of national and cultural autonomy. The religious organisation of the Jewish denomination represented a concomitance of self-supporting religious communities, each of which enjoyed full autonomy. Their higher organisations functioned as administrative fora, facilitating communication between the dicasters of the state and the various religious communities.

The self-governing bodies assisted the religious denominations in furthering their interests and provided the means for them to do so. The rules and regulations of the self-governing bodies (also known as church constitutions) were drafted and adopted by the competent fora of the denominations. The head of state or responsible government ministry then endorsed them, so that in principle they could be applied/enforced by means of the state. Due to the “co-ordinated relationship” – a Hungarian peculiarity – the system of autonomy also ensured co-operation between the state and the religious denominations. Exceptions were, however, the legally non-recognised (merely tolerated) religious denominations. Such denominations could operate as associations. Thus, in their case, a full separation of church (denomination) and state was upheld.

The self-governing bodies of the Christian and Jewish denominations functioned without hindrance during the pre-Communist era. However, after the declared separation of church and state in 1949, the established religious denominations were rendered fully subordinate to the state; their self-governing bodies became mere formalities.

LUPECUNÉ MAKÓ MÁRIA

A Domonkos Rend középkori erdélyi kolostorainak adattára

Tonk Sándor emlékének

Az első koldulórend, a domonkosok megjelenésekor a szerzetesség intézménye Erdélyben hosszabb, közel másfél százados múltra tekinthetett vissza. A legelső latin szertartású monasztikus rend, a bencés Kolozsmonostoron talált otthonra Erdélyben. A Szűz Máriának szentelt bencés apátság alapítását a középkori hagyomány egyaránt kapcsolta Szent Istvánhoz, I. Bélához és Szent Lászlóhoz.¹ A régészet, az egyháztörténet és a

¹ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998., III. 354. – Jelen tanulmány a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Középkortörténeti és Historiográfiai Tanszékén 1996-ban megvédett szakdolgozatomnak egy része (A koldulórendek megjelenése, elterjedése és szerepük a középkori Magyarországon, különös tekintettel Erdélyre. 1996. Kézirat). Témavezetőm Tonk Sándor volt. A szakdolgozat történeti részét adattár egészítette ki, mely az egyes erdélyi koldulórendi kolostorokra vonatkozó okleveles adatokat, esetenként régészeti és művészettörténeti kutatási eredményeket, a vonatkozó forrásokat és a szakirodalmat tartalmazta. A jelenlegi adattár az eredeti változathoz képest csak csekély mértékben módosult. Az azóta eltelt időszakban ugyanis kevés új adatot, ill. új megközelítést tartalmazó, az erdélyi koldulórendek középkori tevékenységével kapcsolatos munka született. Lényegesen nem változtattak az általam 1996-ban vázolt képen, idézésüket mégis hasznosnak vélem. A teljesség igénye nélkül sorolom fel az általam fontosabbnak ítélt munkákat: *Romhányi Beatrix*: Monasteriologia Hungarica Nova. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp. 1996.; *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. [Bp.] 2000.; *Adrian Andrei Rusu–Nicolaie Sabău–Ileana Bumichioiu–Ioan Vasile Leb–Lupescu Makó Mária*: Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş. (= Dicţionar) Cluj-Napoca, 2000.; *Mihaela Sanda Salontai*: Mănăstiri dominicane din Transilvania. Cluj-Napoca, 2002. Külön tanulmányban elemeztem az erdélyi középkori koldulórendi kolostorok javára tett kegyes adományok kérdését, ld. *Mária Lupescu Makó*: "Item lego..." Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. In: Annual of Medieval Studies at CEU. 7. 2001. Ed. by Marcell Sebők–Katalin Szende. Bp. 2001. 161–185. A régebbi szakirodalomból elsősorban Iványi Béla kutatásait kell kiemelnünk, aki az erdélyi domonkos rendi kolostorok történetét dolgozta fel főleg római kutatásaira alapozva, ld. *Iványi Béla*: A Szent Domonkos-rend római központi levéltára. Levéltári Közlemények 7(1929) 1–30.; *Uő*: Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. Hauptsächlich unter Benützung des Zentralarchivs des Dominikanerordens in Rom. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 62(1939) 22–59., 241–256., 379–394.; *Uő*: Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 63(1940) 25–40.; *Uő*: Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 50(1941–1944) 545–562. Iványi rendtörténeti kutatásairól nyújt összefoglalót *Szőnyi Tamás*: Iványi Béla domonkos rendtörténeti kutatásai. Tanítvány 7(2001) 2. sz. 96–105.

középkori hagyomány alapján azonban nagy valószínűséggel I. László király alapította.² Kolozsmonostor tekinthető tehát Erdély legrégebb kolostorának. Kevés-sel Kolozsmonostort követően, a 12. század elején létesült az Álmos herceg által *Porolissum* római kori romjai fölé építtetett, és Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt meszesi bencés apátság.³ Erdély egyetlen bencés női apácakolostora, a gyulafehérvári Szent Lélek-egyház zárdája 1294-ben tűnik fel a forrásokban.⁴

A bencéseket követték az új monasztikus rendek, az Erdélyben a 12–13. század fordulója körüli években megjelenő ciszterciek és a 13. század első felében jelentkező premontreiek. Megtelepedésük szintén a királyi család alapításainak volt köszönhető. A Maros mentén fekvő Egresből rajzott ki Erdély délkeleti részébe az a néhány ciszterci szerzetes, aki Kercen 1198 előtt (a rendi hagyomány szerint 1202-ben) Imre király közbenjárására monostort alapított.⁵ Még a tatárjárást megelőző években, 1234–1235-ben készült egy összeírás az Erdély területén fekvő premontrei kolostorokról. Eszerint premontrei rendházzal rendelkezett az erdélyi egyházmegyében Meszes, Szécs,⁶ Almás (mindhárom a várad-előhegyi kolostor leányegyházaként feltüntetve) és apácakolostorral a szebeni prépostsághoz tartozó Szeben, valamint a kun egyházmegyéhez tartozó Brassó.⁷ Új vonásként legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a premontrei rend több egykori bencés monostort vett át. Itt elsősorban Meszesre és Almásra gondolunk. Almás esetében nem tudjuk, mikor telepedtek meg ott a bencések,

2 A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). (= KmJkv) I–II. Kivonatokban közzétesszi és a bevezető tanulmányt írta: Jakó Zsigmond. Bp. 1990., I. 20–21.; *Bóna István*: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Régészeti áttekintés. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Kolozsvár, 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) 90–91.; *Kovács András*: Kolozsmonostor. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 396–399.

3 Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. (= EO) I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzétesszi: Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004., I. 10., 11. sz.; *Orbán Imre*: „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. Bp. 2001. 108–109.; *Entz Géza*: Erdély építészete a 11–13. században. Kolozsvár, 1994. 27–28.

4 EO I. 531. sz.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. (= Ub) I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller–Gustav Gündisch–Herta Gündisch–Konrad Gündisch–Gernot Nussbächer. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest, 1892–1991., I. 197.; *Györffy Gy.*: i. m. II. 157.

5 EO I. 34. sz.; *Ferenc L. Hervay*: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. 112–119.; *Hermann Fabini*: Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen. I. Hermannstadt–Heidelberg, 1999. 347–350.

6 A „Zich” alakban előforduló települést Jakó Széccsel (Siciu, Kraszna/Szilágy m., Ro.) azonosította: EO I. 176. sz. (ld. még i. m. 458.); eltérő azonosítást javasol Horváth Gábor, aki Székkel (~ Székakna, Sic, Doboka/Kolozs m., Ro.) azonosította, vö. *Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). Szeged, 2002. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) 268. Írásmódja alapján Csicsónak (~ Ciceu, Belső-Szolnok/Beszterce-Naszód m., Ro.) véli Györffy György nyomán *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 7.

7 EO I. 176. sz.

viszont premontreivé válásáról 1238-ban részletesen beszámolnak a források. Eszerint László ispán kiűzte Almásról a bencés szerzeteseket apátjukkal együtt, helyükre premontrei kanonokokat hozott, akik a javakat felélték. A premontrei szerzetesek nagy részének távozása után az említett László ispán kóbor papokat és saját káplánjait ültette a monostorba.⁸ A források ugyanekkor említik az erdélyi egyházmegyében fekvő *Cubis* apátságát, mely azonban minden kétséget kizáró módon nem azonosítható.⁹

Szintén a tatárjárást megelőző periódusban és ugyancsak királyi támogatással jelentek meg Erdélyben a Német Lovagrend képviselői. Az 1211-ben II. András hívására érkező német keresztesek a Barcaság adományozásáról szóló oklevél szerint Magyarország terjeszkedése és a király lelki üdvének biztosítása végett érkeztek az erdélyi vajdaságba. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a valódi cél az ország délkeleti részének a védelme volt a pogány kunok ellen, illetve a kereszténység terjesztése körükben.¹⁰ A lovagrend idetelepült tagjai széles körű kiváltságok birtokába jutottak. Közel másfél évtizedig élvezték a király támogatását, mígnem 1225-ben II. András, önálló püspökségalapítási szándékuk miatt, fegyveresen lépett fel ellenük és kiűzte őket az országból.¹¹

A 11. század második felétől kezdődően új jelenség, hogy az egyházi magánalapítások sorozata kezd teret nyerni a Magyar Királyságban. A történeti kutatás arra is rámutatott, hogy ebben nem kis szerepe lehetett az előkelők azon törekvésének, hogy erejükhez mérten utánozzák a királyi hatalmat.¹² A királyi család példáját az ország nagyjai követték, megvetve az alapját a nemzetségi (családi) monostorok intézményének. Erdélyben valamivel később, a 13. század első felében tűnik fel ez a jelenség. Valószínűleg Harinán, Gyerőmonostoron és Almáson számolhatunk ilyen jellegű monostorral. A történeti és művészettörténeti ismeretek nagymértékben valószínűsítik, hogy a harinai monostort Kacsics nembeli Simon bán alapította a 13. század elején.¹³ Ugyanekkor, a 13. század első felében építette fel monostortemplomát a Gyerőfi-rokonság is, amelyet később a

8 EO I. 187. sz.; Györffy Gy.: i. m. I. 593.

9 Jakó szerint azonosíthatatlan apátság: EO I. 187. sz. (ld. még: i. m. 371.); Kristó paleográfiai és nyelvészeti megfontolások alapján Cubist Tövissel azonosítja, ld. Kristó Gy.: i. m. 268.

10 EO I. 38. sz.; Ub I. 11–12.

11 EO I. 133–138., 140., 142. sz.; Ub I. 36–46. A Német Lovagrend erdélyi történetével részletesebben foglalkozik Harald Zimmermann: *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine Diplomatische Untersuchung.* Köln–Wien, 2000.; Horst Glassl: *Der deutsche Orden in Burzenland und in Kumanien (1211–1225).* In: Ungarn-Jahrbuch. 3. 1971. Hrsg. Georg Stadtmüller. Mainz, 1972. 23–49.; József Laszlovszky–Zoltán Soós: *Historical Monuments of the Teutonic Order in Transylvania.* In: *The Crusaders and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity.* Ed. by Zsolt Hunyady–József Laszlovszky. Bp. 2001. 319–336.

12 Szóvák Kornél: *Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon.* In: *Paradisum plantavit* i. m. 41.

13 Entz G.: i. m. 28–29.; Uő: *Harina.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 255.

Mikola-atyafiság birtokolt.¹⁴ A már említett Almás monostorának alapítása talán a Kán nembeliekhez fűződik. 1249-ben Geregye nembeli Pál országbíró szerezte meg Almást IV. Bélától.¹⁵ Később, 1277-ben, a Geregyék észak-erdélyi birtokai a Borsa nemzetség kezébe kerültek, így az is valószínű, hogy a Geregyéket követően Almás monostora szintén az övék lett.¹⁶

Az általunk vizsgált domonkos rend megjelenéséig (1241) tehát Erdélyben a három nagy monasztikus rend (bencés, ciszterci, premontrei), valamint a csaknem másfél évtizedes jelenléttel büszkélkedő Német Lovagrend képviseltette magát a szerzetesi intézmények közül. Az is nyilvánvaló, hogy a monasztikus rendek nem egyszerre, hanem egymás után virágoztak fel Erdélyben. A monostoralapítás hasonló jellege következtében az említett három rend sok azonos vonással rendelkezett. Az első monostorok királyi alapításúak voltak, ezeket követték később a családi monostorok, amelyek nem annyira lényegüket tekintve, mint inkább gazdagság és nagyság szempontjából különböztek az előzőektől.¹⁷ A földrajzi elhelyezkedés szempontjából az a legfeltűnőbb, hogy Kolozsmonostort és Meszest kivéve, hiába keresünk bencés apátságot Erdélyben. A kerci monostor alapításáig (1202) Dél-Erdély teljesen kívül esett a szerzetesség hatókörén.

A monasztikus rendek földrajzi elhelyezkedése még egy tényre figyelmeztet. A monostorok lehetőség szerint kerültek a forgalmasabb útvonalakat, és távol helyezkedtek el a városoktól. Akár Meszes és Kolozsmonostor, akár Kerc fekvésére gondolunk, mindenképpen megállapíthatjuk, hogy az erdélyi városhálózat kialakulásában ezen apátságok nem játszottak oly fontos szerepet, mint a hasonló intézmények Európa nyugati felében.¹⁸ A város és monostor kapcsolatának hiánya azonban csak a férfirendházakra érvényes megállapítás. Az apácázárdák ennek éppen az ellenkezőjével jellemezhetők (premontrei apácakolostorok működtek Brassóban és Szebenben, a bencés apácáknak pedig Gyulafehérváron volt rendházuk). Ez a vonás teljesen érthető, hiszen egyrészt a zárdák lakói kizárólag nők voltak, veszély esetén aligha védhették meg magukat, másrészt szorosabb kapcsolatukat a központokkal (Gyulafehérvár, Brassó, Szeben) működésük is indokolta tette.

A koldulórendek közül először a domonkosok jelentek meg Erdélyben, Szebenben már a tatárjárás előtt volt kolostoruk.¹⁹ A rend Erdélyben (akárcsak

14 Entz G.: Erdély építészete a 11–13. században i. m. 48.; Kristó Gy.: i. m. 291–292.; Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Bp. 1913. 357–358.

15 EO I. 209. sz.

16 EO I. 537. sz.; Györffy Gy.: i. m. I. 593.; Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 290.

17 Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Bp. 1981. 59.

18 A francia helyzetképpel hasonlítja össze *Marie-Madeleine de Cévins*: *Az Egyház a késő középkori magyar városokban.* Bp. 2003. 67.

19 Az erfurti domonkosok 1241. áprilisi évkönyvbeli bejegyzése szerint ekkor a tatárok elpusztították Szebent és a domonkosok ottani rendházát, ld. EO I. 192. sz.

Magyarországon) a fontos gazdasági és politikai központokban igyekezett megtelepedni, vagyis a fejlődés pontos ismeretében jelölte ki az új rendházak helyét.²⁰ Emellett az is tény, hogy a domonkosokat nem az urbanitás magas foka vonzotta az akkori Európa legkeletibb katolikus királyságába, hanem inkább az a felfedezés, hogy Erdély jó kiindulópontot jelentett missziós céljaik megvalósításához.²¹ Itt elsősorban a pogány kunok megtérítésére gondolunk. A Róbert esztergomi érsek által létrehozott kun püspökség első főpapja, Teodorik is domonkos rendi volt.²²

A domonkosok, akárcsak a többi kolduló rendi szerzetes, előszeretettel lettek otthonra nagyobb lélekszámú és a városiasodás jeleit felmutató településeken.²³ Szeben prépostsági és ispánsági központ volt fontos – a Budára és Bécsbe, a Krakkóba, valamint a Havasalföldre vezető – kereskedelmi utak metszéspontjában. Az sem mellékes, hogy a közelben volt Dél-Erdély legfontosabb átjárója, a Vöröstoronyi-szoros. Gyulafehérvár szintén földrajzi adottságai révén vált Erdély egyik legjelentősebb településévé, ezáltal biztosítva vonzerőt a domonkosok számára. A só-, vas- és aranyelőhelyek közelében, a Maros és az Ompoly összefolyásánál fekvő település város hely volt, egyben az erdélyi püspökség központja is. Hiteleshely és talán pénzverőkamara is működött a városban. A Maros közelségét jól ki tudta használni, az ott leszállított só után vámtól szedett. Alvinc szintén kedvező földrajzi viszonyait használta ki. Akárcsak Gyulafehérvár, fontos vízi vámhely volt. Az itt áthaladó sóhajók vámját a hajók méretének függvényében állapították meg. Ugyanakkor a Szászvárost Gyulafehérvárral összekötő, valamint a Szászsebes és Szeben felé vezető szárazföldi utak csomópontjában állt. Beszterce, akárcsak Szeben, már a tatárjárás idején jelentékeny városnak számított. Pénzverőkamarai székhely, vámhely és a nevét viselő ispánság központja volt. Moldván keresztül a keleti kereskedelembe bekapcsolódva jelentős kézművesközponttá nőtte ki magát. Városiasodása egyik fokmérőjének tekinthető, hogy már a domonkosok megtelepedése előtt (1303) létezett itt ispotály is (1285).²⁴ Segesvár és Szászsebes a szászok betelepülésének köszönhetően váltak jelentős kézműves- és ipari központokká. Brassó Havasalföldön keresztül kapcsolódott be a délkeleti kereskedelembe. Ennek köszönhetően a 14. század második felében már Erdély legfontosabb kereskedővárosának tekinthető. Kolozsvár szintén kihasználta a földrajzi adottságokat. Nem annyira a Kis-Szamos,

20 A korai rendi nagykáptalanok ismételten foglalkoztak az új rendházak helyének kiválasztásával. A témáról jó összefoglalót nyújt C. H. Lawrence: *The Friars. The Impact of the Early Mendicant Movement on Western Society*. London–New York, 1994. (*The Medieval World*) 80–81., 102–108.

21 *Fügedi Erik*: A koldulórendek elterjedése Európában és Magyarországon. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Tanulmányok. Szerk. Haris Andrea. Bp. 1994. 18.

22 EO I. 150–151. sz. A kun püspökség történetével részletesebben foglalkozik *Knauz Nándor*: A milkói püspökség. *Magyar Sion* 5(1867) 401–415.; *Makkai László*: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.; *Ioan Ferenc*: A kunok és püspökségük. Bp. 1981.

23 *Fügedi E.*: Koldulórendek és városfejlődés i. m. 57–88., 470–477.

24 Hermann ispotálymestert többször is említi az oklevelek, ld. EO I. 416–417., 420., 541. sz.

mint a már korábban is meglévő szárazföldi utak tették jelentőssé. Itt találkozott ugyanis az Észak-Erdélyből a Királyhágón át Dél-Erdélybe és a Meszesi-kapun át szintén Dél-Erdélybe tartó út. Vásáros hely volt, és pénzverőkamara működött falai között. A Nagy-Küküllő mellett fekvő Udvarhelyt elég korán Telegd szék központjaként említik. Ha az erdélyi városok fejlettségi fokát szeretnénk meghatározni e szerzetesi kolostorok jelenlétének függvényében, a következő eredmény tárul elénk. A kilenc településből hat szászföldi, kettő feküdt a megyék területén és egy a Székelyföldön, ami azt mutatja, hogy az erdélyi városiasodás élén a szászföldi települések állottak. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a Szászföldet leszámítva Erdély városiasodási foka elég alacsonynak mondható.

Városon belüli elhelyezkedésük hasonló a nyugati, illetve Magyarország többi részén fekvő rendházakéhoz, ami azt jelenti, hogy előszeretettel telepedtek meg a város szélén, illetve a lehető legközelebb azokhoz a területekhez, ahol nagy volt az átmenő forgalom (kapuk, piacterek közelében).²⁵ Távolágukat a város többi egyházi intézményétől máskülönben a rendi státútumok is szabályozták. Az újonnan alapított rendházak esetében az sem kizárható, hogy már nem volt hely a város szívében. Néhány késői alapítású rendház így a falakon kívül rekedt. A kolozsvári Szent Egyed-apáca kolostor példa erre, bár az is rendkívül szokatlan, hogy zárdáról lévén szó, a városfalak által biztosított védelemről megfosztott helyen, az ún. Szőlőhegyen (a mai Fellegrádon), a Szamoson túl létesítettek kolostort. Igaz, később arról értesülünk, hogy a városfalon belülről költöztek.²⁶

A régebben fennálló kolostorok esetében a plébániai papság ellenállása a plébániai templomhoz túlságosan is közeli koldulórendi intézményekkel szemben bizonyára meghatározó volt.²⁷ Ez a szembenállás élénk maradt a középkor második felében is. Gondoljunk itt Szeben példájára, ahol a 15. század második felében a plébános minden lehetséges eszközt megragadott, hogy a város falain kívül épült és a török támadásoknak kitett domonkos kolostor falakon belülről való költözését megakadályozza.²⁸

Az időbeli megosztást tekintve megállapíthatjuk, hogy az erdélyi domonkos rendi kolostorok viszonylag régieknek mondhatók. A szerzeteseknek otthont adó kilenc kolostorból négy már 1300 előtt létezett (Szeben: 1241, Gyulafehérvár: 1289, Segesvár: 1289, Alvinc: 1300), újabb háromra a 14. század első negyedéből vannak adataink (Beszterce: 1303, Szászsebes: 1322, Brassó: 1323), míg a

25 Az alapítandó kolostor helyének kiválasztásában jelentős szerepet tulajdonít a városba vezető kereskedelmi és zarándokutaknak H. Gyürky Katalin, szemben a hagyományos építészettörténeti irodalomban hangsúlyozott elvvel, miszerint a domonkosok a városfalak mellé építették kolostoraikat, ld. *H. Gyürky Katalin: Domonkos kolostorok – várostörténet – régészet. Tanítvány* 7(2001) 2. sz. 30.

26 Ld. Adattár: Kolozsvár – Szent Egyed-apáca kolostor.

27 A világi és a szerzetesi papság közötti konfliktus okaira világít rá C. H. Lawrence: *Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*. London–New York, 1989. 261–263.; *Uő: The Friars* i. m. 159–161.

28 Ld. Adattár: Szeben – Szent Kereszt-szerzetes kolostor.

fennmaradó két kolostor 14. század végének (Kolozsvár: 1397), illetve 15. század végi alapításnak tekinthető (Udvarhely: 1496).²⁹ A domonkos apácakolostorok – egy kivételével (Szeben: 1502) – a 15. század második felében jelennek meg a forrásokban (Kolozsvár: 1450, Brassó: 1474, Beszterce: 1485, Segesvár: 1497). A városok gazdasági erőforrásait figyelembe véve nem meglepő, hogy az apácakolostorok az erdélyi települések élvonalába tartozó városokban létesültek, vagyis Kolozsvárt leszámítva a Szászföldön. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egyik kolostornak sem ismerjük a pontos alapítási évét, ami így az első okleveles előfordulás előtti időkre helyezendő minden esetben. Csupán Szászsebes és Brassó kivétel ez alól. A szászsebesi kolostor felállítását 1322-ben döntötték el a bécsi nagykáptalanon,³⁰ míg a brassói rendház felállításáról a barcelonai nagykáptalanon született határozat.³¹

A 14 erdélyi domonkos férfi- és apácakolostorból mára csak 7 áll részlegesen, de azok is nagyon átépített formában. Besztercén a férfikolostor egy része, Brassóban az apácakolostor és a templom, Segesváron a szerzetesi kolostor temploma, Szászsebesen a kolostor és a templom, míg Szebenben mindkét kolostor temploma áll. Eredeti stílusjegyeik nagyon nehezen fedezhetők fel, ugyanis a 18. századi barokk újjáépítések korszakában szinte teljesen megfosztották őket eredeti arculatuktól. Egyedül a kolozsvári szerzeteskolostor vészelte át a 18. századi barokk újjáépítési hullámot (temploma viszont már nem volt ennyire szerencsés). Két épületegyüttesnél folytak régészeti feltárások, mindkettő a kolostorból várrá átalakított komplexumoknál, vagyis Alvincen és Udvarhelyen. A mára eltűnt kolostorokról és templomaikról többnyire a 18. századi városképek, felmérések, metszetek (Morando Visconti hadmérnök helyrajzai, Johann Conrad von Weiss mérnökkari ezredes térképei, városképei és alaprajzai) nyújtanak felvilágosítást.

Adminisztratív szempontból az erdélyi *natio* vagy *contrata* (kerület) egyike volt a magyar domonkos *provincia* 15. század második felében említett 5 kerületének.³² A kerület lényegében egy provincián belüli kisebb területi-kormányzati egységet jelentett, élén a vikáriussal.³³ Az erdélyi kerülethez, mint feljebb láttuk,

29 Udvarhely esetében az okleveles és a régészeti források nem fedik egymást teljes mértékben. Az Orbán Balázs által végzett 19. századi régészeti feltárás 13. századi alapítást feltételez, vö. Adattár: Udvarhely.

30 *Fr. Benedictus Maria Reichert*: Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum. II. Ab anno 1304 usque ad annum 1378. Romae, 1899. (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica IV.) 142.

31 I. m. 150.

32 *Iványi B.*: A Szent Domonkos-rend római központi levéltára i. m. 15–16.

33 A vikáriusi címet nagyon rugalmasan használták a domonkos renden belül, gyakran egymástól teljesen eltérő feladatkörök meghatározására alkalmazták. Így pl. vikárius állt a renden belüli legkisebb szervezeti egység, a *locus* élén (*Harsányi András*: A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 76.). Nagyobb provinciák esetében az ezen belüli kisebb területi egységek, a *natio*-k vagy *contrata*-k élére szintén vikáriusokat neveztek ki. A kerületek vikáriusait általában egy évre nevezte ki az illető provincia perjelje. Hatásköre, bizonyos megköté-

14 kolostor tartozott. Mindegyik szerzeteskolostornak megvolt a maga jól körülhatárolt területe, ahol prédikálhatott, alamizsnát gyűjthetett és új tagokat toborozhatott. Kezdetben e területeket a *praedicatio* elnevezéssel illették, utalva ezáltal a rend által hirdetett *vita apostolica* eszmény megvalósítására.³⁴ Később a *praedicatio* elnevezést a *terminus* váltotta fel. Egy-egy konvent perjeljének volt a feladata, hogy kijelölje a *terminus* felügyeletével megbízott szerzetest, akit *terminarius*ként emlegetnek a források.³⁵ A *terminarius* feladatkörének meghatározása nyilvánvalóvá teszi, hogy *terminusa* csak a férfikolostoroknak volt. Az erdélyi szerzeteskolostorok hatókörébe tartozó területek határaitól az 1497. évi pesti rendtartományi gyűlés iratai tudósítanak.³⁶ Az egyes kolostorok egymáshoz való közelségével, illetve a régió fejlettségével magyarázható, hogy bizonyos konventek *terminusai* fedték egymást. Így például a kolozsvári kolostornak osztoznia kellett a beszerceivel a Kis-Szamostól keletre és a gyulafehérvárral a folyótól nyugatra fekvő területeken.³⁷ Hasonló helyzetben volt a brassói és udvarhelyi konvent (amelyeknek Sepsí és Kézdi székek területe felett kellett osztozniuk),³⁸ illetve a szebeni és a segesvári (ahol Csík székek kivételével a két konvent területe

sekkel, a provinciális perjeljével volt megegyező (*William A. Hinnebusch: The History of the Dominican Order. I. New York, 1966. 173–174., 208.*). A domonkosok magyarországi provinciájának erdélyi vikáriusát legkorábban 1427-ben említik a források Michael Königrätz személyében. Maga a rendi nagykáptalan szerzeteseket delegálhatott a provinciákba különböző feladatok ellátására, s az így kiküldött szerzetespapot szintén a vikárius címmel illették. Legtöbb esetben a valamilyen oknál fogva hivatali feladatát elvégezni nem tudó perjel, provinciális perjel vagy a rend generálisának hatáskörét gyakorolta, míg meg nem választották a következőt. A vikáriusok kinevezésével és feladatkörük leírásával részletesen foglalkozik *Georgina R. Galbraith: The Constitution of the Dominican Order 1216 to 1360. Manchester–London–New York, 1925. 140–155.* A renden belüli obszerváns mozgalom megjelenése után a vikárius cím újból más tartalmat kap. Ekkor a reformált kolostorok élén álló személyt nevezték vikáriusnak (*W. A. Hinnebusch: i. m. I. 208–209.*). Erdélyben IV. Jenő pápa volt az, aki 1444-ben az itteni domonkos rendi obszerváns kolostorok vikáriusává kinevezi a bázeli Jakob Richert (XV. századi pápák oklevelei. I–II. Szerk. Lukács Pál. Bp. 1938. [Olaszországi magyar oklevéltár 2.], II. 813. sz.).

34 *W. A. Hinnebusch: i. m. I. 122–128., 265.; R. W. Southern: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Bp. 1987. 344–350.; C. H. Lawrence: The Friars i. m. 68–70.*

35 Amint a rendi nagykáptalanok iratai bizonyítják, nem akárhí lehetett *terminarius*. Az ezzel a feladatkörrel megbízott szerzetesnek (laikus testvér nem lehetett) megbízhatónak, kiváló prédikátornak kellett lennie, s olyannak, aki vállalja a konventtől távol lévő szerzetesi életet, a szabályzat betartását. Több 15. századi rendi nagykáptalan foglalkozott a *terminarius* hatáskörének körülírásával, így pl. az 1405., 1421. és 1486. évi nagykáptalanok. *Fr. Benedictus Maria Reichert: Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum. III. Ab anno 1380 usque ad annum 1498. Romae, 1900. (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica VIII.) 124., 166., 309.; W. A. Hinnebusch: i. m. I. 217.*

36 A szöveget közli *Karl Fabritius: Urkundenbuch zur Geschichte des Kister Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemals befindlichen Orden. Hermannstadt, 1875. 116–117.*

37 I. m. 117. Az egyes konventek *terminus* területének leírását ld. az Adattár megfelelő kolostorainál.

38 *K. Fabritius: i. m. 117.*

megegyezett).³⁹ Ha az egyes konventek *terminusait* vesszük figyelembe, azt kell megállapítanunk, hogy a 9 erdélyi domonkos szerzeteskolostor közül három (Gyulafehérvár, Alvinc, Szászsebes) nem felelt meg a rendi statútumoknak. Ezek ugyanis előírták, hogy két kolostor között a minimális távolságnak 37,50 km-nek kell lennie.⁴⁰

A domonkos szerzeteskolostorok széles körű tevékenységet fejtettek ki egy-egy város területén. Ahhoz, hogy feladataikat – s ezek közül is a legfontosabbat, a hívek lelkigondozását – a szerzetesek megfelelően lássák el, komoly képzésben kellett részesülniük. A képzés legalacsonyabb fokának színtere az elvileg minden konventben működő *studium conventuale* volt. Az erdélyi domonkos kolostorok méretei, az ott lakó szerzetesek száma, illetve a rendházak státusa arra enged következtetni, hogy az alapképzést nyújtó *studium conventuale* valóban működött mindegyik domonkos konventben. A nagyobb méretű rendházak és a külföldre asszignált szerzetesek száma támpontot nyújthat talán a középfokú oktatást nyújtó *studium particularek* jelenlétéhez egy-egy kolostor mellett. Ezek figyelembevételével valószínűsíthetjük, hogy az erdélyi kerület területén Brassó, Kolozsvár, Beszterce és Szeben konventjeiben működtek középfokú oktatást adó szerzetesi iskolák. Felsőfokú képzést nyújtó *studium generale* csak Szebenben működött rövid ideig a 16. század elején.⁴¹

Felkészültségüket a szerzetesek spirituális teendőik végzésekor kamatoztatták a legjobban. Erdélyben egyetlen olyan domonkos kolostorról sem tudunk, amely plébániaegyház szerepét töltötte volna be. Elszórt adataink arról tanúskodnak, hogy a domonkos szerzetesek és a plébániák papjai között meglehetősen feszült volt általában a viszony: elsősorban a lelkészkedés, valamint a szabad végrendelkezési és temetkezési jog megsértése miatt robbantak ki viták közöttük. Ismeretes, hogy a 15. század közepén a szebeni plébános évekig akadályozta a rendház városfalon belülré való költözését. A kolozsvári plébános pedig ugyanabban az időben erővel, a temetkezési jog megsértésével temette el a domonkos konfraternitás tagjait a plébániatemplom temetőjében.⁴² S mindez megtörténhetett dacára annak, hogy Magyarországon is érvényben volt a *Super cathedram* pápai bulla, amely a kolduló szerzetesek és a plébániai papság kapcsolatát szabályozta.⁴³ A konfliktusok ellenére a domonkosok a plébánosokhoz hasonlóan lelkipásztori feladatokat láttak el a laikusok körében. Végezték tehát

39 I. m.

40 Jacques Le Goff: *Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale*. Annales E.S.C. 25(1970) 932.

41 E rövid bevezető az erdélyi domonkos kolostorok adattárához csak jelezni kívánja, hogy az erdélyi rendházak ilyen jellegű tevékenységet is folytattak. A kérdés részletes tárgyalását külön tanulmányban dolgoztam fel, ld. *Lupescuné Makó Mária*: Domonkos iskoláztatás a középkori Erdélyben. Református Szemle 96(2003) 844–853.

42 Ld. az Adattárban Beszterce, Kolozsvár, Szeben szerzeteskolostorait.

43 A bullát VIII. Bonifác pápa fogalmazta meg. Magyarországon még a 15. század végén is hivatkoztak rá, ld. *M-M. de Cevins*: i. m. 44.

a hívek áldoztatását, gyóntatását, temetését és prédikációt tartottak konventi templomukban. Feladataik közé tartozott továbbá a női rendházak spirituális felügyelete. Gyóntatót rendeltek oda és jelenlétük mindegyik erdélyi domonkos apácakolostornál kimutatható.⁴⁴ Az is nyilvánvaló, hogy az apácakolostorok azokban a városokban jöttek létre, ahol már létezett domonkos férfikolostor.

Az erdélyi domonkos kolostorokról megkockáztatható az a feltevés, hogy a városok egyházszervezetének egyik legjelentősebb elemét alkották. A nagyszámú kegyes adomány azt bizonyítja, hogy a városi lakosság lelkigondozása révén jelentős befolyásra tettek szert. Bár a városiasodás folyamatában nem játszottak meghatározó szerepet, a domonkos kolostorok (a férfi- és az apácakolostorok egyaránt) nagymértékben hozzájárultak Erdély egyházi intézményhálózatának megerősödéséhez. A rend erdélyi szereplésének értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a renden belül a 15. század második felében lezajló obszerváns mozgalom jelentőségét sem.⁴⁵ Úgy tűnik ugyanis, hogy a reformot elfogadó közösségek nagyobb hitellel bírtak a világi társadalom szemében, s így az sem véletlen, hogy ezek voltak azok a kolostorok, amelyek a 15. század végén és a 16. század elején a gazdag adományoknak köszönhetően nagy felújításoknak, átépítéseknek lettek néha ma is álló tanúi. A rend rugalmasságát jelzi az is, hogy erdélyi képviselői felismerték a városi társadalom, és a főleg őket támogató környékbeli nemesség megváltozott igényeit, s a kihívásra válaszolni tudtak.

Adattár

(Az adattár összeállításakor az írott források részesültek előnyben; a régészeti és művészettörténeti megközelítések kevésbé vannak jelen. Az összeállításban elsősorban a konvent életére, működésére és javaira vonatkozó információk találhatóak meg. Az egyes szócikkek végéhez csatolt jegyzet a felhasznált forrásokat és a konventre vonatkozó irodalomból az általam használt és fontosnak tartott munkákat tartalmazza.)

Alvinc (Vințu de Jos, Unter-Winz; Fehér m.) – Szűz Mária-szerzeteskolostor

A kolostor első említése 1300-ból való. Ekkor Henning fia Herbord ispán özvegye, (Kelneki) Erzsébet rokonaival együtt Váradját és Damasaföldét, a Szent Háromság tiszteletére emelt ottani kőtemplommal, révvel és hajóvámval együtt

⁴⁴ Ld. Fabri jegyzékét az egyes erdélyi kolostorok szerzetesi névsoráról, *K[arl] Fabritius*: Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 5(1861) 20–33.; Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. (= Egyh[E]ml) I–V. Szerk. Bunyitay V.–Rapaics R.–Karácsonyi J.–Kollányi F.–Lukcsics J. Bp. 1902–1912., I. 527–533.

⁴⁵ Az obszerváns mozgalmak kérdését vonatkozó szakirodalommal legutóbb Erdélyi Gabriella érintette, ld. *Erdélyi Gabriella*: Bakócz Tamás és a szerzetesrendek. (Esettanulmány). Történelmi Szemle 44(2002) 25–26.

az erdélyi káptalanra hagyta. Ugyanakkor bőséges pénzbeli adományban részesített több erdélyi domonkos, ferences és ciszterci kolostort saját, elhunyt férje és gyermekei lelki üdvének biztosítása végett. Az alvinci domonkosok részére 10 márkát hagyott arra az esetre, ha konventet alakítanak, máskülönben csak 5 márkára jogosultak. Arra következtethetünk tehát, hogy 1300-ban Alvincen a domonkosoknak még nem volt konventjük, amely – a rend szabályai szerint – legalább 12 fogadalmas rendtagból (közülük legalább 10 felszentelt papból), valamint perjelből és *lector*ból állt. Anyagi téren a konventi státus előírta a szabályos kolostori intézmény működtetését, ami a hívők számára is nyitott templomot, valamint kolostorépületet (káptalanteremmel, refektóriummal és alvóhelyiségekkel) jelentett. 1300-ban Alvincen a domonkosok minden bizonnyal jelen voltak ugyan (Iványi Béla 1270 utánra helyezi a domonkosok megjelenését Alvincen), de csak *locus* minőségben, ami rangban a konvent alatt állt (kevesebb szerzetes jelenlétével kell számolni, élükön egy vikáriussal).

Bernard Guy 1303-ból való, a magyarországi domonkos rendi konventekről készült lajstromában Alvinc továbbra sem szerepel.⁴⁶ 1361-ben azonban már konvent lehetett, mégpedig a Boldogságos Szűz Máriához címzett templommal. Ez évben ugyanis Alardus nevű perjelje tanúként fordul elő Johann comes végrendeletének a kolozsmonostori konvent előtt való hitelesítésénél. A kolostor megsínylette az 1438. és 1442. évi török betöréseket. Ezért nem meglepő, hogy az 1444. évi, domonkosok és ferencesek által a pápához közösen benyújtott búcsúengedély-kérelemben Alvinc neve is előfordul. Ugyanazon év május 26-án kelt bullájában IV. Jenő mindegyik, a kérelemben említett egyházi intézménynek búcsút engedélyezett. 1497-ben említik ismét Alvinc kolostorát, meghatározva a konvent *terminus*ának területét.⁴⁷ Eszerint az alvinci szerzetesek szabadon prédikálhattak, gyóntathattak és alamizsnát gyűjthettek északon Enyed környékén Tordáig (Tordát is beleértve), a Küküllők mentén, Kisselyk környékén és a kerci apátsághoz tartozó négy faluban, melyen a szebeni és a szászsebesi konventekkel közösen osztoztak.

A domonkos rendi Fabri 1524 körüli feljegyzéséig nincs szó többé az alvinci kolostorról. Ekkor a konventnek három áldozópapja és egy laikus testvére volt. Emiatt Iványi Béla kicsi konventnek, *domus non formata*nak minősíti. 1529-ben az említett három áldozópap közül Szebeni Vitalis a szebeni domonkosok perjelje lesz, míg Alvincen Tádé foglalja el ugyanazt a helyet. Míg országosan a

46 Zágorhidi Czigány Balázs a Bernard Guy listáján szereplő „Albensis Transsilvaniae” azonosítására Alvincet ajánlja. Jómagam inkább elírásnak, ill. „Albae Transsilvaniae” (azaz Gyulafehérvár) ismétlésének tekintem. Vö. Zágorhidi Czigány Balázs: A Domonkos Rend konventjei a XIII. századi Magyarországon. (Bernardus Guidonis kontventjegyzékének értelmezése). Tanítvány 7(2001) 2. sz. 85., 87., 93.

47 A domonkos renden belül az egyes konventek lelkigondozói hatásköre alá tartozó területeket nevezték *terminus*nak. A provincia területe fel volt osztva az egyes konventek között aszerint, hogy egy-egy konvent szerzetesei hol folytathattak lelkigondozást. A *terminarius*ok (egy *terminus* területén prédikáló szerzetes hivatalos megnevezése) jogaival és kötelességeivel részletesen foglalkoznak a rendi nagykáptalanok. Részletesebben ld. Harsányi A.: i. m. 78., 306–308.

rend a 16. század közepén indult hanyatlásnak, az alvinci kolostor esetében ez jó egy évtizeddel korábban bekövetkezett. 1532-ben ugyanis Kozár Miklós, a visegrádi fellegrvár várnagya kapja meg Alvinc és Borberek mezővárosokat a hozzá tartozó falvakkal együtt. Az 1552-ben Erdélybe kiküldött császári biztosok adatai szerint pedig az alvinci domonkos kolostor átalakítása nemesi rezidenciává már hamarabb, Kozár idején elkezdődött, majd Fráter György alakíttatta át kastéllyá. Az 1553-ban Martinuzzi György meggyilkolását követően Sopronban lefolytatott „per”-ben Bornemissza Pál erdélyi püspök tanúsága szerint, abban az időpontban a domonkosok temploma már félig romos állapotban volt, a kastéllyá való átalakítás munkálatai pedig hat évet vettek igénybe.

A ma is álló kastély építése során az egykori kolostor megmaradt falait visszabontották és betemették, fekvése később feledésbe merült. A kastély udvarán 1990 és 1998 között végzett régészeti ásatások során sikerült a kolostor nyomára bukkanni és feltárni a középkori épületegyüttest. A templom egy négy boltszakaszos osztatlan terű (teremtemplom) hajóból és az ehhez csatlakozó két boltszakaszos szentélyből állt. A szentélyt poligonális (8/5) apszis zárta. Ezt az egységes teret a hajó és a szentély találkozásánál húzódó szentélyrekesztő törte meg.

A templom déli oldalához csatlakozott a kolostor, ami a hajó és a szentély teljes hosszára kiterjedt. A kolostor mindhárom oldala megépült és egy téglalap alaprajzú udvart fogott közre. Itt sorakozhattak egymás után a domonkos kolostorokra jellemző belső terek, különösen, hogy a kolostor részben emeletes is volt. Ezek közül a legbiztosabban a szentély melletti sekrestye, illetve az ezt követő káptalanterem azonosítható. A káptalanteremhez kelet felől egy kis kápolna is csatlakozott. A déli szárnyban két padlófűtéses helyiséget sikerült megfigyelni, ami azt bizonyítja, hogy a kolostor teljesen kiépült, még a téli időszakra berendezett terekkel is rendelkezett.⁴⁸

48 Források: *Györffy Gy.*: i. m. II. 192–193.; *EO* I. 597., 598. sz.; *Ub* I. 214–216., 216–217., II. 190., V. 134., 138.; *EgyhEml* I. 530.; XV. századi pápák i. m. II. 815., 817. sz. Irodalom: *Dicționar* 280–281.; *G. Entz*: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. II. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 14(1968) 129–130.; *Uő*: Erdély építészete a 11–13. században i. m. 74.; *Uő*: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár, 1996. 226.; *H. Fabini*: i. m. 811–813.; *K. Fabritius*: *Zwei Funde* i. m. 26., 31.; *B. Iványi*: *Geschichte des Dominikanerordens* i. m. (1939) 27–29.; *Kovács András*: Az alvinci kastély. *Korunk* 8(1971) 1169–1173.; *Nikolaus Pfeiffer*: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242*. Zürich, 1913. 28–44.; *Pfeiffer Miklós*: A domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa, 1917. 31–32.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 8–9.; *Adrian Andrei Rusu*: *Gotic și Renaștere la Vinu de Jos* (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII–XVII). Cluj-Napoca–Satu Mare, 1998.; *Uő*: A Glimpse into the Inner Life of a Transylvanian Monastery. The Dominican Monastery of Vinu de Jos (Alba County). In: *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Ed. by Maria Crăciun–Ovidiu Ghitta. Cluj-Napoca, 1998. 13–21.; *Uő*: Un ansamblu de monumente medievale dispărute la Vinu de Jos (jud. Alba): mănăstirea dominicană și castelul Martinuzzi (rezultate preliminare ale cercetărilor arheologice). *Revista Monumentelor Istorice* 67(1998) 36–48.; *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 260–294.; *Veszely Károly*: Az alvinci plébánia. *Magyar Sion* 1(1863) 365–367.

*Beszterce (Bistrița, Bistritz; Beszterce-vidék/Beszterce-Naszód m.)
– Szent Kereszt-szerzeteskolostor*

A besztercei domonkos kolostort Bernard Guy említi elsőként, aki a magyarországi domonkos provincia kolostorainak listáját állította össze 1303-ban. Eszerint a prédikáló testvérek rendjének Erdélyben létezett egy kolostora Besztercén is (az összeírásban *Hystrice* név alatt fordul elő). Valószínűleg a 13. század második felében emelték.⁴⁹ A konvent perjeljének első említése 1309-ből ismert, ekkor egy bizonyos Christian frater töltötte be a tisztséget. Ugyanezen évből maradt adat a domonkosok Szent Kereszt-templomára. Az 1332. évi pápai tizedek szedésénél a besztercei plébános nevében először Johann domonkos szerzetes, majd az 1334. évi befizetésnél Tylmannus besztercei perjel fizetett. A kezdeti jó viszony a domonkos kolostor lakói és Beszterce városának plébánosa között (amire a befizetések említett módja alapján joggal következtethetünk) 1341-re megromlott, ekkor ugyanis XII. Benedek pápa egy vizsgálat elindítását írja elő a helybeli plébánosnak a domonkosok és ferencesek elleni panaszának kivizsgálására. Az 1363. évi kolostorlajstromban Guy nyomán Ferrari is *Histrice* név alatt emlékezik meg a besztercei rendházról, majd a 15. század elején találkozunk ismét az okleveles anyagban a domonkosok besztercei rendházával. 1413-ban a Stanislaus perjel által vezetett Szent Kereszt-domonkos kolostor néhány besztercei polgár boradományában részesült az adományozók lelki üdvéért mondott misék fejében. Az 1444. évi közös, domonkosok és ferencesek által a pápához benyújtott búcsúengedély-kérelemben Beszterce neve is előfordul. Ugyanazon év május 26-án kelt bullájában IV. Jenő mindegyik, a kérelemben említett egyházi intézménynek búcsút engedélyez, így a név szerint megnevezett Szent Kereszt-konventnek is. 1454-ben ismét adományozásról értesülünk. Ezúttal Georg perjel, a besztercei Szent Kereszt-konvent házfőnöke Nikolaus brassói domonkos perjellel együtt kéri a besztercei városi tanácsot, erősítse meg a domonkosoknak tett adományokat, melyek között szerepelnek szőlők és legelők egyaránt. 1476-ban a Domonkos Harmadrend már működött a városban, ekkor ugyanis a rend generálisa engedélyezi Laurentius de Valle perjelnek új tagok (férfiak és nők egyaránt) felvételét tagjaik közé. 1479-ben Bartholomeus szerzetest említik,

⁴⁹ Későbbi feljegyzések alapján, amelyek azonban az alapítás idejéről nem szólnak, magyar nemesi alapításúnak vélik a besztercei domonkos rendházat, az alapító személyét Harinai Farkas Tamással azonosítva. Róla viszont a 15. század második feléből vannak adataink. Az első, 1699. évi feljegyzés a jezsuita Rudolph Bzenszkytól származik, aki szerint a domonkosok kolostorát és templomát Harinai Farkas Tamás építtette fel saját költségén. Sírja és címeres, oroszlános sírkövének részei még láthatók a templomban, ld. *Vasile Rus*: „Syllogimaeorum Transylvanae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky”. Colecția mare de manuscise istorice a contelui Kemény, vol. XV., Prolegomenumul al X-lea. Acta Musei Napocensis 33/II(1996) 455. A második feljegyzés 1754-ből származik a domonkos Agostino Morinótól. Az alapító személyének Harinai Farkas Tamást nevezi meg, hozzátéve, hogy címeres sírköve a templom hajójában még most is látható, ld. *B. Iványi*: Geschichte des Dominikanerordens i. m. (1939) 40.

akinek a rend generálisa megengedi, hogy Bibliáját, breviáriumát és nyomtatott Antoninus-könyvét, amiket Rómában vett, használhassa.⁵⁰

A Domonkos Renden belül kialakuló obszerváns irányzat a besztercei konventet sem kerülte el; a kolostor megreformálásának időpontja 1477 körülre tehető. Ezzel az irányzattal hozható kapcsolatba a Rózsafüzérről elnevezett vallásos társulatnak a megjelenése is, mely a domonkosok irányítása alatt működött.⁵¹ Talán az obszervanciának tudható be az is, hogy 1485 és 1523 között a kolostor nagyszámú adományban és végrendeleti hagyatékban részesült. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy erre a periódusra esik ezen egyházi intézmény épületeinek felújítása. Ezt bizonyítják a sok esetben kimondottan erre a célra szánt adományok. 1492-ben Harinai Farkas Tamás és Miklós az idai határban lévő két halastavat és az ezek őrzői részére kiszakítandó két telket hagytak misealapítványként a besztercei domonkos barátokra, Szobi Mihály pedig az erkedi határban lévő halastavát hagyta a barátokra lelki üdve biztosítása végett. Marai Albert 1502-ben kelt végrendeletében pénzt hagyott a besztercei domonkosokra többek között Szent Miklós kultuszának ápolásáért. 1509-ben említik a konvent pecsétjét. 1512-ben Farkas János özvegye, Sinsiana ezüst keresztet, kazulát és két aranyozott bíbor dalmaticát ajándékozott. Ekkor említik először a templom orgonáját és orgonistáját. Anton Henn 1513-ban kelt végrendeletében pénzt hagyott a domonkosok Szent Kereszt-egyházára, kinyilvánítva egyúttal ottani temetkezési szándékát. 1515-ben egy birtokbeiktatásnál volt jelen a konvent részéről Benedek pap és Benedek laikus testvér. 1523-ban a domonkosok templomának oltáiról is értesülünk. Porkoláb Demeter özvegye, Jusztina asszony ugyanis fűzkúti részbirtokait a besztercei domonkosoknak adta, melyért a barátoknak hetente három misét kellett mondaniuk a Három királyok és Szent Demeter oltárainál. Nem véletlen talán ez utóbbi kérelem, ha figyelembe vesszük, hogy Jusztina asszony férje, Demeter szintén e templomban talált végső nyughelyet.

A besztercei konvent *terminus*áról a rend 1497. évi pesti tartományi gyűlése tudósít. A *terminus*t illetően a besztercei kolostor eléggé mostoha helyzetben volt, ugyanis a Kis-Szamostól keletre fekvő területeken a kolozsvári konventtel kellett osztoznia, Régent és környékét az udvarhelyivel megosztva „birtokolta”, míg az összes székely szék felett három másik konventtel együtt gyakorolta alalmazsnagyújtási és prédikálási jogát, nevezetesen a brassói, segesvári és udvarhelyi kolostorokkal.

Fabri 1524 körüli feljegyzése szerint az ő idejében 12 áldozópap, 5 rendi nővendékpap és 11 világi testvér lakta a besztercei Szent Kereszt-konventet. 1527-

50 Az engedély azt is jelzi, hogy Bartholomeus szerzetesnek más könyvei is voltak. Az engedélyre azért volt szükség, mert a rend statútumai szerint bármiféle könyvet csak felsőbb engedéllyel tarthatott birtokában domonkos szerzetes, ld. *Harsányi A.*: i. m. 290.

51 A Rózsafüzér-vallásos társulat megjelenését és magyarországi jelenlétét összefoglalóan tárgyalja *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 2000. 30–31. és *Harsányi A.*: i. m. 313–315.

ben a konvent alperjeljét, Prázsmári Mátyást említik, aki a kolozsvári domonkosokkal közösen bírt kötelendi halastavat, melyet néhai Somkerekai Erdélyi János hagyott lelki üdvéért a két kolostorra, miután a kolozsváriak a maguk részét pénzért átengedték a beszerceieknek, most konventje nevében eladja jó magyar ezüstpénzben számított 100 forintért korábbi tulajdonosa, néhai Suky István fiainak, Jánosnak és Benedeknek. Az adásvétel jogosságát alig másfél hónap múlva megkérdőjelezték. Nemegyei Vajda Orbán Somkerekai Erdélyi Ferenc (Erdélyi János testvére) nevében ugyanis tiltja a beszercei konvent tagjait a kötelendi halastó elidegenítésétől. 1529-ben azonban Suky János és Benedek az, aki tiltja Somkerekai Erdélyi Ferencet a nevezett halastó elidegenítésétől.

A 16. század második évtizedére a viszony a város és a barátok között ismét megromlott. Az okot a városi tanács szolgáltatta, amely egy új összekötő út építése céljából a domonkos kolostor falának egy részét szándékozta feláldozni. Szapolyai János közbelépésére volt szükség a domonkosok jogainak tiszteletben tartásához. Tíz évvel később sem volt jobb a helyzet, ekkor arról értesülünk, hogy a város tanácsa adó fizetésére akarta kötelezni a barátokat. 1543-ban a barátok fürdőházának eladásáról értesülünk, 1553-ban pedig a kolostor földjeinek megmunkálási díjáról ad számadást Lőrinc barát. Ez mutatja, hogy a kolostor ekkor még működő intézmény volt. Felszámolására 1556 elején kerülhetett sor, ugyanis egy tíz évvel később kelt birtokadományozási oklevélből kiderül, hogy az adományként előforduló legelő 1556-ig a Szent Kereszt-konvent tulajdonában volt, majd a fiskus kezére jutott. Az ebben az évben megtartott kolozsvári diéta határozatainak értelmében a konvent vagyonát megosztotta egymás között a beszercei városi tanács és az erdélyi fiskus. Az épületeket a város magtárként használta 1720-ig, amikor az osztrák hatóságok a piaristáknak engedték át. Két pusztító tűzvész (1680-ban és 1758-ban) nagymértékben megrongálta a volt kolostor épületeit.

A kolostor a város déli részén, közvetlenül a városfal mellett, azon belül fektült. A 18. századi városképeken egy keletelt, a nyolcszög öt oldalával záródó, nyújtott szentélyű templom látható, déli oldalán kerengővel és körülötte a kolostor három egyemeletes szárnyával. A háromhajós templom északi oldalához mellékkápolnák csatlakoztak. Egy 1754-ben kelt jelentés szerint a templom romos falán festmények voltak láthatók: Jessze fája, Szent Péter és Pál apostolok, a Megváltó a kereszten Szűz Máriával. Falán még látható volt egy 1490-es évszám is, ami a templom átépítésére utalhatott. Ehhez az átépítéshez kapcsolódik a város legjobb vizét adó kút feletti kútház is 1487-es évszámmal datálva. A templom gótikus keresztboltozatának borda- és zárókötőredékei, valamint a nyugati kolostorszárny egy ajtókerete őrződött meg (melyek ma a beszercei múzeumban láthatók). Orgonáját a város plébániatemplomába szállították. A szegények otthona, jelenleg pedig az öregek otthona működik a kolostor fennmaradt, de nagyon átépített nyugati szárnyában. A hajdani domonkos templom egyetlen fennmaradt berendezési tárgy egy reneszánsz stallum, mely ma a beszercei evangélikus templomban található. Donátora Bethleni Benedek volt, aki nevét is megörökítette gyönyörűen faragott stallumán. A mecénási önértzet

ugyanis még a korábban a névtelenség homályába burkolózó szerzetesekből is előtört a reneszánsz hajnalán. Valószínű, hogy Benedek barát a nemesség köréből, a bethleni Bethlen családból származott, melynek régóta erős kapcsolatai voltak a reneszánsz kultúrával. Ezekre vall a stallum költséges, művészi kivitelezése.⁵²

Beszterce (Bistrița, Bistritz; Beszterce-vidék/Beszterce-Naszód m.)
– Szűz Mária-apáca kolostor

A városban domonkos apáca kolostor is működött. A szász történetírás 14. századi alapításának tartja, Harinai Farkas Tamás 1485-ben kelt végrendeletében azonban saját alapításának tünteti fel a domonkos apácák kolostorát, melyre Szentmihálytelkén lévő halastavát és malmát hagyja. Szentgyörgyi Péter országbíró, erdélyi vajda és székely ispán 1501-ben utasította a kolozsmonostori konventet, hogy iktassa be a Szűz Mária Mennybemenetele-domonkos kolostor apácáit Szentmihálytelke birtokának egy részébe, az ottani halastóba és a rajta levő malom két részébe.⁵³ A Harinai Farkasok alapítása mellett szól az is, hogy 1503-ban a család két nőtagjával is találkozunk a kolostor lakói között: Katalin (néhai Harinai Farkas Tamás leánya) és Magdolna (néhai idősebb Harinai Farkas Miklós unokája) voltak ekkor ott apácák. Három évvel később az apáca kolostor belső szervezetéről szerzünk értesüléseket. Ez évben a Domonkos Rend generálisa engedélyezte a kolostor perjelnöjének és apácáinak az évi négyszeri gyóntatást/feloldozást, felmentette őket a tized fizetése alól és a pápai búcsúk kiváltságaiban részesítette őket, ha a Domonkos Rend bármelyik templomát fel-

52 Források: Györfly Gy.: i. m. I. 557–560.; EO II. 97., 98., 101., 102., 160., 1070., 1072. sz.; *Albert Berger*: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570. Aus dem Nachlass herausgegeben von Ernst Wagner. I–II. Köln–Wien, 1986. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 11/I–II.) 59., 136., 363., 408., 444., 552., 568., 711., 712., 715., 775., 779., 788., 814., 1133., 1154., 1417., 2171., 2278., 3038. sz.; KmJkv 2807., 2809., 3485., 3591., 4120., 4198., 4206., 4263. sz.; Ub I. 239–292., 517–518., III. 570–571., V. 134., 138., 449–450., VII. 240–242., 388.; EgyhEmI I. 531–532., III. 396.; XV. századi pápák i. m. II. 817. sz.; A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki család oklevéltára. (= TelOkI) I–II. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895., II. 310–312. Irodalom: *Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance, 1460–1541. I. Kolozsvár, 1943. 68., 74., 173–174.; *Borbély Andor*: Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból. Erdélyi Múzeum 48(1943). 203. (Beszterce látképével és alaprajzával); *Otto Dahinten*: Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 50(1944) 83–89.; *Uő*: Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. Köln–Wien, 1988.; Dicționar 67–68.; *G. Entz*: Die Baukunst Transsilvaniens i. m. 131.; *Uő*: Erdély építészete a 11–13. században i. m. 78.; *Uő*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 240–241.; *K. Fabritius*: Zwei Funde i. m. 26–27., 31., 33.; *B. Iványi*: Geschichte des Dominikanerordens i. m. (1939) 29–41.; *M. Lupescu Makó*: "Item lego..." i. m. 165., 168., 171., 174–175., 177., 182.; *N. Pfeiffer*: Die ungarische Dominikanerordensprovinz i. m. 38., 79–82.; *Pfeiffer, M.*: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 33.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 13.; *Sanda Mihaela Salontai*: Despre arhitectura unui monument dispărut. Conventul dominican din Bistrița. Revista Bistriței 14(2000) 409–423.; *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 97–122.

53 Salontai szerint a besztercei domonkos apácák kolostorának patrocíniuma a Szent Háromság volt. Az oklevelek viszont Szűz Mária, ill. egy alkalommal Szűz Mária Mennybemenetele títullussal említik. *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 122–123.

keresnék. 1510-ben a kolostor lakóinak számát 22-re maximálta a rend generálisa, nagyobb létszámú apácaközösség létét saját vagy a magyar domonkos provincia perjeljének engedélyéhez kötve. 1513-ban a város egyik polgára, Anton Heen emlékezett meg végrendeletében a domonkos apácákról, 4 forintot hagyva rájuk. 1524-ben egy Antal nevű apácagyóntató fordul elő Fabri névsorában. Nem sokkal később, 1526-ban Tordai Pál, az erdélyi egyház vikáriusát kérték fel azon vizsály elintézésére, mely két meg nem nevezett (besztercei) polgár és a domonkos apácák között támadt.

A domonkos apácakolostor 1556-ban szűnt meg, épületeit magtárnak és széna tárolására használták. Templomuk még szerepel a 18. századi városképeken. Kisebb méretű volt, mint a barátok temploma, rövid, sokszögzáródású szentéllyel. A zárda épülete a templom déli oldalán lehetett. Az épületegyüttest a 19. század során teljesen elbontották.⁵⁴

*Brassó (Braşov, Kronstadt; Brassó vidéke/Brassó m.)
– Szent Péter és Pál-szerzeteskolostor*

A 13. században megindult városi fejlődés nyomán a 14. század első felében Brassóban is megjelentek a koldulórendek. A Domonkos Rend barcelonai nagykáptalanja 1323-ban kolostor építését engedélyezte Brassóban. A munkálatok lassan haladtak előre. Ezért a pápa 1327-ben a rend támogatására szólítja fel a brassói ispánt. Nem tudjuk, hogy eleget tett-e a pápai felszólításnak. Tény, hogy 1342-ben a Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt épület még nem készült el teljesen. A munkálatok befejezéséhez talán hozzájárult a brassói Nikolaus Crescher, aki ugyanazon évben kelt végrendeletében fél malmát hagyta a domonkos barátokra misemondásért. A miséket az általa emelt Szent Jakab-templomban mondatta. Minden ott megtartott mise után a barátoknak járt még egy köből búza, a megmaradt részt pedig a kolostor építésére használhatták.

Közel egy évszázad múlva jelennek meg ismét az oklevelekben a brassói domonkosok. 1434-ben a városfalak megerősítési munkálataival kapcsolatban említik a domonkosok templomát és kolostorát, mely az egyik védőtorony közelében helyezkedett el. 1443-ban szintén a domonkos egyház helyrajzáról értesülünk. 1454-ben a konvent Nikolaus perjeljét említik, aki tanúként szerepel egy, a besztercei domonkosok javára tett végrendeleti adománynál. Ugyanazon évben ritkaságszámba menő esetről van tudomásunk. Johann Scharff domonkos szerzetest házasságtörés vádjá miatt letartóztatták, és a provincia vikáriusának, Medgyesi Péternek a közbenjárására volt szükség, hogy a parázna barátot kiengejék és a kánonjog szerint ítélhessék el.

⁵⁴ Források: *A. Berger*: Urkunden-Regesten i. m. 568., 833. sz.; *KmJkv* 3187., 3195., 3272. sz.; *Ub V.* 134., VII. 388. Irodalom: *O. Dahinten*: Beiträge i. m. 89–90.; *Dicţionar* 67–68.; *Entz G.*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 242.; *Harsányi A.*: i. m. 110–111.; *Iványi B.*: A Szent Domonkos-rend római központi levéltára i. m. 18.; *Uő*: Geschichte des Dominikanerordens i. m. (1939) 36., 40.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 13.; *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 122–124.

1455-ben Hunyadi János kormányzó, aki különösképpen támogatta az – akár domonkos, akár ferences – obszerváns kolostorokat, elrendelte, hogy a Szent Márton napi *census*ből 10 márka ezüstöt fizessenek a brassói domonkos barátok használatára és kolostoruk javítására. 1456-ban V. László 50 arannyal emelte meg a kormányzó adományát. 1461-ben Székely Tamás perjeljüket említik, aki Bécsben átvette Jakob Roderbach, a Szent Lőrinc-kolostor gyóntatójának könyvhagyatékát. Nem mellékes, hogy a perjel ugyanakkor az erdélyi domonkosok vikáriusa is volt. Bécs ekkor már az obszerváns domonkos kolostorok listáján szerepel, így joggal feltételezhetjük az előbbi két adat alapján, hogy az 1460-as évek kezdetére a brassói kolostor is obszervánssá vált. 1462-ben Mátyás király felemelte két márkával az apja által tett évi tíz márka ezüstöt kitevő adományt a Szent Péter és Pál-kolostor lakói számára. Peter Greb 1463-ban kelt végrendeletében 10 forintot hagyott a domonkos barátokra misemondás céljából. Ugyanebben az évben említik a domonkos templom Szent Kereszt-oltárának vallásos testvérületét. 1464-ben a brassói Simon Clomp és Cristian Rod misealapítványt tettek a domonkosok Szent Miklós-oltárára. Az örökmisék elmondásáért egy, a város szélén fekvő prédiomot hagyományoztak összes tartozékaival együtt és egy, a Schwarzgasse végi városkapu közelében fekvő halastavat. Tanúként a már említett Székely Tamás perjel mellett a konvent alperjelje, Nagybányai Udalrik is megjelent. 1464-ben a kolostor bizonyos építési munkálatok befejezésére pápai búcsúban részesült. Talán a három évvel korábban kapott könyvadomány megfelelő tárolási helyének, egy könyvtárteremnek a kialakításáról lehetett szó, ugyanis a hiányosan fennmaradt oklevél a domonkos templom felszerelése mellett utal a könyvek állapotára is. A konvent könyvtárának legrégebb, kéziratos anyagát a reformáció után a Johannes Honterus által alapított szász evangélikus gimnázium könyvtára örökölte. Bár ez a könyvtár az 1689. évi nagy tűzvészben megsemmisült, 1575-ből származó leltár alapján megállapítható, hogy a domonkosok több mint 100 kéziratos kötetet számláló középkori gyűjteménye mit is tartalmazott. A bécsi obszerváns kolostorral továbbra is fennmaradt a kapcsolat. Megerősíteni látszik ezt az a tény is, hogy 1475-ben Bécsből Brassóba küldik Johannes Erasmit *lectornak*. *Filius nativusa* lesz a brassói konventnek, ami azt jelentette, mintha ott tett volna fogadalmat. 1518-ban említik ismét a konvent perjeljét Dominicus de Walle Rosarum személyében, aki ugyanakkor a rend erdélyi vikáriusa is volt. A teológiában és építészetben jártas szerzetest még 1533-ban is a konvent élén találjuk.

A rendtagok számáról Fabri tudósít 1524 körül. Ekkor Domokos volt a konvent perjelje, aki a hittudományok *baccalaureatusa* címet is viselte. Rendtársai között 13 áldozópap, 8 rendi növendékpap és 10 világi testvér szerepel. Érdekes azon körülmény, hogy a konvent Máté nevű szerzetesét mint Haraly vikáriusát emlegetik. Pfeiffer ebből arra következtet, hogy e kolostornak a háromszéki Haraly helységben volt egy „rendi telep”-e.⁵⁵

55 Ez az egyetlen erdélyi adatunk, mely egy helység domonkos vikáriusát említi. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy ha nem is lány-egyház, de egy úgynevezett „imaház” létezett ott. Ezek Nyu-

A brassói domonkos konventnek két *terminarius* barátja volt, egyikőjük a konvent magyar *terminus*ának területéért, másikuk a konvent szász *terminus*ának területéért felelt. A konvent magyar *terminarius*a szabadon gyűjthetett alamizsnát Kézdi és Sepsi székek területén, majd 1497-ben Orbai szék területén is. A szász *terminus* lényegében a Barcaságra terjedt ki, ahol a brassói domonkos konvent kizárólagos jogot élvezett.

Az 1520-as évek elejétől kezdve a Szent Péter és Pál-kolostor lakói egyre-másra tűnnek fel Brassó városának számadáskönyveiben. 1520-ban mészégetésért és kőhordásért fizettek a barátoknak. 1522-ben Barlabási Lénárd erdélyi alvajda brassói tartózkodásáért fizetett a tanács a domonkos Rawe Keppel alperjelnek. 1526-ban a perjelnek fizettek a városfalak megerősítéséhez szükséges kőanyag szállításáért. 1529-ben a konventet körülvevő fal felemeléséhez szükséges anyagok kiszállításáért fizetett a városi tanács, valamint a domonkosok műhelyében készített nagy mennyiségű gyertya elkészítéséért. 1532-ben és a rákövetkező évben a domonkosok téglakészítő műhelyét említik, amely anyagot szállított a városnak építéshez és boltozáshoz. Szintén ez évben értesülünk a könyvkötő műhelyről, amely valószínűleg a könyvtár mellett működött. Ekkor ugyanis Lőrinc testvérrel a város saját regisztrumait is beköttette.

1529-ben említik ismét a kolostor lakóit. Ekkor két, egy felszentelt és egy laikus testvér Segesvárról Brassóba történő áthelyezéséről értesülünk. Ugyanazon évben a források arról tudósítanak, hogy a brassói fellegrvár építkezéseit a helyi domonkos konvent perjelje, Domokos vezette.

A domonkosok Brassóból való eltávozását valószínűleg Luther tanainak gyors elterjedése idézte elő. Pfeiffer szerint a domonkosok 1530-ig voltak a városban. Tény, hogy 1545-ben már biztosan nem voltak ott, mert „ott voltak”-ként emlegetik őket. Az 1545. évi eltávozás mellett szól az is, hogy addig a Hunyadi János által adományozott évi járadékot elég következetesen fizették utódai (igaz, az összeg változott, hol kevesebb, hol több járt a domonkos szerzeteseknek), utána már nem. 1547-ben kolostorukat a városi tanács vette át, amely rögtön hozzá is látott a felújítási munkálatokhoz a kolostor épületében, a templomot azonban raktárnak használták. Az épületegyüttest a 18. század eleji városképeken is ábrázolják, a vár északi részén elhelyezkedő Szent Péter kapu mellett. A feltételezhetően háromhajós csarnoktemplomnak sokszögzáródású szentélye volt. Az emeletes kolostor észak felől csatlakozott a templomhoz. A kettő között elhelyezkedő sekrestye szintén emeletes volt. Kolostora két egymásba nyíló udvart fogott közre. 1716-ban az egész együttest a jezsuiták kapták meg, akik a nagyon rossz állapotban levő templomot 1770-ben lebontották, s helyébe újat emeltek. Egy 18. század eleji jelentés említi még a szentély és a hajó boltozását,

gat-Európában a 14. században terjedtek el, rendeltetésük szerint a *terminarius*ok szálláshelyeként, kötelező napi spirituális gyakorlataiknak helyet biztosító házakként működtek. Bizonyos esetekben az imaházak kinőtték magukat és a konventi státusra emelkedtek, ld. *W. A. Hinnebusch*: i. m. I. 269. Domonkos kolostornak tekinti *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 30.

a mozaik-berakásos padlót, falfestményeket Szűz Mária, Szent Domonkos és Aquinói Szent Tamás alakjával.⁵⁶ Mindezek mellett az írott források megemlékeznek még a szentélyrekesztőről, az orgonáról és egy nagyobb méretű kápolnáról.⁵⁷

Brassó (Braşov, Kronstadt; Brassó vidéke/Brassó m.) – Szent János-apáca kolostor
A városban domonkos apácák jelenlétére is következtethetünk. 1474-ben a rend generálisa megbízta a Szent Péter és Pál domonkos konvent perjeljét, hogy vegyen fel a rend soraiba tíz nőt, akiket készítsen is fel hivatásukhoz méltóan. Az apáca kolostor lakóiról kimondottan 1502-ben történik említés először, ami viszonylag késői alapítást feltételez. Ekkor Repsi Máté schönbergi plébános végrendeletében teológiai és egyházi jogi könyveiből a brassói domonkos apácáknak is juttat. 1510-ben 10 apáca lakta.⁵⁸ A zárda méreteiről az ugyanebben az évben megtartott káptalani rendelkezés segítségével alkothatunk képet. E rendelkezés a zárdában lakó apácák számát maximálja: eszerint a brassói Szent János-apáca kolostorba 12 apáca fogadható be. 1524 körül azonban 32 lakója volt a domonkos apáca kolostornak. Ugyanekkor említik István szerzetest mint apácagyónatót.

Templomuk és kolostoruk az 1540-es években került idegen kézre. Az említett időpontban a város számadáskönyveiben még szerepelnek a „fekete apácák”. Elűzésük után épületeik a város tulajdonába kerültek, amely ispotályt rendezett be a hajdani zárda épületében. Úgy tűnik, a templomot csak 1644-től kezdték használni a lutheránusok 1689-ig, amikor valószínűleg leégett. A hajdani domonkos apáca kolostort és romos templomát 1718-ban a ferencesek foglalták el. A barokk stílusban szinte teljesen átépített épületegyüttes ma is áll. A délkelet felé tájolt templom egyik hosszoldala az utcára nézett, a városfal fe-

56 Bartók Márton domonkos rendi szerzetes 1718. évből való jelentéséről van szó. Ez és Kálnoki Ádám grófnak a rend generálisához intézett levelei az erdélyi domonkos rendházak visszaszerzése ügyében megjelenés alatt állnak.

57 Források: *Györffy Gy.*: i. m. I. 827–828.; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.* (= Quellen) I–VII. Kronstadt–Brassó, 1886–1918, I. 237., 416., 653., II. 145., 150., 157., 243., 276., 293., 596., III. 360., 407., IV. 99., 408., V. 447., VI. 60., 319., 323., 418–419., 524., VII. 522., 527.; *Ub* I. 521–522., IV. 533–535., V. 115–116., 449–450., 471–472., 509., 528., VI. 103–104., 109–111., 126–127., 149–150., 161–162., 162–163., 164., 202–203., 368–369.; *Egyh Eml* I. 530., III. 234., IV. 456. *Irodalom: Borbély A.*: i. m. 202. (Brassó látképével és elővárosának alaprajzával); *Dankanits Ádám*: Az 1575-ös brassói katalógus. Könyvtári Szemle 14(1970) 177–179.; *Dicţionar* 80.; *Entz G.*: Erdély építészete a 11–13. században i. m. 84.; *Uő*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 253–257.; *K. Fabritius*: *Zwei Funde* i. m. 26., 31–32.; *Julius Gross*: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek.* Archives des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 21(1887) 622–625.; *Harsányi A.*: i. m. 36., 38., 67–68.; *B. Iványi*: *Geschichte des Dominikanerordens* i. m. (1939) 42–59.; *M. Lupescu Makó*: “Item lego...” i. m. 181.; *Pfeiffer M.*: *A domonkos rend magyar zárdái* i. m. 33–34.; *Maja Philippi*: *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert.* Köln, 1986. 231–233.; *F. Romhányi B.*: *Kolostorok és társaskáptalanok* i. m. 15.; *M. S. Salontai*: *Mănăstiri dominicane* i. m. 125–139.

58 Salontai szerint 18 apáca lakott a zárdában, ld. *M. S. Salontai*: *Mănăstiri dominicane* i. m. 141.

lőli oldalához pedig a kolostorszárny csatlakozott. Egyszerű kis teremtemplom volt, poligonális (8/5) szentélyzáródással. A templom számottevő része még a gótikus korszakból származik, azonban a kolostor szárny teljesen átépült a barokk stílusban. Az írott források említik még a templomban található orgonát.⁵⁹

Gyulafehérvár (Alba Iulia, Karlsburg; Fehér m.) – Szűz Mária-szerzeteskolostor

A Várban, a székesegyháztól északkeletre feküdt a domonkosok Szűz Máriáról nevezett rendháza. Első adatunk a rendház létezéséről 1289-ből származik, amikor a kolostor János nevű perjelje és Nicolaus *pictor*, ugyanezen rendház tagja előtt a medgyesi egyházkerület papjai és a gyulafehérvári káptalan tagjai meg egyezésre jutnak az egyházi tized ügyében. Figyelemre méltó, hogy a két fél között keletkezett peres ügy előbb a káptalan, majd a Szentszék elé volt terjesztve, mégis végül a gyulafehérvári domonkosok előtt talált megoldásra. 1293-ban Gellért, a domonkos rendház perjelje a káptalan kérésére más egyházi személyekkel átírja, a helyi gyakorlattól eltérő módon (tehát nem keretlevélbe foglalva, hanem záradékkal ellátva), III. András király ugyanazon év november 7-én kelt levelét, ezáltal kímélve meg a kiváltságlevelet az utazás viszontagságaitól. 1295-ben már Teodor szerzetes a konvent perjelje, ekkor ugyanis a perjel és a rendház Benedek olvasószerzetese más egyházi személyekkel egyetemben konventi pecsétjükkel erősítenek meg egy, a gyulafehérvári egyház számára tett adományt. Együttműködésüket a gyulafehérvári káptalannal és püspökséggel más oklevelek is bizonyítják. Egy 1298. évi hamis oklevélben Pálóci Máté gyulafehérvári domonkos perjel neve tűnik fel, aki rendházának szerzetesi közösségével ügyvédvallásnál tanúskodik. Több alkalommal kerül sor az erdélyi püspök, illetve a káptalan leveleinek megerősítésére (1306-ban többször is), átírására (1296–1301 között, 1313-ban, 1328-ban).⁶⁰

Kapcsolatukat nemcsak az egyházi intézményekkel, hanem a magánszemélyekkel is ápolták. Ennek tudható be, hogy végrendeletekben megemlékeznek róluk (1300-ban Alvinci Herbord comes özvegye, Erzsébet asszony hagyott

59 Források: Quellen II. 761., IV. 105., 110., 125., VI. 323. Irodalom: Dicționar 80–81.; Entz G.: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 258., 522–523.; Karl Fabritius: Das Testament des Schönberger Plebans Mattheus von Reps aus dem Jahre 1502. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 12(1874) 375–376.; Harsányi A.: i. m. 110–111.; B. Iványi: Geschichte des Dominikanerordens i. m. (1939) 31., 43., 54.; Jakab Elek: Apáczklastromok Erdélyben. Történelmi Tár 13(1867) 86–87.; Pfeiffer M.: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 87.; F. Romhányi B.: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 15.; M. S. Salontai: Mănăstiri dominicane i. m. 140–143.

60 A gyulafehérvári domonkos konvent ily irányú tevékenysége felvetette hiteleshelyként való működésének lehetőségét. Legpregnansabban az ismert román medievista, Francisc Pall fogalmazta meg feltevését. Szerinte az 1295–1311 közötti időszakra tehető a domonkosok hiteleshelyi tevékenysége, ld. Francisc Pall: Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală (sec. XIII–XIV). Studii și materiale de istorie medie 2(1957) 400. Harsányi – Eckhart Ferencre hivatkozva – tagadta a domonkos rend rendszeres hiteleshelyi tevékenységét a középkori Magyarországon, ld. Harsányi A.: i. m. 27.

10 márkát a domonkosok Szűz Mária-egyházára), vagy ezek összeállításánál tanúként vannak jelen (1361-ben Alvinci Vivianus comes János nevű fia végrendeletének megírásánál tanúként szerepeltek).

Bernard Guy 1303. évi, a magyarországi domonkos provincia kolostorait megörökítő listáján a gyulafehérvári rendház is szerepel (*Albae Transsilvaniae* néven). Sajátos szerephez jutott a rendház 1306–1307-ben. 1306-ban Péter püspök László erdélyi vajda kiközösítésének ügyét a fehérvári domonkos perjel által a pápához terjesztette fel. Midőn 1307-ben a püspök meghalt, László vajda a püspökválasztásra összejött káptalan tagjait fogságba vetette, a többiek pedig a kolostorokban (*in medio monasterii*) kerestek menedéket. A Gentilis bíboros és hallgatósága előtt 1308-ban lezajlott per jegyzőkönyvében Benedek erdélyi püspökké való választása alkalmával több ízben említés történik a gyulafehérvári domonkosokról és ágostonos remetékről, így az idézőlevélben és a végső határozatról szóló jelentésben, ahol első ízben említik a rendház vikáriusát, Pétert. 1311-ben Egyed, a domonkos rendház perjelje tanúként szerepel, 1313-ban pedig Theodorus perjelt említik a források, aki a konvent pecsétjével megerősített oklevelet írt át Benedek erdélyi püspök kérésére. 1328–1330-ban az erdélyi káptalan bizonyos feltételeket határoz meg, amelyek segítségével a sebesi dékántság papjai az erdélyi püspökkel és káptalannal megegyezhetnek az eddig jogtalanul megvont illetékek ügyében. A megegyezés a gyulafehérvári domonkosok és a Szent Istvánról elnevezett ágostonos konvent képviselői előtt történt. A domonkos konvent saját pecsétjével erősítette meg a felek között létrejött megállapodást. 1334-ben Márton, a Szűz Mária-rendház perjelje bíraskodott egyházi ügyekben a medgyesi dékánátus plébánosaival szemben.

A 14. század közepén nagyszabású átépítési, újjáépítési munkálatok kezdődtek. 1350 júniusában Domokos perjel a konvent szőlőjét volt kénytelen eladni, mert az építési munkálatok folytatásához a konvent nem rendelkezett a szükséges anyagiakkal. 1361-ben a rendház főnöke Miklós volt. Két évvel később valószínűleg ugyanezen Miklós perjel vallotta, hogy Chankar Pál fél kúriáját a gyulafehérvári domonkosok Szűz Mária-egyházára hagyta. Az építkezés ekkor még mindig nem volt befejezve. Az 1444. évi közös, domonkosok és ferencesek által a pápához benyújtott búcsúengedély-kérelemben Gyulafehérvár neve is előfordul. Ugyanazon év május 26-án kelt bullájában IV. Jenő mindegyik, a kérelemben említett egyházi intézménynek búcsút engedélyezett, így a gyulafehérvári domonkos konventnek is. A domonkos kolostor biztonságos voltára utal egy sokkal későbbi feljegyzés is. Kőhalmi Péter domonkos szerzetes 1519-ben jegyezte fel, hogy a vallási zavarok idején Udvarhely mellett Gyulafehérvárt tartja az egyedüli biztonságos helynek.

A konvent *terminus*ának területét a 15. században említik. Ekkor a gyulafehérvári domonkosoknak osztozniuk kellett a Kis-Szamostól nyugatra fekvő területek felett a kolozsvári rendházzal.

A rendház tagjainak létszámáról először Antonius Fabri domonkos szerzetes tudósít, aki szerint 1524 körül e kolostorban 6 áldozópap, 3 rendi növendék és 4 világi testvér lakott. A barátok között egy *terminarius* szerzetes is volt, aki a

konvent hatáskörébe tartozó területről gyűjtötte be az alamizsnát. György perjelről valószínűsíthető, hogy a novíciusok felkészítését irányította. Legközelebb 1529-ben említik a kolostor lakóit. Ekkor Miklós perjel állt a konvent élén, és két, Segesvárról Gyulafehérvárra áthelyezett szerzetes tűnik fel a forrásokban, akik közül az egyik orgonista volt. Ez feltételezi orgona jelenlétét a domonkosok templomában.

Feltehetőleg a 16. század közepén szűnt meg a gyulafehérvári domonkosok rendháza. 1553-ban említik utoljára a források. Ez évben a rend Rómában megtartott nagykáptalanja elfogadta a Gyulafehérvárról elköltözni szándékozó konvent új meglepedési helyét. Sajnos, arról nem beszélnek a források: miért kellett a konventnek új helyet keresnie, melyik volt az és egyáltalán elfoglalták-e. 1581-ben Leleszi János Báthori Istvánhoz írt levelében beszámol a kolostor és templom állapotáról. A jezsuitáknak szánt épületegyüttes részben elhagyatott, részben mások által lakott volt akkor. Báthori Kristóf 10 ezer padlótéglát szállítatott Fehérvárra. A jezsuitáknak ideiglenesen faoltárt is emeltek. Mindez azt mutatja, hogy az épületegyüttes nehéz helyzetbe került és igencsak szükség volt helyrehozatalára. A jezsuiták rövid 16. század végi szereplésük után a 18. században tértek vissza ismét a korábban elhagyott kolostorba és templomba. A Visconti által készített 1711. évi alaprajzon még áll a kolostor épülete. Templomát, melyről egy 19. századi fénykép ad fogalmat, 1900 körül bontották le. Amennyire a fényképből megítélhető, a lebontott épületre a 16. század elejének koldulórendi építkezése volt jellemző (jellegzetes tömegelosztás, nyugati csúcsíves kapu, halhólyagos körácsú, kerek homlokzati ablak).⁶¹

61 A szakirodalomban két elmélet körvonalazódott a domonkosok gyulafehérvári Szűz Mária-egyházának 1556 utáni sorsát illetően, pontosabban az épületegyüttes újkori források (térképek, metszetek) alapján történő azonosítására. A hagyományos felfogás szerint a domonkosok kolostorát és templomát a jezsuiták vették át (*Entz G.*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 63., 300.; *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp. 1985. 269–271., 273–278., 307.). Ezt az álláspontot a jezsuita források is alátámasztják, ld. Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. I/1–2. Sajtó alá rend. Balázs Mihály–Kruppa Tamás–Lázár István Dávid–Lukács László. Szeged, 1995. 8., 258., 259., 428., 495., 500., 501. Újabb elmélet szerint a jezsuiták nem a domonkosok, hanem az ágostonos remeték Szent István vértanúról nevezett egyházát vették át, következésképpen a 19–20. század fordulóján lebontott templom nem a domonkosoké, hanem az ágostonos remetéké volt, ld. *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 90–95. Egyetlen forrás, egy 1582. évi vizitáció említi, hogy a jezsuiták az ágostonosok templomát vették át, az összes többi jezsuita jelentés és levél a domonkosokat nevezi meg korábbi tulajdonosként. Források: *Györffy Gy.*: i. m. II. 143–158.; EO I. 339., 445., 521., 534., 558., 569., 597., 598., II. 21., 54., 55., 93., 146., 154., 187., 191., 204., 618., 832/2. sz.; *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. XII. (1361–1365).* (= DRH, C) Sub redacția Ștefan Pascu. București, 1985., XII. 119–121.; Ub I. 127–128., 159–160., 196., 202–203., 214–216., 216–217., 421–426., V. 129., 132–134., 138.; *EgyhEml* I. 529.; XV. századi pápák i. m. II. 814., 815., 817. sz.; Zsigmondkori Oklevéltár. (= ZsOkl) I–II. Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958., II/1. 2199. sz. Irodalom: *Borbély A.*: i. m. 200. (Gyulafehérvár látképével és alaprajzával); *Dicționar* 47–48.; *G. Entz*: Die Baukunst Transsilvaniens i. m. 142.; *Uő*: Erdély építészete a 11–13. században i. m. 99.; *Uő*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 300.; *K. Fabritius*:

*Kolozsvár (Cluj, Klausenburg; Kolozs m.) – Szűz Mária-szerzeteskolostor*⁶²

A domonkos barátok a 14. században telepedtek meg Kolozsvár legrégibb városnegyedében, az Óvárban. Templomukról – mely feltehetőleg azonos lehetett a régi óvári plébániával – az első adat 1397-ből való. Ekkor az erdélyi püspök és a kolozsmonostori apát között Szentbenedek birtok erőszakos elfoglalása ügyében a tanúk esküt tettek a domonkosok Szűz Mária-kolostora sekrestyéjében, Szent Domonkos oltára fölött. 1400-ban IX. Bonifác pápa búcsút engedélyezett a kolozsvári domonkosok számára három kápolnájuk újjáépítéséhez, javításához. A név szerint felsorolt kápolnák: Szent Háromság, Szent Péter és Pál, valamint Szent Lőrinc.

A kolostor számára juttatott adományok tekintetében a kolozsvári domonkos rendház igen gazdag. Az adományozók névsorát Pauer Péterné Dorottya asszony nyitja meg, aki 1424-ben kelt végrendeletében két díszes terítőt hagy a Szűz Mária-kolostorra. Három évvel később a konvent perjeljét említik Michael Königrätz személyében, aki ugyanakkor a rend erdélyi vikáriusa is volt. A perjel Luxemburgi Zsigmond káplánja lesz, helyét a kolozsvári konventben és az erdélyi vikariátus élén Henrik szerzetes foglalja el. 1450-ben a kolozsvári domonkosok Szűz Mária-kolostorának perjelje, János szerzetes közvetítőként szerepel a szintén helybéli domonkos apácák által Herepei Márk alvajdának eladott könyvek ügyében. Néhai Johann Sleser kolozsvári polgár özvegye, Margarete 1454-ben kelt végrendeletében a domonkosok Szűz Máriáról elnevezett kolostora konyhájára 10 forintot, a kolostor épületére pedig 25 aranyforintot hagyott, azzal a megkötéssel, hogy a barátok egy éven át naponként mondják el érte a halottak miséjét. A 15. század közepén, jórészt Hunyadi János támogatásával építették újjá a Szűz Mária és Pádai Szent Antal tiszteletére szentelt egyházukat. Hunyadi a kolostor építésére és a barátok szükségére évenként 50 forintot érő sőt adományozott a széki sóaknából.⁶³ Apja adományát Mátyás király két rendben is, 1462-ben és 1467-ben megerősítette. 1458-ban a domonkosok temp-

Zwei Funde i. m. 25–27., 30.; B. Iványi: Geschichte des Dominikanerordens i. m. (1939) 241–247.; F. Romhányi B.: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 29.; Pfeiffer M.: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 41–42.; Ioan Șerban: Un monument de arhitectură gotică din Cetatea Alba Iulia: Biserica Báthory. Apulum 15(1977) 313–333.; M. S. Salontai: Mănăstiri dominicane i. m. 84–96.

62 A domonkosok templomának és/vagy kolostorának patrocíniuma változóan jelenik meg a korabeli forrásokban: hol Szent Antal, hol Szűz Mária, továbbá Szűz Mária és Szent Antal a patrocínium. Mivel a változatok nem kronológiai rendben követik egymást, így nem feltételezhető, hogy újjászentelésről lehetne szó. Ezért a forrásokban leggyakrabban előforduló Szűz Mária patrocíniumot használjuk, anélkül, hogy a másik kettő megbízhatóságát kétségbe vonnánk.

63 Hunyadi János 1455. évi adománylevele építkezésekre utal, ám a ma álló épületek egy 15. század végi nagy újjáépítésre utalnak, amiről azonban írott forrás nem maradt fenn. A még későbbi barokk átépítés érdemben nem érintette a káptalantermet és a refektóriumot, ld. Buzás Gergely: A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a késő gótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon. In: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Szerk. Kiss Imola-Szőcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 141–142.

lomának egyik oltáráról is hírt kapunk. Ekkor ugyanis Lorenz Wermescher kolozsvári polgár és felesége, Ágnes kölcsönösen egymást nyilvánítják örökösüknek, mindkettőjük halála esetére pedig a Szent Antal-kolostor Szűz Mária-oltárát, azzal a megkötéssel, hogy hagyatékukból a kolostor fizessen egy zarándoklatot Rómába és az aacheni Szűz Mária-templomba.

A koldulórendek és a városi plébániák között gyakori volt az összetűzés. Kolozsváron a vizály okát a temetkezési hely (erőszakos) kiválasztása váltotta ki. 1460-ban a domonkosok perjelijének, Györgynek és István szerzetesnek, a művészetek borostyánosának (*baccalaureatus artium*) kérésére a kolozsvári Szűz Mária-kolostor testvérsége (*confraternitas*) tagjainak nevében több kolozsvári polgár kijelenti, hogy a Szent Mihály-templom plébánosa, Schleuning Gergely erőszakkal a plébániatemplomban temette el a testvérség ama tagjait, akik elődeik szokását követve a Szűz Mária-kolostorban, a konfraternitás temetkezőhelyén kívántak nyugodni, és ezzel megsértette mind a Domonkos Rend, mind pedig a testvérség kiváltságait. Ugyanakkor amiatt is tiltakoznak, hogy Gergely plébános azokat a halott gyermekeket, akik – kilenc éven aluliak lévén – nem végrendelkezhettek és temetkezési helyet nem választhattak maguknak, de szüleik a testvérség tagjai és a kolostorukba kívánták őket temettetni, erővel elvitette és a saját plébániájába temettette el. Következésképpen, az először ekkor említett domonkos vallásos testvérség tagjainak külön temetkezőhelye volt a rend egyházában, és ide a testvérség családtagjainak hamvait is befogadták. A rend egyházában való temetkezés a testvérséghez való tartozás egyik kiváltsága volt. Nem sokkal később, talán az előbbi vizálykodást elkerülendő, Menszáros Jakab özvegye, Apollónia másik tanútársával együtt kijelenti a kolozsmonostori konvent kiküldöttjei előtt, hogy férje mint a domonkos kolostor testvérségének tagja, életében és halálos ágyán egyaránt kifejezte azt az akaratát, hogy a kolostorban temessék el. Feltűnő, hogy mindhárom esetben a vallásos testvérség temetkezési helyeként a domonkosok kolostorát és nem a templomát jelölik meg. Elképzelhető, hogy az oklevélben említett temetkezőhely a domonkos kolostor kerengőjében volt.

A város jelentőségének növekedésével együtt nőtt a domonkosok szerepe is. Ez főleg az adományozók névsorából tűnik ki. Idősebb Vizaknai Miklós 1465-ben többek között széki kúriáját és halastavát hagyta a kolozsvári domonkosokra. 1479-ben a barátoknak már malma is volt a halastavon. Ekkor ugyanis néhai Kodori Pape két fia, László és János, kiegyeztek a konventet képviselő Lukács és János baráttal a domonkosok széki halastava és az azon épült malom ügyében. A megegyezés csak ideig-óráig tartott, mert 1491-ben a két fél ismét egyezkedik egymással. Eszerint, ha a barátok augusztus 20. után le akarnák engedni a vizet, akkor Kodori László és János kötelesek hozzájárulni, de a barátok a kibocsátott teljes vízmennyiséget rövidesen pótolni tartoznak. A barátok a lehalászás idejéről értesítik a Kodoriakat, akik – 100 aranyforint büntetés terhe alatt – kötelesek a gátakat vesszővel erősíteni és a barátok tavát a nagy víztől megóvni. Ugyanakkor abban is egyezsége jutottak, hogy a megállapodást megszegő fél halastava végleg szálljon át az egyezséget megtartó félre. Ez alkalommal törté-

nik először említés a magyarok prédikátoráról, Gergely szerzetesről és János szerzetes püspökről, aki egyben a rend erdélyi vikáriusa is volt. 1471-ben Katarina Reich, néhai Lukácsi Márton ötvös kolozsvári polgár felesége végakarátában szintén megemlékezett a helybéli domonkos barátokról, és 4 forintot hagyott rájuk. 1477-ben Szentgotthárdi Wass István, Pál és Zsigmond a néhai testvérük Wass János által Szentgotthárd határán végrendeletileg a domonkosok kolozsvári Szűz Mária-egyházára hagyott halastóból őket illető részeket, szüleik és önmaguk lelki üdvéért az említett szerzeteseknek adományozták.

A kolozsvári domonkos rendház virágzását a terjeszkedési munkálatok is alátámasztják. Dengelegi Pongrácz Jánosné a templom mellett felépíttette a Szent Antal-kápolnát, ahol oltárképet csináltatott, miseruhákat ajándékozott és kazulakeresztet hímeztetett. 1479-ben gyulatelki birtokát szintén a kolozsvári domonkosoknak adta azzal a feltétellel, hogy mindennap misét mondjanak érte az általa alapított oltárnál. Talán ezen építkezésekre vonatkozik, hogy a kolostor a kőszegéshez és a kőfaragáshoz szükséges eszközökkel is fel van szerelve. 1482 februárjában Sombori Péter, mielőtt Rómába elzarándokolt volna, feleségével, Zsófiával együtt végrendelkezett. Szászssombori birtokrészüket, az ottani halastóval együtt, misealapítványul a kolozsvári Szűz Mária-kolostor szerzeteseinek hagyták. A halastó jövedelmét ugyanakkor a zsombori Szűz Mária-templom cintermének kijavítására, valamint egy Fábián és Sebestyén vértanú alakjával díszített kőoszlop állítására szánták. 1485-ben Somkerek-i Erdélyi István alvajda végrendeletében feltűnik egy Tamás nevű festő, aki az alvajda megrendelésére 1485-ben Mária mennybemenetelét festette meg 100 forintért a kolozsvári domonkosok kolostorában. Egy évvel később a domonkosok Szent Antal tiszteletére emelt kolostorát említik. Ekkor Gergely szerzetes a konvent lakóinak nevében kijelentette, hogy azt a bizonyos birtokrészekből járó hitbért és jegyajándékot, melyeket végrendeletében Gyerőfi István özvegye, Ilona asszony kolostorukra hagyott, megkapták. Suky Jánosné valamikor 1487–1499 között kelt végrendeletében egy felszerszámozott lovat hagyott a domonkos barátokra. 1492-ben Papfalvi László nemes végakarátában a kolozsvári Óvárban épült Szűz Mária domonkos egyháznál választott temetkezési helyet. A barátoknak hét (oldal) szalonnát hagyott lapockával és hájjal együtt, egy lovat, egy erdőt, hogy nyolc évig használhassák, s azután felesége és fia birtokolják. Halastavat adományozott a domonkos barátoknak Somkerek-i Erdélyi János is 1496 előtt. Két évvel később Hacza István és testvére, Dénes, valamint ezek gyermekei bődi két jobbágytelküket, Szűz Mária iránti tiszteletükből, maguk és elődeik lelki üdvére a kolozsvári domonkosok kolostorára hagyják. Polnar Gábor domonkos szerzetesként kezdte pályafutását, így nem véletlen, hogy vagyonát főként az őt kitanítató rend javára fordította. Főleg a temetkezési helyéül választott segesvári domonkos templomra hagyományozott 1501-ben kelt végrendeletében, de emellett boltoztatta a domonkosok kolozsvári templomát is.

1501-ben Túri Benedek a maga, felesége, Anna és szülei lelki üdvéért, a domonkosok Szűz Mária-kolostorának ajándékozta Túron három birtokrészét, az ottani Túritó nevű halastavat, a rajta épült kétkerekű malommal együtt, továbbá

a Túri György özvegyének, Orsolyának és leányainak, Erzsébetnek, Zsófiának, Krisztinának és Ágnesnek 290 magyar forintért azzal a feltétellel elzálogosított negyedik birtokrészét, hogy csak a zálogosok halála után válthatják vissza. Ennek fejében a barátok mindennap misézni tartoztak Benedek, Anna és szüleik üdvösségéért, halottak napjának vigiliáján pedig az egész konvent énekli érettkük a misét és mond kilenc *lecti*ot. Ha Benedek el akarná e birtokokat idegeníteni a kolostortól, 1790 aranyforintot tartozik fizetni a barátoknak. Ugyanakkor Túri Benedek kijelentette, hogy a domonkosok kolostorának adományozott túri birtokrészből és az ottani Túrító nevű halastóból nővéreinek, Klárának járó leánynegyed, továbbá 100 forint tartozása fejében átengedi neki túrcsáni birtokrészét. Ez azonban szintén a barátoké legyen, ha Klára a kolostor javára nem mondana le leánynegyedéről. Úgy tűnik, a barátok jó két évtizedig háborítatlanul élvezték a jelentős adományt. 1527-ben azonban Kolozsvári Vince szerzetes, a konvent perjelje eltiltotta Túri Benedeket és feleségét, Annát, valamint nővérét, Erzsébetet, továbbá Anna anyját, Margitot Túr birtok és Csán részbirtok, a Túrító nevű halastó és a rajta lévő malom elidegenítésétől. Két évvel később a barátok még mindig nem teljes jogú haszonélvezői a szóban forgó javaknak, ugyanis Koppándi Ambrus a kolozsvári Óvárban lévő domonkos kolostor lakóit tiltja a néhai Túri Benedektől végrendeletileg nekik hagyott túri birtokrész és halastó birtokbavételétől. 1536-ra a szóban forgó javak jogi helyzete rendeződhetett, mégpedig a kolozsvári domonkos barátok javára, ugyanis ekkor ezeknek az eladásáról intézkedtek. Az említett évben a kolostor perjelje, Vitályos szerzetes és Péter szerzetes a néhai Túri Benedektől rendházukra hagyott csáni birtokrészt 600 forintért örök áron eladta Koppándi Gergely gyulafehérvári őrkannoknak és Patai Nagy Sebestyén szentmihálykövi várnagynak. A túri birtokról pedig kijelentették, hogy azt csak Majlád István erdélyi vajdának és székely ispánnak fogják eladni.

1502-ben Repsi Máté schönbergi plébános végrendeletében teológiai és egyházi könyveit szétosztotta különböző egyházi intézmények és személyek között. Az adományozottak listáján szerepel Jakab mester, a kolozsvári domonkos perjel is.

1503-ban a szintén Kolozsváron lakó néhai Stephan Weimer felesége, Elisabeth rendelkezett javairól. Eszerint halála után, házsongárdi szőlője kivételével, minden ingatlan és ingó javát, egyenlően megosztva, a kolozsvári domonkosok Szűz Mária-kolostora és a külvárosban lévő Szent Egyed-apáca kolostor kapja. 1515-ben a kolostor három lakója tanúként volt jelen egy birtok beiktatásánál. 1521-ben a domonkos barátok templomának Szűz Mária-kápolnáját említik. Ez évben ugyanis néhai Szamosfalvi Mikola Ferenc fiai, István és László, az apjuk és néhai idősebb Somkerekai Erdélyi János által a domonkosok óvári temploma oldalához Szűz Mária tiszteletére építeni kezdett kápolna befejezésére és az ott lelki üdvükért mondandó misékre a szerzeteseknek adták Szamosfalva és Dezmér határán a Nagyölgyítő nevű halastavat, az ettől keletre eső szomszédos földet és a tó végén levő hegyen elterülő Függőcseréje liget felét. A domonkosok kötelesek a kápolnában Erdélyi János által elrendelt misét

Mikola Ferenc, István és László, valamint egész családjuk üdvösségéért is elmondani. Ezenkívül egy másik misét is mondjanak hetenként a halottakért, Mikola István és László halála napját jegyezzék be kalendáriumukba és azok évfordulóján a misében emlékezzenek meg róluk. Említés történik a kolostor lakóiról, akik nevében Olasz Lukács alperjel és Mihály kántor minderre kötelezettséget vállaltak, az égi bíró előtti felelősség terhe alatt. Adományukat rokonaik csak 1000 forint lefizetésével vehetik a barátoktól vissza.

1521-ben Mérai Dezső Antal, akit 1537-ben mint a kolozsvári Szent Erzsébet-ispotály mesterét említene, Mérán az Ebhátasúta nevű út alatti erdejét a domonkosok kolozsvári kolostorának adományozta, hogy az ő és felesége, Anna, valamint egész családjá lelki üdvéért misét mondjanak. A domonkosokat a konvent előtt a kolostor alperjelje és Antal nevű sekrestyése képviselte. 1522-ben Olasz Lukács perjelt említik. Halastó adományozásáról esik szó 1524-ben is. Kötél Pál vallotta, hogy a Kolozsvár határában, a Harmadvölgyben levő halastó egyik felét már korábban néhai Monostori István a domonkosok óvári kolostorára hagyta testamentumában, másik felét Kötél Pál és György deák felesége örökölte, amelyet most mindketten a nevezett kolostorra hagyják lelki üdvösségük biztosítása végett. 1527-ben a konvent perjeljét, Kolozsvári Vincét említik. Ekkor a besztercei domonkosokkal közösen bírt felsőzsuki halastavat, melyet néhai Somkerekai Erdélyi János hagyott lelki üdvéért a két kolostorra, miután a kolozsváriak a maguk részét pénzzért átengedték a beszterceieknek, most a kolozsváriak beleegyezésével Prázmári Mátyás besztercei alperjel, konventje nevében eladja korábbi tulajdonosa, néhai Suky István fiainak, Jánosnak és Benedeknek.⁶⁴

A 16. század első feléből a rendbe lépés körülményeiről tájékoztató értesüléseink vannak. Volt, aki a rendbe lépéskor az illető konventnek adományozta vagyonát vagy annak egy részét. Ez történt Nagydobai Lőrinc esetében, aki a kolozsvári domonkos szerzetesek közé belépve, átadta kolostoruknak nagydobai és egyéb Közép-Szolnok vármegyei birtokrészeit. Ez idő táján azonban ezek védelmét rábízták Nagydobai Csehi Balázusra és fiaira, Demeterre, Györgyre és Mátyásra. Mások feltételesen mondtak le világi javaikról. Úgy tűnik, ez történt Szembécsi Pál esetében, aki a rendbe belépve „szeretetből, minden fizetés nélkül” atyjafiának engedte át birtokait és szőlőjét, hozzátéve azonban, ha az gyermektelenül halna el, mindezek visszaszálljanak őreá.

1531-ben Csomai Miklós közjegyző több kolozsvári polgár bevallása révén írásba foglalta Zilahi Pál esküdtpolgár özvegyének, néhai Orsolya asszonynak a végakarátát. Testamentuma egyik tanúja a kolozsvári domonkos rendház lakója, Demeter szerzetes, a város prédikátora, aki egyben férje gyóntatója is volt. Szintén ez évben kelt Kőfaragó György özvegyének, Magdolnának közismert végrendelete, melyben bőséges pénz- és egyéb adományokat juttat a kolozsvári és más erdélyi, sőt magyarországi ferenceseknek is. Végakarátában a helybeli domon-

64 Az ügy további fejleményeit ld. Beszterce Szent Kereszt-szerzeteskolostor tárgyalásánál.

kosokról sem feledkezett meg: a Szent Fábán és Sebestyén kápolnájában levő tábla(képek) javítására egy forintot rendelt.

A kolozsvári *studium particulare* meglétét valószínűsíti könyvtára, mely a reformációnak esett áldozatul. Méreteiről a mindmáig meglévő gótikus könyvtárterem árulkodik, amelyet a 15. század második felében emeltek külön erre a célra.⁶⁵ A kolozsvári domonkosok könyvbeszerzésének viszonylag jelentős méreteiről tanúskodik az az adat, amely szerint Kolozsvári Ádám mester 1488-ban 22 és fél dukátot fizetett ki Octavianus Scotus könyvnyomtatónak a tőle vett könyvekért.

A kolozsvári domonkosok közül többen tanultak olasz egyetemeken, mint például *Adam de Colusvar* és *Jacobus de Colusvar* 1481-ben Firenzében. Kolozsvári domonkos volt az a *Nicolaus de Mirabilibus* is, aki Padovában tanult, majd a sienai *studium generale* régense lett, Firenzében előadásokat tartott Lorenzo Medici és humanista baráti köre előtt, majd hazatérése után mint magyarországi rendfőnök újjászervezte Mátyás budai egyetemét. Itáliai kapcsolataikat onnan jött személyek révén is ápolták. 1526 körül a konvent élén olasz perjel állott, Olasz Lukács, aki olaszországi útjairól a reneszánsz művészet számos termékét hozhatta magával és ajándékozhatta a kolostornak, amint már korábban hasonlóképpen cselekedett Valentinus provincialis és egy olasz úr. Úgy tűnik, a kolozsvári konvent tagja volt az a *Johannes de Ungaria*, aki 1462–1463-ban Kölnben tanult és később a magyar domonkos provincia provinciális perjelje lett. 1477-ben ebben a minőségében engedélyt kap arra, hogy eddig szerzett és provinciális perjelsége idején szerzendő könyveit és javait tetszése szerint eredeti konventjének, a kolozsvárinak, illetve valamely más konventnek adhatja.⁶⁶ 1479-ben kolozsvári perjel és erdélyi vikárius, 1491-ben szintén itt perjel.

Magyarországra a Domonkos Renden belüli obszerváns törekvések 1444-ben jutottak el, egy időben a szigorúbb irányzatú ferencesek térfoglalásával. Ebben az évben IV. Jenő pápa a bázeli Jakob Richer domonkost Erdélybe az *observantia regularis* követők vikáriusa gyanánt rendelte ki néhány társával. A közvetlen ok a török pusztítása volt, amelynek következtében több rendház lehanyatlott,⁶⁷ az igazi cél azonban bizonyára a kolostorok obszerváns szellemű átszervezése lehetett. A nagy távolság Bazel és Erdély között eleve valószínűvé teszi, hogy a rend vezetősége kezdeményezte az akciót. Az eredmény: a szebeni és a kolozsvári rendház obszerváns lett, esetleg más erdélyi kolostorok is. Úgy tűnik, Erdélyben a kolozsvári volt az első reformált konvent. Egy 1479. évi határozat szerint Kolozsvári Antal szerzetes a provincia bármely reformált konvent-

65 „edificarunt domum librarie pulcrum et amplum pro librorum conservacione”. *Eszterházy János*: A kolozsvári Boldogasszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferenciek egyházának történeti és építészeti leírása. Magyar Sion 4(1866) 584–585.

66 Az adatok akkor elfogadhatóak, ha helytálló Harsányi feltételezése, mely szerint „Johannes de Ungaria” és „magister Johannes Episcopi” ugyanaz a személy, ld. *Harsányi A.*: i. m. 244.

67 XV. századi pápák i. m. II. 813. sz.; Ub V. 129.

jében tartózkodhat. A következő évben a pécsi obszerváns kolostorból Istvánfia Bertalan szerzetest a kolozsvári kolostorba küldik a magyarok prédikátorául.

Terminusát illetően a kolozsvári rendház igencsak mostoha helyzetben volt. A 15. század végén a konventnek osztoznia kellett egyrészt a besztercei kolostorral a Kis-Szamostól keletre fekvő területen, másrészt a gyulafehérvári rendházzal a folyótól nyugatra elterülő részekén.

A rendtagok számáról Fabri tájékoztat. 1524 körül 13 áldozópap, 7 rendi növendék és 8 világi testvér lakott az óvári rendházban.

A lutheri reformáció tanai már korán, a 16. század harmadik évtizedében megjelentek Kolozsváron, főleg a szász lakosság körében hódítva teret. A magyar népesség ekkor még inkább a régi hithez ragaszkodott. Ezt bizonyítja az az 1546. évi eset, amikor a Szentpéter külvárosi egyházközség magyar hívei a konvent színe előtt tiltakoztak az ellen, hogy luteránus papot küldjenek közéjük plébánosnak, illetve az ellen, hogy az Óvárban lakó szászok a domonkos barátokat „kutyák”-nak nevezzék.

Fráter György halála 1551 decemberében nem várt eseményeket indított el Kolozsváron. Mindjárt a barát halálhírét követő napokban a hitújítással rokon-szenvező két pap annyira felizgatta a tömeget, hogy az megrohanta a domonkosok és a ferencesek kolostorát, azok javait felpredálta, könyvtárát kifosztotta, a szerzeteseket kiűzte a városból. A Marosvásárhelyen, december végén ülésező rendek elhatározták magukat a felekezetek kölcsönös türelmét előíró 1550. évi végzések ilyen megsértésétől, tiltották a polgárokat hasonló cselekedetektől, és elrendelték, hogy a város fogadja újra falai közé a domonkosokat és a ferenceseket, az okozott károk felől pedig egyezzen ki velük. Castaldo meg is fenyegette az előtte magyarázkodó kolozsvári bírót, hogy ha nem állítanak helyre mindent úgy, amint volt, illetve nem bocsátják vissza a szerzeteseket a kapukon, a város falain keresztül is visszaviszi őket katonáival. Jóllehet a város – a rendektől és Castaldótól szorongattatva – kiegyezett a károsult szerzetesekkel, I. Ferdinánd 1552 áprilisában kelt parancsából mégis úgy látszik, hogy a barátok addig nem kaptak elégtételt. Ekkor azonban a Habsburg-hatalom még elég erős volt Erdélyben, hogy Kolozsváron rendet teremtsen és megfékezze az elszabadult indulatokat. Amikor azonban Ferdinánd feladni kényszerült Erdélyt, és Castaldo is elhagyta az országot, a Habsburg-hatalommal azonosult katolikus egyház intézményeinek helyzete válságosra fordult. A domonkosok 1551. évi kiűzését követő megtorlások miatt a város lakossága türelmetlenül leste az alkalmat a végső leszámolásra. Ez tüstént be is következett, amikor az országgyűlés a hitújítók legfőbb patrónusának tekintett Petrovics Pétert Izabella királyné visszaérkezéséig helytartónak választotta. 1556. március 15-én így kiűzték a domonkosokat és ferenceseket kolozsvári kolostorukból, a következő napon pedig mindkét helyről eltávolították a szentek képeit, szobrait és elégették azokat.

A szekularizációt követően egy ideig Izabella királyné lakott a kolostorban, majd 1568 és 1693 között unitárius iskolaként működött. Szintén Izabella királyné volt az, aki rendelkezett a domonkosok javait illetően. 1557 áprilisában a kolozsvári Szent Erzsébet- és Szentlélek-ispotályoknak adományozza a kolozsvári

domonkosok birtokában volt javakat. A jezsuiták is bírták egy rövid ideig, majd a kolostor a templommal együtt a ferenceseké (minoritáké) lett. Mindkettő ma is áll. Mai képét több építési és átépítési munkálat során nyerte. A főbb építési fázisok a 14. századra, a 15. század második felére, a 16. század elejére keltezhetők, melyeket az alapos 18. századi barokk átépítés követte. A 20. század során Möller István és Lux Kálmán purista szemléletű helyreállításai megfosztották a barokk átépítések egyes elemeitől. A gótikus templomból megmaradtak a felmenő falak a támpillérekkel és az ablaknyílásokkal. A hajó déli oldalához öt oldalkápolna csatlakozott: Szent Háromság, Szent Péter és Pál, Szent Lőrinc (mindhármát 1400-ban említik), Rózsafüzér (1521 előtt), valamint Szent Fábían és Sebestyén (1531). A barokk átalakítások a ferencesek idetelepedéséhez köthetők. Ekkor a szentély melletti két kápolnát egyesítették és más-más szent tiszteletére újraszentelték. Az udvart közrezáró kolostor a templom déli oldalához csatlakozott. Keleti szárnyának földszintjén sekrestye, káptalanterem és két más helyiség volt, emeletén pedig könyvtár és valószínűleg *scriptorium*. Az északi szárny földszintjét a refektórium és a raktár, az emeletet pedig a közös hálóterem foglalta el. E szárny alatt volt a borospince. A 16. század elején a templom orgonáját említik. Ma a rendház épületének jó része zeneiskolaként szolgál. Másik részét a templommal együtt a visszaköltözött ferences barátok bírják.⁶⁸

Kolozsvár (Cluj, Klausenburg; Kolozs m.) – Szent Egyed-apáca kolostor

Első adatunk a domonkos apácák kolozsvári jelenlétéről 1450-ből való. Ekkor a Szent Egyed-apáca kolostor nevében Gertrud perjeltnő és Erzsébet nővér három, a misénél nem használt könyvüket 24 aranyforintért eladták Herepei Márk erdélyi

68 Források: EgyhEml I. 528–529., III. 75–76., 79–82., 494.; *Fabritius Károly*: Oklevelek a magyarországi reformáció korából. III. Történelmi Tár 1881. 675–676.; KmJkv 828., 1153., 1327., 1465., 1466., 1470., 1676., 2029., 2232., 2283., 2342., 2562., 2725., 2832., 2985., 3065., 3215., 3216., 3295., 3591., 3803., 3813., 3853., 3971., 4060., 4198., 4199., 4263., 4279., 4280., 4362., 4559., 4561., 4893. sz.; *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. Buda, 1870. 191., 354–356.; TelOkl II. 210–213., 295–296., 310–312., 343–346.; Ub IV. 281., 354–357., V. 514., VI. 115., 218–220., 227–228., 283., 503–504., VII. 220–221., 237., 238–239.; ZsOkl II/1. 664. sz. Irodalom: *Balogh J.*: Az erdélyi renaissance i. m. 27., 58., 68., 72–75., 161., 171., 187., 191., 194., 196., 202., 312., 342–343.; *Borbély A.*: i. m. 201–202. (Kolozsvár látképével, a város és a vár alaprajzával); *Dicționar* 105–106.; *Entz G.*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 342–345.; *Eszterházy J.*: i. m. 582–624.; *K. Fabritius*: Zwei Funde i. m. 11–12.; *Uő*: Das Testament i. m. 375–376.; *Harsányi A.*: i. m. 38., 70.; *B. Iványi*: Geschichte des Dominikanerordens i. m. (1939) 247–256., 379–393.; *M. Lupescu Makó*: "Item lego..." i. m. 165–169., 171–172., 174–176., 178., 181–182.; *Lux Kálmán*: A kolozsvári Szent Ferenc-rendi kolostor épülete. In: Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. I. 1920–1922. Szerk. Gerevich Tibor. Bp. 1923. 129–139.; *Ștefan Pascu-Mărica Viorica*: Clujul medieval. București, 1969. 26., 38–41.; *Pfeiffer M.*: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 46–47.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 37–38.; *Mihaela Sanda Salontai*: O restaurare în spiritul doctrinei unității de stil. Claustrul mănăstirii dominicană din Cluj. In: Arhitectura religioasă medievală i. m. 121–134.; *Uő*: Mănăstiri dominicană i. m. 144–186.

lyi alvajdának. Az eladást a kolozsvári domonkos rendház perjelje, János szerzetes bonyolította le.

Kolostoruk elhelyezkedéséről egy 1454. évi adat szolgáltat információt: néhai Johann Sleser kolozsvári polgár özvegye, Margarete végrendeletében ugyanis a város falain kívül, a szőlőhegyen épült Szent Egyed apátról elnevezett kolostor apácáinak ruházatára és egyéb szükségere 10 aranyforintot hagyott. Jövedelmeiket más, főleg helybéli bőkezű adakozó polgárok gyarapították. 1471-ben Katarina Reich, néhai Lukácsi Márton ötvös kolozsvári polgár felesége végakarátában szintén megemlékezett a helybéli domonkos apácákról, és 4 forintot hagyott rájuk. Úgy tűnik, 1481-ben bizonyos javítási, építési munkákat végeztek a kolostorban. 1503-ban a szintén Kolozsváron lakó néhai Stephan Weimer felesége, Elisabeth rendelkezett javairól. Eszerint halála után, házsongárdi szőlője kivételével, minden ingatlan és ingó javát, egyenlően megosztva, a domonkosok kolozsvári Szűz Mária-kolostora és a külvárosban lévő Szent Egyed-apáca kolostor kapta. 1524-ben Szászvárosi Mihály apácagyóntatót említik. 1531-ben Csomai Miklós közjegyző több kolozsvári polgár bevallása révén írásba foglalta néhai Pinc Péter és Zilahi Pál esküdtpolgár özvegyének, néhai Orsolya asszonynak a végakarátát. Testamentumában Pinc Péter egy hold szántót hagyott az apácák szükségleteire, míg Orsolya asszony 5 forintot hagyott élelmezésükre és 100 forintot miseruhák készítésére, melyet egyenlően kellett szétosztaniuk a Szent Mihály-templom, a kolozsvári klarisszák és a domonkos apácák között. Ugyanebben az évben kelt Kőfaragó György özvegyének, Magdolna asszonynak is a végrendelete, aki a városban lévő egyetlen egyházi intézményről sem feledkezett meg, így a domonkos apácák is pénzzadományban részesültek. 1544-ből értékes adataink vannak mind a kolostor helyét, mind annak lakóit illetően. Ekkor egy adásvételi szerződésnél úgy szerepelnek, mint „a korábban a Kolozsvár falain kívüli Szent Egyed-kolostorban, jelenleg pedig a város falain belüli Szentháromság-kápolna kolostorában lakó domonkos rendi apácák”. Az apáca kolostor nevében Szőcs Anna perjelő, Szévat Borbála és Csonka Orsolya kolozsvári polgárcsaládokból származó apácák kolostoruk Tuzson és Tomb birtokbeli részét minden tartozékával 500 forintért örök áron eladták Fráter György váradi püspöknek, erdélyi királyi kincstartónak és helytartónak. 1555-ben ismét adásvételnél szerepelnek a Szent Egyed-apáca kolostor lakói. Ekkor a zárda nevében Nagy Orsolya, Katarina Hentheller, Rátoni Anna, Nagy Margit, Herceg Borbála és Borégető Katalin apácák, továbbá a kolostor perjelője, Hos Orsolya 140 magyar forintért eladták a Szappan utcában levő sütőházukat Barát Sebestyén egykori esküdtpolgár özvegyének, Annának, és vállalták az azt terhelő *census* hátralékának kifizetését. Ez egyben az utolsó adatunk is a városban való jelenlétükről.

A kolostor méreteiről a benne lakó apácák számának segítségével alkothatunk fogalmat. Az 1510. évi római nagykáptalan rendelkezése szerint a kolozsvári domonkos apáca kolostorban legfeljebb 33 apáca lakhatott. Ezzel a létszámmal a kolozsvári Szent Egyed-apáca kolostor a legnagyobb erdélyi domonkos zárda.

Az épületegyüttes helye ismeretlen. Valószínűleg először az ún. Szőlőhegyen (a mai Fellegváron), a Szamoson túl volt rendházuk, majd innen eddig ismeretlen okokból a városba, a várfalakon belülre költöztek.⁶⁹

Segesvár (Sighișoara, Schässburg; Segesvár sz./Maros m.)

– Szűz Mária-szerzeteskolostor

Első adatunk a segesvári domonkosokról egy 1298. évi említés, amely a rend Szűz Mária-templomára utal. Az érsekek és püspökök zsinata Rómában búcsút engedélyezett a segesvári domonkosok templomának támogatására. Akik a templomot a felsorolt ünnepeken felkeresik, és anyagiakkal segítik, a reájuk szabott vezeklésből 40 napnyi elengedést nyernek. 1302-ben Péter erdélyi püspök az említett búcsút a maga részéről is hasonló búcsúengedéllyel bővítette ki. Kérdéses, hogy Bernard Guy 1303. évi, a magyarországi domonkos provincia kolostorait megörökítő listáján a *Transsilvanensis* név alatt a segesvári rendház rejtőzik-e.⁷⁰

A konventnek jelentős számú támogatója volt. Az adományozók névsorát 1300-ban Alvinci Herbord özvegye, Erzsébet asszony nyitja meg, aki végrendeletében 10 márkát hagyományozott a segesvári domonkosokra, hogy elhunyt férje, saját és gyermekei lelki üdvéért imádkozzanak. 1378-ban Ebesfalvi Imre fia, László Prod nevű faluban kúriát, negyedrésnyi malmot és 18 hold szántóföldet hagyott a segesvári domonkos testvérekre. 1377-ben és 1378-ban Rodolphus nevű perjelét említik, első alkalommal oklevél-megerősítésnél, második alkalommal tanúként.

Akárcsak a kolozsvári, szebeni vagy beszercei konvent esetében, Segesváron is viszály támadt a város plébánosa és a domonkos konvent között bizonyos egyházi jogok gyakorlása miatt. Emiatt 1441-ben Miklós perjel kérte V. Márton pápa 1427. évi bullájának átírását és megerősítését, melyben a pápa a Domonkos Rend jogait és szabadságait statuálta. 1446-ban már György perjellel találkozunk, aki a kolozsmonostori konventet kéri fel az összes, 1374-től (XI. Gergely pápa óta) kiadott, a Domonkos Rendre vonatkozó bullák átírására.

A segesvári domonkos kolostor 1444 és 1455 között csatlakozott az obszerváns irányzat követőihez. 1455-ben V. Lászlótól, 1465-ben pedig az erdélyi alvajdától kapott, illetőleg fogadott el adományul fekvősegeket, és ekkor már obszervánsnak említik. Az előbb említett évben V. László király egy, a segesvári

69 Források: EgyhtEml IV. 342.; KmJkv 828., 1153., 2029., 3295., 4358., 4362., 4815., 5410. sz.; *Jakab E.*: Oklevéltár i. m. I. 372–375.; Ub VI. 503–504., VII. 255. Irodalom: Dictionar 106.; *Entz G.*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 345.; *Harsányi A.*: i. m. 110–111.; *B. Iványi*: Geschichte des Dominikanerordens i. m. (1939) 393–394.; *Uő*: Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen i. m. (1940) 25–26.; *M. Lupescu Makó*: "Item lego..." i. m. 168.; *Pfeiffer M.*: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 36.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 38.; *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 186–189.

70 *Zágorhidi Czigány B.*: i. m. 87., 93.

várban fekvő házat adományozott telkével és tartozékaival együtt a domonkos barátoknak. Szintén 1465-ben Murren János és felesége, Katalin egy igen nagy értékű pergamen *missalet* és egy kelyhet adott a segesvári domonkos konventnek. 1465-ben kelt végakaratóban Vizaknai Miklós erdélyi alvajda a korábban is egyházi tulajdonban volt Fejéregyháza birtok felét – az ottani kúria nélkül, de a malom felével együtt – hagyta a segesvári domonkosokra. A következő évben Hermann, a segesvári Szűz Mária-konvent perjelje átíratta Szeben városának előjáróival az alvajda végrendeletét. 1467-ben egy birtokbaiktatásnál a segesvári rendházból György perjel, valamint Udalrik és Cristannus domonkos szerzetesek vannak jelen mint szomszédok. Rá egy évre Mihály és Udalrik segesvári domonkos szerzetesek kérésére a kolozsmonostori konvent átírta a domonkosok segesvári Szűz Mária-kolostora számára Szeben város előjáróinak előbb említett oklevelét. A segesvári domonkos barátok jó egy évtizedig élvezhették idősebb Vizaknai Miklós erdélyi alvajda adományát. 1480-ban ugyanis Szaniszló domonkos szerzetes, a domonkosok segesvári kolostora perjelének, Gergely szerzetesnek a nevében tiltakozott amiatt, hogy ifjabb Vizaknai Miklós Fejéregyháza birtok és a Küküllő folyón épült ottani malom felét, továbbá a Fejéregyházához tartozó szénafüvek harmadát, melyeket néhai idősebb Vizaknai Miklós saját lelki üdve biztosítása céljából végrendeletében kolostorukra hagyott, most magának foglalta le. Egyidejűleg Mátyás királyt is eltiltották attól, hogy a hűtlenség vétkébe esett ifjabb Vizaknai Miklós más birtokaival együtt kolostoruk fentebbi jószágait is Henzeres nevű budai polgárnak adományozza. A 16. század elején a család két részletben, 350 forintért visszavásárolta idősebb Vizaknai Miklós által a segesvári domonkosokra testált javakat. Ez alkalommal említik Georg Hön perjel nevét, aki konventje nevében a vásárt lebonyolította.

A 15. század második felében, obszervánssá válása után a konvent számára szánt kegyes adományok száma érezhetően megnőtt. Müssen Lőrinc halastavat és kaszálót, 1488-ban Giger Kristóf szintén halastavat, Vizaknai Miklós az előbb említett javakat, 1501-ben Johann Bessel kaszálót, a következő évben Repsi Máté schönbergi plébános a testamentumában feltüntetett javak egynegyedét, 1526-ban pedig Franz Kolmis szántóföldet hagyományozott a segesvári Szűz Mária-kolostor számára.

Általában szokás volt, hogy a nemesség drága vagy kedves ruhadarabjait a templomnak ajándékozza. Így tett Bethlen Miklós, aki 1498-ben velencei bíborpalástot ajándékozott a segesvári domonkosoknak. Ugyanő a templom Szent Kereszt-oltárának 1498-ban ezüst kelyhet, keresztet és *antependiumot* ajándékozott. Az adományokat magister Bartholomeus, a konvent perjelje vette át. Egy évvel később szintén a segesvári domonkos barátoknak három telket és ugyanannyi tőhelyet adományozott Hétúrban. Ennek fejében mindkét Gergely szerzetes a kolostor nevében kötelezettséget vállalt arra, hogy imádkoznak Bethlen Miklós és néhai Mátyás király lelki üdvéért a következőképpen: minden kedden Mátyás királyért halotti misét, minden pénteken Bethlenért Krisztus szenvedéséről, szombatonként pedig Szűz Mária tisztületére mondanak misét. Mátyás apostol napján (február 25-én) és a következő napon az egész konvent tartozik

vigiliájának kilenc *lectio*ját énekelni misével együtt, Szent Márton napján (november 11-én) pedig ugyanezzel a szolgálattal tartoznak Bethlen lelki üdvéért. Neveiket minden vasárnap megemlítik a szöszékről, a hívekkel együttesen is imádkoznak mind Mátyás királyért, mind Bethlen Miklósért, hogy ha a purgatóriumban lennének, szabadítsa ki őket onnan az irgalmas Isten. 1501-ben és 1515 tavaszán a domonkosokat ismételten beiktatták ezekbe a birtokokba.

1506-ban a városi tanács utalt ki a domonkos barátoknak 6 forintot.

1509-ben Ferenc segesvári perjel felvette a rendtagok közé Nyújtódi Györgyöt és családját.

1521-ben Johannes Kenderesi erdélyi nemes az ugyanebben az évben, a székekylak lázadásakor elesett Endre nevű testvérét a segesvári domonkos templom szentélyében temettette el és emlékére többek között két lovat, egy 100 forint értékű velencei bíborból készült drága ruhát s egy másik, arany virágokkal átszőttet ajándékozott s még másokat is ígért, amiért érette és testvére lelkéért misézni és imádkozni fognak.

1525-ben Barlabási Lénárd erdélyi alvajda 25 forintot hagyott végakarátában a segesvári domonkos barátokra.

A segesvári domonkosok igazi mecénásának azonban Polnar Gábort kell tekintenünk. A segesvári származású művelt domonkos szerzetes 1496 táján királyi titkárként szolgált a budai udvarban. II. Ulászló király gyakran küldte őt Erdélybe, hogy fontos közügyekben kedvező állásfoglalásra bírja a szászokat. Politikai, diplomáciai tevékenységét az uralkodó 1493-ban a boszniai püspökséggel jutalmazta, melyhez a következő évben nyerte el a pápai jóváhagyást. 1495-ben a kolozsmonostori apáti széket nyerte el, s ezzel nagybátyja, Polnar Péter örökébe lépett. Vagyonát főként az őt kitaníttató Domonkos Rend javára fordította. Mecénáskodásáról Antonius Fabri, domonkos szerzetes 1524 táján készült feljegyzései, valamint Polnar végrendelete tájékoztatnak. Ő az, aki a segesvári domonkosok templomának falait magasította és újraboltoztatta, ugyanitt orgonát állíttatott, üvegablakokat csináltatott és felépíttette a Mindszentek-oltárát. 1501-ben kelt végrendeletében 400 forintot, több miseruhát, ezüst kegytárgyakat hagyott a temetkezési helyéül választott segesvári domonkos templomra. Élete végén Polnar Gábornak sikerült felcserélnie a boszniai püspökséget a jóval nagyobb jövedelmet biztosító szerémivel, de mire a pápai megerősítés 1502 elején Erdélybe érkezett, ő már nem volt az élők sorában. 1501. szeptember első napjaiban fejezte be életét. A kolozsvári rendházban 1501-ben kelt végrendeletében úgy intézkedett, hogy a segesvári domonkos templom szentélyébe a főoltár mellé temessék el, ugyanakkor a templomnak számos ötvösművet ajándékozott. Az ő hagyatékából származhatott az a velencei bársony miseruha, melyet testvére, Polnar Antal segesvári bíró 1505 táján adott a domonkosoknak.

A hagyományozott javak mellett a segesvári domonkos konventnek egy állandó jellegű, biztos jövedelemforrása is volt, az évi királyi kétmárkás járadék, mely a Szent Márton napi *census*ból járt nekik. A II. Ulászló által 1501-ben kelt évi járadékot Szapolyai János 1531-ben megújította és összegét megkétszerezte.

Sokan választották temetkezési helyül a segesvári Szűz Mária-konvent templomát. A szintén jelentős adománnyal járó temetkezési joggal több, nem segesvári származású tehetős polgár, egyházi és nemes is élt. Így például Jacob Sartor szebeni tanácsstag fiát temette a domonkosok segesvári templomába, Andreas Kenderesi és a már említett Polnar Gábor maguk számára jelölték meg temetkezési helyként az említett templomot.

Valószínűnek tekinthető az a feltételezés, hogy a segesvári konventben *studium particulare* működött. Ezt rendtagjainak titulusai, illetve a könyveiről származó információk is alátámasztják. 1506-ban például egy olyan *missaler*ről értesülünk, amelynek kezdőbetűje nem volt kifestve, csak előrajzolva. Így még az is feltételezhető, hogy egy másolóműhely működött a konventben. 1504-ből és 1511-ből másik két *missaler*ről van tudomásunk. Fabri feljegyzéseiből arról is értesülünk, hogy *magister Nikolaus plebanus in Volkan* egyebek mellett könyveket is adott a segesvári konventnek.

1497-ben a segesvári konvent *terminus*ához tartozott Maros szék, Kézdi szék, Keresztúr szék és Udvarhely szék legnagyobb része. Ez utóbbi helyet a szebeni és udvarhelyi konventekkel osztották meg.

A konvent mellett konfraternitás is működött. Léteire egyetlen adatunk van: 1516-ban Antonius Fabri perjel konventje nevében bizonyos javakat vett át adományként a konvent konfratere, Nikolaus Bordi részéről.

A templom 1859-ben végzett átalakításakor előkerült régi iratokat először Karl Fabritius ismertette. A befalazott iratok két domonkos baráttól származnak: Fabritól és Kőhalmi Pétertől. Antonius Fabri a rendház jöteveiről számol be a 15. századra visszamenőleg, majd az 1515 és 1527 között felvett rendi újoncok névsorát közli. Közülük 15 növendékpap jelölt és 3 mint világi testvérjelölt van feltüntetve. Kőhalmi Péter a zárda tagjainak több névsorát is közli. A legutolsó 1529-ből való és 10 áldozópapot, 6 rendi növendékpapot, 9 világi testvért és 17, a segesvári konventhez tartozó, de máshol alkalmazott rendi tagot nevez meg. Megjegyzi, hogy a zavaros idők miatt nincs abban a helyzetben, hogy a kolostor birtokait leírja. A zavaros idők alatt valószínűleg a reformáció előszelét értette. Ez magyarázatot ad a köznép viselkedésére, amely „már háromszor megtámadta a kolostort, de a perjelnek sikerült lecsitítani őket” – írja Kőhalmi Péter.

A barátokra vonatkozó utolsó adat 1539-ből való, amikor a Szapolyai János által meghatározott évi négy márka ezüstöt a Szent Márton napi censusból Segesvár városának tanácsa kifizette a barátoknak.

1545 után hagyták el a domonkosok rendházukat. A templomot a lutheránusok vették át, a kolostor pedig a városi tanács kezelésébe ment át. A ma is álló (evangélikus) templom, bár az idők folyamán többször átépítési és javítási munkálatok folytak benne, még jól őrzi középkori stílusjegyeit.

A domonkos barátok temploma és kolostora a Vár keleti oldalán feküdt, a várfal és az Óratorony közelében. Ma már mindössze a középkori templom áll, illetve a kolostor szentélyhez csatlakozó keleti szárnyának első két helyisége. A jelenlegi templom a 15. század végi és 16. század eleji építkezések eredménye,

ezek egy részét valószínűleg a már említett Polnar Gábor finanszírozta. A korábbi domonkos kolostor épületének a helye nem ismert. A hajó négy, nyújtott szentélye két boltszakaszból áll, a kettő találkozásánál szentélyrekesztő húzódott. A szentély poligonális (8/5) apszissal zárul. Szűz Mária-templomuk négy oltárát említik a források: Mindszentek-, Szent Kereszt-, Szent Domonkos- és Szent Ferenc-oltár. Egy különálló, a templom bejárata melletti Szent Hubertus és Szent Udalrik tiszteletére emelt kápolnáról is vannak adataink. A kolostor a templom északi oldalához csatlakozott. Ennek mindössze a templomhoz közvetlenül kapcsolódó részei maradtak meg, elsősorban a sekrestye és a mellette fekvő helyiség, mindkettő későgótikus boltozattal. A kolostort 1508 és 1511 között bővítették. A kolostor épületét a 19. században bontották le.⁷¹

Segesvár (Sighișoara, Schässburg; Segesvár sz./Maros m.)
– *Szent Sebestyén-apácakolostor*

A városban a domonkos apácáknak is volt zárdájuk. A Szent Sebestyén tiszteletére szentelt domonkos apácakolostor 1497 előtt létesülhetett. Ekkor ugyanis Segesvár városának tanácsa 10 forintot adott a helybéli domonkos apácáknak, 1506-ban pedig 5 forintot.⁷² 1510-ben a segesvári apácakolostorban 12 nővér lakott. 1520-ban a brassói Martin Cruetz özvegye, Dorottya asszony említi ismét őket a domonkos barátok javára tett adománylevélben. 1524 és 1529 között há-

71 Források: EO I. 567., 597., 598., II. 12. sz.; EgyhEml I. 490–492., 527–528., 531–533.; KmJkv 1676., 1687., 1769., 1821., 2304., 3094. sz.; Ub I. 210–211., 214–216., 216–217., II. 499., 511–512., IV. 291–293., V. 80., 480–481., VI. 218–220., 230–231., 305., 312–313., 331., VII. 239–240., 244., 300–301.; K. Fabritius: Urkundenbuch i. m. 22–23., 53–54., 60., 64–87., 89–90., 98–99., 118–120., 129–133., 151–152., 163., 175., 177., 181., 184–191., 198–199., 201., 212. Irodalom: Balogh J.: Az erdélyi renaissance i. m. 67., 155., 174., 188., 196., 346.; Borbély A.: i. m. 202–203. (Segesvár látképével, a város és a vár alaprajzával); Dicționar 242–244.; Vasile Drăguț: Cetatea Sighișoara. București, 1968. 31–34.; Johann Duldner: Gabriel Polnar, Bischof von Bosnien. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 24(1892) 347–361.; G. Entz: Die Baukunst Transsilvaniens i. m. 159.; Uő: Erdély építészete a 11–13. században i. m. 145.; Uő: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 438–439.; K. Fabritius: Zwei Funde i. m. 1–40.; Harsányi A.: i. m. 289., 307–308., 313.; Ipolyi Arnold: Adalékok a magyar domonkosok történetéhez. Magyar Sion 5(1867) 488–497., 590–609., 662–673., 769–776.; B. Iványi: Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen i. m. (1941–1944) 545–560.; M. Lupescu Makó: "Item lego..." i. m. 167–168., 169–171., 172–173., 179–180.; Uő: Death and Remembrance in Late Medieval Sighișoara (Segesvár, Schässburg). Caiete de antropologie istorică 3(2004) 93–106.; Ipolyi A.: i. m. 490–491., 590–609., 662–673., 769–776.; Pfeiffer M.: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 58–61.; F. Romhányi B.: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 57.; Mihaela Sanda Salontai: Unele observații privind arhitectura mănăstirii din Sighișoara. Acta Musei Napocensis 35–36/II(1999) 347–357.; Uő: Mănăstiri dominicane i. m. 228–257.

72 Entz Géza a domonkos rendi apácák javára írja az 5 forintnyi adományt (az elsőről nem tesz említést). A város számadáskönyvében azonban az apácák rendi hovatartozásáról nem találunk említést. A domonkos apácák megadományozása mellett szól, hogy általában ezen intézmények fogadták be a tehetősebb városi polgárok leánygyermekait, özvegyeit, ami megmagyarázná az adományokat, vö. Entz G.: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 439.; K. Fabritius: Urkundenbuch i. m. 152.

rom apácagyóntató neve fordul elő Fabri és Kőhalmi Péter listáján. Anton Shwarz 1570-ben kelt végrendeletében még említi a segesvári domonkos apácákat, ami elég meglepő, mivel a reformáció és a szekularizáció következtében a katolikus egyházi rendek java része elhagyta rendházait. A Kádárok tornya mellett fekvő kolostorukat és kápolna méretű templomukat, amely a városfalra épült rá, a 19. században bontották le.⁷³

Szászsebes (Sebeș Alba, Mühlbach; Fehér m.) – Szent Miklós-szerzeteskolostor (?)

Domonkos kolostoráról biztosan tudjuk, hogy létezett, de kevés adat maradt fenn róla. Harsányi 1322 előttre teszi a rendház alapítását, de ezt nem indokolja meg. Valószínűbbnek tartjuk Pfeiffer érvelését, miszerint Szászsebesre vonatkozik az a „Sabes”, ahol a domonkosok 1322. évi bécsi nagykáptalanja konventet engedélyez a magyar rendtartományban. Nem derül ki viszont, hogy már megvolt a rendház és most emelték konventi rangra, vagy csak ettől kezdve létesíthetnek konventet az említett helységben. 1368-ban Miklós nevű perjelét említik. 1438-ban, a város törökök általi elfoglalását nagy valószínűséggel a kolostor is megszenvedte, akárcsak az 1442. évi pusztítást. A török támadások játszhattak közre abban, hogy 1444-ben a szászsebesi konvent is bekerült a IV. Jenő pápa által búcsúban részesített kolostorok sorába. 1490-ben Mihály világi testvér Kolozsvárról Szászsebesre való átvételéről értesülünk. Ugyanakkor említés történik a domonkos templom Szent Miklós-oltárának vallásos testvérületéről is. 1523-ban Pemfflinger Márkné Tóbiássy Klára végrendeletében 10 forintot hagyott a szászsebesi domonkos konventre. A kolostor megmaradt kőfaragványai 15. század végi, illetve 16. század eleji átépítést is valószínűsítenek. Mühlenbach elnevezés alatt Fabri említi 1524 körüli feljegyzésében. A rendtársak számát illetően 5 áldozópapot és 2 világi testvért sorol fel. Öt évvel később, 1529-ben Fabri ismét említést tesz a rendházról.

Akárcsak a legtöbb erdélyi domonkos kolostornak, a szászsebesinek sem volt kizárólagos alamizsnagyűjtési joga *terminus*ának területén, ugyanis Kisselyk, Almás és a kerci apátságtól kapott négy falu felett osztoznia kellett a szebeni domonkos rendházzal.

Patrocíniuma nem ismeretes. Egyes információk szerint Szent Miklós tiszteletére emelték. 1539–1540 körül (más adatok szerint 1560-ban) hagyhatták el a kolostort a domonkos barátok. A romos állapotban levő épületegyüttes 1731-ben került a ferencesek kezébe, akik 1740-ben Mária Terézia támogatásával építették át barokk stílusban.

Az egykori kolostortemplom a város északkeleti részében, a várfal saroktornyának közelében feküdt. Jelenleg a város katolikus plébániatemplomaként mű-

73 Források: K. Fabritius: Urkundenbuch i. m. 134., 151–152.; Irodalom: Dicționar 244.; Entz G.: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 439.; Harsányi A.: i. m. 110–111.; Iványi B.: A Szent Domonkos-rend római központi levéltára i. m. 18.; F. Romhányi B.: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 57.; M. S. Salontai: Mănăstiri dominicane i. m. 257–259.

kodik. A jelentős barokk átépítések következtében a keletelt középkori teremtemplomból csak a felmenő falak és a támpillérek maradtak meg. Felépítése a szokásos sémát követi: hajója négy boltszakaszból, szentélye két boltszakaszból áll és poligonális (8/5) apszisban végződik. A kolostor a templom északi oldalához csatlakozik és mindössze emeletes keleti szárnya áll. Lehetséges, hogy eredetileg is csak egy szárnyal rendelkezett. A földszinten bizonyára a sekrestye, káptalanterem, refektórium és konyha volt kialakítva, alattuk pincével. Az emeleti, valószínűleg boltozott helyiségeket erősen átalakították, eredeti formájuk nem kivehető.⁷⁴

Szeben (~Nagyszeben, Sibiu, Hermannstadt; Szeben sz./m.)

– *Szent Kereszt-szerzeteskolostor*

Városiasodásának egyik legfontosabb mutatója a számos templom és kolostor. 1241-től maradtak adatok a domonkosok városfalon kívüli, a Szent Erzsébet-kapu közelében levő rendházáról. Az erfurti domonkosok évkönyvének egy 14. század eleji bejegyzése szerint 1241-ben a tatárok a kolostort felégették: a kolostor tehát már a tatárjárás előtt állott. Így, a beszercei mellett, a legkorábban alapított erdélyi domonkos rendháznak tekinthető. A pusztítás nem vetett véget szebeni szereplésüknek. Néhány évtized elmúltával többször is szerepelnek oklevelek megerősítésénél, saját pecsétjük erejével is, vagy átírásánál. Így 1264-ben a konvent Péter nevű vikáriusa konventjének pecsétje alatt két oklevelet ír át, 1282-ben Lodomér esztergomi érsek megerősíti és újból átírja a két oklevelet, 1323-ban pedig I. Károly király levelét írják át. Ekkor említik a konvent Zanus nevű perjeljét, valamint a konvent függőpecsétjét is, mellyel az átírást erősítik meg.⁷⁵

A szebeni polgárok gazdag adományokkal látták el a prédikáló testvérek rendjének kolostorát, de más települések lakói is feltűnnek az adományozók sorában. 1300-ban Alvinci Herbord comes özvegye, Erzsébet asszony bőséges pénzbeli adományban részesített több erdélyi domonkos, ferences és ciszterci

74 Források: *Fabritius Károly*: Pemfflinger Márk száz gróf élete különös tekintettel a reformáció elterjedésére a századok között. Bp. 1875. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 4.) 121–124.; *Ub II.* 317., V. 134., 138.; *EgyhEml I.* 530.; XV. századi pápák i. m. II. 814., 815., 817. sz. Irodalom: *Borbély A.*: i. m. 203. (Szászsebes látképével); *Dičionar* 232.; *Entz G.*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 459.; *H. Fabini*: i. m. 503.; *K. Fabritius*: *Zwei Funde* i. m. 26., 32.; *Radu Heitel*: *Monumente medievale din Sebeș-Alba*. București, 1964. 33.; *B. Iványi*: *Geschichte des Dominikanerordens* i. m. (1939) 18.; *Uő*: *Geschichte des Dominikanerordens* i. m. (1941–1944) 560–561.; *Pfeiffer M.*: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 64.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 60.; *Mihaela Sanda Salontai*: Mănăstirea dominicană din Sebeș (jud. Alba). *Ars Transsilvaniae* 6(1996) 27–32.; *Uő*: Mănăstiri dominicane i. m. 201–208.; *Th. B. Streitfeld*: Das Mühlbacher Dominikanerkloster. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 58(1935) 58–68.

75 A magyar szakirodalom tagadja a domonkos rend hiteleshelyi tevékenységét, elismeri azonban, hogy alkalomadtán a nagyobb konventek végeztek ilyen jellegű munkát. Ez történt az idézett esetben is, vö. *Harsányi A.*: i. m. 27–28. (Ld. még a 60. sz. jegyzetet.)

kolostort saját, elhunyt férje és gyermekei lelki üdvének biztosítása végett: így hagyott 5 márkát a szebeni domonkosok Szent Kereszt-egyházára. Ez egyben patrocíniumának első említése is. A szebeni konvent Bernard Guy 1303. évi, a magyarországi domonkos provincia kolostorait megörökítő listáján is szerepel (*Soybiniensis* néven).⁷⁶

A kolostor városfalon kívüli fekvése esetenként gyászos következményekkel járt. A már említett tatárpusztítás mellett 1302-ben például Vasmund segesvári comes és fia, Mihály hatalmaskodását kellett elszenvedniük a barátoknak.

Az 1309-ben az erdélyi káptalan és bizonyos erdélyi szász plébánosok és dékánok között a tizedfizetés ügyében, Gentilis pápai követ auditora, Sardinea-i Fülöp kánonjogi doktor előtt folyt perben Henrik (*Herricus/Henricus*) szebeni domonkos szerzetes nevével találkozunk, aki mint tanú fordul elő. Ugyanakkor említés történik a konvent pecsétjéről is.

1444-ben IV. Jenő pápa búcsúban részesítette a szebeni domonkos konventet. A következő évben Szeben városának tanácsa a pápához fordult a városfalon kívüli domonkos kolostor lebontása ügyében, ugyanis egy esetleges török támadás esetén a támadók a kolostor épületét használhatnák fel a város ellen. A lebontásból származó kőanyagot felhasználnák az új kolostor építésénél. Az is kiderül, hogy a bontásra szánt kolostort két toronnyal ellátott kőfal vette körül. A pápa még ugyanabban az évben jóváhagyta a kérést, a bontási munkálatok irányítójának a kerci apátot nevezve ki. Úgy tűnik, a város plébánosa ellenezte az újjáépítést, ugyanis a szebeni tanács levélben kérte a pápát, tiltsa meg Antal szebeni plébánosnak, hogy megakadályozza a domonkos kolostornak a városon belüli újraépítését. 1447-ben a domonkosok még mindig nem építették fel új kolostorukat. Ez derül ki egy ebben az évben kelt pápai oklevélből. V. Miklós utalt a domonkos barátok kérésére, miszerint, mivel a város falain kívül levő konventjüket a város védelme miatt lerombolták, a kövekkel a városfalat erősítve meg a törökök ellen, most újra fel szeretnék építeni konventjüket, de már a városfalon belül, a szebeni plébános ez ellen azonban határozottan tiltakozik. A Rómából érkező utasítás kategorikus: amennyiben a szebeni polgárok valóban konventet kívánnak a domonkosoknak építeni, azt a pápa nevében engedélyezzék és a plébános ne mondjon ellent. Ha a konvent felépül, a fent említett obszerváns szerzeteseknek megengedi, hogy azt elfoglalják és mindazon privilégiumokat, immunitásokat, amelyekben első helyükön részük volt, itt is élvezhessék, természetesen a plébános és mások jogainak megsértése nélkül. Fontos, hogy a pápa a szebeni dékánságnak írva, a „*prior et conventus Sancte Crucis de Cibinio Strigoniensis diocesis ordinis Predicatorum de observantia regulari*”-ről emlékezik meg, ami azt jelenti, hogy erre az időpontra a renden belül megindult reformirányzatnak a szebeni kolostor is híve lett.

A városfalon belülré költözés még három évtized múlva is problémaként merül fel a városi tanácsban. 1474-ben a domonkosok Várba való beköltözését a

⁷⁶ Zágorkhidi Czigány B.: i. m. 87., 93.

perjel és a szerzetesek nagy részének szász származásához kötik. Ez derül ki a Domonkos Rend magyarországi provinciájának Székesfehérváron megtartott káptalani rendelkezéseiből, amely jóváhagyta a szebeni tanács határozatait: a városfalakon kívüli domonkosoknak a falakon belüli telepítését, feltételül szabva viszont a konvent nemzetiség szerinti összetételét. A konvent *terminusát* 1497-ben említik.⁷⁷

A rendház számos kegyes adományban részesült. Az adományozók közül kiemelkedik Repsi Máté schönbergi plébános, aki 1502-ben rendelkezett érték tárgyairól, vagyonáról. Egész vagyonát részint közvetve, részint közvetlenül egyházi célokra fordította. Vagyona legértékesebb részét, három munka kivételével egész könyvtárát a szebeni domonkos kolostorra hagyta. Vagyona egy részét két unokaöccse továbbtanítására szánta. Megengedte nekik, hogy tanulás végett, a domonkosoknak ajándékozott könyveit kölcsönözhessek tőlük. Még három fiatal továbbtanításáról intézkedett ezenkívül. Megengedte nekik azt is, hogy bármelyikük, ha pappá szentelteti magát, használhassa vörös kazuláját, kelyhét, ezüstözött kancsóit, úgy azonban, hogy majd megint vissza fogja adni azokat a domonkos kolostornak. Gondoskodni óhajtott tehát arról, hogy felszentelésük után legyen templomi felszerelésük. Megtudjuk, hogy 24 forintnyi készpénzt ugyancsak a szebeni domonkos kolostorban őriztetett. Pemfflinger Márkné Tóbiássy Klára végrendeletében 100 guldent hagyott a domonkosok Szent Kereszt-kolostorára és a domonkos apácakolostorra.

A szebeni domonkos konventnek nem volt kizárólagos alamizsnagyűjtési joga az erdélyi kerület területén. Az 1497. évi rendelkezés szerint a szebeni barátoknak osztozniuk kellett egyfelől a szászsebesi konventtel Kisselyk, Almás és a kerci apátságtól kapott négy falu felett, másfelől a segesvári rendházzal Maros, Keresztúr és Udvarhely székek területe felett.

A rendtagok számáról Fabri tájékoztat. 1524 körül 10 áldozópap, 8 rendi növendék és 9 világi testvér lakta a rendházat. A konvent lakói között olyanok is voltak, akik alapos mesterségbeli tudásról tettek tanúságot. Ez vonatkozik például Johann Welther szebeni domonkos szerzetesre, aki 1506-ban átépítette a kiscsúri templomot.

1525-ben a rendi nagykáptalan elrendelte egy rendi bölcseleti és hittudományi főiskola felállítását Szebenben és öt év múlva próbálja is.

1529-ben Szeben városa eltanácsolta a domonkos szerzeteseket a városból, két szerzetest, Vitalis perjelt és társát pedig a börtönbe záratott. 1532-ben már bizonyosan ismét a városban voltak a domonkosok, ekkor ugyanis az említett perjel egy könyvet vásárolt konventje számára. 1543-ban hagyták el a szerzetesek a várost. A városi tanács kezelésébe átment javaikat eladták, épületeiket a lutheránus hívek használták (a kolostorban iskolát rendezve be). 1728-ban az Orsolya-szüzek kapták meg a templomot, jelenleg pedig római katolikus templomként működik.

77 Vö. Adattár: Segesvár – Szűz Mária-szerzeteskolostor.

A domonkosok városfalon kívül épült első kolostora mára eltűnt, épületei a mai Szent Kereszt-kápolna helyén álltak, a város északkeleti kapujának közelében. Egyes információk szerint a domonkosok által elhagyott épületben leprások számára rendeztek be ispotályt, mások szerint a lebontott épület kőanyagát a város erősítésénél hasznosították. 1474-ben költöztek be a Felsővárosba, ahol a keleti várfal mellett kaptak telket. Az új templom a 15. század vége felé épült. 1733-ban az erdélyi főkormánysszékhez küldött királyi rendelet szerint a Pozsonyból érkező Orsolya-szüzek megkapták „a sós torony [*Turris Salium*] melletti klastrom és az azon elül és hátul levő négyszög teret lak- és telephelyül, nemkülönben a Sarkantyú utcabeli úgynevezett klastrom egyházat [*Templum monasteriale*]”. Pettauér Antal jezsuita rendfőnök egy később kelt levelében azt írja, hogy az apácák „még azon nap [érkezésük napján, vagyis 1733. július elején] a templom és a klastrom birtokába beiktattattak; de minthogy azon ámbár elég tágas, de már száz év óta felhagyott és ennél fogva romladozott klastromban nem találtak alkalmas lakhelyet”. A levél írója még azt is hozzáteszi, hogy a több mint 500 éves épület azért van ilyen állapotban, mert az „190 évig más vallásúaké volt, lakatlan volt”. Ez jól rávilágít tehát arra, hogy a domonkos barátok elűzése után templomuk és kolostoruk ugyan a lutheránusok kezébe került, de mivel azok nem használták, az épületegyüttes megsínylette a lakatlanságot. Az Orsolya-szüzek is csak 14 év után költözhettek be a jelentős barokk átépítésen átesett kolostorba és templomba. Az átalakított épületekből ma már csak a keletelt, nyújtott szentélyű teremtemplom áll. A középkori templomból a nyugati homlokzat három csücsíves (elfalazott) ablaka és ajtókerete maradt meg, valamint a templom északi oldalán elhelyezkedő későgótikus mellékkápolna (16. század eleje). Orgonáját 1524-ben említik először. A kolostor a templom déli oldalához csatlakozott, ezt viszont még a 18. században elbontották.⁷⁸

78 Források: Anjou-kori Oklevéltár. I–XIII., XVII., XXIII–XXIV. Főszerk. Kristó Gyula. Szeged–Bp. 1990–2003., I. 297., II. 552., 576., 642., 643., VII. 501. sz.; EO I. 192., 246., 247., 394., 597., 598., II. 20., 91., 95., 97., 99., 109., 110., 465., 468. sz.; *Fabritius K.*: Pemfflinger i. m. 121–124. (Pemfflinger Márkné Tóbiássy Klára végrendeletének egy részét közölte: EgyhEml I. 97–98. Dolgozatomban a Fabritius által kiadott teljes szöveget idéztem.); XV. századi pápák i. m. II. 814., 815., 817., 878., 960. sz.; Ub I. 83., 91–92., 144., 214–216., 216–217., 239–292., 377., V. 129., 134., 138., 159–160., 160–161., 201–202., VII. 28–30.; EgyhEml I. 436., 529–530., II. 230. Irodalom: *Borbély A.*: i. m. 200. (Szeben látképével és alaprajzával); *Dicționar* 234.; *G. Entz*: Die Baukunst Transsilvaniens i. m. 140.; *Uő*: Erdély építészete a 11–13. században i. m. 136.; *Uő*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 406–407.; *H. Fabini*: i. m. 295.; *K. Fabritius*: Zwei Funde i. m. 28., 30–31.; *Uő*: Das Testament i. m. 375–376.; *Harsányi A.*: i. m. 37–38.; *B. Iványi*: Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen i. m. (1940) 26–40.; *Jakab E.*: Apácaklastromok i. m. 43–62.; *M. Lupescu Makó*: “Item lego...” i. m. 173–174.; *N. Pfeiffer*: Die ungarische Dominikanerordensprovinz i. m. 160.; *Pfeiffer M.*: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 50–51.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok és társaskáptalanok i. m. 46.; *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 209–224.

Szeben (~Nagyszeben, Sibiu, Hermannstadt; Szeben sz./m.)

– *Mária Magdolna-apácakolostor*

A városban domonkos apácák is megtelepedtek. Rendházukat feltehetőleg a 15. század elején építették. A róluk szóló kevés adat szerint egyházuk titulusa Mária-Magdolna volt és a domonkos barátok konventje mögött feküdt. 1502-ben említik először őket Repsi Máté schönbergi plébános végrendeletében. A következő években még számos adományban részesültek. 1506-ban a város számadáskönyvében a domonkos apácák is szerepelnek, akik 5 forintot kaptak. 1523-ban Pemfflinger Márkné Tóbiássy Klára végrendeletében is említés történik róluk. 1524-ből egy Gaspar de Ruppe nevű szebeni domonkos apácagyóntatót ismerünk. A rendházban lakó apácák lehetséges számáról egy 1510. évi nagykáptalani rendelkezésből értesülünk. Eszerint a rendház befogadóképessége maximum 24 apáca.

A kolostor 1529-ben (más adatok szerint 1543 körül) szűnt meg. A városi tanács kezelésébe átment épületeket 1716-ban az obszerváns ferencesek kapták meg, és teljesen átépítették barokk stílusban. Mindössze támpillérekkel tagolt külső homlokzata utal középkori eredetére.⁷⁹

Udvarhely (~ Székelyudvarhely, Odorheiu Secuiesc; Udvarhely sz./Hargita m.) –

Szűz Mária-szerzeteskolostor (?)

A városban épült domonkos kolostorról keveset tudunk. Az bizonyos, hogy a legkésőbbi domonkos alapítás Erdélyben és az egyedüli a Székelyföldön. Így a Mohács előtti korból az utolsó, Erdélyben alapított domonkos kolostor.

Alapítási idejét nem ismerjük, valószínűleg 1496 előtt nem sokkal történhetett.⁸⁰ Patrocíniuma sem bizonyos, egyes adatok Szűz Mária-tiszteletére utalnak. Ebben az évben a rend generálisa Budai Mihály udvarhelyi perjelhez címezi levelét. A rákövetkező évben a rend pesti tartományi gyűlésének okleveleiben az egyes rendházak alamizsnagyűjtési területeit kijelölve az udvarhelyi rendházzal is említést tesznek, amely ugyan az összes székely székek területére nyert ilyen jogot, de azt kizárólagosan birtokolni nem tudta. Sepsí és Kézdi székek fölött a brassói konventtel osztozott, Maros, Keresztúr és Udvarhely székek felett a segesvári rendházzal osztozott, míg Régent illetően a besztercei rendházzal kellett egyezsége lépniük.

⁷⁹ Források: *Fabritius K.*: Pemfflinger i. m. 123–124.; *Quellen* 483. Irodalom: *Dicționar*, 235.; *Entz G.*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 407.; *K. Fabritius*: *Zwei Funde* i. m. 30.; *Uő*: *Das Testament* i. m. 375–376.; *Harsányi A.*: i. m. 110–111.; *Iványi B.*: *A Szent Domonkos-rend római központi levéltára* i. m. 18.; *F. Romhányi B.*: *Kolostorok és társaskáptalanok* i. m. 46.; *M. S. Salontai*: *Mănăstiri dominicane* i. m. 224–227.

⁸⁰ Az udvarhelyi kolostor alapítása a legnehezebben meghatározható az erdélyi domonkos alapítások közül. Zágorhidi Czigány a Bernard Guy listáján, a Dunán inneni kerületben szereplő „Apud Siculos”-t Udvarhellyel azonosítja. A 15. század végéig azonban az írott forrásokban az udvarhelyi domonkos kolostorról nem történik említés. Vö. *Zágorhidi Czigány B.*: i. m. 87., 90., 93.

A rendházban lakók számáról Fabri tudósít. 1524 körüli feljegyzése szerint 6 áldozópap és 3 világi testvér lakott a kolostorban. Ezzel a létszámmal az udvarhelyi rendház a rendi konstitúciók által előírt 12 tag alá csökkent, így, szintén a rendi előírásoknak, határozatoknak megfelelően e konventeknek nem volt szavazási joga a nagykaptalani gyűléseken és a rend provinciális perjeljének megválasztásában sem. 1529-ben Kóhalmi Péter segesvári domonkos szerzetes említést tesz a rendházzól, biztonságosnak nevezve azt. 1562 után hagyták el a domonkos barátok.

A templom a hozzá tartozó kolostorral együtt a Csonka-várban feküdt. Nem tudni, mi indokolta a kolostornak a várba való beköltözését. A 16. század második felében a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc emlékirataiban már úgy emlékezik meg a kolostorról, mint amelyet a vár építésére használtak fel: „Udvarhelyt, ahol most vár vagyon, klastrom volt, s János király [János Zsigmond] bontotta el”. Az 1629-ből, 1630-ból és 1644-ből való várleltárak felvételekor az épületrészek megnevezésében még ráismerhetünk a 15. század végi kolostor egyes részeire. Különösen az 1630. évi inventárium sokatmondó e tekintetben: „az klastromból csinált első új ház [...] Az klastromból csinált felső első palota [...] Az második új ház [...] Az öreg új palotában, melyben prédikálnak, 26 pad, egyik karos, egy asztal”. Talán még többet árul el „Az folyosóból csinált első új ház [...] Az második folyosóból csinált ház [...] Az harmadik folyosóból csinált ház” megfogalmazás, mert egy középkori kerengős kolostorudvar átalakítását érzékelteti. A 17. században tehát a domonkos barátok kolostorát már nagymértékben átalakították. A kolostor épületét véglegesen a 19. század végén bontották le. A 19. században még látható romok és a 18. századi városképek alapján a kolostor temploma keletelt, egyenes szentélyzáródású, a szentély és a hajó oldalain három pár támpillérrel ellátott épület volt. A kolostor három szárnyának épületei az északi oldalon álltak, egy zárt udvar körül. Az 1620-ban felvett – már várrá alakított épület – inventáriuma alapján az északi kolostorszárny alatt pince helyezkedett el.⁸¹

81 Források: Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc Memorialéja. In: Erdélyi Történelmi Adatok. I. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1855. 71.; Székely oklevéltár. VI. Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1897. 116–122.; EgyhEml I. 531. Irodalom: *Dávid László*: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981. 312–316.; *Dicționar* 186–187.; *Entz G.*: Erdély építészete a 14–16. században i. m. 155–156., 495.; *K. Fabritius*: *Zwei Funde* i. m. 32.; *Harsányi A.*: i. m. 80., 307–308.; *B. Iványi*: *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen* i. m. (1941–1944) 561–562.; *Lakatos István*: Székelyudvarhely legrégibb leírása (1702). Kolozsvár, 1942. (Erdélyi Ritkaságok 6.); *Lukinich Imre*: Az udvarhelyi vár története. Erdélyi Múzeum 20(1903) 425–446.; *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. I. Pest, 1868. 55–59.; *Pfeiffer M.*: A domonkos rend magyar zárdái i. m. 65.; *M. S. Salontai*: Mănăstiri dominicane i. m. 190–200.

MÁRIA LUPESCU-MAKÓ

THE PRIORIES OF THE DOMINICAN ORDER IN MEDIEVAL
TRANSYLVANIA

At the time of the arrival in Transylvania of the first mendicant order – the Dominicans – in 1241, religious orders had been present in the principality for almost a century and a half. The first Latin-rite religious order to settle in Transylvania, the Benedictines, came in the eleventh century, and they were followed at the turn of the twelfth and thirteenth centuries by the Cistercians and in the first half of the thirteenth century by the Premonstratensians. Their settlement in Transylvania was made possible by foundations of the royal family. During the period prior to the Mongol invasion, the Teutonic Order also made its appearance in Transylvania with royal support. The three religious orders in Transylvania tended to blossom one after another rather than develop simultaneously. Still, due to the similar manner in which they founded friaries, the three orders shared many features.

The Dominicans were the first mendicant order to appear in Transylvania, establishing a friary in Szeben (Hermannstadt) prior to the Mongol invasion. In Transylvania (as also in Hungary) the order sought to establish itself in each of the major economic and political centres; in other words, it chose sites for new priories based on a precise knowledge of local conditions and development. On the other hand, the Dominicans were attracted less by the extent of urban development in what was, at the time, Europe's easternmost Catholic kingdom than by their discovery that Transylvania could serve as a good point of departure for the order's missionary activities: for instance, their attempts to convert the pagan Cumanians. Like other mendicant orders, the Dominicans liked to settle in larger settlements endowed with the trappings of urbanisation. Their location within such urban settlements was similar to that of the religious orders in the West or in other parts of Hungary. That is to say, they liked to settle on the outskirts of towns or close to areas with the greatest amount of traffic (at the gates of cities, close to markets, etc.). Their distance from other ecclesiastical institutions was furthermore regulated in the order's statutes. In the case of newly founded priories, it sometimes happened that there was no more room in the city centre. Thus, some of the later priories lay outside the city walls. As far as the older friaries were concerned, a decisive factor was the opposition of parish priests to the mendicant order's institutions being too close to the parish churches. Such opposition remained strong even in later Middle Ages.

The friaries of the Dominicans in Transylvania counted as relatively old ones. Four of the nine friaries already existed before 1300 (Szeben: 1241, Gyulafehérvár: 1289, Segesvár: 1289, Alvinc: 1300), and we have data for an additional four friaries in the first quarter of the fourteenth century (Beszterce: 1303, Szászsebes: 1322, Brassó: 1323) and for the remaining two friaries at the end of the fourteenth century (Kolozsvár: 1397) and at the end of the fifteenth century (Udvarhely: 1496). The Dominican convents – with one exception (Szeben: 1502) – are first mentioned in the sources in the second half of the fifteenth century (Kolozsvár: 1450, Brassó: 1474, Beszterce: 1485, Segesvár: 1497). It should be noted that we do not know the exact year of foundation of the friaries/convents, but self-evidently they must have been founded before they were mentioned in the documents. The only exceptions to this are the friaries of Szászsebes and Brassó. The general chapter in Vienna decided upon the establishment of the friary of Szászsebes in 1322, while the Brassó priory was

established following a decision of the general chapter in Barcelona. Just seven of the original fourteen Dominican friaries/convents in Transylvania are still standing today, and such surviving buildings have been greatly altered over the centuries. Archaeological research has been carried out at two of the building complexes – at Alvinc and at Udvarhely. One means of acquainting oneself with vanished friaries, convents and their churches is to study the townscapes, surveys and engravings of the eighteenth century (such as the military topographies of Morando Visconti, the maps, townscapes and groundplans of Johann Conrad von Weiss – a colonel in the Austrian corps of engineers).

It may be argued, with considerable plausibility, that the Dominican friaries constituted one of the most important elements in urban ecclesiastical organisation. The great number of pious donations proves that the friaries exerted significant influence by tending for the urban flock. Although their role in the process of urbanisation was not great, the Dominican friaries and convents contributed greatly to the consolidation of the ecclesiastical network of institutions in Transylvania. Any evaluation of the role of the order in Transylvania should not ignore the significance of the observant movement in the second half of the fifteenth century. It seems that communities accepting the reform had greater credibility in the eyes of laymen. Thus, it is no accident that they were the friaries which – thanks to a wealth of donations in the late fifteenth and early sixteenth centuries – were subsequently able to undertake renovation and rebuilding work, the results of which are partly evident even today. Indicative of the flexibility of the order was its ability in Transylvania to recognise the altered requirements of urban society and its patrons among the local nobility, and to respond to the challenge.

When compiling the data, documentary sources were given preference over archaeological and cultural historical approaches. The compilation includes information relating primarily to the life, operation and assets of friaries and convents. The notes attached to each entry contain sources as well as valuable works relating to the given friary/convent.

V. B. KONASZOV–A. V. TERESCSUK

Berija és a „malenkij robot”

Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország,
Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia
polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről

A második világháború máig sem eléggé feldolgozott témái között a fasiszta megszállás alól felszabadított országok polgári lakossága internálásának problémaköre különleges helyet foglal el. Ezt a kérdéskört egészen a legutóbbi időkig sem történészek, sem jogászok nem dolgozták fel, mivel a háború történetének e drámai lapjait megvilágító dokumentumok gyakorlatilag hozzáférhetetlenek voltak. Mostanra a kutatók elvégeztek bizonyos mértékű feltáró és elemző munkát és megjelentek erről az első publikációk. Ez a téma azonban továbbra is kevésbé kutatott és a szakemberek véleménye erről távolról sem egyértelmű.¹

Az internálás gyakorlata elég régen ismert a nemzetközi kapcsolatok történetében. Mint a szabadság korlátozásának különleges rendszabálya, az internálás² szerepelt egy sor nemzetközi megállapodásban is, többek között az 1907-es hágai konvencióban. A nemzetközi jog előírásainak megfelelően az internálás a fogva tartás kíméletes rendjét tettelezte fel. Kölcsönös megállapodás alapján ki lehetett cserélni az internáltakat. Így például az 1920-as szovjet–lengyel háború és az azt követő fegyverszünet megkötése után Oroszország, Ukrajna és Lengyelország 1921. február 24-én aláírtak egy szerződést a hadifoglyok, túsok, menekültek, emigránsok, valamint az internáltak repatriálásáról. Több szakaszban zajlott az internált polgári személyek repatriálása Németországba és Oroszországba, amelyet néhány kétoldali megállapodás (az 1920. április 19-i, az 1921. május 6-i) szabályozott. Az internált polgári lakosság harmadik országon keresztül történő kölcsönös repatriálásának sajátos rendjét írta elő az 1921-es szovjet–magyar egyezmény.

1 Ld. pl. *Mihail Szejmirjaga: Prikazi, o kotorih mi nye znali. Sztalin hotyel vivjezti iz Gjermanii v SZSZSZR vszjeh trudosposzobnih nyemcejev. Novoje Vrjemja* 1994. 15. sz. 56–57. – Megköszönjük Vida István segítségét a személyek azonosításában. (A szerk.)

2 Az „internálás” kifejezés etimológiailag a latin *internus*-ból ered, ami azt jelenti, „belső”, s az egyik hadviselő fél által a másik fél polgári személyeinek, ill. egy semleges állam által a harcban álló feleknek az ő területén tartózkodó, katonai szolgálatot teljesítő egyéneinek kényszerlakóhelyre telepítése értendő alatta.

1929 decemberében a Szovjetunióban előkészületben lévő „Tézisek a hadifoglyokról” tervezetébe javasoltak egy kiegészítést az 1. sz. ponthoz, amely szerint hadifogolynak kellett tekinteni nemcsak a külföldi hadseregek katonáit, hanem „az ellenségnek a Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg által el nem foglalt területének lakosságához tartozó olyan személyeket is, akik fegyveres harcba fogtak a Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg ellen, annak közeledtekor”.³ Figyelemre méltó, hogy ebbe a kategóriába sorolták azokat a polgárokat is, „akik még nem szerveződtek csapatokba”. Ez a nemzetközi jog, többek között az 1929. július 27-i genfi konvenció normáinak nyilvánvaló megsértése volt, mert ez utóbbi nem engedte meg a fegyveres csapatokba nem szervezett polgári lakosság potenciális hadifogolynak minősítését.

Az internálás gyakorlatát az 1930-as évek végén–1940-es évek elején a Szovjetunió mind külföldi, mind saját állampolgárok esetében alkalmazta. Különösen széles körben alkalmazták ezt a gyakorlatot a Nagy Honvédő háború idején, 1941–1945 között. 1944. december 16-án az *Állami Honvédelmi Bizottság* (ÁHB) elfogadta 7161. sz. szigorúan titkos rendeletét, melynek megfelelően internálandók lettek Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Bulgária polgárai közül a német nemzetiségű munkaképes személyek. 1944. december 29-én az ÁHB még egy 7252. sz. szigorúan titkos rendeletet adott ki,⁴ amely előírta Németország német polgári lakosságának internálását a Szovjetunióba, akiket aztán ott a gazdaságban kellett foglalkoztatni. Végül 1945. február 2-án az ÁHB még egy 7467. sz. szigorúan titkos rendeletet hozott, amelynek hatálya azokra a munkaképes német férfiakra terjedt ki, akik az 1. és 2. Belorusz, valamint az 1. Ukrán Front arcvonala mögötti területekre kerültek. Őket szovjetunióbeli munkára szánták, elsősorban Ukrajnába és Belorussziába.

Figyelemre méltó, hogy a németek internálását és munkára kiszállítását célzó intézkedés kidolgozásában és megvalósításában olyan, L. P. Berijához közeli személyek vettek részt, akik már gyakorlottak voltak saját országuk népének deportálásában. Ezek közé tartozott A. N. Apollonov belügyi népbiztos-helyettes, I. M. Gorbatyuk, a *Vörös Hadsereg* arcvonal mögötti területeit biztosító belügyi csapatok főparancsnokságának parancsnoka, és Szladkevics, a Belügyi Népbiztosság belső csapatainak parancsnokhelyettese. Már 1944. december 22-én átadták főnöküknek – Berijának – azt a jelentést, amelyből kiderült, hogy a Belügyi

3 Az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára (a továbbiakban – orosz rövidítéssel – AVP). F. 054, p. 293., d. 6160, l.33.

4 Az Állami Honvédelmi Bizottság (ÁHB, orosz rövidítése: GKO) 1941. jún. 30-án jött létre a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének, az SZK(b)P Központi Bizottságának, valamint a Népbiztosok Tanácsának közös rendelete alapján, mint a hatalom rendkívüli szerve az országban. Az ÁHB (GKO) elnöke J. V. Sztálin lett. Az ÁHB (GKO) tagjai közé került még V. M. Molotov, K. J. Vorosilov, L. P. Berija, G. M. Malenkov; bizonyos idő elteltével tagja lett N. A. Voznyeszenszkij, L. M. Kaganovics, A. I. Mikojan, N. A. Bulganyin. Ez a hatalmi szerv 1945. szept. 4-ig létezett, akkor a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendeletével felszámolták. A háború idején az említett rövidítés (GKO) mellett használatban volt a GOKO is, amellyel az alább publikált dokumentumokban is találkozunk.

Népbiztosságnak a németek internálásáról és munkára mozgósításáról szóló javaslatait jóváhagyta mind a 2., mind pedig a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa. F. I. Tolbuhin marsall parancsot adott ki, amely kötelezte a nem harcoló alakulatok katonai parancsnokait és a városparancsnokokat, hogy figyelmeztessék a mozgósítottakat: azok, akik nem jelennek meg a gyűjtőhelyeken, „haladéktalanul átadandók a Hadbírósnak, családjaik ellen pedig megtorló intézkedéseket foganatosítanak”.⁵ Az eljárás politikai és jogi vonatkozásai – mindezekből ítélve – nem nyugtalanították különösebben a szovjet hadvezetést. Így pl. V. P. Vinogradov altábornagy, a romániai *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* (SZEB) elnökhelyettese az ország német lakosságának internálásáról szóló kormányrendelet előre elkészített tervezetével ment az N. Rădescu tábornokkal, miniszterelnökkel való találkozóra.

Az ÁHB 1944. december 16-i rendelete meghatározta az internálandók életkori cenzusát: a férfiak 17 és 45 év, a nők 18 és 30 év között tartoztak ide. Németország polgári lakosságának esetében ez a cenzus némiképp módosult – az ÁHB 1945. február 3-i rendeletében valamennyi 17 és 50 év közötti, fizikai munkára képes és *fegyverviselésre alkalmas* német férfi kényszerű begyűjtéséről és munkára mozgósításáról volt szó. Felső-Sziléziában és Kelet-Poroszországban a férfilakosság 15 és 50 éves kor közötti tagjai számítottak internálandónak.⁶ Jellemző, hogy ez nem vonatkozott a *Wehrmacht*-ban vagy a *Volkssturm* egységeiben szolgáltakra – őket eleve hadifogolynak minősítették. Okkal gondolhatjuk, hogy a fent jelzett változtatást az életkori cenzusban nemcsak gazdasági megfontolások motiválták, hanem azok a *Vörös Hadsereg* arcvonala mögötti területeken esetleg várható terrorista-diverzáns akciók megelőzését is szolgálták. Bár természetesen ez utóbbi motívumot semmiképpen nem tekinthetjük elsődlegesnek. A fő indíték, amely életre hívta a németek deportálásának grandiózus műveletét, kétségtelenül a Szovjetunió gazdasági érdeke volt.

Egészében véve a munkaerő Szovjetunióba indítása – a „kompetens szervek” nézőpontjából – precízen és szervezetten zajlott. A vasútvonalak mentén, amelyeken az internáltakkal a szerelvények haladtak, speciális ellátópontokat állítottak fel. A csaknem 60 vasútállomás között, amelyen ilyen pontokat létesítettek, megtalálható Poltava, Harkov, Penza, Zsitomir, Gomel, Kurszk, Szaratov, Uralszk, Orenburg, Aktyubinszk, Taskent, Rosztov-na-Donu, Kalinyin, Bologna, Tyihvin és mások. Volt ilyen étkeztető-ellátóállomás Moszkvában is. Azonban még a szovjet operatív jelentések is tesznek említést a művelet során történt különböző incidensekről, nem kívánt eseményekről. Például Magyarország ideiglenes nemzeti kormányának feje, Dálnoki Miklós Béla jelezte a szovjet megbízottaknak, hogy Békéscsabán és Gyulán durván megsértették a magyar állampolgárok internálásának és kiszállításának bevett rendjét, így többek közt a

5 Történeti Dokumentumgyűjteményeket Őrző Központ (a továbbiakban – orosz rövidítéssel – CHIDK). F. 1/p, op. 13a, d. 5, 238–240. l.

6 Uo. F. 1/p, op. 34a, d. 8, l. 1.

gyűjtőhelyre németek helyett 10 magyart is előállítottak. A maga részéről Kuznyecov vezérőrnagy, a 2. Ukrán Front arcvonala mögötti területeit biztosító belügyi csapatok parancsnoka megállapította, hogy „a túlkapásokról szóló híreszteléseket” a gyulai körzet kormányzója terjeszti, aki általában „ki akarta vonni magát a németek eltávolításában való bárminemű részvétel alól”.⁷ A művelet során megtörtént incidensek sorába tartozott a mozgósítottak rokonainak fegyveres támadása is az egyik gyűjtőállomás ellen Romániában. A támadókat azonban az „éber” őrség fegyveres tűzzel megfutamította.

Számos internált sorsa bizonyult tragikusnak. Német történészek szerint a Szovjetunióba deportáltak több mint 45%-a belehalt az éhezésbe, az erőn felüli munkába, s a nélkülözésekbe. Ezek az adatok aligha túlzottak, ugyanis a munkára mozgósított németek – mivel kiemelték őket a *Hadifoglyok és Internáltak Ügveivel Foglalkozó Főigazgatóság* ellenőrzése alól – sokkal rosszabb helyzetbe kerültek, mint maguk a hadifoglyok. A szénipari, a vaskohászati és a színesfém-kohászati népbiztosságokhoz tartozó üzemek igazgatóinak döntő többsége „nem tett semmilyen tényleges intézkedést a normális lakás- és létfeltételek, termelési körülmények kialakítása érdekében és nem gondoskodott kellően a kontingens fizikai megmaradásáról”.⁸ Ennek eredményeképpen 1945-ben meghalt vagy megrokkant 74 543 ember, 1946-ban pedig 35 485 fő.⁹ Még néhány ezer embert repatriáltak hazájába 1947 áprilisában és májusában. A Szovjetunióban nem sokkal több, mint 24 ezer internált német maradt, közülük csaknem 15 ezren nők voltak.¹⁰ A Szovjetunió minisztertanácsának a belügyminisztérium által előkészített rendelettervezete ezeket az embereket Csehszlovákiában, a jáchymovi bányákban végzendő munkára irányozta elő azokkal a német hadifoglyokkal együtt, akik urán kitermelésével foglalkoztak a szovjet atomipar részére. Az internáltak összeszedése a jáchymovi bányákba – mindezekből ítélve – igencsak lassan haladt. Magukban a bányákban egyre feszültebbé vált a helyzet. 1950 januárjának első napjaiban az ott dolgozó német hadifoglyok körében sztrájk kezdődött. Ennek fő oka az volt, hogy a Szovjetunió kormánya nem tartotta be ígéretét, amely szerint hazaengedte volna a foglyokat – köztük a Csehszlovákiában lévőket is – 1950. január 1-ig. A sztrájkot, amelyet 1757 hadifogoly hirdetett meg, közvetlenül előbb a RIAS rádióállomás (amerikai szektor), majd a *Tägliche Rundschau* című újság (szovjet megszállási övezet; 1949. december 21.) azon híradása váltotta ki, amely szerint a hadifoglyok repatriálása Csehszlovákiából befejeződött, s csupán háborús bűnösök maradtak.¹¹

7 Uo. F. 1/p, op. 13a, d. 5, 252. l. (A „gyulai körzet kormányzója” helyesen: Békés vármegye alispánja. – A szerk.)

8 Uo. F. 1/p, op. 34a, d. 8, 14. l.

9 Uo. F. 1/p, op. 34a, d. 8, 13. l.

10 Uo. F. 1/p, op. 01-e, d. 46, 156–157. l.

11 A jáchymovi bányákban az uránérc kitermelése és a Szovjetunióba történő szállítása az 1945. nov. 23-i szovjet–csehszlovák kormányközi megállapodás alapján folyt. A hadifoglyok alkalmazása e munkára a Genfi egyezmény 9. cikkelyének megsértését jelentette, mert az egyezmény tiltja, hogy az ellenfél fogságba esett katonáinak életét veszélynek tegyék ki.

Az életben maradt német internáltak jelentős része az 1950-es évek elejére mégiscsak hazatérhetett, azonban egyeseket csak később bocsátottak szabadon – 1953-ban, sőt 1955-ben. Ezek elsősorban azok voltak, akik ellen büntetőeljárás indult vagy a múltjuk okán (együttműködés az SS-szel, aknamunka a Szovjetunió ellen stb.), vagy a már a Szovjetunióban való tartózkodásuk idején elkövetett bűneikért (rablások, szovjetellenes propaganda stb.). Így például 1953. január 4-én a Frankfurt an der Oder pályaudvarán 38 német állampolgárt (19 hadifogoly és 19 internált) adtak át a német hatóságoknak. Közöttük volt az 1929-es születésű Otto Wilhelm, aki Kelet-Poroszország egyik falujából származott és az 1952-ben Oroszországban született lányával tért haza Németországba.¹² Egy másik német állampolgár, akit 1945. október 17-én ítélték el és amnesztiát csupán 1955. október 6-án kapott, a Szovjetuniót szintén a lányával, Mariával együtt hagyhatta el, aki addig a Volgográdi Terület kirillovi gyermekotthonában nevelkedett.¹³

A németek második világháború alatti és utáni internálásának története még nem kevés titkot rejt. Távolról sincs még ma sem feltárva kellő mértékben ennek a folyamatnak valamennyi fázisa. A jelen publikáció célja, hogy lehetőséget adjon az olvasónak, hogy megismerjen egyedülálló, titkosságuk okán soha korábban nyilvánosságra nem hozott dokumentumokat és kialakíthassa saját elképzelését a történelmi múlt ezen drámai lapjairól.

A *Történeti Dokumentum-gyűjteményeket Őrző Központ* (CHIDK, a volt ún. „Különleges Levéltár”) és az *Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára* (AVPRF) anyagából alább publikált dokumentumokat általában teljes egészükben adjuk közre, azonban egyes esetekben – mikor ez indokolt és nem érinti a szöveg értelmét – rövidítjük azokat.

Dokumentumok

1.

Moszkva

Belügyi Népbiztosság

Berija et.

December 22-én¹⁴ 23.30-kor visszatértünk Bukarestbe a 2. és 3. Ukrán Frontok Katonai Tanácsainál tett látogatásunkról.

December 22–23-án az alábbiakat végeztük:

1. [...] Összeállítottuk a németek mozgósításának végrehajtási terveit, amelyeket a Katonai Tanácsok jóváhagytak. Tolbuhin elvtárs¹⁵ parancsot adott ki, melynek alapján valamennyi hadseregparancsnok köteles:

¹² CHIDK F. 1/p, op. 02-c, d. 482, 2–5. l.

¹³ Uo. F. 1/p, op. 31a, d. 1, 121. l.

¹⁴ A dokumentum 1944. dec. 22-i keltezésű. Jelentéktelen rövidítésekkel publikáljuk.

¹⁵ Fjodor Ivanovics Tolbuhin (1894–1949), a Szovjetunió marsallja (1944). Részt vett az első világ-

a) kihirdetni a katonai városparancsnokok útján a németek mozgósítását azal a figyelmeztetéssel, hogy a meg nem jelenőket haladéktalanul hadbíróság elé állítjuk, családjaik ellen pedig megtorló intézkedéseket foganatosítunk;

b) megszervezni a hadseregek eszközeivel a mozgósított németek gyűjtőhelyekre és indítási állomásokra történő szállítását.

Valamennyi, a német fronton túli területre történő szállítás határidejét a parancs 1945. január 3-ban állapította meg.

December 22-én Tolbuhin elvtárs hasonló táviratot küldött Tito marsallnak, amelyben kéri őt, tegyen meg minden intézkedést a németek mozgósítása érdekében Jugoszlávia területén.¹⁶

A németek jugoszláviai mozgósításának és Szovjetunióba történő kiszállításának felelőssévé Zapevalin elvtársat neveztük ki munkatársainak egy csoportjával. Ugyanilyen utasítást adott Tolbuhin elvtárs Birjuzov vezérezredesnek¹⁷ Szófiába. Operatív csoportjaink segítségére Tolbuhin elvtárs a Vörös Hadsereg 50 tisztjét irányította át.

háborúban és a polgárháborúban. A Frunze Katonai Akadémiát végezte. A Nagy Honvédő Háború idején számos front, valamint hadsereg parancsnoka volt. 1943-tól a Déli, a 4., és a 3. Ukrán Frontot irányította. 1945–1947 között a Déli Hadseregcsoport főparancsnoka. 1947–1949-ben a Kaukázuson túli Katonai Körzet csapatainak parancsnokaként tevékenykedett. A „Győzelem” érdemrenddel tüntették ki.

16 F. I. Tolbuhin kérése jelentős mértékben összefüggött a javuló szovjet–jugoszláv kapcsolatokkal 1944 második felében. Még 1943. dec. 14-én a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságának Tájékoztató Irodája közölte, hogy a szovjet kormány döntést hozott egy katonai küldöttség Jugoszláviába történő utazásáról. 1944. febr. 23-án az N. V. Korneyev altábornagy által vezetett küldöttség megérkezett Jugoszlávia felszabadított területére. 1944 szeptemberének elején a Vörös Hadsereg egységei elérték a jugoszláv határt, a szept. 20. utáni napokban pedig tárgyalások zajlottak Moszkvában J. Broz Tito és J. V. Sztálin között. E tárgyalások során meghatározták a szovjet csapatok jugoszláv területre lépésének feltételeit. Az elért megállapodást a TASZSZ 1944. szept. 29-i közleményében ismertette. Először is a megállapodó felek egyetértettek abban, hogy a Vörös Hadsereg egységei ideiglenesen fognak Jugoszláviában tartózkodni; másodsor: a jugoszláv területen tartózkodásuk időtartamát a szovjet csapatok operatív feladatainak teljesítése határozza meg. Az 1944. szept. 29-re virradó éjjel a 3. Ukrán Front csapatai átlépték a bolgár–jugoszláv határt, és már okt. 20-án a Vörös Hadsereg és a jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg egységei elfoglalták Belgrádot. Jugoszláviát a szovjet csapatok 1944 végén hagyták el. Megjegyzendő, hogy a TASZSZ fent említett közleményében egyebek között arról is szó volt, hogy a Vörös Hadsereg egységei elhelyezkedésének körzeteiben kezdettől fogva a jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság polgári közigazgatásának kellett működnie. A bennünket érdeklő kontextusban ez azt jelentette, hogy a németek internálására és Jugoszláviából történő eltávolítására irányuló műveletet főként a helyi közigazgatásnak kellett végrehajtania úgy, hogy közben a szovjet katonai parancsnokság részéről csupán jelképes segítségre számíthatott, mivel szovjet tiszték csak az internáltakat fogadó pontokon voltak jelen.

17 Szergej Szemjonovics Birjuzov (1904–1964), szovjet hadvezér, a Szovjetunió marsallja (1955). A Vörös Hadseregben 1922-től szolgált. A Frunze Katonai Akadémiát végezte. 1943-ban a Déli (okt. 20-tól – 4. Ukrán) Front törzsfőnöke. 1944 májusától a 3. Ukrán Front törzsfőnöke. 1944 októbertől a 37-es hadsereg parancsnoka és a bolgár hadsereg katonai főtanácsadója. 1945–1947-ben a Déli Hadseregcsoport főparancsnok-helyettese, a SZEB elnökhelyettese Bulgáriában. 1964-ben megkapta a Jugoszlávia Népi Hőse kitüntető címet.

[...] Összeállítottuk a román kormány rendelettervezetét a németek internálásáról Romániában, valamint a román csendőrfőnökség rendelkezésének tervezetét a helyi szervek részére az internálás gyakorlati lebonyolításáról.

Vinogradov elvtárs¹⁸ ma találkozóra hívja Rădescu¹⁹ román miniszterelnököt, akinek javasolni fogja e tervezetek jóváhagyását.

Apollonov²⁰ Gorbatyuk²¹ Szladkevics²²

(CHIDK F. 1/p, op. 13a, d. 5, 238–240. l. Eredeti, gépirat.)

2.

SZÖVETSÉGES
ELLENŐRZŐ
BIZOTTSÁG
ROMÁNIÁBAN

ROMÁNIA
MINISZTERTANÁCSA
ELNÖKÉNEK

RĂDESCU
DANDÁRTÁBORNOKNAK

1945. január 5.

031. sz.

Bukarest

A Legfelsőbb Főparancsnokság döntése alapján kérem Önt:

Az 1945. január 10-e és 20-a közötti időszakban hajtsa végre a munkaképes német polgárok munkára való mozgósítását azok állampolgárságától függetlenül a következő csoportoknál:

a 17 és 45 éves férfiak,

a 18 és 30 éves nők.

Azok a nők, akiknek egyévesnél fiatalabb gyermekük van, felmentetnek a mozgósítás alól.

A mozgósított polgárokat a Katonai Parancsnokság döntésének megfelelően fogjuk munkára irányítani.

18 Vlagyiszlav Petrovics Vinogradov (1899–1962), a hadtápszolgálat altábornagya. 1918-tól szolgált a Vörös Hadseregben. A Frunze Katonai Akadémiát végezte. 1944-től a SZEB törzsfőnöke Romániában, a SZEB elnökhelyettese. 1945. febr. 14-én Nikodim román patriarchától köszönőlevelet kapott a román kolostorok iránt tanúsított tiszteletért és gondoskodásért.

19 N. Rădescu, dandártábornok, a román hadsereg vezérkari főnöke. Sănătescu kormányának menesztése után Mihály román király 1944. dec. 2-án Rădescut bízta meg kormányalakítással. Egyidejűleg volt Románia miniszterelnöke és a belügyminisztere. 1945. febr. 28-án mindkét tisztségéből leváltották. Később az Egyesült Államokba emigrált.

20 A. N. Apollonov (1907–1978), 1944-ben vezérőrnagy, a Szovjetunió belügyi népbiztos-helyettese, utóbb vezéreztredes.

21 Ivan Markovics Gorbatyuk, 1944-ben vezérőrnagy. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1944. márc. 8-i rendelete alapján a Kutuzov érdemrend 2. fokozatával tüntették ki a csecsenek, ingusok és karacsajok deportálásában való részvételéért. 1945-től altábornagy, a harcoló hadsereg arcvonal mögötti területeit biztosító belügyi csapatok főparancsnokságának parancsnoka.

22 Szladkevics, altábornagy, a szovjet Belügyi Népbiztosság belső csapatainak parancsnokhelyettese.

A mozgósítottak kötelesek magukkal hozni személyes holmijukat: téli ruhát, cipőt, fehérneműt, ágyneműt és 15 napi élelmet. A csomag súlya nem haladhatja meg a 200 kilogrammot.

A holmik részletes listáját személyesen adtam át Önnek.

A mozgósított német polgároknak jogukban áll majd levelezni, valamint postai csomagokat kapni és küldeni.

A mozgósítással kapcsolatos rendelkezéseiben kérem a vétkesek és családjuk szigorú megbüntetését a mozgósítás alóli kibújásért és a mozgósításra kötelezett személyek rejtegetéséért.

Azokról a személyekről, akik koruk alapján mozgósítandóak, ám a román kormány vagy a helyi szervek véleménye szerint megérdemlik a mozgósítás alóli felmentést, kérem, állítsanak össze külön listákat és nyújtsák be azokat a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak vagy a helyi megbízottnak.

A SZEB ROMÁNIAI ELNÖKHELYETTESE

(VINOGRADOV)

ALTÁBORNAGY

(CHIDK F. 1/p, op. 13a, d. 5, 308. l. Eredeti, gépirat.)

3.

A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága
BERIJA L. P. elvtárs

Az Ön utasításának teljesítése céljából – miszerint ellenőrizni kell az OSZOKIN et. feljegyzésében két magyar város, BÉKÉSCSABA és GYULA kapcsán leírt tényeket, kiküldtük a helyszínre KUZNYECOV vezérőrnagyot, aki OSZOKIN és ZUSZMANOVICS elvtársakkal közösen nyomozást folytatott.

Közöljük az ez ügyben született, OSZOKIN és KUZNYECOV elvtársak kézjegyével ellátott feljegyzés teljes szövegét:

„45. I. 5-én OSZOKIN és ZUSZMANOVICS elvtársakkal közösen találkoztam volt Magyarország miniszterelnökével, MIKLÓS úrral,²³ valamint a belügyi és a közoktatásügyi miniszterrel. Külön folytattam beszélgetést Gerő elvtárral, a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottsága titkárával, aki szintén szólt a túlkapásokról. Semmilyen konkrét tényről, amely a németek Szovjetunióba való indításakor történt durva túlkapást jelentett volna, nem számoltak be.

MIKLÓS miniszterelnök csupán a KOLOZSVÁR (Erdély), valamint BÉKÉSCSABA, GYULA városokban megesett állítólagos rendellenes jelenségekről beszélt ez ügyben.

23 Miklós Béla, vezérezredes, 1944-ben az 1. magyar hadsereg parancsnoka. 1944. okt. 16-án a törzsével átment a Vörös Hadsereg oldalára. A szovjet parancsnokságnak a szovjetunióbeli hadifoglyokból egy magyar hadsereg megalakítását javasolta, amely a hitleristák ellen harcolhatna a szovjet–német fronton. 1944. dec. 22-én a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöke lett. Zuszmanovics egyébként Szűcs Ernő néven a háború után Magyarországra került és az ÁVH egyik vezetője lett, aki maga is a Rákosi-féle terror áldozata lett.

A megbeszélés során döntés született arról, hogy a németek gyűjtőhelyeire a magyar kormány elküldi megbízottait, hogy konzultáljanak az ezt a feladatot teljesítő tisztjeinkkel. Az e munkával megbízandókat a magyar kormány, s részben a magyar kommunista párt vezetése fogja kijelölni. Ez utóbbiak megkapták a megfelelő igazolványokat és 45. I. 5-én elutaztak a németek gyűjtőhelyeire. Hogy pontosítsuk a tényeket, a BÉKÉSCSABAI és GYULAI túlkapásokat, személyesen utaztam le OSZOKIN elvtárssal, ahol tárgyaltam e városok és körzetek helyi vezetőivel ebben az ügyben.

Eredmények:

1. A BÉKÉSCSABAI járásban provokációs célzatú dezinformációval van dolgunk, amely a gyulai körzet kormányzójától indult ki (a helyi kommunisták véleménye szerint), ugyanis BÉKÉSCSABARÓL egyetlen embert sem vittek el és január 6-ig a németek összeírása sem folyt, amit megerősít a város vezetője, a rendőrparancsnok, a kommunista párt pártbizottsági titkára és SZOBEK [András] úr nemzetgyűlési képviselő, valamint a hátszág biztonságáért felelős csapatok megbízottja, GONCSARUK őrnagy is.

2. GYULA városában a gyűjtőhelyen nem egészen ezer fő található. Az útnak indítandó németek listáit a város polgármestere állította össze 20 fős apparátusa segítségével, egyeztetve a járás vezetőjével, a rendőrparancsnokkal és a kommunista párt helyi bizottságának titkárával.

Megállapítást nyert, hogy semminemű túlkapásra ez ügyben a hadsereg részéről nem került sor. A városi hatóságok által összeállított listákra tévesen felkerült nem egészen 10 magyar is, őket már hazaengedték. Semmilyen más panasza GYULA városának felelős vezetői részéről nem merült fel. Felháborítóan viselkedett a németek regisztrálásának idején a gyulai körzet kormányzója, CSIGEVARGÓ [sic!] ANTAL, aki megpróbálta egészen kivonni magát a németek kiemelésében való bárminemű részvétel alól. Ő maga is német, de nem tartozik az internálandók körébe, lévén 50 év feletti.

Ő volt az, aki tájékoztatta MIKLÓS miniszter urat a németek mozgósítása során elkövetett állítólagos felháborító eljárásokról.

Felvetődik a körzeti kormányzó tisztségéből történő felmentésének kérdése.

KUZYNECOV

OSZOKIN

1945. január²⁴ » «

(CHIDK F. 1/p, op. 13/a, d. 5, 251–252. l. Másolat, gépirat.)

24 A feljegyzés szövegét L. P. Berijának Apollonov, Szladkevics és Gorbatyuk 1945. jan. 6. után adta át. (A „gyulai körzet kormányzója”-val kapcsolatban ld. a 7. jegyzetet. Csigevargó Antal: helyesen Csige Varga Antal [1887–?], könyvtáros, tisztviselő, ügyvéd. 1944. nov. 1–1945. márc. 17. között Békés vármegye alispánja, ez idő alatt a Békés Vármegye Közigazgatási Főnöke címet használta. – A szerk.)

4.

1945. február 6.

Apollonov
népbiztoshelyettesnekFeljegyzés a németek internálásának lebonyolításáról
a 45. 01. 17. és 02. 01. közötti időszakban

Az operáció helyi megszervezésének és lebonyolításának céljából a 24-es, 37-es és a 128-as határ menti ezredek állományából 5 operatív csoportot alakítottunk ki, amelyek élére olyan főtiszteket állítottunk, akik rendelkeztek tapasztalatokkal e munka terén a korábbi hasonló művelet révén.²⁵

Az operatív csoport elhelyezkedése:

Miskolc, Szerencs, Kőbánya-alsó, Pest (Budapest), Ceglédbercel.

A gyűjtőállomásra összességében 1823 nőt, 4838 férfit, összesen 6661 németet vittek be.

A 2. Ukrán Front arcvonala mögötti területeket biztosító belügyi csapatok parancsnoka, Kuznyecov vezérőrnagy

A 2. Ukrán Front arcvonala mögötti területeket biztosító belügyi csapatok csapattörzsének parancsnoka, Zimin-Kovaljov ezredes
(CHIDK F. 1/p, op. 13/a, d. 5, 13. l. Eredeti, gépirat.)

5.

VCS-n²⁶ [magas frekvenciájú telefonkészüléken] érkezett
FELJEGYZÉS

MOSZKVA, A SZU BELÜGYI NÉPBIZTOSÁGA
BERIJA L. P. elvtárs

Jelentés az Állami Honvédelmi Bizottság 44. 12. 16-án kelt, 7161. sz. szig. titkos határozatának és az Ön 1944. december 18-i 522. sz. parancsának teljesítéséről.

1. Összesen internálásra került német:

a) *Magyarországon* a 2. Ukrán Front területén 20 614 fő, közülük férfi – 14 371, nő – 6243; a 3. Ukrán Front övezetében 12 359 fő, közülük férfi – 7068, nő – 5291.

Magyarországon összesen – 32 973 fő, közülük férfi – 21 439, nő – 11 534.

²⁵ A németek internálására irányuló akció első szakaszáról van szó, amely 1944. dec. 20-tól 1945. jan. 15-ig tartott. 1945. jan. 20-án A. N. Apollonov jelentést kapott az akció e szakaszának végrehajtásáról. Az akció ideje alatt Moszkvába összesen 27 jelentés érkezett a szovjet belügyi népbiztosság végrehajtó csoportjától „A németek internálásának menetéről Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén” címmel.

²⁶ A feljegyzést VCS-n továbbították 1945. febr. 2-án. Közzététele jelentéktelen rövidítéssel történik.

27 Az akció során elhalálozások valóban nem történtek. A Vörös Hadseregben szolgáló katonák közül azonban egyesek megsérültek, méghozzá kizárólag saját gondatlanságuk miatt. Így pl. egy kb. 90 fős konvoj, amely németeket szállított ki Románia területéről, összegyűlt egy vagonban „daltanulás céljából” (amennyiben hinni lehet az utóbb összeállított jelentésnek). Az ügyeletsek ez idő alatt a kályhát fűtötték, amely mellett felhasogatott farönkök heverték. A falról váratlanul leszakadt a lámpa, fellángolt a benzin... Ezen incidens következménye siralmas volt: 8 személy súlyos égési sérüléseket szenvedett (a többiek még időben ki tudtak ugrani). A pullmankocsival együtt elégett 35 géppisztoly és 23 puská is.

6.

1945. február 26.

A Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság²⁸
parancsnokának, Krivenko²⁹ altábornagynak

A romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz beérkezett a román kormány jegyzéke a fegyverszüneti egyezmény teljesítése kapcsán arról, hogy a román állampolgárságú Julian Bors, aki bihari járás Tiljagd [sic!] falujában lakik, f. év február 2-án a pályaudvaron tartózkodott, amikor magyar hadifoglyokat és németeket szállító szerelvény haladt át ott Magyarországról. A 2524. sz. vonat őrsége beszállította a szerelvénybe és a hadifoglyokkal együtt elindították a Szovjetunióba.³⁰

A SZEK romániai elnökhelyettese,
Vinogradov altábornagyA SZEK törzsparancsnoka,
Vasziljev gárdavezérőrnagy

(CHIDK F. 1/p, op. 12-e, d. 27, 62. l. Eredeti, gépirat.)

28 A Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság 1939 szeptemberében jött létre. Első parancsnoka Pjotr Karpovics Szoprnyenko. 1943 februárjától a Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság parancsnoka Ivan Alekszejevics Petrov, akit 1945-ben kineveztek a Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság megbízott parancsnokává. A Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóságot a belügyi népbiztosság 1945. jan. 11-i parancsa alapján állították fel és 1953-ig létezett. 1951–1953-ban ismét Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság volt az elnevezése. 1945. márc. 3-án a Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság keretében létrehozták az Internáltügyi Igazgatóságot (a szovjet belügyi népbiztosság 00160. sz. parancsa). Ennek az igazgatóságnak volt a feladata, hogy kifejezetten az internáltak problémáival foglalkozzék, többek közt a munka-zászlóaljakban történő felhasználásuk megszervezésével is. Azonban az igazgatóság nem volt hosszú életű: 1946. jan. 30-án felszámolták.

29 Mihail Spiridonovics Krivenko, 1939–1941-ben dandárparancsnok, a belügyi népbiztosság Fegyveres Kísérő Csapatai Főigazgatóságának parancsnokhelyettese. (Ezt az igazgatóságot, amelyet 1939. márc. 16-án hoztak létre, Vlagyimir Makszimovics Sarapov dandárparancsnok – utóbb altábornagy – vezette.) Később a belügyi népbiztosság Fegyveres Kísérő Csapatai Igazgatóságának és a belügyi népbiztosság fegyveres kísérő csapatainak parancsnoka. 1945–1946-ban a Szovjetunió belügyi népbiztossága Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóságának parancsnoka volt.

30 Az Állami Honvédelmi Bizottságnak a bevezető tanulmányban említett határozatai végrehajtása során többször is megsértették a külföldiek internálásának előírt rendjét. Így pl. a Szovjetunióba újjáépítési munkákra kivitt, Romániában élő és román állampolgárságú németek közé nem német nemzetiségű román állampolgárok is kerültek. Csupán a szovjet hatóságok egyszer-egyszer, amikor a hasonló esetek a helyi önkormányzatok tudomására jutottak, voltak kénytelenek helyrehozni az elkövetett hibáikat.

7.
TÁJÉKOZTATÓ

az internált németek számáról
az ÁHB 1944. 12. 16-i keltezésű 7161. sz. szig. titkos rendeletének
megfelelően

SZIGORÚAN TITKOS

1. sz. pld.

Összesen az alábbi számban kerültek internálásra németek:

A Balkánon	– 112 480 fő
közülük férfi	– 61 375 fő
nő	– 51 105 fő
Ezen belül:	
a) Romániából	– 69 332 fő
közülük férfi	– 36 590 fő
nő	– 32 742 fő
b) Magyarországról	– 31 923 fő
közülük férfi	– 20 989 fő
nő	– 10 934 fő
c) Jugoszláviából	– 10 935 fő
közülük férfi	– 3 692 fő
nő	– 7 243 fő
d) Csehszlovákiából	– 215 fő
közülük férfi	– 49 fő
nő	– 166 fő
e) Bulgáriából	– 75 fő
közülük férfi	– 55 fő
nő	– 20 fő

Megjegyzés: A Romániában internáltakhoz soroltunk 484 észak-erdélyi németet is, akik közül férfi – 357, nő – 127 fő.

A Belügyi Népbiztosság
belső csapatainak
parancsnokhelyettese

(Szladkevics) altábornagy

1945. szeptember 4.

(CHIDK F. 1/p, op. 13a, d. 5, 9. l. Eredeti, gépirat.)

8. Tájékoztató

1945 január–márciusában a balkáni országokból 111 831 főnyi német internált került kiszállításra a Szovjetunióba Sokola-Golac [sic!] és Adzsud-Nau [sic!] állomásokról, ebből

Romániából	– 67 332
Magyarországról	– 31 920
Jugoszláviából	– 12 364
Csehszlovákiából	– 215
Összesen	111 831 ³¹

A Szovjetunió Belügyi Népbiztosságának a Hadifoglyok és Internáltak Ügyeivel Foglalkozó Főigazgatósága parancsnokhelyettese

Semena vezérőrnagy³²

(CHIDK F. 1/p, op. 13a, d. 5, 12. l. Eredeti, gépirat.)

9.

SZÖVETSÉGES
ELLENŐRZŐ BIZOTTSÁG
ROMÁNIÁBAN

1945. december 21.

IV A/3173

Bukarest

A Szovjetunió külügyi népbiztos-
helyettesének, Visinszkij elvtársnak

A németek szovjetunióbeli munkára irányításuk céljából történt mozgósításának lebonyolítása során 1945 januárjában Romániában az internált németek táboraiból kiemelték a németországi és ausztriai állampolgársággal és ottani állandó lakhellyel rendelkező németeket is.

A Szovjetunióból betegség miatt visszatérő németek között Romániába érkeztek német állampolgárságú németek is, a fent említett kategóriából.

Az ideérkezett németek a SZEB-hez fordulnak a kérésükkel, hogy engedélyezzük részükre a kiutazást állandó lakóhelyükre.

31 Bár egyformán datáltak (1945. szept. 4.), a két fenti tájékoztató feljegyzés különböző adatokat tartalmaz az internált és kiszállított németek számáról. Sajnálatos módon nem látunk lehetőséget arra, hogy megmagyarázzuk az eltérő számokat. Csupán feltételezhetjük, hogy bizonyos esetekben talán az utolsó pillanatban az internáltak egy részét otthagyták hazájukban (pl. Romániában). Jugoszláviában viszont valószínűleg még az előirányzottakon felül is összeállítottak csoportokat a Szovjetunióba történő kiszállítás céljából. A németek egy kis része minden valószínűség szerint meghalt az út során. (A dokumentumokból kiderül, hogy köztük akadtak „szökési kísérlet közben megöltek is”). Azonban ez a kérdés így vagy úgy, de egészében nyitott marad.

32 Szemjon Ivanovics Semena, a Nagy Honvédő Háború idején az északi vasúti láger (Kotlasz város, Arhangelszki terület) parancsnoka volt. A belügyi népbiztos 1945. jan. 11-i 0014-es számú parancsa értelmében Sz. I. Semena állambiztonsági biztost a belügyi népbiztosság Hadifogly- és Internáltügyi Főigazgatóságának parancsnokává nevezték ki.

Kérjük, tegyék meg a szükséges intézkedéseket, hogy a jövőben ne irányítsanak Romániába olyan németeket, akik Németország állampolgárai és állandó lakóhelyük Németországban és Ausztriában van.

A romániai SZEZB elnökhelyettese

Szuszejkov vezérezredes³³

A romániai SZEZB törzsének parancsnoka,

Vinogradov altábornagy

(AVP RF F. 082. op. 30, p. 129, d. 17, 1. l. Eredeti, gépirat. – Az irat felső bal sarkára A. Ja. Visinszkij kézzel ráírta „A. A. Szmirnovnak, 12. 21. Visinszkij.”)

10.

A Szovjetunió Minisztertanácsa

L. P. Berijának

Szokolovszkij³⁴ és Kobulov³⁵ elvtársaknak azzal a táviratával kapcsolatosan, amely 50 ezer csehszlovák és román állampolgárságú német hadifogoly átadásáról szól a „Viszmot” részvénytársaság számára, jelentjük:

A belügyminisztérium táboraiiban 14 759 munkaképes, nem német állampolgárságú német található: közülük 8468 csehszlovák állampolgár, 1716 – jugoszláv, 2072 lengyel, 2503 pedig román állampolgárságú.

33 Ivan Zaharovics Szuszajkov (1903–1962), a páncélosalakulatok vezérezredese (1944). A Vörös Hadseregben 1924 óta szolgált. A Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg Gépesítési és Motorizálási Katonai Akadémiáját végezte. 1943 októbertől 1945 márciusáig a 2. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagja. 1945. jan. 18–20. között részt vett a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötését célzó tárgyalásokon. 1945 augusztusától a SZEZB elnökhelyettese Romániában.

34 Vaszilij Danyilovics Szokolovszkij (1897–1968), a Szovjetunió marsallja (1946). A Vörös Hadseregben 1918-tól szolgált. A Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg Katonai Akadémiáját végezte, valamint felsőbb akadémiai kurzusokat. 1944 áprilisa és 1945 áprilisa között az 1. Ukrán Front törzsfőnöke, 1945 április–májusában az 1. Belorusz Front parancsnokhelyettese. A Nagy Honvéddő Háború után a főparancsnok helyettese, 1946 márciusától pedig a németországi szovjet hadseregszervezet, valamint a németországi szovjet katonai közigazgatás főparancsnoka. Egyidejűleg a Szovjetunió részéről tagja volt a Németországot irányító Ellenőrző Tanácsnak. Utóbb (1949-től) a Fegyveres Erők miniszterének első helyettese, vezérkari főnök, a Szovjetunió katonai (honvédelmi) miniszterének első helyettese.

35 Minden valószínűség szerint a dokumentumban nem Amajak Zaharovics Kobulovról van szó, aki németországi tevékenységéről ismert (1939–1941-ben a Szovjetunió németországi diplomáciai képviselőjének tanácsosa, a szovjet felderítés rezidense), valamint arról, hogy 1951–1953 között a GULAG (Büntetőtáborok Főigazgatósága) parancsnokhelyettese és egyidejűleg a Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság parancsnoka volt, hanem a bátyjáról, Bogdánról. A. Z. Kobulov 1943-tól a Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság parancsnokhelyettese, majd 1945–1950-ben a Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság parancsnokának az operatív-cseksista munkáért felelős helyettese volt.

A szovjetunióbeli újjáépítési munkálatokra munkaszólaljakban mozgósított internált külföldi állampolgárok soraiban is vannak munkaképes németek: jugoszláv állampolgárságú – 2991, román – 21 042, csehszlovák – 105, lengyel állampolgárságú pedig – 343, összesen 24 481 fő. Ebből a 24 481 internált németből 14 948 a nő.

Lehetségesnek tartjuk mind a hadifoglyok, mind az internáltak átadását a „Vizsmut” szovjet részvénytársaságnak.

Mindezt az alábbi módon látjuk jónak lebonyolítani:

a) csak azok átírányítandók, akik legalább 3 évre vállalják a munkát a „Vizsmut”-nál;

b) az ezt vállaló személyek szabadon bocsátandók a táborokból és átírányítandók a 69. sz. táborba,³⁶ ahol őket a részvénytársaság megbízottai fogadják;

c) a részvénytársaság a megérkezetteket elszállásolja az üzem környékén és segíti őket a munkára történő elhelyezésükben.

Mellékeljük a Miniszttertanács rendeletének tervezetét.

Várjuk az Ön utasításait.

A Szu belügyminisztere, Sz. N. Kruglov³⁷ A Szu Miniszttertanácsa mellett
működő

Első Főigazgatóság vezetője,
B. L. Vannyikov³⁸

1948. március 20.

(CHIDK F. 1/p, op. 01-e, d. 46, 156–157. l. Eredeti, gépirat.)

Bogdan Zaharovics Kobulov (1904–1953), harmadosztályú állambiztonsági biztos. 1938. szept. 15-től a szovjet belügyi népbiztosság Egyes számú Igazgatósága titkos politikai osztályának parancsnoka. 1938. dec. 15-től a szovjet belügyi népbiztosság Állambiztonsági Főigazgatóságának parancsnokhelyettese, a szovjet belügyi népbiztosság vizsgálati részlegének parancsnoka. 1939. szept. 4-től a szovjet belügyi népbiztosság Gazdasági Főigazgatóságának parancsnoka. A belügyi népbiztos 1941. aug. 5-i 648. sz. parancsában L. P. Berija első helyettesévé nevezték ki. 1953. dec. 23-án golyó általi halálra ítélték.

36 A 69. sz. láger az Odera menti Frankfurtban volt, és 1947-től a repatriált hadifoglyok és internáltak gyűjtőhelyeként szolgált.

37 Szergej Nyikiforovics Kruglov (1907–1977), 1945-ben a szovjet belügyi népbiztos első helyettese. A jaltai konferencián a vendégek kiszolgálásáért felelt. Hasonló feladatkört látott el a potsdami konferencián is; az ezek során tanúsított buzgalmaért a Brit Birodalom lovagja címmel tüntették ki – ő az első és egyetlen a szovjet biztonsági szervek tisztjei közül, aki ezt megkapta. 1946-tól a Szovjetunió belügyi népbiztosa (1946 márciusától belügyminiszter). 1954 márciusától 1956-ig ismét belügyminiszter.

38 Borisz Lvovics Vannyikov (1897–1962), a tűzermérnöki szolgálat vezéreztetése (1944). 1939–1941-ben a szovjet honvédelmi ipar népbiztosa, 1941 júniusától pedig a fegyverkezési népbiztos helyettese. 1942–1946-ban szovjet lőszerügyi népbiztos. 1946-tól a Szovjetunió Miniszttertanácsa mellett Egyes számú Főigazgatóságot vezetett, amely az atomfegyver gyártását célzó munkálatokért felelt L. P. Berija ellenőrzése alatt.

11.

1950. szeptember 25. A Szovjetunió Minisztertanácsa megbízott repatriálási meghatalmazottjának, N. A. Filatov ezredesnek

A belügyminisztérium minszki hadifogolytáborában él a német nemzetiségű, román állampolgárságú internált Baer [Bauer ?] Adelia [Adele ?] Gustav, született 1920-ban Nagyszebenben (Románia), aki azt kéri, hogy küldjük őt Németországba, a német állampolgárságú férje, Volker, lakóhelyére.

Baer A. G. férje hadifogoly volt, a belügyminisztérium táborában tartották fogva és 1949 végén került vissza hazájába.

Figyelembe véve, hogy Volker a táborban antifasiszta volt és lojálisan viszonyult a Szovjetunióhoz, a Hadifoglyok és Internáltak Ügyeivel Foglalkozó Főigazgatóság lehetségesnek tartja a kérés teljesítését és Baer A. G. Németországba küldését.³⁹

(CHIDK F. 1/p, op. 24-e, d. 6, 87. l. Másolat, gépirat.)

12.

Tájékoztató⁴⁰

1. Összesen a Szovjetunióban börtönben elzárva 19 848 fő tartózkodik, közülük 6994 fő lett kijelölve szabadulásra és repatriálásra.

2. Az elítélt németek közül:

a) hadifogoly – 14 128 fő, ebből 199 tábornok és 5431 tiszt;

b) internált – 754 fő

c) polgári személy – 4966.

3. Ezenkívül a Szovjetunióban található 625 fő nem elítélt hadifogoly és internált német is, akiknek a repatriálását azzal kapcsolatosan halogattuk, hogy állambiztonsági szempontból fontos objektumokról van tudomásuk.

A Szovjetunió belügyminisztériuma
börtönigazgatóságának parancsnoka

1953. augusztus 21.

M. Kuznyecov ezredes

(CHIDK F. 1/p, op. 01-e, d. 46, 156. l. Eredeti, gépirat.)

Fordította: Urbánné Kohánka Andrea

Megjelent: Russzkoje Prosloje. Isztoriko-dokumentalnij almanah. Knyiga 5. Szentpétervár, 1994. 317–337.

³⁹ Ezt a dokumentumot N. A. Filatovnak A. Z. Kobulov, a Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság parancsnokhelyettese küldte meg.

⁴⁰ Az elítélt német állampolgárok, és köztük a hadifoglyok teljes létszámára vonatkozó adatok további kutatásokat érdemelnének. Egészen a legutóbbi időig a német történészek ahhoz a verzióhoz ragaszkodtak, mely szerint a Szovjetunió lágereiben és börtöneiben jelentősen nagyobb számban tartottak fogva hadifoglyokat és polgári személyeket.

V. B. KONASOW-A. V. TERESHCUK
BERIYA AND THE "LITTLE WORK"

Documents about the imprisonment of the civil population of Austria, Bulgaria, Hungary, Germany, Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia IN 1944-1945

These until now unknown documents from the Soviet archives illustrate the imprisonment of the civil population of Austria, Bulgaria, Hungary, Germany, Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia in 1944-1945, in the last period of World War II and after the end of the war. Men between 17 and 45, women between 18 and 30 were to be deported to work in the Soviet Union that had a great need of work force after World War II. Not only ethnic Germans but Hungarians, Slovaks etc. were imprisoned during this action. Due to the bad circumstances, tens of thousands of these civil prisoners of war died during this time. In 1950, the German prisoners working in Soviet mines began a great strike. It was not until 1955 that all civil prisoners were left to leave to their country, in some cases some of them returned to Germany with their children born in the Soviet Union.

FELHÍVÁS

A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítvány
pályázatot hirdet
a SAHIN-TÓTH PÉTER DÍJ elnyerésére fiatal történészek számára
2005

A pályázat feltételei: A Sahin-Tóth Péter Díj olyan magyar vagy külföldi kutatóknak ítéldhető oda, akiknek PhD-disszertációja a középkori és kora újkori magyar és/vagy európai történelem, művészet- vagy művelődéstörténet tárgykörében készült magyar nyelven. A díj idegen nyelven írt PhD-disszertációval is elnyerhető, amelynek témája a középkori vagy kora újkori magyar történelem, művészet- vagy művelődéstörténet, illetve amely a magyar és egyetemes történelem kapcsolataival, összefüggéseivel foglalkozik. A díj összege a 2005. évben 250 000 Ft (adómentes).

A díj elnyerése érdekében pályázatot nyújthatnak be a pályázat kiírásának naptári évében legfeljebb 39. életévüket betöltő kutatók, akik PhD-disszertációjukat ezen évben vagy az azt megelőző két évben védtek meg.

Pályázni lehet a PhD-disszertáció egy kinyomtatott és bekötött példányának, továbbá a két opponensi vélemény egy-egy példányának postai úton a Kuratóriumhoz (1013 Budapest, Attila út 6. félem. 4.) történő beküldésével. A beküldött disszertációkat az értékelés után az Alapítvány visszaküldi a pályázóknak.

A pályázatok beküldésének határideje: 2005. október hó 1. napja.

A díjat a Kuratórium minden évben az Alapítvány névadójának születésnapján, november 28-án adja át a nyertesnek.

A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítványról és a pályázatról további részletek tudhatók meg a www.sahin-hist-fund.hu honlapon.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

GERGELY JENŐ	a tört. tud. doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE)
KONASZOV, V. B.	történész (Szentpétervár)
KORDÉ ZOLTÁN	PhD. egyetemi adjunktus (Szegedi Tudományegyetem)
LUPESCUNÉ MAKÓ MÁRIA	MA, egyetemi tanársegéd (Babeş–Bolyai Tudományegyetem)
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi adjunktus (ELTE)
TERESCSUK, A. V.	történész (Szentpétervár)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

IIIU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványsesportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkészbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

